Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 45 (№3)

Київ – 2011

Передплатний індекс: 49387 **ISSN 2076-1554**

Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання з філософських, політичних та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України № 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації серія КВ № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.

Шеф-редактор: АНДРУЩЕНКО В.П.,
доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік АПН України

Головний редактор: ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

Відповідальний секретар: КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

ДРОБОТ І.І., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, професор

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

ОНІЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 45. – 732 с.

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 7 від 28 лютого 2011 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 11-02-25 від 25 лютого 2011 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

***Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2011
© Автори статей, 2011
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2011
© ВГО Українська академія наук, 2011

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
Збірника наукових праць «Ґілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
керівник ***Степанчук Ю.С.****,*
кандидат історичних наук
E-mail: iiep@inbox.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Дніпропетровський національний
університет імені О. Гончара)
керівник ***Вершина В.А.****, кандидат*
філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний
уніврситет, м. Донецьк)
керівник ***Андрієнко О.В.,***
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
керівник ***Ємельяненко Є.О.****, кандидат*
філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник ***Дичковська Г.О.****,*
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний
університет імені В. Даля, м. Луганськ)
керівник ***Михайлюк В.П.****,*
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
*(*Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
керівник ***Карівець І.В****.,*
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
керівник ***Дегтеренко А.М.****,*
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського
славістичного університету, м. Миколаїв)
керівник ***Хімченко О.Г.****, кандидат*
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С.С.*, кандидат*
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова)
керівник ***Барвінська П.І.****, кандидат історичних*
наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
керівник ***Куцепал С.В.****,*
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
керівник ***Фіров П.Т.****, кандидат*
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
керівник ***Попов О.Д.****,*
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
керівник ***Кривошея І.І.****,*
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків) *керівник* ***Владленова І.В.,*** *кандидат*
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник ***Горобець С.М.****, викладач*
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org.ua**

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
www.nbuv.gov.ua/portal *Розділ:* ***Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць***

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)+ 323.111 «18–19»

Венгерська В.О.

Творення історії протягом XIX ст.: національний та імперський вимір

Українським інтелектуалам належить особлива роль в конструюванні національного проекту. Відображення типових рис та проблем «росту» спостерігалось в діяльності наукових товариств. Процеси, пов'язані зі спробами націоналізувати та приватизувати не лише історію, а й території, знаходили відображення в діяльності офіційних російських структур. Спираючись на епістолярний спадок відомих діячів, здійснена спроба відобразити особливості творення єдиного національного простору.

Ключові слова: *національний проект, «націоналізація історії», наукові товариства, славісти, М.Грушевський, М.Сумцов.*

Написання, конструювання історії (історій) як імперських так і національних стало однією з найбільш прикметних рис XIX ст. Включення до Російської імперії з кінця XVIII ст. нових територій потрібно було легітимізувати та вписати у спільне історичне поле. Паралельно, розпочався процес формування власних історій, який парадоксальним чином стимулювався імперським історіописанням. Так званий «польський фактор» належав до одного із подразнювальних чинників. В польському варіанті власної історії за представниками шляхти було закріплено європейську першість у формуванні «політичної нації», хоча і в специфічно аристократичному сенсі.

Що ж до історії України, до її створення у романтично–героїчному ключі, згодом на засадах народницької ідеології долучились відомі дилетанти (на початку століття) та професіонали. Статус українських територій в «мисленій географії» були двозначними. З початку XIX ст. «Україна» асоціювалась переважно з лівобережною Малоросією. Інші землі позначались або як «Південна Росія», або ж, як у випадку

приєднаних в результаті поділів Польщі територій, використовувався доволі символічний термін «край».

Дослідженню феномену формування націй та розвитку націоналізмів в останні роки присвячена значна кількість праць як вітчизняних так і зарубіжних дослідників. Ґрунтовну класифікацію теорій, концепцій ще наприкінці 90–хх рр.. здійснив Г.В. Касьянов [1]. В одному із своїх виступів[2] особливу увагу закцентував на парадоксальності підживлення та одночасної ідеологічної конкуренції між національними рухами та марксизмом, які перетворились на предмет інтелектуального експорту. Серед найбільш популярних підходів, які знайшли поширення на пострадянському просторі у трактуванні особливостей творення національних проектів в XIX ст., стали концепції Б.Андерсона, Е.Гобсбаума, М. Гроха, та ін.[3] На беззаперечність впливу Марксових ідей на методи соціологічного мислення названих дослідників наголосив Г.Кьонен [2]. М.Грох пояснює виникнення націй як внутрішній процес, викликаний соціально–економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Цей процес, на думку вченого, мав три основні фази: академічну – збір матеріалу, доведення на основі історичних фактів ученими–дослідниками доказів окремішності одного етносу від іншого; культурно–просвітницьку та політичну[3,с.112]. Б.Андерсон запропонував соціально–антропологічний підхід, а також трактування «нації» як «уявленої» спільноти. На його думку, націоналізм виконує три основних завдання: «націоналізує» народи, відокремлюючи від інших та постачаючи ідею самовизначення; створює національну історію; та національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір[3].

Не дивлячись на відмінності у існуючих підходах, спільним для них є визнання провідної ролі інтелектуалів, які своїми дослідженнями, науковими розвідками, популяризацією фактично творили національні історії та обґрунтовували правомірність окреслення (переважно на теоретичному рівні) тих чи інших національних територій.

Епістолярна спадщина визначних українських діячів початку століття дозволяє відчути як дух епохи, так і зрозуміти основні прагнення людей, праця яких, в значній мірі, була справжнім подвижництвом. Протягом останніх років значна кількість листів, які зберігаються в архівах та бібліотеках України стали надбанням широкої громадськості завдяки опрацюванню та підготовці до друку. До цього процесу причетні науковці різних регіонів, зокрема, щодо епістолярію Д.Яворницького, найбільш відомими дослідниками його спадщини є співробітники музею в Дніпропетровську Абросимова С.В., Василенко Н Є., Перкова А.І., дніпропетровський та київський дослідники Журба О.І., Ульяновський В.І., та інші [4]. З'явились роботи, об'єктом вивчення яких стали колекційні, книжкові і музейні фонди а також принципи їх наукового дослідження[5].

На особливостях творення історії в імперських умовах сконцентрував свою увагу О.П.Толочко[6,с.274]. Традиційно так складалось, що найбільш потужні інтелектуальні осередки функціонували в університетських центрах. Але й губернські міста не лишались осторонь історичних, краєзнавчих досліджень. На державному рівні існувала потреба обґрунтування та підтвердження правомірності володіння величезними територіями. Це право автоматично поширювалось і на історичні реліквії, які також, за будь–якої нагоди, намагалися переміщувати та концентрувати в

Російських столицях. Усвідомлення важливості «привласнення» історії, втіленої в стародруках, предметах старовини проявлялось не лише в ставленні до «малоросів». В цьому сенсі показовою є доля унікальної колекції вірменської громади Кам'янця –Подільського. Міністр внутрішніх справ І.Дурново звернувся до Київського, Подільського та Волинського губернатора О. Ігнатьєва з проханням обережно з'ясувати цінність колекції «без будь–якого оприлюднення, яке б могло призвести до укриття або розкраданню названих книжок»[7,арк.231] (мова йшла про унікальне зібрання старовинних рукописів та іншої літератури XV–XVIII ст.). В листі наголошувалось, що ці книжки хоча і зберігались у вірменській церкві, але знаходились «в положенні забутих та нікому не потрібних предметів»[7,арк.232]. У зв'язку із цим, та з метою збереження пам'яток вірменської старовини від знищення, «якому вони можуть легко підвергнуться» рекомендувалось передати книги та рукописи до імператорської публічної бібліотеки [7,арк. 232]. Врешті це було зроблено, більша частина колекції і зараз перебуває у Санкт–петербурзькій бібліотеці ім. Салтикова–Щедріна.

До кінця XIX ст. в Наддніпрянській Україні функціонувало лише три університети, але сформовані на їх основі наукові школи були відомі далеко за межами Російської імперії. Професори та викладачі, які позиціонувались владою як «українофіли» мали відношення до створення та діяльності історико–філологічних товариств, музейних експозицій. Вони здійснювали наукові розвідки, активно публікувались (принагідно зазначимо, що переважна більшість публікацій до 1906 р. були російськомовними) організовували етнографічні, брали участь в ініційованих владою археографічних експедиціях, займалися збиранням старожитностей. Навіть неповний перелік створених наукових товариств засвідчує активність та насиченість науково–дослідницького життя: Харківське історико–філологічне товариство, Харківське товариство імені Г.Гулака–Артемовського, Одеське товариство історії і старожитностей, Церковно–історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Волинське та Подільське церковно–археологічні товариства, Товариство дослідників Волині, Історичне товариство Нестора – літописця, Київське товариство старожитностей і мистецтва, Київський відділ імператорського Російського воєнно–історичного товариства, Ніжинське історико–філологічне товариств та ін. Славився своїми науковими, дослідницькими традиціями і Катеринослав. Викладачі новоствореного гірничого училища в 1899 р. виступили ініціаторами заснування Катеринославського наукового товариства з вивчення краю. Відомі дослідники, громадські діячи, як правило, одночасно були дійсними або почесними членами наукових товариств, що діяли як на теренах Наддніпрянщини, так і Західної України. Так, О.М. Поль входив до складу Одеського товариства історії та старожитностей. Почесними членами Катеринославської губернської вченої архівної комісії були професори: київські – В.Антонович та В. Перетц, львівський – М.Грушевський, харківський – Д.Багалій. Тісна співпраця М.Грушевського з Харківським історико–філологічним товариством посприяла обранню Радою Харківського університету його та І.Франка на посади докторів навчального закладу в 1906 р. Про це у листі до вченого повідомив подвижник музейної справи на Слобожанщині, відомий славіст, етнограф, професор Харківського університету М.Сумцов [8,арк.5]. Саме

він разом із такими вченими як професори Д.І.Багалій, В.К Надлер, М.Г. Халанський, мали безпосереднє відношення до заснування Харківського історико–філологічного товариства, одного із найбільш відомих наукових осередків в імперії та за її межами. З його діяльністю було пов'язано заснування архіву, етнографічного музею, двох бібліотек. Забезпечувала організація і видавничу діяльність, надаючи сторінки для розміщення публікацій в наступних серійних виданнях: «Збірник Харківського історико–філологічного товариства», який виходив до 1914 р., та «Віснику» (1911–14 рр.). Члени товариства мали широкі контакти зі своїми колегами як в Російській імперії, так і за її межами. Зв'язки з львівськими істориками, етнографами представлені в особистих фондах, в яких зберігається листування, наприклад, М. Грушевського із М. Сумцовим, М. Сумцова із В. Гнатюком та ін. Останнє підтверджує факт досить тісної співпраці в окреслений період наддніпрянських та західних українців, а також наявності прагнення впливати на суспільні процеси. Безумовно, що подібні контакти мали позитивні наслідки для розвитку української справи.

Микола Сумцов активно листувався із Михайлом Грушевським з 1896 р., принаймні, в особистому фонді Грушевського представлені його листи саме з цього року. Цікаво, що протягом тривалого часу листування велось російською мовою. Перший україномовний лист від М. Сумцова датується 1 червнем 1908 р. Вчені активно обмінювались різноманітними виданнями, в переважні більшості, з української проблематики. Звертає на себе увагу цікава репліка, щодо прохання надсилати бандеролі з літературою зі Львова на адресу університету, оскільки до приватних осіб вони доходили рідко. Можемо припустити, що статус університету як в першу чергу, наукового закладу, до того ж, наділеного певними автономними правами, дозволяв вирішувати окремі проблеми, в тому числі, пов'язані з цензурою. В одному із листів М.Сумцова згадується про поезії І.Манжули – катеринославського етнографа, фольклориста, поета [8,арк.17]. Його твори, етнографічні дослідження побачили світ завдяки діяльності членів Харківського історико–філологічного товариства, зокрема його багаторічного керівника О.О. Потебні. Саме в Харкові були видані його вірші, не дивлячись на значні цензурні обмеження, та збірники «Казки, приказки, які записані в Катеринославській та Харківській губернії» а також «Малоросійські казки, приказки та повір'я, які записані в Катеринославській губернії». В цьому ж листі Микола Федорович дякує Михайла Сергійовича за публікацію «Українського питання» – «коротенького, але надзвичайно багатого за змістом, ясно та докладно написаного історичного нарису пригноблення України» [8,арк.18]

В одному із листів М.Сумцова до М.Грушевського йшлося про збір літератури для «Просвіти» та наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Перелік його власних публікацій, який додавався, відображав характер найбільш типових етнографічних досліджень. Наведемо лише декілька з названого списку: «Хліб в обрядах та піснях», «Релігійне міфічне значення малоросійського весілля», «Наукове вивчення колядок», «Малоросійські п'яницькі пісні», «Сучасна малоросійська етнографія», «Писанки», «Місцеві назви в малоросійських піснях»[8,арк.21].

Відомий західноукраїнський етнограф, ініціатор та засновник музеїв В.М. Гнатюк, в своїх листах до М.Сумцова звертався з проханням надіслати роботу останнього «Дослідження в галузі анекдотичної

літератури»[9,арк.7]. М.Грушевський надсилав до Харкова історико – етнографічні збірники, в свою чергу, пропонував професорам харківського університету надавати свої матеріали для публікацій. «Я вишлю деякі видання, які стосуються Галичини та просив би вас роздати їх на свій розсуд зацікавленим особам в належні бібліотеки..»[8,арк.8] писав він в одному із листів до М.Сумцова. У відповідь було висловлене зустрічне побажання:»Чи не знайдете можливим зробити збірник наукових праць, в яких може знайти міцну оборону українська мова і писемність. Наприклад, «Язык и народность» О. Потебні, статті Антоновича, дещо з Грінченка та ін. Такий збірник до сучасних потреб дуже підходив би, навіть, якщо був би складений здебільшого російською мовою» [8,арк.7].

29 січня 1909 р. Сумцов інформував Грушевського про відвідування Галичини та висловлював жаль з приводу того, що не зміг зустрітись із В. Гнатюком (з 1898 р. він виконував функції секретаря етнографічної комісії НТШ). Саме через нього Сумцов просив підібрати та допомогти придбати «за невеликі гроші» гуцульське убрання для Харківського етнографічного музею. «Харківський етнографічний музей, як усі наші просвітницькі інституції, занадто бідні на гроші»[8,арк.9]. З часом В.Гнатюк виконав прохання харківського колеги, завдяки чому поповнився новими експонатами етнографічний музей у Харкові.

Проведення в 1905 р. в Катеринославі XIII Археологічного з'їзду стало помітною подією громадського, наукового та культурного життя. В листі В.Гнатюка до М.Сумцова викладено зміст телеграми, яку члени НТШ надіслали на підтримку тих учасників зібрання, що виступили «в оборону» української мови та науки [9,арк.6].

Активізація українського руху в умовах першої російської революції спостерігалось як в Наддніпрянщині так і в Галичині. Оскільки просвітницька діяльність лишалась одним із найбільш важливих напрямків, різноманітні освітні проекти мали як моральну так і матеріальну підтримку. Так, в одному із листів з Наддніпрянщини до М.Грушевського містилось прохання про передачу «нашим галицьким українським товаришам тисячу сто карбованців»[9,арк.24]. Дописувач (Д.Мишуба) рекомендував розділити цю суму наступним чином: «на будівництво великої бурси Руського товариства педагогічного у Львові – 800 крб., на руську гімназію – 100 крб., на бурсу ремісничу – 100 крб., українській гімназії Львівській – 100. Всього 400». Постать Грушевського в Наддніпрянській Україні з початком революції 1905 р. набуває значної популярності та ваги. Саме тому спостерігається збільшення звернень про грошові перекази на підтримку освітніх українських проектів. Промовистими є підпис в одному з листів «глибоко поважаючий та почитаючий за ваші величезні труди для добра українського народу»[9,арк.25] .

В особистому фонді М.Г.Халанського, який зберігається в Державному історичному архіві в Києві, представлені листи, які засвідчують факт близької дружби з Д. І. Яворницьким [10,арк.1–4]. В листі, який датовано 5 листопада 1906 р., Дмитро Іванович звертався до Халанського, називаючи останнього «дорогим та незабутнім другом». Лист цікавий в контексті нашої теми, оскільки Яворницький характеризує музей. «Я створив в Катеринославі чудовий музей ім. О.Поля. Протягом трьох років наповнив його такими скарбами, що якщо б ти поглянув на нього

то б здивувався. Більше 100.000 найменувань різноманітних предметів старовини та сучасної етнографії»[10,арк.3].

Підсумовуючи викладене зазначимо парадоксальність результатів зусиль з боку влади приватизувати історію та обґрунтувати правомірність володіння територіями, які почали вписувати в споконвічний історичний простір «слав'янського» (в не лише) світу. Йдеться в першу чергу про фактичне стимулювання національних студій (не лише українських, а й польських, єврейських, вірменських та ін.), хоча творення імперської історії також не стяло на місці. Все це знайшло відображення в активній науковій, громадсько–просвітницькій, етнографічно–пошуковій діяльність вчених–славістів, серед яких помітно число складали україознавці. Елементи матеріальної, традиційно–побутової культури у тісному поєднанні з духовною складовою знаходили відображення у наукових публікаціях та музейних експонатах. За відсутності надшвидких засобів зв'язку, «повільне» XIX ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – епістолярний спадок, який, на жаль, в сучасних умовах відходить в небуття. Тісна співпраця галичан з наддніпрянцями, обмін думками, літературою, матеріальна підтримка різноманітних просвітницьких заходів, установ стали невід'ємними елементами творення нового історичного простору та, відповідно, національного проекту. Хоча частина вчених не були етнічними українцями, вони почали ідентифікувати себе з Україною. Спостерігались і зворотні процеси, у подібних випадках так звана імперська лояльність переважала. Які фактори у кожному окремому випадку ставали домінуючими? На це та інші питання ідентифікації ми зможемо дати відповідь «занурюючись» в епоху через світосприйняття сучасників, продовжуючи вивчати особисті, родинні фонди, листування, полеміку на сторінках тогочасної періодики різних ідеологічних спрямувань.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

2. Марксизм як традиція і перспектива. Форум (С.Кульчицький, У.Шмід, М.Соколова, Д.Широ, О.Леонтьєва, Г.Касьянов, Р. Грігор Суні, Герд Кьонен, М.Бойцун, П.Кутуєв, А.Дмітрієв, А.Здоров, Р. Пайпс) / Україна модерна. Марксизм на сході Европи. Число (14) 3. – К.: Критика, 2009. – С.13–63.

3. Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика. – 2001./ [Електроний ресурс] www.litopys.org.ua; Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія XX віку, 1914–1991. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 543с.; Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально– и восточноевропейских странах. /Национализм в позне– и посткоммунистической Европе: в 3 т. – Т.1/ Под общ. ред. Э. Яна. – М.: РОССПЭН, 2010. – С.107–122.

4. Абросимова С.В., Журба О.И. Эпистолярное наследие академика Д.И.Яворницкого как объект археографического исследования// Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 129–135; Заруба В.М.Листи Д.Дорошенка до Дмитра Яворницького// Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 48–50; Амбросимова С.В., Ульяновський В.І. Листи Я.П. Новицького до Д.І.Яворницького// Український археографічний щорічник. – 1991. – Вип. 1. – С.358–382; З епістолярної спадщини академіка Д.І. Яворницького(Упорядкування, вступна стаття Абросимова С.В.,

Василенко Н Є., Перкова А.І. // Український історичний журнал. – 2005, № 5. – С. 114–165.

5. Міщук С.М. Збирання та наукове описування рукописно–книжкової спадщини України (друга пол.. XIX – 30 – ті роки XX ст..) – К., 2009. – 373 с.

6. Толочко О.П. Києво–Руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст.// Владислав Верстюк, Олексій Толочко. Українські проекти в Російській імперії. Нариси в 3–х тт.Т.1. – С. 250–351.

7. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф.442. – Оп.840. – Спр.221–232.

8. Там само. – Ф.2052(Особистий фонд Сумцова М.Ф.). – Оп.1. – Спр.342.

9. Там само. – Ф.1235(Особистий фонд Грушевських). – Оп.1. – Спр.779.

10. Там само. – Ф.2061(Особистий фонд Халанського М.Г.). – Оп.1. – Спр.49.

Венгерская В.А. Созидание истории в течение XIX в.: национальное и имперское измерение

Украинские интеллектуалы сыграли особенную роль в конструировании национального проекта. В деятельности научных обществ, на фоне отдельных шагов со стороны российской власти, нашли отображение его наиболее типичные черты и проблемы «роста». Основываясь на эпистолярном наследии известных деятелей, сделана попытка отображения специфики создания единого национального культурно–ментального пространства.

***Ключевые слова:** национальный проект, «национализация истории», научные общества, слависты, М. Грушевский, Ф.Сумцов.*

Vengerska, V.O. Creation of history during 19th/ century: national and imperial measuring

Ukrainian intellectuals became the driving force that initiated the formation of the national project. The activities of learned societies and held against the backdrop of certain steps taken by the Russian authorities reflect its most typical characteristics and «growing pains». Based on the epistolary works by prominent scholars and public figures, in particular, describes the specific characteristics of the development of the national cultural and mental environment shared.

***Key words:** national project, «nationalization of history», scientific societies, slavisty, M. Grushevskiy, F.Sumtsov*

УДК 94 (470) «19/20»

Постернак О.О.

Національний склад буржуазії Півдня Росії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Охарактеризовано національний склад південноросійської буржуазії Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі матеріалів перепису населення, статистичних джерел та досягнень історіографії.

Ключові слова: *буржуазія, Південь Росії, національний склад, поліетнічність.*

Підприємництво є невід`ємним, об`єктивно необхідним та історично обумовленим елементом господарської системи капіталізму, а його безпосереднім носієм та уособленням виступає клас буржуазії. Він відіграв значну роль у формуванні індустріального суспільства та утвердження нового типу суспільних відносин. Не оминули ці процеси і Російську імперію, яка знаходилась наприкінці XIX – на початку XX ст. на етапі капіталістичної трансформації. Однією з найбільш впливових регіональних підприємницьких груп в цей час була південноросійська буржуазія.

Слід зазначити, що в офіційній адміністративній практиці та громадській думці термін «південноросійська буржуазія» вживався без етнічного навантаження. Під нею розуміли територіально–галузеву групу підприємницької верстви, чия господарська, громадська та корпоративна діяльність локалізувалась в межах цілісного економічного простору, який включав у себе територію Області Війська Донського та південних губерній Російської імперії – Бессарабської, Херсонської, Таврійської і Катеринославської. У порівнянні з іншими промисловими регіонами, на Півдні Росії інтенсивніше розвивалась капіталістична промисловість, зокрема, без традицій дореформеної доби і національної замкненості підприємницьких груп. Виходячи з цього, за мету даної статті ставимо вивчення особливостей національного складу буржуазії регіону.

Проблема визначення національного складу російської буржуазії вказаного періоду вже давно перебуває у полі зору дослідників. Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. серед науковців розпочалася бурхлива дискусія стосовно позитивних та негативних сторін впливу іноземних підприємців на економіку Південного регіону [1;2]. Радянська історіографія торкалась питань етнічного складу буржуазії лише поверхово [3]. Намагаючись утвердити думку про домінування іноземних фінансово–промислових кіл у складі буржуазії регіону, а також зобразити підприємців як експлуататорську і реакційну силу, історики радянського часу не вбачали у національному складі суттєвий параметр соціальної характеристики буржуазії. Акценти змінились лише у 90–х рр. XX ст. у зв'язку з утвердженням дослідницького плюралізму. Історики звернули

увагу на цілу низку малодосліджених питань. Так, національний склад гірничопромислової буржуазії Півдня Росії проаналізував В.Крутіков [4]. Етнічній характеристиці підприємців України XIX – початку XX ст. приділила увагу Т.Лазанська [5]. Останнім часом це питання здобуло суттєву популярність у наукових колах істориків України [6;7;8].

Однак, результати досліджень продовжують залишались дещо неструктурованим і фрагментарними щодо національного складу саме південноросійської буржуазії. На жаль, об`єктивні труднощі етнічної ідентифікації підприємців, фрагментарність джерельної бази не дозволяють здійснити її всебічний аналіз, порівняти обсяги капіталів національних груп буржуазії та масштаб їх підприємництва. Більш–менш комплексне уявлення дозволяють скласти матеріали загальноросійського перепису населення 1897 р., проте слід мати на увазі, що національна приналежність у цьому випадку встановлювалась за мовою спілкування, що значно ускладнює її точне визначення.

Результати перепису 1897 р. дають можливість чітко встановити лише національний склад купецтва. На Півдні Росії він мав такий вигляд: 15 910 євреїв (45,2% від загальної кількості купців регіону), 12 411 росіян (35,2%), 1 488 німців (4,2%), 1 471 вірмен (4,2%), 1 422 турків (4%), 1 337 українців (3,8%) тощо. Отже, серед купців Півдня Росії домінували представники єврейської та російської національності. При цьому деякі окремі території Півдня мали свої особливості. Так, наприклад, євреї особливо переважали серед купецтва Бессарабії (67,6% купців губернії) та Катеринославщини (59,6% купців губернії). Натомість, на Дону чисельну перевагу мали купці–росіяни – 57,3%. В Таврії серед купців помітною була етнічна група татар, яка за кількістю посідала третє місце після євреїв та росіян. Що стосується купців–українців, то лише в Катеринославській губернії їх відсоток переважав середній по Півдню і становив 7,4% [9,с.226;10,с.228 ;11,с.206;12,с.274;13,с.286].

Переписом населення 1897 р. на Півдні Росії зафіксовано 127 717 осіб, що існували за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна. 568 128 осіб займались торгівлею, 6 144 – кредитно–фінансовими справами. У промисловості було зайнято 1 079 850 осіб. Проте більша частина населення була задіяна в сфері землеробства – 70% всіх жителів регіону. Щодо промисловості, то тут матеріали перепису не дозволяють однозначно визначити етнічний склад індустріальної буржуазії, оскільки вони одночасно враховували всіх зайнятих в цій сфері, тобто не лише підприємців, а й службовців та робітників. Більш менш репрезентативними є дані щодо національного складу осіб, зайнятих у торгівлі, фінансовій сфері та тих, хто отримував прибуток від капіталів та нерухомості.

Як свідчать підрахунки даних перепису, у торговельному середовищі Півдня домінували єврейські кола. Зокрема, з 568 128 осіб, зайнятих у торгівлі, нараховувалось 303 065 євреїв (53,3%), 159 092 росіян (28%), 41 471 українців (7,3%), 19 402 татар (3,4%), 11 061 вірмен (1,9%), 8 829 греків (1,5%) та ін. Особливо сильними були позиції єврейського капіталу у Бессарабській (82,3%) та Херсонській губерніях (68,8%). Слід відзначити, що на національному складі буржуазії окремих адміністративних одиниць позначились етноісторичні особливості їх розвитку. Так, в Області Війська Донського провідне становище серед торговців мали росіяни, які складали 72,8%. В Таврійській губернії серед торгівців значним був відсоток татар – 22,5%.

Основну частину населення, зайняту у сфері кредиту, складали також росіяни (59,5%) та євреї (26%); інші ж національні групи у фінансовій сфері, представлені переважно українцями, поляками, німцями, греками тощо, були малочисельними. Частка українців серед фінансової буржуазії Півдня була мізерною і становила лише 3,4%. Тенденція до домінування представників російської та єврейської національності характерна була і для групи одержувачів доходів від капіталів та нерухомості. Так, росіян в її складі нараховувалось 55,2%, українців – 13,8%, євреїв – 12%, німців – 5%, татар – 3,2%. Слід відзначити порівняно високу питому вагу українців в цій групі зайнятості. Зокрема, у Катеринославській губернії українців серед одержувачів доходів від нерухомості та капіталів нараховувалось 31% [9,с.152,158–163;10,с.154,160–165;11,с.142,146–151;12,с.186,192–197;13,с.198,206–211].

Отже, у підприємницькому середовищі Півдня Росії ключові позиції зосередили представники єврейської та російської національностей. Високий відсоток других пояснюється активною експансією російських купців у регіон, підкріпленою пріоритетами і особливостями державної політики [7,с.288]. Що стосується євреїв, то природній потяг до посередницької діяльності, комерційного та фінансового підприємництва призвів до того, що торгівля, оренда, відкуп і лихварство стали традиційними видами діяльності для цієї етнічної спільноти [14,с.23]. Як згадував І. Житецький, «... уся торгівля малоруських областей, крім Харківської губернії, частини Курської та Воронезької і землі В. Донського, а також Кубанської області за невеликим виключенням, знаходиться у владі євреїв, причому посилення єврейської торгівлі йде пропорційно густоті єврейського населення...» [15,с.131]. Особливо домінував єврейський капітал в містах. В 1903 р. у Катеринославі серед 44 купців першої гільдії було 37 євреїв (84,1%), з 228 купців другої гільдії євреїв було 198 (68,75%) [16,с.8].

Проте, єврейська буржуазія зробила вагомий внесок у розвиток не лише торгівлі, а і важкої промисловості Півдня. Наприклад, у 1900 р. з 46 металургійних та машинобудівних фабрик Катеринославської губернії євреям належало 8 [17,с.176]. Активністю в цьому напрямку відзначались єврейські гірничопромисловці І. Л. Уманський та А. В. Шейерман [18,с.132,188]. Господарською ініціативністю, а згодом і політичною діяльністю, відзначався Б. А. Каменка – член правління Російського товариства колоніальної торгівлі, Російського товариства вивізної торгівлі, що розміщувались у Ростові–на–Дону. Членом правління останнього був також відомий донський підприємець–єврей О. Я. Фельдман [19,с.1147,1401].

Росіяни–підприємці рекрутувались, в основному, з поміщиків, військово–адміністративного апарату, донського козацтва та технічної інтелігенції. Тут слід згадати таких південноросійських капіталістів як Д. І. Іловайський, М. С. Авдаков, П. М. Горлов, Ф. Є. Єнакієв тощо [4,с.40]. Досить багато було росіян серед великих землевласників, які почали розвивати ринкове сільське господарство й інвестувати капітали у промисловість. Представники російської нації були представлені і в середовищі великої промислової буржуазії. Наприклад, головою правління Акціонерного товариства Сімферопольського пивоварного заводу був росіянин Є. Муратов, Товариства Ростово–Донської тютюнової фабрики – П. В. Хахладжев, Донського акціонерного товариства друкарської та видавничої справи у Ростові–на–Дону – П. Є. Хатранов, Акціонерного товариства одеських куяльницько–хаджибейських соляних

промислів – М. Ф. Лузанов, одним з директорів Торговельно–промислового товариства «А. К. Дубінін» в Одесі був підприємець В. А. Дубінін [19,с.165,203,247,774,821].

Український капітал у силу різноманітних причин політичного, соціального та соціально–психологічного характеру був економічно слабким, нечисельним та зосереджувався переважно на сільськогосподарському виробництві. Ця думка є досить поширеною в сучасній історіографії і в цілому відображає реальний стан речей [20,с.61]. Українці були власниками торговельних закладів, дрібних і середніх кустарно–ремісничих підприємств, млинів, олійниць, вовномиєнь, закладів харчування, крамниць, цегляних і черепичних заводів та інших промислових закладів і установ сфери обслуговування, що працювали на сімейних традиціях чи невеликій кількості найманих робітників [21,с.47–48]. Наприклад, у 1899 р. з–поміж власників вітрильних суден Херсонської і Таврійської губернії не менше 22% були українцями [22,с.60].

Проте, незначна кількість українців спостерігалась і серед великих власників гірничих та машинобудівних підприємств – Голуб, брати Рутченко, Полетченко, Глущенко, Мороховець, Арандаренко та ін. [6,с.137;4,с.41–42]. Так, наприклад, у Донській області у 1905 р. функціонувало Товариство паперових фабрик та кам`яновугільних копалень І. С. Панченко; в Катеринославській губернії – Семенівсько–Іванівське гірничопромислове товариство для розробки кам`яної солі та алебастру на Півдні Росії, одним з директорів–розпорядників якого був українець С. Д. Пшеничний [19,с.358,396]. У документах одеського купецтва згадувались українці П. Немченко, А. Оглоблін, В. Горпиченко [23,с.134]. Відомим українським підприємцем на Півдні був харківський купець І гільдії О. К. Алчевський – засновник Олексіївського гірничопромислового товариства, Донецько–Юр`ївського металургійного товариства, Південного гірничопромислового товариства [24,с.161,163].

Південноросійські терени у свій час активно колонізували німці, які відіграли помітну роль у промисловому секторі народного господарства. Численні німецькі колонії виникли у Бессарабській, Херсонській і особливо Таврійській губернії. Так, аналіз списку промислових закладів Таврії за 1904 р. показує, що німцям тут належала велика кількість підприємств. Наприклад, заводами землеробських машин та знарядь, в яких працювало понад 200 робітників, володіли Й. Й. Фукс, Й. В. Клейнер, брати Классен, пивоварним заводом – Л. Д. Феттер, лісопильним заводом – В. К. Мейєр, борошномельними підприємствами – П. Г. Ульшер, Й. Д. Діркс, Г. Г. Вільмс та ін. [25,арк.19–20]. Німці були представлені і в складі провідних акціонерних підприємців. Для прикладу, можна згадати, що у 1905 р. Товариство винобробства в Одесі очолював німець Р. Р. Вебстер, директором Товариства Ольвіопольского шкіряного заводу в Херсонській губернії був О. Г. Гассельблат, керівником правління Товариства Одеського пивоварного заводу був Ф. Г. Енні. В Катеринославській губернії діяв чавуноливарний та машинобудівний завод І. Г. Леппа, А. П. Леппа та А. А. Вальмана [19,с.199,213,1211,1563]. Німцем за походженням був керівник Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М.Ф. фон Дітмар [26,с.69].

Підприємницька діяльність притягувала також і представників інших національностей. Зокрема, поляки досить часто були директорами–розпорядниками та членами правлінь низки акціонерних

товариств південноросійської промисловості. Так, Б. Яловецький був членом правління Російсько–Бельгійського металургійного товариства, К. Мсциховський – директором Донецького товариства залізоробного та сталеливарного виробництва, В. Яскульський – директором Товариства Єлисаветградського машинобудівного та чавуноливарного заводу, К. Скальковський – членом правління Товариства Брянського рейкопрокатного, залізоробного та механічного заводу [19,с.35–36,1416–1417,1555–1559,1572–1573]. Серед найбільших зовнішньоторговельних фірм Півдня виділялись одеські підприємницькі династії переважно грецького походження – Анатра, Раллі, Скамаранчі, Маразлі та Масс [6,с.142].

Наприкінці XIX ст. склад промислової буржуазії Півдня активно розширюється за рахунок іноземних підданих, зокрема французьких, бельгійських, англійських, німецьких, американських тощо. Відсутність значних фінансових ресурсів та широкого підприємницького досвіду у вітчизняних капіталістів, низька вартість робочої сили, техніко–економічна відсталість Росії, політика протекціонізму іноземним інвестиціям зумовили приплив зарубіжного капіталу, а разом з ним і представників європейських та американських ділових кіл[27,с.67]. Іноземна буржуазія, ставши однією з провідних груп підприємницької верстви Півдня, фактично заклала основи для створення первинної промислової інфраструктури регіону.

Левова частина іноземних капіталовкладень спрямовувалась через акціонерні товариства. Це могли бути як засновані за кордоном іноземні фірми, що мали свої підприємства в імперії, так і російські товариства, акції та облігації яких котирувались на закордонних біржах [27,с.36]. В 1905 р. на Півдні розгорнули свою діяльність 78 іноземних акціонерних товариств, що становило близько третини від їх загальної кількості в імперії. З них частка бельгійських фірм складала 69%, французьких – 19%, англійських – 6,5%, німецьких – 3,8 %, австрійських – 1,7%. Найбільше підприємств іноземців знаходилось в Катеринославській губернії (66% акціонерних товариств Півдня) [28,с.1883–2151].

Фінансово–промислову еліту іноземної буржуазії Півдня Росії у 1905 р. представляли найбільші бельгійські підприємці – барон Г. Г. де Макар, Р. Сюрмонд та А. Грейнер (Південно–Російське Дніпровське металургійне товариство), Д. Говін (Акціонерне товариство машинобудівних заводів в Горлівці), барон Елі д`Уассель (Рутченківське гірничопромислове товариство), А. Лепер (Верхньодніпровське металургійне товариство), Л. Л. де Терв і П. Г. Дарсі (Акціонерне товариство «Російський Провіданс»); французькі підприємці – Р. Дюваль, А. Буроз (Катеринівське гірничопромислове товариство), Е. Пастер, І. Боннардель, Е. Вердьє (Донецьке товариство залізоробного та сталеливарного виробництва), Л. ле Шательє (Анонімне товариство механічного виробництва в Південній Росії), граф д`Осонвіль (Товариство для розробки кам`яної солі та вугілля в Південній Росії), барон Нерво (Товариство криворізьких залізних руд); англійські капіталісти – А. Бальфур, І. І. Юз та А. І. Юз (Новоросійське товариство кам`яновугільного, залізного та рейкового виробництва), Г. О. Маршалл та Л. Р. Мензис (Олександрівська машинобудівна компанія); німецькі піддані – Ф. Б. Гантке (Акціонерне товариство російської залізної промисловості) та А. Ротштейн (Нікополь–Маріупольське гірниче і металургійне товариство); американські підприємці – Е. Д. Сміт та С. Д. Гордон (Нікополь–Маріупольське гірниче і металургійне товариство) та ін. [5,с.160;19,с.364,1464,1501,1572;28,с.1909,1917,1933,1974,2046,2115;27,с.41–42,80,181–186].

Таким чином, у період утвердження ринкових відносин відбувається соціальне структурування південноросійської буржуазії на новій основі, передусім, як однорідної спільноти, об`єднаної підприємницьким розрахунком та економічним інтересом. Національна приналежність в цій системі соціальних координат набуває другорядного значення і поступається соціальній мобільності і майновому статусу. Для буржуазії південних губерній Російської імперії була характерна поліетнічність. Провідні позиції в регіоні займали єврейські, російські та іноземні капіталісти. Представники єврейської національності домінували у складі купецтва і торговельної буржуазії. Сильні позиції російського капіталу простежуються у кредитно–фінансовій сфері та у середовищі осіб, що отримували доходи від капіталів та нерухомості. Українська буржуазія була нечисельною і зайнятою переважно у дрібнотоварному виробництві. Помітну роль у промисловому секторі народного господарства регіону відігравали німці, поляки, греки, а особливо іноземні підприємці, зокрема французькі, бельгійські, англійські, німецькі, американські піддані.

Підприємницька діяльність зближувала представників окремих станів та верств населення, сприяла подоланню станових і національних відмінностей. Подібна інтеграція різнорідних соціальних та етнічних елементів в єдину систему діяльності відображала процес соціальної консолідації буржуазії, підготовила ґрунт для усвідомлення спільності політичних інтересів і дала старт формуванню нового покоління підприємців з прогресивним світоглядом.

Список використаних джерел

1. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России / Евгений Иванович Рагозин. – СПб. : Тип. И. Гольдберга, 1895. – 170, [6] с.

2. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны / Борис Филиппович Брандт. – Ч. II. – СПб. : Тип. В.Киршбаума, 1899. – XVIII, 419 с.

3. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенный период России (1861 – 1900 гг.) / Владимир Яковлевич Лаверычев. – М. : Мысль, 1974. – 252 с.

4. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / Володимир Володимирович Крутіков. – Дніпропетровськ : Вид–во ДДУ, 1992. – 172 с.

5. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово–промислової статистики XIX ст.) / Тамара Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.

6. Довжук І. До питання про національний склад промисловців і промислових робітників Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. / Ігор Довжук // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – 2002. – Випуск 123–124.– С. 137–144.

7. Ніколаєва Т. М. Соціальний та національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – № 14. – С. 285–292.

8. Гринчак М. О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально–економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя : дис. ...

кандидата іст. наук : 07.00.01 / Гринчак Маргарита Олексіївна. – Дніпропетровськ, 2008. – 248 с.

9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М–ва вн. дел, 1905.– Т. III: Бессарабская губерния. – 1905. – XXIV, 254 с.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М–ва вн. дел, 1905.– Т. XII: Область Войска Донского. – 1905. – XII, 255 с.

11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М–ва вн. дел, 1905.– Т. XIII: Екатеринославская губерния. – 1904. – XIV, 234 с.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М–ва вн. дел, 1905.– Т. XLI: Таврическая губерния. – 1904. – XVI, 310 с.

13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Изд. Центр. стат. ком. М–ва вн. дел, 1905.– Т. XLVII: Херсонская губерния. – 1904. – XVI, 319 с.

14. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С.19–29.

15. Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. : Історіографічні нариси / Тарас Григорович Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1999. – 152 с.

16. Быстряков А. Екатеринослав в 1905 г.: революция, погромы, самооборона / А. Быстряков. – Днепропетровск : АРТ–ПРЕСС, 2004. – 62 с.

17. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно–Східної України. 1861–1917 рр. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Гончаров Володимир Володимирович. – Донецьк, 2005. – 233 с.

18. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России / Петр Иванович Фомин. – Харьков : Тип. Б. Бенгис, 1915.– Т. 1: История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – 1915. – VI, 487, [2] с.

19. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов : в 2 т. / [сост. по данным, извлеченным из материала Отдела торговли, Особенной канцелярии по кредитной части и Департамента железнодорожных дел Министерства финансов ; под. ред. В. А. Дмитриева–Мамонтова]. – СПб, 1905.– Т. 1 – 1905. – 1808 с.

20. Шляхов О. Б. Буржуазія України у суспільно–політичних процесах кінця XIX – початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України : збірник наукових праць. – 2008. – № 3. – С. 59–68.

21. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.) : [історичні нариси] / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.

22. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово–Чорноморського басейну: 90–ті рр. XIX ст. – 1914 р. / Олексій Борисович Шляхов. – Дніпропетровськ : Вид–во Дніпропетровського ун–ту, 2003. – 336 с.

23. Ігнатенко С. І. З історії підприємництва південних міст України у XIX ст. / С. І. Ігнатенко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 4. – С. 132–136.

24. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – № 11. – С. 154–168.

25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.374. – 73 арк.

26. Остапенко Є. О. М. Ф. фон Дітмар – підприємець та громадський діяч / Є. О. Остапенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – 2009. – Вип. 35. – С. 68–73.

27. Щербініна О. В. Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Придніпров`я (1861–1914) / Олена Володимирівна Щербініна. – Донецьк : ТОВ «Юго–Восток, Лтд», 2006. – 191 с.

28. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов : в 2 т. / [сост. по данным, извлеченным из материала Отдела торговли, Особенной канцелярии по кредитной части и Департамента железнодорожных дел Министерства финансов ; под. ред. В. А. Дмитриева–Мамонтова]. – СПб, 1905.– Т. 2 – 1905. – 783 с.

Постернак О.А. Национальный состав буржуазии Юга России в конце XIX – начале XX вв.

Проанализирован национальный состав южнороссийской буржуазии Российской империи в конце XIX – начале XX вв. на основе материалов переписи населения, статистических источников и достижений историографии.

Ключевые слова: *буржуазия, Юг России, национальный состав, полиэтничность.*

Posternak, O.O. The national composition of the bourgeoisie of the South of Russia at the end of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries

Various archival materials and publications were studied to national composition of the Russia bourgeoisie in Southern provinces at the end of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries.

Key words: *bourgeoisie, Southern Russia, ethnic composition, polyethnicity.*

УДК 94 (477)

Гай–Нижник П.П.

Костянтин Прісовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис

Розглядається життєвий шлях К.Прісовського, зокрема військова кар'єра за часів Російської імперії, УНР, Української Держави, у Збройних силах Півдня Росії тощо, а також при Штабі гетьмана П.Скоропадського.

Ключові слова: *Прісовський, Штаб гетьмана, Окремий Запорозький загін, УНР, Українська Держава.*

Засновник й отаман Окремого Запорозького загону і герой визволення Києва від більшовиків, губерніальний комендант Київщини, комендант гетьманського палацу при особистому Штабі П.Скоропадського, генерал–майор української служби (1918 р.), генеральний хорунжий Української Держави *Костянтин Адамович Прісовський (1878 – 15 лютого 1966)* відіграв нетривалу, але, без перебільшення, значну ролю у військовій та державотворчій історії України часів національно–визвольних змагань 1917–1921 рр. Начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький, який близько знав К.Прісовського, високо цінив моральні чесноти та професійні якості гетьманського коменданта й вважав що «людей, подібних до ген. Прісовського в Росії було небагато, але ними не вміли користуватися і вони не приносячи нікому користі зникали»[1,арк.43]. Ким же була ця непересічна особистість?

Після отримання початкової гімназійної освіти К.Прісовський за вільним визначенням вступив до служби у 131–й піхотний Тираспільський полк. У 1901 р. закінчив Чугуївське військове училище звідки був випущений підпоручником у 130–й піхотний Херсонський полк. 1 січня 1909 р. був поручником того ж полку, який квартирувався у Києві, а у 1911 р., вже будучи штабс капітаном, він вже тимчасово командував 8–ю ротою свого полку. Сучасник щодо командного стилю та керівних якостей К.Прісовського відзначав: «Рота його в начальства не вважалася кращою в полку тому, що Прісовський провадив виховання солдата достеменно не за тією статутною програмою, котра викладена була вищими військовими властями. Проте звертало на себе увагу, що усі солдати 8 роти були індивідуалізовані, усі грамотні, відмінно розбиралися в обстановці, були гарними стрільцями»[1,арк.43].

З цією ротою К.Прісовський й вступив у Першу світову війну. З 16 серпня 1915 р. – полковник. У 1915 та 1916 рр. служив у 278–му піхотному Кромському полку (під час мобілізації був виділений для укомплектування 278–го піхотного Кромського полку 2–ї черги), командував батальйоном, згодом став командиром цього полку. З 28 червня по осінь

1917 р. – командуючий 10–ю Туркестанською стрілецькою дивізією. Восени 1917 р. – начальник Київського військового училища. Під час служби у російській армії нагороджувався Георгіївською зброєю (14 червня 1915 р.) та орденом Святого Георгія IV ступеня (26 серпня 1916 р.). 16 вересня 1917 р. був представлений до звання генерал–майора російської служби, але так і не був призначеним через нестабільне становище Тимчасового уряду та більшовицький переворот у Петрограді[2].

Восени 1917 р. перейшов на бік Української Центральної Ради. Під час вуличних боїв з більшовиками у Києві в січні 1918 р. командував сформованим офіцерським загоном, на чолі якого разом із військами УНР залишив Київ.

Саме в цей час в Києві певні кола почали гуртуватися навколо генерала П.Скоропадського та лікаря І.Луценка з метою повалити владу Центральної Ради. Втім, для успішного здійснення державного перевороту, як правило, потрібні не лише таємна організація, як його мозковий центр, та озброєні загони добровольчого характеру на місцях, якими по суті мали стати прихильні до П.Скоропадського вільні козаки, але дисциплінована й регулярна армійська формація. Такою воєнною одиницею мав, за задумом П.Скоропадського та І.Луценка, стати загін, що в січні 1918 р., напередодні евакуації Києва, почав формуватися на чолі з К.Прісовським для боротьби з більшовиками. Це була окрема військова формація, особовий склад якої на той час складалася майже виняткова з колишніх старшин–офіцерів, які не мали певного, з погляду соціалістичного керівництва УНР, політичного обличчя, проте були ворогами більшовиків, з якими вони й прагли вступити у боротьбу.

Саме у формуванні цього «отряду» зі старшин енергійну участь взяв І.Луценко, який постійно приходив до Міністерства військових справ і наполегливо прагнув докладати особистих зусиль в його становленні, а також через таємну організацію П.Скоропадського безпосередньо залучав старшин до лав загону. О.Жуковський з цього приводу згадував: «Так от Луценко виявив бажання допомогти в організації отрядів для боротьби з большовиками. Мені і в голову тоді не могло прийти, що намір Луценка входив в плани отої Компанії [П.Скоропадський, І.Полтавець–Остряниця та інш. – *П.Г.–Н.*]. Правда отряд швидко став формуватися, але хвилі нашого пробування в Київі були вираховані, а тому не закінчився формувати на чолі з Присовським вирушив із Київа з нами. Луценко як шеф залишився при цьому отрядові. Він став добиватись щоб відділи Присовськ[ого] називались загонами. Таку невинну забаву я задовольнив. Потім виявилось, що на цей отряд Луценко став дивитись як на цілком власний отряд і що ймення загін входило в план тої Козацької Ради, які були в Білій Церкві. Почесним батьком Козацької Ради був Скоропадськ[ий]. Козацька Рада стала також формувати загони на боротьбу з большовиками, але вона одночасно вела боротьбу і проти Центральної Ради, висовуючи Гетманом Скоропадського з цілком не демократичними принціпами»[3,арк.51зв–52]. Зазіхання І.Луценка на керівництво загоном викликало різкий протест К.Прісовського, який пригрозив діячу вигнанням і доповів про ці факти О.Жуковському. Після цієї доповіді, як зазначав, О.Жуковський, йому «стало більш очевидним, що тут находиться одно кільце «самостійницького» ланцуга», і «клубок закулісив'я уже почав передо мною троха розплутуватись»[3,арк.52зв]. З свого боку І.Луценко розпочав наполегливо перетягувати на бік прогетьманської організації самого О.Жуковського, який, проте, через певний час, після жорсткої розмови заборонив йому вести гетьманську агітацію.

З 9 лютого 1918 р. К.Прісовській – начальник Окремого Запорозького загону (згодом – бригади). Саме навколо нього здебільшого, а не С.Петлюри січні–лютому 1918 р. об'єднувалися відступаючі українські загони, об'єднавши й повонивши їх в єдиний загін, К.Прісовський рушив через Житомир та Фастів на Київ, випереджаючи незначні частини німців, що фактично не брали участі в боях на цьому напрямкові. Після нетривалого бою підрозділ К.Прісовського вибив більшовиків зі столиці УНР й відкинув їх до Бахмача[1,арк.45]. Після цього він передав командування ген.З.Натієву, а сам з 3 березня 1918 р. зайняв пост губерніального коменданта Київщини.

В свою чергу військовий міністр УНР О.Жуковський згадував, що вже в березні 1918 р., після повернення Центральної Ради до Києва, «повелась серед козаків отряда Присовського, тепер Натієвського, агітація проти Центральної Ради, зміни її політики, проти жидів, проти того, що необхідно національний кабінет – як будто тоді не було національного кабінету і т.и. Стали поговарювати о перевороті. Назначен був вже і день – вівторок, про що мені стало відомим за оскілька день. Треба було негайно приймати рішучі заходи. Сил у мени під рукою небуло так багато, щоб можна було покластись на них»[3,арк.117зв]. Військовий міністр зазначає, що в його розпорядженні було лише 1500–1800 січовиків, а тому йти на відкриту боротьбу з повстанням, яке готувалося заколотниками, він не міг, а відтак вирішив відправити непевні частини на більшовицький фронт. Було віддано відповідний наказ про спішний вивід групи Натієва з Києва, проте міністра одразу обсіли численні як політичні (І.Луценко, О.Степанеко, О.Устимович), так і військові (надто О.Шаповал та П.Болбочан) діячі, аби той залишив це угруповання в столиці. Проте, попри всі заходи, група Натієва таки була виведена з Києва в березні 1918 р.[3,арк.77–77зв].

Як відомо, переворот проти Центральної Ради таки відбувся, але за місяць – 29 квітня 1918 р. силами Української народної громади генерала П.Скоропадського та за сприяння німецького окупаційного командування. Про роль у гетьманському перевороті й повалені УНР К.Прісовського на разі достеменних відомостей немає. Проте навряд чи він не був обізнаний із намірами заколотників, його посада та особистий авторитет безумовно дозволяють припустити, що герой визволення Києва від більшовиків зайняв з цього приводу прихильно–нейтральну позицію, про що побічно може свідчити і його подальша кар'єра в Українській Державі за гетьмана П.Скоропадського.

За Гетьманату К.Прісовській – генеральний хорунжий Української Держави і комендант гетьманського палацу при особистому Штабі П.Скоропадського. На управління гетьманського коменданта повністю покладалася особиста безпека гетьмана. Комендант підпорядковувався начальникові Штабу гетьмана і призначався (за поданням начальника Штабу) окремим наказом П.Скоропадського по Штабу, та по армії і флоту. В обов'язки коменданта входило «загальне спостереження за безпекою резиденції і нагляд за безпекою шляхів під час гетьманських мандрівок; організація охорони Пана Гетьмана як в місці постійного знаходження, так і в дорозі; завідування у всіх відношеннях Конвоєм, Особливою охоронною Командою та іншими частинами, призначеними для охорони Пана Гетьмана; гаражем і стайнею»[4,арк.16]. Всі урядові та державні установи були зобов'язані надавати комендантові відомості щодо безпеки гетьмана. Усі його вимоги про вжиття заходів на захист гетьмана повинні були беззаперечно і негайно виконувати всі установи, відомства та організації країни. Військовослужбовці і цивільні особи, які відряджалися в розпо-

рядження коменданта, перебували у повній його підлеглості і за ними зберігалися їхні попередні посади та грошове утримання. Повноваження і сфера діяльності гетьманського коменданта визначала спеціальна інструкція Штабу гетьмана, затверджена П.Скоропадським і підписана начальником Штабу. Гетьманський комендант мав звання генерального значкового, дорівнювався у правах з головноуправляючим і мав окремі права товариша міністра. Комендант палацу гетьмана мав свою резиденцію в Києві по вул. Олександрівській[5]. В цей час сам К.Прісовський мешкав й ніс службу коменданта у гетьманському Палаці в будинку за №40 по вул. Інституцькій.

Зросту К.Прісовський був маленького, освіту отримав нижчу за середню (Чугуєвське юнкерське училище), голос його був писклявий, та й жодних впливових зв'язків він не мав. Відтак стає зрозумілим, що своїм таким швидким просуванням та підвищенням по службі він зобов'язаний винятково своїми природними військовокомандними здібностями. Ось як характеризує його військову та людську вдачу Б.Стеллецький: «Бій він полюбляв мов гравець полюбляє карти або п'яничка – вино. Відмінно хоробрий, він цією хоробрістю не бравував й не любив, щоб йому інші на нею вказували. Був він кілька разів поранений, один раз у голову, проте лікувався при своїй частині. Політикою зовсім не цікавився й щиро ненавидів Гучкова та Керенського, що зруйнували військовий лад. Більшовиків вважав послідовниками Керенського, чому з [ярістю – ?] йшов на їхнє знищення. Особливої жорстокості не виявляв і його швидше можна було назвати доброю людиною, аніж жорстокою»[1,арк.44]. Воднос він був гоноровий, честолюбно вразливий й самозакоханий. Так, наприклад, будучи у 1918 р. комендантом гетьманського палацу, він лише з газет дізнався про те, що П.Скоропадський напередодні таємно віїхав до Німеччини для зустрічі із імператором Вільгельмом II. Начальник Штаба гетьмана, який, до речі, сам дізнався про це тільки у ніч від'їзду, згадував, що таке несподіване зникнення П.Скоропадського з палацу справило особливе враження на палацового коменданта, який лише вранці в палаці дізнався, що «гетьман зник»[1,арк.161–162]. Відтак, очевидно ображений непосвяченістю коменданта у перебіг подій, а отже й сприйнявши це як особисту недовіру, гоноровий й самолюбивий К.Прісовський негайно подав у відставку, яку, до слова, не було задоволено.

В листопаді 1918 р. сформував т.зв. Запорозький загін для боротьби з Директорією, який проте вже в перший же день перебування на фронті під Києвом перейшов на бік Директорії. Сам же К.Прісовський не підтримав відновлення УНР на чолі з Директорією й не евакуювався зі столиці із Республіканським військом, а натоміть залишився в Києві, де переховувався під більшовицькою окупацією з лютого 1919 р. і до його зайняття Добровольчою армією ген. А.Денікіна.

Після ж опанування Добровольчою армією Києва та видання А.Дєнікіним наказу про реабілітацію офіцерства й відповідної інструкції ген. С.Ронжина, К.Прісовський подався простим рядовим вояком на службу у Збройні сили Півдня Росії (Добровольчу армію) й так воював аж до відступу добровольців на Одесу[1,арк.44–45]. З осені 1919 р. – начальник Константинівського військового училища, що згодом було переведено з Києва у Крим (1919–1920 рр.). У 1920 р. був підпорядкований (як начальник військового училища) Російській армії генерала П.Врангеля. Наприкінці вересня 1920 р. на Українському з'їзді в Севастополі, де було обрано Національний блок, й ухвалено організовувати для боротьби з большевиками українську армію під національним прапором і командою

українських старшин, але підпорядковану верховній владі П.Врангеля, К.Прісовський був обраний представником українського Національного блоку по військовим справам при П.Врангелі[6,арк.71]. Сам же П.Врангель призначив його політичним керівником з українських питань, тобто, як влучно зауважував Б.Стеллецький, «знову йому доручено було ту справу, яку він не знав й органічно не переварював»[1,арк.45].

З листопада 1920 р. К.Прісовський в еміграції, спочатку у Болгарії, а потім – в Югославі та Франції, де й помер 15 лютого 1966 р. у м.Мужен.

П.Скоропадський, навіть після падіння Гетьманату, зберіг про нього якнайкращі спогади. Він, зокрема, писав: «Комендантом був в мене генерал Прісовський, прекрасна людина, про яку я завжди збережу пам'ять як про бездоганну людину. До останньої хвилини він виконував свій борг, незважаючи на те, що ризикував багатьом»[7,с.214].

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1.

2.Дивіться: *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003; «Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия. Биобиблиографический справочник» – М: РГВИА, 2004; Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен по 1–е января 1909 г.; *Тинченко Я.* Офицерский корпус армии Украинской Народной Республики. – К., 2007; *Егоров Н.Д.* Русский генералитет накануне Гражданской войны. (Материалы к биографическому справочнику). – М., 2004; Список полковникам по старшинству. Составлен по 01.08.1916. – Петроград, 1916.

3.ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1.

4.Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1.

5. Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37,51; Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 107; Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.28.

6.Centralne wojskowe archiwum w Warszawie. – Ф.380. – Оп.3. – Спр.103.

7.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.: Філадельфія, 1995.

Гай–Ныжнык П.П. Константин Присовский – военный деятель России, УНР и Украинской Державы: биографический очерк

Рассматривается жизненный путь К.Присовского, в частности военная карьера во времена Российской империи, УНР, Украинской Державы, в Вооруженных силах Юга России, а также при Штабе гетмана П.Скоропадского.

Ключевые слова: *Присовский, Штаб гетмана, Отдельный Запорожский отряд, УНР, Украинская Держава.*

Hai–Nyzhnyk, P.P. Kostyantyn Prisovskiy is a military figure Russian, UNR and the Ukrainian State: biographic essay

A lifeline of K. Prisovskyi's, including military career during the Russian Empire, UNR, Ukrainian State, the Armed Forces of South Russia, etc., and also at Staff to Hetman Skoropads'kyi.

Key words: *Prisovskyi, Staff of Hetman, Separate Zaporoz'kiy detachment, UNR, Ukrainian State.*

УДК 334.735.001.73 (477.43/.44) «19»

Ладаняк І. А.

Особливості реорганізації мережі споживчої кооперації Поділля у 1922–1925 роках

Розглядаються заходи влади щодо реорганізації споживчої кооперації УСРР та висвітлюються особливості утворення окружних спілок на Поділлі у 1922–1925 рр.

Ключові слова: *ВУЦВК і Раднарком УСРР, адміністративна реформа, Вукоопспілка, пайові внески, окружні споживчі спілки.*

Глибокі соціально–економічні процеси, орієнтовані на підтримку приватного бізнесу в розвитку ринкової економіки сучасної України, призвели до очевидного поділу населення на переважну частину малозабезпечених та незначну кількість людей з достатнім рівнем життя. На нашу думку, один із шляхів подолання існуючих протиріч полягає у розвитку кооперативного руху як соціально орієнтованого та глибоко структурованого напрямку економічної взаємодії всіх верств населення, в основі якої лежить світовий досвід демократичного самоуправління та поєднання можливостей усіх складових багатоукладного господарства країни. Історія свідчить, що саме так на теренах України в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.) радянська влада зуміла значно покращити рівень життя населення і досягла певної економічної стабілізації республіки. Тому, на нашу думку, важливим моментом у подоланні існуючих проблем є дослідження історичного досвіду попередників, вивчення кращих прикладів і запровадження їх у суспільне життя сучасної України.

Слід зазначити, що діяльність кооперації в умовах непу висвітлена в наукових працях відомих вітчизняних вчених, зокрема, С. Кульчицького [1], В. Марочка [2], А. Морозова [3], Т. Оніпко [4;5], А. Пантелеймоненка [6] та інших. Вони глибоко розглянули історію сільськогосподарської, кредитної та споживчої кооперації у всеукраїнському розрізі.

Важливе місце у розробці проблеми наукового осмислення діяльності споживчої кооперації УСРР у 1921–1928 рр. займають дисертаційні дослідження В. Мазура [7], О. Петасюка [8], І. Романюка [9], К. Філіпова [10]. Названі науковці довели, що кооперативна система в 20–х роках стала об'єктом постійного контролю з боку держави й була підпорядкована нею для усунення приватної торгівлі та промислового підприємництва, особливо на селі.

Однак, у названих працях діяльність споживчої кооперації на Поділлі відображена фрагментально і не відкриває всіх особливостей її перебудови на радянський лад. Тому в даній розвідці пропонується розглянути заходи більшовицької влади щодо реорганізації споживчої кооперації УСРР та

висвітлюються деякі аспекти утворення окружних спілок на Поділлі у 1923–1925 років.

Відтак, протягом 20–30–х років XX ст. радянська влада проводила низку адміністративно–територіальних реформ, які, за задумом організаторів, мали щоразу удосконалювати систему управління народно–господарським комплексом республіки. Так, у 1922 р., з метою наближення влади до населення, постанова третьої сесії ВУЦВК VI сликання «Про адміністраційно–територіяльний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату» передбачала масштабну реформу в сфері будівництва радянських та господарських органів [11]. Згодом, у січні 1923 року, Рада Народних Комісарів (Раднарком, РНК) ліквідовала в межах українських губерній повіти і волості та замінила їх на округи як головні адміністративні одиниці, до складу яких входили певні райони з визначеним переліком селищ і сіл [12]. На території Поділля організовувалися 6 округів, до складу яких входило 93 райони, зокрема: Вінницький округ – 18 р–нів; Проскурівський – 16; Кам'янецький – 17; Могилівський – 15; Тульчинський – 13; Гайсинський – 14. [13]. Наступною постановою РНК УСРР від 14 лютого 1925 р. були утворені спеціальні комісії в центрі та на місцях, яким доручалося провести до 1 жовтня 1925 р. всі заходи щодо ліквідації губерній та перейти на трьохступеневу систему управління: центр – округ – район [14]. Загалом, протягом 1924–1925 рр., відбулося встановлення меж округів, яких, згідно постанови ВУЦВК «Про ліквідацію губерній й про перехід на трьохступеневу систему управління» від 3 червня 1925 р. в Україні утворилося 41 одиниця (крім АМССР) [15]. Норми цієї постанови вимагали до 1 серпня припинити діяльність колишніх губернських структур та перейти у всіх сферах життя республіки на узгоджену управлінську модель.

Запровадження цієї адміністративно–територіальної реформи на Поділлі відбувалося з певними особливостями. Зокрема, утворений 1923 р. Гайсинський округ постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 червня 1925 р. був розформований, частина населених пунктів окремих районів передавалися до округів Київщини та Одещини, а більшість населених пунктів розподілялися між іншими п'ятьма округами колишньої Подільської губернії [15]. Безперечно, такі експерименти влади вносили низку проблем у формування окружних управлінських та господарських структур й, особливо, негативновно позначилися на спілковому кооперативному будівництві, на чому ми зупинимося нижче.

Варто підкреслити, що у 1922–1925 рр., крім адміністративних реформ, які безпоседньо торкалися будівництва структури споживчої кооперації, відбувалося значні зміни у посилені державного нагляду за діяльністю кооперативних установ та організацій. Насамперед, 8 квітня 1925 р. ВУЦВК ухвалила постанову «Про перелік законів і розпоряджень про споживчу кооперацію, що втратили силу, а також що їх скасовано» [16], зокрема, постанови ВУЦВК від 19 квітня 1922 р. «Про спілкову мережу споживчої кооперації на Україні» [17] та «Про надання Вукоопспілці права змінювати мережу споживчої кооперації на Україні» від 14 березня 1923 року [18]. Водночас, постанова ВУЦВК від 8 квітня 1925 р. відмінила дію ще 14 актів, які регюлювали діяльність споживчої кооперації, зокрема, «Про невтручання в харчову діяльність і організаційне будівництво кооперативів», «Про розмежування районів діяльності кооперативних організацій» та інші [16].

Скасування нормативних актів, які в деякій мірі обмежували втручання влади, фактично позбавило Вукоопспілку права самостійно змінювати власну мережу й зобов'язувало її чітко дотримуватися схем державного управління та адміністративно–територіальних меж у спілковому будівництві.

Зазначимо, що у 1922–1925 рр. із розгортанням ринкової торгівлі відбувся бурхливий розвиток приватного підприємництва й водночас поступове відродження діяльності різних форм кооперації. Це вимагало від влади змінити систему регулювання й, найголовніше, встановити чіткий контроль за діяльністю всіх учасників ринку. До цього часу ці функції здійснювали органи Наркомпроду, які на місцях проводили накопичення і розподіл товарних ресурсів, здійснювали реєстрацію торговельних та виробничих закладів, брали участь у виділенні кредитів для кооперації тощо. З насиченням товарного ринку функції продовольчих органів в значній мірі втратили своє значення, тому на рівні держави назріла чергова управлінська реформа. Так, постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію Наркомпроду» від 11 червня 1924 р. цей комісаріат ліквідовувався й на основі його матеріально–технічної бази та за рахунок залучення апарату утворювався Народний комісаріат внутрішньої торгівлі (Наркомвнуторг) [19], який перебирав на себе функції регулювання розвитку внутрішньої торгівлі в республіці. Закрема, в постанові ВУЦВК і РНК від 22 жовтня 1924 р. зазначалося, що до компетенції місцевих відділів внутрішьої торгівлі належить: «контролювати й наглядати за всіма без винятку державними, кооперативними й приватними підприємствами... регулювати й установлювати... ціни на крам, що є в обігу на місцевому ринку, а також контролювати додержання цін.., вести реєстр торговельних підприємств» [20]. Ця ж постанова означила компетенцію інспекцій внутрішньої торгівлі, які були зобов'язані «контролювати й наглядати за торговельною діяльністю державних, кооперативних і приватних підприємств.., сприяти розвитку торговельного обігу в межах округу, забезпечуючи переважний вплив в місцевому крамообізі державної і кооперативної торгівлі» [20]. Власне, з прийняттям вищеназваних законодавчих актів влада максимально наблизила систему споживчої кооперації УСРР до безпосереднього керівництва її структурною розбудовою. Більше того, контролюючи споживчу кооперацію і надаючи їй певні пільги, влада поклала на неї завдання бути господарсько–фінансовою структурою у боротьбі проти приватного підприємництва у сфері торгівлі, заготівель і виробництва.

В контексті вищенаведених нормативних актів ВУЦВК і РНК УСРР перебудова споживчої кооперації на Поділлі мала певні особливості, які були пов'язані з тим, що встановлення радянської влади тут відбулося лише на початку 1921 р. й тому запровадження декретів, ухвалених більшовицькою владою у 1918–1920 рр., відбувалося прискореними темпами. Офіційну думку щодо стану української кооперації на початку 20–х років висловив голова президії Вукоопспілки О. Генкін. В газеті «Комуніст» він характеризував його так: «...кооперація була заполонена петлюрівщиною, есерівщиною, отаманщиною, тут ховалася вся протирадянська «суспільність», сюди кинулися всі проводирі й ідеологи протирадянського ладу» [21].

Зрозуміло, що перебудова подільської кооперації на радянський лад відбувалася в складній політичній обстановці. При цьому, з прийняттям нових державних актів деякі з попередніх вже втратили свою чинність і тому процеси перебудови вимагали корегування на ходу. Так, у 1921–1923 рр. відповідними декретами була відновлена діяльність сільськогосподарської та кредитної кооперації, які до цього часу були ліквідовані, а їхніми активами і пасивами заволоділа споживча кооперація [22,с.69]. Тому, ще

не довівши до кінця процес ліквідації цих галузей, Подільська губспілка була змушена проводити заходи щодо повернення майна відновленим кооперативам та їх спілкам, займатися розмежуванням функцій та узгодженням сфери діяльності. Все це вимагало негайного врегулювання й, безперечно, негативно впливало на господарсько–фінансову діяльність споживчої кооперації краю.

Звертаючись до заходів влади, спрямованих на перебудову споживчої кооперації, слід зазначити, що вони передбачали максимальне наближення структури споживчої кооперації до запровадженої концепції будівництва партійно–радянської системи управління. Аналіз згаданої вище постанови ВУЦВК «Про союзну мережу споживчої кооперації України» від 19 квітня 1922 р. свідчить, що влада висунула свої вимоги щодо запровадження нової спілкової мережі, зокрема, передбачалося злиття та передачу всіх активів і пасивів колишніх кооперативних центрів «Поюр» (Харків), «Дніпросоюз» (Київ), «Одобсоюз» (Одеса) на баланс Вукоопспілки, а на території цих губерній утворення 15 райспоживспілок, які безпосередньо підпорядковувалися ВУКСу. Крім цього, передбачалося реорганізувати інші 6 губспоживспілок, створивши замість них 13 районних споживчих об'єднань. Окремо вирішувалося питання щодо спілкового будівництва Донбасу. Так, Донецька губспоживспілка перетворювалася в Губробкооп з правом самостійної організаційної структури в складі Вукоопспілки, а на території губернії засновувалися 6 райспоживспілок як структурних одиниць ВУКСу [17]. Таким чином, виконавча влада УСРР запровадила перехід на триступеневу систему управління – Вукоопспілка – райспоживспілка – єдине споживче товариство (ЄСТ), що повністю співпадало з реформами в будівництві радянської моделі адміністративно–територіального управління республіки.

Привертає увагу те, що в тексті згаданої постанови жодним чином не йшлося про реорганізацію Подільської та Волинської губспілок. Ймовірно, враховуючи складні обставини встановлення радянської влади на цих територіях, ВУЦВК передав право на реорганізацію мережі губспілок до компетенції місцевих губвиконкомів, дозволивши їм самостійно визначити структуру споживчої кооперації. Такі дії центральної влади викликали певні непорозуміння між правлінням Подільської губспоживспілки та керівництвом місцевих райфілій, які на той час повністю залежали від губернському органу. Навіть розгорівся конфлікт, в основі якого лежали намагання керівництва низової ланки отримати фінансову самостійність, тобто перейти на статути райспоживспілок. Для врегулювання цієї проблеми з Харкова прибув член правління ВУКСу В. Целлариус, який, за відсутності постанови ВУЦВК щодо реорганізації подільської кооперації, запропонував власну схему, що передбачала зменшення кількості райфілій за рахунок перетворення окремих з них у звичайні контори з представницькими функціями. Так, Ново–Ушицька філія мала стати конторою Кам'янець–Подільської, Деражнянська – представляти інтереси Проскурівської, Тульчинська і Томашпільська повинна була об'єднатися з Вапнярською райфілією [23,арк.33]. Такий план вищого керівництва з недовірою сприймався серед існуючих філій, тому лише постанова ВУЦВК «Про розширення кооперативної мережі правобережжя України» від 18 жовтня 1922 р. розв'язала конфліктну ситуацію. Згідно цієї ухвали на території Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської губерній утворювалися ще 12 райспоживспілок [24,с.778]. В свою чергу, дублюючи постанову ВУЦВК, Подільський губвиконком 23 жовтня 1922 р. видав наказ про ліквідацію губспоживспілки та утворив замість

13 райфілій 5 райспоживспілок: Бершадську, Вапнярську, Вінницьку, Кам'янець–Подільську та Проскурівську [25,арк.13,20]. Також, була заснована самостійна структура робітничої кооперації «Губробкооп», яка згідно з наказом губвиконкому від 15 липня 1922 р. утворювалася на базі Вінницького міського єдиного споживчого товариства і отримала право на розбудову власної інфраструктури в регіональних робітничих центрах [25,арк.13,20].

Загалом, за даними Т. Оніпко, в УСРР до кінця жовтня 1922 р. замість 12 губспоживспілок було створено 46 райспоживспілок (45 райспілок та Донецький Союздонбасейн) [4,с.141].

Важливою умовою при реорганізації системи споживчої кооперації передбачалося обрання нових органів управління товариств та їхніх спілок. Крім того, виконком оголосив перереєстрацію всі кооперативних установ губернії, утворивши в складі губернського кооперативного комітету спеціальну комісію, яка мала проводити цю роботу [26]. Запропоновані заходи зрушили темпи утворення споживчих товариств, однак не вирішили головного питання – не сприяли фінансовому зміцненню споживчої кооперації, яке в значній мірі залежало від власних капіталів, утворених за рахунок внесків членів товариств та відрахувань від господарської діяльності. Лише з переходом у кінці 1923 р. на добровільне членство та введення норми обов'язкової сплати внесків вдалося покращити фінансовий стан споживчих товариств, особливо в сільській місцевості. Про стан розвитку і динаміку утворення мережі товариств у 1923 –1924 рр. можна довідатися з даних таблиці А [26].

Таблиця А

№ з\п	Показники	На 01.01.1923 р.	На 01.01.1924 р.	На 01.01.1925 р.	Темпи росту
1.	К–ть товариств (од.)	328	678	1028	3 рази
2.	К–ть пайовиків (осіб)	13448	43392	136836	10 р.
3.	К–ть п–ків на 1 т–во (осіб)	41	64	133	3 р.
4.	Пайовий к–л 1 т–ва (крб.)	–	–	145	–
5.	Пай 1 члена т–ва (крб.)	–	–	1,09	–
6.	Продажа на 1 т–во (крб.)	–	965,5	2469,5	2,6 р.
7.	Продажа на 1 п–ка (крб.)	–	8,85	18,57	2 р.
8.	Частка кооперування господарств %	1,76	5,7	18,09	10 р.

Аналіз вищенаведеної інформації свідчить, що будівництво низової мережі проходило надзвичайно високими темпами. Значно виросла кількість товариств (у понад 3 рази), у 10 разів збільшилося число сільських господарств, залучених до кооперативів, зрушилася з місця продаж товарів членам товариств (у 2 р.). Однак, всі ці заходи не зміцнили фінансову

спроможність товариств і залишили їхні можливості в цілковитій залежності від державного кредитування.

Ще у гіршому економічному стані перебували райспоживспілки, більшість з яких, за висновками Подільського губкооператкому, у 1924 р. «прийшла до повного занепаду» [26]. В основі цього краху лежали: примусове районування і незначні надходження від членських організацій, що у підсумку призвело до відсутності власних обігових коштів; величезна заборгованість товариств за отриманий товар; високі ставки банківських кредитів та надзвичайно низькі темпи товарного обігу; нагромадження значного управлінського апарату тощо. Згубно вплинули на економічний стан спілок спроби деяких із них орендувати виробничі підприємства, зокрема, цукрові заводи, млини і т. п. Так, внаслідок значних витрат і невмілого господарювання під час оренди цукроварень Вінницька і Проскурівська райспоживспілки повністю втратили всі свої активи. Водночас, Гайсинська райспоживспілка заборгувала своїм кредиторам суми, які у 20 разів перевищували її платоспроможність [26]. Ледь–ледь зводили кінці з кінцями Могилів–Подільська та Кам'янець–Подільська райспоживспілки, які також потребували фінансового оздоровлення і балансували на межі банкрутства.

Безперечно, критичний економічний стан більшості райспоживспілок УСРР викликав занепокоєння серед кооперативної громадськості республіки і розгорнув жваву дискусію щодо різних варіантів виходу з цієї кризи. Так, один із керівників Вукоопспілки О. Генкін пропонував замість райспоживспілок заснувати закупівельні бюро, які утворювалися споживчими товариствами і виконували їхні товарні замовлення. Інший кооператор О. Биба, не враховуючи вкрай обмежених можливостей держави у власній мережі торговельних закладів, закликав до посилення ролі державних торговельних установ в обслуговуванні населення. Водночас, спілкове будівництво середньої ланки споживчої кооперації проходило під впливом настирливого бажання партійно–радянських керівників мати в регіоні підконтрольну, а, головне, насичену товарними фондами торговельну структуру. Тому, на думку автора статті «До питання про долю райсоюзів», потрібно було повести боротьбу з перекроюванням районів діяльності спілок за принципом адміністративно–територіальних меж округів й утворювати великі економічно міцні спілки з обов'язковим врахуванням географічних, транспортних та інших економічно доцільних міркувань [27,с.21].

Слід зазначити, що частина слушних зауважень автора публікації лягла в основу принципів спілкового будівництва, затверджених 3–ми зборами уповноважених Вукоопспілки в кінці 1924 року [28]. Зокрема, в резолюції зібрання регламентувалося таке: виникнення нових райспоживспілок могло бути лише за ініціативою й активності споживчих товариств, які добровільно і в достатньому розмірі формують пайовий капітал, знаходять довгострокові кредити з місцевих ресурсів; головною умовою при утворенні спілки повинна стати економічна доцільність, що базувалася на обслуговуванні значної кількості членів споживчих товариств з врахуванням купівельної спроможності місцевого населення, що в кінцевому результаті мало забезпечувати ефективний результат діяльності цього об'єднання. Один із пунктів прямо забороняв штучне утворення споживчих спілок, як у формі дрібних районних об'єднань, так і в формі закупівельних бюро, вважаючи існування таких сурогатів «недоцільним і шкідливим» [28].

Однак, у 1924–1925 рр. спілкове будівництво середньої ланки споживчої кооперації на Поділлі розгорталося в іншому руслі. Характерним прикладом може стати «епопея» навколо утворення Гайсинської спілки, яку всупереч вимог правління Вукоопспілки намагалися протягнути місцеві партійно–радянські функціонери. Так, мотивуючи постановою ВУЦВК про утворення Гайсинського округу (січень 1923 р.) та ігноруючи ухвалу цього ж органу «Про розширення кооперативної мережі правобережжя України» від 18 жовтня 1922 р., гайсинчанам вдалося переконати Губкооператком і правління Вукоопспілки у доцільності за рахунок поділу Бершадської райспоживспілки (до речі, економічно міцної) між Вапнярською і Гайсинською спілками утворення нового кооперативного об'єднання. Під тиском відповідних органів на засіданні президії ВУКСу від 4 квітня 1924 р. було надано дозвіл на проведення організаційної кампанії щодо утворення самостійної Гайсинської райспоживспілки за умови накопичення відповідних коштів згідно встановленого нормативу [28]. Однак, після проведення ревізії було виявлено, що гайсинські кооператори не зуміли сформувати власний капітал, тобто не виконали головної вимоги ВУКСу. Це стало приводом до ухвалення постанови президії від 11 липня 1924 р., в якій констатувалося, що правління Гайсинської райспоживспілки проігнорувало директиви Вукоопспілки, своєю діяльністю призвело до дефіциту обігових коштів і поставило спілку на межу банкрутства. Тому президія ВУКСу визнала неможливим підтримувати реєстрацію статуту. Більше того, ухвалила матеріали про безгосподарність й безвідповідальність керівництва спілки направити до органів Робітничо–селянської інспекції [28]. Невдовзі, 24 вересня, Головний кооперативний комітет УСРР затвердив постанову про ліквідацію Гайсинської райспоживспілки і доручив цю справу провести Подільському губкооператкому [28]. Аналогічна доля спіткала Вінницьку і Проскурівську райспоживспілки, які, перебуваючи у стані банкрутства, до кінця 1924 р. також були ліквідовані.

Зрозуміло, що окружні центри не могли існувати без власної кооперативної структури, тому у 1925 р. розпочалася нова хвиля організаційних заходів щодо відновлення втрачених споживспілок. На цей раз місцеве керівництво вдалося до утворення таких же спілок, тільки під іншими назвами. Так, колишня Вінницька райспоживспілка 16 лютого 1925 р. на з'їзді представників споживчих товариств відновила свою діяльність вже під назвою «Верхнє–Бужська спілка споживчих товариств» [28]. Колишня Проскурівська спілка постала на зібранні представників кооперативних установ 25–26 січня 1925 р., які вирішили назвати нове об'єднання «Західньо–Подільська спілка споживчих товариств» [29,с.43].

Важливо відзначити, що негативний досвід щодо ліквідації Гайсинської, Вінницької та Проскурівської спілок, змінив на краще ставлення кооперативної громадськості та керівництва деяких районів до питання фінансового зміцнення існуючих там кооперативних об'єднань. Так, утворена у квітні 1924 р. всупереч рекомендацій Вукоопспілки Могилів–Подільська райспоживспілка, провела низку заходів до покращення фінансового стану. За рахунок збільшення членських організацій спілки (з 43 до 141 одиниць), зміцнення пайового капіталу (з 1049 до 6000 крб.) та скорочення витрат на адміністративний персонал (утримували лише 3–х членів правління і 27 співробітників) спілці вдалося уникнути банкрутства й покращити господарсько–фінансову діяльність [30,с.28–29].

Водночас, керівництво Тульчинської райспоживспілки, налякане долею вищезгаданих споживчих спілок, у другій половині 1924 р. змушене було значно активізувати організаційно–кооперативну та господарську діяльність. Тамтешні кооператори успішно провели кампанію залучення населення до товариств на умовах вільного членства, переглянули оренду примітивних сільських млинів, відмовившись від них, залишили в експлуатації лише Сокілецький вальцевий, розгорнули з державними та комерційними структурами заготівельно–збутові операції, які забезпечили отримання 50 тис. крб. чистого доходу. Власне, здобутки від заготівель дозволили спілці покрити всі збитки від торговельно–промислової діяльності та забезпечили перспективу розвитку. Оцінюючи досягнення тульчинських кооператорів, не викликає сумніву, що ці здобутки були набуті завдяки досвіду Г. Горіна (голови правління), І. Рижія, С. Христича (членів правління) та інших дореволюційних кооператорів [31,с.25–26].

Однак, керівництво деяких районів, зокрема, Хмільницького і Гайсинського не полишали спроби утворити власні споживчі спілки. Так, керівництво Хмільницького району, мотивуючи відсутністю потрібного асортименту товарів, що не надходив від Вінницької спілки, поставило питання про утворення самостійної споживчої спілки. За висновками тамтешніх керівників, в районі, в якому мешкає близько 200 тис. жителів і працюють 72 споживчих товариства, існує декілька великих промислових підприємств та функціонує залізниця, потрібно утворити власну споживчу спілку [28]. Представники місцевих споживчих товариств на скликаному з'їзді 8 лютого 1925 р. зазначали, що вінницькі кооператори їх зовсім не обслуговують, товариства змушені самостійно постачати товари з приватних ринків Бердичіва, Любара і Старо–Константинівa і т. п. Тому оргбюро Хмільницької споживспілки прохало не включати їх до складу Верхнє–Бужського об'єднання й висловило впевненість, що «підтримка місцевих партійних органів і влади, райспоживспілка, як породження здорової ініціативи низів, буде життєздатною організаційно й зможе цілком гарно обслужити потреби своїх членів» [32]. Однак, бажання хмільничан керівництво нової Вінницької окрспоживспілки проігнорувало й вся ініціатива «знизу» залишилася лише імітацією кооперативної демократії.

Вирізнялося неабиякою наполегливістю керівництво Гайсинського району. Його не зупинила навіть попередня невдала спроба утворити самостійну спілку. На цей раз гайсинчани заручилися підтримкою окружного парткомітету [28], своє схвалення висловила кооперативна нарада при Подільському губпарткомі, звичайно, при «забезпеченні партійного керівництва» [28]. Перегрупувавши сили, тобто, провівши значну роботу щодо фінансового зміцнення та оновлення управлінських кадрів, гайсинські кооператори у квітні 1925 р. скликали з'їзд представників споживчих товариств і започаткували нове кооперативне об'єднання – Південно–Подільську райспоживспілку під назвою «Самодіяльність» [28]. Однак, згадана постанова ВУЦВК «Про ліквідацію губерній...» й відповідна ухвала ВУЦВК і РНК УСРР від 3 червня 1925 р. про розформування Гайсинського округу поставила остаточну крапку у намаганнях місцевих партійно–радянських і кооперативних органів збудувати власну кооперативну спілку. Губкооператком 30 червня 1925 р. на поданий для реєстрації статут наклав такий вердикт: «організацію Південно–Подільської райспоживспілки вважати недоцільною», мотивуючи відмову порушенням можливостей «всякого адміністративного догляду за цією організацією» [28].

Таким чином, у 1922–1925 рр. більшовицька влада, запровадивши низку законодавчих актів, встановила безпосередній контроль за діяльністю споживчої кооперації. Перехід на добровільне членство та оголошений принцип економічної доцільності при створенні середньої ланки ієрархічної структури управління споживчої кооперації стали черговою декларацією органів влади, які, чітко виконували директиви «зверху», тобто, гальмували будь–яку ініціативу «знизу», якщо вона не вписувалася в проголошений курс партійно–радянського керівництва країни.

Структурна перебудова кооперативних установ Поділля проходила в особливих умовах ліквідації наслідків так званої «петлюрівщини» й визначалися певним протекціонізмом місцевої влади, яка намагалася утворити власну мережу кооперативних спілок, переслідуючи більше кон'юнктурні цілі ніж економічні можливості кооперативних установ й організацій регіону. Однак, незважаючи на рекомендації Вукоопспілки щодо обов'язкового дотримування принципів ініціативи знизу та економічної доцільності при утворенні споживчих спілок, вже до кінця 1925 р. реорганізація середньої ланки споживчої кооперації Поділля завершилася у відповідності до запровадженої владою адміністративно–територіальної реформи: утворилися Верхнє–Бужська (Вінниця), Західньо–Подільська (Проскурів), Тульчинська, Кам'янець–Подільська та Могилів–Подільська окружні спілки з інфраструктурою в межах адміністративних районів цих округів.

У наступних дослідженнях історії споживчої кооперації Поділля в умовах непу бачиться доцільним розглянути державну політику та вплив влади на посилення ролі споживчої кооперації у боротьбі з приватним підприємництвом.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

2. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико–теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В.І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

3. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А.Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 275 с.

4. Оніпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико–економічний аспект) / Т.В. Оніпко: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ. – 2010.

5. Оніпко Т.В. Виробничі галузі кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.): Монографія – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

6. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика / А.О. Пантелеймоненко: Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

7. Мазур В. Кооперативний рух у національних районах УРСР (1921– 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Мазур. – Х., 2000 – 17 с.

8. Петасюк О. Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Петасюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 20 с.

9. Романюк І. Сільськогосподарська кооперація в Україні (1921–1927 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Романюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 20 с.

10. Філіпов К. Сільськогосподарська кооперація України в 20–ті рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К. Філіпов. – Х., 1998. – 20 с.

11. Збірник законів та розпоряджень Робітничо–селянського уряду УСРР (далі–ЗУ УСРР), 1922. – № 45. – С.668.
12. Там само. – 1923. – № 5. – С.151–154.
13. Там само. – 1923. – № 18–19. – С.586–594.
14. Там само. – 1925. – № 6–7. – С.100–102.
15. Там само. – 1925. – № 29–30. – С.435–436, 444–447.
16. Там само. – 1925. – № 21. – С.396–398.
17. Там само. – 1922. – № 19. – С.329–330.
18. Там само. – 1923. – № 9. – С.288–289.
19. Там само. – 1924. – № 13. – С.282.
20. Там само. – 1924. – № 42. – С.780–782.
21. П'ять років української кооперації // Червоний край, 1925. – № 41.
22. Аліман М.В. Теорія та історія кооперації. Хронологічна таблиця / М.В.Аліман, Т.В.Оніпко, О.В.Корягін. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2003.
23. Державний архів Вінницької області (далі–ДАВО). – Ф.Р–779, оп. 2, спр. 60.
24. ЗУ УСРР, 1922. – № 44.
25. ДАВО. – Ф.Р–3413. – Оп.1. – Спр.1.
26. Там само. – Ф.Р–3413. – Оп.4. – Спр.4. – Арк. 2,17 зв.,49.
27. Б–щ. До питання про долю райсоюзів / Б–щ // Нова громада, 1925. – № 1.
28. ДАВО. – Ф.Р–3413. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.32,38,54,133–134,142–143,188,191.
29. Нова громада, 1925. – № 5–6.
30. В.К. Споживча кооперація в Могилівській окрузі, на Поділлі / В.К. // Нова громада, 1925. – № 7.
31. Степовий Г. Тульчинський райспоживсоюз житиме / Гриць, Степовий // Нова громада, 1925. – № 7.
32. Омельченко З. Потреби споживачів зможемо задоволити / З. Омельченко // Червоний край, 1925. – № 58.

Ладаняк И.А. Особенности реорганизации сети потребительской кооперации Подолии в 1922–1925 годах

Рассматриваются мероприятия власти относительно реорганизации потребительской кооперации УССР и освещаются особенности создания окружних союзов Подолии в 1922–1925 гг.

Ключевые слова: *ВУЦИК и Совнарком УССР, административная реформа, Вукоопсоюз, пайовые взносы, окружные потребительские союзы.*

Ladanyak, I.A. The peculiarities of reorganization of consumers' cooperatives' network on the territory of Podilia in 1922–1925

Governmental measures concerning reorganization of Ukrainian SSR consumers' cooperatives are examined and the peculiarities of formation of peripheral societies on the territory of Podilia in 1922–1925 years are highlighted.

Key words: *Central Executive Committee of Ukraine (CECU), Council of People's Commissars (Radnarkom), administrative reform, All–Ukrainian Union of Cooperators, share dues, peripherals consumers' cooperatives.*

УДК 027.52 (477.82) 091

Щеблюк С.Г.

Організаційна структура профспілок Волині у міжвоєнний період (1929–1939 рр.)

Досліджуються організаційні структури спілок Волині в міжвоєнний період. На основі історичних джерел показано, що розвиток форм та організаційної структури профспілок в краї проходили під впливом багатьох політичних й соціально–економічних факторів.

Ключові слова: *профспілки, Волинь, політика, економіка, робітники, страйки.*

Західноукраїнські землі – Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя у міжвоєнний період перебували у складі II Речі Посполитої. Захопивши Волинь, польський режим з перших кроків був націлений на те, щоб у недалекій історичній перспективі сполонізувати її повністю. В системі антиукраїнських заходів головна роль відводилася наступу на українську школу, мову, культуру, національні політичні партії, товариства, профспілкові організації.

Війни початку XX століття завдали важкого удару господарству краю. Особливо важкою ношею післявоєнний кризовий період ліг на плечі трудового народу. Кореспондент газети «Воля народу» так описував становище волинського села: «Кожному, хто тільки проїхав по селах Волині, особливо понад річками Стиром і Стоходом, кидаються в очі великі зруйновані війною села. Багато родин живе в землянках, військових бараках, а то і просто в бліндажах... Внаслідок таких не гігієнічних умов життя шириться п'ятнистий тиф, золотуха, віспа і інші... Сумно виглядає наше село» [16]. Подібну картину змальовували і інші газети [2]. Не в кращих умовах опинилося робітництво, інтелігенція.

У такій складній ситуації післявоєнних років відбувалося зародження і розвиток професійних спілок, які головним у своїх програмах ставили захист робітничо–селянських інтересів. При цьому слід зазначити, що становлення профспілкового руху на Волині відбувалося в інших умовах, ніж у Східній Галичині. Як відомо, профспілки в Галичині виникли ще у першій половині XIX ст. і робітники тут уже набули певного організаційного досвіду захисту своїх соціальних прав. На Волині, яка до Першої світової війни перебувала у

складі Російської імперії, профспілковий рух почав зароджуватися значно пізніше, на початку XX ст. Проте тут вони змушені були діяти нелегально або напівлегально. Захопивши край, польська держава, яка штучно ізолювала Волинь від Галичини, всіляко переслідувала діяльність про-

фесійних спілок. Наприклад, професійну спілку українських приватних урядовців Галичини («СУПРУГа»), що мала значний вплив в Галичині, польські власті не допускали на Волинь. Лише завдяки старанням відомого громадського та культурно–освітнього діяча Антона Нівінського (1890–1946 рр.) осередки цієї спілки почали діяти і на Волині [1,с.51].

Розвиток форм та організаційної структури профспілок в краї відбувався під впливом багатьох об'єктивних політичних та соціально–економічних факторів. Насамперед слід враховувати те, що населення Волинського воєводства за своєю зайнятістю в основній масі залишалося аграрним. Тут сільськогосподарська зайнятість його становила майже 80 відсотків.

У промисловості, промислах, транспорті на Волині була зайнята незначна кількість дорослого населення. Великою була кількість дрібних кустарних підприємств. На кожному з них працювало від 1 до 4 ремісників, а в майстернях – по 2–3 особи. Це свідчить про низький рівень розвитку фабрично–заводської промисловості. На Волині переважали галузі, які приносили прибутки при незначних капіталовкладеннях. В першу чергу – це лісова і деревообробна промисловості.

На початку 20–х років XX ст. на території Волинського воєводства профспілковий рух був у зародковому стані. Зважаючи на складність соціально–економічної обстановки, низький життєвий рівень, наймані робітники почали досить швидко організовуватися для захисту своїх інтересів у професійні спілки. До середини 20–х років у краї вже діяла ціла низка профспілкових організацій. Це профспілки залізничників, залізничних машиністів, молодших працівників пошти, телеграфу і телефону, працівників харчової промисловості, працівників ательє з пошиву одягу, торгівлі, цукрової промисловості, готелів і гастрономічного промислу, фармацевтів та інші [14,с.20–29].

Як бачимо, на Волині, як і в усій Польщі, профспілковий рух був роздрібнений на низку паралельних спілок і центрів. Найкрупнішими професійними спілками були так звані «класові». На початку 1925 р. у всій Польщі вони нараховували 244 тис. членів [17,с.87]. Керівництво ними належало Польській соціалістичній партії (ППС). Багато працюючих об'єднували Союз професійних спілок, Польське профспілкове об'єднання, Християнське профспілкове об'єднання, Спілка професійних спілок та деякі інші.

За ідейно–політичною орієнтацією профспілки ділилися на національні (націоналістичні), загальні (інтернаціональні), християнські (релігійні), проурядові (санаційні).

Основним для всіх профспілок був фаховий принцип профспілкового будівництва. Відповідно до нього робітники одного фаху в межах підприємства об'єднувалися в низові організації. Діяли і виробничі організаційні принципи – об'єднання робітників певного виробництва (підприємства) без врахування фаху. Спочатку цей принцип поширився серед робітників невеликих майстерень, а також у сфері сільськогосподарського виробництва. У міжвоєнний період найбільш ефективним став виробничо–галузевий принцип побудови і діяльності профспілок.

Найбільшу активність у боротьбі за вплив на професійні спілки проявляли ліві сили. Комуністичні партії (КПП, КПЗУ, КПЗБ, «Сельроб», Незалежна селянська партія) виробляли спеціальні завдання, програми,

настанови, вказівки, директиви. Ці партії стояли на позиції інтернаціонального принципу.

Одним із найбільших профспілкових об'єднань, сфера діяльності якого поширювалася на всю Польщу, в тому числі і на Волині, був Союз професійних спілок. Про популярність та поширення цього об'єднання свідчить те. що вже на кінець 1921 р. в його підпорядкуванні знаходились 32–і загальнопольські галузеві організації, які налічували 445 774 особи [1,с.80]. Союз професійних спілок складав основу всього класового профспілкового руху в Польщі. До профоб'єднання належали профспілкові організації різних ідейно–політичних організацій. Вплив у ньому мали такі партії як ППС, КПЗУ, КПП, УСДП, Бунд, Поалей–Сіон та інші політичні угруповання.

Центральна комісія професійних спілок Польщі для керівництва профспілковим рухом на території західноукраїнських земель створила Окружну профспілкову комісію, дії якої поширювалися на Львівське, Станіславське, Тернопільське та Волинське воєводства. Виділення профспілок українських воєводств в окремий підрозділ профспілкового руху в Польщі в певній мірі відображало вплив у Центральній комісії польських соціалістів, чимало з яких поділяли ідею української автономії у складі Польщі.

Нижчою воєводською організаційною ланкою профспілкового руху були Ради класових профспілок. Вони були утворені в усіх воєводствах майже одночасно з утворенням Окружної комісії. Чисельність членів профспілок, об'єднаних Окружною Радою професійних спілок, у міжвоєнний період коливалася в межах 30–45 тис. осіб [1,с.82].

Окрім воєводських рад класових профспілок, що підпорядковувалися Окружній профспілковій комісії, існували також воєводські ради інших профспілок.

Органи влади з підозрою ставилися до них, уважно стежили за їх діяльністю. На всіх значніших заходах завжди присутніми були представники поліції. У випадку найменшого порушення законодавства профспілкові активісти піддавалися репресіям, що негативно позначалося як на активності профспілок, так і на їх чисельності.

Термін «класові профспілки» виник ще за Австро–Угорщини. Під словом «клас» розумілася певна група фахових осіб, причому високої кваліфікації. Згодом це слово запозичили марксисти. Але класові професійні спілки Західної України існували не маючи нічого спільного з марксиським вченням.

На рівні повітів за «класовими» профспілками вели нагляд повітові профспілкові повітові управи. Наприклад, така управа діяла в Маневичах. У внутрішній структурі багато «класових» профспілок поділялись на дрібні фахові організації (відділи). Так, на велику кількість таких фахових професійних спілок ділилося профспілкове об'єднання залізничників Луцька. Тут на початку 20–х років налічувалося 23 фахові професійні осередки [1,с.86].

В окремих випадках фаховий поділ проводився і за національною приналежністю робітників. Велика кількість робітників–українців перебували у загальнопольських професійних спілках залізничних майстерень, будівельників, сільськогосподарських робітників та деревообробників. До цих же спілок входили і євреї, німці, чехи.

Профспілки єврейських робітників та службовців виникли в Луцьку, Ковелі, Володимирі, Рівному, Дубні та інших містах. Єврейський профспілковий рух, що входив до складу Союзу професійних спілок Польщі, знав періоди чисельного зростання та спадів. Наприклад, активно працювала єврейська професійна спілка швейних працівників, яка нараховувала лише у Ковелі 119 членів, профспілки працівників торгівлі, будівництва. Ці профспілки перебували під впливом Бунду і Поалей–Сіону [11,арк.1].

Таким чином, хоч об'єднані в загальнопольському Союзі професійні спілки голосно називалися класовими, в багатьох випадках низові їх організації, в тому числі й на західноукраїнських землях, будувалися за національною ознакою.

Це в першу чергу стосувалося осередків єврейських робітників та робітничої аристократії польської національності (машиністів паровозів, поліграфістів та ін.). І все ж в основі структурного поділу профспілок переважав фаховий принцип. І на західноукраїнських землях більшість низових ланок профспілкових організацій складалася з робітників різних національностей: українців, поляків, німців, чехів, нерідко і євреїв.

Особливе місце у профспілковому русі Західної України належало лівій «класовій» течії, що виступала під назвою Профлівиця. яка ширила роботу серед усіх діючих професійних спілок. Найбільше прихильників вона мала у складі загальнопольського Союзу професійних спілок.

Процес організаційного оформлення Профлівиці виявився досить затяжним. її низові ланки виникли ще в липні 1919 р. при «класових професійних спілках» у вигляді «червоних груп та фракцій», які перебували під впливом профспілкових відділів, що діяли при центральному, окружних та повітових відділах КПЗУ. Залежність Профлівиці від комуністичного підпілля не була таємницею для польського уряду, а тому він оголосив її поза законом. Весь міжвоєнний період профспілка діяла в нелегальних умовах і жорстоко переслідувалася.

На початку 1932 р. Профлівиця зробила спробу легалізації. На цей раз статут та програма були витримані в дусі лояльності до держави. Але спроба зазнала невдачі. З метою запобігання масових арештів, переслідувань і розправ над членами організації, діяльність лівиці стала повністю конспіративною. Протягом всього часу Профспілкова лівиця підпорядковувалась КПЗУ. При ЦК Комуністичної партії Західної України постійно діяв профспілковий відділ у складі 6 осіб.

Профспілкова лівиця намагалася охопити своїм впливом всі професійні спілки та прищепити їх членам комуністичні ідеї. В одних організаціях вона знаходила прихильників, в інших – таких не виявлялося. В цьому позначалося те, що більшість членів спілки не була зв'язана з виробництвом, а лише займалося підпільно агітацією та пропагандою, що не надавало авторитету Профлівиці у робітничому середовищі.

У порівняні з іншими спілками лівиця мала обмежений штат керівництва та малочисельне членство. Наприклад, у 1930 р. Головний крайовий комітет складався лише з чотирьох осіб – генерального секретаря та трьох заступників. Очолював тоді спілку Владислав Гомулка, який одночасно був і членом профспілкового відділу при Центральному комітеті Комуністичної партії Польщі. В 1933 р. Профспілкова лівиця налічувала 973 особи [1,с.92]. Малочисельними були низові організаційні структурні одиниці лівиці – дільничі комітети, які в середньому налічували по 5–10 осіб. Вони створювалися при заводських та фабричних професійних

спілках з метою розповсюдження так званої класової свідомості. Для цього використовувалися збори «симпатиків», підпільна преса, брошури, листівки.

Сприяло впливу лівих діячів у профспілковому русі негативне ставлення більшості місцевого населення до польського окупаційного режиму. Профлівиця мала вплив і на селян Волині.

З початку 30–х рр. у зв'язку з ростом безробіття Профлівиця все більше уваги звертає на роботу серед них, прагне підпорядкувати собі їх виступи. Тема безробіття стає чи не домінуючою в її зверненнях, листівках та відозвах, в агітації серед зайнятих робітників. З метою кращої координації дій та виступів безробітних Профлівиця створила комітет безробітних.

В умовах економічної кризи ця профспілка виступала за скорочення робочого тижня без зменшення тижневого окладу, організацію у великих масштабах громадських робіт, збільшення кількості робітників на державних підприємствах, перехід в державне управління недіючих підприємств, введення державного контролю над підприємствами з метою зменшення прибутків капіталістів. Державна влада тримала під постійним контролем діяльність цієї профспілки, намагаючись заслати туди своїх таємних агентів, так званих, конфідентів. Наприклад в інформації з Дубна писалось: «Секретарем і фактичним керівником відділень СПС в Дубно є Бенедикт Войновський, який перебуває в постійному контакті з адміністративними властями і органами безпеки, інформуючи їх про всі наміри і погоджуючи дії в конкретних випадках» [13,арк.12]. В інформації з Луцька говорилось, що місцева організація СПС під час страйків вела переговори майже завжди у присутності влади, при цьому договори про умови закінчення страйків писались у старості [13,арк.23]. Костопольський староста повідомляв про державні подачки СПС [13,арк.22].

Основним для всіх профспілок був фаховий принцип профспілкового будівництва. Відповідно до нього робітники одного фаху в межах підприємства об'єднувалися в низові організації. Діяли і виробничі організаційні принципи – об'єднання робітників певного виробництва (підприємства) без врахування фаху. Спочатку цей принцип поширився серед робітників невеликих майстерень, а також у сфері сільськогосподарського виробництва. У міжвоєнний період найбільш ефективним став виробничо–галузевий принцип побудови і діяльності профспілок.

Негативною рисою профспілкового руху на Волині була його роз'єднаність на дрібні спілки, надзвичайно широка амплітуда їх політичної орієнтації. Визначальний вплив у цьому мали численні політичні партії, що шукали підтримки та симпатиків у робітничому середовищі. Наприклад, ковельські залізничники належали до кількох профспілкових об'єднань, а саме: профспілки залізничників, спілки залізничних машиністів, спілки кондукторів, об'єднання залізничних машиністів, безпартійної спілки машиністів, федерації польських залізничників [9,арк.5]. На велику кількість таких фахових професійних спілок ділилося профспілкове об'єднання залізничників Луцька. Тут на початку 20–х років налічувалося 23 фахові професійні осередки [1,с.86].

Особливу увагу професійні спілки приділяли соціальному захисту працюючих. В особливо важкому становищі опинилися робітники та селяни західноукраїнських земель, що стали економічним придатком польської держави. Тут у перші повоєнні роки до загальних проблем долучалися труднощі, викликані розрухою, фінансово–економічною кризою 1920–

1924 рр. її основний тягар опускався на плечі трудящих. Збільшувалась кількість безробітних, мізерні заробітки з'їдала гіперінфляція. В той же час росло оподаткування, порушеними залишалися виробничо–кооперативні зв'язки багатьох підприємств. Шалений ріст інфляції ставив у дуже скрутне становище всі категорії робітників. Наприклад місячна зарплата столяра в серпні 1923 р. становила ПО тис. польських марок. Проте дорожнеча зростала ще більше стрімкими темпами і заробітна плата була ніяк не співставленою з цінами на основні продовольчі товари. Ось ринкові ціни на продукти харчування в один із днів січня 1924 р. Буханець хліба коштував –500000 марок, літр молока – 400000, кілограм яловичини– 3 млн., сала –4 млн.. цукру – 2 млн., картоплі – 130000, одне яйце – 150000 польських марок. Дуже високою була вартість промислових товарів. За пачку найдешевших цигарок треба було викласти 57 тис. марок, за чоловічу сорочку – 12 млн., костюм коштував 100–200 млн. марок і залишався для робітника недосяжною мрією [1,с.21].

До того ж в складних умовах власники часто «практикували» нерегулярну виплату заробітку, вдавалися до заміни його продуктами та іншими товарами, нерідко сумнівної якості та до того ж за підвищеними цінами.

Практично на всіх підприємствах грубо порушувались закони про 8–годинний робочий день та статті Конституції у справі тривалості робочого дня. Навіть у матеріалах інспекторських звітів відмічалося, що середня тривалість робочого тижня на промислових підприємствах «східних кресів», тобто на західноукраїнських землях, становила 55,1 год. Це означало, що в середньому робочий день тривав 9 год. 10 хв. Проте ця цифра була явно заниженою. У масі робочих скарг повідомлялося про тривалість робочого дня – 12 і більшість годин.

Складним було становище робітників–будівельників. їх робочий час особливо зростав у літній сезон. Навіть на будівництві державних об'єктів робітники працювали по 10 і більше годин на добу.

Профспілки Волині активно виступали на соціальний захист працюючих, при цьому використовувалися різноманітні форми і методи. Найпоширенішими серед них були страйки, антиподаткові кампанії, святкування Першого травня, різного роду походи і маніфестації, розповсюдження листівок, звернень, написання різного роду заяв, петицій. Особливої гостроти боротьба профспілок набувала у період криз. Наприклад у перші місяці 1924 р. страйкували робітники швейних майстерень Дубна, Ковеля, Луцька, пекарень Ковеля та інших підприємств, вимагаючи переважно або ліквідації заборгованості по заробітній платі, або її підвищення [3,арк.3,13;4,арк.2–3;5,арк.2;6,арк.26]. Це свідчило про те, що робітники, ведучи оборонну боротьбу, не припиняли одночасно часткових наступальних виступів. Важливо відзначити, що ці виступи у ряді місць закінчилися успішно для робітників. Так, пекарі Ковеля, кравці Луцька добилися підвищення заробітної плати [18,с.75].

В беззахисному становищі перебували сільськогосподарські робітники, батраки. Практично не було законів, які б регулювали трудові відносини на селі. Робочий день селян починався ще до сходу сонця і тривав аж до його заходу, тобто цілий світловий день 15–16 годин. Не маючи інших джерел існування робітники змушені були погоджуватися на будь–які умови. В боротьбі за права цієї категорії працівників відзначалася профспілка сільськогосподарських робітників, яка на Волині стала однією із найпотужніших. її організаційне становлення припадає на середину 20–х років. Спочатку сільськогосподарські робітники і батраки діяли розрізнено, а їхні виступи часто завершувалися поразкою. Так, 31 травня 1926 р. на економічній основі вибухнув страйк сільськогосподарських робітників у Горохівському повіті в маєтках Олександра Шумовського в Замлищах і Миколи Поплавського в Целевичах. Проте вже наступного дня страйкарі змушені були відновити працю без задоволення висунутих вимог [10,с.11–12]. Подібне мало місце і у Володимирському повіті в с. Руснові. Тут місцевий селянин Сава Клим'юк намовляв односельців не виходити на роботу до власника маєтку Мосьціцького. Він їм говорив: «Хай пан сам оре. Тепер є уряд Пілсудського і земля буде роздана селянам, а якщо ніхто із селян не буде орати, тоді пани будуть змушені віддати їм землю». Проти організатора поліція розпочала слідство і справу було передано до прокуратури [10,с.17].

З метою надання боротьбі селян організованого характеру, захисту їх економічних, прав, на Волинь з Варшави стали приїжджати профспілкові лідери. Зокрема, у м. Володимир прибув інструктор із столиці Юзеф Людвісяк, який провів тут 29 серпня 1926 р. організаційні збори. У своєму виступі він ознайомив присутніх із завданнями профспілки, детально розповів про вигоди. які будуть мати ті особи, які стануть членами організації. Зокрема промовець сказав: «Робітник, який належить до спілки, буде мати змогу укладати договір з обшарником (поміщиком – авт.) щодо умов праці і оплати, а у випадку недотримання умов обшарником буде мати змогу поскаржитись Інспекторату праці, який караючи обшарника, примусить його виконувати укладений договір.

Профспілка сільськогосподарських робітників у договорі з обшарниками ставить завдання, щоб: 1) кожному працівнику було видано 14 центнерів зерна щорічно, а оскільки частина зерна знищиться і відпаде під час помолу, то обшарник має додати ще 4 центнери, що разом становитиме 18 центнерів; 2) кожний робітник має отримати 1 морг землі, щоб міг посадити овочі і картоплю; 3) кожний робітник має отримати пасовище для 2 корів і 1 ялівки; 4) кожної неділі обшарник має виділяти підводу для того, щоб їхати до костела (церкви); 5) якщо робітник не може утримувати корову, або ж не має пасовища, то обшарник повинен дати йому в рік 900 літрів молока; 6) якщо робітник працює, то дружина може не йти на працю, залишаючись вдома як і діти; 7) у випадку хвороби працівника, або членів його сім'ї, то обшарник викликає лікаря і оплачує всі ліки; 8) у разі смерті робітника обшарник оплачує всі видатки пов'язані із похороном робітника чи члена його сім'ї; 9) робочий день в середньому за рік становить 9 год. 20 хв., але спілка визнає, що в час жнив, коли робітник повинен працювати довше, а робочий час визначається так: від першого до 10 липня робітник іде на роботу вранці не раніше 6 години і працює до 12 години. Між цим є півгодини перерви на другий сніданок і відпочинок. Із 12 до 2 годин – обідня перерва. З 2 до 8 години вечора продовжується робота, а між цими годинами встановлюється одногодинна перерва на підвечірок і відпочинок. У грудні працівник повинен працювати з 8 до 12 години. Між цим часом встановлюється перерва на другий сніданок. З 12 до 2 години – обідня перерва, після цього робітник працює ще до 3 години. В разі невиконання цих вимог обшарником, робітник має право звернутися до суду з позовом на нього, в якому разом з обшарниками засідають 3 форналі і якщо буде прийнята ухвала про неухильне виконання умов договору, то рішення суду буде передане на затвердження судді, який

повинен це рішення затвердити і ця справа передається коморнику, який повинен стягнути з обшарника все, що належить працівнику.

Приналежність до спілки дає вигоду робітнику в тому, що обшарник змушений дати робітнику житло з підлогою і опаленням, достатню кількість палива, а після 25 років праці в обшарника, останній повинен забезпечити робітника до кінця життя.» [12,арк.1].

Всі присутні на зборах виявили бажання поповнити ряди спілки. Збори закінчилися вигуками: «Хай живе спілка сільськогосподарських робітників! Хай живе інструктор Людвісяк!» [12,арк.1].

Днем заснування профспілки робітників сільського господарства на Волині можна рахувати 5–го вересня 1926 р. В цей день у Луцьку під керівництвом українського сенатора польського парламенту Олександра Карпінського відбувся організаційний з'їзд спілки. Ця спілка знаходила щораз більше прихильників, особливо серед безземельних селян [15,с.2].

На Волині українські селяни влаштовували так звані сільськогосподарські, лісові і шкільні страйки, виступали проти підвищення ярмаркових податків.

Особливого розголосу тут набула антиярмаркова акція. Ініціатором її проведення виступив член центрального комітету «Сельробу–єдності» Хома Вачевський із Якубчич Луцького повіту. 5 червня 1932 року в Сильненському лісі він скликав нелегальні збори за участю близько 50 селян. На цих зборах було прийнято рішення про те, щоб жодних податків – ані місцевих, ані державних не сплачувати, а ярмарок в Олиці бойкотувати. Після цих зборів були розіслані ухвали до осередків «Сельробу–Єдності» в села Сильно, Олика, Піддубці про те, щоб дану акцію провести 8 червня, в день, коли мав відбутися ярмарок в Олиці.

Член Олицького повітового комітету «Сельробу–єдності» Ільчук Павло 7 червня організував спеціальні боївки із місцевих селян, які 8 червня вийшли на всі дороги, що вели до Олики і погрозами примушували селян повертатися додому. За це поліція заарештувала 13 осіб [7,арк.1,8].

Подібна акція була організована ще й 15 червня на дорогах між селами Скреготівка і Якубчиці, де 20 озброєних гвинтівками і палками людей ввечері 14 червня не пропускали селян, які їхали підводами на ярмарок до Олики, примушуючи їх повертати додому. За непослух селян били, а товари, призначені для продажу, скидали з підвод [7,с.9].

Такі радикальні дії сільських активістів змусили польську владу значно знизити збори за ярмаркову торгівлю. Боротьба селян не припинялася. В 1934 р. на Волині в селянському страйку брало участь 80 тис. селян із 130 сіл [19,с.76–77].

Найбільш значним виступом селянства в 1936 р. був сільськогосподарський страйк у вересні–жовтні 1936 р. організований Комуністичною партією Західної України. Страйк охопив більше 300 тис. селян. Могутній страйк волинського селянства свідчив про зростання впливу робітничого класу і його партії на широкі селянські маси. Зовсім не випадково центром виступу стала Ковельщина, де комуністи мали найбільший вплив. Досить сказати, що у повіті в січні 1936 р. налічувалось 16 районах і 112 місцевих комітетів партії та 348 партійних груп. Повітова поліція мала дані про наявність у повіті 1400 осіб партійно–комсомольського активу [8,арк.3].

Надмірна політизація профспілок до певної міри відволікала від головного завдання – захисту економічних інтересів трудящих. І все ж профспілкам належала провідна роль у соціальному захисті робітників.

Найбільшу активність в цьому проявляли радикальні професійні спілки. їхня діяльність відзначалася різноманітністю форм і методів. То були страйки, демонстрації, робітничі віча, письмові протести тощо. Досить часто професійні спілки від імені трудових колективів звертались в інспекторат праці та інші інстанції із скаргами, заявами та іншими письмовими документами. Як правило, ставились вимоги підвищення заробітної платні, покращення побутових, санітарно–гігієнічних, технічно–виробничих умов.

Профспілки стали організаторами підписання колективних договорів між підприємцями та трудовими колективами, здійснювали контроль за їх дотриманням.

Українські професійні спілки зробили вагомий внесок у розвиток національно–визвольних змагань трудящих краю. Вони виступили співорганізаторами великих політичних акцій до дат національного календаря, антиокупаційних демонстрацій, віч солідарності з політичними в'язнями, на захист національної школи та інших.

Незважаючи на значні труднощі, що постійно чинили органи влади, їм вдалося стати ініціаторами надання допомоги сім'ям, члени яких загинули у війні проти фашизму в Іспанії, виділяти кошти для потерпілих від стихійних лих, організовували допомогу безробітним тощо. Відчутний їхній внесок у просвітницьку роботу серед трудящих. При спілках діяли гуртки, секції, товариства, які займалися самоосвітою робітників, постановкою театральних виступів, пропагандою українського національного мистецтва, що мало особливо важливе значення в умовах польського державного наступу на українську мову, школу та культуру.

Держава по різному ставилась до професійних спілок. Особливо переслідувалися непольські спілки, зокрема українські. Чимало з них в умовах шовіністичного наступу та поліційного режиму виявилися «зайвими».

Проте не буде перебільшенням твердження, що практично немає такої сфери суспільного життя регіону, якої б не торкалася діяльність українських профспілок з часу їх виникнення до перетворення у впливову силу захисту трудящих. Набутий ними досвід може й повинен активніше і повніше впливати на зрушення у змісті роботи, в організаційній структурі, в демократизації внутріспілкової діяльності і широкому розвитку гласності в нинішніх умовах. Уроки пройденого історичного шляху корисні для розв'язання і сьогодні таких важливих профспілкових проблем, як політична та економічна незалежність, захист соціальних інтересів трудящих, єдність і взаємопідтримка між спілками, іншими громадськими об'єднаннями, активна участь у просвітницькому процесі і культурному житті. Адже вони були і залишаються визначальними у діяльності профспілок.

Список використаних джерел

1. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817–1939 рр / Роман Берест. – Дрогобич, 1995.
2. Громадський вісник. – 1923.– 8 берез.
3. Державний архів Волинської області. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.504.
4. Там само. – Ф.1 . – Оп.2 . – Спр.505.
5. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.506.
6. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.916.
7. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.3219.

8. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.5115.
9. Там само. – Ф.46. – Оп.9. – Спр.118.
10. Там само. – Ф.46. – Оп.9. – Спр.300.
11. Там само. – Ф.46. – Оп.9. – Спр.752.
12. Там само. – Ф. 46. – Оп.9. – Спр.780.
13. Там само. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.1371.
14. Archiwum Akt Nowych (AAN). – Syng. 978/8.
15. AAN. – Syng. 979/7.
16. Задівець. Відбудова на Волині // Воля народу. – 1923. – 11 марта (збережено мову оригіналу).
17. Зільберман М. Б. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.).– Львів, 1968.
18. Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. – К, 1959.
19. Наша правда. – 1934. – № 2.

Щеблюк С.Г. Организационная структура профсоюзов Волыни в междувоенный период (1921–1939)

Проведено комплексное историческое исследование организационной структуры профсоюзов Волыни в межвоенный период. На основании значительного объема исторических источников доказано, что развитие форм и организационной структуры профсоюзов в крае происходило под воздействием многих объективних политических и социально–экономических факторов

Ключевые слова: *профсоюзы, Волынь, политика, экономика, рабочие, забастовка.*

Shchebliuk, S.G. The organizing structure of the trade unions in Volyn' region during the period between World Wars (1921–1939)

Complex historical research of organizational structure of trade unions of Volhynia is conducted in an intermilitary period. It is well–proven on the basis of considerable volume of historical sources, that development of forms and organizational structure of trade unions in an edge took place under act of many ob"ektivnikh of political and socio–economic factors.

Key words: *trade unions, Volyn, policy, economy, workers, strike.*

УДК 94:351.77(477.64) «1941/1943» **Орлянський В.С.**

Веселівська сільська управа в період німецько–фашистської окупації 1941–1943 рр.

Вивчається діяльність Веселівської сільської управи у 1941–1943 рр. Розглядаються основні напрями діяльності цього органу управління. Демонструється важливість мікроісторичного дослідження для поглиблення наших уявлень про історію німецько–фашистської окупації регіону.

Ключові слова: *Веселівська сільська управа, окупація, соціальна політика, міграції.*

Коли на території країни відбуваються доленосні події, а їх учасниками стають мільйони її громадян, то що може значити історія якогось одного села або історія невеликої групи людей. Ще зовсім недавно ці маленькі історії були поза сферою як державної уваги, так і наукових досліджень. Проблеми регіональної й мікро–історій стали об'єктом досліджень порівняно недавно. Що, наприклад, може дати нового в розумінні процесів періоду окупації історія однієї сільської управи, та ще й такої, яка перебувала вдалечині від доленосних подій? Якісь нові факти, які могли б змінити уявлення про весь хід історії тих років, уже, звичайно, не будуть виявлені. А от у питанні розуміння природи подій, що відбувалися, того, що сприяло реалізації цих подій саме так, історія маленького шматочка землі й людей на ньому, може допомогти. Переосмислення свого історичного минулого стало дуже актуальним, тому що після проголошення незалежності України виявилося, що ми свою історію, по суті, просто не знали, якою вона була насправді, цілі фрагменти й навіть шари історії виявилися просто сфабриковані. До таких проблем ставиться період німецько–фашистської окупації територій колишнього СРСР. По суті, ми не знаємо, що відбувалося на цих територіях, як жили люди, що вони робили, а головне, чому вони це робили.

Історія сільської управи, як низової ланки німецької окупаційної адміністрації на території України, цікава з кількох причин. Насамперед, це була українська частина німецької адміністрації. Уже в цій якості вона становить інтерес для дослідження; це сама низова виконавча ланка німецької окупаційної адміністрації, тому через її роботу ми можемо побачити й оцінити ефективність усієї цієї системи в цілому. Найменші зміни у вищих ешелонах влади з питань окупаційної політики знаходили своє вираження або скоріше відбиття у роботі саме низових установ владної системи. Саме за вказівками для місцевих управ ми можемо простежити

реальний стан окупаційної влади, а так само й реакцію місцевого населення, як на заходи нової влади, так і на нову систему влади в цілому.

Веселівська сільська управа являла собою територію, на якій перебувало три населені пункти Веселівського району, з яких найбільшим було село Веселе, що було адміністративним центром цього ж району. Сам район розташовувався в південно–західній частині Запорізької області, удалині від великих індустріальних міст, залізної дороги й шосейних трас. Це було класична «степова глушина», якщо це можливо застосувати для степової зони. Населення було досить змішаним в етнічному плані, тому що заселялося протягом тривалого періоду часу представниками різних національностей, з різних регіонів спочатку Російської імперії, а потім і СРСР. Однак переважним населенням були росіяни й русифіковані українці. На наш погляд, зазначені нами фактори змогли зіграти певну роль в багатьох процесах, які відбувалися в даний період на цій території.

Чому саме Веселівська управа була обрана нами для дослідження? Назвемо дві причини: по–перше, ця сільська управа є типовою у всіх відносинах для всієї Північної Таврії, а по–друге, із усіх фондів сільських управ по Запорізькій області тільки фонд цієї управи містив необхідну кількість документів, на основі яких можна було здійснити певний аналіз. Сумно констатувати, що величезні масиви документів по цьому періоду історії нашого регіону просто відсутні. У той же час, ми прагнемо показати, що навіть такий набір документів, який зберігся в наших архівах, дає можливість вести наукову роботу по названій темі.

На основі наявних архівних документів автор зробив спробу виділити й проаналізувати наступні теми: сільська управа й стиль її роботи як складової частини окупаційної влади, реалізація соціальної політики німецькою владою, стан сільського господарства в період окупації, міграційні процеси в умовах окупації, доля колишніх військовополонених Червоної армії, вербування на роботу в Німеччину. У представленій статті розглядаються останні три теми.

Серйозних бойових дій у Північній Таврії не було, тому відступ Червоної армії й вступ німецьких військ на територію району відбулося спокійно й без боїв. Як і всюди, досить швидко почав працювати новий орган влади – сільська управа. Уже в жовтні місяці сільська управа була укомплектована згідно зі штатним розписом, повноцінно функціонувала, а її працівники одержувала заробітну плату[1,л.113]. Штат управи складався з 5 осіб: старости, секретаря, скарбника, прибиральниці й конюха. Через місяць при управі була створена група поліцейських з 9 осіб[1,л.117]. Слід зазначити, що ці поліцейські були в штаті сільської управи, а не відносилися до районної поліції. З листопада місяця місячні оклади були збільшені у два рази для всіх працівників управи. Штат управи на початку 1942 р. поповнився посадою помічника старости й більше не змінювався протягом усього періоду окупації.

Досить великий матеріал був нами виявлений по проблематиці колишніх радянських військовополонених. Саме вони змушують на дану проблему подивитися трохи по іншому. Про можливо масовий характер звільнення радянських військовополонених з таборів і відпускання їх додому говорить розсилання з німецької інстанції по всіх сільських управах інформації, у якій повідомлялося, що незабаром будуть проводитися звільнення військовополонених з таборів, із цієї причини їм будуть видаватися особливі пропуски. У зв'язку з тим, що вони будуть видаватися

на короткий час, старостам наказувалося не затримувати колишніх військовополонених, а пропускати їх далі, навіть якщо в них на той момент можуть бути прострочені пропуски[2,л.231]. Через кілька місяців, згідно одного зі звітів сільської управи, ми бачимо, що відпущені військовополонені в німецькій документації були представлені двома категоріями: військовополонені, які мали пропуски з таборів і військовополонені, які не мали пропусків з таборів[3,л.82]. Подібне відношення окупаційних властей до колишніх солдатів Червоної армії можна назвати навіть занадто ліберальним або скоріше просто несподіваним. Однак, як інакше можна розцінити пункти про прострочені пропуски або про їхню можливу відсутність. Факт цікавий ще й тим, що при цьому місцева поліція їх не затримувала, а просто реєструвала. Якщо подібну інформацію запитувала з місць німецька адміністрація, то можна зробити припущення, що німецьке командування навіть могло й не представляти всього масштабу випуску військовополонених з полону й тому не контролювало всюди цей процес.

Навряд чи без узгодження з німецькою владою міг з'явитися й наступний документ. За підписом сільського старости довідка повідомляла, що його власник направлений у м. Запоріжжя за військовополоненими жителями Веселівського району для повернення їх додому[4,л.13]. Довідка датована 24 жовтня 1941 року.

Великий інтерес викликали два виявлені нами документи: списки військовополонених, проживаючих на території сільської управи (перший список містив у собі 181 особу). Згідно з датами реєстрації, вони прибували на територію управи протягом усього 1942 року, але більшість дат реєстрації випадала все–таки на осінь. Другий список складався з кількох десятків прізвищ, реєстрація яких випадала тільки на осінь[5,л.182–184]. Порівняльний аналіз цих списків показав, що прізвища в них не збігаються, ці списки є різними. На нашу думку, другий список включав прибулих військовополонених в 1941р. Дуже багато питань викликає прізвище одного військовополоненого в першому списку – Лейтман Абрам, час реєстрації – березень 1942 р. Виходячи з імені й прізвища цієї людини, навряд він був навіть зі змішаної родини. Це просте чудо, як він виявився до цього моменту живим і на волі? Подібний факт нами виявлений як одиничний, але викликає він багато питань.

Відсутність даних про кількість жителів, мобілізованих у Червону Армію з даних сіл, не дає нам можливості оцінити або співставити їх з кількістю відпущених з полону, що й повернулися додому. Але навіть якщо виходити з того, що мова йде всього лише про одну управу, яка включала три села, то цифра дуже вражає.

Усіх військовополонених, на нашу думку, можна розділити на дві великі групи. До першої можна віднести військовополонених з місцевих жителів, які були мобілізовані тут, і які повернулися до своїх родин, свого старого місця проживання[6,л.43,47,78,123,125]. Другу групу військовополонених становили вихідці з інших місць, вони реєструвалися як тимчасово проживаючі й «прибули на роботу як військовополонені»[6,л.46,130,142]. Виходячи тільки з їхніх прізвищ, можна припустити, що вони здебільшого були росіянами й були вихідцями із глибинних регіонів Росії. Визначити, самі вони сюди вирішили поселитися чи їх направила на поселення німецька влада, нам не вдалося. На нашу думку, списки військовополонених, які надавали сільські громади, включали саме цю категорію людей[3,л.139,140–142]. Ще раз ми прагнемо звернути увагу на

те, що в документах особливо підкреслювався їхній статус як військовополоненого, а реєстрація проводилася тільки з дозволу районної поліції. Цим ми прагнемо відзначити, що це не могло відбуватися спонтанно або по доброті щиросердечній якогось «доброго» чиновника з українців, та ще й незалежно від німецької влади. Саме участь районної української поліції вказує на те, що це могло відбуватися тільки при наявності дуже переконливих документів у відпущених військовополонених, або наявність відповідних наказів районної поліції. Адже не могло це відбуватися так масово випадково або ізольовано від навколишньої території. Про можливість існування відповідних документів відносно таких людей ми можемо побачити в наступному документі, а саме довідці місцевого жителя Беледіна. З неї ми довідалися, що він був мобілізований із села Веселе 2 серпня 1941 р., у полон потрапив під Харковом 24 липня 1942 р., а вже 15 серпня ми бачимо відмітку про його реєстрацію в сільській управі села Веселе[7,л.163]. Необхідно відзначити, що мова йде не про прибуття із сусіднього району. Занадто великі відстані й перешкоди, щоб подолати їх поодинці за такий короткий час, навіть по сьогоднішніх мірках.

Велика кількість реєстрацій, що випадають на осінь 1942 р., може вказувати на численність потоку таких людей. Уже в жовтні місяці управа одержує вказівку про заборону видачі дозволів для поїздок за військовополоненими[8,л.173], а 5 грудня жандармерія району викликала всіх військовополонених, постійних і прибулих (виділене нами – В.О.) у кого немає пропусків з таборів або німецьких частин і установ[3,л.70]. Це розпорядження містило також і розшифрування, кому з даної категорії необхідно з'явитися, а кому це робити не треба.

На 2 січня 1943 р., згідно з розпорядженням шефа району, військовополонені разом зі старостами й поліцейськими повинні були прибути в табір для військовополонених біля міста Мелітополь для перереєстрації[9,л.75]. Цікава приписка до цієї вказівки: всі вони повинні повернутися додому. З тексту вказівки можна припустити, що мова йшла про військовополонених, не жителів даного району, у відношенні яких і існувала подібна небезпека.

Ще будь–яких документів зі згадуванням про долю військовополонених на території цієї сільської управи виявити не вдалося, але навіть і вони дозволяють по–новому глянути на деякі аспекти даної проблеми, зокрема, на масовість даного явища, не з'ясовану лояльність у відношенні їх з боку німецької влади, принаймні, на певному проміжку часу, про поведінку радянських громадян в умовах війни, як у рядах армії, так і в умовах окупації.

Наступна, дуже хвороблива й емоційно сприймана до сьогоднішнього дня тема – це проблема т.зв. остарбайтерів. Радянська версія дотепер є пануючою й морально незаперечною. Найменший сумнів або критичне зауваження, на жаль, приймається як якесь виправдання нацистського режиму. Нам здається, що за такою емоційною завісою ховається ще багато не до кінця вивчених проблем, а можливо й таємниць. І як це не дивно може здаватися, але навіть такий незначний фонд, яким ми скористалися, може допомогти нам у розгляді даної проблеми.

Почати можна з документа, щоправда, без дати, але по непрямих ознаках його можна віднести до перших місяців 1942 року. У цьому документі пропонувалося старостам оголосити населенню своїх управ про набір бажаючих поїхати на роботу до Німеччини. Визначався й вік: для чоловіків – 18–50 років, для жінок – 18–40 років[5,л.35]. Варто звернути увагу на вік вербованих – ніяких неповнолітніх, та й риторика цілком не приказна.

15 травня 1942 р. сільська управа одержала вказівку від районної управи забезпечити явку тих, хто записався на роботу в Німеччину[3,л.25]. М'якість стилю документа, а також наявність людей середнього віку дозволяє припустити, що влада на початковому етапі цілком дотримувалась ідеї про «добровільність» у такому вербуванні. Автор навмисне ставить лапки, тому що в будь–якому тотальному суспільстві поняття «добровільність» цілком умовне. Сутність подібного підходу до цього поняття в нацистській Німеччині, як і в сталінському СРСР, була схожою. Деякі відмінності можна знайти у формах реалізації цього явища. Можливо, що саме ці відмінності й дозволили німцям проводити свою політику. Місцеве населення вже відчуло й «свободу», і «добровільність» у радянському варіанті й тому могло порівнювати. І воно це порівнювало.

Як видно з подальших документів, вищезгадані збори не були ще відправленням у Німеччину. Ще якийсь час завербовані продовжували жити вдома, при цьому вони вже користувалися певними пільгами, досить серйозними як для того періоду – одержання продуктів харчування. Набір одержуваних продуктів був невеликим, але дефіцитним, туди входили яйця, печений хліб, борошно, соняшникове масло, картопля. Накладна в червні місяці на видачу продуктів у дорогу на 5 діб для 13 людей дозволяє припустити, що це й була перша група завербованих для роботи в Німеччині на території розглянутої нами управи[3,л.47]. На це вказує, зокрема, і такий документ: на рахунку райфінвідділу значилися гроші за липень місяць для виплати членам родин, що виїхали на роботу в Німеччину[3,л.123]. Авторові статті вже доводилося зустрічатися й в інших документах зі згадуванням про подібні виплати, але будь–яких пояснень про подібні пільгові виплати, виявити не вдалося. Згідно із цією відомістю ми бачимо, що ці виплати проходять як соціальні, призначені для допомоги родинам, члени яких виїхали в Німеччину. Перераховані суми призначались для виплати вже за липень місяць, тому що виплата призначалась з моменту виїзду завербованого з місця проживання[10,л.43]. Список жителів, що одержали ці виплати, становив 26 осіб, кожна виплата становила 130 карб. Невідповідність кількості людей можна пояснити в такий спосіб. По–перше, це міг бути список і по всьому району, а не тільки по одній управі, по–друге, житель управи міг завербуватися в іншому місці, а виплата проводилася за місцем проживання його родини.

Збереглася велика кількість квитанцій, які земельні громади пред'являли сільській управі для оплати за видані ними продукти харчування безпосередньо для самих завербованих. Подібні квитанції зустрічаються протягом усього літа й початку осені, і суми по них були досить значними[3,л.39,40,66,69]. Виходить, що якась частина завербованих продовжувала залишатися тривалий час вдома й при цьому одержувала продукти за рахунок управи. Хто це був, скільки їх було й чому так довго вони залишалися жити вдома? От невеликий перелік питань, на які автор так і не зміг знайти відповіді. Наступний документ тільки породив нові питання. Так, в одному зі звітів управи говориться про те, що на 18 грудня 1942 р. стан справ у цьому питанні було таке: прийняті медичною комісією громадян, що поїхали в Німеччину – 15 осіб, звільнені лікарською комісією – 18 осіб, звільнені районним керуванням – 2 особи, самовільно зник до лікарської комісії – 1 військовополонений, який

тимчасово тут проживав[11,л.106]. Головне питання, яке породжує цей документ – яким же завербованим видавалися продукти, якщо вони вже виїхали ще в червні місяці? Ми можемо припустити наступне: по–перше, до лікарської комісії, яка могла й забракувати, вони могли користуватися пільгами як завербовані; по–друге, жителі управи могли завербуватися й в іншому місці, а до відправлення жити у своєму селі. У цілому протягом 1942 року прямих насильницьких дій по відправленню в Німеччину жителів управи ми не спостерігаємо.

Документи управи дають нам і інший приклад. 21 липня 1942 р. в управі були зареєстровані для прописки мати із сином, який повернувся з Німеччини, куди поїхав добровільно[1,л.19]. Можливо, що повернули через його хворобу, але факт повернення залишається фактом.

Ще кілька документів по грошових виплатах, які можна якось об'єднати з тими, «які виїхали» у Німеччину. На жаль, ці два документи є одиничними й не дублюються іншими документами. Так, нами був виявлений «Список громадян, які виїхали в Німеччину, на одержання хлібного пайку їх родинами на березень 1943 р.»[12,л.4]. Нам не вдалося встановити, що це було, доповнення до грошових виплат або це була їхня заміна. Наступний документ. У грошовому звіті за серпень 1943 р. земельного об'єднання № 5 нами був виявлений наступний запис у розділі витрат: «Видача членам об'єднання грошей для виїжджаючих у Німеччину». Тут ми повинні обережно відмітити, що це було в умовах, коли поруч вже був фронт, він наближався, тотальний відступ німців за Дніпро, тому можна припустити, що це могли бути вже й місцеві жителі, які добровільно вирішили, що йдуть від радянської влади. Як варіант, це могли бути біженці, що раніше переселилися в ці села й тепер, з наближенням фронту, що знову йшли на Захід.

Великий інтерес представляє зведення сільської управи від 9 жовтня 1943 р., де вказується, що в Німеччину виїхало 108 чоловіків і 170 жінок[13,л.6]. Знову не ясна категорія, щодо тих, хто «виїхав», а так само й ступінь добровільності такого виїзду. На користь того, що ця цифра більше схильна до тієї категорії, про яку ми говоримо, служить наступний документ. Він являє собою список жителів, що виїхали в Німеччину, тільки із земельного об'єднання №2[14,л.8]. Цей список містив у собі 38 осіб. У чисельному плані він порівнянний з вищезгаданою цифрою, а також виходячи з того, що в управі було 10 земельних об'єднань суспільств, друге об'єднання було не самим численним. Показовим тут виступає й вік тих, що виїхали: старше 20–ти років – 8 осіб, 20 років – 2 особи, 19 років – 7 осіб, 18 років – 7 осіб, 17 років – 9 осіб. Відсутність у цьому списку сімейних груп і перевага осіб молодшого віку, може говорити про те, що у відношенні їх могло бути застосоване й насильство.

Проблема міграційних переміщень на окупованій території так само ставиться до слабко вивчених тем військового періоду. У цій проблемі так само чимало ще й ідеологічних стереотипів у її сприйнятті. Для початку, напевно, необхідно зрозуміти, що умови для пересування у загальних параметрах були схожі для тилових територій обох воюючих сторін. Саме тому, що управа була тієї низовою інстанцією, де відбувалася реєстрація й прописка всіх, що прибували і виписка виїжджаючих, дуже багато матеріалу по названій темі можна виявити в її фонді. Увесь потік людей, що переміщався на окупованій території можна, хоча й досить умовно, розділити на дві великі групи. До першої групи можна віднести людей, у

яких при розв'язанні питання про переїзд домінувало особисте бажання. Звичайно, тут могла бути присутньою і гостра життєва необхідність, і пошук більш спокійного місця, і втеча від бойових дій, і пошук шматка хліба, зрештою. Головне все–таки, що тут вирішення питання про переміщення, а головне, визначення вибору куди їхати, виходило від самої людини. До іншої групи необхідно віднести тих людей, які переміщалися вже в результаті примусового впливу окупаційної адміністрації. Тут уже можна говорити про примусове переселення або евакуацію. Подібне переміщення підтримувалося владними структурами, як транспортом, так і продуктами харчування, працевлаштуванням, а часом і житлом у місцях осідання.

В 1943 році з'явився новий вид осіб, що переміщалися. Великомасштабний відступ німецьких військ і їх союзників з великої території Півдня Росії породив й новий вид біженців – це біженці з колишніх радянських громадян, які добровільно йшли з німецькими військами від наступаючих радянських військ. Тут необхідно відзначити, що мова йде не про військових злочинців, які заплямували себе злочинними діями з окупаційною владою й тому йшли від відплати. Мова йде про цивільне населення, яке йшло родинами, а так само великими соціальними й етнічними групами. Поспішність відступу німецьких військ позначилася на тому, що в цій категорії біженців домінував добровільний підхід до прийняття рішення про відхід. У міру їх осідання, вони одержували статус евакуйованих, тобто після переселення вони одержували підтримку від владних структур.

Якщо не мати на увазі повернення додому з німецького полону місцевих жителів, то перші реєстрації чужих людей у сільській управі почалися вже взимку, на початку 1942 року. Паралельно з місцевими жителями, що верталися додому, у документах ми читаємо наступне: «направляється на прописку, що прибув на роботу»[6,л.142]. Підставою для прописки управою був дозвіл районної поліції. Іноді можна було прочитати дописку, що підставою для впізнання служить колишній радянський паспорт, рідше – німецький пропуск. Виходячи із цього, можна говорити про те, що ця хвиля прибульців складалася з добровільних переселенців і біженців із зони бойових дій. Ця хвиля переселенців була досить нечисленною.

Наступна хвиля припадає на кінець травня й початок червня. У деяких документах вказуються й місця, звідки вони виїжджали – це переважно міста півночі – заходу Донбасу, де в цей період розвернулися великомасштабні бої[3,л.19,21]. Є всі підстави припускати, що тут уже переважають хоч і біженці, але вже по певних програмах владних окупаційних структур. У направленнях на реєстрацію ми зустрічаємо наступні записи: «направляється на прописку евакуйований»[15,л.65,66]. Про те, що цей потік був масовим і був результатом планових дій влади, може служити одна зі звітних відомостей управи по пересуванню населення, де вказується, що з початку кампанії (підкреслене мною – В.О.) і по 20 липня 1942 р. через село Веселе пройшло 14 297 осіб, на території управи було прописано 1 011 осіб, перебуває на карантині 325 осіб[3,л.68]. Звідки був такий потік людей, виявити нам не вдалося. Так само нам не вдалося з'ясувати, чи було чіткі вказівки в переселенців, куди їм необхідно переселятися.

До кінця літа потік переселенців помітно зменшився, можна навіть говорити, що співвідношення людей, що переміщалися самостійно, і по

примусу знову гойднувся убік перших. Так, кількість розміщених сторонніх людей склала на кінець літа 1 176 осіб[3,л.92].

Серед тих, які самостійно приїхали, можна виділити відмінну групу людей, які в минулому були жителями сіл управи. Це, насамперед, були розкуркулені в роки колективізації, а також селяни, що виїхали в період голоду на шахти й заводи Донбасу. Можливо, що серед них були й селяни з інших місць, які з певних причин не поїхали додому. Тому що здебільшого вони раніше були селянами, то вони могли швидко повернутися до колишнього способу життя, а тому й приймалися в земельні об'єднання.

Процес реєстрації прибулих був простий, потрібно було дістати згоду районної української поліції, для чого було достатньо пред'явити колишній радянський паспорт[1,л.58,78]. Саме реєстрація по пред'явленню колишнього радянського паспорту могла додатково бути доказом самостійного переміщення громадян. Протягом усього 1942 року ми можемо спостерігати реєстрацію колишніх військовополонених, що повернулися додому, або осіли з інших місць.

Відступ німецьких військ на Півдні Росії перетворив регіон Північної Таврії в місце, де осідали переселенці із цього регіону. Це були, здебільшого, добровільні біженці від наступаючих радянських військ. Прямих даних про чисельність цієї хвилі виявити не вдалося, але те, що це було стихійне, масове й неочікуване для місцевих органів влади явище, можна стверджувати. Так, 25 січня 1943 р. в управу прийшов документ, де вказувалося, що всі витрати по евакуйованих, згідно з розпорядженням коменданта району, підлягають оплаті через районний фінансовий відділ[4,л.29]. Напевно, цей документ був відповіддю на відповідні запити управ, тому що відповідь зроблена від німецької інстанції. Питання було цілком закономірним, тому що тепер більша частина цих біженців перебувала на утриманні управ. Раніше всі прибулі направлялися в земельні об'єднання, там вони працювали й одержували продукти харчування. З березня місяця ми можемо побачити серед одержувачів хлібних пайків нову категорію – «евакуйовані»[16,л.89]. При аналізі цих списків можна відзначити, що категорія «евакуйованих» дуже часто не розшифровувалася на працездатних, утриманців і дітей, як це робилося відносно місцевого населення. Розміри пайка цілком порівнянні з категорією «працюючі». Відповідно до одного із розшифрувань, можна побачити, що серед евакуйованих переважали люди працездатного віку, наприклад, по одному з таких списків ми можемо побачити, що з 109 евакуйованих, 63 записані як працездатні, і тільки 46 проходили як утриманці[12,л.65]. Подібна вікова пропорція кардинально не була схожою на соціальну структуру місцевого населення. Так само серед евакуйованих зустрічалися групи з більшою кількістю жінок, дітей і хворих[3,л.45,52], біженці прибували більшими групами[16,л.93,99]. Уперше у зведеннях на одержання продовольства з'являється рядок «евакуйовані коні»[16,л.88], що підтверджує вищезгадану категорію біженців.

Ще однією особливістю цієї хвилі переселенців була наявність серед цих етнічних груп біженців з Дону, Кубані й Тереку[17,л.94], які також проходили як козаки, народи Кавказу[11,л.107], кабардинці [18,л.9].

Можливо, що серед біженців цієї хвилі була велика кількість не сільського населення, тому вони й не направлялися в земельні об'єднання для роботи в сільському господарстві, а залишалися на утри-

манні управи або зараховувалися на роботу в районні підприємства й організації[2,л.119;16,л.89].

Така активна переселенська політика не могла не позначитися на чисельному складі населення управи. Липень і серпень 1943 року стали піковим по чисельності населення на території управи. Так, якщо на 1 січня 1942 р. по управі було зареєстровано 1 349 дворів і 6 355 осіб, то на 1 січня 1943 р., дворів було вже 1 430, а населення 6 846 осіб. На 1 березня 1943 р. відзначається деяке скорочення населення, до 6 692 особи, однак уже до липня чисельність населення виросла вже до 7 172 особи[16,л.47–49]. Якщо динаміка росту населення цілком зрозуміла й була нами пояснена, то причина зменшення його чисельності нам незрозуміла. З великою часткою умовності ми можемо припустити, що на цей період могло випасти збільшення вербування в Німеччину, набір добровольців у німецьку армію й у козачі частини, вилучення частини військовополонених, особливо із числа сторонніх.

Активне переміщення населення не припинялося й з наближенням фронту. Помітно було посилення потоку переселенців на Захід. Це можна було помітити по виділених пайках. Так, у вересні було видано 1 412 пайків, у жовтні їх було видано 1 293[12,л.61]. На листопад місяць сільською управою було замовлено всього 228 пайків[19,л.15–24]. Таке різке скорочення можна було пояснити тільки однією причиною – масовим виїздом населення районного центру Веселівського району. Ці цифри відображають, насамперед, ту частину населення управи, яка працювала в різних установах і підприємствах районного підпорядкування. Розшифрування по населенню, зв'язаних зі структурами безпосередньо сільської управи, можна побачити по наступному зведенню. На 9 жовтня 1943 р.: евакуйованих поліцаїв – 136 осіб, евакуйованих німців – 40 осіб, виїхало в Німеччину – 278 осіб, робота на окопах – 176 осіб, на місцевих роботах – 290 осіб, вислано на окопи – 61 особа[13,л.6]. Ті, хто проходив у документах, як евакуйовані, згідно з наказом від 10 жовтня 1943 р., централізовано виїжджали із села 14 жовтня 1943 р. Для тих, хто не міг самостійно пересуватися, надавався транспорт. Дуже цікавий наступний пункт цього розпорядження. Ті, хто не встигне виїхати 14 жовтня, 15 жовтня будуть евакуйовані примусово[17,л.161]. З документа ясно видно, що евакуйовані особи ніяк не асоціюються з місцевим населенням. Усі документи, хоча й хаотично, але показують, що виїзд на Захід був масовим. У той же час, як це не здасться дивним, але досить численним був в'їзд людей на територію управи. Так, за період з 8 жовтня по 13 жовтня 1943 року було зареєстровано й прописано в сільській управі декілька десятків людей[20,л.4,8,19,23,26,33]. Працювала та ж схема реєстрації – направляла районна управа, дозволяла районна поліція. Коротше кажучи, у цій справі проглядається певна система, яка функціонувала до останніх днів існування окупації.

Як видно з викладеного матеріалу, навіть незначний обсяг такого незначного фонду дозволив підняти дуже серйозні теми із здавалось би й так зрозумілої нам нашої недавньої історії.

Список використаних джерел

1. Державний архів Запорізької області. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.1.
2. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.2.
3. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.10.

4. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.9.
5. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.20.
6. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.41.
7. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.21.
8. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.22.
9. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.5.
10. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.43.
11. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.6.
12. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.61.
13. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.25.
14. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.71.
15. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.11.
16. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.7.
17. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.57.
18. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.29.
19. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.44.
20. Там само. – Ф.П–3062. – Оп.1. – Спр.68.

Орлянский В.С. Веселовская сельская управа в период немецко–фашистской оккупации 1941–1943 гг.

Изучается деятельность Веселовской сельской управы в 1941–1943 гг. Рассматриваются основные направления деятельности этого органа управления. Демонстрируется важность микроисторичного исследования для углубления наших представлений об истории немецко–фашистской оккупации региона.

Ключевые слова: *Веселовская сельская управа, оккупация, социальная политика, миграции.*

Orlyanskiy, V.S. Veselivsky village council during German Nazi occupation in 1941–1943

The activity of Veselivsky village council in 1941–1943 has studied. The main directions of this governing body has shown. The importance of mikro–historic research to deepen our understanding of the history of the German Nazi occupation of the region was demonstrated.

Key words: *Veselivsky village council, occupation, social policy, migration.*

УДК 94(477) 1943/1945

Перехрест І.В., Суденко О.В.

Державна допомога демобілізованим воїнам та інвалідам Великої Вітчизняної війни на Україні (1943–1945)

Розглянуто роботу органів державної влади у справі допомоги демобілізованим воїнам та інвалідам Великої Вітчизняної війни у перші повоєнні роки на Україні.

Ключові слова: *інвалід, демобілізовані воїни, реадаптація, влада, війна*

Одним із надзвичайно негативних наслідків Великої Вітчизняної війни було значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що стало наслідком одержаних ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками бойових дій та цивільними громадянами, які опинилися в зоні бойових дій та окупації. Тож перед органами державної влади постало завдання по здійсненню соціальної допомоги зазначеним верствам населення. З огляду на вище сказане, окреслимо мету запропонованої публікації: на основі опублікованих матеріалів та архівних джерел показати рівень інвалідізації населення на визволених територіях та визначити ефективність першочергових заходів органів влади щодо надання допомоги інвалідам війни та демобілізованим.

У контексті власних досліджень до окремих аспектів означеної проблеми зверталися радянські дослідники та медичні працівники, серед яких Т.Т. Гриценко, В.М. Козлюк, С.О. Колєсніков, І.М. Кононенко та ін.[1;3;4;5]. В сучасній вітчизняній історичній науці дана тематика ще не знайшла достатнього висвітлення, тож залишається досить цікавою для науковців.

Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди. Серед них 377 889 чол. були інвалідами Вітчизняної війни, у т. ч. 6388 – інвалідами I групи (1,7 %), 193 128 – інвалідами II групи (51,1 %), 178 423 – інвалідами III групи (47,2 %) [12,арк.99]. Станом на 1 січня 1946 р. кількість інвалідів війни становила 465,3 тис. чол. [10,арк.2]. Таким чином інвалідом війни був кожний шістидесятий мешканець України.

Багато з них потребували постійної медичної допомоги, а частина, у зв'язку з одержаними важкими тілесними та моральними ушкодженнями, довготривалого спеціального лікування та соціальної реабілітації. То ж перед органами державної влади та охорони здоров'я з початком звільнення території України від окупації постали виключно складні завдання – забезпечити повсякденну медичну допомогу інвалідам війни у медичних закладах загального типу, за короткий термін налагодити роботу

спеціалізованих закладів для кваліфікованого профільного лікування та протезування інвалідів, створити необхідну базу для матеріально–технічного забезпечення цих закладів, здійснювати соціальну реабілітацію цієї категорії громадян.

Щодо першого завдання, то лікувальну допомогу інвалідам війни забезпечувала вся мережа поступово відновлюваних у республіці медичних закладів, причому здійснювалася вона позачергово й при можливості силами кращих фахівців. Водночас необхідно зазначити, що якісний рівень такої допомоги інвалідам не завжди відповідав потребам, що значною мірою було зумовлено слабкістю кадрового та матеріально–технічного потенціалу медичних закладів у тогочасних умовах.

Більш складнішим і тривалішим у часі виявився процес організації спеціалізованої системи лікування інвалідів війни. Вже в роки війни, в тяжких умовах початкового етапу відбудови, була створена досить широка мережа спеціалізованих лікувальних закладів для інвалідів. Її створення започаткували спеціальні розпорядження РНК СРСР та наказ НКОЗ СРСР від 14 травня 1943 р. «Про організацію спеціалізованої допомоги інвалідам Вітчизняної війни». Згідно цих документів реорганізовувалися в лікарні відновлювальної хірургії для інвалідів війни 21 евакошпиталь на 5600 ліжок (до 15 червня 1943 р.); при лікарнях відновлювальної хірургії організовувалися (до 1 листопада 1943 р.) протезні майстерні, які повинні забезпечувати протезування інвалідів, котрі перебуватимуть на стаціонарному лікуванні; спеціальні відділення для відновлювального лікування інвалідів війни із загальною кількістю 885 ліжок при 12 клініках медичних інститутів; для інвалідів, які потребують особливих видів спеціалізованого лікування (нейрохірургічного, стоматологічного, психоневрологічного), додатково відкривалися відділення на 1125 ліжок у визначених для цієї мети 25 лікувальних закладах [2,с.302–302]. Дія зазначених документів, а отже й реалізація визначених ними заходів, частково поширювалася й на визволену територію України.

У свою чергу відповідні заходи щодо організації спеціалізованої медичної допомоги інвалідам війни та демобілізованим воїнам вживали й РНК УРСР та НКОЗ України. Вже в червні 1943 р. РНК УРСР прийняла постанову, якою зобов'язала республіканські органи влади та охорони здоров'я організувати у визволених областях республіки мережу лікувальних закладів відновлювальної хірургії та протезування інвалідів війни із загальною кількістю 3000 ліжок. Одночасно Держплан УРСР зобов'язувався забезпечити виконання заявок НКОЗ України на матеріали для лікувального протезування, а облвиконкоми та міськради відвести приміщення для розгортання лікарень та поліклінічних відділень відновлювальної хірургії. Завдання органів охорони здоров'я по організації спеціалізованої медичної допомоги інвалідам війни були конкретизовані у наказі НКОЗ УРСР від 30 листопада 1943 р. Ним, зокрема, ставилося завдання: вже до середини 1944 р. розгорнути 2200 ліжок у лікарнях з відділеннями відновлювальної хірургії, створити в усіх містах при лікарнях або поліклініках комісії для визначення характеру необхідної медичної допомоги інвалідам війни та направлення їх на спеціальне лікування у стаціонарні чи поліклінічні заклади [9,арк.53].

Виконання зазначених заходів дало позитивні результати. Упродовж 1943 – 1944 рр. в областях України на базі загально–цивільної медичної

мережі органи охорони здоров'я організували ряд окремих лікарень та відділення відновлювального лікування інвалідів. В обласних центрах і містах з кількістю населення понад 50 тис. чол. були відкриті відділення при поліклініках для амбулаторного лікування інвалідів. Ці лікарні та відділення при поліклініках у 1944 р. були свого роду закладами по диспансеризації інвалідів війни [3,с.84]. Кабінети для відновлювального лікування були створені й при багатьох амбулаторіях. Але в ряді областей, особливо в сільській місцевості, не було можливості забезпечити інвалідів війни спеціальною медичною допомогою. У таких умовах цінною була ініціатива розташованих на території України евакошпиталів, які організували кваліфіковане відновлювальне лікування інвалідів війни [6,с.18].

І хоча поставлене завдання щодо розгортання на базі загально–цивільних медичних закладів ліжок відновлювальної хірургії не було виконане в повному обсязі, все ж на кінець 1944 р. їхній загальний фонд у стаціонарах складав 1625 ліжок, якими скористалися тисячі інвалідів війни. Загалом стаціонарну та амбулаторну спеціалізовану допомогу в 1944 р. одержали лише в Харківській області 13 371 інвалід, у Запорізькій – 2745, у Полтавській – 5727, Миколаївській – 2400, Сумській – 2316 інвалідів [8,с.23]. У 1945 р. у лікарнях лише 15 областей знаходилося на лікуванні 26 675 інвалідів війни [11,арк.15].

У червні 1944 р. за рішенням уряду в областях розпочалася організація шпиталів відновлювальної хірургії для інвалідів війни. Перші такі шпиталі були організовані на базі реорганізованих харківських та житомирських військових евакошпиталів, які внаслідок недостатнього завантаження пораненими вже тривалий час здійснювали відновлювальне спеціалізоване лікування інвалідів. Ефективність такої роботи була значною, багатьом інвалідам вдалося відновити або підвищити працездатність. Такий метод лікування інвалідів одержав позитивну оцінку й був рекомендований для подальшого використання. У 1945 р. на спеціальні види лікування інвалідів переключилися й інші евакогошпиталі, розташовані на території республіки. У відповідності з постановами РНК СРСР від 29 серпня 1945 р. і РНК УРСР від 15 вересня 1945 р., на території України підлягали реорганізації 71 евакошпиталь, у яких для лікування інвалідів Вітчизняної війни передбачалося розгорнути 17 800 ліжок. Вже на 20 січня 1946 р. у реорганізованих шпиталях лікувалося 6 тис. інвалідів війни [11,арк.14–15].

Водночас, на початкових етапах повне розгортання мережі спеціалізованих шпиталів для лікування інвалідів війни та демобілізованих воїнів, затримувалося через незадовільне їхнє розквартирування. Не всі шпиталі були забезпечені необхідною кількістю лікарів–спеціалістів, у деяких з них недостатньо застосовувалося комплексне лікування. В багатьох областях шпиталі були незадовільно забезпечені меблями, м'яким інвентарем, іншим майном. У багатьох шпиталях не були належним чином обладнані протезні майстерні [11,арк.16–17].

Ліквідація зазначених та інших недоліків у справі реорганізації евакошпиталів та створення на їхній базі шпиталів для відновлювального лікування інвалідів війни дозволила вже незабаром суттєво покращити медичне обслуговування інвалідів.

До надання спеціалізованої медичної допомоги інвалідам війни, залучалися й науково–дослідні та навчальні медичні заклади. Зокрема,

згідно рішення РНК УРСР від 6 червня 1944 р. при Київському та Харківському науково–дослідних інститутах травматології та ортопедії були організовані клініки відновлювальної хірургії та протезування, які одночасно могли приймати на лікування 500 інвалідів війни. До кінця 1944 р. лише в Харківському інституті допомогу одержали 1219 інвалідів з особливо важкими тілесними ушкодженнями. При Київському інституті була створена експерементальна протезна майстерня, а на Слов'янському курорті поновлена робота Інституту відновлення працездатності інвалідів [7,арк.23]. Особливо важливим було й те, що науково–дослідні інститути, у відповідності зі своїм фахом, не лише активно приступили до лікування інвалідів, але й взяли на себе методичну роботу в госпіталях та лікарнях. Упродовж 1945 р. у клініках науково–дослідних та навчальних інститутів курс лікування пройшли 6909 інвалідів війни [11,арк.15].

Пройшовши курси відновлювального лікування у лікарнях загального типу, спеціальних шпиталях та клініках десятки тисяч інвалідів були в змозі виконувати посильні види робіт.

Важливе значення для подальшої організації й удосконалення системи лікування та відновлення працездатності інвалідів мало проведене в 1945 р. Наркоматом охорони здоров'я УРСР спільно з Наркоматом соціального забезпечення УРСР персональне медичне обстеження лікувально–відбірними комісіями понад 300 000 інвалідів війни та демобілізованих воїнів [2,с.253]. Унаслідок обстеження були одержані досить точні дані про причини інвалідності у зв'язку із пораненнями чи захворюваннями, одержаними на фронті, про стан здоров'я інвалідів, про ступінь або групу інвалідності, пов'язаною із тими чи іншими наслідками поранень чи захворювань. Особливо важливим було те, що результати обстеження дозволили виявити потреби інвалідів війни у різних формах лікування чи протезування, а також детально охарактеризувати клінічні форми наслідків поранень чи захворювань.

Зокрема, було встановлено, що серед обстежених інвалідів чоловіки складали 99,4 % і жінки 0,6 %; 14,9 % інвалідів мали вищу освіту. Інвалідів у віці до 20 років було 6,6 %, у віці від 20 до 30 років – 32,4 %, від 30 до 40 років – 37,8 % і старше 40 років – 23,2 %.

Розподіл інвалідів по групам інвалідності був наступним: інваліди I групи складали 1,6 %, інваліди II групи – 37,6 %, інваліди III групи – 60,8 % до всіх облікованих інвалідів після переобстеження (до переобстеження інваліди I групи складали 2,0 %, інваліди II групи – 45,2 %, інваліди III групи – 52,8 %) [5,с.85].

Основний контингент складали інваліди зі складу демобілізованих, у яких причиною інвалідності були наслідки поранень, травми чи контузії: іхня кількість дорівнювала 85,8%. На першому місті були такі причини інвалідності, як анкілози й контрактури верхніх і нижніх кінцівок (21,2 %); ці ускладнення та наслідки пошкоджень опорно–рухального апарату спричиняли інвалідність найбільш часто. Число інвалідів, у яких були ампутовані кінцівки, складало 16,3 % по відношенню до всіх облікованих, причому 10 % приходилося на інвалідів з ампутованими нижніми кінцівками. Кількість осіб з ампутованими верхніми кінцівками була меншою – 6,3 %. На третьому місці були інваліди, у яких унаслідок травм були виявлені остеомієлітичні процеси – 9,5 %; інваліди з паралічем верхніх

кінцівок – 8,0 %; із травматичною епілепсією й так званим «травматичними неврозами» – 3,9 %; із сліпотою – 2,4 % та ін.

Із загальної кількості інвалідів Вітчизняної війни в Україні та переобліковаих у 1945 р. (включаючи демобілізованих за станом здоров'я) потребували окремих видів лікування 58,3 %, а 63,6 % від цієї кількості потребували різних видів стаціонарного лікування – хірургічного, ортопедичного, психоневрологічного, фізіотерапевтичного і т. п. При цьому найбільше інвалідів Вітчизняної війни потребували хірургічного лікування – 27,4%, фізіотерапевтичного – 24,9 %, санаторного – 21,8 %. Поліклінічного лікування потребували 34,4 % від загальної кількості тих, хто підлягав лікуванню, причому значному числу інвалідів потрібна була хірургічна допомога.

У зв'язку з необхідністю забезпечення інвалідів Вітчизняної війни протезами під час переобліку враховувалися характер здійсненої ампутації на тому чи іншому рівні верхньої або нижньої кінцівки. Загалом потребували протезування 17,1 % інвалідів; із них інвалідів I групи – 2,8 %, II групи – 64,6 %, III групи – 32,6 %. Здійснене обстеження уточнило місцепроживання інвалідів і кількість тих видів протезів і протезних виробів (ортопедичного взуття, корсетів, туторів і т.п.), у яких вони мали потреби. Це створило умови для чіткого планування всієї роботи протезної промисловості для задоволення потреб у тих чи інших видах протезних виробів [5,с.88].

Такий детальний аналіз даних медичного огляду і вивчення стану здоров'я інвалідів війни в 1945 р. відіграли величезну роль в організації та проведенні заходів подальшого їхнього лікування та працевлаштування.

У відповідності з постановою уряду УРСР від 15 вересня 1945 р. до кінця року в усіх областях України для лікування інвалідів Великої Вітчизняної війни були організовані 74 спеціалізовані шпиталі або шпиталі з спеціалізованими відділеннями: ортопедичними, протезними, хірургічними, нейрохірургічними, щелепно–лицевими, отолярингологічними, психоневрологічними, туберкульозними, терапевтичними, онкологічними, для хворіючих тривалий час та ін. Загальна кількість ліжок у шпиталях сягала 18 100 одиниць. У п'яти обласних центрах, у т. ч. у Харкові та Дніпропетровську для інвалідів війни були відкриті лікарні відновлювального лікування на 375 ліжок. У цих лікарнях крім хірургічних методів лікування, широко застосовувалося фізіотерапевтичне лікування (масаж, лікувальна фізкультура, механотерапія, електролікування, водолікування, грязелікування, парафінолікування і т.д.). Спеціальне лікування лише інвалідів війни здійснювали також 2 фізіотерапевтичні лікарні на 115 ліжок, а в обласних медичних закладах для їхніх потреб було розгорнуто біля 600 ліжок. Новим обладнанням поповнилися клініки відновлювальної хірургії та протезування при Київському та Харківському науково–дослідних інститутах ортопедії та травматології. При госпіталях і лікарнях створювалися навчальні майстерні для трудового навчання інвалідів війни [5,с.89].

Для забезпечення соціальної реабілітації інвалідів війни та демобілізованих воїнів, органами влади та господарськими структурами організовувалося й професійне навчання цих груп населення. Наприклад, Полтавським облсобезом у другій половині 1944 р. були організовані: профшкола у Полтаві на 120 чол., курси бухгалтерів у Полтаві,

Кременчуці, Лубнах з контингентом 50 чол. кожна. А на підприємствах організовувалися курси масових професій для перекваліфікації та набуття інвалідами нових спеціальностей. На початок 1945 р. у республіці спеціальностям навчалося 6310 інвалідів війни та демобілівзованих із лав армії [1,с.75]. Поряд з професійним навчанням інваліди війни мали можливість здобувати загальну освіту. При загальноосвітніх школах для дорослих організвувалися спеціальні групи для навчання інвалідів за програмами неповних середніх і середніх шкіл. Здобувши середню освіту чимало інвалідів згодом продовжували навчання в технікумах та вузах.

Унаслідок здійснюваних заходів до кінця 1944 р. у республіці було працевлаштовано 230 976 інвалідів війни, з них у східних областях – 227 805 інвалідів [13,арк.111]. Станом на 1 вересня 1945 р. загальна кількість працевлаштованих інвалідів складала 290 200 осіб, або 76,8 % від їхньої загальної кількості на цей час, у т. ч. інвалідів II групи – 109 326 осіб (61,2%), III групи – 180 874 особи (93,7 %). Та нажаль, в повній мірі забезпечити інвалідів роботою не було можливостей. На кінець 1945 р. непрацевлаштованими ще залишалися 87 689 інвалідів війни, зокрема 69 тис.інвалідів II групи та 13 тис. інвалідів III групи [12,арк.100].

Як свідчать вище наведені дані, спільна робота органів влади усіх рівнів та медичних працівників мала ряд позитивних результатів у плані медичної допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни. Внаслідок проведеної роботи, вже на кінець 1945 р. були досягнуті суттєві позитивні результати в області подальшого відновлення здоров'я інвалідів війни та демобілізованих воїнів. Але, в силу об'єктивних причин, виникало чимало труднощів по забезпеченню інвалідів війни всебічною допомогою. Існуючі недоліки цього періоду були взяті до уваги як органами державної влади, так і медичними працівниками для проведення подальших заходів по медичній реабілітації інвалідів.

Загалом же ця проблема вивчена недостатньо та дещо фрагментарно, й залишається широке поле для подальшої дослідницької роботи.

Список використаних джерел

1.Гриценко Т.Т. Допомога сім'ям фронтовиків у 1943 – 1945 рр. // УІЖ. – 1972. – № 5.– С.78–85.

2. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сб.документов и материалов / Под ред.М.И. Барсукова. – М.: Медицина, 1977. – 575 с.

3.Козлюк В.М.Медицинская помощь инвалидам войны // Медицинская наука в Украинской ССР. Пути и итоги развития / Под ред. А.Е. Романенко.– К, 1987. – С.238–253.

4.Колесников С.А. Организация специализированного лечения нвалидов Великой Отечественной войны // Советское здравоохранение. – 1943. – № 6. – С.3–6.

5. Кононенко И.Ф. Изучение состояния здоровья нвалидов Отечественной войны на Украине // Медико–санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды II конференции.– М.,1948.–С.83–93.

6. Центранльний державний архів вищих органів влади України. – Ф. – 342. – Оп.14. – Спр.420.

7. Там само. – Ф.–342.– Оп.14. – Спр.429.

8. Там само. – Ф.–342.– Оп.14. – Спр.557.

9. Там само. – Ф.–342.– Оп.14. – Спр.558.

10. Там само. – Ф.–348. – Оп.1. – Спр.294.

11. Там само. – Ф.–348. – Оп.3. – Спр.149.

12. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.–1. – Оп.23. – Спр.1840.

13. Там само. – Ф.–1. – Оп.23. – Спр.3957.

Перехрест И.В., Суденко О.В. Помощь государства демобилизованным воинам и инвалидам Великой Отечественной войны на территории Украины в 1943–1945 годах

Рассматривается работа органов государственной власти в сфере реабилитации демобализованых воинов и инвалидов войны в послевоенные годы на Украине.

Ключевые слова: *инвалид, демобилизованные воины, реадаптация, власть, война.*

Perehrest, I.V., Sudenko, E.V. Steate aid demobilized soldiers and veterans of the war in Ukraine in 1943–1945

The authors proposed publikatsii examines the work of public authorities in the field of rehabilitation demobalizovanyh soldiers and war invalids pevye postwar years in Ukraine.

Key words: *veteran, demobilized soldiers, reintegration, power, war.*

УДК 355.45(477)«1944–1946»

Стародубець Г.М.

Місцеві кадри в управлінських структурах західних областей України в 1944–1946 рр.

Виокремлено основні чинники, які визначали специфіку підбору управлінських кадрів в західному регіоні України в 1944–1946 роках з числа місцевого населення. Аналізуються суб'єктивні та об'єктивні чинники відбору управлінського персоналу в даному регіоні. Визначено причини залучення місцевих активістів до управлінських структур.

Ключові слова: *місцеві кадри, західні області, кадрова робота, радянізація, більшовицька партія, радянська влада.*

Процес відновлення радянської влади в західних областях УРСР після визволення їх від фашистських загарбників проходив досить суперечливо і болісно. Одними з важливих суб'єктів цього процесу виступали управлінські кадри, на яких було покладено важку ношу відповідальності за утвердження тут основних державних політичних інститутів. Від рівня професійності регіонального керівництва, його менеджерських здібностей значною мірою залежав характер суспільно–політичного мікроклімату в регіоні. Підходи до здійснення кадрової політики в західних областях УРСР, здійснювані радянською владою, змінювалися залежно від низки об'єктивних та суб'єктивних чинників. Якщо відразу після визволення основна ставка робилася на перевірених більшовиків, відряджуваних сюди на роботу здебільшого зі Східної та Центральної України, то від середини 1945 року влада змушена була «повернутися обличчям» до місцевих активістів та розгорнути роботу в напрямку залучення їх до партійно–радянських та господарських управлінських структур регіону.

Мета статті – визначити основні принципи та підходи офіційної влади щодо підбору керівних кадрів західних областей України з числа місцевого населення в період від 1944 до 1946 років.

Радянізація регіону, розпочата в 1939–1941 рр., в силу об'єктивних причин не була завершена. Місцеве населення впродовж останніх п'яти років пережило чотири влади (польську, радянську, німецьку окупаційну і національну у формі Головної Команди УПА), кожна з яких намагалася задекларувати свою присутність більшою чи меншою мірою демонструючи силові методи. Тому воно перебувало в очікуванні нових змін, проте в масі своїй не було готовим до активної співучасті у відновлюваних процесах, розгорнутих з ініціативи радянської влади. З різних причин вона не стала для них «своєю», тим більше, що й інша сторона всіляко демонструвала свою неприязнь і слабо приховану ворожість до західноукраїнців.

Зовнішнім виявом тотальної підозрюваності місцевого населення у «загальносуспільній неблагонадійності» стало не тільки масове розгортання репресій проти мирних жителів, звинувачуваних у співпраці з «українсько–німецькими націоналістами» з усіма сумними наслідками, що звідси випливали, але й відповідна кадрова політика у сфері формування партійно–радянських органів управління.

Огульно негативне ставлення до всіх мешканців краю створило в 1944–1945 роках мало не патову ситуацію в площині кадрового забезпечення – залучення спеціалістів із західноукраїнського середовища офіційною владою, особливо її представниками на місцях, всіляко обмежувалося, натомість повною мірою укомплектувати більшовицько–радянські та господарські структури присланими кадрами з інших регіонів України та Радянського Союзу не видавалося за можливе.

Наочну ілюстрацію стану справ у сфері кадрового забезпечення партійних, господарських та радянських органів влади західних областей УРСР відразу після їх визволення можна знайти в тогочасних офіційних матеріалах більшовицької партії. Зокрема, в доповіді «Про підбір, розстановку та вивчення кадрів Станіславської області станом на липень 1944 р.» вказується, що «область в цілому недостатньо забезпечена партійними, радянськими та господарськими кадрами. Обком укомплектовано на 18%, райкоми і міськоми – 25,8%, обком і райкоми ЛКСМУ – 16,3%. Якщо партійними кадрами керівний склад укомплектовано на 20%, та значно гіршою є справа з радянськими кадрами. Наприклад, по області не вистачає 14 голів райрад; завідуючих земельними відділами – 24; 32 – прокурори, 36 – завміськрайздороввідділами»[1,арк.2]. Щодо останніх, то ситуація була просто критичною, адже на той час в область прибуло всього 7 медичних працівників, в тому числі тільки один лікар. Ще однією проблемою місцевого керівництва була відсутність завідуючого конторою «заготскот», та практична відсутність (28 вакансій) уповноважених наркомзагів. Значення цих посадовців у той час було неабияк важливе, адже вони відповідали за належне функціонування такої важливої та відповідальної ділянки роботи, як забезпечення Червоної армії продовольством і фуражем.

В першій половині 1944 року для комплектування партійних, радянських і комсомольських організацій, відновлення роботи промисловості, транспорту та сільського господарства в область було направлено 667 чол. Але на червень 1944 р. прибуло тільки 554, третину з яких складали жінки (142 особи). Переважна більшість з них була українцями (415 чоловік), 129 – росіянами, решта – представники білорусів, поляків, євреїв та інших національностей. Члени та кандидати в члени ВКП(б) складали близько 70%. 369 відряджених посадовців мали неповну та середню освіту. Незакінчену вищу та вищу вдалося отримати лише 90 особам. Майже стільки ж (96 чол.) мали за плечима багаж початкової освіти. Віковий ценз новоприбулих спеціалістів коливався, в основному, від 18 до 45 років. І тільки 12% з них сягнули віку 45–60 рр. Більшість відряджених працівників мала досвід роботи від 1 до 5 років.

Доповідач окремо наголошує на тому, що «в області відсутня база для підбору і висунення людей на керівну партійну, радянську і господарську роботу. Всі наші організації комплектуються виключно за рахунок присланих ЦК і наркоматами, враховуючи, що ці кадри присилаються в дуже обмеженій кількості, обком особливу увагу приділяє їх правильній розстановці і вивченню»[1,арк.4]. Судячи із матеріалів доповіді, на Станіславщині радянська влада користувалася вкрай низьким рівнем дові-

ри серед місцевого населення. Інститут регіональної партійно–радянської номенклатури, сформований в передвоєнний період, продемонстрував свою нежиттєздатність, оскільки не витримав випробування війною. Будучи штучно, не органічно вмонтованим у суспільно–політичні, господарські структури регіону, він не мав опори в особі місцевого населення. Більшість керівників у перші ж дні війни поспіхом покинули чужу їм територію і тільки дуже незначна частина за наказом партії повернулася назад в 1944–1945 році.

Відразу після звільнення навіть думка про призначення на керівні посади галичан видавалася крамольною. Вихідці з місцевого населення могли поповнювати хіба що лави робітничих професій та службовців. З метою професійної підготовки відповідних спеціалістів силами місцевої влади організовувалися короткотермінові курси та семінари. Так, влітку 1944 року тільки в Станіславській області було зібрано на навчання 542 чол. Серед найбільш затребуваних професій виявилися «машиністи – 30; кочегари – 30; ваговщики – 30; локомобільники – 30; старші агроуповноважені – 25; бухгалтери–касири в обласний банк – 4 особи»[1,арк.5]. Статистика засвідчує, що в 1944р. представники місцевого населення поповнювали ряди виключно робітничих професій. На посади навіть низової чи середньої ланки управління в цей період їх залучали вкрай неохоче.

Причин цьому було декілька. Найголовніша – підозріло недовірливе ставлення до мешканців регіону, котрих вважали реальними або ж потенційними «бандитами – бандерівцями». Ініціатива місцевого партійного керівництва (якщо така й була) сковувалася почуттям страху перед вищими посадовцями за будь–яку управлінську помилку. Адже покарання могло бути надто жорстоким – від догани, до звинувачення у співпраці та пособництві націоналістичному підпіллю, що могло мати наслідком не просто звільнення, але й арешт. Тому районні, а то й обласні чиновники, по–перше, намагалися без погодження «зверху» жодних кадрових питань не вирішувати, по–друге, не обтяжувати себе пошуком кадрів на місцях, а просити вище керівництво надіслати ідеологічно «правильних» спеціалістів з інших регіонів СРСР. Як слушно зауважує Т.Першина, відділи кадрів «свою роботу звели, по–суті, до незліченних заявок–прохань в ЦК на заміщення непридатних до роботи керівників, про надсилку «гарних» працівників на вакантні номенклатурні посади»[2,с.305].

Не можна заперечувати того, що оунівське підпілля всіляко намагалося проникнути в більшовицько – радянські органи влади. Тому обережне ставлення до питання підбору кадрів з числа місцевого населення, особливо в період найвищого піднесення національно–визвольного руху в 1944 році, певною мірою було виправданим. Так, секретар Тучинського райкому КП(б) Ровенської області Букрєєв, виступаючи 2 червня 1944 р. одній з обласних нарад з кадрових питань, наголосив, що «одним з недоліків у підборі кадрів потрібно вважати те, що ми не можемо підібрати кадри на місці на окремі ділянки роботи з числа місцевих товаришів, як, наприклад, редакцію, суд, уповнаркомзаг, промкомбінат, райспоживсоюз і т.п. Хоч ми зараз підібрали ці кадри з числа місцевих товаришів, але я вважаю, що затверджувати їх зараз не можна, тому що цих людей треба перевірити». Разом з ти, він змушений був визнати, що «в наших відділах сидить багато чужих людей, але у зв'язку з тим, що немає кадрів, ми використовуємо на цих ділянках роботи даних людей»[3,арк.1].

Ще однією особливістю вирішення кадрової проблеми в західних областях УРСР було широке залучення мешканців краю для роботи в низових структурах радянської влади. В період 1944–1945 років проблема

заповнення вакансій голів та секретарів сільських рад, голів колгоспів вирішувалася фактично виключно за рахунок місцевого населення. Переважна більшість кандидатів зголошувалася на ці посади під тиском офіційної влади. Адже тоді вони ставали об'єктами терору з боку українських повстанців, котрі ідентифікували їх як колаборантів та зрадників, які перейшли на службу до більшовиків. Бути представником сільської влади в 1944–1946 рр. означало наразити себе і свою родину на величезну небезпеку. Якщо районна влада зосереджувалася в містечку, добре укріпленому мілітарними частинами (НКДБ, НКВС, підрозділи внутрішніх військ тощо), то сільські голови та секретарі могли розраховувати тільки на свій дипломатичний хист, вміння знайти спільну мову як з владою повстанського запілля, так і більшовицько–радянською.

Фактичне табу для вихідців з місцевого населення було накладено на посади партійної, радянської, господарської номенклатури вищої ланки, а також у силових структурах (прокуратура, суд, НКДБ, НКВС тощо) усіх рівнів. Практика показала, що більшість з них могли працювати тільки заступниками чи рядовими службовцями, і то, переважно, в радянських органах влади та у різних сферах народного господарства. Така тенденція була характерною не тільки для 1944 року, але, судячи з офіційних партійних документів, збереглася і в 1945. Так, автор звіту про роботу управління кадрів ЦК КП(б)У за 1945 рік змушений був констатувати, що «як і в довоєнний період, так і зараз, в західних областях апарат партійних органів і, за рідкісними винятками, керівні посади в обласних і районних організаціях займають прислані працівники зі східних областей УРСР. До тепер обкоми КП(б)У цих областей за кожної зміни партійних працівників, аж до інструкторів райкомів та працівників радянських та господарських органів, звертаються з проханням в ЦК КП(б)У про додаткове направлення працівників»[4,арк.96].

Для прикладу проаналізуємо кадровий відбір з числа місцевих активістів, здійснений Ровенським обкомом більшовицької партії впродовж першого півріччя 1945 року. Найбільшу кількість претендентів було висунуто на керівну роботу районного рівня – 4119 чоловік. «З них – інспектори райфо – 595; бухгалтери районних організацій – 135; середній медперсонал – 214; лікарі – 55; агрономи – 14; вчителі – 1269; в райспоживсоюзах – 70; голови сільрад – 771; секретарі сільрад – 771; інші районні працівники – 225». Посадовцями обласного рівня стало 144 претенденти. «З них – 12 чоловік було залучено в обласні структури; заступниками голів райвиконкомів стало теж 12; секретарями райвиконкомів – 3; заввідділами райвиконкомів – 39; директорами райпромкомбінатів – 5; головами рад осоавіахіма – 5; головами комітетів фізкультури і спорту – 5; дільничними уповноваженими міліції – 64»[5,арк.67–70]. Схожою можна назвати ситуацію й у сусідній Волинській області, де за цей же період з числа місцевого населення було висунуто на «керівну і середню роботу 7 заступників голів та 3 секретарі рай– та міськвиконкомів; 60 дільничних уповноважених, по 880 голів та секретарів сільських рад»[5,арк.91]. Як бачимо, серед посад, які дозволили обійняти вихідцям з місцевого населення не було жодної з переліку вищого обласного партійного, радянського або ж господарського керівництва. На рівні району офіційна влада теж намагалися обмежити сферу їх повноважень не вище других щаблів у партійно–радянській управлінській ієрархічній структурі, акумулювавши основні сили місцевих спеціалістів в господарській царині.

Крім уже зазначених причин упередженого ставлення до кандидатів на керівні посади з числа місцевого населення, варто виокремити ще й

таку, як низький рівень їх професіоналізму. Більшість західноукраїнців не мала можливості отримати відповідної освіти, оскільки дискримінаційна освітня політика II Речі Посполитої суттєво обмежила їх право на навчання в середніх та вищих навчальних закладах. Тому серед них вкрай важко було знайти спеціалістів різних сфер господарства, насамперед, інженерів, лікарів, фінансистів та ін. Процес відновлення, що в умовах західних областей означав становлення, господарського комплексу краю, вимагав наявності таких професіоналів. Це стало однією з небагатьох об'єктивних причин відрядження сюди значної кількості відповідних працівників з промислових регіонів.

Напружена кадрова ситуація в західних областях України не могла залишатися поза увагою більшовицького керівництва держави та республіки. Відновлення тут радянської влади виключно силами відряджених кадрів виглядало як її імпортування ззовні. Але, зважаючи на особливості сталінського режиму, громадська думка щодо способу радянізації краю партійно–радянських чиновників турбувала найменше. Значно важливішим для них було втримати владу в своїх руках, придушити український повстанський рух, зруйнувавши його запілля. Головною опорою в цій боротьбі мусили стати місцеві кадри, котрі знали мову, культуру, ментальність місцевого населення. Однак до появи відповідної вказівки «зверху» жоден з найвищих обласних чиновників західних областей не бажав виявляти ініціативи з приводу передачі місцевим кадрам портфелів номенклатурних посад.

Одним з перших сигналів до активізації роботи в цьому напрямку став виступ О.Кириченка, тодішнього секретаря ЦК КП(б)У по кадрах, на нараді секретарів обкомів по кадрах західних областей України (30–31 травня 1945 р.). Серед іншого від наголосив: «Ніколи ми не вирішимо проблеми з кадрами в західних областях, якщо не виростимо місцевих людей. Ніколи не буде знято проблему з кадрами, якщо тут не будуть працювати на відповідальних керівних посадах люди з місцевого населення, які знають буквально все, що стосується місцевих умов. Треба покласти край стану, коли люди весь час дивляться на схід, швидше закінчився б термін їх перебування, швидше б поїхати в Харківську обл. чи Донбас. До якого часу ми будемо в західні області експортувати людей?» [6,арк.138]. Безпосереднім поштовхом до кардинального зрушення даної проблеми з мертвої точки стала поява 10 липня 1945 року спеціальної постанови ЦК КП(б)У «Про підбір і висунення кадрів з місцевого активу населення західних областей УРСР», яка зобов'язувала керівників обкомів та райкомів партії зосередити максимальну увагу на роботі з місцевими активістами.

На виконання цієї постанови на місцях були розроблені заходи, покликані активізувати відбір кадрів із західноукраїнського середовища. Поміж іншого, вони включали в себе «розгортання мережі спеціальних курсів та семінарів для підвищення ідейно–політичного рівня кадрів, висунутих з місцевого населення, створення міськкомами і райкомами партії сітки гуртків і семінарів при парткабінетах, у яких займалися такі висуванці»[6,арк.27]. Для підвищення ділової кваліфікації та рівня політичної свідомості голів та секретарів сільських рад, райкоми та райвиконкоми час від часу ініціювали проведення 50–денних семінарів.

Посилений контроль з боку вищого державного та республіканського керівництва за виконанням рішень постанови дав свої результати. На початку 1946 року «тільки на посади, які входили до номенклатури обкомів, міськкомів та райкомів КП(б)У було висунуто і працювало з

числа місцевого населення 21701 особа»[4,арк.15]. Проте співвідношення працюючих на посадах номенклатури міськкомів і райкомів та обкомів КП(б)У із числа місцевих мешканців було далеко не пропорційним. На міських та районних рівнях їх цифра становила 54% від усіх працівників, тоді як на обласному – 9,4%.

Уже в жовтні 1945 року вище партійне керівництво Львівщини звітувало про стаханівські темпи втілення в життя рішень липневої постанови ЦК КП(б)У. За інформацією обкомівського секретаря по кадрах Бурлаки, 1 жовтня 1945 року на керівній роботі працювало 4255 вихідців з місцевого регіону. Найбільше з них було зосереджено в промисловості (2565 чоловік), в радянських структурах (961 чол.) та в органах науки, культури та мистецтва (419 чол.). Найменше таких працівників було залучено на партійно–комсомольську роботу (95 чол.) та органи НКВС і НКДБ (82 чол.)[7,арк.1]. На жаль, автор не розшифровує на які саме посади призначалися новоспечені спеціалісти, однак аналіз сфер їхнього застосування дає підстави для висновку, що основним критерієм підбору кадрів була їх політична благонадійність. Тотальна недовіра до «західняків» робила їх другосортними радянськими громадянами, які були апріорі обмежені в праві займати найбільш значущі, впливові посади – регіональних керівників КП(б)У, радянських та силових структур.

1946 рік став віховим в історії відновлення радянської влади в західних областях України. Внаслідок Великої блокади, яка тривала тут від січня до квітня, більшовикам вдалося зруйнувати повстанське запілля – матеріально–економічну основу українського повстанського руху. Активніше включення вихідців з місцевого населення до переліку регіональних номенклатурних посадовців, стало одним із методів позбавлення українського підпілля його соціальної підтримки. В цьому році з'явилося два важливих документи, котрі визначали напрямки вирішення цієї проблеми – постанова ЦК КП(б)У від 6 квітня «Про підбір і виховання кадрів з місцевого населення» та від 26 липня «Про підготовку, підбір і розприділення керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації».

Виконуючи вказівки Центру, регіональне партійне керівництво змушене було зосередити увагу на вишукуванні кадрових резервів на місцях. Однин із ефективних шляхів розв'язання цієї проблеми воно бачило у ширшому залученні місцевих активістів до лав комсомолу та більшовицької партії. З цією метою значно розширювалася мережа різного роду партійних шкіл, гуртків, семінарів, курсів, де вивчали зміст Четвертого п'ятирічного плану, роботу Сталіна «Велика вітчизняна війна Радянського Союзу» тощо. Однак, як засвідчують документи, ріст рядів КП(б)У за рахунок місцевого населення проходив досить повільно і то, як правило, за рахунок районних активістів. На вересневому пленумі ЦК КП(б)У 1946 року була звернута увага на той факт, що в західних областях 16 129 посадах номенклатури обкомів КП(б)У було лише 2097 працівників з місцевого населення, тобто 13,9%. У Станіславській області їх кількість становила 7,6%, Волинській – 10,8%, Львівській – 12,1%, – Ровенській – 12,6%[8,с.212]. Така статистика є красномовним підтвердженням дискримінаційної політики офіційної влади щодо місцевого населення західних областей України в 1944–1946 роках.

Таким чином, вирішення проблеми підбору кадрів на номенклатурні посади в західних областях України відбувалося, в основному, за рахунок відряджених зі східних регіонів України. Процес залучення місцевих активістів в управлінські структури влади проходив украй повільно.

Регіональне керівництво боялося виявляти ініціативу в питанні підбору кадрів, воліючи очікувати директив зверху. Незважаючи на низку чинників об'єктивного характеру: низький професійно – освітній рівень підготовки, відсутність практичного досвіду, незначна кількість кандидатів на посади тощо, переважаючими в процесі підбору кадрів, все ж таки, були суб'єктивні. Найперше – тотальна недовіра до місцевого населення, зверхнє ставлення до нього як громадян «другого сорту». Це, у свою чергу, викликало зворотньо негативну реакцію з боку західноукраїнців до більшовицької влади, зовнішнім виявом чого було загострення суспільно–політичної ситуації в регіоні та значне сповільнення тут процесів економічних перетворень.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.45. – Спр.962. – Арк.1–10.
2. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. Статей / НАН України. Ін–т історії України. – К., 2009. – Випуск 12. – С.299–312.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.961. – Арк.1–62.
4. Там само. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.572. – Арк.1–96.
5. Там само. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.345. – Арк. 64–94.
6. Там само. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.570.
7. Там само. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.340.
8. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994.

Стародубец Г.Н. Местные кадры в управленческих структурах западных областей Украины в 1944–1946 гг.

Выделены основные факторы, которые определяли специфику подбора управленческих кадров в западном регионе Украины в 1944–1946 годах из числа местного населения. Анализируются субъективные и объективные факторы отбора управленческого персонала в данном регионе. Определены причины вовлечения местных активистов в управленческие структуры.

Ключевые слова: *местные кадры, западные области, кадровая работа, советизация, большевистская партия, советская власть.*

Starodubets, G.M. Local personnel in administrative structures of western regions of Ukraine in 1944–1946 years

The main factors which determined the specific of selection of administrative personnel from the local population in western regions of Ukraine in 1944–1946 years are defined. Subjective and objective factors of selection of administrative personnel in the region are analyzed. The causes of attraction of local active members to administrative structures are determined.

Key words: *local personnel, western regions, personnel administration, Sovietization, Bolshevik party, Soviet authority.*

УДК 94 (477) «1953/1964» – 058.244

Федоренко Я.А.

Окремі аспекти розвитку українського села в період хрущовської «відлиги»

Розглянуто окремі проблеми розвитку українського села в 1953–1954 роки. Проаналізовано основні кроки провладного керівництва, які привели до поліпшення економічної ситуації та дано характеристику проведення кадрової політики у сільській місцевості.

Ключові слова: *десталінізація, хрущовська «відлига», грошовий податок, кадрова ситуація.*

Сучасне національно–державницьке відродження України позначене становленням і розвитком політично стабільної, економічно міцної та культурно розвинутої демократичної держави. У цьому зв'язку невідкладним є радикальне оновлення всіх сторін життя в українському селі.

Для вироблення основ сучасної політики виходу з тієї важкої ситуації, яка склалася в останні роки в сільській місцевості (занепад економіки, а разом з тим і сільської інфраструктури, нестача кваліфікованих кадрів та робочих місць, масовий переїзд молоді із сільської місцевості в міста) цілком доречним є звернення до досвіду недалекого минулого. Його об'єктивний аналіз, на нашу думку, може стати в нагоді під час вирішення багатьох проблем з якими часто вимушені зустрічатись мешканці сучасного українського села.

У цьому контексті значний інтерес викликає період хрущовської «відлиги». Незважаючи на половинчастий характер цієї доби, це був час глибоких змін у житті українського села, час його відродження після важких років голоду, репресій, війни, перенапруження всіх фізичних сил в період післявоєнної відбудови народного господарства. Це був також період послаблення всеохоплюючого страху перед перманентними репресіями, жорсткого ідеологічного контролю, припинення масового терору та посилення уваги радянського керівництва до проблем розвитку сільської місцевості.

Період хрущовської «відлиги» активно досліджувався такими науковцями як Ковпак Л.В., Панченко П.П.,Чишко В.С.. У наукових працях цих вчених на базі широкого фактичного матеріалу досліджено процес реабілітації, а також проаналізовано зміст і напрямки економічної та соціальної політики радянської влади і її вплив на життя українського селянства у період «відлиги» Визначальну рису способу життя селянства, яка полягає у господарюванні всебічно розглянув А.В.Гордон. Він увів у науковий обіг фактично нове поняття – «землеробська творчість», яким позначив внутрішнє ставлення селян до найсвятішого для них скарбу – землі.

Мета і завдання статті полягають у аналізі основних кроків радянської влади. Спрямованих на реформування українського села в період з 1953 по1964 роки. Адже наукове осмислення економічних та соціальних змін у житті українського селянства дозволить не лише доповнити знання з аграрної історії України другої половини ХХ ст., а і окремі позитивні моменти застосувати у сучасній практиці оновлення сільської місцевості України.

Процес десталінізації суспільного життя в УРСР розгортався дуже повільно. Місцеве партійне керівництво на чолі з О.Кириченком зайняло вичікувальну позицію і лише з літа 1956 року в українській пресі стали з'являтись статті, котрі трактували рішення ХХ з'їзду КПРС. Тон і зміст критики, в цілому, були стриманими [1,с.15].

Згодом лібералізацію відчуло на собі і українське село. Власне самому М.Хрущову був небайдужим стан сільського господарства, яке на початку 1950–х років перебувало в катастрофічному стані, внаслідок політики, що проводив Сталін. Гучні заяви «батька народу» і його оточення про запаморочливі успіхи у сільському господарстві спотворювали реальну ситуацію і були просто знущанням над здоровим глуздом.

Переймання М.Хрущова проблемами села пояснюється не лише намірами якнайшвидше відновити зруйноване сільське господарство, але і внутрішньою схильністю його як людини покращити злиденне життя селянства. Саме внутрішня мотивація значною мірою сприяла тому, що вже з перших днів боротьби за владу М.Хрущов виявив здатність порвати з терористичною політикою Сталіна і піти іншим шляхом – шляхом реформ.

Слід відзначити, що важливу роль у розкріпаченні «сталінського» села відіграв вересневий (1953 рік) пленум ЦК КПРС. Прийнята на ньому постанова «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР», стала відправним пунктом вирішення багатьох болючих питань, які стосувались розвитку сільського господарства [2,с.383].

Пленум кардинально переглянув та переосмислив шлях, пройдений колгоспами та радгоспами у попередні роки, акцентуючи головну увагу всього суспільства на стані сільського господарства. На порядок денний було поставлені питання, які відкривали гострі проблеми села, щодо підвищення життєвого рівня колгоспників та визначали шляхи для підйому сільського господарства.

Одним із невідкладних завдань, котре необхідно було швидко вирішити стало питання порушення принципу матеріальної зацікавленості колгоспів і самих колгоспників [3,с.12]. Інакше кажучи, чи не вперше за часів радянської влади був визнаний фіскальний характер ставлення держави до селянства. Адже розмір податку з господарств колгоспників встановлювався не в залежності від фактичних доходів, отриманих від утримання худоби та зібраного на присадибній ділянці урожаю, а таких, які на думку податківців можна було отримати. Тому податок був непомірно обтяжливим для селян. Що привело врешті решт до скорочення поголів'я худоби в особистій власності, зменшення продуктивності присадибних ділянок, і вкрай негативно позначилось на загальних обсягах виробництва сільськогосподарської продукції в країні.

Пленум прийняв програму, спрямовану на реальні заходи проти порушення найважливішого принципу артільної форми організації виробництва – правильного поєднання громадських та особистих інтересів. Скорочення грошового податку, відновлення твердих ставок оподаткування у відповідності з розмірами присадибних господарств дозволили селянам оптимістичніше дивитись у майбутнє.

Рішення вересневого пленуму відкинули сталінську систему державного пограбування села і безумовно сприяли розкріпаченню свідомості селян. Селянин почав більш упевнено відчувати себе власником свого найсвятішого скарбу – землі. На думку, А.В.Гордона «для селян обробіток землі – це спосіб до життя, а не підприємницька діяльність заради прибутку»[4,с.113]. Після пленуму почали відроджуватись і зміцнюватись особисті підсобні господарства– невід'ємні сегменти матеріальної культури українського селянства.

Відродженню сільської місцевості сприяла і подальша політика М.Хрущова. За перші п'ять років його перебування при владі, в українському селі було використано вдвоє більше коштів, ніж за попередні роки радянської влади разом узяті. Крім цього, збільшилися державні заготівельні ціни на зерно і продукцію тваринництва, а з колгоспів списалася попередня заборгованість. Було переглянуто і питання оплати праці колгоспників. Якщо у попередні роки селянин мусив працювати за трудодні, то із 1957 року в УРСР впроваджено щомісячне авансування [5,с.42]. Щоб здійснити такий захід влада організувала перехідний фонд 100 тис. крб. і 1 тис. центнерів зерна. У середньому за місяць колгоспник отримував за кожний вироблений трудодень по 2,5 кг. зерна і 3крб., мізерну, але виплату [6,с.148].

У період «відлиги» значно поліпшилось пенсійне забезпечення колгоспників. Як і більшість соціальних виплат нарахування пенсій залежало від колгоспу, його економічного стану, а також від встановленого в кожній артілі порядку їх призначення. Їх нараховували на загальних зборах колгоспу. За рахунок певної частини прибутків колгоспу створювався спеціальний фонд, що займався організацією допомоги непрацездатним колгоспникам. У 1955 році на Україні вже налічувалось 14 тисяч колгоспних кас, які охопили 4/5 колгоспів в УРСР [7,с.151]. До кінця 1964 року розмір пенсії селян становив 12 крб.

Поступово і дуже повільно, починаючи з середини 1950–х років став зростати сукупний прибуток сільського населення, який складався із усіх надходжень від колгоспу, чистої продукції від особистого підсобного господарства, всіх надходжень за працю у державних кооперативних і громадських підприємствах, надходжень від держави у вигляді пенсій, тощо.

Найбільшу частину надходжень селян, складав прибуток отриманий від колгоспу (близько 52,4%.) а потім від особистих підсобних господарств(у 1955 році його частка складала 35,7% , в 1959 році – 38,1% від загальної суми всіх надходжень)[8,с.26]. Після 1959 року відсоток прибутку від особистих господарств селян поступово зменшився.

Дуже проблематичною залишалась кадрова ситуація на періоду «відлиги» у селі. Людей, що мали середню професійну освіту в селах нараховувалося дуже мало, а з вищу – взагалі одиниці. Сільська інтелігенція як соціальний прошарок була дуже малочисельною. Сільські заклади культури (клуби та бібліотеки навіть у середині 1950–х років) очолювали люди, освітньо – професійний рівень яких був нижчим за сім класів середньої школи. На 1 січня 1958 року по селах УРСР таких працівників нараховувалось 964 особи (925 очолювали сільські клуби, 39 – бібліотеки)[9,с.171]. Катастрофічно не вистачало кваліфікованих кадрів і у сільськогосподарському виробництві.

Тільки наприкінці 1950–х років ситуація почала поступово виправлятися. Починаючи із 1959 року та до кінця 1964–го загальна кількість спеціалістів у сільській місцевості збільшилась приблизно у 1,5 рази або на 48,6 тисяч чоловік (у тому числі з вищою освітою з 24 до 34,5 тисяч чоловік). За цей період кількість кваліфікованих спеціалістів в українських селах, що працювали в колгоспах виросла на 42%, на підсобних сільськогосподарських підприємствах– на 45 %, у організаціях по обслуговуванню сільського господарства – на 36% , а у радгоспах у 2 рази [10,с.8].

У 1960–му році частка колгоспної інтелігенції в УРСР складала 0,9% від загальної кількості колгоспників [11,с.20]. В 1962 році вийшла спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ролі агрономів, зоотехніків і інших спеціалістів сільськогосподарського колгоспного і радгоспного виробництва», за рекомендацією якої колгоспи повинні були виплачувати для заохочення спеціалістам 80–90 % місячного посадового окладу голови колгоспу.

Щоб залучити якомога більше кваліфікованих працівників культурно–освітніх установ у сільську місцевість, Рада Міністрів УРСР зробила їх пільговою категорією, видавши постанову «Про встановлення безплатних комунальних послуг для культурно–освітніх працівників УРСР», згідно якої у тримісячний термін затверджувався план житлового будівництва для культосвітніх працівників в сільській місцевості, виділялися лісосіки для заготівлі деревини на будівництво жилих будинків та обов'язково повинний був передбачатися в планах розподіл палива а також організація доставки його до місця їх проживання [12,с.149–150]. Ця постанова була досить ефективною – робота культпрацівника почала приваблювати багатьох бажаючих як із сільського контингенту, так і випускників міських закладів культурного профілю.

Загалом процес десталінізації суспільства в Україні мав свої особливості. Було розпочато реформування сільського господарства. В українське село почало надходити набагато більше коштів ніж у попередні періоди. Збільшились також державні заготівельні ціни, колгоспники почали отримувати виплати за кожний вироблений трудодень. Поліпшилось і пенсійне забезпечення селян – до кінця 1964 року розмір пенсії становив 12 карбованців. Хоча в той же час все ще подовжували існувати істотні проблеми із наданням допомоги таким малозахищеним прошаркам сільського населення як сироти та матері породіллі.

Для того, щоб полегшити життя сільського населення було скорочено грошовий податок та відновлено тверді ставки оподаткування у відповідності із розмірами присадибних господарств. Ці заходи дозволили відродити і зміцнити особисті підсобні господарства.

Поступово у селах України поліпшилась і кадрова ситуація. Зокрема, істотно збільшилась частка сільської інтелігенції (працівників культури та освіти) та спеціалістів сільськогосподарського профілю (агрономів, ветеринарних лікарів, зоотехніків). Ці категорії отримали ряд пільг, які почали приваблювати до сільської місцевості випускників міських вузів.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980–х років./ Касьянов Г.– К., Либідь, 1995. – 224 с. – Бібліогр.: с.221–223.

2. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, і пленумів ЦК.1898–1971; Ін–т історії і партії при ЦК Компартії України – філіал Інститут Марксизму–Ленінізму при ЦК КПРС. – [Видання 8–ме доповнене і виправлене]. – К.: Політвидав України, 1980. – Т.6 (1941–1954). – 1980. – 524 с.

3. Свет и тени «великого десятилетия» Н.С. Хрущов и его время./ под ред Н. Кульбина. – Л.: Лениздат, 1989. – 480 с.: Библиограф: с.475–480

4. Гордон А.В. Тип хозяйствования – образ жизни – личность / Гордон А.В.// Крестьянство и индустриальная цивилизация [отв. за ред. Александров Ю.Г.]– М.: Наука: Изд.фирма «Восточная литература», 1993. – С.113–135. – Библиогр. в конце разд.

5. Ковпак Л.В. Соціально–побутові умови життя населення України в другій половині XX століття (1945–2000 рр.) / Ковпак Л.В. – К.: НАН України інститут історії України, 2003. – 250 с. : Бібліограф. с. 248–249

6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України). –Ф.5111. Інформація РАТАУ про щомісячну оплату трудоднів колгоспників. – Оп.1. – Спр.136. – 253 арк.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. Дані про каси допомоги непрацездатним. – Оп.31 (частина 2). – Спр.1136. – 198 арк.

8. ЦДАВОВ України. – Ф.582. Информация Центрального статистического управления при Совете Министров ССР о совокупном доходе колхозников за 1959 год в сравнении с 1955 годом. – Оп. 24. – Спр.806 (14.04.1960–17.10.1960).– 231 арк.

9. Панченко П.П.,Чишко В.С. Украинское село на путях научно–технологического прогреса: достижения и прощеты (1960–1980). АН УССР Ин–т истории. / Панченко П.П.,Чишко В.С. – К.: Наукова думка, 1989. – 184 с. – Бібліогр. :с. 180–183

10. Гринів І., Ніколенко В. Колгоспне селянство: зростання соціальної активності./ Гринів І., Ніколенко В. – К.: Політвидав України, 1978. – 128 с. – Бібліограф. в підряд. прим.

11. Арутюнян Ю.В. Социальная структура сельского населения СССР./ Арутюнян Ю.В.– М.: Мысль, 1971. – 374с.: табл. – Библиограф. в междустроч. примеч.

12. ЦДАВОВ України. – Ф.2. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про встановлення безплатних послуг для культурно–освітніх працівників УРСР». – Оп.9. – Спр.1179. – 187 арк.

Федоренко Я.А. Отдельные аспекты развития украинского села в период хрущевской «оттепели»

Рассмотрено отдельные проблемы развития украинского села в 1953–1964 года. Сделан анализ основным действиям государственного руководства, которые привели к улучшению экономической ситуации, а также характеризируется проведение кадровой политики в сельской местности

Ключевые слова: *десталинизация, хрущевская «оттепель», денежный налог, кадровая ситуация.*

Fedorenko, Y.A. Particular aspects of Ukrainian village development during khruschov's thaw period

Particular problems of Ukrainian village development in 1953–1954 are seen into. Main steps of governing administration which lead to amilioration of economic situation are analyzed and characteristics of manpower policy realization in the rural area are given.

Key words: *de–Stalinization, Khruschov's thaw, money tax, manpower situation.*

УДК 94(477)96

Ніколаєць К.М.

Рух за відновлення Української держави другої половини 1980–х років: історіографія

Визначається стан дослідження руху за відновлення Української держави у другій половині 1980–х років.

Ключові слова: *суспільно–політичні рухи, Україна, Радянський Союз, політичні партії, рух опору.*

Посилення руху за відновлення Української держави у другій половині 1980–х років стало однією з найважливіших подій суспільно–політичного життя в республіці, яка зробила якісно новий крок у своєму історичному розвитку. Різні аспекти руху за відновлення Української держави висвітлювалися представлені на сторінках наукових творів, які до останнього часу не були предметом спеціальних історіографічних студій. Визначення стану дослідження руху за відношення Української державності є метою даної публікації.

Як відомо нагальна потреба у переосмисленні вітчизняної історії на рубежі 1990–х років поруч із необхідністю коригування викладення історії України у школах та вузах у відповідності до нових стандартів ідеології здорового націоналізму, призвела до появи значної кількості загальних праць з історії України. Їх автори прагнули показати суспільно–політичну діяльність українців у складі громадських організацій як частину національно–демократичного руху, розглядаючи процес занепаду СРСР як об'єктивно визначену закономірність [16;17;41]. Варто вказати, що частина науковців показувала розгортання руху за відновлення Української держави на фоні вивчення діяльності Народного Руху України, створення багатопартійної системи, поширення діяльності громадських організацій у республіці.

У дослідженнях В.Литвина висвітлювався процес становлення та розвитку української національної еліти, визначалися особливості трансформації колишньої партійної управлінської верхівки поруч із аналізом діяльності секретаря КПУ, а потім першого Президента України Л. Кравчука [29]. Дослідник показав динаміку зміни ставлення державних органів до неформальних об'єднань громадян в умовах поширення перебудови. Окремо варто виділити роботу В.Литвина «Украина: Политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л.Кравчука», де автор у спеціальному розділі показав процес протистояння Л.М.Кравчука із лідерами Народного Руху. Дослідник наголошував, що саме протидія роботі Руху стала поштовхом у політичній кар'єрі Л.М.Кравчука. Примітивна антирухівська кампанія пояснювалася істориком як результат загальної недооцінки радянськими лідерами національного питання в СРСР. Окремо у роботі розглядалася організація критики на адресу Руху у засобах масової інформації та участь особисто Л.М.Кравчука у організації заходів по «нейтралізації» сучасної державної символіки – жовто–блакитного прапора, тризуба та гімну [29,с.122–144]. До речі ставлення до посилення національного руху в Україні у період перебудови В.В.Щербицького показав Ю.І.Шаповал, вважаючи, що саме нездатність правлячої партії вгамувати альтернативні політичні організації стала поштовхом до подання цим політиком заяви про відставку у 1989 р.[42,с.118–129]

Суспільно–політичні процеси в Україні другої половини 1980–х – початку 1990–х років ґрунтовно проаналізовані у роботі В.Литвина «Україна на межі тисячоліть»[28], який звернув увагу на діяльність українських політичних лідерів та її сприйняття громадськістю із визначенням особливостей політичної свідомості українців. Справедливо вважаючи критику культу особи Й.В.Сталіна у часи хрущовської «відлиги» засобом розхитування радянської системи, автор показав зв'язок між зростанням політичної освіченості людей і їх участю у політичній діяльності.

Заслуговує на увагу завдяки введенню в обіг нових архівних документів та інших джерел науковий доробок А. Русначенка. Предметом його досліджень спочатку стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні[37], а невдовзі розгортання національно–визвольного руху в республіці у другій половині XX ст.[36]. Особливу цінність мають зібрані автором документи (статути, програми, звернення тощо), що безпосередньо стосувалися діяльності громадських організацій. Головна увага приділялася дослідженню діяльності Української гельсінської Спілки та Народного руху України. У праці висвітлено також роль дисидентів в національно–демократичному русі часів перебудови.

Закономірності становлення та розвитку громадських організацій в другій половині 80–х рр. XX ст. досліджували також Ю. Данилюк, О. Бажан[15] та Г. Касьянов[20], у працях яких розкрито етапи становлення українського національного руху і визначено об'єктивні передумови поширення політизації громадян в умовах різкого збільшення обсягів різносторонньої інформації про політичні події в роки перебудови.

У роботах В. Кулика досліджувався розвиток української національної ідеї наприкінці 1980–х років та визначалася роль її представників у розвитку української державної ідеї [24;25;26].

У цьому ж контексті слід відзначити ґрунтовну роботу О. Бойка «Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно–політичного розвитку»[6], в якій охарактеризовано основні тенденції суспільного розвитку періоду перебудови та діяльність новостворених громадських організацій. Багато уваги приділено дослідженню етапів їх становлення та характеристиці особливостей роботи багатьох з них. Критичне відношення дослідника до його успіхів знайшло вияв у висновках про несподіваність отримання Україною політичної самостійності внаслідок своєрідної «закономірної випадковості», яка пов'язувалася із зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно–визвольними змаганнями української політичної контр еліти [6,с.261]. В цілому О.Бойко відстоював подібну думку у інших своїх роботах – «Історія України у XX столітті: 20–ті – 90–ті роки»,

«Історія України», «Україна 1991 – 1995: тіні минулого чи контури майбутнього» [4;5;7].

У праці В. Кафарського «Комунізм і український національно–визвольний рух» певною мірою висвітлено участь населення України у діяльності громадських об'єднань, визначено причини активізації суспільно–політичного життя в республіці наприкінці 1980–х років. Пов'язуючи прискорення політизації громадських об'єднань із необхідністю вирішення українського національного питання, автор вказував на важливість проведення досліджень еволюції політичної свідомості населення під впливом громадських об'єднань. Надмірно ідеалізуючи рівень національної свідомості громадян В.Кафарський часто переносив висновки щодо діяльності відносно невеликих груп людей, спрямованої на досягнення державної незалежності, на оцінку прагнень широких верств населення [21].

На думку В.Барана та В.Даниленка виникнення національного руху було спричинено кризою всередині радянської системи, яка була започаткована на XX з'їзді партії, коли політичні амбіції одного із провідних комуністичних вождів стали поштовхом до руйнування всієї комуністичної системи. Національний український рух розглядався у якості вагомого чинника руйнування соціалістичної системи, де вирішення національного питання було лише видимістю, яка мала ввести в оману широкі верстви населення [2;3].

Слід відзначити роботу «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.»[14] Я. Грицака, де показано роль націонал–комуністів в державотворчих процесах кінця 80–х – початку 90–х рр. XX ст. Ю. Алексєєв, С. Кульчицький та А. Слюсаренко у роботі «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)»[1] приділили значну увагу виникненню та розвитку національного руху, визначили фактори, що сприяли його поширенню. Національний український рух постає головною передумовою суспільно–політичних зрушень у підручнику «Новітня історія України (1900–2000)», де проаналізовано процес переростання його із дій окремих осіб чи невеликих організацій в свідому активну політичну боротьбу значної маси населення республіки. Варто також відзначити увагу авторів до внеску окремих політичних лідерів у справу посилення політизації діяльності населення України із спрямуванням її в національно–державницьке русло [32].

Суспільно–політичні процеси в Україні, пов'язані із формуванням національно орієнтованої політичної свідомості серед широких верств суспільства висвітлювали М.Вівчарик та М.Карабанов, які в рамках концепції М.Грушевського висвітлювали події, пов'язані з формуванням стійких уявлень про доцільність відновлення і розбудови незалежної Української держави у середовищі мешканців республіки [9;10;11]. З одного боку, дослідження написані на широкому історичному матеріалі і дають змогу робити відповідні узагальнення, а з іншого – вони не виходять за рамки тверджень, що були запропоновані ще на початку XX ст.

У дослідженні Г. Гончарука і О. Шановської [13] діяльність НРУ проаналізовано з точки зору участі організації у формуванні національної ідеї. Проблеми діяльності НРУ активно обговорювалися на конференціях «Народний рух України: місце в історії та політиці», що відбулися у 1994, 1996, 1998, 2000 рр у м.Одеса. Їх матеріали містять оцінки ефективності діяльності організації, думки щодо політичної орієнтації її лідерів, містять хронологію політичних подій за участі НРУ. У працях Ю. Луканова

[30] та В. Кулика [23] висвітлено протиріччя між лідерами організації із визначенням причин їх загострення та оцінкою загальної спрямованості ідеології НРУ. Аналіз теоретичних уявлень про побудову Української незалежної держави представлений у праці В.М.Кулика «Формування та еволюція української державної ідеї: 1986–1991 рр.» Дисертацію присвячено аналізові формування та еволюції в 1986–1991 роках уявлень про те, якою має бути українська держава. Досліджено дискурси чотирьох елітних середовищ, що визначали «обличчя» української державної ідеї на різних етапах її еволюції впродовж указаного періоду [27].

Доцільно виділити дисертаційне дослідження С.Бондаренка, який присвятив його вивченню ролі Народного Руху України у національно–політичному житті наприкінці 80–х – на початку 90–х років XX століття. Автор зробив в цілому вірний висновок щодо спрямованості розвитку НРУ, вважаючи, що він повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови, які переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об'єкту протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив [8].

Узагальнююче дослідження українського національно–патріотичного руху з середини 1950–х до кінця 1980–х років належить І.М.Стасюку, який вперше вивчав питання впливу політичного курсу союзно–республіканського керівництва на розвиток українського національно–патріотичного руху в УРСР. Йому належить з'ясування місця та ролі українського «самвидаву» (непідцензурної літератури) в боротьбі проти тодішнього політичного режиму. В результаті проведеної роботи автор прийшов до висновку, що український «самвидав» сприяв не лише піднесенню національної свідомості частини українців та залученню їх до активного суспільно–політичного життя [39].

У документально–публіцистичному виданні «Київська весна»[22] висвітлено історію діяльності одного з перших паростків національно–демократичного руху кінця 1980–х рр. – Українського Культурологічного Клубу (УКК), змальовано суспільно–політичну атмосферу в УРСР у 1987–1988 рр. Більшу гнучкість думок у справі характеристики українських політичних діячів виявляли представники зарубіжної історичної науки. Серед дослідників української діаспори варто відзначити роботу А. Камінського [18], яка була однією з перших праць з проблеми національно–демократичного руху в кінці 1980–х рр. Дослідження написане на основі відомих на заході офіційних друкованих та радіоматеріалів. У ній висвітлено процес зародження національного руху, створення неформальних організацій, їх діяльність, а також надруковано Статути деяких неформальних об'єднань. Аналогічні проблеми було розглянуто М. Прокопом, у праці якого показано вплив національного руху на суспільне життя в Україні протягом 1960 – 1980–х рр.[35] Потрібно вказати на певну необ'єктивність оцінок закордонними авторами реалій українського національного руху у другій половині 1980–х років. Вони в основному дорікали українським лідерам у недостатній рішучості та радикалізмі дій і прагнень і не задавалися питанням, яким чином у осіб, політична свідомість яких була сформована в умовах радянської дійсності може взятися західний погляд на речі та відповідні переконання. Використання методології інтегрального націоналізму названими авторами діаспори ставало на перепоні толерантному сприйняттю лідерів українського національного

руху і характеристиці їх дій та поглядів відповідно до реальної обстановки в українському суспільстві. Така постановка питання, до речі заважала визначенню ставлення більшості населення УРСР до можливості розпаду союзної держави, що, фактично, до останнього часу її існування видавалося багатьом досить примарним.

У дослідженнях С. Галамая[12], В. Мазура[31] та М. Плав'юка[33] розвиток українського національного руху пов'язувався виключно із бажанням його учасників проголосити незалежність України. Опозиційність руху офіційним радянським владним структурам трактувалася як позитивний факт розвитку національної свідомості українського суспільства, як свідчення занепаду радянської ідеологічної машини та посилення впливу політичних переконань, властивих західним демократіям.

Критичний погляд на оцінку спрямованості політичної свідомості населення України, на роль неформальних організацій у досягненні незалежності України та розвитку українського суспільства характерний для О. Субтельного [40]. Вчений відзначав важливість у національно–демократичних перетвореннях ролі місцевої партійної еліти, частина представників якої змогла адаптуватися до нових вимог часу і стала активно відстоювати ідею проголошення суверенітету України з метою збереження власної політичної влади. Дослідник змалював складний процес політичної боротьби за реалізацію українських національних інтересів, скептично ставлячись до ідеї про єдність українського суспільства у питанні ліквідації СРСР.

Власний підхід до визначення причин піднесення суспільно–політичної активності населення України запропонував А.Каппелер, який відстоював думку про те, що злочинне применшення серйозності катастрофи і безвідповідальне затягування з організацією контрзаходів органами влади в Києві та в Москві вперше мобілізували широкі верстви населення в Україні із пробудженням екологічної свідомості, що стало важливим чинником дії політичної опозиції. На думку автора активізації політичної діяльності населення України у другій половині 1980–х років сприяло існування соціальної бази для заворушень, свідченням чого стали шахтарські страйки, коли майже не охоплені українським національним рухом шахтарі Східної України, які вважалися пасивними, русифікованими, ефективно організувалися, розробили елементи самоврядування і поряд з економічними та соціальними проголосили політичні вимоги до урядів Києва та Москви [19,с.212–214].

Певною мірою заполітизований погляд на історію українського національного руху другої половини 1980–х років можна побачити, на жаль, у окремих новітніх творах російських вчених. На жаль, на початку XXI ст. у середовищі російських науковців поступово формується течія, представники якої прагнуть заново «переписати» українську історію в інтересах сучасної російської влади. Прагнучи дистанціюватися від комуністичного режиму з його русифікацією та прагненням до нівелювання національної самобутності, вони засуджують подібні вчинки, але у той же час, не визнаючи за українцями права на створення власної держави, прагнуть всіляко дискредитувати український національний рух. У роботі О.Смирнова піднесення політичної активності населення України із створенням Народного Руху України ототожнювалося виключно із прагненням до насильницької українізації та утворення національної держави всупереч

прагненню більшості її населення, яке називалося «російськомовним» [38,с.288–294].

Ще більш агресивно засуджував діяльність українських національних сил О.Широкорад, неправомірно наголошуючи на штучності результатів волевиявлення населення України щодо створення національної держави. Він стверджував, що утворення українських громадських об'єднань було виключно прагненням невеликої впливової групи людей використати горбачовську перебудову для розвалу СРСР та заволодіння загальнонародною власністю. Шахтарські страйки на Сході України були оголошені результатом діяльності українських національних сил. Тут варто зазначити, що у сучасних російських дослідників відсутня єдність у цьому питанні. Частина з них наголошує на відсутності впливу Руху у Східній Україні, а інші приписують піднесення політичної активності шахтарів сходу виключно діяльності українських національних організацій. У роботі О.Широкорада можна також спостерігати не тільки зневагу до українських національних сил, а й взагалі до української символіки та українства в цілому [43,с.357–361].

Можна стверджувати, що у працях частини сучасних російських дослідників спостерігається прагнення відкинути всю історію Української РСР у якості спільного утворення, наголошуючи на штучності її об'єднання, окремішності східної і західної частин України, неправомірності приєднання Криму та Закарпаття, а також повної дискредитації українського національного руху і громадсько–політичних організацій, які діяли у його рамках, із нав'язуванням твердження, що учасники заворушень в Україні діяли виключно з метою особистого збагачення. Як вірно відзначив В.Потульницький українським вченим в дослідженні російської перспективи української історії потрібно концентруватися не лише на проблемі подвійної лояльності, але і над спорідненими з цим явищем проблемами як в діахронному, так і в синхронному вимірі. На жаль, в Росії національна свідомість є свідомістю імперською. Російська національна свідомість як цілісне явище, як комплекс різнорідних ідей і суспільних почувань ще не постала, оскільки росіяни усвідомили себе імперією швидше, ніж вони усвідомили себе нацією [34,с.13].

В цілому можна стверджувати, що висвітлення розгортання руху за відновлення Української державності у другій половині 1980–х років відбувалося під впливом здійснення різними політичними силами політики пам'яті у власних інтересах. Представники української історіографії вивчали цей процес керуючись принципами історизму та об'єктивності. У той же час частина російських вчених прагне представити цей український рух у якості одного з виявів сепаратизму, залишаючись на імперських позиціях, продиктованих вищим керівництвом Росії.

Список використаних джерел

1. Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). Навч. посіб. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с.

2. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Ін–т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980–і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.

4. Бойко О. Історія України у XX столітті: 20–ті – 90–ті роки. – Ніжин, 1994 – 284 с.
5. Бойко О. Історія України. – К.: Академія, 2000. – 568 с.
6. Бойко О.Д. Україна 1985–1991: основні тенденції суспільно–політичного розвитку. – К.: ІПЕНД, 2002. – 305 с.
7. Бойко О. Україна 1991 – 1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? – К.: Абрис, 1996. – 208 с.
8. Бондаренко С.В. Народний Рух України та його роль у національно–політичному житті наприкінці 80–х – на початку 90–х років XX століття. – Дис... канд.. іст. наук. – Тернопіль, 2006. – 193 с.
9. Вівчарик М. Україна: від етносу до нації. – К.: Рідна школа, 2004. – 237 с.
10. Вівчарик М. Українська нація: шлях до самовизначення. – К., 2001. – 286 с.
11. Вівчарик М., Карабанов М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави: Навчальний посібник. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 217 с.
12. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989. – Репр. вид. – Львів: Каменяр, 1993. – 343 с.
13. Гончарук Г.І., Шановська О.А. Національна ідея і Народний Рух України. – Одеса: Астропринт, 2004. – 170 с.
14. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
15. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50–х – 80–ті рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
16. Історія України: навчальний посібник / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.
17. Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. – У 2–х т. – К.: Либідь, 1996. – Т. 2. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
18. Камінський А. На перехідному етапі. Гласність, перебудова і демократизація на Україні. – Мюнхен, 1990. – 632 с.
19. Каппелер А. Мала історія України. – К.: К.І.С., 2007. – 264 с.
20. Касьянов Г. Незгодні Українська інтелігенція в русі опору 1960–х – 80–х років. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.
21. Кафарський В. Комунізм і український національно–визвольний рух. – Івано–Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.
22. Київська весна / Упоряд. і ред. О. Шевченко. – К.: Вид–во ім. О. Теліги, 2005. – 456 с.
23. Кулик В. В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації Руху / В. М. Кулик // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 98–102.
24. Кулик В. Повторення перейденого. Українська революція 1917–1991 / В. М. Кулик // Сучасність. – 1992. – № 2. – С. 59–65.
25. Кулик В. М. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 150–167.
26. Кулик В. М. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиція в середині режиму» перших років перебудови / В. М. Кулик // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 54–79.
27. Кулик В. Формування та еволюція української державної ідеї 1986 – 1991: Автореф. дис....канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.
28. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000): досвід та проблеми державотворення – К.: Наукова думка, 2000. – 453 с.
29. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.М. Кравчука. – К.: Альтернативы, 1997. – 336 с.

30. Луканов Ю. Куди піде рухівський «Тризубр»? / Ю. В. Луканов // Сучасність. – 1992. – №5. – С. 100–107.
31. Мазур В. Ми плекали віру у визволення України. Вибрані публіцистичні виступи. – Львів: Ін–т народознавства НАН України, 2000. – 368 с.
32. Новітня історія України (1900–2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
33. Плав'юк М. Вирішальний внесок націоналізму в боротьбі за українську державність / М. Плав'юк // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 10–11.
34. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3–20.
35. Прокоп М. Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / Б–ка українознавства. – Нью–Йорк, 1993. – Т.62. – 646 с.
36. Русначенко А. М. Національно–визвольний рух в Україні. Середина 50–х – поч. 90–х років. – К.: Вид–во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
37. Русначенко А. М. Пробудження. Робітничій рух на Україні 1989–1993 рр. – К.: Вид. дім: «КМ Academia», 1995. – 229 с.
38. Смирнов А. История Южной Руси. – М.: АЛГОРИТМ, 2008. – 352 с.
39. Стасюк І.М. Український національно–патріотичний рух в УРСР (середина 1950–х – кінець 1980–х років). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Стасюк; Львів. нац. ун–т ім. І.Франка. – Л., 2002. – 18 с.
40. Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – № 12. – С. 65–72.
41. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
42. Шаповал Ю. І. В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 118–129.
43. Широкорад А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 429 с.

Николаец Е.Н. Движение за восстановление Украинской государственности во второй половине 1980–х годов: историография

Определяется состояние исследования движения за восстановление Украинского государства во второй половине 1980–х годов.

Ключевые слова: *общественно–политические движения, Украина, Советский Союз, политические партии, движение сопротивления.*

Nikolaets, K.M. The rule of renewal of Ukraine power during past of 1980's. Historiography

In the given article is analyses scientific publications about independent rule in Ukraine during two past 1980's.

Key words: *social–political rules, Ukraine, Soviet Union, political parties, resistance rule.*

УДК 94:282(438) «15»

Черкасов С.С.

Особливості розвитку реформаційного руху в Польщі за доби Сигізмунда I Ягеллона (1518–1548 рр.)

Реконструйовано і охарактеризовано розвиток польського реформаційного руху під час правління Сигізмунда I Ягеллона. Висвітлено умови перебігу, процес розгортання та основні підсумки польської Реформації першої половини XVI ст.

Ключові слова: *Реформація, «крипторeформація», протестантизм, Польща.*

Переломні зміни у розвитку суспільно–політичних процесів завжди привертали сталий науковий інтерес. В період історії раннього нового часу роль одного з найбільш впливових трансформаційних чинників відігравала протестантська Реформація, яка здійснила знаковий внесок у формування сучасних рис європейської цивілізації. Дослідження регіональної специфіки реформаційних перетворень надає можливість визначити вплив реформаційного руху на розвиток окремих європейських держав, зокрема країн Східної Європи.

Початок наукового осмислення історії становлення Реформації в Польщі було закладено в XIX ст. польськими дослідниками Ю.Буковським В.Закржевським, В.Красинським, та російськими істориками М.Карєєвим і М.Любовичем [13;50;19;3;4]. На стадії накопичення фактологічного матеріалу суттєві аспекти проблеми були залишені поза увагою. У працях сучасних польських авторів З.Новака та Т.Маціушко розвиток реформаційного руху в Польській державі за часів Сигізмунда I дістав назву «крипторeформації» через «нелегально–конспіративний» пребіг в умовах офіційної заборони протестантизму в Польщі цього періоду [37,с.17]. Порушена проблематика не отримала розкриття у вітчизняній історіографії. Метою даної статті є комплексне висвітлення основних особливостей реформаційного руху в Польщі у 1518–1548 рр.

Розгортання Реформації на прикордонних з Польщею німецьких та прусських землях забезпечило швидке поширення протестантських ідей на територію Польської держави. Першим осередком лютеранізму в Польщі став регіон Королівської Пруссії. Окрім географічної близькості до епіцентру розвитку європейської Реформації, сприятливе підґрунтя проникнення протестантських ідей до регіону було забезпечено значною часткою німецького елементу у складі міського населення, тісні культурні та торгівельні зв'язки з німецькими землями [5,с.176].

Особливо швидкого поширення протестантизм набуває в Гданську [22,с.9]. Першим зафіксованим випадком публічного сповідування

лютеранізму на польських землях став датований 1518 р. виступ гданського ченця–домініканця Якова Кнауда, який відкрито проголосив про свою прихильність до нового вчення і закликав до відродження церквою ранньохристиянських традицій [45,с.16]. У 1520 р. у місті виникає протестантська громада, очолювана Яном Бошенцином, який прибув до міста із Швабії. У 1522 р. у громади з'являються міністри польського походження – син гданського кравця Якуб Хегге та колишній чернець Мацей Біневальд. Протягом наступних декількох років кількість лютеранських проповідників у Гданську стрімко зростає, збільшуючись переважно за рахунок місцевого населення. Серед найбільш активних реформаторів слід зазначити прізвища Яна Бонхольда, Павла Керста, Амбрози Хутвела. Не обмежуючи свою діяльність одним містом, міністри охопили проповіддю інші міські центри Королівської Пруссії, здобувши значну кількість послідовників в Ельблонзі і Торуні [13,с.95].

Ескалація релігійного протистояння в Гданську викликала негативну реакцію Сигізмунда I, який, остерігаючись подальшого розвитку реформаційного руху, видав 23 листопада 1523 р. декрет, що забороняв гданському магістрату змінювати порядок богослужінь у місті. Король наголошував на тому, що захист прав католицької церкви є одним із пріоритетних обов'язків міської ради [11,с.35].

У 1524 р. Гданськ відвідав архієпископ гнєзнінський Ян Ласький. Заарештувавши та ув'язнивши декількох лютеранських проповідників, архієпископ почав вимагати від магістрату дотримання постанов королівського декрету. Зустрівши масовий протест міщан, Я. Ласький був змушений звільнити ув'язнених протестантів і у короткий термін залишити місто [31,с.233].

Дещо пізніше, ніж у Королівській Пруссії, виникають перші лютеранські громади на вармійських землях. Зазнавши значних втрат під час останньої польсько–тевтонської війни 1519–1521 рр. територія регіону залишалась заручником конфлікту навіть у післявоєнний період. Так, за умовами чотирирічного перемир'я, укладеного між Польщею та Тевтонським орденом в 1521 р. ціла низка вармійських міст, таких як Бранєво, Фромборг, Мельсак та Орнета залишались окупованими тевтонськими військами. Військова присутність ордену у поєднанні з постійною загрозою поновлення військових дій використовувались герцогом Альбрехтом в якості інструменту тиску на місцеве населення. Не полишаючи надію залишити вармійські міста у складі Тевтонської держави, герцог активно сприяв поширенню в них лютеранізму на противагу католицизму як офіційному віросповіданню польської корони [51,с.65].

Шлях до поширення протестантизму в регіоні розчищувала низька дисципліна місцевого католицького духовенства. Так, вармійський єпископ Фабіан Лузьянський не тільки не здійснив жодних суттєвих заходів по запобіганню поширення лютеранізму у ввірених йому парафіях, але і зробив публічну заяву про те, що оскільки Мартін Лютер є доктором теології, то спростовувати його переконання мають лише особи, рівні йому за статусом. Лояльне ставлення єпископа до Реформації призвело до численних випадків переходу місцевих католицьких священиків у лютеранізм, одруження священнослужителів, секуляризації церковного майна тощо [51,с.71].

Посилення позиції католицької церкви та піднесення її авторитету в Вармії пов'язане із переходом у 1523 р. титулу вармійського єпископа до

Маврикія Фербера. Спираючись на підтримку польської шляхти, новий єпископ досить швидко розгорнув активну контрреформаційну діяльність. Основну увагу Фербер приділив посиленню церковної дисципліни, введенню суворих санкцій за її порушення. Головним опонентом Фербера став навернений у лютеранізм самбійський єпископ Єжи Поленц, який не тільки неодноразово закликав населення Вармії до підтримки нової віри, але і вислав у 1524 р. до всіх окупованих тевтонськими військами вармійських міст лютеранських проповідників. Започаткована ним реформаційна діяльність переважно зводилась до конфіскації церковних коштовностей католицьких храмів та монастирів [51,с.73].

Особливого розмаху набув реформаційний рух у м. Бранєво. Надіслані єпископом Поленцем проповідники спровокували антифеодальні виступи міської бідноти 1524–1525 рр., результатом яких стало повалення католицького магістрату. Скориставшись встановленням у місті протестантської влади, Поленц організував передачу всього майна профанованих католицьких костьолів до скарбниці Тевтонського ордену [51,с.76].

Проте, поодинокі виступи окремих прибічників Реформації значно поступались за своєю впливовістю більш потужному засобу експансії протестантизму, яким стала закордонна релігійна література. Масовість імпортування протестантських книг на польську територію викликала необхідність у прийнятті суворих заходів з боку королівської влади.

Серію антипротестантських указів Сигізмунда I було відкрито виданням 3 травня 1520 р. едикту, який отримав назву торунського. Висловлюючи занепокоєння масштабами поширення лютеранізму в Польщі, король поставив поза законом головний канал проникнення реформаційних ідей до держави – ввезення протестантських друкованих видань. Окрім безпосередньо самого ввозу, до переліку заборонених операцій із єретичною літературою включено продаж та придбання лютеранських творів. Наведені в тексті едикту формулювання добре ілюструють наявність в Польщі значного попиту на твори німецького реформатора та його послідовників, як і готовність окремих осіб витрачати значні кошти на їх придбання. Про рівень розповсюдження явищ, описаних в едикті свідчить в тому числі і суворість санкцій передбачених за його порушення у вигляді конфіскації майна та вигнання з держави. Зафіксувавши існуючі в польському суспільстві тенденції, торунський едикт став відправною точкою для подальшого розгортання антипротестантської кампанії [10,с.579].

Відверте нехтування королівською забороною на місцевому рівні у поєднанні із швидким зростанням чисельності прихильників протестантизму обумовило необхідність у виданні королем наступних антилютеранських едиктів від 24 липня 1520 р. і 15 лютого 1522 р. [10,с.583]. Констатуючи факти порушення вже накладеної заборони, Сигізмунд I підтвердив своїми новими указами чинність основних положень торунського едикту 1520 р. Прикметною є наведена у текстах документів згадка про випадки відкритого сповідування нового віровчення [10,с.647].

Необхідно відзначити, що, незважаючи на категоричність антилютеранських едиктів, король був вимушений рахуватись із протестантськими симпатіями багатьох впливових осіб держави. Показовим у цьому відношенні виступає позиція монарха у конфлікті між церквою та королівським секретарем Л. Деціушем у 1521 р. У своїх пастирських посланнях

каменецький єпископ В. Мєдзилеський офіційно звинуватив Деціуша у сприянні поширенню лютеранізму та прихильності до єретичного вчення. Сигізмунд I не тільки не підтримав єпископських звинувачень, але і власним декретом від 10 серпня 1521 р. наказав вилучити з обігу та знищити листи єпископа, заборонив принижувати шляхетську гідність в апологетичних працях і закликав єпископів до поміркованості висловлювань. Король також підкреслив неприпустимість нанесення образи послам держав, які пов'язані з Польщею мирними домовленостями і є союзниками польської корони [25,с.42].

Бурхливий розвиток лютеранізму у Вроцлаві, який знаходився під чеською зверхністю, також викликав занепокоєння польського короля. У своєму листі до вроцлавського магістрату 1523 р. Сигізмунд I закликав мешканців міста дотримуватись католицької віри і не поширювати єресь серед його підданих [13,с.138].

Найбільш жорстким за своїм змістом став четвертий королівський едикт від 7 березня 1523 р., яким було передбачено спалення на вогнищі в якості санкції за його порушення. Предметом заборони стало не тільки поширення лютеранської літератури, але і проповідь, захист чи публічне схвалення лютеранських ідей [11,с.3].

П'ятим указом від 5 вересня 1523 р. Сигізмунд I підтвердив чинність всіх попередніх едиктів і конкретизував механізм їх виконання. В усіх містах запроваджувались посади інквізиторів, призначених єпископами разом з членами магістрату. Повноваження інквізиторів виходили за межі суто релігійної діяльності і включали право на проведення обшуків осель та арешт осіб, підозрюваних у відступі від католицької віри. Окрема увага приділялась контролю за книгодрукуванням в Польській державі. Оскільки практично єдиним центром видавничої справи залишалось м. Краків, проведення цензури друкованих видань було доручено ректорові Ягеллонського університету [11,с.21].

Реакція католицького духовенства на початок проникнення Реформації в Польщу значно поступалась рішучості польського монарха. Так, провінційні синоди, проведені у Піоткові у 1520 р. і в Ленчиці в 1522 р. жодною мірою не торкнулись розгляду протестантського питання [50,с.29].

Лише ленчицький синод 1523 р., зібраний під керівництвом архієпископа Яна Ласького, рішуче засудив лютеранізм, посилаючись на буллу папи Лева X та королівські едикти Сигізмунда I. Синод також прийняв рішення про те, що всі прихильники нового вчення повинні були бути покарані конфіскацією майна, яка проводилась для світських осіб – на користь держави, а для духовенства – на користь церкви. Особи, що підпали під підозру у прихильності до лютеранських поглядів були зобов'язані публічно їх зректися протягом року, по спливанню якого проголошувались відлученими від церкви. Окрім того, синод висловив підтримку запровадженої королем практики книжкової цензури. Піклуючись про лояльність до католицької церкви польського короля та його оточення, синод висунув клопотання про призначення при королівському дворі католицького проповідника [41,с.81]. Намагаючись запобігти подальшому розвитку церковного розколу, польське вище духовенство заручилось підтримкою Сигізмунда I і вислало до римського папи Климента VII канцлера Єжи Мишковського, якому було доручено звернутись із проханням

про скликання нового Вселенського собору для відновлення церковної єдності [33,с.372].

Незважаючи на численні заборони з боку церковної та світської влади, реформаційний рух на території Королівської Пруссії продовжував стрімко зростати. Апогеєм поширення реформаційних настроїв у регіоні стало озброєне повстання міщан у Гданську, яке відбулось 22 січня 1525 р. Під впливом подій Селянської війни у Німеччині, спровоковане анабаптистами повстання селян у Самбії, протестантські лідери гданського повстання на чолі з бурмістром Бисхофом сформували новий магістрат, який проголосив усе церковне майно громадською власністю. П'ять міських католицьких храмів були зачинені і перетворені на школи та шпиталі.

Програма нових суспільних перетворень була сформульована у так званих «Статтях гданських реформ», які складались з 10 пунктів: 1) переселення всіх монахів до одного монастиря; 2) скорочення католицького кліру; 3) ліквідація ремісничих цехів та духовних братств; 4) скасування католицької літургії; 5) скасування єпископського суду; 6) скасування постів; 7) скасування десятинних виплат; 8) конфіскація церковних цінностей; 9) запровадження публічної лютеранської проповіді в костьолах; 10) вигнання з міста всіх злочинців [45,с.17].

Вислана протестантами до Кракова делегація міщан була уповноважена просити короля про легітимізацію нових порядків. При цьому, у наданій послам інструкції підкреслювався релігійний характер змін та наполягання на тому, що вони в жодній мірі не торкаються політичних перетворень. Незважаючи на запевнення гданських послів у їх беззастережній лояльності до польської монархії, Сигізмунд I відмовився надати місту право на свободу віросповідання [19,с.75].

Піотрковський сейм 1526 р. прийняв рішення про позбавлення Гданська всіх міських привілеїв до моменту відновлення старих порядків. Постановою цього ж сейму було підтримано ініціативу короля про озброєне придушення гданського бунту [47,с.436]. 17 квітня 1526 р. Гданськ було взято Сигізмундом I. Магістрат одностайно проголосив католицький статус міста, 20 лідерів реформаційного руху було заарештовано, з яких 15 страчено і 5 відправлено у вигнання за рішенням єпископського суду [8,арк.21].

Взявши під особисте керівництво придушення повстання в Гданську, король доручив рекатолизацію Ельблонгу та Бранєво спеціально створеній раді з 8 осіб. До складу ради увійшли, зокрема, куявський єпископ Мацей Држевіцький, вармійський єпископ Маврикій Фербер, єпископ хелмський Ян Конопацький, познанський воєвода Станіслав Косцелецький, хелмський воєвода Ян Луз'янський, мальборський воєвода Георгій Бажинський, поморський воєвода Георгій Конопацький і каштелян ельблонзький Людовік Мортескі [8,арк.36].

Прибувши до Ельблонга на початку серпня 1526 р., королівські комісари заборонили всім покидати територію міста до закінчення роботи єпископського суду [40,с.37]. Вже 4 серпня 1526 р. М. Фербер опублікував список осіб, що підлягали арешту. Прикметним є той факт, що всі 28 наведених в переліку імен належали католицьким священикам, які перейшли у лютеранське віросповідання [40,с.39]. Так, у єпископському позиві до ельблонзького священика Кацпрова Зимера, останньому інкриміновано перехід до лютеранізму, профанація костьолу та порушення целібату [40,с.44].

Своїм наступним розпорядженням від 6 серпня 1526 р. королівські комісари зобов'язали всіх міщан повернути єпископу всі заборговані десятинні виплати у шестиденний термін [40,с.42]. Едиктом від 7 серпня комісарами віддавався наказ про вилучення всіх лютеранських книг та, як друкованих, так і рукописних листівок із їх подальшим переданням на знищення в єпископській канцелярії [40,с.43]. 9 серпня 1526 р. у місті була проведена урочиста церемонія складання зібраними перед ратушею міщанами клятви на вірність польському королю [40,с.44].

Ще одним едиктом від 14 серпня 1526 р. комісари проголосили вигнанцями з польських земель чотирьох лідерів ельблонзького бунту Мертена Сібенейхена, Валентина Германа, Бальцера Біберфенгера та Йоргена Раугена [40,с.45]. Підставою для арешту могли слугувати навіть необґрунтовані підозри у причетності до лютеранської єресі, що особливо чітко простежується у випадку із ельблонзьким райцею Бартоломієм Вогтою, якого було внесено у перелік звинувачених тільки через факт пропущеної сповіді [40,с.47].

Підсумувавши досвід із боротьби з лютеранізмом у Королівській Пруссії, Ленчицький провінційний синод 1527 р. наділив польських єпископів додатковими повноваженнями з призначення необхідної кількості інквізиторів, обшуку помешкань усіх підозрілих осіб і покарання причетних до поширення нового віровчення конфіскацією майна та відлученням від церкви. Формою покарання для особливо активних єретиків було призначено спалення на вогнищі. Не обмежуючись суто репресивними заходами, синод визнав необхідність у підвищенні освітнього і морального рівня польського кліру та покращення церковної дисципліни [40,с.83]. Про відносну ефективність прийнятих рішень свідчить той факт, що на сеймику 1534 р. шляхта Західного Помор'я проголосила лютеранізм офіційною релігією у регіоні [2,с.151].

Майже одночасно із експансією лютеранізму на територію Королівської Пруссії відбувається динамічний розвиток реформаційного руху в Малопольщі, центром якого стало м. Краків. Одним із головних каналів проникнення реформаційних ідей до регіону було академічне середовище Ягеллонського університету. Оскільки започаткована Мартіном Лютером полеміка носила на своєму початку характер академічного диспуту, викладачі та студенти Краківського університету із пильною увагою слідкували за його перебігом. Тісні зв'язки з Віттенберзьким університетом забезпечували надходження інформації від безпосередніх свідків подій. Так, у 1522 р. у Кракові викладав магістр з Віттенбергу Августин Фреберг. Поширення в Кракові лютеранської літератури здійснювали магістр Ягеллонського університету Вавжинець Корвінус та бакалавр Йоахім Ловенберг [7,с.100].

За спогадами А. Ф. Моджевського, твори Мартіна Лютера користувались у Кракові особливою популярністю, і тільки суворі королівські декрети змусили багатьох відмовитись від їх зберігання та перечитування [7,с.98].

Значний ступінь поширення протестантської літератури у студентському середовищі викликав занепокоєння католицького духовенства. В якості запобіжного заходу, краківський єпископ П. Томицький започаткував у 1524 р. обов'язковий до відвідування студентами цикл антилютеранських проповідей досвідченого католицького священика–полеміста Мартіна Добергаста [7,с.101].

Одним із перших лютеранських проповідників у Малопольщі став професор Ягеллонського університету Якуб з Ілжі. Розпочавши свою викладацьку діяльність в 1516 р. в якості доцента, молодий вчений широко використовував в своїх лекціях праці західноєвропейських гуманістів, зокрема твори Еразма з Роттердаму. Схвально сприйнявши початок Реформації в Німеччині, професор виступив у 1528 р. із публічною проповіддю лютеранізму. Скориставшись своїм статусом священика, Якуб обрав головною трибуною поширення нових ідей кафедру при краківському костьолі св. Стефана [29,с.354].

Проігнорувавши декілька єпископських попереджень, професор продовжив свою реформаційну діяльність в Кракові до 1535 р. Започаткований проти нього єпископом П. Томицьким судовий процес завершився проголошенням вироку від 24 травня 1535 р., за яким професора було визнано винним у сповідуванні лютеранської єресі. До єретичних поглядів звинуваченого були віднесені заперечення культу святих, церковної літургії та церковних свят. Передбачене вироком покарання полягало у позбавленні єретика священицького сану та звільнення з університету. Продовживши свою діяльність за кордоном, професор доклав багато зусиль для налагодження постачання лютеранської літератури в Польщу. Ухвала піотрковського синоду 1542 р. свідчить, що мовою проповіді Якуба з Ілжі була польська [7,с.105].

Послідовниками професора–реформатора стала значна частина студентів та осіб, що входили у його найближче оточення. Більшість з них стали активними діячами польського реформаційного руху. На особливу увагу заслуговують перший суперінтендант віленський Шимон Зациус з Прошовіц, перший малопольський суперінтендант Фелікс Круцигер, доктор медицини Ягеллонського університету Миколай Соколніцкий, професор гебраїстики Кролівецького університету Абрахам Кульвіца, доцент філософії Ягеллонського університету Мартін з Опочна, придворні проповідники Сигізмунда II Августа Ян з Кожміна, Вавжинець Дискордіа, Мартін Курек, лютеранський письменник і реформатор Самуель Анджей та інші. Таким чином, реформаційна діяльність Якуба з Ілжі спричинила становлення першої генерації лідерів польського реформаційного руху [44,с.14].

Про масштаб поширення реформаційних ідей у Кракові свідчать численні процеси проти єретиків, запроваджені єпископським судом. Найчастіше звинуваченими виступали рядові міщани, які підпадали під підозру у прихильності до лютеранської єресі. Так, протягом одного лише 1525 р. до відповідальності були притягнуті ремісники Якуб Лаудамус, Ієронім Андриш, Григорій Войнович, Ян Ганус. Покарання в усіх випадках обмежувалось попередженням, або сплатою штрафів. Досить показовою є справа єпископського суду проти власника книгарні Марка Баварчика, звинуваченого у зберіганні та поширенні єретичної літератури, розпочата у березні 1526 р.

Найбільш резонансною справою став процес Катерини Залешовської, дружини міського райці Малхеора Вейгеля, який тривав протягом 1529–1539 рр. Предметом звинувачення стали антитринітарні погляди, профанація євхаристії та приналежність до іудейської секти. Після тривалого розслідування, проведеного під керівництвом краківських єпископів П. Гамрата та П. Томицько, підозрювану було визнано винною за всіма пунктами, проте Катерині вдалось уникнути покарання, проголосивши

себе божевільною. Звільнена з–під варти, вона продовжувала публічно сповідувати єретичні ідеї. Коли всі єпископські попередження були проігноровані, Катерину знову було арештовано і засуджено до страти шляхом спалення на вогнищі. Вирок було приведено до виконання у 1539 р. [44,с.29].

Незважаючи на те, що погляди К.Залешовської суперечили не тільки католицькому, але і ортодоксальному кальвіністському та лютеранському віровченню, протестантська історична традиція закріпила за нею статус одного з перших мучеників за реформаційні ідеали в Польщі. Яскравим прикладом може слугувати хроніка краківської євангельської громади під авторством В. Венгерського, в якій Катерину Малхеорову названо прихильником оновлення католицької церкви, а всі звинувачення проти неї навмисно сфабрикованими [49,с.53].

Починаючи з 30–х років XVI ст. звинувачення у поширенні лютеранських ідей доповнюється інкримінуванням приналежності до лютеранського віросповідання. Так, у грудні 1532 р. краківським міщанам Петру Даніелю, Анджею Соломону, Яну Айхлеру та Анджею Фогельведеру було інкриміновано не тільки лише зберігання та розповсюдження лютеранських книг, але і особисте сповідування лютеранської єресі [13,с.168].

Особливо симптоматичним є процес, який було розпочато у січні 1533 р. проти міщанина Вольфганга, звинуваченого у перетворенні своєї домівки у місце проведення лютеранських зборів. Ця справа єпископського суду є одним із перших письмових свідчень про початок формування краківської лютеранської громади [13,с.170].

Значну роль у поширенні реформаційних ідей у Кракові відіграв шляхтич, королівський бібліотекар Анджей Тжецеський. Сповідуючи лютеранські погляди, Тжецеський вів особисте листування з Ф. Меланхтоном, неодноразово від'їздив за кордон з метою придбання нових книг для королівської бібліотеки. Внаслідок своєї активної діяльності, шляхтичу вдалось згуртувати навколо себе групу інтелектуалів – прихильників протестантської Реформації. До так званого «кола Тржецеського» входили придворні проповідники Сигізмунда Августа Вавжинець Дискордіа та Ян Кожмінчик, священик королеви Бони Францішек Лісманін, учень Еразма Роттердамського, друкар Бернард Воєвудка, майбутній краківський єпископ Анджей Зебжидовський, королівський секретар Анджей Фрич Моджевський і майбутній архієпископ гнєзнінський Якуб Уханський [19,с.90].

Найбільшого розквіту діяльність кола Тржецеського набуває в середині 40–х рр. XVI ст., коли спільні зустрічі із обговорення нових реформаційних ідей доповнюються практичними заходами з поширення лютеранізму в Польщі. До основних форм активності належало лобіювання протестантських інтересів при королівському дворі, в академічному середовищі Ягеллонського університету і налагодження контактів з лютеранськими громадами за кордоном. Смерть Тржецеського у 1547 р. призвела до розпаду групи і початку індивідуальної діяльності народжених нею реформаторів [9,с.26].

Одним із прихильників реформаційних ідей при дворі Сигізмунда I тривалий час залишався королівський секретар Людвіг Дециуш. Звільнений королем від єпископського суду у 1521 р., Дециуш продовжував підтримувати тісні контакти з німецькими лютеранами, вів жваву переписку з Еразмом із Роттердаму, який присвятив йому у 1523

р. свій віршований твір «Precatio dominica». Дециуш неодноразово виступав посередником у постачанні до Польщі протестантської літератури з Кенігсберга, входив до найближчого оточення герцога Альбрехта. Незважаючи на свої лютеранські погляди, Дециуш не наважився офіційно оголосити про розрив з католицькою церквою, що надало можливість перебувати на посаді королівського секретаря до своєї смерті у 1545 р. [25,с.43].

Центром розвитку реформаційного руху у Великопольщі стало м. Познань. Заснована в 1519 р. познанським єпископом Яном Любранським академічна гімназія, що здобула назву академії, стала першою гуманістичною школою на польських землях. Незважаючи на постійний контроль з боку католицького духовенства, навчальний заклад став осередком поширення протестантських ідей. Лютеранські погляди сповідували студенти та деякі з викладачів гімназії. Так, протягом 1529–1535 рр. посаду професора класичної літератури в академії займав гуманіст і реформаційний діяч, учень Ф. Меланхтона Кжиштоф Хегендорфер. В 1535 р. лютеранські симпатії професора виявились несумісними з контрреформаційною політикою нової шкільної адміністрації, що призвело до його звільнення з академії. Професор підтримував постійні зв'язки з іншими прибічниками лютеранізму на території Великопольщі, зокрема, з двором Анджея Гурки та його оточенням: священником Гурки Яном Кожмінчиком і лікарем Я. Войцехом. Серед впливових протекторів Хегендорфера був у тому числі і прихильник лютеранської реформації, каштелян мєнджижецький Станіслав Мишковський. Значна частина учнів Хегендорфера стали пізніше активними діячами реформаційного руху в Польщі, зокрема, вихованцем професора був майбутній світський патрон протестантів Рафаїл Лещинський [28,с.338].

Значну підтримку для розвитку протестантизму у Великопольщі надав познанський каштелян і генеральний староста великопольський Анджей Гурка. Тісні особисті зв'язки з герцогом Альбрехтом перетворили володіння А. Гурки у своєрідну сполучну ланку між польськими та прусськими протестантами. Під протекцією Гурки знаходились активні діячі реформаційного руху в Польщі, лютеранські проповідники Я. Секлюціан та В. Скжинецький. Таке активне сприяння розвитку Реформації не призвело до відкритого розриву Гурки з католицькою церквою, формально каштелян залишався католиком до своєї смерті [27,с.401].

Окремою сферою поширення реформаційних ідей у Польщі стало політичне життя держави. Починаючи з 20–х рр. XVI ст. у програмі екзекуціоністського руху все частіше починають зустрічатись вимоги щодо обмеження прав духовенства та католицької церкви на польських землях. Зародившись як політичне явище на початку XVI ст., боротьба шляхти за екзекуцію прав набуває особливої гостроти через безкомпромісний характер політики Сигізмунда I.

Після рішення торунського сейму 1519 р. про необхідність подвійного збільшення військового податку з 12 до 24 грошей за лан, важливе місце в екзекуціоністській доктрині шляхти почав займати принцип «спільного оподаткування» (onera communiter ferenda), за яким тягар державних податків повинен був бути розподіленим на всі стани [46,с.203]. Висунуте гасло мало своєю метою передусім залучення церкви до сплати витрат, призначених на оборону держави. Правомірність запровадження принципу «спільного оподаткування» шляхта обґрунтовувала посиланнями на

польську правову традицію, наполягаючи на проведенні кодифікації права. Перша сеймова комісія з кодифікації була створена у 1519 р. [46,с.206].

На Бидгощському сеймі 1520 р. шляхта виступила з вимогою про термінове скликання так званого «сейму справедливості» (лат. »conventus iustitae») з метою розгляду випадків порушення наданих шляхті прав та привілеїв, узгодження норм польського законодавства та конфіскацію незаконно утримуваних магнатами маєтків. Оскільки прийняття рішення про збір надзвичайних військових податків знаходилось у компетенції посольської ізби, король в умовах тевтонської небезпеки був змушений погодитись на висунуті шляхтою вимоги, хоча у подальшому так і не виконав наданої обіцянки [47,с.346]. Про напруженість конфлікту між шляхтою та магнатерією свідчить той факт, що починаючи з 1520 р. сенатори були усунуті від участі в засіданнях посольської ізби та була перервана традиція номінації частини послів сенаторами. Прикметно, що найбільше обурення шляхти викликали заможніші за світських церковні магнати [14,с.156]. Антиклерикальні настрої у шляхетському середовищі посилювала присутність у складі сенату 9 єпископів, які були послідовними супротивниками реалізації екзекуціоністської програми [15,с.75].

Представництво католицького духовенства у сеймі виключно у складі сенату посилювало позиції домінуючої в сенаті магнатерії і, одночасно, послаблювало законодавчу ініціативу посольської ізби щодо церкви, оскільки до складу посольської ізби не входили представники самої церкви. На необхідності участі духовенства у засіданнях нижчої палати вального сейму неодноразово наголошував Сигізмунд I. Так, напередодні засідання сейму 1524 р. король спеціальним декретом підтвердив обов'язковість участі предстаників капітулів у роботі вального сейму [47,с.422]. Оскільки включення духовенства до складу посольської ізби надало б, відповідно до канонічного права, її рішенням обов'язкового характеру для всього польського кліру, духовна знать виступила із заявою про неприєднання до шляхетського законодавчого органу і визнання правочинності лише синодальних рішень [41,с.94].

Результатом діяльності кодифікаційної комісії став представлений до розгляду на Піотрковському сеймі 1523 р. кодекс польського процесуального права «Formula processus» [47,с.387]. Після сеймового затвердження документ було опубліковано у 1524 р. у так званому «Статуті Сигізмунда I», який вмістив тексти всіх сеймових конституцій 1507–1523 рр. Принципово важливі для екзекуціоністів законодавчі акти попереднього періоду залишились не кодифікованими.

На сеймі 1525 р. шляхта поставила питання про оподаткування не тільки господарських прибутків католицької церкви, але і церковних десятин [47,с.423]. Найбільшої гостроти дискусія про оподаткування десятини набула на варшавському сеймі 1529 р. Шляхетські посли відмовились розпочинати сеймове засідання, висунувши духовенству ультиматум і аргументувавши свої вимоги необхідністю посилення охорони державних кордонів. Ситуацію врятувало особисте втручання короля, який надав обіцянку ініціювати скликання церковного синоду для розгляду проблеми [24,с.178].

Ескалації протистояння сприяли подальші порушення законодавства Сигізмундом I. Намагаючись зберегти престол за своїм сином, король проголосив у 1529 р. дев'ятирічного Сигізмунда II великим князем литовським. В тому ж році відбулась передчасна елекція нового монар-

ха, проведена всупереч традиції, за життя його попередника. Здійснена в лютому 1530 року коронація остаточно закріпила спадкову передачу влади. Посольська ізба погодилась на визнання нового короля з умовою заборони такої практики у майбутньому. З цього часу принцип вільної елекції стає додатковою вимогою екзекуціоністського руху, сприяє його активізації [23,с.62].

Незадоволення шляхти викликала в тому числі і внутрішня політика дружини короля, королеви Бони Сфорци, яка намагалась забезпечити фінансову незалежність королівського престолу за рахунок збільшення прибутків від королівських маєтків. Щорічний прибуток королеви нараховував 20 тисяч дукатів від її італійських володінь, 36 тисяч злотих від литовських і 54 тисячі злотих від маєтків, розташованих на землях Корони. Більша частина капіталів перераховувалась до венеціанських банків, решта використовувалась королевою для винагороди лояльних до королівського дому магнатів. Намагаючись створити політичну противагу пануванню магнатерії, Бона Сфорца підтримувала деякі з пунктів екзекуціоністської програми, зокрема вимогу конфіскації незаконно наданих королівщин. Оскільки королева часто змінювала свою позицію в залежності від політичної ситуації, шляхта не розглядала її в якості надійного союзника. Найближче оточення Бони, зокрема коронний маршалок, краківський староста і воєвода П. Кміта та краківський єпископ П. Гамрат підтримували її у проведенні політики тактичного маневрування. Так званий «тріумвірат» Бони та Кміти та Гамрата розглядався сучасниками в якості опозиційного по відношенню до шляхти [14,с.159].

На сеймі 1532 р. духовенству було заборонено перепідтверджувати надані польським королем церковні бенефіції у римській курії. Заборона поширювалась в тому числі і на практику призначення церковних бенефіцій одноосібним рішенням римського папи, без врахування думки польського монарха [48,с.93]. Нова кодифікаційна комісія, очолювана шляхтичем Ташицьким розробила протягом 1531–1532 рр. повний кодекс польського судового права, який складався з 930 артикулів і отримав назву «Statuta Regni Poloniae recens recognita et emendate» [48,с.115]. Значна частина екзекуціоністських вимог виявилась неврахованою новим кодексом.

Під час засідання Піотрковського сейму 1534 р. шляхта виступила з новим проектом кодексу «Correctura iurium». Король рішуче відмовився підтримувати шляхетську ініціативу. Особливий вплив на рішення Сигізмунда І здійснила позиція духовенства, відстоювана гнєзнінським архієпископом Анджеєм Кжицьким та краківським єпископом Яном Хоєнським, які вбачали в екзекуціоністському русі відкриту загрозу для інтересів католицької церкви в Польщі [48,с.129].

У сеймових промовах представників духовенства неодноразово лунали скарги на те, що потужним каналом проникнення реформаційних ідей в Польщу залишалось навчання у закордонних протестантських університетах. Здобувши освіту, більшість шляхтичів поверталась до Польщі переконаними прихильниками лютеранізму. Про масштаб явища свідчить виданий Сигізмундом І 4 лютого 1535 р. віленський едикт, який накладав заборону на закордонне навчання саме з цієї причини [16,с.317].

Необхідно відзначити, що претензії шляхти до католицького духовенства не обмежувались суто економічними та політичними питаннями. Обурення викликала латинізація католицької культури, альтернативу якій частина шляхти вбачала у піднесених Реформацією етнічних цінностях. Найбільш показовим у цьому відношенні виступає рішення шляхетського сеймику в Шродзі Великопольськім 1534 р., яке вимагало від духовенства, щоб «нам не забороняли друкувати по–польськи історій, хронік, прав наших та інші речі, а особливо Біблію. Адже, якщо священник друкує для себе книги, то чому для нас вони не можуть бути на нашій мові? Вбачаємо в цьому велику несправедливість, бо кожен народ на своїй мові пише, а нам священник наказав глупими бути» [43,с.73]. Таким чином, реформаційні гасла поступово набувають етнічного забарвлення, а боротьба за релігійні цінності доповнюється боротьбою за утвердження етнічної культури.

Звинувачення короля у недотриманні норм польського права відкрито пролунали на засіданні Краківського сейму 1536–1537 рр. Обурення шляхти викликало порушення закону «inkompatibilitas», ігнорування вимог кодифікації права, скуповування королевою шляхетських землеволодінь, коронація нового короля за життя попереднього. Шляхта порушила питання про скасування сплати польським духовенством аннат римській курії і недотримання умов укладеного в 1525 р. між папою Климентієм VII та Сигізмундом І конкордату про врахування інтересів Польщі при розподілі церковних бенефіцій [48,с.146]. В межах піднятої на сеймі дискусії про аннати шляхта активно використовувала аргументи сформульовані М. Лютером у 95 тезах проти сплати індульгенцій.

Боротьба проти сплати аннат сприймалась перважною більшістю єпископів як ознака зародження реформаційного руху у середовищі польської шляхти. Зокрема, єпископ Я. Хоєнський у своєму виступі зауважив, що намагання скасувати виплати аннат може стати тільки початком наступу на права церкви, що призведе до розв'язання громадянської війни, подібної до тієї, яку спровокувала Реформація у Німеччині [24,с.183]. Засідання сейму було зірване через рішення сенату не брати участі у задовільненні висунутих шляхтою вимог [48,с.146].

Втім, в результаті розпочатих королем переговорів з папою Павлом III, Польщі вдалось домогтися певних поступок з боку Ватикану. Своїм рішенням Павло III погодився перерахувати до королівської казни частину аннат, отриманих від архиєпископії гнєзнінської, а також краківської, плоцької і перемишлянської єпархій на оборону державних кордонів Польщі у розмірі 10 тисяч злотих [24,с.184].

В умовах перебігу конфлікту з Московською державою 1534–1537 рр., Сигізмунд І почав розглядати екзекуціоністський рух як диверсійний, такий, що мав на меті послабити позиції держави. Під час очолюваного королем військового походу на Молдавське князівство 1537 р. шляхта відмовилась продовжувати військову кампанію, проголосивши під Львовом конфедерацію. Лідери рокошу Миколай Ташицький, Валентій Дембинський, Ян Кшенський, Ян Сераковський, Піотр та Мартін Зборовські уклали список вимог до Сигізмунда І, який налічував 36 параграфів. До головних пунктів належали кодифікація права, обмеження земельних володінь королеви Бони, законодавче оформлення принципу вільної елекції та повернення незаконно виданих магнатам маєтків. До переліку проголошених вимог увійшли претензії на адресу католицької церкви, а саме вимога скасування церковного оподаткування шляхти, звільнення шляхти з–під юрисдикції єпископських судів та позбавлення єпископів державних посад [14,с.160].

Надавши обіцянку задовольнити всі висунуті шляхтою вимоги, Сигізмунд І в подальшому реалізував лише деякі з них. Впродовж Піотрковського сейму 1538 р. та Краківського сейму 1538–1539 рр. король затвердив принцип вільної елекції, виключно шляхетський склад посольської ізби, підтвердив непорушність шляхетських привілеїв. Сеймова конституція 1538 р. вимагала під загрозою інфамії негайного повернення з Риму всіх поляків, які перебували там з метою отримання папського дозволу на володіння церковними землями в Польщі. Обмеженням судової юрисдикції церкви стала закріплена в цій конституції заборона представникам духовенства виступати в ролі посередників, писарів та представляти інтереси сторін у світських судах [48,с.173]. За наполяганням шляхти король визнав у вступі до конституції 1538 р., що деякі з прийнятих ним рішень суперечили традиційним нормам польського права і проголосив неприпустимість повторення таких порушень ним та його наступниками у майбутньому [48,с.164]. Висунута шляхтою пропозиція щодо включення оселених на церковних землях солтисів до складу посполитого рушення була відхилена сенатом.

Втім, найбільш дискусійні питання кодифікації права та конфіскації магнатських маєтків залишились відкритими. Не дістали королівського схвалення і пропозиції щодо більш радикального обмеження юрисдикції католицької церкви. Така внутрішня політика лише на деякий час відтермінувала новий спалах шляхетського незадоволення [48,с.193].

Нові вимоги шляхти до католицького духовенства були висунуті на Піотрковському сеймі 1542 р. Вирішуючи проблему фінансування обороноздатності держави, представники посольської ізби виступили із пропозицією поширення на духовенство військового податку. Проте, на етапі затвердження сенату така ідея була знову відкинута [48,с.235].

Подальший наступ шляхти на церковні права призвів до прийняття Краківським сеймом 1543 р. рішення про обмеження юрисдикції єпископських судів питаннями пов'язаними із дотриманням церковної дисципліни, сплатою десятини та покаранням єретиків [48,с.242]. Навіть таке помірковане обмеження церковних прав духовенство погодилось зберегти чинним протягом року, по завершенню якого відновило синодальним рішенням 1544 р. попередню компетенцію церковного суду [41,с.94]. Більш суттєвим здобутком шляхти на сеймі 1543 р. стало скасування заборони на отримання закордонної освіти [48,с.246]. Водночас, боротьба шляхти за право на закордонне навчання стала одним із перших прикладів сполучення вимог екзекуціоністського та реформаційного рухів.

Особлива активізація реформаційного руху в Польщі припадає на 40 рр. XVI ст. Збільшенню чисельності прихильників протестантизму сприяло поновлення дозволу на закордонне навчання шляхти, широке розповсюдження протестантської літератури, підтримка реформаційних ідей широким колом польських інтелектуалів, експансія на польську територію нових протестантських конфесійних напрямків у формі кальвінізму та чеськобратської церкви. Так, у 1542 р., шляхтич Й. Дециуш писав у своєму листі з Кракова до прусського герцога Альбрехта наступне : «Тут у нас Слово Боже і Євангеліє у багатьох місцях проголошуються відкрито, з добрими намірами, і навіть у присутності пана архієпископа [П. Гамрата – архієпископа гнєзнінського і єпископа краківського – С.Ч.]» [45,с.20].

Серед подій, що набули особливого резонансу, необхідно відзначити одруження в 1540 р. католицького священика, вешпремського єпископа,

архідиякона варшавського Яна Ласького з дочкою ткача з Нідерландів Малгожатою. Незважаючи на свої тісні контакти з Е. Роттердамським, захоплення творами Ф. Меланхтона, Ласький, намагаючись зберегти свій маєток і титули, заприсягнув у 1542 р., що не визнає вчення Мартіна Лютера і зберігає вірність католицькій церкві. Втім, після свого виїзду до Східної Фризії у 1543 р. священик стає відвертим прихильником кальвіністської Реформації і долучається до активної пропаганди протестантизму [31,с.239].

Масовість розповсюдження польськомовних текстів протестантських проповідей стало приводом до видання королем нового антипротестантського едикту від 10 липня 1544 р., який, фактично, лише підтвердив чинність попередніх [13,с.142].

Впливовим чинником поширення реформаційних ідей у шляхетському середовищі 40–х рр. XVI ст. стали твори польських письменників–публіцистів М.Рея, А.Моджевського, С.Оріховського.

Речник екзекуціоністського руху, письменник, поет та прозаїк Миколай Рей підтримував тісні зв'язки з представниками лютеранського кола Тржецеського в Кракові і неодноразово висловлював відверто протестантські ідеї у своїх промовах і творах. Виступаючи у ролі посла на Піотрковському сеймі 1542 р., Рей став одним із чотирьох осіб, обраних до складу спеціальної делегації від посольської ізби до короля, яка мала ознайомити Сигізмунда І, що перебував у Вільно, із запропонованою шляхтою програмою суспільно–політичних реформ. Присутність Рея фіксується під час Краківських сеймів 1543, 1545, 1546 та 1547 рр. [36,с.196]. Поширенню реформаційниї ідей у Польщі сприяла як політична, так і творча діяльність письменника. Стійкі симпатії до лютеранізму виразно прослідковуються вже в тексті перекладу псалтиря 1540 р. і стають відверто неприховуваними після видання в 1543 р. польської версії лютеранського катехізису, присвяченого королеві Боні Сфорці [39,с.212]. Парафразом німецького лютеранського твору Н. Кірхмейера «Traegoedia nova. Mercator seu iudicium» (1540 р.) стала опублікована в 1549 р. трагедія М. Рея «Kupiec, to jest kstalt a podobieństwo Sądu Bożego ostatecznego» [38]. Заперечуючи вищість церковної влади над світською, М.Рей наполягав на невтручанні духовенства у державні справи, що відповідало одній з головних вимог екзекуціоністської програми шляхти.

На 40 рр. XVI ст. припадає поява перших публіцистичних творів видатного польського письменника, гуманіста і громадського діяча Анджея Фрича Моджевського. Здобувши протестантську освіту під час навчання у Вітенберзькому університеті протягом 1532–1535 рр., Моджевський розцінював Реформацію в якості зручного інструменту для здійснення серії суспільно–політичних перетворень, необхідних для зміцнення польського державного устрою. Поділяючи ідеї екзекуціоністського руху про необхідність обмеження влади як світських, так і духовних магнатів, Моджевський вбачав кінцеву мету політичної боротьби у посиленні влади монарха, покликаного узгодити інтереси всіх суспільних станів. Формуванню протестантського світогляду письменника сприяло особисте знайомство із соратником М. Лютера Ф. Меланхтоном, дружні стосунки з німецьким лютеранським письменником Д. Шилінгом. Після свого повернення із–за кордону, Моджевський приєднується до групи інтелектуалів, що симпатизувала реформаційним ідеям, і, починаючи з

1546 р., бере постійну участь у зібраннях кола А. Тржецеського, активно полемізує з нідерландським антитринітарієм Спірітусом [20,с.27].

Вже в ранніх творах Моджевського реформа церкви виступає важливою передумовою внутрішньополітичної стабільності держави. У своїх працях «Lascius sive de poena homicidii oratio prima» (1543 р.), «Oratio secunda de poena homicidii» (1544 р.), «Oratio tertia de poena homicidii» (1545 р.), «Oratio Philaletis Peripatheticі» (1545 р.), «Querela de contemptione legis divinae in homicidas» (1546 р.) Моджевський виступає на захист прав селян, закликаючи до припинення свавілля як світських, так і церковних феодалів. Ще більш виразно реформаційні погляди автора простежуються у творі «De legatis ad concilium Christianum mittendis» (1546 р.), який являє собою промову, адресовану учасникам Тридентського собору із пропозиціями щодо початку негайного реформування католицької церкви. Незважаючи на те, що промова так і не була виголошена на соборі, її друкований текст здобув надзвичайну популярність у Польщі [32,с.539].

Позбавлення духовенства особистих привілеїв відповідало прагненню Моджевського до встановлення в Польщі суспільства, в якому представники всіх станів були б рівні перед обличчям закону [6,с.41]. Підтримуючи екзекуціоністське гасло кодифікації законодавства, публіцист вбачав у цьому заході перший крок до встановлення верховенства права. В цілому, поєднуючи ідеї екзекуціоністського і реформаційного рухів, Моджевський не обмежував себе засадами жодного з них, синтезувавши власну комплексну програму суспільно–політичних реформ, викладену у його працях [18,с.29].

Показовим індикатором панування антипапських настроїв у Польщі може слугувати активна боротьба релігійного полеміста, католицького священика С. Оріховського за скасування принципу целібату духовенства. Грунтовна гуманітарна освіта, отримана у Вітенберзькому університеті, особисте знайомство з М. Лютером та Ф. Меланхтоном сформували гуманістичний світогляд письменника. Залишаючись католиком, Оріховський був переконаним прихильником реформування церкви. Висловивши свої погляди на церковну реформу у трактаті «Pro ecclesia Christi» (1546 р.), філософ проголосив целібат антихристиянським принципом, який суперечив здоровому глузду і самій природі людини, а відтак був головною причиною кризи католицької церкви. У 1547 р. Оріховський виступив із своєю пропозицією скасування целібату на Тридентському вселенському соборі. Головним об'єктом критики священика став «Закон про целібат», прийнятий папою Сиріцієм. Текст промови швидко поширився на польських землях спочатку в рукописному, а з 1551 р. у друкованому вигляді під назвою «De lege coelibatus contra Syricium in Concilio habita» [17,с.145].

Категоричність позиції Оріховського призвела до втручання у дискусію перемишлянського єпископа Яна Дзядуського, який, задовольнившись усним попередженням священика, не тільки не позбавив Оріховського сану, але й призначив його генеральним вікарієм. Проте, Оріховський не змінив своїх поглядів, видавши у 1548 р. ще один твір проти целібату «Epistola de coelibatu» [35,с.289].

Збільшенню чисельності протестантів в Польщі сприяла масова міграція чеських братів, спричинена їх поразкою у антигабсбурзькому повстанні 1547 р. і вигнанням з Чехії за наказом Фердинанда І. Опинившись перед вибором між зреченням власної конфесійної приналежності та вигнанням за межі країни, понад тисячу чехів обрали останнє. Польські землі знаходились на шляху міграції чеських братів до Князівської Пруссії, де прихильний до вигнанців герцог Альбрехт обіцяв оселити представників громади у м. Марієнвердер. Посиленню контрреформаційних тенденцій сприяла також поразка протестантів у Шмалькальденській війні [12,с.19].

Перша група чеських братів прибула з Литомишля до Познані наприкінці червня 1548 р. Мігранти з чисельних брандиської та турновської чеськобратських громад прибули до міста на початку липня. Третя, найменша група на чолі з єпископом Єжи Ізраілем зупинилась під Лешно у серпні. Генеральний староста великопольський Анджей Гурка дозволив протестантам продовжити своє перебування на польській території, надав для оселення чеськобратської громади підпорядковані йому міста Курнік, Кожимін, Шамотули [27,с.404].

На з'їзді великопольської шляхти у Курніку, який відбувся 5 липня 1548 р., було прийнято рішення адресувати до короля прохання санкціонувати перебування чехів у Польщі. Незважаючи на категоричну відмову Сигізмунда Августа, значна частина чеських братів так і не залишила польські землі, про що свідчить шляхетський протест проти їх вигнання, висунутий під час сейму 1550 р.

Свою вимогу легітимізувати перебування чеських братів у Польщі шляхта мотивувала передусім господарською доцільністю. Оскільки значний відсоток вигнаних з Чехії протестантів були ремісниками, шляхта була зацікавлена у винятковій прибутковості їх праці. Повторна королівська заборона також залишилась формальною [12,с.21].

Друга половина 40–х рр. XVI ст. ознаменована інтенсивним поширенням кальвінізму у середовищі польської шляхти. Кальвіністська доктрина приваблювала шляхту демократичною структурою церковної організації і, передусім, традицією запровадження світського патронату над релігійною громадою. Одним із перших відомих нам шляхтичів–кальвіністів у Малопольщі став Ян Влодзиславський–Ланцкоронський [30,с.443]. У цей же час почав відкрито сповідувати кальвіністські ідеї шляхтич Станіслав Кармінський. Історію навернення шляхтичів подано у «Хроніці краківської громади» В. Венгерського [49,с.55]. Виняткову роль С. Кармінського у поширенні кальвінізму в Польщі відзначає С. Любенецький [21,с.268]. До головних чинників, що вплинули на індоктринацію С. Кармінського, автори відносять навчання у Ліпському університеті, особисте знайомство з Я. Кальвіном та Ф. Лісманіном.

Іншим піонером шляхетської Реформації став Миколай Олесницький. Отримавши в 1546 р. разом з братами Яном, Станіславом та Петром м. Піньчов у спадкове володіння, М. Олесницький одним із перших наважився на примусове запровадження кальвінізму в межах своїх володінь. Використавши Піньчовський замок для переховування кальвіністського письменника–полеміста Ф. Станкара, М. Олесницький ліквідував під його впливом Паулінський монастир у Піньчові, наклав заборону на проведення католицьких богослужінь у місті і заснував піньчовську кальвіністську громаду [13,с.246]. Незважаючи на те, що кількість вигнаних з міста ченців складала всього лише 3 особи, М. Олесницький назавжди здобув собі репутацію радикального шляхтича–реформатора. Занепокоєне розвитком ситуації, краківське духовенство вислало до Піньчова священиків А. Пжецлавського та М. Кромера, які також були вигнані з міста Олесницьким. Шляхтич проголосив себе як духовним, так і світським

володарем ввірених йому земель. Виконуючи функції посла сандомирського воєводства на Піотрковському сеймі 1550 р., Олесницький позиціонував себе активним прихильником екзекуціоністського руху [34,с.768].

Починаючи з 1548 р. шляхтич Гжиштоф Пілецький заборонив у підпорядкованому йому м. Ланкут проведення урочистих католицьких богослужінь, вшанування святих та отців церкви. У Ланкуті було офіційно запроваджено лютеранізм, а всіх католицьких священиків, які відмовились перейти у нове віросповідання вигнано з міста. Проігнорувавши численні попередження перемишлянського єпископа Яна Дзядуського, Пілецький був офіційно проголошений єретиком [13,с.260].

Значну підтримку розвитку Реформації у Малопольщі здійснив активний поборник екзекуціоністського руху, шляхтич Ієронім Філіповський, який, не приховуючи своїх протестантських переконань, надавав починаючи з 1548 р. постійну фінансову допомогу як чеськобратським, так і кальвіністським громадам [26,с.457]. У 1548 р. за наказом Станіслава Мишковського, каштеляна та старости мєнджижецького, місцевий католицький костьол було перетворено на місце збору лютеран [42,с.288]. До кальвінізму перейшов прихильник екзекуціоністського руху, шляхетський посол на сейми 1548 та 1550 рр., каштелян сандомирський Ієронім Оссолінський [35,с.396].

Переконаним прибічником як екзекуціоністського, так і реформаційного рухів став воєвода каліський і познанський Мартін Зборовський, який, за свідченням С. Любенецького теж належав до перших шляхтичів, що вдались до примусового запровадження кальвінізму у своїх володіннях [21,с.277]. Надавши притулок чеським братам, що прибули до Польщі у 1548 р. М. Зборовський дозволив їм оселитися у підвладних йому Зборові, Солці та Оленици [13,с.285].

Таким чином, часто використовуваний по відношенню до особливостей розвитку польської Реформації першої половини XVI ст. термін «крипторeформація» є достатньо умовною дефініцією, яка не може слугувати вичерпною характеристикою реформаційного руху в Польщі зазначеного періоду. Документально зафіксованою є наявність значної кількості прикладів відкритого сповідування протестантизму, початок формування протестантських громад. Особливо яскравим проявом реформаційних настроїв став Гданський бунт 1525 р., інтенсивне поширення кальвінізму серед шляхти у 1540–х рр. З іншого боку, існуючі правові заборони на поширення Реформації не дозволяли їй досягти свого повного розквіту, утримували більшість її прихильників від відкритого розриву з католицизмом. Рішучість, виявлена представниками шляхетського стану, пов'язана із зручністю використання кальвінізму у відстоюванні не тільки станових, суспільно–політичних інтересів, але і етнокультурних цінностей. Докорінно змінюється соціальна база польського реформаційного руху, ініціатива реформаційних перетворень переходить від антифеодальних виступів селян і міщан до феодальної еліти суспільства. Подальші дослідження можуть стосуватись аналізу процесу включення шляхти до соціального складу польського протестантизму.

В цілому, незважаючи на достатньо складні умови свого перебігу, реформаційний рух дістав значну підтримку в Польщі першої половини XVI ст. Спільні контрреформаційні заходи духовної і світської влади не змогли досягти поставленої мети повного знищення протестантизму на

польських землях, лише частково стримуючи його розвиток. Необхідність постійного перевидання заборон на поширення нового вчення засвідчила слабкість центральної влади. Придушення радикальних протестантських виступів на території Королівської Пруссії не змогло запобігти експансії соціально поміркованого лютеранізму в інші регіони Польської держави. Вирішальне значення для подальшого розвитку Реформації в Польщі мало поширення реформаційних ідей переважно у формі кальвінізму у середовищі протестантської шляхти, сполучення антиклерикального характеру екзекуціоністського і реформаційного рухів.

Список використаних джерел

1. Дейвіс Н. Боже ігрище : історія Польщі / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с. : іл. – Бібліогр.: с. 1017–1023.

2. Зашкільняк Л. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун ; Львівський нац. ун–т ім. І. Франка, Ін–т історичних досліджень, Центр історичної полоністики. – Львів : Львівський нац. ун–т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с. : мапи. – Бібліогр.: с. 701–726.

3. Кареев Н. Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше / Н. Кареев. – М. : Типография А. И. Мамонтова и К, 1886. – 192 с. – (Очерки из истории европейских народов ; т. 2).

4. Любович Н. История Реформации в Польше : кальвинисты и антитринитарии : (по неизданным источникам) / Николай Любович. – Варшава : В типографии Земкеевича и Ноаковского, 1883. – 376 с.

5. Черкасов С. С. Протестантська Реформація в Польщі XVI–XVII ст. : передумови виникнення та шляхи експансії / С. С. Черкасов // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Вашкевич] ; Нац. пед. ун–т ім. М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 38. – С. 169–183.

6. Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury polskiego Odrodzenia / prac. zbiorowa pod red. Tadeusza Bieńkowskiego ; Polska Akademia Nauk, Instytut Badań Literackich. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974. – 248 s. – (Studia Staropolskie ; t. 42).

7. Barycz H. Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu / Henryk Barycz. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1935. – 762 s.

8. Biblioteka Książąt Czartoryskich – Rps. 259. – Akta dotyczące pobytu Zygmunta I w Gdańsku 1526. Kary na różnowierców, urządzanie monety, uchwały krajowe pruskie. – 118 k.

9. Chodynicki K. Reformacja w Polsce / Kazimierz Chodynicki. – Warszawa : Polska Składnica Pomocy Szkolnych, 1921. – 101 s. – (Biblioteka Składnicy ; nr. 7).

10. Corpus Iuris Polonici = Księgi Prawa Polskiego : v 4 vol. / typis mandavit adnotationibus instruxit Osvaldus Balzer. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Litterarum, 1906. – Sectionis 1 : Privilegia statuta constitutiones edicta decreta mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentis ; vol. 3 : Annos 1506–1522 continens. – 1906. – 796 s.

11. Corpus Iuris Polonici : v 4 vol. / typis mandavit adnotationibus instruxit Osvaldus Balzer. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Litterarum, 1906. – Sectionis 1 : Privilegia statuta constitutiones edicta decreta mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentis ; vol. 4 : Annos 1523–1534 continentis. – 1910. – 272 s.

12. Dworzaczkowa J. Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku / Jolanta Dworzaczkowa ; red. W. Kriegseisen. – Warszawa : Semper, 1997. – 216 s. : mapy. – Bibliogr.: s. 192–195.

13. Dzieje Reformacyi w Polsce : od wejścia jej do Polski aż do jej upadku : wedlug najnowszych źródel : [w 2 t.] / zebral i oprac. Lulian Bukowski. – Kraków : Drukarnia

Wł. L. Anczyca i Spółki, 1883. – T. 1 : Początki i terytoryalne rozprzestrzenienie się Reformacyi. – 1883. – 712 s.

14. Historia Polski : [w 2 t.] / pod red. Henryka Łowmiańskiego ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. – T. 1 : Do roku 1764, część 2 : Od połowy XV w. – 1957. – 780 s. : il., mapy.

15. Historia sejmu polskiego : [w 3 t.] / pod red. Jerzego Michalskiego ; oprac. Juliusz Bardach, Władysław Czapliński, Jerzy Michalski [etc.]. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – T. 1 : Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej. – 1984. – 452 s. : il. – Bibliogr.: s. 420–428.

16. Humanizm i Reformacja w Polsce : wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich / wyd. I. Chrzanowski, S. Kot. – Lwów [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1927. – 503 s.

17. Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego / Krzysztof Koehler. – Kraków : AR–CANA, 2004. – 565 s. – Bibliogr.: s. 549–559.

18. Korolko M. Andrzej Frycz Modrzewski : humanista, pisarz / Mirosław Korolko. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1978. – 240 s. : il.

19. Krasiński W. Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce : [w 2 t.] / Waleryan Krasiński. – Warzsawa : Nakładem Zwiastuna Ewangelicznego, 1903. – T. 1. – 1903. – 264 s. : mapy.

20. Lepszy K. Andrzej Frycz Modrzewski / Kazimierz Lepszy. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954. – 162 s.

21. Lubieniecki S. Historia Reformacji Polskiej : w której przedstawia się początki oraz rozwój zarówno zreformowanych, jako też antytrynitarzy w Polsce oraz w ziemiach sąsiednich : w 2 ks. / Stanisław Lubieniecki ; tłumaczył na język polski oraz wstępem i uwagami zaopatrzył Edmund Bursche. – Warszawa : [Uniwersytet Warszawski], 1938. – Ks. 1. – 1938. – 190 s.

22. Małłek J. Polska wobec luteranizacji Prus / Janusz Małłek // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 2005. – № 49. – S. 7–16.

23. Olejnik K. Historia Polski od 1386 do 1795 roku / Karol Olejnik. – Poznań : Fenix, 1997. – 279 s. : il. – (Historia Polski ; t. 2).

24. Pociecha W. Wałka sejmowa o przywileje kościoła w Polsce w latach 1520–1537 / Władysław Pociecha // Reformacja w Polsce. – 1922. – № 7. – S. 161–184.

25. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 5 : Dąbrowski Jan Henryk–Dunin Piotr Stanisław. – 1946. – 480 s.

26. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 6 : Dunin Rodryg–Firlej Henryk. – 1948. – 480 s.

27. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 8 : Girdwoyń Michał–Gross Adam / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. – 640 s.

28. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 9 : Gross Adolf–Horoch Kalikst / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961. – 632 s.

29. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 10 : Horoch Mieczysław–Jarosiński Paweł / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska

Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964. – 640 s.

30. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 16 : Kubacz Franciszek–Legatowicz Ignacy Piotr / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971. – 640 s.

31. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 18 : Lubomirski Aleksander–Machowski Walenty / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – 640 s.

32. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 21 : Mieroszewski Sobiesław–Morsztyn Władysław / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. – 832 s.

33. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 22 : Morsztyn Zbigniew–Niemirycz Teodor / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977. – 824 s.

34. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 23 : Niemirycz Władysław–Olszak Wacław / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978. – 832 s.

35. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 24 : Olszamowski Bolesław–Padlewski Zygmunt / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 812 s.

36. Polski Słownik Biograficzny : [w 46 t.] / [kom. red. : Władysław Konopczyński (red. główny) i in.] ; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : PAU, 1935. – T. 31 : Rehbinder Jerzy–Romiszewski Modest / [kom. red. : Kazimierz Lepszy (red. naczelny) i in.] ; Polska Akademia Nauk, Instytut Historii. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1989. – 671 s.

37. Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty : postulaty badawcze / koncepcja tomu i red. naukowa Piotr Wilczek ; współpraca red. Michal Choptiany, Jacub Koryl, Alan S. Ross ; Uniwersytet Warszawski, Instytut Badań Interdyscyplinarnych «Artes Liberales». – Warszawa : Instytut Badań Interdyscyplinarnych «Artes Liberales» Uniwersytetu Warszawskiego : Sub Lupa and the Authors, 2010. – 229 s. – (Reformacja w Polsce i Europie Środkowo–Wschodniej ; t. 2).

38. Rej M. Kupiec, to jest Kształt a podobieństwo Sądu Bożego Ostatecznego / Mikołaj Rej ; Królewiec, Aleksander Augezdecki, nakładem Jana Seklucjana, VIII 1549. – Poznań : Poznańskie Studia Polonistyczne, 2008. – 461 s.

39. Rej M. Wybór pism / Mikołaj Rej ; oprac. Anna Kochan. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006. – 671 s. – (Biblioteka Narodowa ; nr. 308). – Bibliogr.: s. 143–145.

40. Rywalizacja katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621 : źródła do dziejów Reformacji w Prusach Królewskich / zebrał i oprac. Alojzy Szorc ;

[Uniwersytet Warmińsko–Mazurski]. – Olsztyn : Hosianum, 2002. – 540 s. – (Zródła Historii Kościoła ; nr. 1).

41. Subera I. Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich : wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761 / Ignacy Subera. – Warszawa : Akademia Teologii Katolickiej, 1981. – 339 s.

42. Szturc J. Ewangelicy w Polsce : słownik biograficzny XVI–XX wieku / Jan Szturc. – Bielsko–Biała : Augustana, 1998. – 345 s. – Bibliogr.: s. 333–344.

43. Tazbir J. Swit i zmierzch polskiej Reformacji / Janusz Tazbir. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1956. – 207 s.

44. Urban W. Dwa szkice z dziejów Reformacji / Wacław Urban. – Kielci : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1991. – 151 s.

45. Urban W. Epizod reformacyjny / Wacław Urban. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. – 80 s. : il. – (Dzieje Narodu i Państwa Polskiego ; nr. 2–30).

46. Uruszczak W. Sejm walny koronny w latach 1506–1540 / Wacław Uruszczak ; Polska Akademia Nauk. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. – 273 s, : tabl. – (Studia nad Historią Państwa i Prawa ; t. 16).

47. Volumina Constitutionum : [w 2 t.] / do druku przygotowali Stanislaw Grodziski, Irena Dwornicka, Wacław Uruszczak. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – T. 1, vol. 1 : 1493–1526. – 1996. – 498 s.

48. Volumina Constitutionum : [w 2 t.] / do druku przygotowali Stanislaw Grodziski, Irena Dwornicka, Wacław Uruszczak. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – T. 1, vol. 2 : 1527–1549. – 2000. – 370 s.

49. Węgierski W. Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego / Wojciech Węgierski ; [oprac. naukowe i wstęp Mariusz Pawelec]. – Kraków : Petrafia Kościoła Ewangelicko–Augsburskiego, 2007. – 211 s.

50. Zakrzewski W. Powstanie i wzrost Reformacji w Polsce : 1520–1572 / Winsenty Zakrzewski. – Lipsk : Fr. Wagner, 1870. – 285 s.

51. Zins H. Początki Reformacji na Warmii / Henryk Zins // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1957. – №. 2. – S. 53–90.

Черкасов С.С. Особенности развития реформаторского движения в Польше в период правления Сигизмунда I Ягеллона (1518–1548 рр.)

Реконструировано и охарактеризовано развитие польского реформаторского движения во время правления Сигизмунда I Ягеллона. Освещены условия протекания, процесс распространения и основные итоги польской Реформации первой половины XVI в.

Ключевые слова: *Реформация, «криптореформация», протестантизм, Польша.*

Cherkasov, S.S. The peculiarities of development of the reformation movement in Poland during the reign of Sigismund I Jagiellon (1518–1548)

The main features of development of the reformation movement in Poland during the reign of Sigismund I are reconstructed and characterized. The conditions of growing, process of extending and the main results of the polish Reformation in the first half of the XVI c. are described.

Key words: *Reformation, «cryptoreformation», Protestantism, Poland.*

УДК 930+94

Жерносекова Д.Д.

Економічні засади діяльності виробничих колективів Білорусі в УРСР як фактор формування нової моделі міждержавного співробітництва (1959–1965 рр.)

Досліджено формування системи білорусько–українських міждержавних засад діяльності виробничих колективів у період «хрущовської індустріалізації» 1959–1965 рр. Уведено в науковий обіг значний обсяг неопублікованих документальних матеріалів. Висвітлено головні напрямки і форми взаємин Білорусі та України в цій сфері, розкрито особливості процесу формування добросусідських відносин між двома країнами в 1959–1965 рр.

Ключові слова: *Білоруська РСР, Українська РСР, міжреспубліканське співробітництво, індустріалізація, промисловість.*

Білорусь і Україна – нові незалежні європейські держави, які виникли внаслідок вікових національно–визвольних змагань білоруського й українського народів, краху тоталітаризму на зламі 80–90–х років XX століття, кардинальної зміни міжнародних відносин і припинення двополюсного протистояння в Європі та світі. Принципово схожим є становлення суверенної державності Білорусі та України: вони обидві усамостійнилися мирним шляхом у процесі розпаду колишньої соціалістичної радянської федерації. Новітня історія становлення й розвитку білорусько–українських відносин ще не стала предметом і об єктом спеціальних наукових досліджень як в українській, так і в білоруській історичній науці. Тому актуальним і важливим з науково–теоретичного і практичного погляду є конкретно–історичний, комплексний аналіз процесу формування системи співробітництва між Білоруссю та Україною впродовж 1959–1965 рр., років так званої «хрущовської індустріалізації», що дозволяє як підсумувати позитив співпраці, так і розкрити гальмівні чинники двостороннього співробітництва.

Радянськими науковцями було створено вагомий науковий доробок, присвячений висвітленню різних аспектів розвитку співпраці між радянськими республіками. Їх роботи є корисними з точки зору дослідження радянської економічної моделі розвитку суспільства. В. С. Лукошком, А.Д. Молочком, Є.Я. Хильченком та іншими дослідниками ця проблема вивчалася як форми міжреспубліканської співпраці в межах СРСР [1].

Їхні праці ґрунтуються переважно на матеріалах СРСР чи БРСР, рідше – УРСР. Однак у радянській історіографії набули висвітлення також і певні проблеми розвитку білорусько–українського досвіду в сфері співпраці виробничих колективів у повоєнний період [2]. Процес демократизації суспільного життя, що розпочався в другій половині 1980–х років, сприяв переосмисленню минулого. Усе більший інтерес стали викликати студії соціально–історичного плану. На увагу заслуговують роботи П.І. Бригадіна, П.Г.Чигринова [3]. У них представлено ґрунтовний аналіз соціального та економічного розвитку Білоруської республіки в зазначений період. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дозволяє зробити висновок про те, що комплексного дослідження щодо досвіду білорусько–українського міждержавного співробітництва протягом 1959–1965–х рр. не було створено.

Уся історія людства наочно свідчить про те, що для успішного розвитку людських спільнот повинні постійно підтримуватися тісні виробничі контакти між ними, одна в одної мусить запозичувати все те прогресивне, що досягалося ними в процесі їхнього розвитку. Як правило, спільноти ізольовані, що не підтримували контакти зі своїми сусідами, завжди перебували на нижчому рівні розвитку, ніж спільноти людей, місце проживання яких знаходилося на перетині торгових шляхів і які мали можливість одержання ширшої інформації про новітні досягнення в галузі технічного прогресу. Ця життєва необхідність у постійному отриманні інформації особливо яскраво виявилася з моменту виникнення товарного виробництва, коли економічна конкуренція зродила навіть такий спосіб отримання технічної інформації, як промислове шпигунство, яке переслідує мету бути в курсі всіх новітніх досягнень конкурента. Все це ще раз підкреслює життєву необхідність постійного обміну інформацією про досягнуті успіхи в царині виробництва матеріальних благ.

У розглядуваний період у справі взаємообміну досвідом і технологією виробництва між спорідненими виробничими колективами союзних республік СРСР було накопичено вже досить багатий досвід. Існували різні форми й методи цього взаємообміну. Найбільш масовим і загальнодоступним джерелом інформації про досвід роботи та про новітні технології, що застосовуються тим чи іншим колективом, є періодична преса, листки технічної інформації, спеціальні брошури, тематичні кінофільми, виступи передовиків виробництва по радіо й телебаченню тощо. Цій же меті слугують виставки досягнень народного господарства, виставки робіт новаторів і раціоналізаторів. Подібні форми поширення досвіду дають змогу, по–перше, дати загальне уявлення про нього максимально широким колам зацікавлених у його впровадженні осіб, по–друге, вони слугують основою інших, активніших форм обміну, що передбачають безпосередні контакти між членами виробничих колективів. До числа останніх можна зарахувати такі форми, як:

1. Відрядження окремих працівників і делегацій на споріднені підприємства з метою вивчення на місці досвіду й технології виробництва.
2. Виїзд окремих осіб та комплексних бригад з метою демонстрації на інших підприємствах своїх методів праці і винайдених ними пристосувань.
3. Міжреспубліканські школи досвіду й т. ін.

Такого роду контакти сприяють найбільш ефективному впровадженню в життя всього передового, що сприяє підвищенню продуктивності праці та зниженню собівартості продукції, з одного боку, і зміцненню

дружби й товариської взаємодопомоги колективів, що співпрацюють, з іншого. Про ефективність виробничих зв'язків щодо обміну досвідом можна наочно судити на прикладі співпраці працівників як промисловості, так і сільського господарства Білоруської та Української РСР у 1959–1965 рр..

Необхідність виробничих зв'язків з обміну передовим досвідом між спорідненими підприємствами Білоруської та Української РСР у ці роки зумовлена тим, що на цих підприємствах при виконанні одних і тих самих виробничих операцій витрати праці нерідко були різними. Так, наприклад, витрати на виробництво чавунного й сталевого литва в нормогодинах по Мінському та Харківському тракторним заводам на початок семирічки становили [4,с.10]:

Витрати праці в нормогодинах по ділянках	Сталеве литво		Литво з сірого чавуна	
	МТЗ	ХТЗ	МТЗ	ХТЗ
Усього	47,5	21,1	48,0	27,7
Плавильний	7,20	3,8	4,2	2,7
Стрижневий	5,63	2,9	13,6	7,2
Формувальний	9,15	9,1	9,3	9,1
Землезаготівельний	7,10	1,8	4,6	1,2
Термообрубний	13, 42	9,5	16,3	7,2

Значне перевищення витрат праці на виробництві сталевого й чавунного литва на Мінському тракторному заводі у порівнянні з Харківським викликало, відповідно, і перевищення собівартості його продукції. Якщо порівняти калькуляцію собівартості однієї тонни литва на цих заводах у 1959 р., то можна помітити, що собівартість однієї тонни сталевого литва на ХТЗ була на 407 карб. 96 коп. нижчою, ніж на МТЗ, а відсоток цехових витрат у відношенні до заробітної плати на МТЗ був на 106,4% вищим, ніж на ХТЗ. Отже вивчення та впровадження досвіду роботи харків'ян, у яких цехові витрати, знос інструменту та втрати від браку набагато нижчі, було для мінських тракторозаводців одним з найважливіших завдань у роки семирічки в боротьбі за зниження собівартості своєї продукції.

У свою чергу, багатьом українським машинобудівним підприємствам, у тому числі й Харківському тракторному заводу, було що запозичити у своїх білоруських колег. Зокрема, питома вага допоміжних робітників на цілому ряді білоруських підприємств у ці роки була значно нижчою, ніж на українських [5,с.10], що, відповідно, знижувало собівартість виробленої ними продукції.

Чимало цінного могли запозичити в роки семирічки у своїх білоруських колег й українські верстатобудівники, бо в ці роки на верстатобудівних підприємствах БРСР середня продуктивність праці була на 20% вищою, ніж на підприємствах України [6,арк.110]. Аналогічні приклади необхідності тісних виробничих зв'язків білоруських і українських підприємств у сфері обміну передовим досвідом для успішного виконання грандіозних завдань, поставлених семирічним планом розвитку народного господарства нашої країни, можна навести і в інших галузях промисловості: легкої, харчової, деревообробної тощо.

Весь досвід виробничого співробітництва підприємств Білорусії та України в 1959–1965 рр.. наочно свідчить про економічну ефектив-

ність такого роду зв'язків. Так, наприклад, у 1959 р. в Мінську на низці промислових підприємств побувала комплексна бригада працівників промисловості Харківського раднаргоспу. Запозичення методу виправлення дефектних колінчастих валів двигуна СМД, застосованого на Мінському тракторному заводі, дало в тому ж році заводові «Серп і молот» 250 тис. карбованців економії, а економічний ефект від упровадження автомата для навивання пружин, запозиченого в результаті цієї ж поїздки на Мінському мотовелозаводі, склав 30 тис. карбованців [7,арк.188,189].

У свою чергу, в результаті поїздки на Харківський тракторний завод у першому півріччі 1960 р. представників Мінського заводу запасних частин, мінчани змогли значно поліпшити якість виготовлення цілого ряду деталей трактора ДТ–54 і, особливо, колінчастого валу [8,арк.55]. Результатом поїздки Борисовського авторемонтного заводу на Київський АРЗ–12 стало впровадження у виробництво таких нововведень як електроімпульсне наплавлення й переклад клепки рам на пневмомолоток, що значно підвищило продуктивність праці Борисовських авторемонтників [9,арк.88]. У цьому ж році досвід Київського АРЗ–12 щодо реставрації роликових конічних підшипників, зміну технології розбирання заднього моста та волани ресор ЗІЛ–150 було запроваджено на Гомельському авторемонтному заводі, що принесло йому 33598 карбованців річної економії [8,арк.78].

Тісна співпраця з обміну передовим виробничим досвідом встановилася в тому ж році між Кременчуцьким і Мінським автомобільними заводами, Могильовським ремонтним заводом і Одеським заводом ім. Жовтневої революції, Гродненським заводом «Автозапчастина» і Харківським верстатобудівним заводом тощо. Тільки впровадження з досвіду Мінського автозаводу кантувачами ланжеронів дозволило Кременчуцькому автомобільному заводу заощадити в 1960 р. додатково 22 тис. карбованців [10,арк.80]. Співпраця Оршанського тракторо-ремонтного заводу з Харківським котельно–зварювальним і Дарницьким дорожньобудівним заводами дозволила оршанцям впровадити в себе новітню технологію ремонту тракторів С–80 і виготовлення башт Рожновського, що принесло їхньому заводові в 1960 р. 80,6 тис. карбованців заощаджень [8,арк.87], а впровадження верстата для обробки ден для цистерн, що раніше застосовувався на Одеському котельно–зварювальному заводі, дало їм можливість заощадити в 1962 р. близько 40 т. кутового металу [11].

Багато цінного запозичили в роки семирічки у своїх дарницьких колег працівники Слуцького авторемонтного заводу. Великим гальмом у підвищенні продуктивності праці на цьому підприємстві протягом цілого ряду років була відсутність механізації таких трудомістких процесів, як різання листового заліза, прокладок для двигунів. Зварювання листового заліза для ремонту кузовів проводилося газозварювальним апаратом. Якість роботи була низькою, метал жолобився. Спроби інженерів і раціоналізаторів заводу власними силами усунути ці недоліки не давали суттєвих результатів. Тоді слуцькі авторемонтники звернулися по допомогу на Дарницький авторемонтний завод. У своїх українських колег вони запозичили досвід ремонту машин шляхом наварювання спеціально заготовлених стандартних латок, причому зварювання стало проводитися в середовищі вуглекислого газу, що значно підвищило його якість. Крім того, працівники Дарницького заводу передали білорусам креслення віброножиць для різання металу, упровадження яких, замість

ручних, призвело до підвищення продуктивності праці в десять разів. Було запозичено також і конвеєрний метод складання кузовів машин ГАЗ–69, креслення цього конвеєра були включені в проектну документацію нового складального цеху, будівництво якого розпочалося на Слуцькому авторемонтному заводі в 1965 р.

Поряд із запозиченням досягнень українців білоруські машино– і верстатобудівники самі ділилися з ними всім тим новим, що накопичилося в них у процесі роботи, і слід зазначити, що поїздки українських фахівців на підприємства Білорусі для переймання досвіду роботи та запозичення новітньої технології виробництва в цей період були настільки ж частими, як і поїздки білоруських фахівців в Україну. Так, наприклад, у 1960 р. тільки Мінський завод запасних частин відвідали працівники Київського проектно–конструкторсько–технологічного інституту та група працівників Запорізького автомобільного заводу. У цьому ж році Мінський завод запасних частин передав для впровадження на заводах України таку документацію: Луганському заводу тракторних деталей – шнековий і тракові транспортери для видалення стружки та пневмоприймачі до ГКМ, а проектно–конструкторсько–технологічному інститутові – документацію на технологічні процеси штампування й механічної обробки конічних шестерень, а також креслення штампів для цих деталей [8,арк.213].

Великих успіхів у роки семирічки досягли ливарники підприємств Управління машинобудування Білоруського раднаргоспу. Досвід їхньої роботи викликав велике зацікавлення в працівників споріднених підприємств Української РСР. 19 грудня 1962 Центральне бюро технічної інформації Донецького раднаргоспу звернулося до Білоруського раднаргоспу з проханням дозволити комплексній бригаді ливарників Донецького раднаргоспу відвідати ряд промислових підприємств Білорусі з метою вивчення й запозичення в них передового досвіду в ливарному виробництві [12,арк.192]. Ця поїздка дозволила ливарникам Україні використовувати у себе на підприємствах досвід білоруських колег, що сприяло подальшому підвищенню продуктивності їхньої праці. Багато цінного, зокрема, українські ливарники запозичили на Могильовському металургійному заводі ім. Мясникова. У 1963р. цей завод впровадив у себе установку для напівбезперервного способу виливки труб, що дозволило збільшити продуктивність труболиварного цеху в п'ять разів і знизити собівартість виливки труб у два рази. Свій досвід напівбезперервної виливки труб завод передав Львівському, Керченському й ряду інших металургійних заводів України [13,с.129].

Але підприємства Білорусі не тільки приймали у себе комплексні бригади працівників з України, але й самі висилали групи новаторів і раціоналізаторів з метою демонстрації їхніх методів роботи безпосередньо на українських підприємствах. У вересні 1962 р. група білоруських новаторів у складі Л. І. Потаповича, Н. І. Євтихійович, В. Ф. Доленкіна виїжджала в Україну. Вони виступили на підприємствах Харкова, Миколаєва, Запоріжжя, Херсона та Одеси. Виступи їхні супроводжувалися демонстрацією роботи впровадженого ними прогресивного ріжучого інструменту, що викликав великий інтерес українських верстатобудівників. Після цієї поїздки до Мінська надійшли сотні запитів на робочі креслення новинок, що демонструвалися [14,с.62]. Важливу роль у справі поширення передового досвіду білоруських новаторів в Україні відіграла утворена 1962р. Вітебська рада новаторів. Її члени неодноразово запрошувалися

на українські підприємства для демонстрації винайдених ними пристроїв та інструментів.

Усі перераховані вище приклади наочно свідчать про економічну взаємовигідність встановлення та зміцнення зв'язків між колективами споріднених підприємств союзних республік у справі взаємообміну досвідом і новітньою технологією. Однак під час цього взаємообміну потрібно враховувати сліпе копіювання, огульні запозичування без урахування того, як нововведення відіб'ється на роботі того чи іншого підприємства в цілому, позаяк у протилежному випадку поліпшення роботи на одній ділянці може створити труднощі на іншій. Так, наприклад, в 1965 р. після закінчення реконструкції миловарні Гомельського жирокомбінату його працівники зіткнулися з фактом, що продуктивність відділення відходів жирів задовольняє потребу заводу тільки на 65%. Це сталося тому, що в 1963–1964 рр. на жирокомбінаті було впроваджено дві нові установки для безперервної нейтралізації масла і саломас за новим, досить економічнм методом, запозиченим на Запорізькому жирокомбінаті. При нейтралізації за цим методом відходи жиру виходять з концентрацією 8–10% замість 20–30%, як було за дотеперішнього застосування періодичного методу нейтралізації, що й призвело до невідповідності виробництва до потребою в ньому на миловарному заводі [15,арк.12]. Це тільки один із прикладів, коли планова радянська економіка не враховувала реалій повсякденності й прагнула до дутих цифр і показників. Однак тенденції та напрямки білорусько–українського співробітництва в цілому мали правильний вектор розвитку та сприяли позитивному економічному розвитку сусідніх республік. Досвід і уроки тих років повинні враховуватися при побудові ефективної моделі міждержавного співробітництва на пострадянському просторі сьогодні.

Список використаних джерел

1.В.С. Лукошко. Сближение социалистических наций в период развернутого строительства коммунизма. – М. : Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1963. – 99 с.; А.Д. Молочко. Национальные отношения в СССР в период развернутого строительства коммунизма. – Мн.: Знание, 1962. – 87 с.; Э.Я. Хильченко. Деятельность КПУ Украины по укреплению братских связей украинского народа с другими народами СССР. Дисс. на соиск. уч. ст. к.и.н. – Львов, 1965.

2.С.Н. Малинин, М.М. Иппа. Экономика Белорусской ССР и перспективы ее развития. – М.:Госпланиздат, 1960. – 237 с.; Г.Ю. Коробов. Межреспубликанские и внутриреспубликанские кооперированные связи предприятий БССР. – Мн.: Полымя, 1968. – 104 с.

3.П.І. Брыгадзін і інш. Гісторыя Беларусі. XIX–XX ст. курс лекцый. Ч.2. – Мн.: РІВШ БДУ, 2002. – 346 с.; П.Г. Чигринов. Белорусская история. – Мн.: Современная школа, 2010. – 928 с.

4.Сборник докладов Минской городской конференции по перспективам развития литейного производства в БССР. / Ред. В.Н.Булах. – Мн. : Изд–во Акад. наук БССР, 1959.

5.О.С. Ситников. Экономическая эффективность механизации и автоматизации вспомагательных процессов в машиностроении. – Мн: Вышейш. шк., 1997.

6. Національний архів Республіки Беларусь (далі – НАРБ). – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.2364.

7. Там само. – Ф.4819. – Оп.1. – Спр.347.

8. Там само. – Ф.1081. – Оп.1. – Спр.10.

9. Там само. – Спр.94.

10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.4819. – Оп.1. – Спр.561.

11. Советская Белоруссия, 1962, 28 марта.

12. НАРБ – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.596.

13. Белорусская ССР. Могилевская область. – Мн., 1968.

14. А.Д. Молочко. Нации СССР на пути к коммунизму. – Мн., 1963.

15. НАРБ. – Ф.1131. – Оп.1. – Спр.643–ж.

Жерносекова Д.Д. Экономические основы деятельности производственных коллективов Беларуси в УССР как фактор формирования новой модели межгосударственного сотрудничества (1959–1965 гг.)

Исследовано формирование системы белорусско–украинских межгосударственных основ деятельности производственных коллективов в период «хрущевской индустриализации» 1959–1965 гг. Введен в научный оборот значительный объем неопубликованных документальных материалов. Освещены основные направления и формы взаимоотношений Беларуси и Украины в этой сфере, раскрыты особенности процесса формирования добрососедских отношений между двумя странами в 1959–1965 гг.

Ключевые слова: *Белорусская ССР, Украинская ССР, межреспубликанское сотрудничество, индустриализация, промышленность.*

Zhernosekova, D.D. Economic bases of production teams Belarus in the USSR as a factor in the formation of a new model interstate cooperation (1959–1965)

The article examines the formation of the Belarusian–Ukrainian intergovernmental foundations of industrial groups during the period of «Khrushchev's industrialization»1959–1965. It's entered into practice a considerable amount of unpublished documentary materials. It deals with the main directions and forms of relations between Belarus and Ukraine in this sphere, the features of the formation of good–neighborly relations between two countries in the 1959–1965.

Key words: *Byelorussian SSR, Ukrainian SSR, the inter–republican cooperation, industrialization, industry.*

УДК 94(477):371.84–054.72

Гуменюк О.А.

Центральний Союз Українського Студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно–освітній сфері

Висвітлюється проблема організації та діяльності Центрального Союзу Українського Студентства (ЦеСУС) в міжвоєнний період. Робота ЦеСУСа було дуже важлива для української студентської еміграції в Європі. Центральний Союз Українського Студентства представляв українську еміграцію на міжнародній арені. Культурно–освітня робота була найуспішнішим видом діяльності Союзу.

Ключові слова: *Центральний Союз Українського Студентства, український, студенти, еміграція, міжнародний, культурно–освітня діяльність.*

Говорячи про культурно–освітню діяльність українських студентів–емігрантів загалом та про організації української студентської молоді зокрема, варто окремо згадати ЦеСУС (Центральний Союз Українського Студентства) як головну консолідуючу організацію в студентському середовищі.

На початку 1920–х рр. студентські громади в еміграції були неоднорідними за віковим складом, соціальним і територіальним походженням та ідеологічними переконаннями своїх членів. Крім організацій у Данцигу та Кенігсберзі, їх основу становили колишні вояки, які часто зосереджували владу у своїх руках і вдавались до військових методів керівництва. Все це породжувало внутрішні конфлікти. Для їх подолання та об'єднання молоді в національний союз, визначення єдиної мети та завдань студентства, координування його діяльності в різних країнах і на міжнародній арені, налагодження взаємодопомоги та віднайдення нових джерел матеріальної підтримки постала необхідність проведення установчого конгресу. Однак підготовка до нього виявила розходження між соціалістичною та несоціалістичною молоддю щодо характеру з'їзду. Перші виступали за його аполітичність, вважаючи, що об'єднати молодь можливо лише на засадах професійності та спільності соціально–культурних інтересів. Другі шлях до примирення та об'єднання вбачали через вироблення спільних ідейних принципів. Конгрес не вирішив всіх проблем, а переклав їх на створені ним ЦеСУС (Центральний Союз Українського Студентства) і ЦеДУС (Центральна Допомога Українському Студентству).

Мета ЦеДУСа полягала в централізації допомогової акції студентству з різних джерел та в справедливому розподілі їх коштів. Допомогова централь повинна була надавати матеріальну підтримку українським студентам–емігрантам поза межами ЧСР. Її ліквідація на початку 1923 р. була спричинена боротьбою студентських угруповань різних політичних орієнтацій за джерела фінансової підтримки, невизнанням централі українською академічною молоддю в Чехословаччині, українською спільнотою в Америці та протидією їй з боку Української Студентської Помочі в Празі. Функції ЦеДУСа перейшли до ЦеСУСа, який був виразником інтересів насамперед галицької молоді. Остання чисельно переважала в його складі[4,с.10–11].

Отже, ЦеСУС був заснований на Третьому Всестудентському З'їзді у Празі 20 червня – 8 липня 1922 р. Деякий час ЦеДУС і ЦеСУС існували разом[1,с.140].

Про велике значення утворення ЦеСУСа зазначали його президенти П.Ган та М.Масюкевич. Так, П.Ган писав: «До створення ЦеСУСа прояви студентського життя були роздрібнені. Їх вплив на український суспільний рух був непомітний. ЦеСУС став тереном, на якому вперше була довершена злука розірваних кордоном психічних світів молоді української генерації. Саме в ньому була переведена ідея соборності української думки і інтересів, якої не було можна дотепер перевести в ніяких інших ділянках нашої національної політики. Це перша і найважливіша функція, яку проявив і проявляє ЦеСУС в українському суспільному житті.»[3,с.8–9].

Дійсно, важко переоцінити велике значення утворення Центрального Союзу Українського Студентства не тільки для студентів, але і для всієї української міжвоєнної еміграції. ЦеСУС проявив себе як сильна організація українського студентства. Найбільший успіх Союз мав саме в проведенні культурно–освітньої та міжнародної діяльності.

Місцем заснування та перебування ЦеСУСа до 1935 р. була Прага. Празька влада затвердила 24 липня 1924 р. й статут ЦеСУСа. Відповідно до статуту Цесус має за мету «нести всебічну моральну, культурну, станову і матеріальну допомогу своїм членам в їх стремліннях осягнути фахового виобразования»(§ 3). «Намічену мету осягає ЦеСУС тим, що 1) заступає студентство перед владою, в публічнім життю та міжнародних студентських організаціях і добродійних студентських та інших установах; 2) закладає та підпирає інституції для оборони інтересів студентства; 3) влаштовує з'їзди, збори, вистави, забави, відчити, анкети та інше; 4) видає періодичні та неперіодичні друки; 5) набуває майно, організовує і веде студентські кооперативи і підприємства; 6) веде міжнародну акцію допомоги українському студентству та управляє фондами на те призначеними» (§ 4) [6,с.56].

ЦеСУС проводив внутрішню і зовнішню діяльність. Серед внутрішньої особливе значення мала допомогова діяльність. Але в справі матеріального забезпечення українських студентів ЦеСУСові не вдалось досягти великого успіху. Найкращий в цьому плані час припадає саме з моменту заснування організації до приблизно 1926–1927 рр. Наслідками невдало проведеної акції по матеріальному забезпеченню українського студентства стали в подальшому суперечності з організаціями українських студентів–емігрантів.

Для проведення своєї різноманітної діяльності ЦеСУС мав такі відділи: економічний, міжнародних відносин, культурно–суспільного виховання і видавництва.

В даному контексті діяльності української студентської еміграції потрібно особливу увагу звернути на Відділ Міжнародних Відносин. Про його велику роль та важливі завдання можна робити висновки, ознайомившись з програмою цього відділу:

1. Мета Відділу Міжнародних Відносин:

- боротьба з ворожою акцією проти українського студентства з боку чинників московського, польського, румунського студентства, прокомуністично налаштованих елементів.
- Пропаганда визвольних ідей українського народу серед чужинців.
- Пропаганда і популяризація українського високого шкільництва серед чужинців.
- Співпраця з чужоземним студентством в культурній діяльності

2. Засоби для проведення вищенаведених цілей:

- Участь в міжнародних студентських та культурних організаціях та міжнародних студентських та культурних Конгресах.
- Участь в діяльності Міжнародної Студентської Конфедерації С. І. Е.
- Участь в діяльності Європейського Студентського Допомогового Фонду.
- Участь в Міжнародному Союзі Організацій для Ліги Націй.
- Виміна часописів
- Видання бюлетеню іноземними мовами.
- Дописи до іноземних студентських часописів.
- Постійне листування з міжнародними та іноземними студентськими організаціями
- Влаштування сходин з іноземцями в Празі
- Виготовлення рефератів про українське високе шкільництво, культурну діяльність українських студентів.
- Організація груп українських студентів для подорожей до іноземних держав.
- Влаштування доповідей для іноземців про діяльність українських студентських організацій.
- Видання спеціальної брошури про культурну діяльність українського студентства іноземними мовами
- Забезпечення найбільшої співпраці серед студентства, в яких немає власної держави.

3. Обсяг праці передбачає наступні дії:

Міжнародна Студентська Конфедерація С. І. Е.

- вести пропаганду на форумі С. І. Е. та приєднувати з–поміж іноземного студентства прихильників українського студентства для цієї акції.
- Досягнути найбільшого порозуміння із студентством англійським, німецьким та інших прихильних народів.
- Виготовити відповідні реферати.
- Видати спеціальне число «Студентського вісника» іноземними мовами чи відповідну брошуру.

Європейський Студентський Допороговий Фонд

- пропаганда культурної діяльності українського студентства
- дбати про матеріальну допомогу українського студентства на Західній Україні та на еміграції[11,арк.5–6].

Отже, Відділу Міжнародних Відносин було присвячено велику увагу, враховуючи його пропагандистську роль. ЦеСУС від 1921 р. був членом С. І. Е. і брав участь у всіх конференціях цієї міжнародної студентської організації. Так, тісно співпрацюючи з С. І. Е., ЦеСУС вирішував важливі для українського студентства питання: шукав полегшення для студентства, що виїжджало до інших країн; опікувався питаннями з нансенівськими паспортами для українців; домовлявся про відправлення на гастролі українського студентського хору до Західної Європи тощо[11,арк.35].

Протягом перших двох років свого існування ЦеСУС видав цілий ряд окремих брошур англійською, французькою, німецькою мовами про Україну, українське студентство та українські високі школи. У міжнародних студентських журналах постійно розміщались статті про українські справи.

З цілим рядом редакцій іноземних студентських організацій вівся обмін періодичними виданнями[2,с.16–17].

Взагалі, справі представлення українського студентства, його історії та культури серед міжнародної спільноти відводилось важливе місце. Діячами ЦеСУСа усвідомлювалось значення пропагандистської акції в іноземному середовищі. Найбільше сприяв цьому багатолітній керівник Відділу Міжнародних Відносин, а також президент ЦеСУСу В. Орелецький. Зокрема він писав: « Чужоземна студентська преса вже має ясне поняття про українське студентство, та коли інформує своїх читачів про нього, то вже не вживає таких термінів як Русини, Малороси, Галичани. ЦеСУС дав посередньо імпульс українським студентам, нав'язувати зносини з чужиною. Зараз мало є міжнародних студентських конференций, де б не були заступлені українські студенти, або де би не говорили про них.»[10,с.44].

Відносини з представниками іноземного студентства в справі їх інформування про українську справу були поставлені на високий рівень саме в Відділі Міжнародних Відносин. Так, у звіті цього відділу за 1923 р. зазначалось наступне:

Зносини з представниками іноземних держав:

- з англійськими студентами щирі і приятельські. В англійській пресі є переклади з української літератури; також велике зацікавлення в справі відправлення українського студентського хору до Англії.
- З чехословацькими студентами відносини щирі та приятельські. Зносини з чехословацьким студентством відбуваються за особистої присутності делегатів чи представників. Взаємини між ЦеСУСом і Центральним Союзом Чехословацького Студентства є гарними і той Союз завжди йде на зустріч нашим потребам.
- З болгарскими та білоруськими студентами встановились гарні відносини. Українська делегация з Праги приїздила на з'їзд болгарского студентства в Софії.
- Німці завжди ставляться уважно до потреб українських студентів та допомагали їм морально та матеріально.
- Швейцарське студентство часто допомагало на міжнародних форумах.
- Щодо шведів, то тут підкреслювалась потреба нав'язування перерваних культурних відносин між Швецією та Україною.
- У відносинах із студентами із США наголошувалось, щоб в пресі США йшло розмежування на українське і російське студентство[11,арк.36–37].

Міжнародний відділ ЦеСУСу вів листування з Централею С. І. Е., яка мала свій осідок в Брюсселі, з французькими, англійськими, німецькими, швейцарськими, бельгійськими, італійськими, чеськими та шведськими студентськими союзами. Для ведення листування з іноземними студентськими союзами при Міжнародному відділі ЦеСУСу існували три референтури: 1) англо–саксонська, 2) романська, 3) слов'янська та германська. Тісні взаємини підтримував ЦеСУС з централею білоруського студентства, що саме завдяки старанням ЦеСУСу стала згодом членом С. І. Е. і свій мандат передавала ЦеСУСові, щоб той заступав її інтереси на з'їздах і конференціях С. І. Е[2,с.17].

Особисті зв'язки підтримував ЦеСУС з югославским студентством через «Югославський Студентський Клуб» у Празі. За участю Центрального Союзу засновано «Об'єднання Студентів–Емігрантів народів Сходу Європи», яке видавало свій бюлетень. Це об'єднання рішуче боролось з шовіністичними акціями російського еміграційного студентства. Членами цього об'єднання були крім українців також білоруси, вірмени, грузини, татари та інші народи. Об'єднання не могло домогтися офіційного визнання чехословацкого уряду[11,арк.21].

Крім ЦеСУСу працю на міжнародному форумі вели також інші українські організації, очевидно в порозумінні з ЦеСУСом і часто при його активній допомозі. Серед цих організацій, зокрема, варто згадати Союз Відродження Українського Студентства (СВУС), який брав участь в багатьох міжнародних з'їздах християнського студентства і завданням якого було «об'єднувати українське студентство для праці над відродженням студентства та суспільства на засадах християнської етики».

У міжнародному житті ЦеСУСу відігравала велику роль також участь українських студентів у діяльності Студентської домівки у Празі. З поміж понад 2000 членів домівки, українців в 1923 р. було 621 студенти. Там містився і осідок ЦеСУСу, а з уваги на участь у житті Студентської домівки студентів різних національностей, це був центр, в якому можна було шукати і підтримувати контакти з різними групами студентів[2,с.17–18].

Міжнародний відділ ЦеСУСу щорічно висилав привітання з нагоди проголошення державної незалежності чеським, білоруським, грузинським, вірменським, балтійським та іншим студентським союзам.

Отже, ЦеСУС розвивав серед європейців національно–культурну акцію про українців. В 1925 р. ЦеСУС через своїх представників брав участь в конференціях Міжнародної Студентської Помочі (в Женеві) та Міжнародної Студентської Конфедерації (Копенгаген). В 1927 р. представники ЦеСУСа брали участь в Міжнародному Конгресі в Берліні тощо[9,с.108]. Варто зазначити, що саме протягом 1924–1926 рр. ЦеСУС виступає як повноправний член міжнародного студентського руху. Характерною рисою цього періоду була боротьба українців з польськими, румунськими та російськими студентами, а також «українцями–малоросами», які намагались позбавити Союз права представляти на міжнародній арені студентську молодь з окупованих українських земель[4,с.13]. Президент ЦеСУСа І.Федів так характеризує міжнародну діяльність організації: «ЦеСУС здобув собі на міжнароднім полі (розуміється студентськім) такі позиції і захопив у своїй міжнародній акції таку ширину ділання, як ні одна українська організація будь то молодшого чи старшого нашого покоління.»[12,с.7].

В 1930–і роки діяльність відділу міжнародних відносин продовжувалась. Основні її моменти нічим не відрізнялись від попереднього періоду. В міжнародній діяльності ЦеСУСу варто відзначити 1937 рік, який став для нього найбільш вдалим за цей період існування організації. В квітні 1937 р. ЦеСУС взяв участь в Міжнародній виставці студентської культури і мистецтва, що відбулася в Неаполі, висилаючи туди вибрані мистецькі твори студентів художників–малярів, мистецькі фотографії та студентську пресу і книжкову продукцію. Факт виступу на цій виставці, підбір мистецьких творів, фотографій, преси і книжок – що відзначався явно підкресленим національним характером, та зовнішній знак нашої участі в тій виставці – вивішення українського прапора на замку, де саме відбувалась виставка, повідомлення в італійській пресі про цей виступ – принесли безсумнівний успіх для української справи[2,с.44–45].

Основна причина успішної міжнародної діяльності полягала в правильній постановці ведення праці ЦеСУСу і в її послідовності. Той факт, що у міжнародному відділі Центрального Союзу Українського Студентства протягом двох років працювали ті самі люди (зокрема В. Орелецький) позитивно сприяв діяльності цього відділу.

Дійсно, діяльність Міжнародного відділу ЦеСУСу була досить успішною в міжвоєнний період. Діячі цього відділу гідно виконали завдання представлення українських студентів, їх культури в середовищі європейської спільноти.

Культурно–суспільний відділ ЦеСУСу відігравав важливу роль в справі організації культурно–освітньої діяльності українських студентів–емігрантів. Перед культурно–суспільним відділом стояли завдання збирати інформацію про умови і можливості навчання на високих школах різних країн; підтримувати зв'язок з українськими високими школами; проводити реєстрацію фахових студентських гуртків та нормувати їх працю; намагався підтримати українських студентів, що займались науковою роботою, а особливо творчою науковою роботою; пропагувати спорт серед українських студентів та видавати за допомогою окремої редакційної колегії свій власний журнал «Студентський вісник» (виходив як офіційний чи неофіційний орган ЦеСУСу в роках 1923–1931 у Празі, 1936–1939 у Львові та 1947–1948 у Мюнхені)[5,арк.2].

1923 р. на з'їзді ЦеСУСу при культурно–суспільному відділі було засновано спортову рефентуру, тоді ж говорилось і про необхідність заснування центрального спортивного органу українських студентів–емігрантів. Завдання спортивного референта полягали в наступному:

– інформувати своїх про спортивне життя і інформувати іноземців про український спорт;

– встановити відносини з іноземними спортивними товариствами та проводити спільні спортивні акції[5,арк.4].

Вже на з'їзді ЦеСУСа в березні 1924 р. було засновано Український Спортовий Союз під назвою Союз Копаного М'яча. Він згодом вступив до «Чеської асоціації футболової»[6,с.28].

Взагалі, ЦеСУС відводив спорту велике значення. Оскільки через спортивну діяльність українських студентів також можна було простежити окремі моменти культури та історії України. Вдалий виступ українських спортсменів на міжнародних змаганнях позитивно висвітлював діяльність всієї української еміграції. Більшість українських студентських спортивних організацій перебували у керівництві ЦеСУСу

і це позитивно впливало на їх діяльність. ЦеСУС всіляко підтримував участь українських студентів на міжнародних спортивних змаганнях. Так, показовими в цьому плані є спроба Центрального Союзу відправити на Міжнародну Студентську Спортивну Олімпіаду, яка відбувалась в Парижі 1937 р, свою національну збірну. Ще за декілька місяців до Олімпіади розпочалась підготовка в Празі до виступу українських студентів (в основному команди копаного м'яча). В цій справі допомагав Центральному Союзу спеціально створений «Громадський Комітет допомоги для висланя студентської репрезентації на міжнародні змагання» під протекторатом проф. д–ра Івана Горбачовського. Приготування до участі в Олімпіаді були досить успішними. Але через несприятливі зовнішньополітичні умови українській делегації так і не вдалось виступити на Олімпіаді[8,арк.30].

Культурно–освітні заходи, які проводив культурно–суспільний відділ Центрального Союзу Українського Студентства були характерними для такої ж діяльності і серед інших українських студентських організацій. В даному випадку, особливість полягала в тому, що ЦеСУС координував всі аспекти культурно–освітньої діяльності української студентської еміграції. Отже, ЦеСУС проводив діяльність, відзначаючи різні урочистості та річниці і беручи участь у подіях загально–національного значення: в жалобі з приводу убивства Головного Отамана Симона Петлюри (з цієї нагоди видано окреме число «Студентського вісника», в акції з приводу скорочення підмог, що їх українські культурно–наукові установи отримували від чехословацького уряду[2,с.33].

Варто сказати про одну з найбільших культурно–освітніх акцій, влаштованих за сприяння Культурно–суспільного відділу Центрального Союзу Українського Студентства, а саме проведення тижня Українських Високих Шкіл в 1923 р. Планувалось, що тиждень Українських Високих Шкіл влаштує більшість українських студентських організацій на еміграції. По суті, цю акцію на належному рівні підтримали українські студентські організації у Львові, Пшібрамі і Празі[5,арк.4].

Програма тижня Українських Високих Шкіл в Празі передбачала:

1. Ряд рефератів для українського студентства та громадянства в Празі про українські високі школи у Львові.

2. Академія з рефератами і участю Українського Академічного Хору.

3. Товариські сходини професури і студентів чеських високих шкіл з професурою і студентами українських високих шкіл у Празі з метою інформування про загальний стан справ.

4. Виставка, яка б показала культурний і науковий доробок українських високих шкіл, стан і положення українського шкільництва взагалі[7,арк.23].

Найбільший успіх тиждень Українських Високих Шкіл мав в Чехословаччині. Так, тут за участю Культурно–суспільного відділу ЦеСУСу спільно з трьома високими українськими школами в Чехословаччині були влаштовані чесько–українські сходини, де були прочитані реферати та влаштована виставка з життя українських високих шкіл та студентства[6,с.22].

Окремо потрібно зупинитись над журналом ЦеСУСу «Студентський вісник». В його редагуванні брали участь видатні журналісти і митці слова: М.Мухін, Є.Гловінський, В.Мартинець, М.Масюкевич, Є. Маланюк та ін.. Журнал мав, не зважаючи на позапартійний характер, свою тверду національну лінію і давав змогу студентам виявляти свої здібності та

висловлювати думки. Крім статей на суто студентські теми, порушувались на сторінках «Студентського вісника» також загальні питання, які хвилювали всі покоління української еміграції. На сторінках «Студентського вісника» знаходили місце статті на теми ідеологічні, суспільно–громадські, культурні та інші. Пильну увагу присвячено обговоренню нових книжок та культурним темам з українського та іноземного життя. В «Студентському віснику» поміщались звіти з діяльності різних студентських товариств та повідомлення із з'їздів ЦеСУСу, як також інформація про життя інших національних студентських груп та про міжнародне студентське життя. Постійно розміщувалась інформація про українські високі школи.

Велику увагу звертала редколегія «Студентського вісника» на літературу та мистецтво. Тут публікували свої оригінальні твори поряд з О.Олесем такі наші поети і письменники: О. Бабій, О. Степанович, О. Ольжич, Є. Маланюк, Ю. Липа, М. Мирський, Р. Купчинський та інші. Тут друкувались також численні переклади з іноземних творів та статті на літературні та наукові теми. «Студентський вісник» був популярним не лише серед студентства, але й серед широкого кола громадян[2,с.34].

В міжвоєнний період в країнах Центрально–Східної Європи діяла велика кількість українських студентських організацій. В 1922 р. було утворено Центральний Союз Українського Студентства для координації життя і діяльності в усіх сферах української студентської еміграції. До складу ЦеСУСу входили майже всі студентські організації українських емігрантів. Хоч ЦеСУС і був створений як центральна організація української студентської еміграції, але не у всіх питаннях він відображав погляди більшості студентів. В ідеологічному відношенні ЦеСУС було оголошено поза аполітичною організацією, але насправді в перших роках його існування спостерігаються суперечки на політичному ґрунті серед його членів. Це в подальшому призвело до розколу організації. ЦеСУС намагався налагодити справу матеріальної допомоги українським студентам в міжвоєнній Європі, але в цьому питанні його діяльність була невдалою.

Найбільший успіх мала міжнародна та культурно–освітня діяльність Центрального Союзу Українського Студентства. Для їх проведення були засновані відділи Міжнародних відносин та Культурно–суспільний. ЦеСУС вважав своєю першочерговою задачею пропаганду української культури, історії, традицій в середовищі європейської спільноти. ЦеСУС координував культурно–освітні акції більшості українських студентських організацій та проводив власні заходи.

Список використаних джерел

1. Антонович М. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945). – Мюнхен–Нью–Йорк–Торонто. – 1976. – 45 с.

2. Антонович М. Нариси історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945). // Український історик. – Мюнхен, 1974. – Ч.1–3. – С.136 – 154.

3. Ган П. ЦеСУС як чинник в українськім суспільнім життю. // Студентський вісник. – 1925. – Ч.8. – С.8 – 10.

4. Дуднік О. Я. Український студентський рух в еміграції (Центрально–Східна Європа, 20–ті роки XX ст.): Автореф. дис... – К., 2003. – 24 с.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України). Звіт про діяльність культурно–суспільного відділу Центрального Союзу Українського Студентства (1 жовтня 1923 р. – 1 травня 1924 р.). – Ф.3905. – Оп.1. – Спр.2.

6. Звіти з діяльності управи ЦеСУСу за 1923/24 рр. // Студентський вісник. – 1924. – Ч. 8–10. – С.15 – 36.

7. ЦДАВОВ України. Листування з студентськими та спортовими товариствами про фізичне виховання української молоді, в господарчих питаннях та ін. (8 жовтня 1923 р. – 24 червня 1924 р.) – Ф.3905. – Оп.1. – Спр.7.

8. Там само. Листування з українськими спортивними організаціями про їх діяльність (23 січня 1923 р. – 29 червня 1937 р.) – Ф.3905. – Оп.2. – Спр.127.

9. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. Ч.1. – 271 с.

10. Орелецький В. Зносини ЦеСУСа з чужоземним студентством // Студентський вісник. – 1924. – Ч.1. – С.35 – 50.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Програма діяльності, протоколи засідань, звіти та інформації про діяльність відділу міжнародних відносин та його референту. Інформаційно–довідкові матеріали про стан українського студентства у Польщі. Програма засідань III Міжнародної Студентської Конференції в Копенгагені 12–22 серпня 1925 р. (1923 р. – 1925 р.) – Ф.269. – Оп.1. – Спр.623.

12. Федів І. Українське студентство і ЦеСУС у міжнародному житті. // Студентський вісник. – 1925. – Ч.8. – С.5 – 8.

Гуменюк Е.А. Центральный Союз Украинского Студенчества – главная организация украинской студенческой эмиграции в культурно–образовательной сфере

Освещается проблема организации и деятельности Центрального Союза Украинского Студенчества (ЦеСУС) в между военный период. Работа ЦеСУСа была очень важна для украинской студенческой эмиграции в Европе. Центральный Союз Украинского Студенчества представлял украинскую эмиграцию на международной арене. Культурно–образовательная работа была самым успешным видом деятельности Союза.

Ключевые слова: *Центральный Союз Украинского Студенчества, украинский, студенты, эмиграция, международный, культурно–образовательная деятельность.*

Gumeniuk, O.A. Central Union of Ukrainian Student's – the main cultural and educational organization of the Ukrainian student's emigration

The article is devoted to the problem of foundation and activity of the Central Union of Ukrainian Student's (CUSU) during the interwar period. CUSU's work was very important for Ukrainian student's emigration in Europe. Central Union of Ukrainian Student's represented Ukrainian emigration at the international sphere. Cultural and educational work was the most successful way of CUSU's activity.

Key words: *Central Union of Ukrainian Student's, Ukrainian, students, emigration, international, cultural and educational activity.*

УДК 94 (477)

Гарагонич В.В.

Транскордонне співробітництво як фактор зближення України з Європейським Союзом

Досліджується роль транскордонного співробітництва у реалізації Україною євроінтеграційної стратегії. Акцентується увага на непорушності кордонів, необхідності поглиблення взаємовигідної співпраці між країнами–сусідами, використанні для цього допомоги ЄС, яка охоплює весь спектр програм і проектів транскордонного співробітництва між прикордонними областями. Головне, що їх об'єднує – це бажання сусідніх народів співпрацювати заради обміну досвідом, взаємодопомоги, поліпшення життя сусідів і свого власного.

Ключові слова: *Україна, Європейський Союз, транскордонне співробітництво, євроінтеграція.*

Народи, як і країни, мають кожен свою особливу і неповторну історію. Там, де проходять сучасні міждержавні кордони, по різні їх боки століттями проживають етноси, які впродовж віків зберігають спільні елементи мови і культури, схожі звичаї і традиції. Проте в силу нерівномірного розвитку сусідніх країн в їх прикордонних областях переплітаються минуле, нинішнє і майбутнє кожного народу.

Відомий громадсько–політичний діяч Іван Дзюба нагадує: «Європейські держави створювалися без нагляду ООН, ЮНЕСКО і навіть Європарламенту, створювалися мечем і вогнем; страшні злодіяння, що супроводжували цей тривалий процес, а точніше, були його суттю, вже надійно призабуті, в усякому разі, витолочені зі щоденної свідомості, ці держави вже можуть втішатися своїм благородним виглядом...

Класичні держави формувалися в добу, коли не існувало міжнародних норм стосовно прав людини та прав національних меншин – ці меншини, власне, цілі етноси безжально інтегрували чи, коли цього не вдавалося вчинити, знищували, що призвело до незворотнього збіднення етнічної та духовної картини людства...

Класичні національні держави утворювалися на засадах жорсткого протекціонізму, присоромлюючи те, що пізніше сформується в понятті «відкритого суспільства» [1,с.71].

Країни, продовжує думку Івана Дзюби другий президент України Леонід Кучма, ставши більш статечними, дійшли мовчазної згоди, що створене «мечем і вогнем», ціною «страшних злодіянь», «безжальної інтеграції» цілих етносів та «жорсткого протекціонізму» імперських

культур, перегляду вже не підлягає. Навіть якби виникло благородне бажання провести такий перегляд, це не вдалося б зробити через відсутність розумного засобу.

Будь–який крок у цьому напрямку відкриє такий страшний ящик Пандори, що людство здригнеться – адже список «історичних» претензій народів один до одного не має кінця... Цивілізовані країни зрозуміли, що у них лише один вихід: надалі поводитись пристойно, боротися за додержання прав людини вдома і у світі, розвивати відкрите суспільство, навіть не намагаючись змінити те, що вже змінити не можна – минуле.

Таке ставлення до минулого склалося, по суті, зовсім недавно, після Другої світової війни. Головним його проявом став принцип непорушності кордонів. Не можна ставити під сумнів кордони як нібито історично несправедливі або такі, що не збігаються з розселенням народів. Якщо ж така держава розділяється, адміністративні кордони, за згодою сторін, дорівнюються до державних і стають такими. За цим не новим принципом і апробованим не раз досвідом розділився і СРСР, що призвело до появи незалежної України [1,с.71–72].

Тема перекроювання післявоєнних кордонів Європи, зокрема українських, час від часу випливає на різних рівнях то в Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії, даремно розбурхуючи людей [1,с.50–52].

У червні 1997 року Україна і Румунія підписали загальнополітичну угоду, у якій Бухарест відмовлявся від територіальних претензій до Києва. Однак осад лишився. Все це врегулювання сталося лише під впливом розширення НАТО: у лютому 1997–го президент Константинеску зробив заяву про те, що Румунія йде на «історичну жертву» заради того, щоб бути членом альянсу, тобто визнав цей крок своєї країни вимушеним. Але, оскільки українсько–румунська угода містить у собі осуд пакту Молотова–Ріббентропа, залишається щілина для марних територіальних суперечок і у майбутньому, нехай не обов'язково на державному рівні [1,с.49–50].

Україна посідає виняткове місце на світовій мапі. Її місцеположення доводить, що найважливіша регіональна держава (а Україна стане такою, коли подолає свої нинішні економічні труднощі та хвороби зростання) не обов'язково має бути величезною [2,с.14]. Україна входить до Карпатського та Чорноморського регіонів, вона – законна частина Східної Європи.

За розмірами своєї території Україна посідає перше місце у Європі. Серед європейських країн Україна, територія якої займає 604 тисячі квадратних кілометрів, найбільша. І навіть більше того – географічний центр Європи знаходиться на українській території, у Закарпатті, що є також символічним [1,с.35].

На фоні такої диспозиції європейські інституції вбачають в інтенсивному розвитку транскордонного співробітництва в Центрально–Східній Європі ефективне знаряддя превентивної дії зі зняття напруги та упередження можливого виникнення конфліктних ситуацій у стосунках між сусідніми державами [3,с.55]. У цьому контексті дослідження теорії і практики участі регіонів України в транскордонному співробітництві має особливу актуальність і вагоме значення для розробки та реалізації стратегії зовнішньої і внутрішньої політики нашої держави. Зважаючи на багатоаспектність і динамічність розвитку транскордонного співробітництва метою даної статті є дослідження його як фактору зближення України з Європейським Союзом.

За 60 років існування Євросоюзу його країни набули великий досвід транскордонного співробітництва, спрямованого на стирання відмінностей в рівні економічного благополуччя, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, екологічної безпеки та інших факторів, що визначають рівень життя мешканців сусідніх областей.

Представництво Європейського Союзу в Україні наголошує, що транскордонне співробітництво – дієвий інструмент просування до ЄС, зокрема, шляхом активної участі територіальних общин суміжних країн у співробітництві з сусідами. Цим шляхом пройшли всі країни Східної Європи, що приєдналися до Євросоюзу в останнє десятиліття.

У вересні 2010 року Кабінет міністрів України схвалив Концепцію Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2011–2015 роки, яка узагальнила майже двадцятирічний досвід взаємодії між жителями сусідніх країн в рамках ТКС. Передбачається, що ця програма дозволить Україні більш послідовно і ефективно використовувати допомогу, яку ЄС надає українським регіонам в рамках нового Інструменту європейського сусідства і партнерства та його Стратегії транскордонного співробітництва на 2007–2013 роки [4,с.2].

Співробітництво Україна–ЄС охоплює весь спектр програм і проектів ТКС між прикордонними областями наших країн. Незважаючи на відмінність масштабів і тематики проектів, їх об'єднує одне: бажання сусідніх народів співробітничати заради обміну досвідом, взаємодопомоги, поліпшення життя сусідів і свого власного буття. Великі і маленькі кроки назустріч зближують наші народи, ведуть до взаємопорозуміння і взаємодопомоги, сіють зерна миру і добра, з яких неодмінно проросте мирне і щасливе майбутнє всіх європейських народів.

На глибоке переконання експертів саме транскордонне співробітництво допоможе Україні стати частиною «Європи регіонів». Програми транскордонного співробітництва стають тими «точками росту», які помітно впливають і на економіку, і на рівень культури держави у цілому. Використовуючи досвід країн ЄС, українські прикордонні регіони поступово перетворюються в оази європейського розвитку, які показують приклади реальної реалізації європейських устремлінь України.

Євроінтеграція попри процеси, які відбуваються в Україні, залишається стратегічним напрямом зовнішньої політики нашої держави. «Питання євроінтеграції – це дуже непрості питання. Ми зобов'язані дотримуватись правил гри, які є в Європі. І для нас є дуже багато домашньої роботи. А її неможливо виконати без реформ і без єдності влади, яка здатна ефективно втілювати ці реформи у життя і виконувати зобов'язання перед Європейським Союзом», – заявив Президент України Віктор Янукович 14 жовтня 2010 року на прес–конференції у Вільнюсі.

На думку міністра закордонних справ України Костянтина Грищенка саме євроінтеграція може стати загальнонаціональною ідеєю, здатною об'єднати український народ. Але для цього українській владі треба докладати зусилля не лише у зовнішній, а й у внутрішній політиці. «Євроінтеграція – це стратегія здійснення наших реформ в Україні у відповідності з нормами і стандартами ЄС», – наголосив міністр [4,с.2].

Як представники адміністрації Президента України, так і члени уряду сходяться на думці, що успішним прикладом таких реформ може бути співробітництво прикордонних областей України з сусідніми регіонами країн Євросоюзу [5,с.267]. Адже воно не тільки виводить на якісно новий рівень економічний розвиток українських регіонів, але й стає наочним

прикладом європейського стилю життя, ведення бізнесу, екологічної політики тощо.

Донедавна віддалені від центру регіони вважались «провінційно–дотаційними». Зараз же області, керівництво яких зрозуміло важливість ролі транскордонних зв'язків, виходять у лідери. Так, за словами першого заступника голови Львівської обласної державної адміністрації Мирона Янківа, Львівщина зараз на четвертому місці з конкурентоздатності в рейтингу регіонів України. Цьому значною мірою сприяло те, що область використала нові можливості, які створило розширення кордонів Європейського Союзу. Щорічно дві третіх зовнішньоекономічного обігу Львівської області припадає на країни ЄС. Якщо донедавна місцеві підприємства в основному орієнтувались на експорт сировини, то завдяки програмам підтримки з боку ЄС вдалося налагодити роботу спільних переробних підприємств, продукція яких приносить не лише великі прибутки, але й стимулює до запровадження європейських норм – економічних, соціальних, екологічних.

Мабуть не випадково саме у Львові у червні 2010 року Президент України проводив засідання Ради регіонів в рамках підготовки до десятого, ювілейного Міжнародного економічного форуму «Транскордонне співробітництво: погляд у майбутнє», який пройшов 7 жовтня минулого року у Трускавці [4,с.7].

Досвід у цій сфері для України неоціненний, адже наша країна серед усіх держав СНД має найпротяжніший кордон з ЄС – 1152 км. Ми межуємо з чотирма європейськими країнами – новими членами євроспільноти – Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією [6].

Складна історія регіону зумовила міграційні процеси внаслідок яких сотні тисяч людей по різні боки кордонів стали національними меншинами [7, с. 342]. В Україні живуть десятки тисяч етнічних поляків, угорців, румунів, словаків та представників інших народів. У кожного з них – свої культурні традиції, як, зрештою, і в українців, яких вітри історії розсіяли на територіях сусідніх держав [8,с.116–117].

Систему транскордонного співробітництва країни ЄС почали налагоджувати з 50–х років минулого століття, хоча тоді йшлося про вирівнювання економічного розвитку периферійних районів Європи за рахунок більш розвинутих країн. Здобутий упродовж десятиліть досвід у цій галузі став у пригоді під час чергового розширення ЄС і включення до його складу країн Східної Європи.

Проте глобалізація внесла свої корективи. Зараз мова йде не стільки про штучне вирівнювання економічного розвитку, скільки про взаємовигідні контакти. Не випадково «широка Європа» нині іменується «Європою регіонів», оскільки в сучасному світі поняття центру і околиць є дуже умовним [9,с.528].

Адже економічна карта сучасної Європи нагадує тісне мереживо, зіткане з десятків єврорегіонів, які накладаються і перехрещуються один з одним. Така схема організації співробітництва давно практикується в ЄС.

У липні 2009 року між Україною та ЄС був підписаний Меморандум про взаєморозуміння для початку діалогу про регіональну політику і розвиток співробітництва. В рамках цього документу почата робота на двосторонньому рівні: україно–словацької Міжурядової комісії з питань транскордонного співробітництва, україно–польської Міжурядової координаційної ради з питань міжрегіонального співробітництва, україно–

угорської Міжурядової комісії з питань транскордонного і прикордонного співробітництва.

На сьогодні шляхом запровадження інституту місцевого прикордонного руху (the local border traffic), аналогів якому не існує в ЄС, співробітництво між Україною та Угорщиною вважається зразковим. У зону дії відповідних документів включено біля 400 українських і 250 угорських населених пунктів, жителі яких одержали можливість вільно пересуватися через кордон. На думку угорських дипломатів україно–угорська угода для країн ЄС може стати окремим корисним досвідом і прикладом ефективної співпраці.

Євросоюз одночасно дбає про спрощення перетину кордонів для інших груп населення. Раніше Єврокомісія схвалила рішення про виділення Україні 50 млн. євро на реалізацію проектів з безпеки державних кордонів. У 2009 році Державна прикордонна служба України отримала 24 новітні мобільні комплекси тепловізорного спостереження вартістю 12 млн. євро, а торік структури ЄС передали українським і молдовським прикордонникам сучасне офісне обладнання вартістю понад 85 тисяч євро. Безумовно, така допомога сприяла частковому вирішенню проблеми перетину кордонів.

«Транскордонне співробітництво – одне із головних нововведень в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства, – заявив 23 вересня 2010 року в Страсбурзі Європейський Комісар з розширення і політики сусідства Штефан Фюле. – Ми розглядали його як спосіб розширення можливостей місцевих органів влади, сприяння розвитку на місцевому рівні і, в кінцевому підсумку, зміцнення місцевої демократії. Ми ніколи не говорили, що це буде легко. Ми ніколи не говорили, що це буде швидко. Кордони – це головний інструмент суверенітету. Але «стакан наповнений більше ніж наполовину». У нас є 13 робочих програм. Вони охоплюють весь сухопутний кордон ЄС і три великі моря, які Євросоюз ділить зі своїми сусідами: Чорне, Балтійське і Середземне» [4,с.3].

У рамках усіх цих програм Євросоюз оголосив конкурси на суму 275 млн. євро. Програми транскордонного співробітництва дозволяють вирішити багато проблем регіонів – розвивають малий і середній бізнес, туризм, торгівлю, транспорт, які прискорюють втілення новітніх технологій. Саме міжнародні проекти є тими «точками росту», які помітно впливають і на економіку, і на рівень культури держави у цілому. Завдяки допомозі Євросоюзу українські прикордонні регіони здатні поступово перетворитися в сектори європейського розвитку, що реалізують європейські устремління України [10,с.89].

Чотири роки тому допомога Європейського Союзу країнам, охопленим Європейською політикою сусідства, у тому числі й Україні, здійснювалася в рамках різних програм включаючи TACIS, MEDA, PHARE та інші. З 1 січня 2007 року вся допомога прикордонним областям надається в рамках нового фінансового інструменту європейського сусідства і партнерства (ІЄСП), який включає не лише національні, але і міжнаціональні, регіональні, тематичні і, звичайно, транскордонні програми [11,с.6].

У відповідності до Стратегії транскордонного співробітництва на 2007–2013 роки ці програми спрямовані на виконання чотирьох взаємопов'язаних завдань:

- сприяння економічному і соціальному розвитку у прикордонних регіонах;

- співробітництво у переборенні загальних викликів у таких сферах як навколишнє середовище, охорона здоров'я, попередження і боротьба з організованою злочинністю;
- забезпечення ефективних і безпечних кордонів;
- сприяння поширенню контактів між людьми.

Нині Україна включена в чотири програми транскордонного співробітництва. Три з них – програми сусідства для сухопутних кордонів: Польща – Україна – Білорусь з фінансуванням 186, 201 млн. євро; Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна (68, 638 млн. євро); Румунія – Україна – Молдова (126, 718 млн. євро) і багатостороння Програма Чорного моря (17, 306 млн. євро) [4,с.4].

Таким чином, програми транскордонного співробітництва ЄС відкривають перспективи для стійкого розвитку регіонів. Так, наприклад, обсяг додаткових засобів, залучених у розвиток різних сфер економіки лише в Закарпатті, складає 1,2 млн. євро.

В рамках Програми добросусідства «Польща – Білорусь – Україна» Львівська, Закарпатська та Івано–Франківська області, які входять до Карпатського єврорегіону, активно включилися у виконання проектів транскордонного співробітництва.

Один із напрямів такого співробітництва – розвиток туризму в прикордонних областях – передбачає створення інфраструктури надання послуг любителям сільського і зеленого туризму. Зокрема, проект «Створення туристсько–інформаційної інфраструктури у Львові» був спрямований на відкриття у місті туристсько–інформаційного центру. Тепер кожен турист може отримати тут будь–яку інформацію, пов'язану з перебуванням у Львові, а відвідувачам центру надається доступ до Wi–Fi Інтернету.

В рамках програм сусідства «Угорщина – Словаччина – Україна – Румунія» були профінансовані чотири проекти від Закарпатської області на загальну суму 2,75 млн. євро. А саме: «Розвиток Берегівської транскордонної польдерної системи в басейні річки Тиса», «Чиста вода», «Транскордонні можливості розвитку транспортної логістики» та «Поліпшення транскордонного автомобільного руху шляхом будівництва об'їзної дороги навколо м. Берегово».

Разом з угорською стороною виконані проекти «Розробка і втілення транскордонної соціально–медичної реабілітаційної програми для дітей – представників національних меншин і соціально–незахищених верств населення» (обласна дитяча лікарня, м. Мукачево), «Створення інформаційно–туристських центрів у містах Берегово та Ужгород» (Україно–угорський центр регіонального розвитку).

Лише впродовж 2009 року в Закарпатській області підписано 7 контрактів з Представництвом Європейської Комісії в Україні на отримання міжнародної технічної допомоги в рамках Програм сусідства. Таким чином, Закарпатська область вийшла в лідери освоєння транскордонних програм Європейського Союзу в Україні.

18–19 січня 2008 року в Марамуреші українською і румунською сторонами була підписана Програма спільних дій зі співробітництва між регіонами. На виконання цієї програми в Закарпатській області і Марамурешському повіті проведено низку культурно–освітніх заходів.

Зокрема, фестиваль румунського народного мистецтва «Мерцішор», фестиваль «Гуцульська бринза», в яких взяли участь і художні самодіяльні колективи Марамурешського повіту.

Поновлено діяльність пропускного пункту «Солотвино». Можна вважати, що проект ЄС «Транскордонне співробітництво для стійкого розвитку суспільства» в прямому розумінні дозволив з'єднати мостом українське Солотвино і румунський Сігет.

У липні 2010 року в рамках програми сусідства «Україна–Румунія» на території регіону завершилося виконання проектів «Транскордонне партнерство для стійкого розвитку общин» і «Поліпшення протипаводкового захисту й екологічного оздоровлення навколишнього середовища на україно–румунській прикордонній ділянці річки Тиса».

Отже, транскордонне співробітництво є важливим фактором зближення України з Європейським Союзом, реалізації Україною євроінтеграційних устремлінь.

22 листопада 2010 року 14–й саміт Україна–Європейський Союз схвалив План дій зі скасування візового режиму. «Лідери схвалили План дій щодо візової лібералізації для України. План дій визначає всі технічні умови, які має виконати Україна для забезпечення прогресу в напрямку запровадження безвізового режиму як довгострокової перспективи для короткотермінових поїздок громадян України; – йдеться у спільній заяві за підсумками саміту [12].

Україна і ЄС розпочали переговори з приводу Угоди про асоціацію у 2007 році. На початку 2008 року сторони почали переговори про Угоду про зону вільної торгівлі (ЗВТ), яка мала стати частиною Угоди про асоціацію. На початку грудня 2010 року представник Єврокомісії, близький до переговорів про створення ЗВТ, заявив, що Європейська Комісія вважає, що зона вільної торгівлі з Україною може бути створена вже до 2013 року [13].

10–11 січня 2011 року вчетверте за останні десять місяців в Україні побував Комісар ЄС з питань розширення і політики сусідства Штефан Фюле. На зустрічі з ним міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко наголосив: «Ми виходимо з того, що європейська інтеграція – це та ідея, яка має об'єднувати все українське суспільство». У свою чергу Брюссель сподівається, що переговори про створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС будуть завершені до літа 2011 року. Ш. Фюле наголосив, що наближення України до ЄС залежить від дотримання принципів демократії, верховенства права та прав людини. «Повага до верховенства права, прав людини, демократичних принципів завжди були й залишаються ключовими у відносинах Україна–ЄС», – сказав він [14].

Отже, в сучасних соціополітичних та економічних умовах, як показує досвід, найбільш ефективним шляхом вирішення спільних проблем розвитку та поглиблення взаємовигідних контактів між населенням сусідніх країн є транскордонне співробітництво, яке потребує подальшого наукового вивчення і узагальнення.

Список використаних джерел

1. Леонід Кучма. Україна – не Росія. – М.: Время. – 2003. – 560 с.

2. Леонід Кучма. Україна – не Росія. Повернення в історію. – М.: Время, 2004. – 128 с.

3. Кіш Є. Б. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: Монографія. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.

4. Украина–Евросоюз в деталях. – 2010. – октябрь. – №3 (6). – 16 с.

5. Гарагонич Василь. Стратегія міжрегіональної й транскордонної співпраці в контексті євроінтеграції України // Міжнародні зв'язки України: наукові

пошуки і знахідки. – Вип. 19: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2010. – С. 265–276.

6. Європейський Союз – 2007. Представництво Європейської Комісії в Україні та Бєларусі. – К.: ПП «Віва–Принт». – 2007.

7. Гарагонич В. В. Проблеми трудової та нелегальної транзитної міграції у транскордонному співробітництві в Карпатському регіоні // Соціально–економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональні особливості організації праці в умовах системної кризи: зб. наук. пр. / НАН України. Ін–т регіональних досліджень; редкол.: Є. І. Бойко (відп. ред.) – Львів, 2010. – Вип. 4 (84). – С. 342–349.

8. Гарагонич Василь. Роль діаспори у розвитку Карпатського єврорегіону // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації. Тези доповідей другої міжнародної науково–практичної конференції, 18–20 червня 2008 року. – Львів. – 2008. – С. 116–117.

9. Гарагонич Василь. Єврорегіони у транскордонному співробітництві України // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 11. – К. – 2010. – С. 526–537.

10. Гарагонич Василь. Роль транскордонного співробітництва в реалізації Україною «політики сусідства» з Європейським Союзом // Україна–Європа–Світ. – Вип. 4: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – С. 89–100.

11. Європейський Союз–Україна: співробітництво у сфері вищої освіти. – К., 2010. –20 с.

12. http://www.unian.net/ukr/news–415550.html

13. http://www.unian.net/ukr/news–415524.html

14. http://www.unian.net/ukr/news–415518.html

Гарагонич В.В. Трансграничное сотрудничество как фактор сближения Украины с Европейским Союзом

Исследуется роль трансграничного сотрудничества в реализации Украины евроинтеграционной стратеги. Акцентируется внимание на нерушимости границ, необходимости углубления взаимовыгодного сотрудничества между странами–соседями, использовании для этого помощи ЕС, которая охватывает весь спектр программ и проектов трансграничного сотрудничества между приграничными областями. Главное, что их объединяет – это желание соседних народов сотрудничать ради обмена опытом, взаимопомощи, улучшения жизни соседей и своей собственной.

Ключевые слова: *Украина, Европейский Союз, трансграничное сотрудничество, евроинтеграция.*

Garagonych, V.V. The role of cross–border cooperation in the implementation of Ukraine's European integration strategy

Stress is on the inviolability of borders, the need to deepen mutually beneficial cooperation between neighboring countries, the use of EU assistance for covering the whole range of programs and projects of cross–border cooperation between border regions. The main thing that unites them – a desire to neighboring nations work together to share experiences, mutual aid, improving the lives of neighbors and their own.

Key words: *Ukraine, European Union, crossborder cooperation, European integration.*

УДК 377:930

Шаравара Т.О.

Реформи середньої освіти другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії: дорадянська історіографія

Висвітлюються погляди представників російської та зарубіжної інтелігенції на реформи в галузі середньої освіти. Аналізуються праці прибічників класичної та технічної освіти, а також реакція громадськості на статути 1864 й 1871 рр.

Ключові слова: *історіографія, статут, гімназія, реальне (технічне) училище, класична освіта, технічна освіта.*

Питання модернізації сучасної галузі середньої освіти вимагають урахування широкого досвіду попередніх поколінь, які вже розв'язували аналогічні нашому сьогоденню проблеми. Зокрема, рівень запозичення західноєвропейських ідей під час проведення сучасних реформ глибоко турбує громадськість. З огляду на те, що протягом другої половини XIX – на початку XX ст. російське суспільство вже набуло аналогічного досвіду, актуальним буде з'ясувати не лише з якими проблемами стикалася тогочасна громадськість, а й рівень оцінок, наданих проведеним реформам, висловлених викладачами гімназій та училищ, політиками, редакторами видань тощо. Таким чином, ставимо за *мету* різнобічно висвітлити дорадянську історіографію реформ середньої школи другої половини XIX – початку XX ст.

Історіографія окремих аспектів окресленої проблеми вже розроблялася дослідниками. Зокрема представник московської історичної школи О.М. Донін [1], висвітлив історіографію університетських реформ та середньої школи крізь призму розвитку суспільної думки другої половини XIX ст. Погляди консервативно налаштованих до реформ представників громадської думки дослідив О.В. Єрмаков [2]. На сьогодні триває розробка регіональних особливостей реформ, проте далеко не всі аспекти перебігу реформ середньої ланки освіти та оцінки тогочасної громадськості знайшли висвітлення в історіографії, що й зумовило необхідність даного дослідження.

Перехідний пореформений період поставив перед Російською імперією низку завдань щодо реформування середньої школи. Насамперед потрібно було подолати проблему станової замкненості гімназій; розширити доступ до навчання недворянським верствам населення та жінкам; сформувати мережу реальних (технічних) училищ, які б відповідали вимогам індустріального розвитку держави. Напрями державної політики

щодо реформування середньої школи міністр А.С. Норов виклав у доповіді Олександру ІІ від 5 березня 1856 р. Урядовець прямо вказав на недоліки освітньої системи середньої школи й зробив акцент на домінуванні в ній адміністративно–поліцейських заходів. Водночас, він був переконаним прибічником класичної освіти, вважав її опорою монархічному ладові, наголошував, що технічній освіті не варто надавати характеру загальної, виступаючи за відокремлення реальних училищ. Гімназію він розглядав як єдиний зразок загальноосвітньої школи. Ці питання знайшли висвітлення в офіційних виданнях, зокрема «Історичному огляді діяльності МНО» за авторством С. Рождественського [3,с.353,369]. На квітень 1858 р. Учений комітет завершив роботу над проектом, в якому планувалося створити гімназії трьох типів: філологічні, реальні та змішані. Згідно проекту, право навчатися в гімназіях одержали діти всіх прошарків населення без винятку. Завершення навчання в гімназії давало право вийти зі свого соціального стану й вступити на службу. Отже, такий підхід відкривав двері в майбутнє освіченій молоді, дозволяв швидко збільшити кількість потрібних державі фахівців. У офіційному виданні «Журнале МНП» [4] проект дістав схвальні оцінки. У 1860–х рр. середня освіта вже сприймалася більшістю населення як загальна освіта, що має дати рівень знань, відповідний статусу, і забезпечити вступ до вишів. На початок 1861 р. зібрали зауваження на проект, які надрукували в офіційному виданні «Журнале МНП» [5]. Документ спричинив гострі дискусії між прихильниками й противниками запровадження класичних давніх (грецької й латини) мов у реальних училищах та гімназіях й особливо, щодо кількості навчальних годин, відведених на ці предмети. Ця проблема залишалася актуальною протягом другої половини XIX ст. Різні представники суспільної думки гаряче дискутували щодо переваг класичної чи реальної освіти. На цьому етапі потрібно було пов'язати середню та вищу школи, тобто створити відповідні умови для здобуття випускникам гімназій вищої освіти. Таким чином, навчальні програми вишів та гімназій повинні були бути узгодженими.

Опубліковані погляди істориків, педагогів, громадських діячів на реформу середньої освіти свідчили про те, що суспільство стояло перед дилемою на кшталт: який шлях обрати – розвивати класичне навчання чи підтримати реальні гімназії та реальні училища (вивчення точних наук). Більшість була налаштована проти класичної освіти й не бачила користі в грецькій та латині, враховуючи технічний прогрес, який обумовив потребу в точних та природничих науках. Зрештою, проект доопрацювали й надрукували 1862 р. за підтримки А.В. Головніна під назвою «Проект статуту загальноосвітніх навчальних закладів». Нова хвиля дискусій не змусила на себе чекати. Професор Р.В. Орбінський наголошував на необхідності розподілу гімназій, «винятково враховуючи життєві потреби» [6,с.32]. У публікаціях П. Басистова, Я. Неверова, Л. Ігнатовича, Ф. Толя [7] звучали схожі погляди. Я.М. Нєвєров наполягав на тому, щоб випускники реальних училищ одержали право вступати не лише до спеціальних вищих навчальних закладів, а й до університетів. Це, на його думку, підвищило б авторитет реальних гімназій.

Водночас, прихильники класичної освіти захищали право на існування тільки одного типу середніх навчальних закладів – класичних гімназій. Їхні погляди публікували в офіційному виданні «Журнале Министерства народного просвещения», «Русском вестнике», «Русском педагогическом

вестнике», «Морском сборнике» [8]. Не поділяла їхніх поглядів француженка російського походження А. Дювуар [9], та наголошувала, що природничі науки не поступаються класичним. Її підтримали Г. Косман та Я. Вейнберг [10]. Т. Грановський з цього приводу висловився так: [... Наук некорисних не буває! Кожна містить в собі частину божественної істини, а будь–яка односторонність небезпечна...] (авт.) [11,с.135,141]. Проте до нього не дослухалися.

Більшість критичних поглядів противників «грецької й латини» містилися в Збірнику зауважень на проект статуту. Простежувалися й погляди із суто практичним підходом до життя. Зокрема пропонувалося читати твори давньогрецьких авторів у перекладах й більшість часу витрачати на вивчення дисциплін, які «корисні для сьогодення» [12,с.49]. Г. Меплінський зауважив «у статуті все спрямоване на те, щоб зруйнувати практичну значимість навчання» [12,с.125]. Прихильники класичної філології відповідно наголошували, що класична освіта закладена в основу більшості навчальних програм європейських держав, і, таким чином, не варто від неї відмовлятися [13,с.624].

Окремої уваги потребує видання із зауваженнями іноземних педагогів на проект статуту [14]. Зокрема професор Рудольф–фон–Раумер вказував, що Росії небажано відмовлятися від класичної освіти в гімназіях, тобто йти шляхом зменшення годин латинської та грецької, оскільки великі європейські народи розвивають класичну освіту [14,с.5]. Л. Шмідт наголосив, що прагнення позбавити класичних мов тих учнів, які здобувають технічну освіту в прогімназіях – є хибним кроком, оскільки духовний розвиток не менш важливий за точні знання [14,с.191,333]. Інший німецький учений, Є. Шмідт, відомий представник консервативного табору, 1876 р. опублікував працю [15], в якій виступив із критикою діяльності Ученого комітету, робота якого, з його погляду, не сприяла поширенню класичної освіти. Особливо, автор розкритикував висунуту в проекті тезу про те, що філологічні гімназії в обов'язковому порядку необхідно відкривати по одній, в університетських містах, а питання збільшення їхньої кількості варто залишити на розсуд місцевих адміністрацій. Низку рішень проекту автор характеризує як повернення до старих порядків.

Протягом квітня й травня 1863 р. Учений комітет провів 11 засідань задля доопрацювання «проекту статуту гімназій та прогімназій». Так з'явилася ідея розмежувати гімназії на загальні та класичні. Перемогли прихильники класичної освіти. Зрештою проект гімназичного статуту разом з доповіддю Міністра (№ 1787) 27 лютого 1864 р. надійшов до Державної Ради. Уперше на державному рівні, з ініціативи міністра Головніна, було заслухане питання про відміну тілесних покарань дітей. Якщо російські педагоги були одностайними в питанні відміни тілесних покарань й відверто наполягали на цьому, то їхні європейські колеги не погоджувалися на це [14,с.171,365]. Більше того – німецькі освітяни засудили російську ідею відмінити тілесні покарання. Після тривалих дискусій у листопаді 1864 р. проект затвердили.

Реакція суспільства на прийнятий статут була неоднозначною. Офіційних поглядів на проблему дотримувалися М.Х. Вессель, М.І. Демков, Є. Андрєєв. Зокрема М. Вессель, підкреслював, що ні гімназії, ні училища не є загальноосвітніми закладами, оскільки не зосереджені на вивченні небагатьох основних предметів. В їхніх курсах відсутні основні дисципліни, усі дисципліни оцінені як рівнозначні, а це, на думку

М. Весселя, не є нормою. На початку XX ст. автор змушений був констатувати, що «наша загальноосвітня школа – це псевдоосвіта, і ми змушені перебувати в пошуку прийнятної моделі навчання на майбутнє» [16,с.57]. У критичному ключі висловилися В.В. Григорьєв та П.Ф. Каптерев [17;18]. Останній вважав, що в 1860–х рр. в Росії намітилися тенденції до формування системи середньої освіти, «яка б відповідала нашій історії, новим освітнім потребам. Правильний шлях полягав у тому, що кожному виду гімназій мало бути створено умови для модернізації й набуття найбільш прийнятної форми, не утискаючи вчителів та учнів» [18,с.501,524].

Задля повноти висвітлення проблеми окремої уваги потребує змістовна праця чиновників царської Росії М.М. Запольського, Г.П. Небольсіна, І.Д. Поцелуєва, А.В. Прілєжаєва [19], пов'язаних своїми відомствами з освітою. Їхня праця містить цінні порівняння системи освіти Росії з європейськими державами. Враховуючи статус авторів, їхні оцінки реформаційних процесів носять проурядовий характер. Чиновники позитивно оцінили проведену роботу над розробкою статуту й одностайно висловилися на його підтримку.

Цінним з–поміж багатьох комплексних праць є дослідження професора історії П.І. Мілюкова [20,с.313–315]. У трьох виданнях «Нарисів історії культури» він публікує оцінки освітнім реформам, засуджує рівень їхнього проведення, виступає проти запозичень західноєвропейських ідей. Зокрема Статут 1864 р., який закріпив класичні й реальні гімназії, історик оцінив як тимчасовий компроміс між лібералами й консервативно налаштованими чиновниками, а статут 1871 р., яким урядовці визначили домінування класичного типу гімназій – як реакційний.

У цілому позитивно оцінено реформу 1864 р. А.Ф. Масловським. Дослідник наголошував, що правлячі кола планували на майбутнє злиття обох типів гімназій у навчальні заклади одного типу. Той факт, що розвиток гімназичної освіти, як пише автор, відбувався з «урахуванням місцевих особливостей і потреб» свідчить про правильність урядової політики [21,с.5].

Важливу групу робіт становлять видання з історії окремих гімназій, що висвітлюють процес реалізації статутів на практиці та підсумки проведених реформ. Історик П. Гвоздєв склав «Записки» з історії другої Казанської гімназії [22] й позитивно оцінив діяльність міністра Д. Толстого наголошуючи, що особливо варто відзначити його політику, спрямовану на досягнення універсальності навчальних планів для всіх гімназій. Аналогічними за змістом та оцінками є праці С. Замахаєва і Г. Цвєтаєвої, А. Агрінського, І. Безгіна, А. Місюрєва, що висвітлюють історію Московської, Тобольської, Симбірської, Томської [23] гімназій. У працях названих авторів вказується, що уряд увесь час намагався пришвидшити динаміку розвитку класичної освіти. Враховуючи, що ці видання носили ювілейний характер, критика урядової політики в галузі середньої освіти була практично відсутня.

Із 27 березня 1870 р. почала роботу комісія з перегляду попереднього статуту гімназій. Попри опір освітян проект був ухвалений і класична освіта в гімназіях стала домінуючою. Опубліковані джерела вказують, що Д. Толстой чинив тиск на царя, наголошуючи, що всі «змовники» й політичні злочинці є противниками класичної освіти, вважаючи що це переконає його остаточно [24]. Цар затвердив новий статут 30 липня 1871 р. згідно з яким, випускники реальних училищ не одержали право

навчатися в університетах. Цей статут увійшов в історію як «вузькокласичний» або «реакційний». Реальні гімназії перевели в розряд реальних училищ, а їхні випускники здобули право вступати тільки у вищі спеціальні заклади. Ці події знайшли висвітлення в листуванні громадських діячів та офіційному виданні «Журнале МНП» [25].

У більшості тогочасних видань статут 1871 р. був оцінений негативно.

Професор В. Модестов украй негативно відгукнувся про реформу, зазначивши, що відтепер майбутнє учнів залежатиме від того, чи «вивчили вони давні класичні мови» [26,с.45–46]. До того ж, ліберальна преса вказувала на труднощі, з якими стикаються учні, вивчаючи давні мови. Особливо підкреслювалося, що складність курсу античної філології закриває майбутнє багатьом учням. На шпальтах «Вестника Европы» розміщували статистичний матеріал про низький рівень успішності учнів, при цьому редактори відкрито полемізували з «Московскими ведомостями» (проурядовим виданням). Останні увесь час вказували на необхідність класичної освіти й засилля «недоуків». Редактори «Вестника Европы» обґрунтовано доводили, що учнів гімназій таки змушені бути «недоуками» в силу завантаженості під час оволодіння давніми мовами, залишаючи не вивченими решту предметів [27,с.321–325]. Кількісне зростання учнів, які залишали гімназії, не закінчивши навчання, згодом навіть занепокоїли царя. Про це свідчить зміст Звіту МНО за 1893 р. Опубліковані погляди Міністра НО І. Делянова в «Научном обозрении» [28] створили фурор, оскільки урядовець визнавав, що граматичний класицизм перетворився в гімназіях на суху схоластику.

Тільки М. Катков залишався на попередніх позиціях, вихваляючи статут [29]. Педагог П. Каптерєв негативно оцінив статут і зазначив, що реформа була політичною й запроваджувалася не для покращення навчання, а з метою «обуздания юношей» [30,с.503]. Реформою 15 травня 1872 р. анулювали реальні гімназії, перетворивши їх на реальні училища. Зміни в навчальних планах протягом 40 років свідчили про тенденції розширити загальноосвітній курс й надати реальним училищам рис загальноосвітньої школи [31].

Історія гімназичної освіти в Росії представлена єдиною комплексною працею І. Альошинцева [24]. Автор дав вичерпну характеристику процесу реформ у галузі середньої освіти, висвітливши реформи гімназій, пансіонів, реальних училищ й негативно оцінюючи політику уряду в цьому напрямі. Позитивно автор характеризує тільки гімназичний статут 1864 р. й наголошує, що «якби не втручання в 1871 р. міністра Д. Толстого, можливо, життя визначило б потрібний тип середньої школи для росіян» [24,с.254]. Дослідник пропонує власну періодизацію процесу реформування середньої освіти. Епоху управління МНО міністрами А.С. Норовим та Є.П. Ковалевським обережно називає «періодом поступового звільнення від миколаївської реакції» [24,с.255], а період А.В. Головніна – «періодом перетворень» [24,с.255]. Дослідник виступав за мінімальне втручання держави в розвиток закладів середньої освіти і відкрито підтримував приватну ініціативу в цьому напрямі.

З огляду на вище викладене зазначимо, що в період розробки, обговорення й реалізації реформ середньої школи було створено чисельну історіографію проблеми. Поряд з істориками, питання реформ висвітлювали видатні педагоги, громадські діячі, політики, редактори незалежних та офіційних видань. Найгостріші дискусії викликало питання нерівно-

значного ставлення влади до запровадження класичної та технічної освіти. Урядові кола Російської імперії не дослухалися до поглядів більшості членів тогочасного суспільства, висловивши підтримку класичній освіті. Представники західноєвропейських освітніх кіл теж відстоювали близькі російським урядовцям погляди. Проти копіювання західноєвропейських принципів розбудови середньої школи виступали прогресивні громадські діячі, видатні історики та педагоги. Найпроблемніші питання переважно висвітлювалися на шпальтах незалежних видань. Офіційні та ювілейні видання містять схвальні оцінки проведеним реформам, що не додає їм об'єктивності. Праць з раціональними пропозиціями щодо запровадження реформи в історіографії замало. Історіографія дозволяє стверджувати, що вже наприкінці XIX – на початку XX ст. реформи 1871 р. й 1872 р. не виправдали себе, особливо в умовах науково–технічного прогресу.

Список використаних джерел

1. Донин А. Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века. Дисс... доктора исторических наук: 07.00.02. – М., 2003. – 527 с.

2. Ермаков А. В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: Дис... кандидата исторических наук. – М., 1999.

3. Рождественский С.В. Историческое обозрение деятельности Министерства народного просвещения. – СПб.: Изд–во МНП, 1902.

4. Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства народного просвещения // ЖМНП, 1860. – 4.105. ЖМНП, 1866. – CIX. I.

5. Орбинский Р.В. По поводу проекта нового устава средних и низших народных училищ, подведомственных Министерству народного просвещения // Русское слово, 1860. – № 6.

6. Басистов П. Регламентаризм и рутина в деле просвещения //Воспитание, 1860. – № 10.; Неверов Я.М. Практические замечания провинциального педагога на проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства народного просвещения //Отечественные записки, 1860. – № 12; Игнатович Л.Л. Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства народного просвещения //Санкт–Петербургские ведомости, 1860. – 12 октября. – № 173; Толь Ф. Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства народного просвещения // Воспитание, 1860. – № 12.

7. //Русский вестник, 1860. – № 9.; //Русский педагогический вестник, 1861. – № 1.; Кларк. Г. Общее воспитание и классическое образование //Морской сборник, 1861. – № 5.

8. Дювуар А. Несколько слов о значении естественных наук // Русский педагогический вестник, 1860. – № 1.

9. Косман Г. Мысли об образовании вообще и образовании юношества в России // Журнал Министерства народного просвещения, 1861. – № 7.; Вейнберг Я. О преподавании в гимназиях (по поводу устава низших и средних училищ МНП) // Воспитание, 1861. – № 3.

10. Грановский Т.Н. Избранные сочинения. М., 1905. – 478 с.

11. Свод замечаний на проект устава Общих учебных заведений. – СПб, 1863. – Т. 3.

12. Свод замечаний на проект устава Общих учебных заведений. – СПб, 1863. – Т.2. Замечания иностранных педагогов на проекты уставов. – СПб, 1863 – 396 с.

13. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России. СПб, 1878.

14. Вессель Н.Х. Наша средняя общеобразовательная школа. СПб, 1903. – С. 57.

15. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900.

16. Каптерев П.Ф. История русской педагогики. Пг., 1915. – 570 с.

17. Историко–статистический очерк общего и специального образования в России. СПб., 1883

18. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – Ч. 2. – СПб, 1897.

19. Масловский А.Ф. Русская образцовая школа. – СПб, 1910. –

20. Гвоздев П. Историческая записка о второй Казанской гимназии. По поручению педагогического совета. Составил Порфирий Гвоздев. – Казань, 1876.

21. Историческая записка о 50–летии московской 2–й гимназии. М, 1885.; Замахаев С.Н., Цветаева Г.А. Тобольская гимназия. Историческая записка о состоянии Тобольской гимназии за 100 лет ее существования. – Тобольск. 1889.; Агринский А.С. Симбирская гимназия (1809–1909). – Симбирск, 1909.; Безгин И.Г. Симбирская губернская гимназия (1786–1887). СПб, 1888.; Мисюрев А.А. Томская губернская гимназия в первое пятидесятилетие ее существования (1838–1888). – Томск, 1884.;

22. Алешинцев. И. История гимназического образования в России (XVIII – XIX век). – СПб, 1912. – 410 с.

23. Письмо Б.М. Маркевича П.М. Леонтьеву, 24 апреля. 1871 г. // ОР РГБ. Ф.120. – Карт. 27. – № 1. – Л.37.; Письмо Б.М. Маркевича М.Н. Каткову, 5 февраля. 1870 г. // ОР РГБ. Ф.120. – Карт. 26. – № 4. – Л.17.; // ЖМНП, 1871. –Ч.155. – С.121.; Письмо М.Н.Каткова Александру II // ОР РГБ. Ф.120. – Карт.46. – № 3. – Л.7 об.

24. Модестов В.И. Школьный вопрос. Письма к редактору «Голоса». СПб, 1880. // Вестник Европы, 1879. – № 11.

25. Научное обозрение, 1901. – № 6.

26. Вождь реакции 60–80–х годов // Былое, 1917. – Окт. – № 4. Письмо М.Н. Каткова Александру III (1882 г., не позднее мая) // СПМНП. СПб, 1902.

27. Каптерев П.Ф. История русской педагогики. – Пг., 1915.

28. Черепанов С.А. Учебные планы общеобразовательной школы в дореволюционной России // Известия Академии Педагогических Наук РСФСР. – Вып. 33. – М., 1951.

Шаравара Т.А. Реформы среднего образования второй половины XIX – начала XX в. в Российской империи: досоветская историография

Анализируются взгляды представителей российской и зарубежной интеллигенции на реформы в сфере среднего образования. Рассматриваются работы сторонников классического и технического образования, а также реакция общественности на уставы 1864 и 1871 гг.

Ключевые слова: *историография, устав, гимназия, реальное (техническое) училище, классическое образование, техническое образование.*

Sharavara, T.O. Reform of secondary education of second half XIX – beginnings XX century in the Russian empire: Presoviet a historiography

Sights of representatives of the Russian and foreign intelligency at reforms in secondary education sphere are analyzed. Works of supporters classical and technical education, and also reaction of the public to charters 1864 and are considered 1871

Key words: *a historiography, the charter, a grammar school, real (technical) school, classical education, technical education.*

УДК 930.1(47+57)»194/198»:341:355

Мелешко Н.Б.

Проблема публічного судового переслідування іноземних військовополонених Другої світової війни в радянській історіографії 40-х – другої половини 80-х рр. XX ст.

Аналізуються праці радянських істориків і правознавців 40–80–х рр. XX ст., присвячені вивченню проблеми публічного судового переслідування іноземних військовополонених Другої світової війни в СРСР. Наголошується на контрольованому ідеологізованому характері подібних публікацій, спрямованих на формування громадської думки в потрібному для влади річищі.

Ключові слова: *військовополонені, військові злочини, трибунал, публічні суди, міжнародне право.*

Під час Другої світової та Великої Вітчизняної війни в радянських таборах опинилися мільйони військовополонених та інтернованих громадян інших країн. Для багатьох із них полон виявився тяжкою трагедією. Певна кількість військовополонених і цивільних громадян, які опинилися в полоні, були звинувачені радянською владою в скоєнні військових злочинів. Доля таких полонених була особливо тяжкою.

Доля багатьох з осіб, звинувачених в тому, що вони є військовими злочинцями, залишалася невідомою впродовж багатьох повоєнних десятиліть. Це можна пояснити тим, що в Радянському Союзі тема іноземних військовополонених та інтернованих Другої Світової війни одразу ж потрапила до кола, так званих, «небажаних для дослідження» проблем. Справи більшості бранців, звинувачених у скоєнні військових злочинів, розглядалися на закритих судових засіданнях військових трибуналів, а документи по цих справах надовго осідали в спеціальних фондах архівів органів внутрішніх справ і державної безпеки СРСР.

Не кращою була ситуація й у царині історичного вивчення проблематики публічних судових процесів, фігурантами яких ставали військовополонені Німеччини та її союзників, звинувачені як військові злочинці. Протягом усієї повоєнної радянської доби документи, що стосувалися підготовки та проведення відкритих засідань трибуналів над іноземними громадянами, звинуваченими в скоєнні військових злочинів залишалися закритими для дослідження. Як наслідок, тема карної відповідальності військовополонених часів Другої світової війни за скоєння

злочинів в СРСР, за виключенням кількох її аспектів, офіційно «рекомендованих» для вивчення, залишалася не дослідженою. Про ці невідомі сторінки минулого історики почали писати лише на початку 90–х рр. минулого століття.

Певною мірою знаковим є той факт, що в Радянському Союзі перші публікації про іноземних військовополонених Другої світової війни в СРСР, що з'явилися ще в 1940–х рр., були пов'язані саме з тематикою військових злочинів нацистів на окупованій території та питанням судового переслідування військових злочинців із середовища військовополонених та інтернованих громадян інших держав. При цьому, головна увага приділялася саме відкритим судовим процесам, в тому числі й на території Української РСР. Їх хід широко висвітлювався в центральній і регіональній пресі, на радіо та в кінохроніці. Однак про серйозний історично–науковий розгляд цих питань не йшлося. Публікації, що з'являлися, мали виразно ідеологічний, пропагандистський зміст і були покликані переконати як власних громадян так і міжнародне товариство у справедливості покарання злочинців, у його невідворотності щодо тих військовополонених, які вчинили військові злочини.

Іншою характерною ознакою радянського етапу дослідження проблеми стало звернення авторів – істориків права, юристів, фахівців із міжнародного права – до аналізу як вітчизняного, так і міжнародного законодавства, що встановлювало відповідальність за скоєння військових злочинів. Робилося це з метою підкреслити – правові норми та принципи розгляду справ і покарання військових злочинців у СРСР відповідають нормам міжнародного права. Спробуємо визначити основні особливості дослідження теми судового переслідування військових злочинців у СРСР в радянській історіографії 1940–х – другої половини 1980–х рр.

Публікації викривального характеру про звірства нацистів стосовно полонених червоноармійців і мирного населення на окупованих територіях, відповідні трофейні документи та світлини друкували «Правда», «Известия», «Красная звезда», фронтові та армійські газети [3,с.10]. Набір журналістських прийомів, зображальних засобів і пропагандистських кліше що їх використовували автори подібних публікацій, переслідували одну мету – збудити серед радянських громадян ненависть до ворога, бажання помсти «кровожерливим бандитам», «негідним двоногим звірам», Саме такі метафори та епітети супроводжували матеріали О. Толстого, Н. Тихонова, І. Еренбурга, інших письменників і журналістів періоду війни [17;16;6;8].

У 1944 р. з'явилася низка статей радянського юриста, професора А. Трайнина з обґрунтуванням справедливості та доцільності судового переслідування військових злочинців вже в ході війни та застосування до винних кримінального покарання. Вчений доводив, що відтягування справедливої кари для «ґвалтівників і вбивць» не відповідає інтересам боротьби з гітлерівською Німеччиною, а посилання на виконання злочинного наказу не може слугувати виправданням протиправних дій. Як аргумент на користь негайного кримінального переслідування винних наводилась і 29–та стаття Женевської конвенції про військовополонених. Позицію ж Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ), який нагадував, що практика притягнення військовополонених до кримінальної відповідальності суперечить міжнародним конвенціям, А. Трайнін (до речі Арон Наумович – еврей за походженням) визначив як таку, місце якій «на смітнику історії»[18,с.18]. Автор визначив дві категорії осіб, котрі, на його

думку, мають бути притягнені до відповідальності – це співучасники та виконавці військових злочинів. Зокрема в групі співучасників радянський юрист виділив окремо: членів уряду Німеччини, керівників нацистської партії, армійське командування та очільників окупаційної адміністрації. До групи виконавців було віднесено рядових нацистів, що вчиняли злочини та беззаконня за власною чи чужою волею [19].

В унісон попередньому автору, інший радянський правник Д. Лєвін підкреслював, що хоча й у Гаазькій конвенції й відсутня стаття про кримінальне переслідування військовополонених, увесь її зміст проникнутий ідеєю позитивного вирішення цього питання [5]. Спробу теоретичного обґрунтування необхідності покарання німецьких солдатів і офіцерів, які виконували злочинні накази своїх політичних керівників і військових командирів, зробив М. Полянський у праці «Міжнародне правосуддя та злочинці війни» [7,с.46]. Про перші відкриті суди над військовополоненими–військовими злочинцями писав у 1946 р. Б. Глебов. Автор підкреслював, що єдиним виправданням для виконавця злочинного наказу може бути лише «небажання вчиняти злочин і відраза до нього» [4,с.57].

Після капітуляції нацистської Німеччини в СРСР у два етапи (грудень 1945–го – січень 1946–го та жовтень–грудень 1947 рр.) пройшли відкриті судові процеси над військовополоненими. Спочатку вони були організовані в Смоленську, Брянську, Ленінграді, Києві, Миколаєві, Мінську, Ризі, Великих Луках, а згодом – у Сталіно, Бобруйську, Севастополі, Чернігові, Полтаві, Кишиневі, Новгороді, Гомелі та Вітебську. Коротка інформація про засідання військових трибуналів розміщувалася у пресі. При цьому обов'язково повідомлялося про винесений вирок і реакцію на нього присутніх у залі суду. Пізніше на основі численних газетних публікацій з'явилося кілька невеликих за обсягом книг. Один із авторів – Б. Утевський – зробив своєрідний підсумок першого етапу повоєнних судових процесів: 66 німецьких солдатів, офіцерів і генералів закінчили своє життя на шибениці, ще 19 отримали від 12–ти до 20–ти років таборів [20,с.66]. Судовий розгляд у справах про злодіяння німецько–фашистських загарбників на території Латвії, Литви та Естонії знайшов відображення на сторінках ще двох подібних публікацій [14]. Матеріали про проведення публічного судового процесу в Мінську побачили світ у вигляді стенографічного звіту [15]. Що стосується публічних судових процесів над військовополоненими, що були організовані та проведені у 1945–1947 рр. на території Української РСР, то окрім широкомасштабної пропагандистсько–інформаційної кампанії у пресі ці каральні заходи не отримали скільки–небудь систематичного висвітлення в наукових чи науково–популярних працях.

Починаючи з 1947 р. термін «військовополонені» зникає з документів і діловодства органів військової юстиції, а натомість з'являється формула – «реваншистськи налаштовані генерали та офіцери». Теоретичну базу під процедуру притягнення таких осіб до карної відповідальності підвів П. Ромашкін у праці «Документи та матеріали з питань боротьби з військовими злочинцями та підпалювачами війни» [10].

З початку 1950–х рр. тематика судів над іноземними військовополоненими у СРСР негласно татуюється, а це питання практично зникає з актуального суспільного дискурсу. Продовжують з'являтися хіба–що украй ідеологічно заангажовані праці радянських юристів–міжнародників присвячені проблемі військових злочинів. Зрозуміло ж винуватцями таких апріорі оголошувалися «імперіалісти». Йдеться зокрема про низку праць

вже відомого нам П. Ромашкіна. Передусім, це його докторська дисертація (1951 р.), а також кілька статей і монографій дослідника [11;12;13]. Автор наводить численні приклади найтяжчих злочинів, скоєних німецькими нацистами та їх союзниками на окупованих територіях Європи та СРСР, а також подає аналіз міжнародного права, яке стосувалося покарання злочинців і порівнює з ним відповідні радянські правові акти. При цьому вчений доводить, що радянський уряд повністю дотримувався норм міжнародного права та власних міжнародно–правових зобов'язань у царині кримінального судового переслідування військових злочинців. У цьому ж контексті згадаємо також праці М. Алєксєєва „Ответственность нацистських преступников» (1968 р.) и «Злодеяния и возмездие» (1986 р.). Їх автор не лише порівнює міжнародне та радянське право, яке стосувалося військових злочинців, а й розглядає основні судові процеси над ними, як міжнародні, так і ті, що відбувалися в СРСР, і зокрема в Україні [1;2]. Що стосується конкретноісторичного дослідження зазначеної проблематики, то в 60–х – 80–х рр. XX ст. такі студії фактично не проводилися.

Підводячи підсумки стану вивчення питання публічного кримінального судового переслідування в СРСР звинувачених у скоєнні військових злочинів іноземних військовополонених, слід відмітити, що зазначена проблема в радянській історичній та історично–правовій науці політизувалася та в повоєнний період набула вираженого ідеологічного наповнення, перетворившись на інструмент ідеологічного протистояння в умовах «холодної війни». Утаємниченість джерельної бази та негласна закритість тематики історії військового полону в радянський період також не сприяли утвердженню справді наукового підходу до її вивчення. Певного висвітлення у науково–популярній пропагандистській історичній літературі отримала перша хвиля відкритих судових процесів 1945–1946 рр., а також окремі з них, що відбулися в Прибалтиці та Білорусії. Проте ці публікації мали контрольований, загально–інформативний характер і були спрямовані на формування громадської думки в потрібному для правлячого режиму річищі. Такого ж ідеологізованого змісту набули й історично–правові дослідження радянських юристів, які час від часу зверталися до аналізу питань кримінального переслідування військових злочинців за міжнародним правом. Вказані недоліки будуть подолані істориками пострадянських держав тільки у 90–х рр. минулого століття.

Список використаних джерел

1. Алексеев Н.С. Ответственность нацистских преступников / Н.С. Алексеев. – М.: Международные отношения, 1968. – 127 с.

2. Алексеев Н.С. Злодеяния и возмездие / Н.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1986. – 398 с.

3. Все передовое человечество клеймит позором фашистских бандитов, бомбардирующих советские госпитали и санитарные поезда! // Санитарная оборона. – 1941. – № 7. – С. 10.

4. Глебов Б.В. Военные преступники перед советским судом // Советское государство и право. – 1946. – № 2. – С. 57.

5. Левин Д.Б. Об уголовной ответственности военнопленных // Вопросы уголовного права. – М.: Юриздат, 1945. – С. 90–95.

6. Муровский А. Изверги // Правда. – 1941. – 5 сентября.

7. Полянский Н.Н. Международное правосудие и преступники войны. – М.–Л.: Изд–во АН СССР, 1945. – 117 с.

8. Павловский И. Двуногие звери // Правда. – 1941. – 23 сентября.

9. Прибалтийский военный округ. Военный трибунал. Обвинительное заключение и приговор по делу о злодеяниях немецко–фашистских захватчиков на территории Латвийской, Эстонской и Литовской ССР. – Вильнюс: Госполитиздат, 1946. – 76 с.

10. Ромашкин П.С. Документы и материалы по вопросам борьбы с военными преступниками и поджигателями войны / Предисл. подгот. А.Н. Трайнин. – М.: Военно–юридическая академия, 1949. – 379 с.

11. Ромашкин П.С. Преступления против законов и обычаев войны: Автореф. дис. ... д–ра юрид. наук. – М., 1951. – 57 с.

12. Ромашкин П. Агрессия – тягчайшее преступление против мира и человечества // Советское государство и право. – 1963. – № 1. – С. 55–67.

13. Ромашкин П.С. Преступления против мира и человечества / П.С. Ромашкин. – М.: Наука, 1967. 357 с.

14. Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко–фашистских войск на территории Латвийской, Эстонской и Литовской ССР. – Рига, 1946.

15. Судебный процесс по делу о злодеяниях совершенных немецко–фашистскими захватчиками в Белорусской ССР. Стенографический отчет. – Минск: Белгиз, 1947. – 674 с.

16. Тихонов Н. О немецком садизме // Красная звезда. – 1942. – 3 октября.

17. Толстой А. Лицо гитлеровской армии // Правда. – 1941. – 31 августа.

18. Трайнин А. Бесчеловечный гуманизм // Война и рабочий класс. – 1944. – № 9. – С. 18–22.

19. Трайнин А. Об уголовной ответственности гитлеровских преступников // Война и рабочий класс. – 1944. – № 1. – С. 19–21.

20. Утевский Б.С. Судебные процессы о злодеяниях немецко–фашистских войск на территории СССР / Б.С. Утевский. – М.: Изд–во Министерства юстиции, 1946. – 60 с.

Мелешко Н.Б. Проблема публичного судебного преследования иностранных военнопленных Второй мировой войны в советской историографии 40–х – 80–х гг. XX века

Анализируются труды советских историков и правоведов 40–80–х гг. XX в., посвященные изучению проблемы публичного судебного преследования иностранных военнопленных Второй мировой войны в СССР. Делается акцент на контролированном идеологическом характере подобных публикаций направленных на формирование общественного мнения в нужном для власти направлении.

Ключевые слова: *военнопленные, военные преступления, трибунал, публичные суды, международное право.*

Meleshko, N.B. The problem of public prosecution of foreign prisoners of World War II in Soviet historiography 1940–1980

Analyzes the writings of Soviet historians and jurists 40–80–ies. XX. Devoted to studying the problems of public prosecution of foreign prisoners of World War II in the USSR. Emphasis on controlling the ideological nature of such publications aimed at shaping public opinion in the right direction for the government.

Key words: *prisoners of war, war crimes, tribunal, public courts, international law.*

УДК 930.1:94(477.7–22=14) (045)

Романцова Н.І.

Історія грецьких сіл Приазов'я у дослідженнях сучасних українських учених

Досліджується сучасний стан наукової розробки проблеми з історії грецьких сіл Приазов'я. Аналізуються праці сучасних науковців М.А.Араджіоні, К.В.Балабанова, Н.І.Бацак, А.В.Гедьо, С.В.Новікової, Н.О.Терентьєвої, Л.Д.Якубової та інших. Історіографічний огляд дає можливість з'ясувати ступінь вивчення та перспективи подальших досліджень означеної теми.

Ключові слова: *грецька спільнота, еллініcтичні дослідження, національна самоідентифікація, українсько–грецькі відносини, національне відродження*

Грецькі села Приазов'я становлять цікавий, своєрідний етнічний феномен сучасної України, обумовлений компактним проживанням грецької спільноти на території Донецького краю. Греки Приазов'я як самобутня етнокультурна спільнота з'явилися в результаті здійснення імперської політики цариці Катерини ІІ внаслідок нелегкої епопеї переселення християн з Криму у 1778–1780 рр. Зараз вони становлять найбільш чисельну, консолідовану грецьку громаду України, зберігаючи свої національні, культурні традиції.

Історія грецьких сіл Приазов'я від часу їх виникнення викликала значний науковий інтерес українських вчених, краєзнавців. Серед провідних осередків наукових досліджень грецької проблематики виділяється Інститут історії України НАН України, Маріупольський державний та Донецький національний університети.

Наукова розробка теми, яка висвітлюється в цій статті, лише починається. Незначною мірою сучасна історіографія грецьких сіл розглядалася в кандидатській дисертації О.Капінус (Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми.: Автореф. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. Л. Капінус; Донецький національний університет. – Донецьк, 2008.). Ці питання були предметом обговорення на науково–практичних конференціях та круглих столах «Історія грецьких сіл Приазов'я в 2009, 2010 рр.». Проте, загалом, історіографічні аспекти сучасних досліджень цієї теми потребують серйозного аналізу.

Метою цієї статті є комплексний аналіз проблем сучасної української історіографії історії грецьких сіл Приазов'я.

Розглядаючи сучасні еллініcтичні дослідження в Інституті історії України НАН України, необхідно відзначити діяльність Центру українсько–грецьких відносин (створений у 1993 р. як Кабінет українсько–грецьких відносин НАН України), який діяв до 2009 р. Одним з завдань Центру було дослідження історії та діяльності грецьких громад в Україні. Цей підрозділ Інституту історії України здійснював дослідження наукової теми «Грецька спільнота в Україні: інтеграційні процеси та моделі національної самоідентифікації». До літа 2009 р. Центром та науковим проектом керувала провідний науковий співробітник, канд. іст. наук Н.О.Терентьєва.

У своїх монографіях – «Еллінізм в Україні» (видано в Афінах новогрецькою мовою в 1995р.) [1], «Греки в Украине: экономическая и культурно–просветительская деятельность (XVII – XX вв.)». – Київ, 1999), у статті в «енциклопедії історії України» [2]. Н.О.Терентьєва, розглядаючи загальні тенденції історії грецької громади України, певною мірою торкнулася також деяких аспектів минулого греків Приазов'я. У різний час питання історії грецьких сіл Приазов'я так чи інакше висвітлювали у своїх працях наукові співробітники Центру українсько–грецьких відносин кандидати історичних наук М.А.Араджіоні, Л.Д.Якубова, Н.І.Бацак. М.А.Араджіоні досліджувала різні аспекти історіографії та джерелознавства щодо історії грецької спільноти Приазов'я [3], проблеми переселення греків на береги Азовського моря [4]. Н.І. Бацак у своїй кандидатській дисертації та монографіях розглядає питання культурно–освітнього розвитку греків Приазов'я наприкінці XVIII – у XIX ст. [5], а також аналізує архівні джерела щодо історії північно–приазовської грецької спільноти [6].

Л.Д.Якубова у центрі своїх досліджень поставила проблеми національного відродження греків Приазов'я у середині 20–х – 30–і роки XX ст. [7]. При цьому певною мірою розглядаються питання розвитку культури грецьких сіл. Для дослідження історії грецьких сіл Приазов'я становлять певний науковий інтерес джерелознавчі праці Л.Д. Якубової [8]. Як провідний фахівець з історії національних меншин України 20–х рр. XX ст. дослідниця у чисельних ґрунтовних роботах аналізувала питання національного відродження, використовуючи відомості з історії грецьких сіл Приазов'я [9].

Вагомим внеском у справу дослідження історії грецьких сіл Приазов'я є публікація колективної монографії «Греки на українських теренах» [10]. У книзі нарисів узагальнені відомості з зазначеної теми, а також опубліковано великий масив документів, які дозволяють глибше проаналізувати різні її аспекти.

У вересні 1993 р. та у лютому 1995 р. кабінет українсько–грецьких відносин Інституту історії України НАН України провів у м. Києві дві міжнародні наукові конференції на тему «Україна – Греція: історія та сучасність». У листопаді 1998 р. була проведена міжнародна науково–практична конференція «Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України». На цих наукових форумах серед інших актуальних проблем були розглянуті різні питання історії грецьких сіл Приазов'я. Дискутувалися питання щодо переселення маріупольських греків та заснування грецьких населених пунктів, демографічних процесів, які відбувалися у грецькій громаді протягом XIX – XX ст., соціально–культурні аспекти її розвитку. джерелознавчі та історіографічні проблеми [11].

У дослідженні питань, пов'язаних з історією грецьких сіл Приазов'я, Інститут історії України НАН України активно співпрацює з науковцями ДонНУ та МДУ. Науковими співробітниками Центру українсько–грецьких відносин є д.і.н., професор ДонНУ А.В. Гедьо, к.і.н., доцент МДУ С.П.Пахоменко, які у своїх чисельних працях значну увагу приділили зазначеним проблемам [12]. Вагомим внеском у вивчення питань історії греків Приазов'я є навчальний посібник «Греки в Україні: історія та сучасність» Н.О.Терентьєвої та ректора МДГУ, професора К.В.Балабанова [13]. У спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАН України успішно захистили свої дисертації молоді викладачі історичного факультету МДУ, які досліджують минуле грецької спільноти Приазов'я (кандидати історичних наук, доценти Новікова С.В., Пахоменко С.П., Подгайко М.К.).

Великий внесок у наукову розробку зазначеної теми зробили вчені з Маріупольського державного університету К.В.Балабанов, А.В.Гедьо, І.С.Пономарьова, С.В.Новікова, С.П.Пахоменко [14] та ін. У їх працях міститься цікавий різноманітний матеріал до теми дослідження. Питання історії грецьких сіл Приазов'я певною мірою знайшли відображення у дисертаційних дослідженнях викладачів історичного факультету МДГУ С.В.Новікової та М.К.Подгайко [15]. Певною мірою витання історії грецьких сіл Приазов'я розглядалися у доповідях учасників Міжнародних науково–практичних конференцій, які проводилися у МДГУ у 1993, 1996, 1999 та 2007 рр. [16]. Ці наукові проблеми знайшли відображення у дипломних та магістерських роботах Балабан Е.М.(1997 р.), Волошина Ю.О. (1999 р.), Арабаджи С.С. та Іващького В.І. (2007 р.).

«Історія грецьких сіл Приазов'я» активно розробляється кафедрою історичних дисциплін МДУ. До дослідження історії грецьких сіл Приазов'я долучені провідні викладачі кафедри історичних дисциплін: д.і.н., проф. В.М.Романцов, к.і.н., доценти С.В.Новікова, Н.І.Романцова, В.С.Волониць, А.В.Папазова, аспірант С.С.Арабаджи, студенти спеціальності «Історія» МДГУ. Дослідницька діяльність з названої теми здійснюється у співпраці з Федерацією грецьких товариств України, Інститутом історії України НАНУ. За результатами дослідження теми проведено два тематичні круглі столи. Координатором цих наукових досліджень є Інститут українсько–грецької дружби та еллініcтичних досліджень, який діє в МДУ.

Можна зробити висновок, що серед осередків дослідження історії грецьких сіл Приазов'я важливе місце посідають Інститут історії України НАН України, Маріупольський державний університет та ДонНУ, які є потужними центрами еллініcтичних студій в Україні. Наукові праці їх вчених склали вагомий внесок у вивчення різних аспектів зазначеної проблеми.

Дослідження теми «Історія грецьких сіл Приазов'я» актуальне з наукової, пізнавальної та громадсько–політичної точки зору. Воно отримало підтримку у наукових та громадських установах України і має перспективи успішної подальшої розробки. Дослідження історії грецьких сіл Приазов'я потребує роботи з архівними фондами Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Державних архівів Донецької, Запорізької та Одеської областей, Російського державного історичного архіву у С.Петербурзі, Ростовського та Таганрозького архівів, викорис-

тання матеріалів періодики. Є потреба у здійсненні польових досліджень грецьких селах.

Список використаних джерел

1. Терентьєва Н.О., Балабанов К.В. Греки в Україні: історія та сучасність: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Ч. 2. – К.: Аквілон – плюс, 2008.

2. Терентьєва Н.О. Греки в Украине: экономическая и культурно–просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – К., 1999; її ж. Греки в Україні // Енциклопедія історії України. – Т 2. – К.Наукова думка, 2005. – С. 192–193.

3. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80–е г.XVIII в. – 90–е гг. XX в.) / М.А. Араджиони. – Симферополь: Амена, 1999; її ж. Історіографія етнічної історії та культури греків Північного Приазов'я (80–рр. XVIII ст. – 90 рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М.А. Араджионі. – К., 1995; її ж. Источники об изменении численности мариупольских греков в конце XVIII – начале XIX вв. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Маріуполь: Маріупольскький гуманітарний інститут Донецького державного університету, 1999. – Т.1. – С.267–271; її ж. К истории изучения этнической истории и культуры греков Северного Приазовья в 1925 – 1930 гг. // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы международной научно–практической конференции (г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.) / Отв. ред. Н.И. Зайцев. – Мариуполь, 1993. – С.137–140.

4. Араджиони М.А. К вопросу о переселении приазовских греков в Крым // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы международной научно–практической конференции (г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.) / Отв. ред. Н.И. Зайцев. – Мариуполь, 1993. – С.115–117; її ж. Эмиграция греков в Украину в XVI – первой половине XIX вв. // Греки и славяне: 1000 лет. – 1997. – № 1. – С.77–83; її ж. Эмиграция греков в Украину в XVI – первой половине XIX вв. // Греко–славянское духовное единство / Под ред. И.А. Яли. – Донецк, 1993. – С.61–74.

5. Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно–просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Н.І. Бацак. – К., 1999; її ж. Культурно–освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVII – XIX ст.) / Н.І. Бацак. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998; її ж. Культурно–просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я / Н.І. Бацак. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999.

6. Бацак Н.І. Джерела з історії північно–приазовської грецької громади кін. XVIII – поч. XX ст. в архівах та архівних бібліотеках Києва і півдня України // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Тези доповідей міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 27–29 листопада 1998 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С.26–36.

7. Якубова Л.Д. Грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства: з досвіду краєзнавчої роботи в середовищі етнічних меншин. 1920–1930–1 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Випуск 33. – К., 2006. – С.54–75; її ж. Еллінізація приазовських греків (середина 20–х – 30–і роки) – мовно–культурний аспект // Записки історико–філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1998.– Випуск II.– С.87–99; її ж. Етнічні меншини УСРР на етапі етнокультурної модернізації // Україна XX ст.: культура, ідеологія,

політика. Збірник статей. – Вип. 11.– К.: Інститут історії України НАН України, 2006.– С.3–19; її ж. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30–х років XX ст. / Л.Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; її ж. Проблеми національно–культурного життя греків Приазов'я в середині 20–х – на початку 30–х рр. XX ст. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету, 1999. – Т.1. – С.276–279.

8. Якубова Л.Д. Елліністичні розвідки в архівах ВУАН // Записки історико–філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2006 Випуск 4.– Кн.2. – С.12–20; її ж. Матеріали Київських та Донецького Державних архівів про історію греків України за часів політики коренізації (1924 – 1933 рр.) // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Тези доповідей міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 27–29 листопада 1998 р.).– К.: Інститут історії України НАН України, 1998.– С.155–163.

9. Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно–політичному та культурному житті УСРР / Л.Д. Якубова.– К.: Інститут історії України НАН України, 2006; її ж Етнічні меншості УСРР у першій половині 20–х рр. XX ст. / Л,Д, Якубова.– К.: Інститут історії України НАН України, 2002; її ж. Національно–культурне життя етнічних меншостей України (20– 39 – ті роки): коренізація і денаціоналізація // УІЖ.– 1998.– № 4.– С.22–36; 1999. – № 1. – С.41–55; її ж. Соціально–економічне становище етнічних меншин в УСРР (20–і – початок 30–х років XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.

10. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлєва, О. Ясь. – К.: Либідь, 2000.

11. Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29–30 вересня 1993 р.) / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993; Україна–Греція: Історія та сучасність. – Тези II міжнародної наукової конференції 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995; Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Тези доповідей міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 27–29 листопада 1998 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

12. Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я в історіографії XIX – початку XX ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 4. – Луганськ, 2005. – С.29–36; її ж. Греки Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект // Вісник Донецького університету. – Донецьк – 2001. – № 2. – С.153–160; її ж. Греки Північного Приазов'я (1778 – 1785 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / А.В. Гедьо. – Донецьк, 1997; її ж. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С.73–77; Гедьо А.В. Культурно–освітній розвиток греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) // Вісник Донецького університету. – Донецьк. – 2001. – № 1. – С.150–158; її ж. Митрополит Ігнатій // Подвижники і меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Історико–біографічні нариси. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.93–105; її ж. Переселение греков из Крыма в Приазовье : (Вымыслы и реальность) // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк: Донбас, 1995. – Кн. 4. – С.8–17; Гедьо А.В. Політика Росії щодо Маріупольської грецької громади на підставі законодавчих актів // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – № 4(8). – С.29–35; її ж. Розміщення кримських

греків у Приазов'ї (1778–1780 рр.) // Південна Україна XVIII –XIX століть. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1999. – Випуск 4 (5). – С.152–159; її ж. Церковна організація грецького населення Маріупольщини (кінець XVIII –XIX ст.) // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк: Донбас. – Кн. 6. – 1998. – С.15–26; Гедьо Г.В. Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778–1820 рр.) // Південна Україна XVIII –XIX століття: Записки наук.–дослід. лабораторії Південної України Запоріз. держ. ун–ту. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1996. – С.106–109; її ж. Самоврядування греків Північного Приазов'я // Матеріали вуз. наук. конференції професорсько–викладацького складу за підсумками науково–дослідної роботи: Іст. науки, політологія. – Донецьк, 1997. – Кн. 1. – С.69–72; Пахоменко С.П. Етнічна самоорганізація грецької меншини України в контексті демократизації державної національної політики // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24–26 травня 2002 р.) / Укладач Л. Марголіна. – К.: Ай Бі, 2003. – С.182–189; його ж. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX ст.: Автореферат дис. ... канд.. іст. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України. – К.,2003; його ж. Організаційне становлення грецьких громад України наприкінці 1980 – на початку 1990–х рр. / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Випуск XLIX (49). – С.268–276; його ж. Проблеми збереження історико–культурної спадщини греків Приазов'я в середині 1950–х – першій половині 1980–х рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 16.: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2007. – С.62–68.

13. Терентьєва Н.О., Балабанов К.В. Греки в Україні: історія та сучасність: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. У двох частинах. – К.: Аквілон – плюс, 2008.

14. Балабанов К.В. Украина – Греция: с любовью в серце. Выступления, статьи, интервью, размышления. – Донецк: Национальный Союз писателей Украины, журнал «Донбасс», 2004; Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно–культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття. – Маріуполь: МДГУ, 2006; Терентьєва Н.О., Балабанов К.В. Греки в Україні: історія та сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальни закладів. – У 2–х частинах. – К.: «Аквілон – Плюс», 2008; Гедьо А.В. Соціально–економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: ДонНУ, 2006; Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико–етнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006.

15. Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (середина XIX – початок XX ст.). – Дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.02 – всесвітня ссторія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005; Подгайко М.К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70 ті рр. XIX ст.). / Дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.01 – історія України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005.

16. Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: Тезисы докладов Международной научно–практической конференции. г. Мариуполь, 26–27мая 1993 г. – Мариуполь: МДГУ, 1993; Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнародної науково–практичної конференції. (М. Маріуполь, 24–26 травня 1996 р.). – Маріуполь: МДГУ, 1996; Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.). Збірник наукових праць Міжнародної науково–практичної конференції. – Т.1. – Частина I. – Маріуполь: МДГУ, 1999; Розвиток еллінізму в Україні у XVIII – XXI ст.: Збірник матеріалів Міжнародної науково–практичної конференції (21–23 травня 2007 р.). – Маріуполь: МДГУ, 2007.

Романцова Н.И. История греческих сел Приазовья в исследованиях современных украинских ученых

Исследуется современный уровень научной разработки проблем истории греческих сел Приазовья. Анализируются работы современных ученых М.А.Араджиони, Н.И.Бацак, А.В.Геде, Н.А.Терентьевой, Л.Д.Якубовой и других. Историографический обзор дает возможность выяснить степень изученности и перспективы дальнейших исследований данной темы.

Ключевые слова: *греческая общность, эллинистические исследования, национальная самоидентификация, украинско–гречекие отношения, национальное возрождение*

Romantsova, N.I. History of the Azov Greek villages, in the research carried, out by contemporary Ukrainian scientists

The article is a presentation of the research of today`s scientific approach to the history of the Azov Greek villages. The author presents analysis of the works by contemporary scientists, such as M. Aradzhioni, N. Batsak, A. Gedyo, N. Terentyeva, L. Yakubova and others. The historiographical overview makes it possible to determine the stage of the research and the prospect of further studies of the problem.

Key words: *Greek community, Hellenistic research, national self–identity, Ukraine–Greece relations, national revival.*

УДК 94 (477) «1992/2006»:930

Лега А.Ю.

Участь Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях (1992–2006 рр.): історіографія проблеми

Проаналізована історіографія дослідження участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях у період з 1992 по 2006 рр.

Ключові слова: *Збройні Сили України, історіографія, миротворчі операції, військове співробітництво.*

Висока динамічність воєнних подій останніх років змусила науковців розпочати упорядкування воєнної історії як складової частини системи знань про війну та армію. Це викликає необхідність проведення досліджень, які б аналізували діяльність Збройних Сил України в процесі врегулювання конфліктів, достовірність воєнно–історичної інформації з цих проблем.

Наскільки важливе значення надається зміцненню воєнно–політичної стабільності на нинішньому етапі розвитку нашої держави, свідчить Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006 – 2011 рр., в якій записано, що миротворча діяльність розглядається як один з основних напрямів підготовки та застосування вітчизняних підрозділів і частин та її розширення сприятиме їх розвитку і досягненню всебічної (адміністративної, оперативно–стратегічної, технічної) взаємосумісності зі збройними силами країн–членів НАТО і ЄС, зміцненню регіональної безпеки, інтеграції України до загальноєвропейських систем безпеки[1].

Комплексний аналіз історичних джерел показує, що інформаційна база, яка присвячена миротворчий діяльності Збройних Сил України(далі–ЗСУ), поділяються на праці, які вивчають загальні підходи до участі армії в процесі зміцнення воєнно–політичної безпеки у світі і їх недоліки на різних етапах миротворчості, дослідження узагальненого інформаційного характеру участі у миротворчих операціях ЗСУ, а також окремі повідомлення про ті чи інші події за участю українських військовослужбовців у заходах щодо підтримання миру та безпеки у різних регіонах планети. Спеціальних робіт, які б у хронологічній послідовності висвітлювали роль України та її Збройних Сил у процесі врегулювання воєнних конфліктів, немає. Виходячи з вищевикладеного, автор намагався проаналізувати літературу з даної тематики і зосередив увагу на роботах, що стали помітним явищем в історіографії сучасної української армії.

В одній з перших студій з історії Збройних Сил України, яке здійснив Б. Якимович у 1996 р., розглядається процес міжнародних контактів вищого військового керівництва з розвиненими державами світу. На жаль,

автор висвітлює дуже короткий період військового співробітництва (весна 1992 – літо 1993 р.) і обмежується лише переліком військових контактів, не розкриваючи їх зміст та результати. В своїй монографії він робить спроби первинної систематизації , узагальнення та періодизації історії будівництва ЗСУ, участь їх у міжнародному військовому співробітництві[2].

Значний інтерес для дослідників становлять публікації керівників військового відомства України, які, в різні періоди його історії, були безпосередніми учасниками прийняття всіх воєнно–політичних рішень у справі застосування ЗСУ до врегулювання воєнних конфліктів: В.Гудима, В.Раденького, М.Пальчука, О.Затинайка, О.Кузьмука[3].

Так колишній Міністр оборони України генерала армії України В. Шкідченка узагальнює досвід десятилітнього залучення України до врегулювання конфліктів(станом на 1 липня 2002 р.)[4], а О.Кузьмук, який обіймав цю посаду в 1997–2001 рр., підбиває підсумки 10–річної участі України у міжнародній миротворчій діяльності у контексті подальшого реформування ЗСУ та наводить огляд основних подій у сфері міжнародної діяльності та участі в ній ЗСУ[5], розглядає напрями й проблемні питання подальшого розвитку миротворчої діяльності, визначає шляхи використання досвіду міжнародного співробітництва Збройних Сил у військовому будівництві України.

Серед робіт, що з'ясовують проблеми миротворчості ЗСУ, слід зазначити статтю колишнього заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал–лейтенанта М.Пальчука «Проблеми міжнародної безпеки і миротворчі операції»[6]. Автор детально розглядає причини виникнення воєнних конфліктів, класифікує типи миротворчих операцій, виділяє найголовніші завдання та принципи їх проведення, правові підстави застосування підрозділів ЗСУ до миротворчої діяльності, участь у миротворчих операціях у рамках місії ООН. Водночас дослідник обмежується лише наведенням загальних цифр участі українських військовослужбовців та переліком регіонів, де були задіяні наші миротворчі контингенти.

Стаття В.Собкова «Участь України у миротворчих та рятувальних операціях за кордоном» розглядає процес підготовки представників Міністерства оборони України(МОУ), Міністерства внутрішніх справ України(МВСУ), Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи(МНС) та їх участь у миротворчих і рятувальних операціях за кордоном. Це була перша спроба узагальнення досвіду залучення структур Воєнної організації України до миротворчих та рятувальних операцій[7].

Широко питання миротворчої діяльності України розкривається не лише у виступах та статтях представників керівних кіл держави, Міністерства оборони та центральних органів виконавчої влади, а й досить широко висвітлюється в засобах масової інформації.

Військова преса дає можливість простежити проведення заходів щодо створення системи міжнародного військового співробітництва Збройних Сил України, еволюцію поглядів державних фахівців, устами військового керівництва, публікаціями військових журналістів дається аналіз результатів спільних військових навчань та міжнародних миротворчих операцій. У порівнянні з цивільними періодичними виданнями, публікації військових журналістів містять більш точну та різнобічну інформацію про заходи військового будівництва, що проводилися в нашій державі. Найбільше

інформації в цьому плані містить центральна газета Міністерства оборони «Народна армія»[8].

Також можна виділити друкований орган недержавної організації – Українського центру політичних та економічних досліджень імені О.Разумкова, журнал «Національна безпека та оборона», в якому публікуються аналітичні статті та доповіді співробітників центру, які досить часто не збігаються з офіційними трактуваннями тих чи інших заходів в галузі військового будівництва України.

Співробітники УЦПЕД(Український центр політичних та економічних досліджень) імені О.Разумкова публікують свої аналітичні та наукові праці стосовно миротворчої діяльності також на сторінках зарубіжних видань, що створює можливість для аналізу і порівняння їх інформації із офіційною в Україні.

Незважаючи на те, що проблеми реформування та розвитку ЗСУ постійно знаходяться в центрі уваги історичної науки, питання участі Збройних Сил нашої держави у врегулюванні воєнних конфліктів, їх роль у створенні міжнародного іміджу України, внесок у економічний розвиток держави, на погляд автора, висвітлені недостатньо. Поки що немає праць, які б давали узагальнений аналіз миротворчої діяльності ЗСУ періоду 1992–2006 рр., висвітлювали зміст зазначених процесів у розбудові незалежної України.

На особливу увагу заслуговують наукові розробки у галузі воєнної історії, політології, філософії фахівців Національного університету оборони України(НУОУ). В них конкретно розглядаються питання стосовно застосування миротворчих підрозділів у різноманітних умовах.

Навчальні посібники, які розроблені на кафедрі стратегії НУОУ, висвітлюють основи воєнної конфліктології, теорії та практики кількісно–якісної оцінки процесів зародження, ескалації та нейтралізації збройних конфліктів і локальних війн, розкривають основні тенденції розвитку воєнної стратегії у конфліктах повоєнного періоду, визначають напрями адаптації Збройних Сил України відповідно до сучасних вимог.

Актуальними є роботи Г.Перепелиці, де автор розкриває проблеми європейської безпеки – регіональні та субрегіональні конфлікти, виявлення тенденцій їхнього розвитку та шляхів врегулювання[9].

Комплексний аналіз сутності, змісту, механізмів формування та напрямків практичної реалізації воєнної могутності Української держави, як складного соціально–політичного утворення, яке у прямій або опосередкованій формі поширюючись на значну кількість суспільних і державних процесів, визначає характер адаптації України до військово–силових реалій сучасної геополітики, а також впливає на кількісно–якісні характеристики воєнної організації держави, подано у дослідженнях доктора історичних наук В.Смолянюка[10].

Узагальнення досвіду воєнних дій угруповань військ у воєнних конфліктах другої половини XX ст., заходи і способи дій у специфічних умовах подані в роботі «Воєнне мистецтво в локальних війнах після Другої світової війни», виконаній під керівництвом професора кафедри історії війн і воєнного мистецтва доктора історичних наук М.Рибака. В дослідженні розглянуто актуальні питання бойового застосування збройних сил у воєнних конфліктах на Близькому Сході, Балканському півострові і Північному Кавказі, здійснено оперативно–стратегічний огляд воєнних

конфліктів другої половини XX ст., визначено ключові проблеми розвитку воєнного мистецтва та шляхи їх вирішення[11].

Визначення феномену миротворчості як міжнародної силової діяльності, різновиду сучасної воєнної практики, професійної діяльності воєнно–гуманітарного змісту подано в роботах дослідника воєнно–теоретичного надбання доктора філософських наук, професора М.Цюрупи[12].

Наслідком підвищеного інтересу до проблеми миротворчості стала праця І. Поліщука «Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми перспективи»[13]. Дослідник ретельно вивчає причини виникнення сучасних воєнних конфліктів, процес збереження та встановлення миру й роль воєнної складової в підтриманні миру. На жаль, історико–джерельна база участі Збройних Сил України в процесах миротворчості, яку наводить автор, обмежується хронологічними рамками з 1992 по 1996 рр.

Темі миротворчості присвячена і робота генерал–майора В.Венгера, який займав посаду директора Департаменту міжнародного військового співробітництва Збройних Сил України «Основні напрями міжнародного військового співробітництва Збройних Сил України»[14]. У ній, зокрема, з'ясовано причини конфліктів у світі, роль нашої держави в справі підтримання миру на європейському континенті.

Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗСУ висвітлено в роботах А.Капта, В.Нікітюка, М.Карпенка, О.Губаренка[15]. Автори розкривають існуючу нормативно–правову базу миротворчої діяльності, аналізують загальні принципи, котрих мають дотримуватися профільні підрозділи під час таких місій, узагальнюють і систематизують аспекти, необхідні для розвитку теорії та практики відповідних акцій.

Серед праць, які присвячені означеній проблемі, слід звернути увагу на студії А.Панюка й Д.Папікяна[16]. Вони відзначаються ґрунтовністю аналізу вузлових питань миротворчості України, розглядають створення системи міжнародних відносин у галузі воєнного співробітництва, зокрема налагодження співпраці з НАТО.

Значний інтерес становить робота О.Луника, де визначено історичні передумови залучення ЗСУ до врегулювання збройних конфліктів під час виконання міжнародних миротворчих місій під егідою ООН та у складі багатонаціональних сил, що забезпечили входження України до світової системи збереження миру[17].

Продовжуючи огляд історіографії з проблематики миротворчої діяльності Збройних Сил України, слід зазначити, що дана тема представлена в політологічних дослідженнях. Однак використана в них інформація дуже стисла, ілюструються ті чи інші положення або висновки. Так, у третьому розділі дисертаційної роботи В.Грубова, наголошено: співробітництво ЗСУ є важливим чинником військової політики України, але при цьому не наведені конкретні факти співробітництва[18].

У четвертому розділі роботи А.Шилової – «Позиція України щодо подій на Балканах і розвиток її відносин з країнами регіону» проаналізована роль та визначено місце України в зусиллях світового співтовариства у політичному врегулюванні югославської кризи. Проте, автор наводить приклади участі військових підрозділів України в миротворчих силах ООН лише в узагальненому і стислому вигляді[19].

Отже, аспекти миротворчої діяльності Збройних Сил України не були поза увагою вчених. Аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що інформаційна база з обраної теми вміщена в працях, у яких ідеться про

загальні підходи до участі армії в процесі зміцнення воєнно–політичної безпеки у світі і їх недоліки на різних етапах миротворчості, у синтетичних виданнях узагальненого характеру, а також окремих повідомленнях про ті чи інші події за участю вітчизняних військовослужбовців у заходах щодо підтримання миру та безпеки у різних регіонах планети.

Список використаних джерел

1. Кучма Л. «Мої співвітчизники хочуть жити в демократичній державі, без страху за своє майбутнє»:[Виступ Президента України на пленар. засіданні Саміту Тисячоліття ООН] // Урядовий кур'єр. – 2000. – 9 вересня(№164). – с. 2.

2. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії / Б. Якимович – Львів, 1996. – 359 с.

3. Гудима В.М. Досвід України в миротворчій операції КФОР та участі в програмі «Партнерство заради миру» / В.М. Гудима // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки : Матеріали Міжнар. семінару «Миротворча діяльність України: спільні операції з НАТО та в більш широкому контексті», 18 –20 березня 2001 р. – К., 2002. – С. 74 – 86; Затинайко О. Збройні сили України – головний фактор незалежності держави / О. Затинайко // Військо України. – 1997. – № 9 –12. – С. 4 – 7; Кузьмук О.І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України / О.І. Кузьмук // Наука і оборона. – 2001. – № 4. – С. 3 – 12; Пальчук М.М. Досвід бойового застосування військ, зброї і військової техніки в локальних війнах і збройних конфліктах / М.М. Пальчук, М.М. Лобко. – К.: НАОУ, 2001. – 117 с.; Радецький В. Початок року: будівництво, навчання, миротворство / В. Радецький // Народна армія. – 1994. – 25 лютого.

4. Шкідченко В.П. Відбувається перехід від «традиційної» до «сучасної» миротворчості / В.П.Шкідченко // Народна армія. – 2002. – 4 липня.

5. Кузьмук О.І. На варті миру та міжнародного правопорядку / О.І. Кузьмук // Народна армія. – 2002. – 22 травня; Кузьмук О.І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України / О.І. Кузьмук // Наука і оборона. – 2001. – № 4. – С. 3 – 12.

6. Пальчук М.М. Проблеми міжнародної безпеки і миротворчі операції / М.М.Пальчук // Військо України. – 1998. – № 3 – 4. – С. 6 – 8.

7. Собков В. Участь України у миротворчих та рятувальних операціях за кордоном / В.Собков // Військо України. – 2001. – № 9 – 10. – С. 4 – 6.

8. Режим доступу: http: // uamedia.visti.net / army.

9. Перепелиця Г.М. В ролі миротворця. Про нову роль армії в урегулюванні воєнно–політичних конфліктів / Г.М. Перепелиця // Політика і час. – 1994. – № 2. – С. 6 – 11; Перепелиця Г.М. Воєнна політика України: проблеми і пріоритети / Г.М. Перепелиця, В.І. Мунтіян, А.А. Соболєв. – К.: НІСД, 1997. – 163 с.; Перепелиця Г.М. Залучення України до миротворчості регіональних і субрегіональних організацій / Г.М. Перепелиця // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки : Матеріали Міжнар. семінару «Миротворча діяльність України: спільні операції з НАТО та в більш широкому контексті», 18 – 20 березня 2001 р. – К., 2002. – С. 130 – 154.

10. Смолянюк В.Ф. Військова могутність сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ, наук : спец. 23.00.02 / В.Ф. Смолянюк. – К., 2001. – 36 с.

11. Рибак М. І. Воєнне мистецтво в локальних війнах після Другої світової війни. / М. І. Рибак, Ю. Г. Бадах. – К.: НАОУ, 2000. – 133 с.

12. Цюрупа М.В. Миротворчі операції як міжнародно–гуманітарний феномен та специфічний тип воєнної практики / М.В. Цюрупа. – К.: ВГІ НАОУ, 2003. – 76 с.

13. Поліщук І.М. Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи / І.М. Поліщук // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К.: Ін–т історії України НАН України, 1998. – С. 197 – 213. 14. Венгер В. Основні напрями міжнародного військового співробітництва Збройних Сил України(минуле, сучасність і майбутнє) / В. Венгер // Військо України. – 1999. – С. 5 – 6.

15. Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗСУ / О. Губаренко // Військо України. – 1999. – № 9 – 10. – С. 11 – 12; Капто А.С. Коментарі / А.С. Капто // День. – 2000. – 19 жовтня. – С. 4; Карпенко М. Миротворчі операції та міжнародне гуманітарне право / М. Карпенко // Народна армія. – 6 листопада. – 2002. – С. 2; Нікітюк В.О. Тенденції розвитку миротворчої діяльності в Європі у сучасному геополітичному і міжнародно–правовому середовищі / В.О. Нікітюк // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. – К.: НАОУ, 2004. – 386 с.

16. Папікян А.Л. Збройні Сили України двадцятого століття / А.Л. Папікян. – Львів: Кобзар, 1999. – 308 с.; Панюк А.В. Збройні Сили України в системі міжнародних зв'язків / А.В. Панюк // Вісник «Держава і армія». – Львів: Держ. ун–т «Львівська політехніка», 1999. – № 377. – С. 206 – 214.

17. Луник О.О. Типологія та класифікація воєнних конфліктів, до врегулювання яких залучена Воєнна організація України / О.О. Луник // Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України. – 2002. – № 5(30). – С. 36 – 48.

18. Грубов В.М. Військова політика України: сутність і механізм реалізації в сучасних умовах: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. політолог. наук: спец. 23.00.02. / В.М. Грубов. – К., 1996. – 25 с.

19. Шилова А.В. Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кри–зи та участь у цьому процесі України(90–ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ, наук: спец. 23.00.04 / А.В. Шилова. – К., 1998. – 19 с.

Лега А.Ю. Участие Вооруженных Сил України в международных миротворческих операциях (1992–2006 гг.) : историография проблемы

Сделан анализ историографии исследования участия Вооруженных Сил Украины в международных миротворческих операциях в период с 1992 по 2006 гг.

Ключевые слова: *Вооруженные Силы Украины, историография, миротворческие операции, военное сотрудничество.*

Lega, A.Yu. The participance of Ukrainian Armed Forces in the international peace–making operations (1992–2006) : the historiography of a problem

The historiography of Ukrainian armed forces' participance in the international peace–making operations during the period from 1992 to 2006 is being analysed in the article.

Key–words: *Armed forces of the Ukraine, historiography, peace–making operations, military cooperation.*

УДК 94(6):323:330.3 «19/20»

Орлова Т.В.

Сучасна системна криза тропікоафриканської цивілізації: причини і прояви

Виходячи із факту існування тропікоафриканської цивілізації, визначається суть її сучасної системної кризи, а також причини і наслідки, які на межі тисячоліть несуть загрозу не тільки Чорному континенту, а, за умов глобалізації, усьому людству.

Ключові слова: *субсахарська Африка, тропікоафриканська цивілізація, глобалізація, традиціоналізм, системна криза, модернізація.*

Історія людства починається на Африканському континенті – спочатку це було первісне суспільство, однак з часом склалися передумови переходу до вищої стадії суспільного розвитку – до цивілізації. Першою виникла давньоєгипетська цивілізація, яка потім розчинилася в елліністичній й давньоримській. Пізніше Північна Африка увійшла до сфери арабо–мусульманської цивілізації. Що стосується зони на південь, яку ще називають субсахарська Африка, так наявність цивілізації для неї визнається далеко не всіма істориками. Хоча всі ознаки такої соціальної організації в названому регіоні були наявні від часів середньовіччя. Проте метою пропонованої до уваги розвідки є визначення сутності процесів, що розгортаються не в давні часи, а на межі двох тисячоліть. Не можна сказати, що їх висвітленню присвячено велику кількість досліджень, хоча вони є. Про це свідчить перелік частини публікацій, наведений у списку використаних джерел. Однак лише одна стаття Е. Лебедєвої містить словосполучення «тропікоафриканська цивілізація»[1]. Таке словосполучення зустрічається також в тексті іншої її праці [2]. З іншого боку, у переглянутих публікаціях практично відсутнє словосполучення «системна криза» по відношенню до Африки. До 2008 р. в частині праць спостерігався оптимістичний погляд на можливості подальшого її розвитку [3;4;5]. З початком світової фінансово–економічної кризи з'явилися статті, в яких розглядалися її впливи на становище африканських країн насамперед у господарських аспектах [6;7], але не в цілому. Тому постала необхідність наголосити дію саме системної кризи, яка вразила усі сфери буття тропікоафриканської цивілізації: економічну, політичну, соціальну, духовну, – підкріпивши дану тезу відповідною аргументацією.

Системна криза тропікоафриканської цивілізації настала не в останні десятиріччя. Ще у XV ст. їй дав поштовх початок колоніального завоювання континенту представниками європейської цивілізації. Період

колоніалізму завершився наприкінці 1950 – 1960–х рр. На той час в Африці на південь від Сахари панували архаїка і традиціоналізм. Молоді африканські країни прагнули швидкої модернізації, модернізації навздогін. За такої моделі трансформації головну роль мала відігравати держава. Взявши владу до своїх рук, африканці могли б створювати промисловість, розбудовувати міста, розвивати інфраструктуру, залучаючи іноземні інвестиції. Бум світової торгівлі і попиту на сировину у ті роки тільки зміцнював цей оптимізм. У зовнішньополітичній сфері африканські держави набували зростаючого значення в ООН та інших міжнародних організаціях. Але привнесені із Заходу моделі не підходили для місцевих умов [8;9]. Зокрема, модерністські форми державного устрою часто вступали в протиріччя із місцевим традиціоналізмом, що системно послаблювало тропікоафриканську цивілізацію у політичній сфері. Також свою роль відігравала та обставина, що держави Африки, набувши незалежності, потребували лояльності своїх громадян. Натомість вони зіткнулися із розколом та обмеженістю власних позицій. Постколоніальні умови дали можливість історично придушеним, але потенційно могутнім африканським спільнотам знову заявити про себе: ашанті в Гані, ібо в Нігерії, шона в Зімбабве, зулу у Південно–Африканській Республіці та ін. Інтереси цих спільнот часто суперечили інтересам урядів держав, що здобули незалежність. В багатьох молодих африканських державах відцентрові сили виявилися дуже потужними [10].

Попри те, що існує неоднорідність соціально–економічного розвитку країн тропікоафриканської цивілізації, серед яких є більш і менш успішні, десятиріччя незалежності, в цілому, не принесли континенту ані демократії, ані процвітання. Натомість – занепад, стосовно якого своє глибоке занепокоєння висловили держави–члени Організації Об'єднаних Націй ще в 1984 р. у Декларації про критичне економічне становище в Африці [11]. Разом із тим час від часу у деяких державах мало місце незначне зростання за рахунок сприятливої кон'юнктури світових ринків на сировину, як це спостерігалося впродовж першого десятиріччя XXI ст. [12,с.24–26]. Проте через приріст чисельності населення внутрішній валовий продукт у розрахунку на душу населення і подушове споживання скоротилося, а безробіття збільшилося. За оцінками експертів ООН, у 2009 р. темпи зростання ВВП а Африці південніше Сахари виявилися більш ніж у півтора рази нижче темпів приросту населення – відповідно 1,6% і 2,5 % [13,с.12]. У 2004–2009 рр. кількість робочих місць, створених в африканських країнах, лише на 30–40 % покривав приплив нових трудових ресурсів. Наприкінці першого десятиріччя нинішнього століття безробіття охопило до 25% самодіяльного населення африканських країн. Процент абсолютно бідних людей, тобто таких, які живуть менш ніж на один долар в день, впродовж останніх 15 років не те, що не змінився, а навіть дещо збільшився – від 1990 р. – на 90 млн. [14,с.3–4]. Африка на південь від Сахари стала основним регіоном світу, де абсолютне число злидарів стрімко зростає. Виявленням злиденності є поширеність голоду, під загрозою якого постійно перебуває понад чверть населення цієї цивілізації. Щорічно через посуху або повінь у тому чи іншого районі від голоду страждає чимало людності, якій міжнародна спільнота намагається надати гуманітарну допомогу, що значною мірою розкрадається самими ж африканцями. Низький життєвий рівень притаманний практично усьому населенню за виключенням мізерної за чисельністю правлячої

верхівки. З іншого боку, в більшості країн регіону в руслі застосування скопійованих із Заходу неоліберальних методів господарювання мало місце обмеження державних витрат, що призвело до деградації соціальної інфраструктури (в першу чергу освіти та охорони здоров'я), а також до зниження загального рівня життя. Тобто реформи проводилися неадекватно існуючим умовам. Наголос робився на суто ринкові механізми за умов вкрай відсталої та слабко диверсифікованої економіки і розбалансованого ринку, надто жорстко і поспіхом. Все це відбувалося на тлі громадянських війн, етнічних конфліктів, поширеності тяжких хвороб тощо. В цілому африканський досвід свідчить про недопустимість форсованої лібералізації доіндустріальних економік, особливо при постійних політичних пертурбаціях. З іншого боку, становище в означеному регіоні свідчить про неспроможність тропікоафриканської цивілізації до самоорганізації за умов, що змінюються. Це – ще одне свідчення її системної кризи через неможливість на основі притаманних їй принципів функціонування відповідати на виклики часу.

Найяскравіше це виявляється у тому, що сучасне африканське виробництво не здатне підтримувати теперішній, навіть дуже низький середній рівень життя. Через малі обсяги виробництва, слабкий менеджмент і низьку кваліфікацію робочої сили експортна продукція регіону, крім сировини, не конкурентоспроможна не тільки на світових, а часто і на національних ринках. Африканські сільгоспвиробники не можуть прогодувати власне населення: 42 країни змушені імпортувати значну частину необхідного їм продовольства [14,с.3]. Тобто спільнота елементарно неспроможна забезпечити своє виживання. А цивілізація як така є власне соціальною організацією суспільного життя, що характеризується загальним зв'язком індивідів або елементарних соціальних утворень з метою відтворення суспільного багатства, що забезпечує її існування та прогресивний розвиток. Тобто наочна ознака кризи самої цивілізаційної системи. Зростання світових цін на продукти харчування можуть нанести найсильніший удар по найбіднішим верствам населення континенту [13,с.12]. Продовольчу катастрофу спроможне відвернути лише прискорене зростання власного виробництва. Але таке зростання не можливе без серйозних змін у житті села, тобто докорінних змін у звичному для більшості африканців способі буття, що є дуже проблематичним. Адже тропікоафриканська цивілізація є аграрно–патріархальною, і основи існування її мешканців зумовлені саме цим. Те, що вони ламаються під дією багатьох сучасних факторів також є свідченням системної кризи. До цього додається дія екологічної кризи [15], в якій все відчутнішу роль відіграє глобальне потепління клімату. Воно значно загострює проблеми з водою. Гуманітарні катастрофи, зумовлені посухами і повенями, зменшують виробництво сільськогосподарської продукції, сприяють поширенню хвороб, а також спалахуванню конфліктів через земельні та водні ресурси. Саме в Африці можливості адаптації до змін клімату є найменшими. Понад 70% населення існує за рахунок сільського господарства [14,с.7], надто вразливого до примх природи. Тобто цивілізація, яка сама по собі є способом пристосування до природного середовища, виявляється неспроможною адаптуватися до його змін, що є додатковим свідченням системної кризи, оскільки основи цивілізаційної системи на разі не забезпечують виживання за умов змінювання довкілля.

Свою роль у погіршенні ситуації відіграла світова фінансова–економічна криза, яка на повну силу дала про себе знати восени 2008 р. Спочатку деякі аналітики вважали, що через слабку інтегрованість країн тропікоафриканської цивілізації у глобалізований світ Чорний континент

буде незначно вражений. В якості аргументу вказувалася та обставина, що значна частина населення мешкає у селах й існує за рахунок напівнатурального господарства. Тобто доля цієї спільноти залежить скоріш від природно–кліматичних умов, ніж від стану світових фінансових ринків. Проте час показав, що серед всіх регіонів світу найбільшу шкоду криза завдасть саме йому, хоча пролонговано у часі. Аналітики перелічують фактори, які тому сприятимуть: 1) зниження обсягів виробництва у західних державах призвело до зменшення масштабів сировинного експорту африканських країн, а також зниження цін на неї; 2) як наслідок – звуження бази оподаткування, оскільки експортери понесли великі збитки через скорочення торгівлі; 3) нестача коштів на підвищення якості продукції і запровадження передових технологій призвела до погіршення конкурентоспроможності місцевої продукції; 4) через зниження купівельного попиту і збільшення вартості імпортних компонентів потужності багатьох підприємств виявилися недовантаженими, чимало підприємств або зупинилося, або закрилося, що призвело до суттєвого скорочення зайнятості; 5) окрім зростання безробіття та неформальної зайнятості – зростання злиденності і поглиблення нерівності прибутків, що зумовлює посилення соціальної напруженості; 6) за умов падіння світових цін на основні товари африканського експорту скоротилися валютні надходження до країн Африки, що вплинуло на девальвацію національних валют, а це, в свою чергу, потягло за собою стрибок зовнішнього боргу, як державного, так і приватного, погіршення умов залучення іноземних інвестицій, а також зростання інфляції; 7) через труднощі, які переживала західна економіка, скоротилося надходження прямих іноземних інвестицій, а також офіційної гуманітарної допомоги з боку інших країн, що надавалася африканцям; 8) зменшилися грошові перекази емігрантів, які йшли на підтримку життя їх родичів і виступали значною часткою фінансових надходжень з–за кордону; 9) забракло фінансових ресурсів для стимулювання споживання і підтримки внутрішнього виробника [6,с.2–3;7,с.95–97].

Всі названі обставини суттєво погіршують економічну ситуацію, яка і до кризи була далекою від сприятливої. На неї дуже сильно впливає демографічна проблема, а саме швидке зростання кількості населення. Наприкінці серпня 2009 р. вона досягла 1 млрд. чоловік [16]. Слід зазначити, що швидке зростання населення стало характерним для Африки тільки у XX ст. У його першій половині темпи вже були дещо вищими, ніж в середньому в світі. Якщо продовж 1900 – 1950 рр. населення світу збільшилося у 1,5 разів, так африканське – у 1,7. Від середини минулого століття до його закінчення число жителів Африки зросло вже у 3,7 разів, в той час як загальносвітовий показник склав 2,47. Збільшувалася також питома вага африканського населення у всьому населенні світу: у 1950 р. – 9%, у 1980 – 11%, у 1990 р. – 12%, у 2000 р. – 13 %, у 2007 р. – 14,2 %. Більшість країн тропікоафриканської цивілізації мають тенденцію до подвоєння свого населення впродовж 20 – 21 року [17]. Це зумовлюється традиційною високою народжуваністю. В середньому, африканська жінка має по 7 – 8 дітей. За місцевими віруваннями, чим більше жінка народжує дітей, тим вона краща. А якщо дітей мало, а то й зовсім немає – вона проклята. Виходить замкнене коло: їсти нічого, а вони народжують, аби «збільшити родючість землі». До цього додається дія й інших чинників. Низька продуктивність праці, хронічна нестача продуктів харчування закріпили патріархальну організацію великих селянських сімей, які в

більшості своїй вели і ведуть напівнатуральне господарство і для яких діти залишаються економічною і соціальною необхідністю. Діти в таких родинах вважаються безкоштовною робочою силою. Їх залучають до сімейних справ як тільки вони починають добре ходити. Таким чином закріплювалося економічно і культурними умовами панування традицій багатодітної родини, а отже, і високої народжуваності.

Економічна ситуація у країнах тропікоафриканської цивілізації характеризується колосальною зовнішньою заборгованістю, яка постійно зростає. Маргінальні позиції країн цієї цивілізації у світовій економіці – результат скудості і монотоварності експорту. Даний фактор визначає й їх непомірну залежність від зовнішніх позик та іноземної допомоги, що є набагато більшою, ніж у більшості країн, що розвиваються. У цьому регіоні знаходиться 4/5 «бідних країн з великою заборгованістю» [1,с.47]. Виплати за зовнішнім боргом, разом із втечею капіталів, розкраданням кредитів та офіційної допомоги розвитку, знекровлюють економіку країн Африки південніше Сахари, посилюють процеси їх маргіналізації у світовому господарстві. Міжнародне співтовариство намагається вплинути на ситуацію. Окрім різних каналів надання фінансування використовується практика списання боргів, що певною мірою зменшує щорічне обслуговування боргів і дозволяє деяким африканським країнам вкладати більше грошей у соціальні програми, пов'язані із зменшенням бідності. Ініціатива списання боргів найбіднішим країнам із великою заборгованістю була запущена у 1999 р. на зустрічі «Великої вісімки» у німецькому місті Кьольні [14,с.5]. Проте керівники більшості африканських країн беруть все нові позики, більшість з яких осідає на їхніх власних рахунках в іноземних банках, а також витрачається на утримання особистої охорони та армій.

Характерною рисою країн тропікоафриканської цивілізації є відсутність внутрішньої стабільності із частими військовими переворотами та змінами урядів, що супроводжується вибуялим насильством, від якого найбільше страждають жінки і діти [18]. Після 1960 р. і до початку 2000–х рр. у незалежних державах континенту відбулося понад 100 військових переворотів. Найчастіше перевороти здійснювали сержанти та лейтенанти, якщо їм надавалася підтримка з–за кордону. Проте і внутрішня обстановка тому сприяла. Мова йде про міждержавне і міжетнічне протистояння, яке часто переростає у криваві війни. Всесвітня історія свідчить, що у другій половині XX ст. місцеві і регіональні етнічні конфлікти стали переважаючою формою насильства, більш кривавою, ніж міждержавні війни. Особливо така тенденція виявилася в Африці [19]. Прикладом можуть бути погроми в Руанді у 1950–х, 60–х, 70–х рр., які призвели до загибелі десятків тисяч чоловік, а у 1990–х – вже сотень тисяч. В цій країни б'ються між собою народи тутсі і хуту, а взагалі в цю війну були втягнені й інші держави – Уганда, Бурунді, Демократична республіка Конго, Ангола, Зімбабве, Намібія.

На початку XXI ст. 30 з 53 африканських країн переживають політичні кризи або залишаються у стані політичної нестабільності [20,с.40] . Більшість аналітиків вважає, що головною причиною конфліктів на континенті є бідність. Проте інші дослідники, зокрема, професор університету Осло К. Доккен у своїй монографії «Політику африканської безпеки переглянуто» [20] доводить, що не стільки злиденність відіграє у цьому плані провідну роль, скільки жадоба учасників конфліктів. Уважний аналіз виявив, що у більшості випадків боротьба точиться не стільки за

доступ до природних ресурсів та районів, багатих на корисні копалини, скільки за збільшення обсягів їх видобутку і розширення ринків збуту із наступним використанням одержаних коштів на придбання зброї і продовження військових дій. Тобто знов замкнене коло: війна за право використання ресурсів заради продовження війни. Хоча значна частина війн в Африці зумовлена глибокою кризою державної легітимності і провалами в управлінні (ще одне виявлення системної кризи цивілізації, оскільки державний фактор є дуже важливим для виживання культурно–історичної спільноти), величезну роль відіграє «військова економіка». У багатьох випадках, як показали конфлікти у Ліберії, С'єрра–Леоні, Демократичній Республіці Конго та ін., керівники держав під виглядом допомоги тій чи іншій воюючій стороні поширювали свою діяльність на непідвладні їм території, за допомогою армій, які часто складаються із найманих вояків, встановлювали контроль над експортом алмазів, золота, цінних мінералів, нафти, деревини та інших матеріалів заради власного збагачення. При чому навіть рядовим учасникам конфліктів війна приносила суттєве і швидке покращення економічного становища. Через те головним мотивом конфлікту і головною перешкодою його завершення виявляється те, що ані політичні лідери, ані пересічні вояки не бажають відмовлятися від джерел швидкого збагачення. Не дарма найзапекліші конфлікти в Африці останніх десятиріч мали місце у названих країнах – найбільш багатих на ресурси. Парадокс: навіть незначне покращення умов життя тих, хто брав участь у конфліктах і мав дещицю прибутків від видобування та збуту цінної сировини, призвели до того, що значна частина африканців почала розглядати війни як шлях до покращення, а не погіршення економічної ситуації. Виявилося, що дуже багато різних сил зацікавлені не у в регулюванні конфліктів, а в їх продовженні. Окрім лідерів і вояків, які безпосередньо беруть участь у боротьбі, це – іноземні і транснаціональні корпорації, які прагнуть нажитися на хаосі та анархії і фінансують повстанський рух, війни, армії. Свій інтерес мають торговці і перевізники зброї, найманці і ті фірми, які їх постачають зацікавленим сторонам. За умов анархії і війни процвітають наркобарони і торговці людьми, криміналітет і фінансисти, зайняті відмиванням грошей, а також банки, зацікавлені у вільному русі капіталів і швидкому одержанні прибутків в районах, охоплених війною. З'явилася група, названа «лорди бідності» – це особи та організації, які збагачуються шляхом привласнення гуманітарної допомоги від держав–донорів. Всі названі персонажі прагнуть нажитися на природних багатствах регіону, охопленого війною. У XX ст. світова економіка мала велику потребу у нафті та алмазах, на які багата Ангола. Певною мірою, природні ресурси стали карою для жителів країни, де точилася тривала і запекла війна. Парадокс: найбільший виробник нафти в Африці – Ангола входить до 15 найбідніших країн світу. Багатство сконцентровано в руках нечисленної верхівки, а прибутки від продажу нафти та алмазів впродовж довгих років йшло не на фінансування соціально–економічного розвитку, а на продовження війни. Склалася особливого роду влада – «хижацька автократія» – режими, які витрачають колосальні кошти на забезпечення своєї влади та контролю над ресурсами і майже нічого – на потреби населення, до якого ставиться з усією байдужістю. Середня тривалість життя у цій країні – 38 років, а голод настільки агресивний, що часом набуває форм канібалізму і жорстоких вбивств через їжу [21]. Проте правителі намагаються тримати свій

народ у покорі, тому вдаються до надзвичайної репресивності. Важлива риса – регіональний характер конфліктів в Африці, оскільки між політичними лідерами різних країн існують тісні особисті контакти, досить розвинена регіональна формальна і неформальна економіка, численні потоки біженців, величезна кількість найманців, які мігрують із країни до країни, а також розпорошеність представників тієї чи іншої етнічної приналежності по сусідніх країнах, як це має місце у випадку із тутсі та хуту, що втягує у протистояння ті землі, на яких вони мешкають. Державні кордони не є перешкодою для руху мінералів, наркотиків, зброї, бойовиків і біженців, а також хвороб.

Особливо слід сказати, що в Африці дуже погана медична ситуація. Природне довкілля багатьох її країн з високими температурами та зволоженістю сприяють розмноженню організмів, які переносять хвороби, насамперед, комах. Від самого народження африканці ризикують підхопити кілька небезпечних хвороб. Сьогодні сотні мільйонів людей в Африці переносять одну або кілька недуг, часто навіть не знаючи достеменно, що їх турбує, проте здоров'я поступово погіршується, енергетичні ресурси вичерпуються. У тропічній Африці поширені гепатит, венеричні хвороби та нематода. Особливо лютує малярія, яка є просто частиною способу життя і частою причиною смерті у переважній частині Тропічної Африки. Щорічно малярія вбиває приблизно 1 млн. людей, які мешкають у цьому регіоні. Відповідно щорічні економічні втрати становлять 12 млрд. дол. [22,с.37]. Починаючи з 1970–х рр. Африка була вражена ще однією хворобою, яка, очевидно, вперше з'явилася в екваторіальних лісах, а у другій половині наступного десятиріччя поширилася по усьому світу. Це СНІД. На початку XXI ст. 63 % всіх захворювань припадає на країни Африки, 70% вмираючих від неї – африканці [22,с.37]. В наслідок цього середня тривалість життя значно знизилася. Так, у Ботсвані вона у 1982 р. становила 59 років, а у 2007 р. – 34, у Замбії відповідно – 51 і 38, у Зімбабве – 56 і 37 років. Спеціалісти стверджують, що вона буде зменшуватися і надалі. Середня тривалість життя африканців на межі тисячоліть становила 50 років [17,с.33]. В деяких районах через вимирання населення зупинилося будь–яке економічне життя. Над нечисленними тубільцями, які вижили, нависла загроза голоду. Якщо населення вимирає, чи не є це свідченням найглибшої кризи?

Протягом усього періоду після закінчення Другої світової війни загальна картина ускладнювалася тією обставиною, що на африканський континент, як і на весь тодішній «третій світ», було перенесено протистояння двох супердержав, кожна з яких намагалася на чужому прикладі довести зверхність власної суспільної системи, нав'язувала свої політичні інститути, неорганічні для місцевих умов. У трьох країнах – Ефіопії, Сомалі та Анголі – змагання великих держав у постачанні зброї, делегуванні військових радників тощо сприяли паланню громадянських війн. В інших країнах ідеологічна відданість іноземним догмам призвела до політичних та суспільних експериментів, які коштували Африці дуже дорого. В результаті тут складно переплелися різні типи економічних відносин – від общинно–патріархальних до капіталістичних і соціалістичних. В політичних системах нині панують різні види влади: авторитарно–військово–диктаторські (наприкінці XX – на початку XXI ст. авторитарні режими панували у 38 африканських країнах), однопартійні, багатопартійні, монархічні, демократичні та ін. Це відбувається за умов слабкої соціально–класової диференціації суспільства, соціальна структура якого обіймає залишки общинно–племенних

і навіть родових відносин. Сімейно–кланові, етнічні та інші звичаї та фактори, що історично склалися, як і раніше, відіграють надзвичайно важливу роль. До того ж у сфері духовного ідеологічного життя спостерігається велика різноманітність: від традиційних африканських культур та вірувань до мусульманської та християнської релігії, соціалістичних і буржуазних ідей. Тобто й «ідеологічна основа» тропікоафриканської цивілізації явно зазнає кризи.

Відомо, що сучасний етап глобалізації визначається в основному потребами постіндустріальних країн і цінностями постмодернізму. А тропікоафриканська цивілізація ще не пройшла навіть індустріально–модерністського етапу розвитку. Аналітики вказують, що посилення залученості африканських країн у міжнародний розподіл праці більшою частиною пов'язано із згортанням внутрішнього споживання і нарощуванням вивозу мінеральної сировини, що консервує традиційну колоніальну структуру економіки [1,с.46]. З іншого боку, глобалізація втягує різноманітні людські спільноти у загальносвітовий розвиток. Водночас, будучи формою активної експансії постіндустріального світу, вона ставить під загрозу життя суспільств світової периферії. Поки, на початок XXI ст., її вплив породив кризу цивілізації тропікоафриканської [23]. Наслідки його – виклик не тільки подальшому існуванню цивілізації і населенню цього регіону, але й постіндустріальному світу. Ніде на Землі немає такої масової злиденності, такої кількості збройних конфліктів, громадянських війн з мільйонними загиблими і біженцями, такої пандемії СНІДу, що супроводжується вимиранням населення цілих районів. На межі тисячоліть глобалізація та інші світові процеси породили системну кризу в Африці, яка загрожує не тільки Чорному континенту, а й всім іншим через колосальний вибух соціального обурення, який може там статися. «Пара з киплячого казана» поки що виходить масованою еміграцією з бідних країн Африки, Сходу до розвинених країн. Деякі дослідники вже попереджають про можливість «зворотної етнічної колонізації» Заходу з боку неЗаходу. Колишні чудові ідеї стосовно «діалогу культур», на жаль, сьогодні не виправдовують себе. При наявності багатомільйонної африканської діаспори Європа навряд чи зможе повністю відгородитися від експорту з Чорного континенту численних гуманітарних проблем і пов'язаних із ними загроз соціальної напруженості, навіть якщо бар'єри на шляху нових іммігрантів будуть посилені (деякі європейські країни запроваджують жорсткіші умови прийняття та перебування на їх територіях прибульців). Погіршення економічної ситуації в Африці, особливо масовий голод викличе небачений приплив іммігрантів до країн Європи, Америки, Азії. Невдоволення буде виявлятися і в екстремальних формах, зокрема в економічній та кримінальній злочинності. Потужне поповнення з числа людей, готових на все заради виживання, надійде до терористичних організацій по всьому світу. Виникнуть нові вогнища напруженості і конфліктів із потенціалом розповзання і навіть набуття всесвітнього масштабу.

Деякий час лунали ідеї прилучення тропікоафриканської цивілізації до інформаційних технологій з метою «перестрибнути через індустріальну стадію і трансформувати господарство в інформаційну економіку», проте вони є ілюзорними. Досі на південь від Сахари (за виключенням ПАР – технологічного лідера Африки [24]) не мають доступу до електропостачання понад 75 % населення [14,с.8]. На Африку припадає лише 6 – 7 % всіх мобільних телефонів, які існують в світі (у Кот–д'Івуарі

стільниковим телефоном на початку нинішнього століття користувалися лише 18 осіб із 1000, в Габоні – 7, у Чаді – 0). Хоча певні успіхи наочні: впродовж 2000 – 2007 рр. чисельність інтернет–користувачів збільшилася від 2, 35 млн. чоловік до 23, 9 млн. чоловік, тобто в 10 разів, у процентному відношенні – з 0,3 % до 3,2 % до загальної чисельності населення країн Тропічної Африки. Однак, навіть беручи до уваги ці позитивні зрушення, на Африку припадає лише 2,5 % від загальносвітової чисельності інтернет–користувачів [25,с.26]. Отже, цей континент залишається на периферії світових інформаційно–комунікаційних процесів. Тут на довгу перспективу збережеться низька якість людських ресурсів, перенасиченість ринку дешевою робочою силою, різке відставання від інших регіонів в галузі науки. Усе це вкрай послаблює затребуваність нових технологій. До того ж в Африці дуже поширені антиглобалістські настрої. Так звані афрофіли, вважають, що глобалізація несе загибель самобутності африканських соціокультурних основ. Вони побоюються, що за допомогою новітніх інформаційних технологій нав'язуватимуться західна мораль та західна система духовних цінностей. Тому наголошується необхідність протидії інформаційній експансії країн західної цивілізації на африканський регіон. Проте від фінансової допомоги з боку тієї ж західної цивілізації не відмовляються і наполягають на її збільшенні.

У 2001 р. було прийнято програму «Нове партнерство для розвитку Африки» (НЕПАД). Спочатку вона одержала широке міжнародне визнання, підтримку великої вісімки, ЄС. Але невдовзі непомірні фінансові запроси африканців, відсутність серйозних успіхів в боротьбі з корупцією і у подоланні прорахунків в економічному розвиткові, нездатність і небажання лідерів Африканського союзу налагодити належний фінансовий менеджмент – охолодили прибічників цієї програми як на континенті, так і на Заході: почали лунати заяви про необхідність для африканців взяти на себе відповідальність за долю регіону [1,с.48].

Глобалізація, яка багаторазово посилила демонстраційний ефект досягнень постіндустріальних країн і підкреслила найгостріші проблеми тропікоафриканської цивілізації, сприяла поширенню настроїв «афропесимізму». Знаковим стала поява ідей А. Мазруї про реколонізацію Африки колишніми метрополіями, але вже на гуманітарній основі. Проте його опоненти висунули контраргумент: де знайти необхідне число людей, які це будуть здійснювати? За часів колонізації білі йшли до Африки, не думаючи про її благо. Їм були невідомі принципи рівноправності у відносинах, прав і свобод людини, не зважаючи на колір її шкіри. До того ж, якщо стати на позиції реколонізації, слід було б визнати, що ті африканські країни, які на це б погодилися, самі неспроможні створити державу. Таке приниження викликало б сильний опір з їхнього боку. Пізніше А. Мазруї пом'якшив свою позицію, закликавши африканців до «самоколонізації» та об'єднання з метою відродження континенту. Роль авангарду у цих процесах він відводить ПАР – країні, де висунуто нову стратегію, що має назву «африканський ренесанс» [1,с.55]. В ній вбачається новий стимул для пробудження африканської думки і водночас залучення світової наукової громадськості до проблем цивілізаційного розвитку Африки. Це дуже важливо з огляду на її системну кризу за умов глобалізації.

На XI конференції африканістів «Розвиток Африки: можливості і перспективи» науковці, шукаючи відповідь на питання, за яких умов можливе відродження континенту, називали такі: тривалий період політичної стабільності, що передбачає врегулювання поточних і відвернення потенційних збройних конфліктів; покращення правління, посилення його прозорості, зменшення корупції; збільшення інвестування у «людський капітал», насамперед, у розвиток освіти, охорони здоров'я, боротьбу проти небезпечних хвороб; припинення «втечі капіталів» і «відпливу інтелекту»; перешкоджання «відмиванню грошей» і переведенню їх до банків розвинених країн; підключення Африки до інформаційної революції [14,с.2]. Реалізація названих заходів – справа дуже складна, може здатися нереальною. Постає питання: чи збережеться у майбутньому тропікоафриканської цивілізації? За умов модернізації, яка почалася за історичними вимірами, не так давно, свою роль відіграє та обставина, що її адаптаційний потенціал, орієнтований тільки на виживання, від початку дуже низький, то вкрай складно дати адекватну відповідь на виклики глобалізації. У сучасному світі долі африканців і усього тісно пов'язані. Розв'язання африканських проблем – не є просто виявом альтруїзму з боку більш розвинених країн, а турботою про власне майбутнє. Може здатися, що збереження архаїчної цивілізації Тропічної Африки можливе тільки за умов ізоляції, переривання міжцивілізаційних зв'язків. Однак в епоху глобалізації це неймовірно.

Список використаних джерел

1. Лебедева Э. Е. Тропикоафриканская цивилизация в современном мире /Э. Е. Лебедева//Мировая экономика и международные отношения. – 2004. –№ 4. – С. 46–56.

2. Лебедева Э. Е. Тропическая Африка на пороге XX века. – Режим доступа: // http://aphportatal.com/book_2874_chapter9

3. Гура В. Політичні процеси, державний устрій та суспільний прогрес у країнах Субсахарської Африки: проблеми перспективи продуктивної сумісності /В. Гура // Дослідження світової політики. – 2005. – Вип.30. – С. 38–74.

4. Гончарова В. Економічний розвиток країн Субсахарської Африки: проблеми, чинники впливу та стратегія «руху в сучасність» /В. Гончарова // Дослідження світової політики. – К., 2005. – Вип.30. – С. 41–54.

5. Буренков В. Процеси демократизації суспільно–політичного життя країн Субсахарської Африки: проблеми і перспективи /В. Буренков // Дослідження світової політики. – 2007. – Вип.38. – С.78–93.

6. Финансово–экономический кризис: африканский вариант //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 5. – С. 2–5.

7. Абрамова И. О. Глобальный экономический кризис и страны Африки /И. О. Абрамова //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 9. – С. 80–98.

8. Камілі Д. Проблеми еволюції цивільних режимів на африканському континенті /Д. Камілі //Вісник Харківського університету. 2002. – № 555. – Вип. 4. Питання політології. – С. 194 –202.

9. Княждвірська К. Процеси глобальної «демократизації» та наслідки розповсюдження «демократичної хвилі» африканськими теренами / К. Княждвірська // Дослідження світової політики. – 2008. – Вип. 42. – С. 178 – 192.

10. Лукін В. В. Етнічний феномен у громадсько–політичному житті Тропічної Африки / В. В. Лукін //Питання нової та новітньої історії. – 1997. – Вип. 43. – С. 136–145.

11. Декларация о критическом экономическом положении в Африке: Резолюция 39/29 Генеральной Ассамблеи ООН от 3 декабря 1984 года Режим доступа: //http://www.un.org/ru/documents

12. Мельянцев В. Субсахарская Африка: некоторые успехи и очевидные трудности развития / Виталий Мельянцев //Азия и Африка сегодня. 2008–. № 11. – С. 24–27.
13. Фитуни Л. Л. Экономика Африки: вызовы посткризисного развития // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 9. – С. 8 – 14.
14. Васильев А. Африка: виден ли свет в конце тоннеля /Алексей Васильев // Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 9. – С. 2–8.
15. Африка: экологический кризис и проблемы выживания /Отв. ред. Потемкин Ю. В., Ксенофонтова Н. А. – М.: Ин–т Африки РАН, 2001. – 255 с.
16. Население Африки достигло миллиарда человек – Режим доступа: // yttp://elvisti.com/node/85155
17. Абрамова И.О. Новая роль Африки в мировых демографических процесах / И. О. Абрамова //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 1. С. 28–34.
18. Громова О. Б. Женщины и дети – жертвы вооруженных конфликтов в Африке /О. Б. Громова //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 8. – С. 21 – 25.
19. Тоббит Д. Особенности конфликтов в Африке /Д. Тоббит //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 1998. – Вип. 7. – С. 203–217.
20. Костелянц С. В. Конфликты по–африкански: динамика и способы урегулирования / С. В. Костелянц //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 1. – С. 4 – 43.
21. Эскола Я. Маски африканского голода /Я. Эскола. – Режим доступа: // http://analytic–info.net
22. Виганд В.К. Наступление на бедность в Африке / В. К. Виганд, Е. Н. Корендясов //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 1. – С. 35 – 40.
23. Васильев А. М. Африка – падчерица глобализации /Алексей Михайлович Васильев. – М.: Восточная литература, 2003. – 263 с.
24. Скубко Ю. С. ЮАР – технологический лидер Африки //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 4. – С. 28 – 33.
25. Панцерев К. А. Нужен ли Интернет Черному континенту //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 7. – С. 26 – 28.

Орлова Т.В. Современный системный кризис тропикоафриканской цивилизации: причины и проявления

Исходя из факта существования тропикоафриканской цивилизации, определяются сущность ее современного системного кризиса, а также причины и последствия, которые на грани тысячелетий несут угрозу не только Черному континенту, но, в условиях глобализации, всему человечеству.

Ключевые слова: *субсахарская Африка, тропикоафриканская цивилизация, глобализация, традиционализм, системный кризис, модернизация.*

Orlova, T.V. The current systemic crisis of tropical African civilization: causes and manifestations

Proceeding from the fact of the tropical African civilization's existence, the article defines the essence of its contemporary systemic crisis, as well as the causes and effects that at the borderline of millennia threaten not only the Black Continent but also the entire humanity in the state of globalization.

Key words: *sub–Saharan Africa, tropical African civilization, globalization, traditionalism, systemic crisis, modernization.*

УДК 94(477)

Худолей О.С.

Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні

Розглядаються теоретичні та практичні зміни, які відбулися в галузі збереження, охорони, реставрації, дослідження та використання нерухомих пам'яток України після здобуття нею державної незалежності, а також – перспективам розвитку цієї галузі.

Ключові слова: *нерухомі пам'ятки, пам'яткоохоронна справа, охорона, збереження,відновлення, реставрація, дослідження.*

Сучасна соціально–економічна та культурна ситуація в Україні стимулює науковий інтерес до проблем історичної пам'яті та культури. Матеріальна скрута, в якій перебуває більшість населення, експансія іноземної маскультури, соціокультурна напруга і т. ін. процеси, врешті–решт, призводять до падіння у населення загального рівня духовності, а також – формування у громадян байдужого ставлення до надбань своєї культури, пам'яток минулого, їхнього історичного значення.

У зв'язку з цим актуальним залишається широке коло питань, що впродовж багатьох десятиліть намагаються вирішити вітчизняні пам'яткоохоронці

Серед дослідників, які ґрунтовно вивчали питання збереження, охорони, реставрації, реституції, паспортизації, дослідження та використання нерухомих пам'яток України, варто відзначити В. Вечерського [2;3;4;5], В. Горбика [6;7], С. Зарембу [11;12], Л. Прибєгу [16], О. Манаєва [13], П. Толочка [17] та ін. Ці автори зробили величезний внесок у розбудову пам'яткоохоронних інституцій у різних регіонах України. Вони ж дали об'єктивну оцінку багатьом процесам у цій галузі культурної роботи, здійснили конструктивну критику недоліків у ході її державної регуляції, намітили низку пріоритетних тенденцій. Спираючись на здобутки історіографії цієї проблеми, у своїй розвідці спробуємо окреслити найголовніші, на наш погляд, аспекти, які нагально потребують особливої дослідницької і громадської уваги мешканців України, її регіонів, міст і сіл.

У цій площині варто враховувати те, що прикладів нищення пам'яток архітектури, археологічної спадщини і скульптури у незалежній Україні побільшало. Приміром, варвари–вандали обдирають сьогодні все, що схоже на бронзу, кольорові метали. Так, Ю. Доценко наводить конкретні випадки, що мали місце у Луганську (тут злодії обдерли декілька металевих літер на пам'ятнику Володимиру Далю у центрі міста), Батурині та інших містах Лівобережної України [8,с.2].

Відсутність стабільного фінансування, розпорошеність спеціалістів, квола підтримка з боку селищних, міських і обласних рад призвели до того,

що за роки незалежності в Україні значно скоротилася мережа осередків, які раніше достатньо самостійно тримали увесь актив у справі збереження та охорони нерухомих пам'яток історії та культури.

Безумовно, щоб подолати таке зневажливе ставлення українських громадян до свого культурного надбання, необхідно забезпечити пам'яткоохоронну справу ефективною юридичною базою. Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року [10,с.1] явно недостатньо для того, щоб пам'ятки цілеспрямовано не руйнувалися і не нищилися у реальному житті. Треба виробити цілу систему заходів, в яких візьме участь ряд авторитетних інституцій (місцеві ради, університети, школи, міліція і т.д.), які, в свою чергу, становитимуть базис для систематичної і результативної роботи по збереженню та охоронні культурної спадщини своєї місцевості і країни в цілому.

Ученим і громадськості слід наполягати на вдосконаленні правового забезпечення збереження, охорони та використання нерухомих пам'яток у цивільному і земельному законодавстві. І хоча Земельний кодекс України окремо виділяє землі історико–культурного призначення, до котрих належать землі, на яких розташовуються історико–культурні заповідники, історичні або меморіальні будинки, садиби, пам'ятні місця, городища, кургани, залишки фортець, поселень тощо, архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали і площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, архітектурні споруди, садово–паркові комплекси і навіть фонова забудова [2,с.58], – більшість із нас знає, що діється насправді довкола об'єктів культурної спадщини сучасної України у зв'язку з посяганнями на них підприємств, організацій і окремих осіб.

У грудні 2004 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини». У ньому вдосконалено деякі юридичні норми стосовно збереження та охорони нерухомих пам'яток в Україні, закладених уже згадуваним законом від 8 червня 2000 року. Зокрема, було внесено зміни, що стосуються введення в юридичну термінологію таких понять, як «дослідження» та «пристосування» культурної спадщини, а також – розширено видову класифікацію об'єктів культурної спадщини [9,с.72], оскільки після виходу першого закону фахівці помітили таку необхідність. На наш погляд, українське законодавство, яке забезпечує нормативно–правові підстави пам'яткоохоронної роботи в нашій країні, не повинно зупинятися на цьому. Аналогічно вдосконаленню юридичного забезпечення збереження та охорони культурної спадщини України державним органам варто звернути увагу на розширення фінансування цієї важливої галузі. Надзвичайно слушною у цьому контексті є теза В. Горбика, який зауважує, що законодавство «не буде дієздатним без чіткої адресності, тобто зазначення того, що, де і як потрібно охороняти» [6,с.3]. Необхідно провести чітку і ґрунтовну систематизацію та паспортизацію пам'яток, при недостатності фінансування з державних програм, визначитися з пріоритетами тощо.

Треба, зрештою, завершувати роботу зі створення Зводу пам'яток історії та культури України. Для цього можна було б підключити фахівців різних галузей, – причому не тільки конкретно археологів, архітекторів, мистецтвознавців, істориків і т. ін., а й спеціально адаптовані під цю роботу підрозділи державних органів. Так само на практичній основі можна було б підключити до цієї справи університети (зокрема, молодь). У разі

позитивного вирішення цього питання ми мали б продуктивну роботу і декілька нових і безперечно дієвих аспектів виховання. Досвід зеленого і регіонального туризму засвідчує, що саме молодь має найбільшу цікавість до нерухомих пам'яток культури.

Я. Вермеич вважає, що у тісному контакті з пам'яткознавцями свій термінологічний інструментарій шліфує історична регіоналістика. Насамперед це стосується широко вживаних понять «пам'ятка» («пам'ятник»), «культурні цінності», «культурна спадщина» та ін., навколо яких вже багато років ведуться дискусії. Ще зовсім недавно існувала стійка традиція розглядати пам'ятки містобудування як продукт суто архітектурної діяльності. В офіційних документах поняття «пам'ятка архітектури» та «пам'ятка містобудування» застосовуються зазвичай як тотожні. Проте в процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять, причому питання про підпорядкування одного іншому розв'язувалося неоднозначно. Відомий фахівець із питань охорони історичного середовища Ю. Ранінський вважає ознакою розширення поняття «пам'ятка архітектури» включення в нього понять «пам'ятка містобудування», «історичне міське середовище» тощо. Натомість Б. Колосок обґрунтовано доводить, що не архітектура як діяльність включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна галузь, включає в себе архітектуру. Архітектурні споруди в своїй основі статичні, а урбаністичні утворення динамічні. Тому і завдання охорони містобудівної спадщини складніші, ніж завдання охорони пам'яток архітектури. Вони передбачають не консервацію, а вдосконалення на основі врахування традицій спадкового розвитку [1,с.379–380]. Треба думати, що пам'яткознавство буде корисним ще не одній науковій галузі.

Працівниками пам'яткоохоронних організацій проведена велика робота щодо паспортизації і вивчення пам'яток історії та культури, у підготовці матеріалів до всеукраїнського Зводу пам'яток, інвентаризації пам'яток мистецтва області, написанні «Книги Пам'яті» [11,с.208]. Цю роботу необхідно вдосконалювати на основі теоретичних розробок, наукового обговорення.

Безумовно треба розширювати коло науково–практичних проблем. Так, наприклад, у місцевих осередках УТОПІК реформуються форми і напрями пам'яткоохоронної діяльності, долаються ідеологічні стереотипи минулого, зміщаються акценти в оцінці об'єктів культурної спадщини. Все це яскраво відображається на концепції «Вісника». У 2001 р. Товариство ухвалило продовжувати розробку актуальних проблем культурної спадщини, взяти участь у виробленні концепції використання культурної спадщини у туристичній галузі, впровадження європейського досвіду експериментальної археології у пам'яткоохоронну роботу [18,с.22–23].

Пріоритетними залишаються нові напрями пам'яткознавчих досліджень у старому предметному полі. Зокрема, недостатньо вивченими є низка археологічних культур України, їхні окремі пам'ятки, пам'ятки архітектури і містобудівництва, окремі об'єкти скульптури та іншого монументального мистецтва. На особливу увагу заслуговують пам'ятки церковної історії, адже донедавна вони були на маргінесі не тільки наукових досліджень, але й громадської думки.

Сьогодні серед міжнародної наукової громадськості, як і серед українських кіл, викликає занепокоєння триєдина проблема збереження автентичності пам'яток, визначення припустимих меж

відтворення, з'ясування небезпечності фальсифікації культурних цінностей. Свідченням цього стала регіональна конференція на тему: «Культурна спадщина: автентичність і історична реконструкція», організована ICOMOS з ініціативи ICCROM на запрошення Латвійської національної комісії UNESCO та Державної інспекції й охорони культурної спадщини Латвії у співпраці з Комітетом світової спадщини та фондом культурного надбання Латвії. Конференція відбулася в Ризі 23–24 жовтня 2000 року. У ній взяли участь делегації Естонії, Латвії, Литви, Білорусії та України, спільно з колегами з ICCROM, Канади, США й Великобританії. Результатом їх роботи стала Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини. У цьому документі виявлено цілком науковий, зважений підхід до проблеми: підкреслено абсолютну цінність автентичної пам'ятки і наголошено на вкрай обережному й обмеженому застосуванні копіювання культурної спадщини, яке в принципі є підміною свідчення минулого, бо кожен архітектурний витвір має відображати той час, коли він створений [3,с.37].

Слушними нам видаються методологічні зауваги Д. Остапенка, який зазначає, що державна культурна політика української держави повинна ґрунтуватися на концепції формування в Україні громадянського суспільства, в якому всі етнічні групи та меншини, для яких Україна є історичною батьківщиною, зберігатимуть багатство своїх культур [14,с.138]. «Не можна піклуватися лише про українську національну спадщину, нехтуючи пам'ятками російської, польської, єврейської, угорської, інших національних культур, адже все це – частина загальнонаціональної спадщини України» [15,с.88], – зазначає В. Попик.

Насамкінець необхідно пам'ятати, що розвиток пам'яткоохоронної справи сприятиме популяризації культурної спадщини України. При ефективному підході до цієї ділянки роботи можливими стають активізація туристично–екскурсійних рухів нашою країною. На основі туристичного бізнесу відкриваються перспективи заощадження і накопичення необхідних для охорони, реставрації та дослідження нерухомих пам'яток України кошти.

Отже, аналіз стану пам'яткоохоронної справи в українській державі засвідчує, що перед нею стоїть багато складних питань організаційного, законодавчого, науково–теоретичного та науково–практичного характеру. Є потреба у синтетичній праці із законодавчого забезпечення пам'яткоохоронної справи в Україні, трансформаційних процесів у цій сфері. Всі вище окреслені проблеми можуть бути предметом окремого дослідження, але головна мета нашої розвідки – актуалізувати їх, пожвавити увагу наукової та пересічної громадськості до однієї із найважливіших ділянок культурної політики нашої держави.

Список використаних джерел

1.Верменич Я. Теоретико–методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2003. – 516 с.

2.Вечерський В. Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження пам'яток культурної спадщини: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Музична Україна, 2004. – С. 47–64.

3.Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002 – 592 с.

4.Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.

5.Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 1. – С. 10–14.

6.Горбик В. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах зводу пам'яток історії та культури України): НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – Ч. 1. – 304 с.

7.Горбик В. Історико–культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – 400 с.

8.Доценко Ю. Про пам'ять і пам'ятники // Донеччина. – 2000. – 29 грудня. – С. 2–5.

9.Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» // Пам'ятки України. – 2004. – № 4. – С. 71–81.

10.Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 12 липня. – С. 9–16.

11.Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К.: Аранта, 2002. – 204 с.

12.Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Іст. нарис. – К.: Логос, 1998. – 244 с.

13.Манаєв О. Основні напрямки роботи з охорони культурної спадщини в Автономній Республіці Крим // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2006. – С. 225–229.

14.Остапенко Д. Українська культура на світовій арені // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 3–4.

15.Попик В. Історико–культурне середовище: роздуми над проблемою // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 78–90.

16.Прибєга Л. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 3–15.

17.Толочко П. Пристрасті навколо проекту закону «Про охорону археологічної спадщини» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 18–22.

18.Ухвала VIII з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Вісник УТОПІК. – 2001. – № 2. – С. 21–24.

Худолей О.С. Актуальные проблемы охраны паметников в Украине

Рассматриваются теоретические и практические изменения, которые произошли в области сохранения, защиты, реставрации, исследования и использования недвижимых паметников Украины после возрождения её государственной независимости, а также – перспективам развития этой сферы.

Ключевые слова: *недвижимые паметники, охрана памятников, защита, сохранение, восстановление, реставрация, исследование.*

Khudolei, O.S. Topical problems in the field of national sight' protection business in Ukraine

The articIe is devoted to the theoretical and practical changes which happened in the industry of protection, restoration, research and use of immobile sights of Ukraine after our country became independent.

Key words: *transformation, change, national sight' protection business, immobile sights, saving, protection, renewal, restoration, research.*

УДК 930.2(4) : 623.444.2

Лобач Д.В.

Розвиток дворучного меча на території Європи

Розглядається розвиток дворучного меча на території Європи та встановлює його значення для історичного періоду.

Ключові слова: *дворучний меч, Європа, бастард, фламберг.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Лобач Д.В.

Развитие двуручного меча на территории Европы

Рассматривается процесс развития двуручного меча на территории Европы и определяет его значение для исторического периода.

Ключевые слова: *двуручный меч, Европа, бастард, фламберг.*

Изучением развития двуручного меча занимались в частности В. Бехайм [1] и Э. Окшотт [2]. Однако если В. Бехайм не придал значения классификации данной разновидности мечей, просто выделив ее в отдельный вид меча, то Э. Окшотт создал развернутую систему классификации двуручных мечей, выделяя их в отдельный подкласс, но производя идентификацию мечей по общему для всей его системы элементу – навершию. В связи с малой распространенностью данного вида меча на территории современной Украины детальные работы отечественных ученых по данной разновидности меча отсутствуют.

Целью данной статьи является изучение истории развития двуручного меча меча, а также определение его значения для исторического периода в котором он существовал.

В первую очередь, следует четко определиться с объектом, который мы называем двуручным мечом. Существуют две тенденции: первая определят двуручный меч, как меч, имеющий рукоять, рассчитанную на уверенный захват двумя руками. Вторая относит к двуручным только мечи, превышающие длиной 130–140 см [3,с.144;4,с.104]. Мы считаем более уместным применять жесткий фильтр по принципу хвата. В таком

случае, любой меч, имеющий рукоять, рассчитанную на удержание двумя руками, следует относить к двуручным, невзирая на его суммарную длину, либо длину клинка.

Во–вторых, следует четко разделять научные данные и обывательские заблуждения, относящиеся к данному типу мечей. Наиболее распространен стереотип о некоем мече, длиной в рост человека, а то и превышающем его, с весом более 20 кг, владели которыми только избранные воины, и удары коих буквально прорубали просеки в рядах противника. Мы считаем своим долгом развеять подобные заблуждения. Мечи с двуручным хватом, превышающие длиной 140 см, появились во второй половине XV в. Причиной их появления становится попытка подобрать способ эффективного противодействия группе пехоты, вооруженной длинными пиками или копьями. Длина древка, рассчитанная на поражение кавалерии, просто не позволяла другой пехоте приблизиться к врагу. Двуручными мечами старались срубить наконечники копий для того, чтобы остальная часть отряда могла атаковать. Вес этих клинков в большинстве случаев находился в приделах 3,5 – 5 кг. Так, двуручный меч XVI века из Штирии при длине в 171 см имеет вес в 3,51 кг. То, что это боевой клинок подтверждается общим низким качеством изготовления (при ближайшем рассмотрении заметны каверны и раковины в металле и следы грубой ковки) и отсутствием украшений из драгоценных металлов. В редких случаях декоративные или церемониальные мечи могли весить до 7 кг, но никогда больше.

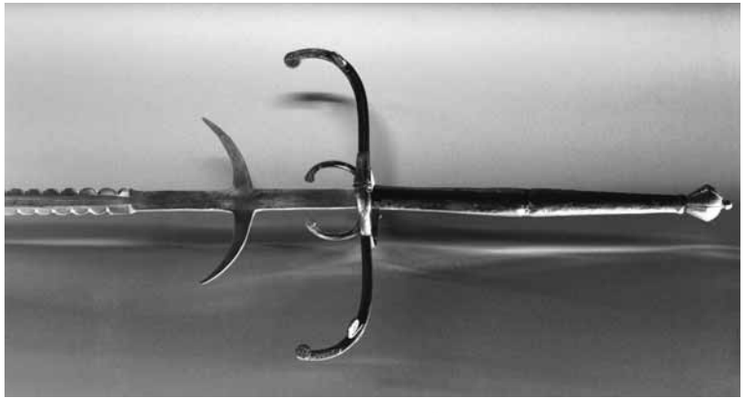

Рис. 1 Двуручный меч

В подтверждение сказанного приведем изображение меча из коллекции Земельного арсенала в Граце Австрия (Рис. 1).

Однако даже владение 3,5 – 5 кг мечом требовало особой физической силы и знания сложной техники боя. Бойцы с двуручными мечами получали двойную плату, несмотря на то, что их участие в сражении в большинстве случаев сводилось к прорубанию прохода в копьях или пиках, в дальнейшем сражении они не участвовали [5,с.198].

Зачастую отряды бойцов, вооруженных длинными двуручными мечами исполняли роль почетного караула возле командующего или охраняли знамя.

Однако следует заметить, что данный почетный караул вместе с командиром зачастую являлся тем боевым резервом, который мог и закрыть брешь в обороне и в решающий момент привнести необходимый натиск для перелома ключевого момента в сражении. Большая длина лезвия в сочетании с крупными габаритами самого владельца меча зачастую давали скорее психологический эффект, нежели реальные результаты. Эффектность внешнего вида обнаженного двуручного меча зачастую выступала в качестве своеобразного эталона при необходимости обозначения оружия вообще. Одним из свидетельств значения двуручного меча именно в качестве своеобразного эталона оружия в период XV – XVI вв. является его частое изображение на картинах и в качестве элемента скульптур [6;7;8;9;10].

В бою против пешего противника двуручный меч XV – XVI вв. использовался целиком. Удары наносились не только лезвием и острием, но и навершием, а также крестовиной. Связано это было с тем что относительно невысокий центр тяжести и угол заточки клинка в 55–65 градусов позволял легко перехватить его за лезвие и использовать его как посох [11,с.197].

Рассмотрим подробнее строение двуручного меча XVI века (Рис. 2).

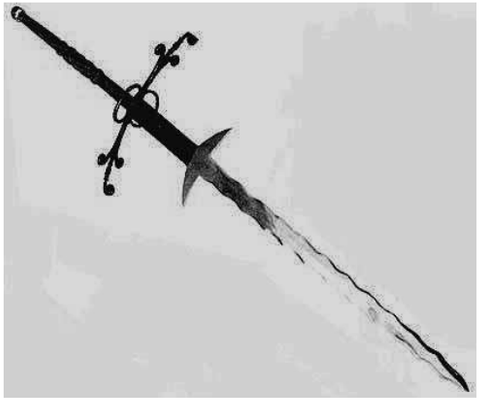

Рис. 2 Двуручный меч с пламенеющим лезвием – фламберг

Двуручный меч, в данном случае фламберг, имеет четко выраженную крестовину, изгибающуюся к лезвию, на которой находятся «ослиные подковы», оберегающие руки, длинную пяту, или по другому, рикассо, предназначенную для перехвата за лезвие и рога, препятствующие скольжению руки, а также выполняющие функции рожна для древкового оружия. Рукоять длиной около 60 см имеет четкое разделение на две части для лучшего удержания. Навершие небольшое и явно не несет функции противовеса. Общий баланс меча выдерживается благодаря массивной крестовине и пяте, в данном случае обтянутой кожей.

Форма лезвия напоминающая пламя, вызывает споры об ее функциональности. Ряд исследователей считает, что такая форма позволяла наносить рваные раны и срывать элементы доспеха, то есть выступала в качестве дополнительного поражающего элемента. Другие исследователи считают подобный вид заточки строго декоративным элементом. Мы склоняемся к следующей точке зрения: поскольку боевое оружие в силу своей функциональности не сохраняло ненужных декоративных элементов на боевой части, то более вероятным является следующий вывод. Пламенеющая форма клинка предназначалась для срывания или срезания элементов доспеха, наносила тяжелые рваные раны, а также вследствие специфики формы позволяла быстрее перебить древко пики. Поскольку основным назначением фламберга, как отдельного представителя типа двуручного меча, оставалось прорубание рядов пик, то, по–видимому, форма его лезвия проистекала из необходимости увеличить длину режущей поверхности и не увеличивать длину самого клинка.

Вследствие большой длинны клинка двуручный меч не мог быть без затруднений вынут из ножен и носился на плече или реже на специальной перевязи за спиной.

Следует также обратить внимание на двуручные мечи длины меньшей, чем 140 см эти мечи за наличие ряда признаков полуторных и двуручных мечей получили неблагозвучное прозвище – бастард. Данный тип меча совмещает в себе характерный для полуторучного меча клинок до метра длиной и полноценную рукоять двуручного меча. От последнего его отличает отсутствие рогов, менее развитая крестовина и ношение в ножнах на поясе, не возможное для полноценного двуручного меча. Проиллюстрировать это могут изображения [12]. Из элементов, характерных для двуручных мечей, также наличествует пята (Рис. 3).

Рис. 3. Меч типа «бастард»

Популярность мечи бастарды получили благодаря тому, что были одинаково удобны и для пешего, и для конного воина. Пеший получал большую мощность удара благодаря двуручному хвату, а конный – достаточно длинный для ударов с коня клинок. Наблюдать всадника, вооруженного бастардом можно на гравюре А. Дюрера «Рыцарь, смерть и дьявол» [13]. Тем не менее, как и любой длинный клинок, бастард требовал овладения довольно сложной техникой фехтования, и полностью раскрыть все свои возможности мог только в руках умелого бойца. К положительным сторонам бастарда следует отнести его длину, которая позволяла проводить фехтовальные приемы: укол в ведущую руку, мулине, рубящий удар в голень, укол в верхнюю часть стопы и т.д. Длина рукояти позволяла не только использовать больший рычаг, но и выполнять прием, когда меч удерживается не ведущей рукой под крестовину, а ведомой за низ рукояти над яблоком, что позволяло удлинить меч на 10 – 20 см в самый неожиданный для врага момент боя. Развитая крестовина также позволяла нанесение ею ударов, в основном в лицо. Бастард имел достаточную длину и для проведения сложных приемов боя с использованием

борцовских элементов, например, – встреча вражеского клинка при ударе сверху на мягкий или скользящий блок, перемещение к противнику с удержанием его меча и дальнейший залом с фиксацией меча врага и его ведущей рук в положении сверху [14,с.127–131].

Изменения формы меча в средневековой Европе происходят, в основном, как запоздалая реакция на изменение доспеха. Так, появление большего количества латных элементов приводит к увеличению роли колющего удара. Однако развитый латный доспех, вследствие улучшения способа стыковки элементов, достаточно успешно противостоит и колющему удару. Возникла патовая ситуация, выход из которой был найден благодаря прогрессу в изготовлении огнестрельного оружия и улучшению качества пороха. От выстрела из мушкета не спасал ни один вид доспехов. В результате воин должен был делать упор не на прочность и качество защитного вооружения, а на собственную маневренность и скорость. Основным доспехом становится кираса, не оставляющая щели для проникновения клинка и достаточно легкая, чтобы не снижать маневренность воина. В связи с такими изменениями доспеха отпадает необходимость в рубяще–колющем мече. В результате со второй половины XVI в. мечи утрачивают свое ведущее значение и постепенно уступают свое место шпагам.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: двуручный меч возникает как ответ на упрочнение доспехов с одной стороны, и как оружие способное эффективно противодействовать строю копьеносцев с другой стороны. Не получив массового распространения, в следствии специфики применяемых приемов и особых требований к физической подготовке воинов, двуручный меч прочно вошел в культуру соответствовавшего ему исторического периода в качестве символа благородного и неотвратимого оружия, что подтверждается его многочисленными изображениями.

Список испольованных источников

1. Бехайм В. Энциклопедия оружия. Руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в. / В. Бехайм ; пер. с нем. А. А. Девель и др. – СПб. : Санкт– Петербург оркестр, 1995. – 576 с.

2. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт ; пер. с англ. М. К. Якушиной. – М. : Центрполиграф, 2004. – 398 с.

3. Там же.

4. Панченко Г. Клинок в бою : 500 лет сражений / Григорий Панченко. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – 288 с. – (Оружейная кол.).

5. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт ; пер. с англ. М. К. Якушиной. – М. : Центрполиграф, 2004. – 398 с.

6. Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина, (Российская Федерация, г. Москва). Вестфальский мастер. Св. Екатерина, 1470 – 1480 гг. – Инв. 1854 .

7. Там же. Неизвестный мастер, Кельн. Фрагмент картины «Св. Эгидий, раненый во время королевской охоты». – Инв. № 2654.

8. Там же. Нидерландский мастер, ок. 1500 г. Св. Криспин. – Инв. № 4074.

9. Там же. Бернардино Личинио. Саломея. – Инв № 170.

10. Там же. Нери де Биччи. Вознесение Марии (Чудо передачи пояса Мадонной апостолу Фоме). – Инв № 24.

11. Бехайм В. Энциклопедия оружия. Руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в. / В. Бехайм ; пер. с нем. А. А. Девель и др. – СПб. : Санкт– Петербург оркестр, 1995. – 576 с.

12. Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина, (Российская Федерация, г. Москва). Мастер из Франкфурта, 1495 – 1515 гг. Легенда о мощах Св. Ромуальдо. – Инв. № 1727.

13. Государственный Эрмитаж, Санкт–Петербург, Россия. Дюрер А. «Рыцарь, смерть и дьявол». – Инв. № 212729.

14. Панченко Г. Клинок в бою : 500 лет сражений / Григорий Панченко. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – 288 с. – (Оружейная кол.).

Lobach, D.V. The genesis of two–handed sword on the Europe` s territory

The author examines the two–handed sword development in Europe and sets its value to the historical period.

Key word: *two–handed sword, Europe, bastard, flamberh.*

УДК 94(477)

Міщенко А.С.

Дерево у весняній обрядовості українців

Аналізуються основні свята весняного календарного циклу українців, в обрядовості яких наявні релікти культу дерева. Простежується трансформація давнього язичницького символу в християнській традиції.

Ключові слова: *дерево, обряд, свято, атрибутика, рослинність, традиція.*

Календарний цикл українців є відображенням світосприйняття народом навколишнього середовища, його міфологічною моделлю. Він включає у себе систему уявлень, вірувань та спостережень, що характеризує духовний світ наших пращурів, їх шанобливе ставлення до оточуючої природи. На жаль, сьогодні збереглися лише окремі елементи обрядовості, однак і вони дають нам можливість дізнатись та проаналізувати основні функції та мотиви календарних свят, що мали життєво важливе значення для давніх українців.

Найбільша кількість обрядів та святкових дійств припадає на весну. Це не є дивним, адже для аграрного суспільства найважливішим періодом року є пора активізації, пробудження рослинного світу, що є запорукою гарного врожаю.

Народний календар, зокрема, весняна обрядовість українців привертала увагу багатьох дослідників. Вивченню календарної поезії присвячені праці М.Максимовича [1], М.Сумцова [2], В.Гнатюка [3], В.В.Усачьової [4], Н.І Толстого [5] та ін. Цінний доробок у дослідженні календарного циклу являє собою праця П.Чубинського «Мудрість віків» [6,7], «Полесский народный календар» С.М.Толстої [8], статті О.А.Пашиної [9]. Народні звичаї та обряди описані у працях А.Потебні [10], М.Грушевського [11], О.Воропая [12], Н.Велецької [13], Л.Виноградової [14], Т.А.Агапкіної [15], Н.І.Толстого [16], А.А.Плотнікової [17] і це лише незначна частина вчених, що своєю роботою надали можливість більш детально досліджувати особливості народного світогляду наступним поколінням етнографів.

В уяві первісної людини поява першої зелені знаменувала собою народження божества рослинності, жнива пояснювалися його жертовною смертю, а нові пагони навесні символізували чудесне воскресіння [18,с.98]. Найбільш доречним втіленням подібного коловороту стало символічне Дерево життя і його прототип в святковій традиції – обрядове деревце та пов'язані з ним атрибути.

Першим найбільшим святом, що відкриває весняний цикл та в якому наявні модифікації давньої традиції шанування дерев, є день Явдохи (14 березня). У цей період господарі зрізають сухі гілки з плодових дерев у саду задля гарного врожаю, а також щоб в них «нечисть не заводилась» [12,с.232]. В даному контексті подібні маніпуляції здійснюються більше

з практичною метою і якогось символічного значення не мають. Так само можна пояснити звичаї, характерні для наступного великого свята – Дня сорока мучеників (22 березня). В північній частині центрального Полісся для того, щоб влітку легко знаходити качині яйця, слід цього дня перекинути через хату або повітку сорок палок, принести в дім та спалити сорок друзок, зламати сорок гіллячок. Варто також згадати таку обрядову гру, поширену у даній місцевості, як «скакати на дошках», «гуляти у скакалки», «ламати дошки». Вона являла собою гойдалку з колоди та покладених поперек неї дошок. Такого роду розвага була своєрідним віковим та соціальним індикатором, пов'язаним в першу чергу зі шлюбною тематикою: вона визначала готовність дівчини до сімейних стосунків шляхом її спроможності сорок раз підстрибнути на такій дошці або «зламати» її [15,с.35]. Цього дня існувала традиція зустрічі пташок, коли жінки випікали спеціальне печиво – «жайворонки» або «голуби», що згодом дарувалося сусідам або вивішувалося на дерева [7,с.14].

Квітень розпочинається одним з найшановніших православних свят – Благовіщенням (7 квітня), однак і в ньому простежуються елементи дохристиянського культу. В цей день жінки йшли до лісу трясти березу, опале насіння збирали та намагались висадити його в городі до сходу сонця: вважалося, що це сприяє гарному врожаю капусти [12,с.280]. Можливо подібний ритуал слід розглядати як один із способів контактної магії, коли властивості берези як дерева, що найпершим розпускається навесні, прагнули передати городнім рослинам.

За тиждень до Великодня в Україні святкують Вербну неділю. Це свято має християнське походження: за переказами, коли Христос їхав на віслюкові до Єрусалиму, дорогу йому вистеляли пальмовим гіллям. Це і започаткувало традицію. Однак не характерну для української природи рослину замінили на більш звичну вербу. У цей день відбувається освячення вербових гілок, що згодом використовуються в найрізноманітніших цілях. Повертаючись додому із церкви, господарі поспішали одразу висадити кілька лозин на городі або у полі для багатого врожаю, а також в подібний спосіб намагались визначити, що чекає на їх нащадків цього року – якщо верба прийметься, то дівчина вийде заміж, а хлопець одружиться. Те, що залишилось, несли до хати і клали під образами як оберіг від злих сил, також з освяченими гілками обходили бджільники.ю щоб бджоли роїлись, а стайні та кошари.ю щоб худоба була здорова. Існував звичай бити один одного такими лозинами, аби передати життєву силу верби, а також кидати освячені вербові котики в кашу, щоб перейняти їх весняну енергію [12,с.355–358]. Сухою торішньою свяченою вербою розпалювали піч під великодні паски, у деяких місцевостях у домовину покійнику клали освячену гілочку [19,с.344]. У багатьох слов'янських народів, так само як і в українців, існував звичай зберігати вербові гілки до першого вигону худоби на святого Юрія – таке символічне дійство мало забезпечити здоров'я тварин, гарний приплід, запобігти зникненню на пасовищі. Також у західних та східних слов'ян поширений звичай обв'язувати фруктові дерева ниткою або мотузкою, що раніше скріпляла галузки, освячені у Вербну неділю. Така обрядодія знову ж таки покликана наділити обрані об'єкти продуктивною силою. Вербові гілки досить широко використовувалися як протидія граду. З цією метою лозини втикали в стіни, двері, під стріху, викидали під час грози на вулицю, вішали на дерево, палили в печі та ін. На Чернігівщині відомий звичай зберігати освячену вербу в

хаті для захисту від пожежі [20,с.102]. У Польщі та в Чорногорії відомий обряд у Вербну неділю після освячення обходити будинок та бити усі кутки гілками по три рази – це мало знищити усіх комах у домі [21,с.17]. Також у Краківському воєводстві з вербових галузок робили хрестики та втикали їх у полі з пшеницею для охорони від кротів та комах. Серби залишали три вербові лозини, зв'язані червоною шовковою ниткою у полі, де згодом сіяли льон та коноплі. У хліві лишали освячену вербу не лише як оберіг від грому, але і як захист від відьми. У поліському Помор'ї рибаки прив'язували до сіток гілки, щоб у них не заплуталась відьма [4,с.218].

Слід зауважити, що вірування у те, що енергія вербової гілки передається об'єкту, з яким вона контактує, є дохристиянськими, та як і у випадках багатьох інших свят міцно вкорінилися в християнську традицію [22,с.109].

Чимало різноманітних звичаїв пов'язаних з деревом, можна знайти в обрядах Страсної п'ятниці. На Галичині у цей день до бантини у дзвіниці чіпляли дерев'яну дошку, і, вистукуючи по ній дерев'яними молотками, дзвонар сповіщав людей про службу. В південному та західнослов'янському ареалі у цей день здійснюють певні обрядодії, спрямовані на збільшення врожаю плодових дерев [12,с.373–374]. Вважалося, що на Страсну п'ятницю краще всього прививаються дерева. Словаки робили символічні «зарубки» на стовбурі, що мали потім «зарости», в Славонії дерева підколювали, в Словенії рекомендували пересаджувати фруктові дерева, а в Хорватії – стріляли в крону. Такі маніпуляції пов'язані зі згадками про кров Хреста, вони співвідносили його рани з символічними ранами дерева. Також досить популярним був ритуал трясти фруктові дерева, що приурочений до іншого обряду – зав'язування дзвону перед Страсною п'ятницею. У поляків, чехів та словенців саме під час останнього дзвону перед зав'язуванням або першого після розв'язування хтось з родини мав піти до саду та потрусити всі фруктові дерева. Усі вищезгадані обряди робилися з метою «розбудити», активізувати їх до збільшення врожайності [20,с.99–102]. Чехи в Страсну п'ятницю на світанку молилися під деревами, просили в них захисту та вірили, що після цього цілий рік не будуть хворіти [23,с.167].

На Великдень теж проводились деякі обрядодії, пов'язані з деревом. Дівчата цього дня йшли вдосвіта у садок, ставали під яблуню обличчям на схід та чекали появи сонця. Коли воно з'являлось, починали молитися, а після того позначали дерево, під яким стояли хрестиком на корі. Коли дерево зацвітало, з нього зривали цвіт та робили вінок, що згодом використовувався у різних чаруваннях [12,с.415–416]. Тут можна простежити залишки солярного культу, а також культу дерева, що трансформувались та об'єднались з християнською традицією.

6 травня – день святого Юрія або Георгія – свято поширене на території майже всього слов'янського світу. Юрій вважався покровителем землеробства та скотарства, тому саме цього дня відбувався масовий вигін худоби на пасовища, що супроводжувався численними обрядами. Припускають, що прототипом Юрія був язичницький бог Ярило [35,с.99].

Слід було виганяти тварин зеленою гілкою – частіше вербовою, освяченою у Вербну неділю. Іноді для цього використовували гілки осики, берези або ялини. Робилося це з метою очищення тварин від злих сил. Також практично у всіх слов'ян вважається необхідним вернутися з цією гілкою додому, що пояснюється бажанням «повернути» худобу з пасовища, уникнути втрат у стаді або запобігти викраденню її відьмою з метою наведення порчі. На північно–західному Поліссі таку лозину ставили за ікону в красному кутку, а в центральному та східному – затикали в двері або стіни хліву [17,с.133]. Подібний обряд поширений на території Карпат, де також обійстя в хліву прикрашали галузками берези та глоду від зурочень, а ворота вільхою од відьми [24,с.233]. В Тамбовській губернії вірили, що така освячена верба може і від пожежі захистити, і від закруток на полях, що робить відьма задля викрадення врожаю [4,с.218]. В той же час у білоруському Поліссі був поширений звичай ламати таку лозину на стільки частин, скільки голів худоби у стаді. Також у слов'янських народів, зокрема, поляків, чехів, словаків та українців відомий обряд підкладати вербові гілки (рідше інші дерева) під поріг хліву з метою захисту худоби від хвороб. Для більшої продуктивності існує звичай переганяти стадо через гілки плодових дерев по поверненню додому, який поширений у південнослов'янських зонах [17,с.133].

Цікавий обряд проводився цього дня у болгар: жінка, яка місила ритуальний хліб, мала опісля обійти усі фруктові дерева і доторкнутися до них руками, вимазаними в тісті [20,с.97]. В Україні такий звичай на Юрія не зафіксований, однак він присутній у весільній обрядовості. Знову ж таки, подібні дії спрямовані на передачу продуктивної енергії від символу врожаю до потенційного його об'єкту. Можливо, саме цим можна пояснити і обряд вивішування на дерева «жайворонків» на свято сорока мучеників, описаного вище.

Інша група обрядів не характерна для території України саме цього дня, однак заслуговує на висвітлення, враховуючи її самобутність. В Сербії існував звичай захисту села від граду. Рано вранці у землю біля хати, на полі, у садах втикали гілки лісового горіха а також хрести, виготовлені з нього, – це мало запобігти негоді. Іншою функцією горіха як плодового дерева було забезпечення гарного врожаю. Також слід було такими хрестами прикрасити ворота, хату, комору – в деяких селах вірили, що горіх є надійною зброєю від змій. Це доповнює вірування сербів у те, що град приносять «хали» – плазуни у грозових хмарах, і пояснює обряд їх розгону палкою, якою була вбита змія напередодні дня святого Юрія [25,с.85].

Обряд спорудження хреста від граду («крста од лéда») досить поширений на території північно–західної Сербії. Зазвичай його робили з горіха, рідше дуба, висотою близько 10 м, ставили на передодні дня Юрія на перехресті лицевою стороною на схід та прикрашали різними травами, квітами, рушниками, пляшкою з вином та шматком коси зверху. Вдосвіта на тому місті, де його мали встановити, збиралися люди. Після того, як коло хреста читали молитву–прохання про захист, всі мовчки розходились по хатах і лише, переступивши поріг дому, дозволялося заговорити. Стояв він на тому місті, поки сам не завалиться. У селі могло нараховуватись декілька хрестів, і вони суттєво відрізнялися від церковних, хоча б особливим різьбленням. Такий хрест від граду можна вважати сербською локальною моделлю Світового дерева, однак такого роду тлумачення ще слід піддати ретельному аналізу [25,с.88–89].

Як найвеличніше весняне свято слід згадати Зелену неділю, Трійцю, або Клечання. Пояснень походження слова «клечання» декілька: від російського застарілого слова «клекнуть», тобто в'янути, всихати; від церковнослов'янського «клячати» – стояти на колінах; від слова «клець» – обрубок гілки [26]. Її не відзначають якогось певного числа, а вираховують

як сьому неділю після Великодня. Зазвичай Трійцю святкують в червні, однак бувають випадки, коли вона припадає і на травень. Єдиної історії походження цього свята не існує, однак є декілька припущень. Опитування, що проводилося Етнографічною комісією Всеукраїнської Академії наук у 20–х рр. XX ст. в українських селах, визначило три основні теорії: 1) саме цього дня Бог створив землю і засіяв її зеленню; 2) це пов'язано з розповіддю про Христа, який йшов з двома апостолами та присів відпочити під кроною дерева, від того свято відзначають три дні; 3) як Христос в'їжджав до Єрусалиму, то «обрав собі шлях не по килимах, що їх розстеляли багаті, а по галузках, якими прикрашали путівець бідняки», що і започаткувало звичай квітчати садибу зеленню [27,с.65]. Хоча цьому святу надають першочергово релігійне забарвлення, однак цілком зрозуміло, що в основі його лежить більш давній культ шанування природи, її життєтворчої сили.

Напередодні Зеленої неділі селяни босоніж (аби дерево не всохло) йшли до лісу та ламали гілки клену, ясена, липи, рідше осики (її залишали лише в глухих кутках од відьми), щоб згодом прикрасити ними хату, ворота та хлів – заклечати. Окремими галузками оздоблювали дорогу до хати, а посеред двору ставили головне деревце, за яким визначали долю членів родини: на ніч його вносили до хати. Якщо листя залишалося зеленим – усі будуть здорові до наступного клечання, якщо чорніло – хтось може померти [27,с.65–66]. Так само визначали дощовим чи сухим буде літо [16,с.14]. Нерідко його наряджали в жіноче вбрання та називали «гостем в домі». Такий обряд також поширений на території Західної Європи та Росії, де подібне деревце по закінченню свята кидають у воду як засіб викликання дощу шляхом принесення жертви [28,с.51]. І навпаки, засобом для зупинення сильних дощів на Поліссі вважалося спалення троїцької зелені в печі, що представляла собою своєрідний символічний замінник сонця. Про це яскраво свідчить використання хлібної лопати, коцюби як атрибутів вогню під час подібного ритуалу. Таке особливе значення троїцької зелені вказує на одну із функцій самого обряду клечання як запобіжного заходу проти посухи [29,с.115–116]. Зазвичай зелень після свята не викидали, а збирали за образами і використовували протягом року як лікувальний засіб та оберіг [30]. На Поліссі частину її клали з іншими ритуальними предметами в яму з картоплею од мишей, а також використовували для набивання подушок покійного або просто залишали у труні біля голови. В деяких селах зелень зберігали до Русального тижня або до Купала і тоді спалювали. Найбільш поширеними деревами для клечання тут були клен, липа, береза, рідше дуб, осика, горіх [16,с.15]. Інша ситуація характерна для південнослов'янських народів, де до горіху на Трійцю фіксується особливе ставлення. В Сербії в цей день жінки прикрашали горіховими вінками могили, надгробки та хрести. В Македонії горіховими гілками квітчали та мели церкви, по дорозі додому роздавали друзки перехожим, «щоб у покійного була тінь». В Болгарії підлогу вистеляли горіховим листям, а під час молитви припадали до нього обличчям та «слухали покійників» [21,с.19–20].

На Бойківщині у Зелену суботу прикрашену обрядову берізку прилаштовували до високої жердини – це була так звана Віха. Кожен куток намагався встановити свою віху на найвищому пагорбі та охороняв її від інших ватаг з подібним деревцем, що прагнули знищити своїх «конкурентів». Віха продовжувала стояти аж до Купала, після чого її ламали та спалювали у вогнищі [24,с.233–236].

В Україні у Зелену неділю ставили так званого «ігорного дуба»: встановлювали на майдані жердину, прикріплювали до неї зверху уквітчане колесо з воза, а навколо викопували невеликий рів зі зрубаними берізками, після чого влаштовували гуляння з обрядовими іграми. На Київщині та Переяславщині ця жердина звалася сухим дубом. Значення цього обряду полягає в закликанні весни з її благодатними дощами та є реліктом культу Перуна, символом якого і є описаний «дуб», що застигає на зиму та оживає навесні [23,с.156–157].

До цього дня відноситься ще один досить цікавий обряд, що є загальноєвропейським – «водіння тополі». У різних областях його назва варіюється, однак суть звичаю залишається незмінною. На Полтавщині для цього обирали найбільш кремезну дівчину, руки їй зав'язували над головою (для зручності до двох палиць), прикрашали різноманітними хустками, стрічками та ховали обличчя віночками, щоб дівчину неможливо було впізнати. Так вони обходили село, вітаючи усіх односельців, які мали їм за це віддячити, а згодом йшли у поле «тополю» розбирати. Аналогічний обряд відомий на Чернігівщині під назвою «водити вербу», а на Поліссі – «водити куста» (така назва пояснюється особливістю родини вербових розмножуватися кущем [31,с.141]). Останній дещо відрізнявся від вищезгаданого: дівчата в лісі збирались таємно і вибирали найгарнішу дівчину – кустянку; зазвичай для «Куста» обирали представниць різної вікової категорії – зранку дівчата–підлітки, перед обідом – юнки, а ввечері – літні жінки; якщо дорогою дівчата зустрічали інший гурт з кустянкою, то зав'язувалася «бійка», в якій слід було дізнатись, яка саме дівчина є рядженою. Той гурт, якому це вдавалось першому, продовжував процесію, а «переможений» – розходився. На передодні «водіння куста» усі жителі села збирались на кладовищі прикрашати могилки та навколишні дерева галузками і квітами [27,с.74–75].

Як вже зазначалось, для країн Західної Європи характерний звичай ритуального потоплення обрядового деревця в воді як запобіжного засобу проти посухи. З тією ж метою на травневі свята, зокрема Трійцю, тут здійснювався ритуал, аналогічний українському «водінню куща»: дівчину вбирали в гілля дерев, заквітчували та водили по селу, де кожний господар мав облити ряджену водою. Відмінна деталь даного звичаю (обливання дівчини) вказує на те, що ця обрядодія не є органічно пов'язаною з безпосереднім рядженням, а тому не може бути визнана як первинна. У даному випадку функція викликання дощу відповідає лише частині обряду, що пов'язана з водою, інша ж частина – рядження – не відповідає. Тому основою обряду слід вважати момент уподібнення людини дереву, яке виступає в даному випадку тотемом. З такої точки зору ритуал викликання дощу є модифікацією більш давнього звичаю, що набув нової магічної функції [32,с.52–53].

На Чернігівщині на другий день Трійці «водили березу». На живих, не зрубаних березах, «завивали» вінки, прикрашені квітами, а наступного дня розплітали і дивились: в кого вінок за ніч не зів'яв – буде довго жити. В інших місцевостях вінки робили лише з гілок та одягали їх на найкрасивіших дівчат у супроводі пісень та пригощань. Також різновидом даного обряду був обхід села зі зрубаною берізкою, що здійснювали дівчата або молодиці [27,с.76].

У перший четвер після Трійці в Україні відзначався Русалчин великдень або Нявська неділя – свято, що безпосередньо пов'язане з дохристиянськими віруваннями. Весь тиждень мав назву «русальний» та був присвячений поминанню предків. З цими днями пов'язаний ряд заборон, що стосувався дерев: дітям забороняли на них залазити, а також вважалось неприпустимим їх рубати або ламати. Вважалося, що цього дня русалки виходять з води щоб відсвяткувати свій день. Однією з їх улюблених забав, за повір'ями, було гойдання на деревах, тому в деяких селах спеціально зв'язували дві берези щоб русалки веселились та не зачіпали людей [33,с.63–64]. Перебування русалок у цей період на деревах визначали особливими прикметами: висотою дерева, віком, густиною крони.

Заключним етапом в системі троїцько–русальної обрядовості, особливо на території Полісся, був ритуал «проводів русалки». Символізувати русалку могла ряджена дівчина, опудало, залишки троїцької зелені та ін. В одному з варіантів обряду в останній день русалій молодь збирала усі гілки, деревця та вінки по дворах, що залишились після Трійці, складала все на воза та садовила зверху дівчину, і вже в такому вигляді вивозили її за село або на кладовище [14,с.123]. У випадку останнього троїцькі вінки вішали на хрести та дерева, однак бувало, що процесія спеціально йшла до одинокого дерева в полі (берези, груші) або до дубу в лісі і здійснювала аналогічні дії.

Як вже зазначалося, усі елементи русально–троїцької обрядовості поєднують у собі дві основи – вегетативний культ та шанування предків. Наприклад, обрад рядження з обов'язковим хованням обличчя, проводи на кладовище, захисна атрибутика – все це вказує на приналежність до «того світу» та співвідносить русалок, як головних персонажів даного періоду, з душами померлих. Показним у цьому випадку виступає обряд «проводів русалок»: вінки, опудало, троїцьку зелень, ритуальна берізка, що є їх символічним втіленням, спалюють, топлять, відносять на кладовище або закидають на дерево – усі складові подібних обрядодій є відповідними шляхами переходу у потойбічний світ, до того ж дерева, за давніми уявленнями слов'ян, а також багатьох інших народів, були вмістилищем душ. Підтвердженням зв'язку рослин з душами людей, що померли молодими, є також повір'я, що на таких могилах зазвичай проростають квіти або приживається калина. Визнання русалок «заложними» покійниками підтверджується схожістю обрядів, оберегів, заборон, характерних для обрядовості «Дідів». Якщо брати до уваги припущення, що зелена гілка була своєрідним втіленням покійного, стає зрозумілим обряд рядження дівчини як ритуал уподібнення її до дерева, а також пояснює певну рівнозначність символів у різних традиціях рядженої, троїцької берізки та вінків.

Момент переходу душ померлих з «того світу» через дерево пояснює і інші обряди. Наприклад, на білоруському Поліссі поширене повір'я, що після Хрещення чорт переселяється з води у вербу, а у Вербну неділю спускається на землю у іншу рослинність. Можливо, саме запобіжним засобом від сезонного переходу душ померлих можна пояснити обряд освячення води на Водохрещя, верби на Великдень, а також збіжжя на Спаса [14,с.118–128].

Проаналізувавши усе вище сказане, можна побачити, що переважна більшість обрядів весняного календарного циклу здійснювалася жінками або дівчатами, що вказує на безпосередній взаємозв'язок рослинної

атрибутики з жіночим началом. Слід також згадати, що велика кількість повір'їв поєднує вагітну, безплідну та рожаницю з елементами дерева. Для того щоб народити, жінка мала з'їсти плоди або перші три бруньки фруктового дерева. З цією ж метою можна було здійснювати певні маніпуляції: залишити свою сорочку на ніч на одній з гілок, а вранці, знайшовши у ній комашку або іншу живу істоту, з'їсти її. На противагу вагітній заборонялись будь–які контакти з садовими деревами: залазити на них, зривати плоди та ін. Вважалось, що після цього дерево могло всохнути або навпаки, якщо таке дерево зрубати, то дитина загине. А от контакти рожаниці з плодовими деревами вважались дуже сприятливими для майбутнього врожаю. У Болгарії певні обряди у Бабин день здійснювалися саме у фруктових садах: тут повитухам підносили подарунки, пригощали їх, а також справляли застілля [20,с.91–93].

На подібну взаємозалежність, характерну для слов'янської культури в цілому, вказує пам'ятка, знайдена на території поселення Брапч (лендельська культура) – посудина із зображенням жінки, що ніби саджає своєрідні пагони, а з іншого боку вже представлений результат її роботи – розлогі дерева з плодами. Можна припустити, що призначення даного предмета безпосередньо стосується магії рослинності, дуже популярної в часи язичництва [34,с.172].

У російській вишивці досить поширеним є зображення жінки з величезними рогами та з руками–гілками, що представлена у вигляді рожаниці. У більш пізніх варіантах з'являється образ церкви, в центрі якої, знову ж таки, розміщено жінку, а поруч вишите дерево. Згодом первинне значення малюнку як акту народження почало нівелюватись, і жінка–рожаниця перетворилась на дерево, що і призвело до тлумачення даного образу дослідниками перш за все як рослинного символу. Однак таке розшифрування є частковим, адже подібну композицію слід розглядати, перш за все, як сукупний образ родючості, що нерозривно поєднує жінку–матір та животворну енергію природи, представлену елементами рослинного світу [34,с.475–480]. Також слід додати, що останній приклад вишивки з набутим образом церкви досить яскраво демонструє, як язичницький символ під впливом впровадження християнства трансформувався та поповнився новими елементами, що характерне не лише для пам'яток матеріальної культури, а для всієї обрядовості в цілому.

Як висновок можна сказати, що весняний цикл обрядів є своєрідним відображенням коловороту життя – мотивів відродження та смерті, і саме дерево як своєрідний «посередник» між небом і землею, світом живих та мертвих могло якнайкраще передати усю сукупність уявлень та переконань предків українців про сакральну будову всесвіту.

Список використаних джерел

1.Максимович М. Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем / М.А.Максимович. – Москва: В Тип. Августа Семена, 1827. – 234 с.

2.Сумцов М. Символика славянских обрядов : избр. труды / [Сост., подгот. текста и коммент. А.К.Байбурина; послесл. А.К.Байбурина и В.З.Фрадкина; РАН. Ин–т этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо–Маклая]. – М. : издат. фирма «Вост. лит», 1996. – 296 с.

3.Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість / Упорядкув., вступ. ст. М. Т. Яценка. – К.: Наук. думка, 1966. – 247 с.

4.Усачева В.В. Магия слова и действия в народной культуре славян. – М., 2008. – 368 с.

5.Толстой Н.И. Календарные песни весенне–летнего цикла юго–восточной Белоруссии // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: «Наука», 1986. – 149 с.

6.Чубинський П.П. Мудрість віків: народознав. у творч. спадщині П. Чубинського. Кн. 1. / П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – 222 с.

7.Чубинський П.П. Мудрість віків: народознав. у творч. спадщині П. Чубинського. Кн. 2. / П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – 222 с.

8.Толстая С.М. Полесский народный календарь. – М.: Издательство «Индрик», 2005. – 600 с.

9.Пашина О.А. Календарный цикл в северо–западных селах Сумщины // Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья. – М.: Издательство «Индрик», 1995. – 205 с.

10.Потебня А.А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1865 года . Кн. 2. – М., 1865. – 311 с.

11.Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.1. – К.: Либідь, 1993.

12.Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис у 2 томах. – К.: Оберіг, 1991. – Т.1. – 450 с.; Т.2. – 455 с.

13.Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 240 с.

14. Виноградова Л. Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: «Наука», 1986. –149 с.

15. Агапкина Т. А. Очерки весенней обрядности Полесья // Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья. – М.: Издательство «Индрик», 1995. – 205 с.

16. Толстой Н. И. Троицкая зелень // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: «Наука», 1986. – 149 с.

17.Плотникова А.А.Первый выгон скота в Полесье // Этнолингвистическое изучение Полесья. – М.: Издательство «Индрик», 1995. – 205 с.

18.Радзієвський В.О. Аграрний календар русичів у обрядовості Київської Русі // Вісник НАКККіМ, 2008. – №1. – С.98–102.

19. Лозко Г. Українське народознавство. –Друге доповнене вид. – К.: АртЕК, 2004. – 470 с.

20. Агапкина Т. А. Южнославянские поверья и обряды, связанные с плодовыми деревьями, в общеславянской перспективе // Славянский и балканский фольклор: Верования. Текст. Ритуал. – М.: «Наука», 1994. – 141с.

21. Толстой Н. И. «Без четырех углов изба не строится» (Заметки по славянскому язычеству. 6) // Славянский и балканский фольклор: Народная демонология. – М.: Издательство «Индрик», 2000. – 204 с.

22. Гармасар В.Г. Сакральне значення рослин у віруваннях прадавніх українців // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – 2008, №15. – С.106–112.

23. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов: В 3–х т. – М.: Современный писатель, 1995. – Т.3. – 16 с.

24. Пушик С. Віха – символ дерева життя // Етнос і культура. Часопис Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: Збірник науково–теоретичних статей. Гуманітарні науки. – Івано–Франківськ: Видавничо–дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. №2–3. – С.231–239.

25. Толстые Н. И. и С. М. Заметки по славянскому язычеству. 5. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах // Славянский и балканский фольклор: Обряд. Текст. – М.: Издательство «Наука», 1981. –141с.

26. Сологуб Н. Клечальна неділя. Фрагмент радіопрограми «Слово» від 10.06.06 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine50–20.pdf

27. Скуратівський В. Місяцелік. – Український народний календар. – К., 1993. –208 с.

28. Поріцька А.О.Обрядовий знак дерева і його номінація // Народна творчість та етнологія, 1986. – №8. – С.51–53.

29. Толстая С. М. Заметки по славянскому язычеству. Вызывание дождя в Полесье // Славянский и балканский фольклор: Генезис. Архаика. Традиции. – М.: Издательство «Наука», 1978. –141с.

30. Борисенко В.К. Зелена неділя // Хрещатик, 17.06.2005. – №8 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kreschatic.kiev.ua/ua/2687/art/26111.html

31. Ткач М.М. Міфологія: курс лекцій. – К., 2008. –280 с.

32. Зеленин Д.К. Тотемы–деревья в сказаниях и обрядах Европейских народов. – М.–Л.: Изд–во Акад. Наук СССР, тип. Акад. Наук СССР, 1937. –79 с.

33. Волошина Т.А., Астапов С.Н. Языческая мифология славян. – Ростов–на–Дону: Феникс, 1996. –445 с.

34. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян . – М.: Издательство «Наука», 1981. – 608 с.

Мищенко А.С. Дерево в весенней обрядовости украинцев

Анализируются основные праздники весеннего календарного цикла украинцев, в обрядовости которых присутствуют реликты культа дерева. Прослеживается трансформация древнего языческого символа в христианской традиции.

Ключевые слова: *дерево, обряд, праздник, атрибутика, растительность, традиция.*

Mishenko, A.S. The tree in the spring ceremonialism of Ukrainians

The basic holidays of spring calendar cycle of Ukrainians in ceremonialism of which there is relicts of cult of tree are analyzed. The transformation of ancient heathen symbol in christian tradition are traced.

Key words: *tree, ceremony, holiday, attribute, vegetation, tradition.*

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1: 316.3: 17.024.3

Муза Д.Е.

Плюралістична соціальність у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: деякі спостереження

Розглянуто проблему плюралістичної соціальності засобами соціально–філософської рефлексії. З'ясовані основні напрямки аналізу сучасної соціальності, її онтологічні виміри: інформаційне суспільство, «суспільство спектаклю», «суспільство споживання» та «суспільство ризику». Показано, що кожний профіль має власну позитивну та негативну специфіку, але наявність цього факту свідчить про сінергічність сучасного соціального руху.

Ключові слова: *постіндустріальне суспільство та його соціально–онтологічні профілі, інформаційне суспільство, «суспільство спектаклю», «суспільство споживання», «суспільство ризику», сінергізм.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Муза Д.Е.

Плюралистическая социальность в зеркале социально–философской рефлексии: некоторые наблюдения

Рассмотрена проблема плюралистической социальности средствами социально–философской рефлексии. Указаны основные направления анализа современной социальности, её онтологические измерения: информационное общество, «общество спектакля», «общество потребления» и «общество риска». Показано, что каждый профиль имеет собственную позитивную и негативную специфику, но наличие этого факта свидетельствует о синергетическом характере современного социального развития.

Ключевые слова: *постиндустриальное общество и его социально–онтологические профили: информационное общество, «общество спектакля», «общество потребления», «общество риска», синергизм.*

Изживание «детской болезни современности» (Р.Арон), или перехода в следующее измерение истории, в котором, с одной стороны, появляется надежда на избавление от просчетов и ошибок индустриальной эпохи, а с другой стороны, формируются технологии «открытия» постсовременного измерения бытия, является одной из важнейших проблем социально–философской мысли.

При этом, после отрицания (демистификации) теоретиками постмодерна – З.Бауманом, Ж.Бодрийяром, Ф.Гваттари, Ж.Делезом, Ж.Дерридой, Ж.– Ю.Кристевой, Ф.Лиотаром, Ж.Лаканом, Р.Рорти и др., основных категорий западной мысли: *«Бог», «я», «разум», «прогресс», «нация», «законы истории»* и т.д., и замещении их разнообразными функциональными средствами: теорией игр, симулякров, фракталов, событий, письма, шизоидности и т.п., макросоциальная теория имеет дело с методологическим «вызовом». Прежде всего, из–за наличия в знаменателе многих дискурсов идеи неопределенности. Ранее, как известно, символом универсальной неопределенности была квантовая физика, но после утверждения в научном сознании конца XX века теории хаоса, говорить о социальном мире в терминах индетерминизма стало нормой.

Однако социальная прагматика в той или иной форме соотносима, во–первых, с прежними общими схемами социального развития, во–вторых, с актуальной социальностью, и, в–третьих, с опережающими её фактичность тенденциями. Речь идет о том, что переход от индустриализма к постиндустриализму и далее, должен быть осмыслен как исходя из общей макросоциологической схематики, довлеющей постиндустриальной метапарадигмы, плюс теориями среднего уровня, занятыми интерпретацией массивов фактов актуальной и трансактуальной природы. Проще говоря, какой бы текучей или лишенной твердых тел не была нынешняя социальность (З.Бауман), она должна быть охвачена совместимыми концептуальными средствами. В этом направлении, т.е. понимании эмерджентных эффектов нелинейной социальной динамики сделано немало (В.Бех, В.Василькова, И.Добронравова, Е.Князева, С.Кравченко, Ю.Лотман, Д.Трубецков, Ф.Варела, Э.Ласло, Г.Хакен и мн. др.), но остаются невыясненными ряд вопросов, среди которых вопрос о соотношении исходной и производных социоформ остается открытым. В том числе, из–за невозможности перекрытия возрастающей рефлексивной деятельностью всех возможных векторов социальной активности. Как положительных, скажем «общества качества жизни» (А.Этциони), «хорошего общества» (В.Федотова), так и отрицательных, составляющих предмет настоящего материала.

Поэтому в статье преследуется цель – описать общество, стремящееся выйти за собственные пределы, но при этом подыскивающее (для себя)

несколько содержательных вариантов для этого выхода. Существующие конвенции в понимании исходной социоформы сходятся в том, что им является постиндустриальное общество. Оно то и выступает ведущей, хотя и формально–ориентированной метапарадигмой современных социальных концепций.

Чаще всего постиндустриальное общество определяется как социальная форма, вырабатывающаяся и определяющаяся в процессе эволюции и преобразования общества индустриального [1]. Если же говорить о содержательных его характеристиках, прописанных в работах В.Андрющенко, В.Анурина, В.Иноземцева, В.Ляха, В.Попова, П.Дракера, Д.Белла, Г.Кана, Дж.Нейсбита, О.Тоффлера, А.Турена, Л.Туроу, Ж.Фурастье и др., то сразу нужно подчеркнуть факт доминирования третичного сектора экономики и социальной жизни – сферы услуг, над добывающей и перерабатывающей сферами, при осознании того, что она есть основной двигатель этого общества. Тем не менее, перед нами изменение характера социальной структуры, изменение принципа «измерения» общества, а не всей его конфигурации. Более того, по мнению классика постиндустриального жанра, это общество – идеальный тип [2,с.661]. Его же уникальная (по историческим меркам) специфика включает в себя такие признаки:

– перемещение рабочих кадров в сектор обслуживания (торговля, финансы, транспорт, здравоохранения, образования, отдыха и развлечений);

– изменения характера занятий (типа работы), который обусловлен высококвалифицированной подготовкой инженеров, менеджеров и т.д.;

– главенствующее значение теоретических знаний и методов, на основе которых развиваются разнообразные «интеллектуальные технологии»;

– саморазвивающийся технологический рост как его «ось» (рост объема промышленности, прогресс в науке и образовании, развитие технологической учебной базы) [3].

При конкретизации этого идеального типа нужно не упустить из вида такой важнейший признак как планирование, но отличающийся от планирования в индустриальных обществах (в том же СССР) тем, что в планах отражаются интерсоциальные, внутрисоциальные и социоприродные проблемы [2,с.449–450]. Белл также указывал на социальную индикацию гонки вооружений, нищеты, преступности, расовых отношений, состояние здравоохранения, загрязнение окружающей среды, безработицу и жилищный вопрос, т.е. тех проблемах, которые уже интересовали администрацию президента Дж.Ф.Кеннеди. Сюда же следует включить и управленческий аспект жизни постиндустриального общества, который представлен деятельностью технократов и военных. Именно они ищут баланс технических и политических сил, опираясь на право и находя компромиссные (групповые) решения в рамках социальной практики [2,с.468–492]. В свою очередь, антропологический ракурс бытия постиндустриального общества таков, что в нём улавливается особая роль инициативы в социальных процессах, тенденция к повышению интеллектуального уровня и функциональной компетентности [4,с.550–555]. Причем, речь идёт не только о взрослых, но и о детях. За этим, между прочим, стоит процесс индивидуации, который, по мнению Е.Ф. Молевича, складывается из процессов автономизации, персонификации и суверенизации [5,с.95–103]. Но часто он заканчивается капсулированием личности, причем неважно, речь идёт о физическом или кибероднночестве.

Всё эти тенденции характерны для Америки конца XX века и близких к ней Канады и государств севера Европы. Чтобы убедиться в этом, прибегнем к описанной Д. Беллом постиндустриальной социоструктуры и сопровождающих её становление проблем. Они, согласно американскому социологу, таковы:

1) основной принцип – это центральная роль теоретических знаний и их кодификация;

2) основные институты: университет, академические институты, исследовательские организации;

3) экономическая база – наукоемкие отрасли промышленности;

4) основной ресурс – человеческий капитал;

5) политические проблемы: научная политика, политика в области образования;

6) структурная проблема – соотношение между частным и общественным секторами;

7) стратификация осуществляется на основе способностей и навыков, а доступ к престижным рабочим местам открыт исключительно через образование;

8) теоретическая проблема – сплоченность «нового класса»;

9) социальные движения – противостояние бюрократии, плюс альтернативная культура [2,с.160].

Но есть смысл посмотреть на постиндустриальное общество и со стороны генерирования им, как и его предшественником, обществом индустриального типа, глобальных проблем. Не секрет, что уже технологическая цивилизация (цивилизация «второй волны») непосредственно включила в систему массового производства невозобновляемые источники энергии, ориентируя общество на рынок или высокоразвитую систему массового потребления. Постиндустриальное общество хотя и меняет акценты в своей энергетической политике (оно переориентируется на поиск и использование возобновляемых ресурсов [4,с.559]), его давление на природу – за счет взвинченного потребления по всему миру – только усиливается. Недаром позднеиндустриальное и постиндустриальное общество иногда называют «обществом потребления». Эту идею также проиллюстрируем словами А.Этциони, писавшего о переходе Америки в XX веке: от Бога к потребительским товарам [6,с.298–299]. Причем, на наших глазах происходит «включение» всё больших масс людей в процесс прогрессирующего потребления, который в свою очередь обусловлен «большой идеологической перестройкой ценностей» (Ж.Бодрийяр). По большому счету, именно она приводит к формированию нового профиля социальности, и задает необходимость в разработке теории «общества потребления».

Ж.Бодрийяр, как наиболее яркий теоретик этого направления считает, что онтология этого профиля задана идеологически и психологически: «Если общество потребления не производит само больше мифа, то потому, что *оно само* является своим собственным мифом. Дьявол, который приносил золото и богатство (ценой души), заменен просто–напросто изобилием. И сделка Дьяволом заменена договором изобилия» [7,с.242] (курсив – Ж.Б.). Если же перейти от метафор к концептам, то напрашивается такая констатация: «И в некотором роде единственная объективная

реальность потребления – это *идея* о потреблении, рефлексивная и дискурсивная конфигурация, бесконечно воспроизводимая повседневным и интеллектуальным дискурсом и приобретшая значимость здравого смысла» [7,с.242] (курсив – Ж.Б.).

Эта перестройка ценностей, тем не менее, оборачивается не только унификацией, деперсонификацией, демотивацией, т.е., изменением характера субъекта и его жизненной позиции, но представляет собой разновидность социальной негэнтропии, ведущей к «концу социального» (Ж.Бодрийяр). Таковую уже интуитивно, как модус обладания, обозначил Э.Фромм [8,с.109–135], а в наши дни удачно описал представитель «моральной физики» Д.С.Соммер. По его мнению, глобальный деструктивный характер консъюмеризма проявляется на мировоззренческом и практическом уровнях: «Безумие людей зашло уже так далеко, что они воспринимают мир как супермаркет, предлагающий развлечения и удовольствия, и думают, что они здесь ради бесконечных наслаждений, а не ради морального и духовного совершенствования» [9,с.74]. Конечно, в этом процессе люди выступают в роли легкой добычи маркетинга и маркетологов, нарастающего натиска рекламы товаров и услуг. Существует также мнение, что поздний капитализм конституирует новый социальный класс – «консъюмтариат», за счет эффективной эксплуатации формулы: реклама + потребитель = желание [10,с.146].

Вообще, пересмотр соотношения секторов производства и потребления в пользу последнего, выступает важнейшим условием как постиндустриальной метапарадигмы, так и её концептуальных подпорок. Для нас важно уяснить то обстоятельство, что в этом эволюционном канале формируется не только такая черта социального характера как праздность, но возможно конституирование другого социального профиля – «общества спектакля», где потребление имеет собственную драматургию, символику, зрелищность. Рекламный шок мегаполисов, супермаркетов, телевизионные просмотров, виртуальных путешествий и проч., имеет, как показали Г.Дебор, М.Маклюэн, Р.–Г.Швартценберг, образуют всесильный медиум. Он не только владеет многомерностью символических форм и образов, но «отвечает» за производство социального и человеческого порядков. Но самое важное, причем отрицательное следствие, заключается в том, что «спектакль мастерски организует неведение относительно происходящего...» [11,с.127].

Правда у такой позиции есть противники, выдвигающие серьезные возражения против инерции общества потребления, его зацикленности на потреблении («проедании» ресурсов планеты). Речь идет о сторонниках квантификации первичных постиндустриальных изменений в самостоятельную социоформу под названием «информационное общество». Под ним действительно понимают такой тип общества, в котором социальная организация, хозяйственная структура, в т.ч. сфера занятости, пространство жизни и деятельности, наконец, культурная сфера задаются и варьируются информационно–технологическими инновациями [12,с.14–30]. В данном определении отражены технологический (информационный взрыв), экономический (информационная экономика), пространственный (связанный с формированием глобальных информационных и коммуникативных сетей) и культурный (медийно–знаковый) критерии, хотя возможны и другие акценты. Например, сдержанно настроенный по отношению к реальности информационного

общества К. Мей считает, что информационное общество – если оно и возникло – характеризуется признаками: 1) социальной революции; 2) новой экономики; 3) информационной политики; 4) отмирания института государства [13,с.16–21]. Тем не менее, все позиции сходятся во мнении о фундаментальной роли информации, которую раскрыли и показали применительно к социальным процессам такие известные математики и кибернетики как Н.Винер, К.Шеннон, Дж.фон Нейман, А.Тьюринг и др. К примеру, Н.Винер показал как зарождается, оформляется и передается семантически важная информация, неважно управление ли это электрической силовой станцией, планирование бюджета страны или игра в шахматы. Но, пожалуй, самое важное открытие, содержащееся в работах теоретиков информационного общества – Дж.П.Барлоу, Э.Дайсона, А.Дафа, В.Дизарда, М.Кастельса, Дж.Нейсбита, М.Постера, Д.Тепскота и др., – что информация представляет важнейший ресурс жизни, наряду с веществом и энергией.

Характеризуя онтологию информационного общества важно прислушаться к ряду других аргументов, говорящих о его социокультурных преимуществах. В частности, рассмотреть экономические аргументы. Так, Т.Стоуньер, рассуждая о социально–экономических основаниях этого типа общества, сводимых к богатству, стоимости и информации, во–первых, указывает на человеческий капитал как на важнейший ресурс этого общества; во–вторых, подчеркивает особую роль образования в деле формирования богатства; в–третьих, предлагает видеть в информационной революции важнейший фактор экономической жизни, всё чаще выражающийся в финансовых категориях [14,с.392–396]. Но ценно и его сравнение экономик всех трех типов обществ, проводимое им по целям хозяйственной деятельности и ограничителями в их достижении: «В аграрной экономике хозяйственная деятельность была связана преимущественно с производством достаточного количества продуктов питания, а лимитирующим фактором обычно была доступность хорошей земли. В индустриальной экономике хозяйственная деятельность была по преимуществу производством товаров, а лимитирующим фактором – чаще всего капитал. В информационной экономике хозяйственная деятельность – это главным образом производство и применение информации с целью сделать все другие формы производства более эффективными и тем самым создать больше материального богатства» [14,с.397]. Отсюда следует его мысль о переходе экономики в сервисное состояние, и её расширение – в таком качестве – до транснациональных масштабов.

В свою очередь Д.Белл, конкретизируя экономические постулаты информационного общества, показал, что в производственной триаде: земля, капитал, труд, происходит трансформация последнего члена не без помощи открытых В.Зомбатом и Й.Шумпетером «деловой инициативы» и «предприимчивости». По–сути говоря, в информационном обществе знания и способы их практического применения замещают труд в качестве источника прибавочной стоимости [15,с.332]. Кроме того, информация, помимо сугубо политического измерения («информация – это власть»), приобретает особое экзистенциальное значение («доступ к информации есть условие свободы») [15,с.335], помогая индивидам раскрыть свой внутренний потенциал. Любопытно, но данный тезис также доказал своими культурологическими изысканиями М.Маклюэн. В частности, он вывел новую формулу истории человечества, согласно которой обще-

ство ранее прошло «устную», «письменную» и «книгопечатную» эры, а сейчас входит в «виртуальную». Здесь представлен технологический (коммуникативный) процесс, поскольку именно средства, при помощи которых люди поддерживают связь между собой и миром, значат больше, чем содержание их сообщений [16,с.341].

Тем не менее, наиболее логически выверенной версией происходящего социального сдвига (формирования профиля «информационное общество»), можно считать концепции американских исследователей М.Кастельса и Д.Нейсбита. Одна из них – подчеркнуто оптимистическая, другая полна скепсиса и решимости преодоления ситуации в направлении создания «глубокой гуманности».

Согласно М.Кастельсу, ключевая технология современности – Internet, на наших глазах создает новую эру в истории человечества. Во–первых, возникающая «галактика Интернет» воплощает новое измерение свободы и культуру личного творчества; во–вторых, она является источником принципиально новой – «электронной экономики», где труд, капитал и производительность определяются и оцениваются в инновационном контексте; в–третьих, она формирует неизвестное ранее русло для общественных движений за счет расширения и фрагментации сети; в–четвертых, она выстраивает новую модель в отношениях личности и государства, опосредованную «сетевой демократией»; наконец, она меняет характер человеческого сознания, вводя в его онтологию аспект виртуальности [17]. В таком случае, Интернет выполняет роль информационно–технологического базиса для формирования общества новой эры.

Согласно Дж.Нейсбиту, американское общество как презентант прорыва в новое, визуально–коммуникативное измерение [18,с.127–172], тем не менее, превратилось в «Зону, Отравленную Технологией». Симптомы этой зоны таковы: 1) мы предпочитаем быстрые решения во всех областях – от религии до здорового питания; 2) мы испытываем страх перед технологией и преклоняемся перед ней; 3) мы перестали различать реальность и фантазию; 4) мы принимаем насилие (в т.ч. электронное) как норму жизни; 5) мы любим технологию, как дети любят игрушки; 6) наша жизнь стала отстраненной и рассеянной [19,с.10–11]. Речь, как видим, идёт о непредсказуемых последствиях информационно–технологического бума, который в виде high tech представляет собой неотъемлемую часть человеческой культуры. Но наступил момент, когда наиболее продвинутой части человечества нужно выработать способность к пониманию того, когда имитация привносит ценный опыт в жизнь человека, а когда нет! Ведь она может порождать отчуждение, изоляцию и насилие в более изощренных формах, чем ранее. Отсюда делается вывод о том, что «технология отнюдь не нейтральна», и человеку нужно постоянно делать выбор в пользу её гуманности (!).

Обсуждая проблемы информационного общества в этом ключе, мы приходим к необходимости конкретизации строения, функций и роли его субъектов. Сравнивая субъектов обществ аграрного, индустриального и постиндустриального (информационного) типа, можно констатировать следующее: в информационном обществе, несмотря на его способность к «самонаправляемой организации» (М.Кастельс), также присутствует иерархическое строение субъекта, причем такое, что на вершине иерархии находятся техномеритократия или техноэлиты, затем идут хакеры, далее располагаются виртуальные общины, и, наконец, предприниматели.

Все они, тем не менее, обслуживают массы людей, «включающихся» в информационно–коммуникативное пространство. Не является секретом и то, что техномеритократия призвана к «миссии завоевания глобального господства (или контргосподства) силой знаний» [17,с.79], в чем ей помогают или мешают все остальные.

Если перевести проблему субъекта в сугубо антропологическую плоскость, то для понимания происходящих трансформаций человека чаще всего прибегают к образам Нарцисса и Эдипа. Они являются архетипичными западному социуму, артикулируемому как «нерепрессивная цивилизация» (Г.Маркузе). В этих образах, думается, и нужно искать ответ на воспрос о синергизме социальных профилей, об их онтологической и ценностной совместимости.

Не секрет, что эти образы мифологичны в своей логике и реалистичны по сути. В первом случае архетип Нарцисса (и Орфея) выражает радость и удовлетворенность от чувственных удовольствий, предоставляемых современными технологиями, экономикой и культурной индустрии. Этому архетипу свойственны эротическое раскрепощение и «культ Эроса», «сон», «тишина», «покой» и «смерть». В терминах психоанализа Нарцисс олицетворяет собой «либидозное» содержание «оно», сознательно культивируемое «Я». Нарциссизм западного человека, тем не менее, транслируется по всему миру и выступает как символ свободы (=высвобождения чувственной энергии), к тому же имеющий эстетическое измерение. Но это освобождение, если следовать фрейдовскому пониманию проблемы, связано с физическим или символическим убийством Отца. В этом контексте образ Эдипа, заимствованный из древнегреческой мифологии – это уже не просто «представитель желаний», но и «продукт», и «предел» всей истории Запада.

Этот образ вообще олицетворяет собой «цивилизационную капиталистическую машину», для которой нет нерешаемых задач и неудовлетворяемых желаний. В Эдипе, как в треугольнике, совмещены «интимная, частная территориальность», капитализм и «общественная ретерриторизация» [20,с 420]. Причем, кодирование и раскодирование потоков желания здесь приобретает тотальный характер. Отсюда современный западный индивидуальный и групповой фантазм «желающего производства», т.е. капитализма в его шизофренической версии: «Шизик располагает такими способами проведения границ, которые свойственны только ему, поскольку прежде всего он располагает особым кодом регистрации, который не совпадает с социальным кодом, а если и совпадает, то только затем, чтобы сделать из него пародию. Бредящий или желающий код демонстрирует необыкновенную подвижность. Можно сказать, что шизофреник переходит от кода к коду, что он *смешивает все коды* в быстром скольжении... не давая изо дня в день одно и то же объяснение, не упоминая одну и ту же генеалогию, не регистрируя одним и тем же образом одно и то же событие...» [20,с.32] (курсив – Ж.Д., Ф.Г.).

Приводимые аргументы в пользу отрицательной специфики социальных профилей, не перекрываемых её положительными сторонами, хотелось бы увязать с разрабатываемой У.Беком концепцией «общества риска». Согласно немецкому социологу, современные риски, а именно: технологические риски, обусловленные стремлением к обогащению, затем, обусловленные бедностью некоторых государств и риски, связанные с угрозой применения оружия массового поражения

невидимы, нелокализуемы (ни по происхождению, ни по последствиям), непредсказуемы, а значит, говорить об их предотвращении просто не приходится. Кроме того, фактическая глобализация риска осуществляется из–за стирания границ и легкого проникновении риска в сердцевину любого современного государства и общества: риски несут «социальный эффект бумеранга» [21,с.43]. Речь не только о Чернобыле, но и башнях–близнецах Всемирного торгового центра, но и о рецепциях риска обществами, пребывающими в режиме «спектакля», «информационной революции», и, конечно же, «потребления».

Проще говоря, современные риски уравнивают все профили, какой бы самоустраняющийся камуфляж они не имели. При этом понятно, что риски распределены между современными обществами неравномерно, поскольку лишь часть из них презентируют постиндустриализм, в то время как остальные отсталые, переходные и гибридные формы. Но общность страха перед глобальной катастрофой должна породить совершенно новую межгосударственную конфигурацию с разработкой и проведением субполитики. Последняя есть не только звено между категориями «политики» и «неполитики», но сфера, которая может сократить пропасть между растущими социальными изменениями и процедурами их легитимации [22,с.141].

Но эта субполитика (на деле – трансполитика) должна реализовываться как система мер на наднациональном (надгосударственном), сетевом уровне. Однако «сигналы» снизу, т.е. из сетевого сообщества, и традиционное управление «сверху» приобретают ещё одно синергетическое измерение. События в Тунисе и Египте, т.е. обществах далеких от указанных профилей, события, как считается, инспирированные сайтом WikiLeaks, стали выражением этой синергии. На очереди, очевидно, и сами западные общества, логика развития которых недалека от новых точек бифуркации и образования ранее неизвестных каналов социальной эволюции и формообразования.

Итак, мы отметили некоторые принципиальные черты обществ, соотносимых с постиндустриальным вектором развития, на котором располагается несколько социальных профилей. Их реальность может интерпретироваться как утрата базисной модерновой рациональности, связанной как с субъектом, так и с объектом социальной организации и управления. С другой стороны, её замещением новыми средствами (принудительное потребление, спектакль, информационный тоталитаризм, рефлексивная модернизация), которые всё же делают современный социум уязвимым и неустойчивым. При этом, оно содержит в себе и реальные позитивные альтернативы (напр. «общество возможностей»), которые ждут своего изучения.

Список использованных источников

1. Кемеров В.Е. Постиндустриальное общество / В.Е.Кемеров// Социальная философия: Словарь. – 2–е изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – С. 352.

2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д.Белл. – М.: Academia, 1999. – 956 с.

3. Белл Д. Постиндустриальное общество. Что принесут 1970 – 1980 годы? / Д.Белл // Америка. – 1974. – № 5. – С. 2 – 5.

4. Тоффлер Э. Третья волна / Э.Тоффлер. – М.: ООО «Изд. фирма АСТ». 1999. – 784 с.

5. Молевич Е.Ф. Введение в социальную глобалистику. Учебное пособие / Е.Ф.Молевич. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ–М», 2007. – 160 с.

6. Этциони А. Масштабная повестка дня. Перестраивая Америку до XXI века / А.Этциони // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 293 – 315.

7. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структура / Ж.Бодрийяр. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.

8. Фромм Э. «Иметь» или «быть» / Э.Фромм. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 314, [6] с.

9. Салас Д.С. Мораль XXI века / Д.С.Салас. – М.: ООО Изд. дом «София», 2004. – 528 с.

10. Бард А. NETОКРАТИЯ. Новая правящая элита после капитализма / А.Бард, Я.Зодерквист. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт–Петербурге, 2004. – 252 с.

11. Дебор Г. Общество спектакля / Г.Дебор. – М.: Изд–во «Логос», 2000. – 184 с.

12. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф.Уэбстер. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

13. Мей К. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / К.Мей. – К.: «К.І.С.», 2004. – XIV, 220 с.

14. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриального общества / Т.Стоуньер// Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 392 – 409.

15. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д.Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330 – 342.

16. Маклюэн М. Средство само есть содержание / М.Маклюэн // Информационное общество: Сб. – М.: ООО «Изд–во АСТ», 2004. – С. 341 – 348.

17. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М.Кастельс. – Екатеринбург: У–Фактория, 2004. – 328 с.

18. Нейсбит Дж. Старт! или Настраиваем ум!: Перестрой мышление и загляни в будущее / Дж.Нейсбит. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 286, [2] с.

19. Нейсбит Дж. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла / Дж.Нейсбит. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 381, [3] с.

20. Делёз Ж. Анти–Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж.Делез, Ф.Гваттари. – Екатеринбург: У–Фактория, 2007. – 672 с.

21. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У.Бек. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 384 с.

22. Beck U. Vynalézání politiky. K teorii reflexivní modernizace / U.Beck. – Praha: Sociologické nakladatelství, 2007. – 273 с.

Muza, D.E. The pluralistic societies in the mirror of social–philosophy reflection: some observers

To consider the problem pluralistic socialites means of social–philosophy reflection. Indicate general directions of analyses the modern societies, its ontological aspects: information society, «society of spectacles», «society of consumption», «society of risk». To demonstrated every profiles have positive and negative specifics, but presents this fact to illustrating about synergetic character of modern society.

Key words: *postindustrial society and him social–ontological aspects: the information society, «society of spectacles», «society of consumption», «society of risk».*

УДК 215 + 23/28:141

Яковенко А.І.

Сутність розуміння світогляду світською наукою

На основі релігійно-філософського аналізу висвітлено особливості світського світогляду як системи з особистими виховними пізнавально-просвітницькими, світоглядними функціями, що формують ціннісно-смислову сферу особистості.

Ключові слова: *релігія, духовність, світогляд, наука, істина, атеїзм, абсолют, віра, цивілізація, цінності.*

Цивілізований розвиток українського суспільства немислимий без переборення соціокультурної й духовно-моральної кризи, релігійного нігілізму, без визнання основних цінностей вітчизняної духовної культури, що склалася, визначальними ціннісними імперативами, заснованими на традиціях релігійної культури.

Основний напрям по формуванню основ українського національного морального імперативу, якому притаманні основні етико-духовні пріоритети знайшло своє відображення в Указі Президента України № 456/99 від 27 квітня 1999 року «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», в Указі Президента України № 279/2002 від 21.03.2002 року «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього союзу РСР стосовно релігії, та відновлення порушених прав церкви і релігійних організацій», а також в дорученні Президента України від 08.07.2005 року №1-1/657 «Щодо подолання морально-духовної кризи суспільства», а згідно цього доручення в наказі № 437 від 26.07.2005 року Міністерства освіти і науки України.

У XVIII – XVIII століттях світська духовність досягає зрілості. Найважливіша ознака зрілості полягала в рішучій боротьбі проти християнської релігії, з боку французьких матеріалістів – Ж.О.Ламетрі, Д.Дідро, К.Гальвеція, П.Гольбаха. Представники матеріалістичного емпіризму – Ф.Бекон, Т.Гоббс, Дж.Локк – вважали існуючий світ джерелом чуттєвого досвіду.

Різні аспекти існування духовної культури, ґенеза та особливості її історичних форм, специфіка взаємозв'язку з різними сторонами соціального життя та самобутньою практикою конкретних культур були висвітлені в дослідженнях С.Аверинцева, М.Бахтіна, А.Горфункеля, А.Гуревича, Д.Ліхачова, О.Лосєва, Ю.Лотмана та деяких інших вчених.

Світський світогляд, секуляризаційні напрями в духовному житті України знаходять своє висвітлення у наукових дослідженнях Й.Борецького, С.Калиновського, М.Кашуби, Г.Конiського, П.Кралюка,

С.Кулябки, А.Любак, В.Любащенко, К.Саковича, К.Ставровецького та інших.

Згідно з Д.Дідро, одним із завдань «Енциклопедії, або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» була зміна звичайного способу мислення. За загальним переконанням, людина формується освітою, вихованням. Люди перемагають свою природу під впливом розуму. У християнстві людська природа перемагається в синергічній взаємодії Божественного й людського.

Принцип «новизни» як переривчастість з колишньою традицією, не тільки християнською, але й науковою, виявляється істотною умовою світської духовності. Ф.Бекон одним з перших узяв на себе обґрунтування цієї новизни у своєму творі «Новий Органон». Він сформулював нові, порівняно з колишніми, підстави мислення, які уможливили наукове дослідження. Наукове розуміння природи й людини стає альтернативою колишньому християнському їхньому розумінню. Згідно з Ф.Беконом, існують дві істини, незалежні одна від одної: наукова істина – це знання форм природи; релігійна істина відповідає прагненню прояснити ідею Бога, виходячи з особливостей природи. Наука займається виявленням форм природи, їхньою систематизацією, узагальненням для того, щоб підсилити владу людини над природою. Але як можливе пізнання природи людиною? Розум людський недосконалий через спадковість у природі людини, коли розум придумує співвідношення й відносини, яких немає в дійсності, і все намагається підвести під те поняття, що йому подобається. Для того, щоб об'єктивно вивчити форми природи, необхідно відмовитися від особистих марновірств, перебороти вплив слів на наш розум у процесі спілкування, відректися від прихильності до наукових принципів, що утвердились у силу традицій і авторитету. «Новий Органон» – це новий метод, що випереджається критичним оглядом «ідолів» свідомості. Розум, очищений від гносеологічних штампів, здатний поступово й безупинно підніматися до поняття найзагальнішого характеру, збираючи й аналізуючи різні факти емпіричної дійсності. «Новий Органон» покликаний бути більш ефективним методом у справі збагнення природи, що нескінченно вище почуття й розуму за витонченістю своїх проявів.

Тож, *метою даної статті* постає: на основі релігійно-філософського аналізу висвітлити особливості світського світогляду як системи з особистими виховними пізнавально-просвітницькими, світоглядними функціями, що формують ціннісно-смислову сферу особистості; дослідити філософські засади світського розуміння сутності світогляду духовності суспільства й особистості, їхню діалектику; визначити основні риси та функціонування світського(наукового) світогляду у межах своїх дослідницьких традицій.

Становлення й розвиток власне світського світогляду, світської духовності (секуляризму) збігається з народженням нової свідомості в середині XVI століття в Західній Європі. Світська духовність базується навколо вічних проблем людського буття та містить інформацію про необхідність розкриття сьогоденних викликів епохи в світському розумінні, необхідність пошуку шляхів розв'язання конфліктів у просторі культури і релігії, і суті комунікативних стосунків між людьми, модель особистості та необхідність самовиховання людини, імперативи індивідуальних проявів людей під час спілкування.

Становлення світського світогляду, світської духовності пов'язане не стільки з поворотними пунктами в історії культури, скільки з переоцінкою традиційних християнських цінностей. Реформація, викликана до життя зловживаннями папської влади, затвердила право кожного віруючого вільно й довільно тлумачити християнське віровчення, незважаючи на віроповчальний авторитет церкви та її ієрархії. Це відкрило можливість *секулярному тлумаченню християнства*. Таким чином, виникає «секуляризація» як розуміння християнства та його інститутів засобами природного розуму.

Тривалий час у вітчизняній філософській літературі панувала тільки одна точка зору на цю проблему, суть якої зводилась до утвердження, що тільки «комуністичний світогляд, узагальнюючи досягнення науки і суспільної практики, є послідовно науковим, інтернаціоналістичним, гуманістичним. Ядро комуністичного світогляду складає марксистсько-ленінська філософія» [7,с.376].

Науковий світогляд, згідно з Ф.Енгельсом, полягає й втілюється не в системі відсторонено-філософських положень, а в «найреальніших науках» [8,с.25], у системі реальних наукових знань: «Перш за все, треба мати на увазі, що для марксистів поняття «світогляд», «філософія» позначають назву одного й того предмета – діалектичного матеріалізму. Світогляд, як це випливає з самого слова, є погляд на світ, певна система поглядів і уявлень про всі навколишні явища. Навколишній світ – природу й суспільство – вивчає більшість наук... Лише одна наука – філософія марксизму-ленінізму, спираючись на завоювання всіх галузей людського знання, розглядає світ в цілому, вивчає найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства й людського мислення» [1,с.5].

Сьогодні філософія відійшла від такого прямолінійного тлумачення цього поняття й самої суті світогляду. Це зовсім не обов'язково світогляд у цілому, у його сучасному науковому розумінні. Це може бути, наприклад, маленький світ людини того періоду, який обмежений межами його рідного села з нивами й городами, з річковими й лісовими угіддями, це може бути й інший час. Світогляд людини – це споглядання й усвідомлення нею її світу. Який цей світ, такий і світогляд, світоспоглядання, світорозуміння, тобто вся сукупність її уявлень, що мають абсолютно конкретний характер.

Релігійний філософ Е.Ільєнков наголошував: «Неважко зрозуміти, що слово «світогляд» – у тому випадку, якщо ми визначимо його максимально точно й однозначно, – ще абсолютно нічого не скаже нам про ті конкретно-історичні особливості, які саме й відрізняють систему понять, уявлень або чуттєво-наочних образів, що нас цікавлять і відображають навколишній світ» 2,с.345].

Ми вважаємо, що світогляд є надто складний пласт духовного світу людини. Він не вичерпується лише знаннями й відомостями про зовнішній світ. Він може включати й релігійні уявлення людини. Без світогляду людина ще не стає особистістю. Отже, ми можемо зробити конкретний висновок, що світогляд – це не тільки сукупний результат, висновок, але й умова для практичної діяльності людини. Без світогляду людина не може стати соціальною істотою, членом суспільства.

Світогляд, з точки зору свого змісту, завжди багатогранний. Тому в ньому можна виділити низку складників або граней: це природнонаукові

й економічні знання, соціально-політичні, моральні, естетичні, правові й інші, у тому числі й релігійні відношення. *Але головна функція світогляду – пізнавальна.* Світогляд має свою структуру. Одним із компонентів світогляду є знання людини про світ і про себе в цьому світі, а також сприйняття цих знань у вигляді обґрунтованих переконань або віри. Другим елементом структури світогляду є цінності як еталон, на який можна орієнтуватися у визначенні свого місця в цьому світі і свого призначення. Третій складник світогляду представлений ідеалом. Ідеал у цьому випадку виступає як зразок, образ ідеального відношення людини до світу, як вища мета людини. І ще однією стороною світогляду є психологічна установка, у якій реалізується розуміння своїх можливостей, здатностей, потреб і бажань. Існують і інші підходи до визначення структури світогляду.

Заслуговує на повагу точка зору на цю проблему відомого релігієзнавця Л.Мітрохіна. Він уважає, що необхідно виробити новий світогляд, який, на його думку, «визначається не однією наукою, а всім історичним досвідом, який доступний людству. І він підказує помилковість абсолютного протиставлення релігії й атеїзму, яке пояснюється, перш за все, причинами політичного характеру – прагненням нав'язати ідеологічний авторитаризм, що виправдовує той чи інший соціальний устрій» [5,с.19].

У розвитку цих ідей Л.Мітрохін відзначає, що «в сучасній ситуації є лише один готовий, зрозумілий і в деталях розроблений світогляд, який ним задовольняє – це релігійне світовідчуття, а тому саме він повинен був опинитися в центрі суспільної уваги, стати предметом надій і уповзань» [4,с.4]. Релігія – це цільний світогляд, усеосяжний погляд на світ, на суспільство, на саму людину. Але вибір світогляду, у тому числі й релігійного, – невід'ємне «право самої людини, яка реалізує принцип свободи совісті» [4,с.10].

Наука, як і інші види духовного виробництва, створює ніби паралельний реальному ідеальний світ, у якому відображені основні риси й закономірності об'єктивного світу. У цьому вона схожа з релігією. Але релігія, на думку інших, – це спосіб духовного захисту від помилковостей ворожого людині світу. Наука виникає не тільки як противага релігії, але *як абсолютно інший спосіб духовного засвоєння світу*. Разом з тим, наука не змогла замінити релігію в суспільній свідомості, тому що, незважаючи на всі свої досягнення, вона не в стані сьогодні забезпечити всьому людству достойне існування. Тому такі завжди складні були взаємовідносини релігії з наукою. Розвиток науки на певному етапі вступив у протиріччя з уявленнями про структуру світу, закріпленими в давніх біблійних текстах, якщо ці уявлення розуміти в буквальному смислі, а не символічно. Зіткнення було неминуче, оскільки знання розвивається і збагачується не тільки кількісно, але й якісно, принципово змінюючи самі його основи. Між тим, церква наполегливо відстоювала непорушність кожного слова Священного Писання, що необхідно, якщо вважати їх походження божественним. У цих умовах відмова від одного тільки ствердження підриває віру в те, що вони подані Абсолютом, і, відповідно, віру в Абсолют, Бога взагалі.

Швидкий розвиток науки призвів до того, що до початку XX століття в освітньому середовищі релігія для багатьох або модифікувалась у звичний звичай із в'ялим визнанням існування якоїсь невизначеної, але вищої сили, вищого духу, або взагалі втратила значення. Особливо

сильний був цей неагресивний атеїзм інтелігенції серед тих, хто займався природними науками. Разом з тим, більшість глибоких мислителів шукали нові шляхи для релігійної ідеології, сумісні з психологією нової епохи в розвитку людства.

Традиційний для інтелігенції на межі XIX і XX століть атеїзм починає витіснятися релігійністю в широкому спектрі – від смутного уявлення, що існує дещо крім матеріального світу, що пізнається, від усвідомлення чуття відповідальності за свої дії перед чимось або кимось невизначеним, непізнаваним, до глибоко усвідомленої ортодоксальної релігійності. У релігійності, основаній на Священному Писанні або на інших священних книгах, закладені два джерела, що викликають неминуче зіткнення науки з релігією. Перший з них – зафіксоване в цих книгах відображення наукового знання свого часу. Неминучий прогрес наукового знання призводить до нових висновків, що вступають у протиріччя з колишніми знаннями й уводять людей від релігії.

Другий момент, – вимога віри без сумніву в існування Абсолюту, в кожне слово священних книг. Звичайно, категорично не можна сказати, що релігія забороняє всякий сумнів. Людина крізь сумнів приходить до Бога. Можна сумніватися в собі, у відповідності своєї поведінки вимогам релігії, але той, хто вірує, не може сумніватися в основах, – тобто вірі в Бога.

Фундаментом наукового пізнання є теза: сумнів – мати істини. Учений може просунути знання вперед, тільки якщо він здатний піддати сумніву те, чому його вчили його вчителі, яких він поважає й цінує, і будь-які великі попередники. Саме ця риса повної свободи думки більше за все цінна у вченому. Теологи, звичайно, досліджували проблему сумніву. Але важко уявити собі, щоб хтось із них допускав сумнів в існуванні Бога. Таке визнання навряд чи можливе.

Але є інший шлях, придатний для особистості, що мислить: це визнання того, що релігія і її священні книги є художня інакомовність. Тому не все викладене в релігійних книгах, наприклад, у Біблії, варто розуміти буквально, реалістично. Символічністю, інакомовністю пронизаний також церковний ритуал.

Разом з тим, сьогодні чітко звучить думка про те, що необхідно формування нового планетарного світогляду, який передбачає переосмислення традиційних поглядів на цю проблему: як сучасних, так і висловлених у минулому.

Людській цивілізації – *цивілізації ненасилля* – потрібний цілісний світогляд, *оснований як на науково-прагматичному знанні, так і на образно-моральному сприйнятті дійсності*. Лише такий симбіоз у свідомості й поведінці людини може обумовити гармонію соціально-спільного проживання.

Наше суспільство рухається від масового атеїзму віротерпимості, що досить широко трактується. Необхідно створити умови кожній релігії для максимально вільного й найбільш повного самовираження. Це важливо для більшості людей, які шукають моральні, світоглядні орієнтири й поза релігією.

«Ми сьогодні стоїмо, – як стверджує М.Столяров, – перед необхідністю вироблення нового типу світовідчуття – вселюдського... його суть у тому, що людська спільнота все більше стає єдиною. З цього повинні виходити моральні принципи кожного суспільства. ...загальнонародною

ж ідея і мораль може стати лише в тому випадку, якщо в центрі системи цінностей буде поставлена людина, а система всіма механізмами свого функціонування буде утверджувати саме це і стимулювати усвідомлення кожним самоцінності й неповторності своєї особистості» [6,с.32-34].

У цілісному світогляді завжди знаходять відображення соціальні, економічні й політичні ідеї. Часто ці ідеї мало пов'язані з дійсністю, розвиваються всупереч їй. Ця думка знаходить підтвердження в працях англійського філософа К.Даусона, який пише: «Головні бар'єри між народами – не расові, мовні або географічні, але відмінність духу: елліни й варвари, іудеї й не іудеї, мусульмани й індуси, християни й язичники. У всіх цих випадках існують різні концепції дійсності, різна мораль й естетичні норми, словом, різний внутрішній світ... Адже народ, який тричі на день чує голос муедзина, який проголошує одиничність Бога, не може дивитись на світ тими ж очима, що й індуїст, який обожнює життя природи в її безлічі форм і дивиться на Всесвіт як на прояв гри космічних сексуальних сил» [3,с.31].

Християнство, як і інші релігії, сильно впливало на формування світогляду українців. Проте сьогодні відбувається перегляд кардинальних наукових концепцій, що розширюють межі нашого пізнання. Якісно нова цивілізація вимагає філософських узагальнень і нових світоглядних орієнтирів, пов'язаних з інформаційними технологіями. Ми є свідками формування нової – інформаційної – картини світу, яка змінить і наш світогляд. Він буде поєднаний з досягненнями інформатики, кібернетики, генетики, синергетики, з ідеями самоорганізації й нелінійності історичного процесу. Тому повернення до релігії не буде заважати засвоєнню нових ідей тільки тоді, коли релігія сформує нове ставлення до науки. І цей процес, на нашу думку, вже йде. Теологи, які перш за все представляють світові релігії, упевнені в тому, що релігійний світогляд буде посідати достойне місце і в майбутньому технізованому соціумі, оскільки частина його членів завжди буде шукати духовні основи для своєї діяльності в цінностях тісно пов'язаної з конкретною культурою конфесії.

Таким чином, ми дійшли такого висновку, що науковий (світський) світогляд визначає зміст духовного життя суспільства. Це складний і багатий пласт духовного світу людини. Він не може сформуватися поза її духовно-практичної діяльності, впливом культурного середовища. Сам світогляд – це визначена система понять, уявлень про навколишній світ. Основополагаюча відмінність між релігійним і світським світоглядом лежить у своєрідності сприйняття й тлумачення світу й самої людини.

Список використаних джерел

1. Диалектический материализм. – М.: Мысль, 1965. – 748 с.

2. Ильенков Э.В. Диалектика и мировоззрение / Э.В.Ильенков // Философия и культура. – М.: Наследие, 1995. – 575 с.

3. Мень А. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: В 7-ми т. / А.Мень. – М.: Аспект Пресс, 1991. – Т. 1. – 613 с.

4. Митрохин Л.Н. Кто есть истина? / Л.Н.Митрохин // Диспут. – 1992. – № 2. – С. 4.-10.

5. Митрохин Л.Н. Христианские ценности на рубеже III тысячелетия / Л.Н.Митрохин // Диспут. – 1992. – № 1. – С. 19.-26.

6. Столяров Н.С. От тотального атеизма к уважению инакомыслия и широкой веротерпимости (разговор профессионалов)/ Н.С.Столяров // Диспут. – 1992. – №2. – С. 32-42.

7. Философский энциклопедический словарь. – М.: Знание, 1971.– 943 с.

8. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / К.Маркс, Ф.Энгельс // Сочинения: В 39 т. – М.: Политиздат, 1978. – Т.20. – 745 с.

Яковенко А.И. Сущность понимания мировоззрения современной наукой

На основе религиозно-философского анализа показаны особенности светского мировоззрения как системы с личностно- воспитательными, познавательно-про светительскими,мировоззренческими функциями, что формируют ценностно-смысловую составляющую личности.

Ключевые слова: *религия, духовность, мировоззрение, наука, истина, атеизм, абсолют, вера, цивилизация, ценности.*

Yakovenko, A.I. Essence of interpretation of world view by society science

In the article on the basis of religiously philosophical the features of society world view as systems are reflected an analysis with personal educate cognitive elucidative, by world view functions which form valued-semantic sphere of personality.

Key words: *religion, spirituality, world view, science, truth, atheism, the absolute, faith, civilization, values.*

УДК 112(316.773.4)

Миролюбенко Є.В.

Становлення комунікативної парадигми філософування

Розглянуто засновки та передумови формування комунікативної парадигми філософування, такі як лінгвістичний та прагматичний поворот, визначено основні поняття та завдання комунікативної парадигми.

Ключові слова: *комунікативний поворот, лінгвістичний поворот, комунікативна філософія, комунікація.*

Середина XX ст. у західній філософії є знаменним часом нового повороту у філософії. Мова йде про так званий комунікативний поворот, який є «найголовнішим висновком внутрішньої логіки розвитку академічної філософії, ознакою глибинних зрушень у повоєнному суспільному житті кожної людини й цілого людства» [1,с.6], та теоретичним оформленням парадигми комунікативної філософії, яку Ю. Габермас означив як «відмову від виднокола класичної філософії свідомості на користь повсякденного спілкування – домівки інтерсуб'єктивності та життєвого світу людини» [1,с.13]. Таким чином, як засадничі постулюються не суб'єктивні, а інтерсуб'єктивні, мовно–комунікативні структури.

Загальнотеоретичну базу статті складають роботи німецьких філософів, як К.–О.Апель, Л.Вітгенштайн, М.Гайдегер та Ю.Габермас. для роботи особливо цікавими виявилися ідеї таких російських дослідників даної проблематики: А.Назарчука, В.Дем'янкової, В.Петрова. Проблема становлення комунікативної парадигми філософії в рамках вітчизняної традиції розглянута за роботами Є.Бистрицького та Л.Ситниченко.

Такий поворот думки від філософії свідомості до філософії комунікації сьогодні відзначений спробами реабілітувати практичну філософію, тобто шляхом вивчення інтерсуб'єктивних структур мови, свідомості та буття знову повернутися до буття людини у світі: «Якщо для рефлексивної традиції та для класичної німецької філософії, що продовжувала її, принциповою умовою розв'язання цієї проблеми було врешті–решт визнання апріорності для будь–якого ставлення до світу теоретичної єдності самосвідомості («я мислю»), то розуміння фундаментального значення практичного знання та свідомості у світі людини радикально змінює акценти: вихідним пунктом обговорення проблеми світогляду особистості є визнання апріорності не абсолютної самосвідомості, а конкретного, фактичного, занепокоєного усвідомлення людини, яка діє в конкретній реальності існуючого Я, – реально існуючої особистості» [2,с.35].

Хоча говорячи про витоки комунікативної філософії неможливо обійтися на класичний платонівський діалог як вихідну форму філософування або ж вчення Л.Феєрбаха про любовний зв'язок між Я і Ти. Проте

усвідомлення глибинного значення комунікації та інтерсуб'єктивного виміру буття у повній мірі розкривається тільки у життєвому просторі XX століття.

Саме XX століття було часом найбільш кардинальних суспільних катаклізмів, що спричинили суттєві зміни як у масовій так і в індивідуальній свідомості. Мова йде як про бурхливий розвиток науки і техніки, та суспільної організації, орієнтованої на лібералізацію суспільних стосунків, так і про дві світові війни, які були найбільш масштабними за всю історію людства, і які принесла жертв більше, ніж усі попередні війни разом узяті. Це також є час винайдення найжахливіших способів масового винищення людей: з одного боку – атомної бомби, а з іншого – тоталітаризму та нацизму.

Загальнофілософське визнання інтерсуб'єктивності як одного із фундаментальних вимірів людського буття, відбувається завдяки роботам Е.Гусерля. Саме завдяки йому та його послідовникам поняття життєвого світу стає загальновживаним у філософських колах. А філософія К.Ясперса і М.Бубера стверджують поняття міжособистісної комунікації як однієї з вихідних сторін людського буття, як одну з фундаментальних характеристик самої людини.

Комунікативна парадигма у філософії є логічним результатом руху філософської думки західного світу. Метою даної статті буде визначення основних передумов, що і зумовили виникнення комунікативного повороту, визначення його ідейних джерел та означення загальних проблемних зрізів комунікативної парадигми.

Важливою передумовою становлення комунікативної парадигми був так званий лінгвістичний поворот у філософії, який ознаменував перехід від філософії свідомості до філософії мови. Сутність лінгвістичного повороту можна визначити таким чином: мова стає умовою інтелегібельності будь–якої реальності, відповідно, будь–який елемент життєвого світу людини може бути досліджений за законами знакових утворень. Іншими словами, місце категорії свідомості як центрального для класичної парадигми, займає категорія мови. Таким чином лінгвістичний поворот ознаменував фундаментальну зміну методологічного інструментарію філософії, зміну основ філософського способу мислення. Лінгвістичний поворот був одним з головних факторів, що ініціювали процес повномасштабного зрушення парадигми у філософії XX сторіччя, фактор лінгвістичного повороту є конституюючим у формотворенні нової парадигми сучасного філософування, зокрема і парадигми комунікативної філософії. Тому коротко зупинимося на загальній характеристиці його основних положень.

Змістовно лінгвістичний поворот конституюється системою таких концептуальних компонентів: трансформація філософського бачення природи мови та нова інтерпретація співвідношення мови та свідомості, тоді як за формою лінгвістичний поворот є визначенням умов можливості пізнання світу людиною.

Лінгвістичний поворот в філософії базується на певних трансформаціях філософських уявлень про природу свідомості, про співвідношення свідомості і мови, про сутність мовних утворень. Ці трансформації є результатом діяльності представників аналітичної філософії, філософів герменевтичного напрямку, феноменологів, філософів мови і т. д. Так, надзвичайно важливу роль в ініціалізації лінгвістичного повороту

відіграла трансформація філософських поглядів на природу свідомості, яка була започаткована Анрі Бергсоном, Едмундом Гусерлем, Морісом Мерло–Понті.

Виключно важливим в процесі становлення лінгвістичного повороту було нове формулювання співвідношення мови та свідомості, згідно з яким мова не є лише нейтральним засобом об'єктивації думок, а обумовлює саму форму когнітивних процесів. Нова точка зору філософії на проблему співвідношення мови та свідомості є результатом спільних зусиль філософів аналітичного кола (Людвіг Вітґенштайн, Віллард ван Орман Квайн), феноменологів (Едмунд Гуссерль, Мартін Гайдеґґер) та екзистенціалістів (Моріс Мерло–Понті).

Важливим компонентом лінгвістичного повороту є тези Ганса–Георга Гадамера про символічну природу свідомості і екзистенційний статус інтерпретації. Також важливою складовою лінгвістичного повороту була трансформація поглядів філософів відносно природи мови. Так, завдяки діяльності Людвіга Вітґенштайна на перший план виходить прагматичний рівень мови.

Лінгвістичний поворот значним чином починався з поразки логічних позитивістів, з їх невдалої спроби побудувати універсальну науку і ідеальну мову, але цей негативний результат Готлоба Фреге, Курта Рассела, Рудольфа Карнапа, Отто Нейрата – теж був і є важливим здобутком у розвитку філософії який, зокрема, ініціював і сам лінгвістичний поворот.

Досить часто термін «лінгвістичний поворот» використовується в контексті спроби побудувати нову схему історії філософії. В цій схемі лінгвістичний поворот є одним з низки поворотів, які здійснила філософія і які призвели до кардинального оновлення парадигми філософування. Так К.Джонсон (1985) стверджує, що історія філософії конституюється трьома поворотами: рефлективним (І.Кант), лінгвістичним (неопозитивісти) і прагматичним (Ч.Пірс, Л.Вітґенштайн). Ю.Габермас також відмічає, що сучасна філософія виникла як наслідок двох поворотів: лінгвістичного і прагматичного.

З іншого боку, Томас МакКарті у передмові до «Після філософії: кінець або трансформація» («After Philosophy: End or Transformation») зазначає, що саме лінгвістичний поворот конституює теоретичний простір сучасної філософії, тоді як діяльність неопозитивістів є лише історичним контекстом, в якому виникає лінгвістичний поворот.

Першими версіями лінгвістичного повороту, які ініціювали оновлення парадигмальної матриці сучасної культури філософування були не версії неопозитивистів, а версії Л.Вітґенштайна та М.Гайдеґґера.

Можна сказати, що в результаті філософської діяльності і Людвіга Вітгенштвайна, і Мартіна Гайдеґґера, мова набула дуже особливого онтологічного статусу і це дозволяє говорити про концепції Вітґенштайна та Гайдеґґера як про історично первинні версії лінгвістичного повороту. Мова в концепціях цих мислителів набуває статусу певної негативної онтології, тобто, і Гайдеґґер, і Вітґенштайн стверджують, що мова є єдиною формою даності світу людині, але при цьому людина здатна усвідомити існування і позамовної реальності. Причому, головним свідченням існування позамовної реальності виступає сама мова. Це положення про розрізнення позитивної і негативної онтологічних функцій мови дуже чітко виражене у Гайдеґґерівському уявленні про мову як основу і звуження і розширення

горизонту тут–буття, а також у Вітґенштайнівському розрізненні того, що може бути виражене у мові і того, що репрезентує себе через мову.

У філософській концепції М.Гайдеґґера мова набуває онтологічного статусу, вона виступає як всезагальне середовище існування. Мова забезпечує єдність світу, є умовою взаєморозуміння людей. Мова є «домівкою буття» [3,с.314] , буття промовляє себе через мову та за допомогою мовця [4,с.5], а тому важливим елементом людського життя є «вслуховування» в мову. «Вслуховування» в мову є передумовою будь–якого мовлення; якщо цього немає, мовлення стає нісенітницею. Щоб почати говорити треба почути, що нам каже мова. Таким чином в концепції Гайдеґґера мова перетворюється із інструменту людського спілкування в онтологічну тотальність, що вимовляє себе за допомогою людини.

Філософія Л.Вітґенштайна є дуже показовою з точки зору становлення та розвитку лінгвістичного повороту у філософії. Масштабна трансформація парадигмальних основ філософії, перехід від «філософії свідомості» до «філософії мови», що охопила філософський дискурс в цілому досить чітко проявилася в інтелектуальній біографії цього мислителя.

Так творчість «раннього Вітґенштайна», зокрема, «Логіко–філософський трактат», закладає основи лінгвістичного повороту у традиції аналітичної філософії. В цей період Вітґенштайн визначає мову як форму світу, «органон пізнання, єдиний спосіб бачення світу» [5,с.175].

Філософія ж «пізнього Вітґенштайна» виражена у «Філософських дослідженнях», задає цілковито іншу перспективу бачення мови. Тут Вітґенштайн, при конструюванні початкової «ситуації мови» виходить із тих простих функцій і ситуацій, в яких мова «мовиться». Іншими словами, фокусом, через який формулюється цей методологічний підхід, стає реальна елементарна ситуація людської комунікації, яку він визначає як «мовну гру». «Мовною грою я буду називати єдине ціле, що складається із мови та тих видів діяльності, з якими вона переплетена» [6,с.82]. Грою філософ називає комунікативну ситуацію через те, що вона має певні межі, в яких вона відбувається, а також певні правила, що забезпечують її протікання. Межі мовної гри визначаються колом учасників, цілями спілкування, фоновими знаннями учасників і відповідно специфічними для цих меж словником та граматикою. Зустріч підлітків на вулиці, гра в футбол, спілкування робітників на виробництві, дипломатичні переговори – все це, за Вітґенштайном, є прикладами певних мовних ігор, які мають свої межі, мову та набір правил. «Легко уявити собі мову, що складається лише з наказів та доносів в бою. Або мову, що складається тільки з питань та виразів підтвердження та заперечення. І нескінченну множину інших мов. Уявити яку–небудь мову – означає уявити певну форму життя» [6,с.85].

Для пізнього Вітґенштайна мова стає основою «життєвих форм» різних суспільств. Цим він підтримує думку Ф.Маутнера про неможливість існування суто приватної мови: для мови, як і для інтерактивної гри, необхідна участь як мінімум двох сторін. Таким чином у філософії пізнього Вітґенштайна конституюючим для поняття мови стає вже не поняття знаку, а поняття комунікації. Для пізнього Вітґенштайна характерна думка про те, що буття мови полягає виключно у його використанні, в «народному житті», в процесі розмови; не знаходячи використання, мова помирає [7,с.75].

Отже, саме тут набуває поширення ставлення до мовної комунікації, мови та мовлення як до граничного начала людського розуміння світу та саморозуміння. Це створює умови для усвідомлення ролі й місця комунікації в сучасному суспільстві, для загально–філософського осмислення того, що комунікація є останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття.

Таким чином Вітґенштайн закладає основу для комунікативного напрямку лінгвістичного повороту. Наступним важливим кроком у цьому напрямку був вже згадуваний прагматичний поворот, сутність якого полягає у переорієнтації із дослідження семантичного рівня мови до рівня прагматичного.

Поняття прагматики входить до класифікації Ч.Пірса, який розділяв вчення про знакові системи на синтаксис, семантику і прагматику. Предметом мовної прагматики є аналіз використання мови і повсякденної комунікації між людьми, а головною її метою є синкретичне осмислення проблеми взаєморозуміння між людьми.

Важливим поштовхом до актуалізації проблематики прагматичного рівня мови була, розроблювана в рамках теоретичної лінгвістики, теорія мовленнєвих актів, засновниками якої є Дж.Р.Серль та Дж.Л.Остін та ін. Згідно із основним постулатом даної теорії, мінімальною одиницею людської комунікації є «не окремо взяте речення чи судження, а здійснення певного виду актів, таких як констатація, запитання, наказ, опис, пояснення, вибачення, вдячність, вітання і т.д.» [8,с.223]. Іншими словами, мова йде про те, що мовна комунікація є засобом вираження певної людської інтенції, з метою досягнення якої вона і вступає у комунікацію [9].

Відповідно до цього виділяється три аспекти мовленнєвого акту: локутивний, іллокутивний та перлокутивний. Локутивний акт виражає акт вимови певного судження, іллокутивний виражає значення судження, а також вказує його комунікативну мету; перлокутивний акт виражає каузальний вплив судження на слухача.

Проте найбільш повним чином перехід до філософії комунікації здійснюється в рамках розроблюваної Апелем концепції трансцендентальної прагматики в його «Трансформації філософії».

Трасцендентальна прагматика ставить перед собою задачу визначити, при виконанні яких умов можлива комунікація. Правила і умови комунікації створюють нормативну і евристичну структуру, яка задає рамки існування мови, і вивчення якої є головним предметом філософської прагматики. Вчення Апеля, за його задумом, має, виявляючи універсальні правила і умови можливості комунікації, визначати на рівні конкретних змістовних висловлювань істинність чи хибність суджень.

Прагматика стає ядром підходу, що дозволяє зробити об'єктом філософського аналізу усі конкретні сфери міжлюдської комунікації, і перш за все соціальні і етичні стосунки. Таким чином, метод трансцендентальної прагматики домомагає Апелю проголосити мету створення сучасної філософії, що в змозі дати відповіді на виклики часу.

Характеризуючи сучасну ситуацію людини як кризову, особливо у світлі як небезпеки тотального знищення людського роду за умови атомної війни, так і екологічної кризи, парадигма комунікативної філософії проголошує необхідність, що постає перед людством взяти на себе спільну відповідальність за наслідки колективних дій.

Висуваючи таке завдання, Апель та інші представники комунікативної теорії вказують на величезні труднощі, які постають на шляху створення такої універсалістської етики. У зв'язку з цим Апель наголошує на такому парадоксі, що виникає вже на перших підходах до даної проблеми: «З одного боку, саме потреба в універсальній, тобто такій, що стосується усього людського суспільства, етиці ще не була такою нагальною як це сьогодні – за доби єдиної, створеної технологічними наслідками науки, планетарної цивілізації, з іншого боку, філософське завдання раціонального обґрунтування загальної етики ще ніколи не здавалося таким важким, навіть безнадійним, як за доби науки, і передусім тому, що ідеї інтерсуб'єктивного оцінювання в цю епоху було завдано збитку, зокрема сцієнтистською ідеєю нормативної нейтральності, або вільної від цінностей об'єктивності» [10,с.263–264].

Організація такої відповідальності, відповідно до комунікативної парадигми, неможлива в рамках попередньої парадигми стратегічної раціональності, що заснована на комплементарному принципі доповнювальності, який включає поєднання вільної від цінностей раціональності науки і техніки та ірраціонального вибору останніх ціннісних аксіом.

Критикуючи такі підходи, Апель наголошує на необхідності пошуку інших підвалин для раціонального обґрунтування моральних нормативів і цінностей за доби індустріальної цивілізації. У зв'язку з цим постає проблема створення нового нормативно–етичного масштабу для постійної дослідницької реконструкції цивілізаційного процесу та критичного аналізу його іманентних цілей на ґрунті етики колективної відповідальності. Іншими словами, комунікативна парадигма намагається дати відповідь на питання, «чи здатна людина за допомогою етичного розуму компенсувати конститутивну недостатність і відповісти на виклик ситуації, яку вона як «homo faber», спричинила» [11,с.240].

Проблему утворення такого нормативно–етичного масштабу представники комунікативної філософії намагаються розв'язати за допомогою практичного розуму, який реконструйовано у вигляді дискурсивно–комунікативного розуму. Висувається завдання реабілітації практичного розуму і захисту його від сцієнтичних та технократичних деформацій.

Методологічним підгрунтям трансцендентальної прагматики Апеля був синтез кантівського трансценденталізму доповнений сцієнтичною концепцією мови в межах аналітичної філософії (Вітгегнштайн, Пірс) та її гуманістично–герменевтичною інтерпретацією (Гайдегер, Гадамер) у поєднанні із феноменологією Гуссерля.

Центральне місце в трансцендентальній прагматиці займає поняття мови. На Апеля сильно вплинуло трактування мови Вітгенштайном як межі розуміння світу, що включає «мовне використання, життєву форму і опанування світу» [5,с.28].

Мова у Апеля – це і реально–історичний взаємозв'язок, із якого його учасники не можуть вийти, і реальний взаємозв'язок розуміння в ідеальній комунікативній спільноті. Мова в таком розумінні «грає роль медіуму в опосередкуванні емпіричної і трансцендентальної інтерсуб'єктивності. Вона виступає в якості органона пізнання, засобу формулювання результатів пізнання і їх повідомлення партнерам по комунікації. Вона ж складає основу усіх життєвих практик, форм, інститутів» [12,с.71].

Завдяки такому розумінню мови Апель вирішує проблему соліпсизму класичної філософії свідомості з традиції якої він виходить. Мова в нього

грає роль посередника у процесі пізнання та інтепретації світу, тим самим соліпсична схема «суб'єкт – об'єкт», розширюється до «суб'єкт – знак (мова) – об'єкт», що дозволяє говорити про інтерсуб'єктивну значущість отриманих результатів пізнання, та можливість її інтерпретацію іншими суб'єктами. Іншими словами, Апель за допомогою поняття мови вирішує проблему інтерсуб'єктивності в науковому пізнанні шляхом перенесення проблематики процесу пізнання на рівень мови а не суб'єкта.

«Кантове питання про умови можливості і значимості наукового пізннання стало питанням про можливості інтерсуб'єктивного взаєморозуміння відносно смислу істинності речень чи систем речень. А це може означати, що Кантова критика пізнання як аналіз свідомості опинилася перетвореною в критику смислу як аналіз знаків» [10,с.177].

Проте ще більший вплив на Апеля мала Вітгенштайнова концепція мовних ігор. Саме на її основі Апель і висновує тезу про існування єдиної трансцендентальної мовної гри, що є умовою можливості і значимості взаєморозуміння, або, іншими словами, тезу про принципову комунікативність людини. «Той філософ, котрий бажає висловити щось про мовні ігри взагалі, імліцитно передбачає, що він принципово має змогу підтримувати комунікацію з усіма мовними іграми» [10,с.176].

Відповідно до цього, комунікація проголошується універсальним надбанням людства й універсальною реальністю суспільного існування, яка існує для усіх без винятку. Це означає, що жодна суспільна загальнозначуща справа неможлива поза її колективним визнанням, опосередкованим публічним обговоренням, тобто поза легітимацією. Публічне визнання досягається за допомогою досягнення консенсусу у межах дискурсу між усіма його учасниками, де дискурс є «практикою комунікативних взаємин для досягнення суспільної узгодженості та соціальної згоди» [1,с.7].

Варто зазначити, що парадигму комунікативної філософії, представниками якої є К.–О.Апель, Д.Бьолер, Ю.Габермас, В.Гьосле, О.Гьоффе, В.Кульман, П.Ульріх та не можна охарактеризувати як однорідну. В її рамках можна виділити два фундаментальних напрямки: формально–прагматичну теорію Габермаса і трансцендентально–прагматичну теорію комунікативної спільноти Апеля.

Ці теорії, багато у чому перекликаються одне з одним. Обидва філософи послідовники герменевтично–лінгвістично–прагматичного повороту у сучасній філософії, їх філософські позиції відходять до одного й того ж самого коріння – ідеям Вітґенштайна, Гусерля, Гайдегера, Гадамера, Сьорля та ін. Також не можна не відмітити взаємного впливу цих філософів одне на одного: їхні теорії формувалися у дискусії як з іншими філософами, так і між собою, тому деякі ідеї, чи їх критика поступово переходили із однієї концепції в іншу.

При цьому, зусилля Ю.Габермаса були здебільшого спрямовані на шляху обґрунтування теорії суспільства на універсальних принципах мовної практики, укоріненої у історичний життєвий світ повсякденності, в той час як К.–О.Апель зосередився на трансцендентальному обґрунтуванні моральних норм.

Володіючи спільним базисом у вигляді поняття комунікативної раціональності, що конституює спільноту, вони все ж таки по–різному підходять до питання обґрунтування моральних норм: Апель шукає остаточне обґрунтування моральних норм у трансценденталізмі, в той час як Габермас, заперечує можливість остаточного обґрунтування як таку,

пропонуючи в обґрунтуванні дискурсивної етики виходити із «звернення до ресурсів життєсвіту, що не можуть бути поставленими під сумнів його учасниками» [13,с.2].

Габермас вважає, що філософський дискурс обмежений історичним соціокультурним життєсвітом певної епохи і, що не існує безперечних засновків розуміння, які б не були обумовлені історично: «наміри втілити той чи інший практичний втратили б сенс, якби не горизонт життєсвіту, що оточує певну соціальну групу» [14,с.163]. Тому універсальні масштаби дискурсу можуть бути експліковані лише із контексту, історії, що вони є універсальними тільки для певного конкретного дискурсу, а не для дискурсу взагалі.

На думку Габермаса, не існує мета дискурсу, в тому сенсі, що дискурс вищого порядку встановлює правила для дискурсів нижчих порядків. На його думку, кожен дискурс є таким, що саморегулюється, і не може бути замкненим. Однак, з погляду Апеля, це твердження Габермаса є суперечливим, оскільки є реченням мета дискурсу, існування якого Габермас в ньому заперечує. На думку Апеля, мета дискурси можливі, і судження, що сформульовані на найвищому рівні рефлексії і узагальнення, можуть бути обґрунтовані остаточно. А тому вони є умовами можливості будь–якого дискурсу і виступають його трансцендентальним засновком. «Той філософ, котрий бажає висловити щось про мовні ігри взагалі, імпліцитно передбачає, що він принципово має змогу підтримувати комунікацію з усіма мовними іграми» [10,с.176].

Не поглиблюючись у сутність розбіжностей між концепціями Апеля і Габермаса, оскільки це не є метою даної статті, варто зазначити, що не дивлячись на розбіжності у способі обґрунтування дискурсивної етики, представники комунікативної філософії вбачали перед нею однакові завдання, які вона покликана вирішити: подолати суперечності попередньої філософії, а також запропонувати вихід із сучасної суспільної кризи. Тому комунікативна філософія одночасно постає і як теорія пізнання, і як критична теорія суспільства і як дискурсивна етика.

Відтак філософія комунікації, як пошук останніх підвалин міжлюдських взаємин, за своєю метафізичною – глибинною – суттю збігається з найактуальнішими для сьогодення питаннями та проблемами соціально–політичного життя. Вона дає змогу зрозуміти справжній смисл таких фундаментальних понять, як «свобода», «відповідальність», «справедливість».

Підсумовуючи усе зазначене можна зробити такі висновки:

- комунікативна парадигма у філософії є на даному етапі розвитку філософської думки однією із найбільш актуальних концепцій;

- метою комунікативної парадигми філософування є вирішення найбільш нагальних проблем сьогодення, перш за все, шляхом побудови нової комунікативної етики в рамках загального проекту реабілітації практичної філософії;

- причини кризового стану думки та дескридитації розуму представники комунікативної парадигми вбачають у закладених суперечностях проекту модерну із його монологічною філософією свідомості;

- комунікативний поворот у філософії є одним із поворотів, що відбувся в XX столітті, який ознаменував перехід від філософії свідомості до філософії комунікації; йому передував фундаментальний за своїм значенням поворот лінгвістичний, сутністю якого було звернення до поняття

мови як концептоутворюючого, та, відповідно побудова на його основі різноманітних філософських концепцій;

- обмеженість лінгвістичного повороту полягала у зосередженості представників останнього лише на семантичному вимірі мови, розгляд мови як самостійної онтологічної сутності, що призвело до поразки щодо вирішення в рамках даної парадигми вад попередньої філософії та в подальшому, до зосередження на віддалених від актуальних проблем людського життя, лінгвістично орієнтованих дослідженнях мови;

- поворот до філософії комунікації став можливим завдяки так званому відкриттю та реактуалізації прагматичного рівня мови у філософських колах; це відбулося, перш за все завдяки філософській діяльності пізнього Л. Вітґенштайна періоду «Філософських досліджень» та розроблюваної Дж. Серлем та Дж. Остіном теорії мовленнєвих актів.

Список використаних джерел

1. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії / Л.А.Ситниченко. – К.: Либідь, 1996, – 176 с.

2. Бистрицкий Е.К. Феномен Личности: Мировоззрение, Культура, Бытие / Е.К.Бистрицкий // АН УССР, Ин–т философии; Отв. ред. В.П.Иванов. – Киев: Наук. думка, 1991. – 200 с.

3. Гайдеґґер М. Письмо о гуманизме / М. Гайдеґґер // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с.

4. Гайдеггер М. Язык / М.Гайдеґґер; [пер. з нім. Б.В.Маркова]. – Спб.: Ейдос. 1991. – 22 с.

5.Назарчук А.В. Теория коммуникации в современной философии / А.В.Назарчук. – М.: Издательство Прогресс–Традиция, 2009. – 320 с

6.. Вітґенштайн. Л. Философские исследования / Л.Вітгенштайн // Новое в зарубежной лингвистике Вып. 16. Лингвистическая прагматика. Сборник: Пер. с разн. яз.; [сост. и вступ. ст. Н. Д. Арутюновой и Е. В. Падучевой. Общ. ред. Е.В.Падучевой]. – М.: Прогресс, 1985. – 500 с.

7. Соболева М.Е. Философия как «критика языка» в Германии / М.Е.Соболева. – Спб.: Изд–во С.–Петерб. ун–та, 2005. – 412 с.

8. Демьянкова В.З. «Теория речевых актов» в контексте современной зарубежной лингвистической литературы / В.З.Демьянкова // Новое в зарубежной лингвистике вип. 17. Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. Теория речевых актов. Сборник; [сост. и вступ. ст. И.М.Кобозевой и В.З.Демьянкова, общ. ред. Б.Ю.Городецкого]. – М.: Прогресс, 1986.– 424 с.

9. Петров В.В. Философия, Семантика, Прагматика / В.В.Петров // Новое в зарубежной лингвистике. Вип. 16. Новое в зарубежной лингвистике Вып. 16. Лингвистическая прагматика; Сборник: пер. с разн. яз. [сост. и вступ. ст. Н.Д.Арутюновой и Е.В.Падучевой; общ. ред. Е.В.Падучевой]. – М.: Прогресс, 1985. – 500 с.

10. Апель К.–О. Трансформация философии / К.–О.Апель, [пер. с нем. В.Куренного, Б.Скуратова]. – М.: Логос, 2001. – 339 с.

11. Апель К.–О. Ситуація людини як етична проблема / К.–О.Апель // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра. 1999. – 488 с.

12. Назарчук А.В. Язык в трансцендентальной прагматике К.–О. Апеля / А.В.Назарчук // Вопросы философии. – 1997. – №1. – С. 69–75.

13. Назарчук А.В. Ю.Габермас и К.–О.Апель: два похода к обоснованию теории общества в современной немецкой философии [Электронный ресурс] /

А.В.Назарчук // Русский филологический вестник. –М. –1998. – № 5. – Режим доступа: // http://www.nazarchuk.com/articles/article4.html.

14. Габермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Габермас // Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб.: Наука, 2006. – 377 с.

Миролюбенко Е.В. Становление коммуникативной парадигмы философствования

Рассмотрены предпосылки и контекст формирования комуникативной парадигмы философствования, такие как лингвистический и прагматический повороты, определены основные понятия и задачи комуникативной парадигмы.

Ключевые слова: *коммуникативный поворот, лингвистический поворот, коммуникативная философия, коммуникация.*

Myroliubenko, E.V. Establishment of communicative paradigm of philosophizing

This article deals with the analysis of background and preconditions of establishment of communicative paradigm of philosophizing, such as linguistic and pragmatic turns, and definition of main subject and goals of communicative paradigm.

Key words: *communicative turn, linguistic turn, communication philosophy, communication.*

УДК 008.2

Попов С.М.

Зворотній зв'язок у міжнародному глобалізованому суспільстві в контексті синергетичної методології

Проаналізовано сутність, значення і напрями розвитку негативних і позитивних зворотних зв'язків у міжнародному глобалізованому суспільстві, досліджуються особливості синергетичної методології глобалізації, акцентується увага на аналізі проблем глобалізації, які виникають у результаті відсутності зворотних зв'язків, що сприяє появі криз і суперечностей, у які втягнута міжнародна спільнота, необхідності подолання ентропійних процесів та досягнення стабільного стану сучасного соціуму.

Ключові слова: *глобалізація, глобалізм, глобальність, модернізація, синергетична методологія, зворотний зв'язок, позитивний зворотний зв'язок, негативний зворотний зв'язок, міжнародне глобалізоване суспільство.*

Актуальність дослідження даної теми має велике значення, так як сьогодні відбуваються глобальні зміни у всій системі міжнародного глобалізованого суспільства, так як новим суттєвим атрибутом всієї системи соціальних відносин стає глобалізація, яка впливає на всю сукупність відносин – економічних, соціальних, політичних, культурних, в результаті чого змінюються зворотні зв'язки в усій системі відносин. Жоден процес у суспільстві, яким би масштабним чи приватним він не був, неможливо розглядати без сукупності всіх взаємовідносин, так як взаємозв'язок і взаємозалежність окремих явищ і процесів посилюється, що потребує врахування оцінки **зворотного ефекту (зв'язку)** всіх наслідків як близьких, так і віддалених. Безперечно, що ускладнюються наслідки глобалізації, які можуть носити як позитивний, так і негативний характер, можливостей і вигод, які несе глобалізація, якій немає альтернативи. Серйозно ускладнюється і визначення передумов цих наслідків, так як ті чи інші ситуації у політиці можуть бути ускладнені не тільки політичними факторами, а й економічними, соціальними, етнічними, екологічними. **Глобалізація,** що розуміється у такому розширеному просторі, означає істотне збільшення безпосереднього зв'язку, поля виникнення соціальних форматів, здійснення, впливу наслідків окремих дій у різних сферах життєдіяльності. Зворотний зв'язок у міжнародному глобалізованому суспільстві повинен розвиватися в контексті всього простору, яким є вся світова спільнота, вся система глобалізованих взаємозв'язків, переплетених на , міжнародному

терені, в контексті чого необхідно пояснити чи є глобалізація катастрофою, чи шляхом до розвитку [1,с.416].

В соціально-філософському сенсі мають місце різні тлумачення таких понять, як **глобальність, глобалізм, глобалізація.** У сполученні з ними часто вживаються такі визначення, як явище, феномен, процес, стадія, ера, якість стану об'єкта, проблеми, які характеризують з різних сторін глобалізацію, глобальність, глобалізм та наявність тих чи інших зворотних зв'язків у цій спільноті (працюють вони чи не працюють). Але слід спочатку проаналізувати понятєво-категоріальний апарат зворотних зв'язків у міжнародному глобалізованому суспільстві і на прикладі однієї з організацій, а саме Римського клубу, показати, чому не спрацьовують зворотні зв'язки у міжнародній спільноті, які детерміновані різноманітними глобальними зрушеннями всієї глобальної системи. Найважливіші інтелектуальні відкриття XX століття – всезагальна організаційна наука (тектологія), кібернетика, теорія систем, соціологічна наука, синергетика, інформаціологія та ін. – представляють собою інструментарій для аналізу зворотних зв'язків у міжнародному глобалізованому суспільстві для його адекватного і поглибленого аналізу [2,с.334].

На наш погляд, синергетика не відкидає всі попередні науки, методи і підходи, а завдяки зворотним зв'язкам вище перерахованими теоріями доповнює, конкретизує і робить актуальними дослідження зворотних зв'язків у рамках даних теорій. Саме синергетика в сучасному науковому дискурсі, що виникла як науковий напрямок при дослідженні у системах когерентних, кооперативних станів, ансамблів на мікрорівні і породжуваних цими станами макроскопічних ефектів у фізиці твердого тіла, вивченні термодинамічних умов їх виникнення та існування як нерівновагомих дисипатвиних структур (І.Пригожин). Ефекти, що виникають при цьому, носять мультьтиплікативний, нелінійний характер і висувають наявність зворотного зв'язку для аналізу проблем міжнародного глобалізованого суспільства. У кібернетиці такі системи називаються саморегульованими (Н.Вінер) і самоорганізуючими (У.Ешбі). Обгрунтовуючи умови і шляхи нарордження «прорядку з хаосу», синергетика відкрила фундаментальні основи порядку як форми буття не тільки суспільних, але і природних утворень. Ще Ф.Хайек помітив, що порядок, який виникає незалежно від будь-якого задуму (мова йшла про ринкові відносини), може набагато передбачити свідомо вироблені людьми плани, які складають наслідки для люини і суспільства [3,с.188].

Відповідно, можна сформулювати таці цілі та завдання статті:

- проаналізувати парадокси зворотних зв'язків, що виникають у міжнародному глобалізованому суспільстві;
- розкрити сутність, значення і напрями розгортання негативних і позитивних зворотних зв'язків у міжнародному глобалізованому суспільстві;
- розробити синергетичну методологію стосовно міжнародного глобалізованого суспільства;
- показати позитивний і негативний вплив глобалізації на розвиток суспільства.

Парадокси зворотних зв'язків у міжнародному глобалізованому суспільстві не випадково стали предметом гострих теоретичних дискусій: неоднозначність процесів, що розгорнулися у сучасному світі, не може не відбиватися й на уявленнях про глобалізоване міжнародне суспільство [4,с.304]. В науковій літературі поки що не знайдено відповідей на багато політичних питань, породжених глобалізацією, оскільки основна

увага авторів зосереджена на її економічній та культурній складових. Не тільки методологічно, але й практично важливо, щоб теоретична рефлексія не заступила собою пошук конкретних маркерів глобалізації, а також індикаторів обумовлених нею змін, що проявилися, зокрема, у трансформації політичних інститутів, структур, відносин. Ця проблема набуває першочергового значення в соціально-філсоофській теорії і практиці через те, що вже зараз чітко простежується тенденція до витіснення політики із сфери регулювання соціальних процесів. Політичні важелі заміщуються фінансовими, що примушує цілі країни здійснювати ті чи інші перетворення, запроваджувати певні технічні та економічні інновації, в інший спосіб готувати власні кадри та навіть по-іншому формувати свої владні структури. Це висуває питання: як відбуваються згадані процеси в різних країнах та які параметри існуючого поля політики містять в собі прототипи недалекого майбутнього? Провідні суспільствознавці розглядають з різних точок зору альтернативні варіанти вирішення зазначеного кола проблем на національному і міжнародному рівнях, підкреслюючи нерівномірність та ризики глобалізації, наприклад, в процесі аналізу протиріч між загальнолюдськими та національно-етнічними особливостями, прагненням до ідентичності, до самовизначення народів, соціальних спільнот, особистостей у взаємозалежному світі, що формується як єдиний соціальний орагнізм [5,с.186]. Можна стверджувати, що глобалізація є найбільш реальною і водночас найменш зрозумілою тенденцією сучасного світу. Існує багато концепцій і підходів до визначення того, що розуміти під глобалізацією, які аспекти та сфери вона охоплює, наскільки вона виявляється універсальною та всеохоплюючою тенденцією світового політичного процесу.

В контексті аналізу економічних, політичних, правових, культурних, фізіологічно-антропогенних та інших соціосистемних чинників розвитку зворотного зв'язку у міжнародному глоблізованому суспільстві варто проаналізувати підходи, що дозволяють проникнути до підоснови та заглибитись до суті зворотних зв'язків, використовуючи підходи, аналіз понятєво-категорійного апарату.

Цивілізаційний підхід. Притаманні йому шляхи і методи розв'язання проблем людства, забезпечення соціального та економічного прогресу, що відкривають новий світогляд, нове бачення розвитку людського суспільства і в цьому контексті більші можливості має нелінійна парадигма осягнення історії людства; поняття «цивілізація» в теоретичному плані є певною мірою абстрактною, але повністю виправданою хоч і умовною одиницею трактування історії, воно багатозначне і служить відправним поняттям у філософії для аналізу окремих моментів суспільного розвитку, які пов'язані з різними сферами суспільного життя, завдяки яким цивілізація може зберігати унікальність на відповідному відрізку історії [6,с.234].

Поняттєво-категорійний апарат «глобалізаці» явмляє собою об'єктивний, закономірний, незавершений процес, підготовлений усім попереднім розвитком людства, щоб в інтересах кожної країни увійти, по можливості, в процес глобалізації якнайшвидше, зайняти в ньому певне, важливе для себе місце та використати можливості, які відкриває глобалізація; держави повинні бути зацікавлені в тому, щоб надати глобалізації міжнародно-політичне оформлення, яке б дозволило максималізувати позитивну віддачу глобалізації на їхню користь, сприяти розвитку позитивних зворотних зв'язків у міжнародному глобалізованому суспільстві.

Однією із невід'ємних частин глобальної багатосторонньої трансформації суспільства та світу сьогодні є **модернізація,** яку ми не схильні

розглядати тільки в стадійно-формаційному чи в цивілізаційному аспектах, оскільки обидва підходи здатні більш або менш вдало типологізувати історію, яка вже відбулася.

Особливим поглядом на світ, особливим світосприйняттям, характерним для людини епохи постмодерну, її концептуалізації на філософській основі є **постмодернізм,** який утверджує рівність різних культур і дискурсів, відходить від моністичної, універсальної системи ідентифікації, що ґрунтується на раціонально-свідомій організації людської життєдіяльності; термін **«постмодернізація»** необхідний для означення нового типу переходу до майбутнього – модернізації на основі власної традиційної ідентичності; головна функція і сильна сторона постмодернізму полягає в критиці західної культури, свідомості, в руйнуванні її найбільш стійких міфологем і тим самим в розчищенні теоретичного простору для інших ідей і концепцій, пояснюючи іде, концепції, перспективи [7,с.260].

Саме осмислення категорії **«трансформація суспільства»** дає змогу більш виважено охарактеризувати сутність процесів, що відбуваються в суспільстві. За такого підходу можна уникнути, з одного боку, надмірно катастрофічних оцінок сучасності, а з іншого – схильності до безоглядно оптимістичних прогнозів; основне концептуальне положення трансформаційного підходу полягає в тому, що ми маємо говорити не про «перехід», а про «трансформацію», оскільки перехід має обмежені часові та просторові рамки і рано чи пізно має закінчитися, незалежно від його результату.

Трансформаційні процеси в різних регіонах, соціальних групах і сферах суспільства відбуваються нерівномірно. Сучасні засоби масової інформації, освітні інновації, різноманітні форми допомоги з боку розвинених держав у галузі інформації, – все це створює умови для випереджальних змін у соціокультурній галузі щодо економіки й політики. Найбільш адекватним до цих проблем є **соціокультурний підхід,** тобто розуміння суспільства як єдності культури і соціальності, яка утворюється за допомогою діяльності людини та має коригування з ентропологичними та біофізиологічними чинниками.

Основою стратегічного курсу розвитку жодного соціального утворення, зокрема і держави в умовах глобалізованого міжнародного суспільства, його базовим принципом має стати реалізація політики, спрямованої на запровадження **інноваційної моделі структурної перебудови** та зростання економіки, що на сам перед обумовить утвердження України як високотехнологічної держави. Україна повинна інтегруватися в глобальну економіку не в ролі сировинного придатку, а як рівноправний учасник світового цивілізаційного процесу, в якому об'єднуються науково-технічна та інформаційна революції, розвиток високоосвіченого людського потенціалу, формування на цій основі інтелектуального капіталу, всеохоплюючі інновації виробництва і реалізації продукції, подальше перетворення всієї системи міжнародного поділу праці; головним завданням у соціальній сфері має стати цілеспрямоване забезпечення надійних передумов реалізації прав та свобод громадян в усіх їх виявах, утвердження середнього класу як основи політичної і економічної стабільності та демократизації суспільства, значне обмеження загрозливої диференціації доходів населення та подолання бідності [8,с.252].

Отже, **під глобалізцією** у дослідженнні розуміється об'єктивний процес зростання і концентрації капіталу, якому все тісніше стає у рамках окремих держав, що в кінцевому рахунку приводить до формування єдиної всесвітньої економіки [9,с.196]. **Під глобальністю** розуміється як своєрідна якість будь-якого об'єкта, явища, суспільства, світової економіки, політики, образу життя, культурних цінностей, побуту. Наявність глобальності свідчить про особливий стан зворотного зв'язку між національними спільнотами, щоб вони не розвивалися в односторонньому порядку а, перш за все, мова йшла про їх широке розповсюдження, якісну зміну зворотних зв'язків у сторону удосконалення, а не ототожнення їх з гомогенізацією чи універсалізацією, з розповсюдженням культурного зразка, перш за все, західного. У.Бек під глобальністю розуміє те, що «ми вже давно живемо у світовому суспільстві, в той час як уявлення про замкнуті простори перетворилося на фікцію, і жодна країна не може відмежуватися одна від одної». Професор Каліфорнійського університету (США) М.Кастельс визначив глобалізацію як «нову капіталістичну економіку», визнавши у якості основних її характеристик наступні константи: інформація, занння та інформаційні технології слугують головними джерелами зростання продуктивності і конкурентоспроможності, ця нова економіка організується переважно через мережеву структуру менеджменту, виробництва і розподілу, а не окремих фірм, як раніше, тому вона являється глобальною.

У зв'язку з цим під глобалізмом стали розуміти напрямок у науці, який пояснює процеси розвитку сучасного світу у цілому, а саме – процеси ускладнення взаємних зворотних зв'язків більшості держав, країн, народів, в результаті чого світовий ринок став витіснтиє політичну діяльність і нав'язувати неоліберальну ідеологію панування світового ринку, під якою розуміється **примусова ідеологія глобалізму**. О.Панарін, прогнозуючи шляхи розвитку світу, вказує на два варанти залучення менш розвинутих країн і регіонів: або втрата єдиної загальнолюдської перспективи, або розколи людського роду на пристосовану людську расу («золотий мільярд») і непристосовану расу, до якої належить більшість планети. У переважній частині своїй дослідники говорять про наступ стадії постцивілізації, перехід до постіндустірального суспільного порядку, постіндустріальної стадії розвитку, інформаційного суспільства [10,с.364]. Символом цього суспільства стає **міжнародне глобальне суспільство,** пов'язане між собою мережею комунікацій, яка приходить на зміну національній державі, зворотні зв'язки якої підміняються роллю міжнародних орагнізацій. Під глобалізацією розуміють тенденцію до збільшенння свободи руху капіталів і робочої сили, зростання геоекономічної залежності різних країн і регіонів. З системної точки зору, первинним у цьому процесі являються не товари, фінанси і люди, а інформація, скоріше, «правила гри». Відмінною рисою цих правил являється те, що «правила гри» диктують образ життя, самовідтворюються, джо яких відносяться вірування і смисли, цінності і мова, прийняті норми і поведінські паттерни поведінки. У процесах глобалізації, що відбуваються, основну роль відіграють процеси розповсюдження ліберально-демократичних цінностей, лібералізація економічної політики, уніфікація законодавства, американізація культури.

Можемо зазначити, що для сучасних досягнень суті глобалізації та заміни їх на адеватні зворотні зв'язки використовується більшість тотожних понять, таких, як універсалізація, уніфікація, інтенсифікація, концентрація та централізація (капіталу, інформації, влади), взаємозалежність, взаємодоповнюваність, вестернізація, модернізація, трансформація тощо [11,с.11]. В контексті аналізу глобалізації як процесу першочергово дослідники говорять про створення єдиного світового ринку, розповсюдження капіталізму у багатьох країнах світу, про прискорення глобалізації у площинах масового споживання та глобального капіталізму. Глобалізацію ряд спеціалістів розуміють як обмежене поняття: процес зближення споживацьких переваг та універсалізації асортименту про-

дукції по всьому світу, у ході якого всесвітні продукти витісняють місцеві; глобалізація розуміється як перетворення світового господарства на єдиний ринок товарів, послуг, капіталу і знань. Інші дослідники розглядають глобалізацію як подолання бар'єрів, розмивання кордонів і втрату національного суверенітету, глобалізація – це світопорядок, у якому світовий простір максимально відкритий, вивільнений від економічних та соціальних бар'єрів. Поступово більшість авторів стали схилятись до визначення глобалізації як гомогенізацію життя: ціни, продукти, рівень і якість охорони здоров'я, рівень доходів, відсоткові банківські ставки мають у даному випадку тенденцію до вирівнювання. Таким чином, у більшості своїй автори стали пов'язувати глобалізацію з глибокими, масштабними, структурними і функціональними змінами у світовій економіці, політиці, житті простих людей, які виражаються у посиленні взаємозв'язку, взаємозалежності більшості країн, держав і народів, з виявленням широкого кола життєво важливих проблем на глобальному (світовому) рівні, в контексті яких без реалізації зворотних зв'язків глобалізація не може існувати.

На нашу думку, глобалізація – це субстанційна характеристика світового суспільного розвитку, багатосторонній синергетичний процес становлення цілісних структур і зв'язків, які є дисипатвиними, нелінійними, саморозвиваються і взаємодіють між собою, породжують емерджентний зв'язок [12,с.75]. Об'єктивним фактором глобалізації є соціальна модернізація суспільства, яка виступає як особливе для окремих її структур взаємодії; суб'єктивним фактором глобалізації виступає її гуманістичний, екзистенційний вимір, перш за все актуалізація потенціалу людини, її самореалізація. Багатофакторність глобалізації дозволяє розглядати її як атрибут не тільки всезагального розвитку суспільства, але й індивідуації (К.Юнг) людини згідно з принципами: «мислити глобально, діяти локально», «одне у всьому і все в одному». Глобалізація стала проявлятися у вигляді феноменів: інтернаціоналізації людської діяльності; формуванні єдиного економічного, інформаційно-комунікативного, політичного та освітнього протсору; радикальна зміна швидкості переміщення ідей, товарів, послуг і фінансових механізмів; перерозподіл функцій глобального регулювання; виникнення глобальних проблем економічного і технічного росту. Слід відмітити, що останнім часом в умовах світової економічної кризи активізувалася увага до методології К.Маркса, використання якої може поглибити аналіз кризових явищ і процесів в контексті епохи модернізації та раціоналізму. **Зазначимо, що сьогодні зворотні зв'язки порушені, у результаті чого глобалізація має негативні наслідки глобалізаційних процесів:**

Світовий економічний простаір залишається неоднорідним у зв'язку з збільшенням технологічного розриву між країнами у порівнняні з початком індустріальної ери [13,с.60]. У розвинутих країнах переважають четвертий і п'ятий технологічні уклади, в країнах серднього розвитку – третій і четвертий уклади, а у країнах світової периферії зберігаються доіндустріальні технології. Крім існуючого неоднорідного господарського середовища, світового економічного простору невирішеним продовжує залишатися майбутнє розвитку глобалізаційних процесів – чи приведе глобалівзація до однорідності чи багатоманітності (різнорідності) світоцілісності? Парадокс глобалізації заключається в тому, що: чим багатшими і міцнішими стають внутрішні зв'язки суспільства, тим вищою є ступінь його економічної та соціальної консолідації, і чим повніше реалізуються ці зворотні зв'язки, тим успішніше суспільство може використати переваги інтеграційних зв'язків та адаптуватися до умов глобального ринку.

Аналіз засвідчив виникнення позитивних і негативних наслідків зворотних зв'язків у міжнародному глобалізованому суспільстві:

Позитивні наслідки зворотних зв'язків можна спостерігати у глобалізаційних процесах.

1. Глобалізація сприяє поглибленню спеціалізації і міжнародного розподілу праці. 2. Економія на масштабах виробництва, що потенційно може привести до скорочення витрат і зниження цін, а, отже, до стійкого економічного зростання. 3. Виграш від вільної торгівлі на взаємовигідній основі, що задовольняє всі сторони. 4. Глобалізація, посилюючи конкуренію, стимулює подальший розвиток нових технологій і розповсюдження їх серед країн. 5. Глобалізація може привести до підвищення продуктивності праці у результаті раціоналізації виробництва і розповсюдження передових технологій. 6. Глобалізація дає можливість країнам мобілізувати значний об'єм фінансових ресурсів, постільки інвестори можуть використати більш широкий фінансовий інструментарій на зростаючій кількості ринків. 7. Глобалізація створює серйозну сонову для вирішення всезагальних проблем людства, у першу чергу, екологічних, що зумовлено об'єднанням зусиль світової спільноти, координацією ресурсів, координацією дій у різноманітних сферах. Можемо констатувати, що кінцевою метою глобалізації повинно стати підвищення добробуту у світі, хоча, як вважають вчені, позитивні результати глобалізації розповсюджуються нерівномірно. Міра позитивного впливу глобалізаційних процесів на економіку окремих країн залежить від місця, яке займає та чи інша країна у світовій економіці, фактично соновну частину переваг отримують багаті країни чи індивіди. Глобалізація укріплює позиції першої групи країн, дає їм додаткові переваги, у той час, як розгортання процесів глобалізації у рамках міджнародного розподілу праці загрожує загальмувати нинішній стан менш розвинутих країн світу так званої світової периферії, які стають скоріше об'єктами, ніж суб'єктами глобалізації [14,с.607].

В результаті позитивних наслідків зворотних зв'язків у глобалізаційних процесах: 1) світова економічна спільнота із розрізнених соціумів перетворюється на цілісну економічну систему, у якій національні (странові) соціуми стають складовими частинами єдиного всесвітього економічного організму; 2) в умовах глобалізації національні і світові економічні відносини починають змінюватися ролями, всесвітньоекономічні відносини стають провідними і визначють роль національних [15,с.672].

В той же час, негативні наслідки зворотних зв'язків також можна побачити.

Глобалізація укріплює позиції першої групи країн, дає їм додаткові переваги, у той час, як розгортання процесів глобалізації у рамках міджнародного розподілу праці загрожує загальмувати нинішній стан менш розвинутих країн світу так званої світової периферії, які стають скоріше об'єктами, ніж суб'єктами глобалізації. Глобалізація об'єктивно приводить до розмивання і послаблення регулюючих функцій національної держави, яка вже не може ефективно захищати національні інтереси від небажаних зовнішніх впливів. Почався хворобливий процес трансформації існуючої тисячоліттями національно-державної форми організації світового соціуму у нову форму.

Несправедливий розподіл благ від глобалізації породжує загрозу конфліктів на регіональному, національному та інтернаціональному рівнях, в результаті чого відбувається не конвергенція чи вирівнювання доходів, а скоріше їх поляризація. Практика свідчить, стійке економічне зростання останнім часом демонструють ті регіони, які органічно вписуються у

нові умови глобальної економіки. І навпаки, ті регіони, які орієнтуються на власну замкнутість і автаркічне (замкнуте) існування, залишаються у рамках минулих моделей розвитку, вони невпинно знижують темпи. Розвиток України та інших регіонів залежить від того, настільки у регіонах створені умови для залучення іноземних партнерів, інвесторів.

Глобалізація приводить до поглиблення неоднорідності, до виникнення нової моделі світу – 20:80, в результаті чого 80% світу контролює так званий «золотий мільярд», який охоплює лише п'яту частину населення, процвітаючі 20% країн розпоряджаються 84,7% світового ВНП, хоча вчені відмічають, що від глобалізації виграють лише 14, 5%.

В умовах глобалізації можливе руйнівне виявлення доцентрвоих сил, пов'язаних з цим процесом, що може привести до розриву традиційних зв'язків всередині країни, деградацію неконкурентоспроможних підприємств, загостренням соціальних проблем, агресивним проникненням чужих цінностей і моделей поведінки.

Проаналізувавши прояви глобалізації, відзначимо, що синергетика пропонує принципово нове розуміння: глобалізаційних процесів міжнародного суспільства: у новій картині світу акцент робиться на становлення, коеволюцію, когерентність, кооперативність елементів системи взаємодії. Глобалізація, модернізація і людина уявляють собою буття, що має синергетичну природу взаємодії і взаєморозуміння. Зараз неможливо вижити, бути конкурентоспроможним, набути стійкого розвитку без врахування локального у глобальному і навпаки. Глобалізація (всезагальне), модернізація (особливе) і індивідуалізація (одиничне) – це тріада системного, коеволюційного розвитку, який відкритий до взаємодії. Глобалізація – нелінійна і самоорганізаційна; нелінійність глобалізації модернізаційного процесу може бути розгорнута через посередництво ідей багатоваріантності, альтернативнсті шляхів розвитку у складі цілого. Як приклад нерозвинутості позитивних зворотних зв'язків назвемо організацію Римського клубу. Римський клуб (1968р.) об'єднує еліту різноманітних країн, підкреслюючи свою деідеологізованість і спрямованість на вирішення проблем загальних для всього людства, вільних від політичних форм, висуваючи принципи своєї діяльності: 1) принцип глобального мислення, який декларує неможливість вирішення глобальних проблем у рамках однієї країни; 2) принцип глобального мислення, який дозволяє побачити довгострокову перспективу, при комплексному аналізі політичних, економічних і суспільних проблем. Проте ці принципи при відсутності зворотних зв'язків в економіці приводять до концепції нульового зростання; в ідеології – до системної кризи мислення; 3) у моралі – до втрати ціннісних і моральних орієнтирів. Все це свідчить, що глобалізація – це категорія подвійна, так як є «позитивний глобалізм» і «негативний глобалізм». Історія «Римського клубу» – переконливе свідчення усвідомлення світовою науковою спільнотою катастрофічності буття людства, що склалося у рамках існуючих суспільних відносин, марності пошуку способів їх реконструкції з метою подолання глобальної кризи. За 30 років діяльності цієї авторитетної організації не вдалося вирішити основну задачу – виробити заходи, які повинно реалізувати суспільство, щоб «розумно вести справи» і досягти глобальної рівноваги. Інший приклад, у 1992 р. Всесвітній форму у Ріо-де-Жанейро схвалив **«Концепцію сталого розвитку»** і проголосив, що розвиток не може розглядатися окремо від охорони оточуючого середовища. У 90-і роки Програма розвитку – ООН виступила з пропозицією розробки нової парадигми стійкого розвитку, яка віддає пріоритет людині і якості його життя.

Не надала оптимізму у поглядах на майбутнє і спроба знайти рішення цієї проблеми на відомій міжнародній конференції з участю керівників держав і урядів **у Ріо-де-Жанейро (1992)**, де була прийнята концепція стійкого розвитку, яка реалізується сьогодні тільки в деклараціях та різного роду положеннях. Наступний її розгляд на такому ж високому рівні у Копенгагені (1995) завело в глухий кут вирішення глобальних проблем людства за відсутності зворотних зв'язків з політичними партіями, громадськими рухами, громадянським суспільством як таким. Принципи оптимального саморегулювання характеризують суть саморегулювання систем будь-якої природи – технічної, природної, соціальної, але поки що таке саморегулювання не відбувається на рівні ци х орагнізацій, так як відсутні зворотні звязки, які мають оптимізувати вирішення даної проблеми. Принципи оптимального саморегулювання характеризують суть саморегулювання систем будь-якої природи – технічної, природної, соціальної, але поки що таке саморегулювання не відбувається. Як приклад, діяльність Риського клубу не привела до збалансованого соціально-економічного розвитку, тому що були відсутні зворотні зв'язки з усіма національними соціумами, які могли б привести до формування єдиного цілого, у якому все збалансовано.. Світова спільнота продовжує спроби організації переходу на нову еколого-соціально-економічну парадигму розвитку світової спільноти, але результати цих спроб є поки що недосяжними. Геополітика глобалізації, що проводиться олігархічною елітою, не приводить до вирішення глобальних проблем в інтересах більшості в результаті відсутності зворотних зв'язків з цією більшістю. Сьогодні в умовах глобальної кризи темпи росту уповільнилися, суперечності глобалізації загострилися, ризики стали більш загрозливими, тому виживати будуть структури, які є більш гнучкішими, дієздатними, кереативними, адаптованими, високоінтелектуальними і високотехнологічними, тобто більш синергійними. В контексті такого підходу переосмислюється місце людини у глобалізаційному процесі [16,с.116].

Модернізація у процесі глобалізації – це процес сучасних перетворень, рух суспільства до найбільш ефективної моделі стійкого розвитку, упровадження нових високих інноваційних технологій, подолання економічної кризи, політичної нестабільності, конфлікта інтересів, стереотипів та інертності мислення. Процеси глобалізації модернізаційного періоду потребують синергійного підходу, так як міжнародне глобалізоване суспільство можливо аналізувати ыльки з позицій нелінійності, відкритості, саморозвитку, компліментарності систем взаємодії. Детермінуючим фактором модернізації економічного, політичного, духовного, культурного простору повинні стати принципові зміни у свідомості людей, що й слугувало б зворотним зв'язком у вирішенні проблем Римського клубу (А.Печчеї), зміни свідомості людей (революції в свідомості людей), у світоглядній картині світу (зміна ідей, смислів, цілей і цінностей буття екзиситенціалій). Суспільство, яке стало на шлях модернізації, повинно бути підготовленим не тільки економічно, але й політично, технологічно, морально до трансформацій у екзістенціаліях людини. Екзистецнійною формою внутрішніх змін, на основі яких здійснюється самоорганізація, являються **флуктуації** – постійно властиві соціальній реальності випадкові явища, коливання, відхилення від норм і детермінацій. У результаті спонтанних змін існуючі зв'язки і відносини між елементами соціальної структури змінюються, з'являються нові кореляції, соціальне набуває нових станів і властвостей. Ідеї вибору альтернатив у так званих точках біфуркації стають пріоритетними, при певних умовах нелінійність може

посилювати флуктуації, багатоманітність екзистенціалій. Певні властивості нелінійних відкритих систем відображає в собі і глобалізація, в результаті яких відбувається її прискорення. Досить цікавою у цьому відношенні уявляється концепція Г.С.Чубарова, згідно з якою людська цивілізація об'єктивно існує і функціонує відносно біогеосферної гомеостатичної екосистеми як паразитуючого гомеостата. Характерною особливістю паразитуючого функціонування таких гомеостатів являється кількісна безмірність і виснаження внутршньосистемного ресурсу, яким підтримується «динамічна сталість» всієї системи. Актуальним у сучасну епоху є і принцип монадології Лейбніця: нелінійність породжує свого роду «квантовий ефект», дискретність шляхів еволюції, її хвильові властивості і функції, що означає можливість неочікуваних, спонатнних, емерджентних змін напрямів процесів глобалізації і модернізації [17,с.382].

Прикладом реалізації позитивного зворотного звязку є виникнення сучасного процесу комунікації, формування інформаційно-комунікативного, а в майбутньому мережевого суспільства, що викликано цивілізаційним зсувом, а іноді і викликами, які відбуваються в умовах глобалізації модернізаційного періоду. Автоматизація інформаційних систем діяльності дозволила перенести «центр тяги» в суспільних структурах з процеесів виробництва на процеси управління і самоуправління, де основне навантаження переноситься саме на організацію мережевих і мовленнєвих комунікацій.Тема комунікаційної інтерсуб'єктивності, діалога і полілога стала однією з найважливіших проблем сучасної політики, світової економіки, постнекласичної картини світу на межі двох тисячоліть, що приводить у кінцевому рахунку до формування єдиної світової економіки, що свідчить про позитивні зворотні звязки у рамках світової спільноти. Дійсно, що глобалізація тісно пов'язана з цими процесами і зумовлена цими процесами, але при такому підході враховується лише економічна сторона цієї проблеми і залишається не врахованою фундаментальна основа глобалізації, з якої витікають її характеристики. Перш за все слід відмітити, що глобальні проблеми сучасності і глобалізація хоча тісно й пов'язані поміж собою, але являють собою не одне й теж. Якщо глобальні проблеми породжуються суперечністю між суспільством і природою, то процес глобалізації стосується внутрішнього стану суспільства, його постійного руху по шляху єдності у всесвітньому масштабі. З однієї сторони, глобальні проблеми здійснюють вплив на процес глобалізації і шляхи його розвитку, а з іншої,- глобальні проблеми і процеси глоаблізації розвиваються по властивим їм специфічним законам.

Тож, можна заначити такі висновки. Зворотний звязок у міжнародному глобалізованому ссупільстві описується нелінійною методологією. Глобалізація згідно зі своїми інтенціями намагається сформувати глобалізоване суспільство, яке є нелінійним і описується більш-менш адекватно на мові нелінійної динаміки. Важливу роль у розумінні тенденцій еволюції глобалізованого суспільства відіграють закони коеволюції (цілісного стійкого розвитку) нелінійних відкритих дисипативних систем. Головним досягненням науки XX століття слід вважати аргументи на користь того, що глобальні системи являються відкритими. Відкритість систем з фізичної точки зору визначається взаємозумоленим співіснуванням всіх систем світу завдяки єдності існування двох форм матерії: у вигляді речовини і у вигляді поля [18,с.167-182]. Активне сприйняття людиною фізичного розуміння єдності глобалізованого світу ініційовано планетарною екологічною кризою, що змушує людство усвідимити свою цілісність з природою. Відкритість глобальних систем визначає потоки процесів

різної якості, завдяки яким виникає динамічна структура глобального світу. Структура глобалізованого суспільства як зверхскладного об'єкта, як практики, що базується на єдності матерії і свідомості, одночасно і поліматеріальна, і багатозначна по рівню і формам свідомості, тобто являється і об'єктивною і суб'єктивною реальністю.

У процесах глобалізованого суспільства основну роль відіграють процеси розповсюдження ліберально-демократичних цінностей, уніфікації законодавства, американізації культури, проте різноманітність зникає, а залишається уніфікація [19,с.173-180]. Глобалізація приводить не тільки до універсалізації тих чи інших наукових, технологічних, інформаційних моделей, але й унверсалізації проблем, суміжних з досягненнями тієї ж науки і техніки. Світ стає більш складним і вразливим, для значних катастроф необхідні незначні зусилля. Такі закони поведінки нелінійних, складноеволюційних систем, що підвищує, з однієї сторони уразливість самої цивілізації, посилює вплив нелінійних факторів, а з іншої,- відповідальність суспільства перед майбутнім. Глобалізація намагається посилити тендецію цивілізації до стійкості, постільки збільшує число загальноцивілізаційних факторів, що піддаються управлінню і контролю, але, з іншої сторони, приводить до зростання нестійкості системи, постільки сама система стає все більш динамічною і нелінійною. Людська спільнота у відповідь на глобальний цивілізаційний виклик намагається виробити стратегію самоорганізації і нові параметри майбутнього розвитку в контексті синергетичної методології [20,с.247-257].

Культура в умовах глобалізації за відсутності зворотних зв'язків виступає як рушій і як тормоз суспільного прогресу, так як при розгляді процесів глобалізації домінують два ракурси – загальноцивілізаційний і культурно-національний. При першому підході увага концентрується на глобалізації економіки, фінансів, інформації, технології, а у другому – на культурі, самобутності культур народів, національних традиціях, конфесійних та регіональних культурах, що не сприяє реалізації зворотних зв'язків у межах глобалізованої міжнародної спільноти. Майбутнє людства буде залежати від архетипів культури, знань, новизни інформації та її упорядкування, освіченості, світоглядних і культурних універсалій, які повинні бути зведені у несуперечливу цілісну систему, яка приведе до стабільності існування. Розумно здійснювана культурна політика України може внести значний вклад у досягнення нових параметрів соціокультурної системи України, від стану якої рішучим чином залежать динамічні зміни в сучасному українському суспільстві, і те, яке місце буде займати Україна на глобальній соціокультурній карті, культурна політика якої повинна сприяти створенню цивілізованого образу країни у світі та її авторитету, який визначається багатством її культурного спадку. XXI століття є століттям «квітучої складності», яку передбачив ще у 60-80-і рр. XIX ст. К.Леонтьєв.

У глобалізованому суспільстві порушені всі зворотні зв'язки, в результаті чого виникають стани детермінованого хаосу, що означає значне обмеження можливостей прогнозування економічних і соціальних процесів внаслідок постійного відтворення хаотичних, складних і нестійких перехідних станів і процесів, і в той же час відкриває широкі перспективи створення нових можливостей для пізнання закономірностей економічних і соціальних процесів і підвищення надійності прогнозування у рамках існуючих обмежень і встановлених факторів зростання [21, С.84-90]. Вирішення прискорених процесів глобалізації світу вимагає відповіді на питання про те, що очікує Україну у новому глобалізованому світі,

чи зможе Україна висунутися у число лідерів високорозвинутих країн світу? Чи відбудуться зміни на користь громадського суспільства та його організацій і політичних партій? Чи відбудеться укріплення правопорядку і законності у країні і почнуться зміни у взаємовідносинах між «вертикаллю влади» і громадянським суспільством? Чи прискоряться процеси самоорганізації різних елементів політичної системи суспільства? Адже, без розвитку громадянського суспільства та опозиції як сильних зворотних зв'язків суспільство не зможе виконувати свої функції і бути ефективним [21,с.776].

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі: аналіз зворотних зв'язків у всіх сферах життєдіяльності міжнародного глобалізованого суспільства; використання зворотних зв'язків в освіті на прикладі технократизму та інформатизму.

Список використаних джерел

1. Азроянц Э.А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции / Э.А.Азроянц. – М.: Новый век, – 2002. – 416 с.

2. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Р.Ф.Абдеев. – М.: Наука, 1994. – 334 с.

3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З.Буман; [пер. с англ.] – М.: Весь Мир, 2004. – 188 с.

4. Бек У. Что такое глобализация? / У.Бек; [пер. с нем. А.Григорьева и В.Седельника; Общая редакция и послесл. А.Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

5. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ / В.П.Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1998. – 186 с.

6. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації (філософсько-методологічний аналіз): Наукова монографія.- Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2009. – 234 с.

7. Володин А.Г., Широков Г.К. Глобализация: тенденции, перспективы. – М., Институт востоковедения РАН, 2002. – 260 с.

8. Глобализация: Контуры XXI века: Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. Отд. Восточной Европы; Редкол. вып.: Игрицкий Ю.И. – отв. ред., Малиновский П.В. – отв. ред. и др. – М., 2002. – Ч.2. – 252 с.

9. Глобализация: Контуры XXI века: Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. Отд. Восточной Европы; Редкол. вып.: Игрицкий Ю.И. – отв. ред., Малиновский П.В. – отв. ред. и др. – М., 2002. – Ч.III. – 196 с.

10. Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? – М.: НОВЫЙ ВЕК, 2002. – 364 с.

11. Глобальная история и история мировых цивилизаций. – М.: Новый век, 2003. – 112 с.

12. Кастельс М. Глобальный капитализм и новая экономика: значение для России // Постиндустриальный мир и Россия. – М., 2001. С. 75.

13. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество, культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.

14. Кочетов Э.Г. Глобалистика: Теория, методология, практика: Учебник для вузов. – М.: НОРМА, 2002. – 672 с.

15. Метафизика глобализации. От утопии к антиутопии. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». – М.: НОВЫЙ ВЕК, 2002. – 116 с.

16. Панарин А.С. Искушение глобализмом. Серия «Россия и мир: итоги XX века», альманах / А.С.Панарин. – № 1/2000. – М.: Русский Национальный Фонд. 2000. – 382 с.

17. Попов С.М. Синергетична концепція управління як єдиного соціального організму/ Сергій Миколайович Попов // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: Філософські науки. / Гол. ред. В.С.Пазенок. – К.: КУТЕП, 2010. Випуск 8.- С.167-182

18. Попов С.М. Методологія аналізу управління як єдиного соціального організму / Сергій Миколайович Попов // ГІЛЕЯ: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В.М. Вашкевич.- К.:ВІР УАН, 2010.- Випуск 40.- С .173-180.

19. Попов С.М. Синергетична концепція самоорганізації: теоретико-методологічний аналіз / Сергій Миколайович Попов // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В.М. Вашкевич.- К.:ВІР УАН, 2010.- Випуск №41 (№11).- С. 247-257.

20. Попов С.Н. Использование математических методов функций прогнозируемого распределнеия при анализе износостойких сталей и сплавов / С.Н.Попов, Д.А.Антонюк, Т.В.Попова // Проблеми трибології (Problems of Tribology) Міжнародний науковий журнал: – Хмельницький: Хмельницький національний університет Міністерства освіти і науки України: журнал – 2005.-№1 (34).- С.84-90

21. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. / Э.Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 776 с.

Попов С.Н. Обратная связь в международном глобализированном обществе

Проанализировано сущность, значение и направления развития отрицательных и положительных обратных связей в международном глобализированном обществе, исследуются особенности синергетической методологии глобализации, акцентируется внимание на анализе проблем глобализации, которые возникают в результате отсутствия обратных связей, что способствуют появлению кризисов и противоречий, в которые втянуто международное сообщество, необходимости преодоления энтропийных процессов и достижения стабильного состояния современного социума.

Ключевые слова: *глобализация, глобализм, глобальность, модернизация, синергетическая методология, обратная связь, положительная обратная связь, отрицательная обратная связь, международное глобализированное общество.*

Popov, S.N. The feedback in international globalized society

Are analyzed the essence, meaning and lines of development of the negative and positive feedbacks in the globalized international society, explores the features of the synergetic methodology of globalization, focuses on analyzing the problems of globalization, which result from the lack of feedbacks, that promote the appearance of crises and contradictions, in which involved in the international society, need of overcoming the entropic processes and achievement a stable state of modern society.

Key words: *globalization, globalism, globality, modernization, the synergetic methodology, feedback, positive feedback, negative feedback, the international globalized society.*

УДК 130.2:133

Гриньова Н.В.

Віра і таємнознавство: аксіологічний аспект віри

Досліджується феномен віри – її аксіологічний аспект при формуванні особистого знання та світогляду суб'єкта, який володіє таємним знанням. Показано, що саме віра дозволяє людській свідомості, яка є інтенціональною за своєю природою, вийти за межі реальної дійсності в царину інобуття – таємного, надчуттєвого, трансцендентного. Доведено і обґрунтовано, що аксіологічна функція віри може бути не тільки механізмом «індивідуалізації» особистості, але й механізмом її «соціалізації».

Ключові слова: *таємнознавство, аксіологічний аспект, феномен, надцінність, віра.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гринева Н.В.

Вера и тайнознание: аксиологический аспект веры

Исследуется феномен веры – её аксиологический аспект при формировании личностного знания и мировоззрения субъекта, который обладает тайным знанием. Показано, что именно вера позволяет человеческому сознанию, интенциональному по своей природе, выйти за границы реальной действительности в область инобытия – тайного, невидимого, трансцендентного. Доказано и обосновано, что аксиологическая функция веры может быть не только механизмом «индивидуализации», но и механизмом её «социализации».

Ключевые слова: *тайнознание, аксиологический аспект, феномен, вера, надценность.*

В современных условиях наблюдается тенденция увеличения разнообразных эзотерических представлений, учений и оккультных практик, которые легитимизируясь ищут новые формы влияния на массы, привлекая новые каналы распространенных, в том числе и сеть Интернета.

Все эти оккультно–мистические течения и все, что связано с познанием Тайного, сверхъестественного мы назвали тайнознанием (более подробно см.статью [1]). Утверждаясь в массовом сознании, новые (и хорошо забытые старые) эзотерические мировоззренческие конструкции все более и более претендуют на участие в коренной реформации самосознания человека в мире, его вере и, как следствие, в коренной реформации способов его жизнедеятельности и социокультурного бытия. Другими словами они часто способствуют не духовному развитию личности, а наоборот – ведут к ее деградации, морально–этическому разложению, формированию новых взглядов, а, следовательно, и новой духовности, представляющей угрозу для развития человека и культуры.

Все вышеизложенное указывает на актуальность философско–антропологического анализа феномена вера, а точнее ее аксиологического аспекта при функционировании тайнознания.

Следует отметить, что вера является многоаспектной, а ее гибкость способствуют многофункциональной её востребованности и значимости. В это же время, эти же факторы затрудняют исследование феномена веры, т.к. ее природа связана с космогонией и космологией. А так как любой вид тайнознания прямо или косвенно содержит знания о мире и человеке, которое не только сохраняется, но и передается другим поколениям, большую роль играет вера. Ведь адепты благотворят своих гуру, верят им безгранично. Но чтобы тайнознавец сумел убедить адептов в правдивости сказанного необходимо, чтобы он (гуру) опирался не только на опыт, навык и умение, но также и на психологические способности (и даже гипнотические), которые также базируются на вере (может быть косвенно, т.к. сам гуру должен верить в свои силы, в достижения желаемого результата).

В этой связи уместно говорить как об познавательной функции веры, так и о аксиологическом аспекте веры.

Цель же настоящей работы будет состоять в том, чтобы показать какую роль играет аксиологический аспект веры при формировании личностного знания и мировоззрения субъекта, обладающего тайным знанием.

Для достижения поставленной цели необходимо решить главную *задачу*, а именно: показать, что вера может быть не только механизмом «индивидуализации» личности, но и механизмом ее «социализации» именно в аксиологическом измерении при функционировании тайнознанания.

Научная новизна работы обусловлена уже новизной постановки проблемы исследования, которая рассматривается с плюралистических позиций современного гуманитарного знания, что связано со спецификой самого тайнознания.

Учитывая объем статьи, перечислять всех авторов, которые прямо или косвенно обращались к проблеме, связанной с феноменом веры было бы довольно проблематично, тем более, что специальные работы по исследованию аксиологического аспекта веры при функционировании тайнознания не проводились. Поэтому будут упомянуты лишь некоторые из них, причем исключительно в контексте тех соображений, которые послужили причиной написания данной статьи.

Познавательную функцию веры исследовали И.Гаман, И.Кант, С.Крымский, Д.Юм, Е.Юркевич и другие. Более детально этот анализ проделан в статье [1], в которой также анализируется и то, что вера включает как рациональные, так и иррациональные компоненты.

В этой связи необходимо добавить, что феномен веры во всем объеме ее понимания невозможно раскрыть только с помощью теоретических

рассуждений. Иррациональный компонент, который не может быть выражен с помощью речевых методов, является основой не только человеческого знания и познания, но и основой мировоззрения личности, особенно тайнознавца. В свое время иррациональный компонент веры был справедливо обозначен как «знание сердца». В этом плане Э.Фромм верно заметил, что вера – это главная установка личности (*а тем более знаток тайны, – Н.Г.*), которая пронизывает все переживания человека.

Чтобы побороть все жизненные невзгоды и препятствия, чтобы выжить в этом суровом мире (бытия), отягощенном: «страхом» (Кьеркегор), «бременем» (Бердяев), «заботой» (Хайдеггер), «тревогой» (Сартр), необходимо иметь не только обязанности, заботиться и тревожиться, но самое главное – надо верить в лучшее. Именно в вере концентрируется и воплощается то, что определяет целенаправленность человеческой жизни, взгляды и поступки личности; то, что способствует и заставляет ее добровольно руководствоваться теми или иными критериями, нормами, ценностями. Именно поэтому вера может рассматриваться как экзистенциальная категория, что также связано не только с переживаниями субъекта тайнознания, но и умением концентрироваться в нужную минуту, умением донести истину адептам.

Позиция С.Крымского, согласно которой такие экзистенциальные понятия как вера, а вместе с ней надежда и любовь являются моральным фундаментом духовности личности. С.Крымский, опираясь на П.Тейяра де Шардена, трактует веру как «вечное рождение «внутреннего», идеального человека в системе личности как движение к абсолютному и встрече с ним, как путь формирования в человеке того, что не отмечено смертью» [7,с.28]. Такое понимание веры имеет важное значение для анализа её познавательных и, особенно, мировоззренческих функций в сознании знатока тайны.

В этой связи философско–антропологический анализ феномена веры как экзистенциала позволяет различать человека верующего и человека верящего. Это разграничение особенно важно при исследовании роли веры при формировании мировоззренческих взглядов знатока тайны, и в первую очередь аксиологических аспектов. На наш взгляд, И.Мартынюк справедливо отмечает, что необходимо различать веру как родовой атрибут человеческой психологии и веру религиозную [4,с.254]. В первом случае вера – это более широкое понятие, не связанное с верой в Бога или какой–либо пантеон богов. Во втором случае вера означает принятие человеком какой–либо религии. Религиозная вера всегда, в первую очередь, является верованием. Но здесь вера может быть равна знанию, т.к. верующий человек знает, что Бог действительно существует. Более детально этот вопрос рассмотрел о. Андрей Кураев в работе [6].

С точки зрения познавательных возможностей веры, её иррациональная составляющая является основой человеческого знания и познания, в том числе и тайнознания. На наш взгляд, о. Андрей Кураев дает верное философское определение веры: «Вера – личностное самоопределение человека по отношению к имеющемуся у него знанию [6,с.52]». Мы считаем целесообразным существование двух основных видов веры: а) вера как непосредственное осознание реального существования нас самих и всех вещей, в этом случае вера равна знанию, и б) вера в метафизическом, трансцендентном (космогоническом и космологическом) понимании. Это, в свою очередь, ведет к разграничению понятий «верить» и «веровать», а также светской и религиозной веры.

Вера рациональна и иррациональна одновременно, хотя многие исследователи, в частности, Э.Фромм, противопоставляют иррациональное и рациональное как составляющие разных видов веры. Мы же считаем, что такое разграничение является условным, т.к. одна составляющая усиливается другой, и действовать они могут только во взаимосвязи.

Нас же интересует, прежде всего, каким образом знаток тайны пытается донести свою истину адептам. Как правильно замечает И.Лосева, «...когда говорят о вере первобытного человека, то имеют в виду не религиозную веру, а доверие через внушение (суггестию), которое тождественно чувству принадлежности индивида к коллективу общины («мы») [8,с.65]». При формировании мировоззренческих взглядов знатока тайны большое значение имеет разграничение понятий вера–достоверность (принцип обладания) и вера–доверие (принцип бытия). Последнее – это психологическое состояние субъекта (адепта), его внутренняя ориентация и установка. Здесь вера реализуется как вера в чьи–то идеи, авторитет. Т.е. адепт полностью поддерживает взгляды знатока тайны. Можно сказать, что он верует ему. И в то же самое время знаток тайны выступает гарантом достоверности, т.е. вера, опирающаяся на принцип обладания, связана с обладанием каким–то ответом, который не требует никаких рациональных доказательств. Здесь «достоверность» может стать синонимом слова «верую». В свою очередь, сам знаток тайны верует и верит одновременно в Высшие силы. Верует, потому что он не пытается раскрыть Божью тайну (хотя современные знатоки тайны пытаются это сделать). Здесь вера – это абсолютное доверие к непостижимому. И в то же время вера равна знанию, т.к. знаток тайны твердо знает, что Высшая сила существует и всегда ему поможет.

На наш взгляд, И.Мартынюк верно считает, что психологический механизм веры, перебрасывая мостик над пропастью между известным и неизвестным, дает возможность человеческому сознанию выстроить из совокупности истин и ошибок, рациональных знаний и предрассудков более или менее согласованную мировоззренческую картину (по мнению А.Луначарского, верят там, где не могут знать [4,с.254]).

Все вышеизложенное подтверждает взгляд на веру как центральную мировоззренческую позицию и одновременно психологическую установку как знатока тайны, так и любого субъекта, которая включает: 1) принятие верных утверждений и решительное соблюдение их вопреки каким–либо сомнениям; 2) личное доверие индивиду – носителю этой веры; 3) личную преданность какому–либо кумиру (или Богу), который олицетворяет для верующего символ его веры и которому он хочет служить [4,с.157].

Но, наиболее важным, на наш взгляд, при формировании мировоззрения знатока тайны, является аксиологический аспект веры. Он состоит в том, что вера – это ценностное отношение к имеющемуся, возможному и трансцендентному. Такая вера связана с нацеленностью на счастье, если и не в земной, то в «небесной» жизни. Предмет веры всегда имеет особенную ценностную значимость для ее субъекта. Можно согласиться с У.Джеймсом [3] в том, что именно в своем аксиологическом измерении вера является наиболее высокой ценностью для субъекта (знатока тайны или адепта), поскольку определяет его основные жизненные смыслы. В таком качестве вера приобретает характер надценности, которая способна к иерархическому упорядочиванию всей ценностно–смысловой структуры сознания, перенося тем самым основу личности за границы реальной действительности в глубину ее внутреннего, очевидно данного духовного опыта.

Аксиологическое измерение веры глубоко раскрывает И.Ильин, охарактеризовавший её как «главное и ведущее тяготение человека, определяющее его жизнь, его стремления и поступки [5,с.137]». Значение веры как надценности он справедливо усматривает в том, что «человек верит в то, что он воспринимает и ощущает как самое главное в своей жизни [5,с.136]». И далее он продолжает: «Душа твоя прилепляется к тому, во что ты веришь и как бы живет и дышит им; ты желаешь предмета своей веры, ты ищешь его; он становится источником твоей радости и остается им даже тогда, когда тебе его не хватает. Здесь пребывают твои чувства и твоё воображение. Словом, здесь реальный центр твоей жизни: тут твоя любовь, твое служение; тут ты идешь на жертвы. Здесь твое сокровище; а где сокровище твое, там и сердце твое, – там и вера твоя» [5,с.136].

Исходя из изложенного, характеристика веры как надценности представляется правомерной и обоснованной. В свою очередь, фиксация этого измерения веры позволяет выявить психологические корни тайнознания как определенного типа мировоззрения. Приверженность к тайнознанию со стороны его субъекта (как знатока тайны, так и адепта) формируется и сохраняется в данном случае уже не в силу того, что картина мира, представленная в системе тайнознания, воспринимается субъектом как правдивая и истинная, а в силу того, что постулаты тайнознания затронули самое глубокое в душе человека, у него возникло чувство приобщенности к чему–то сокровенному, важнейшему, главному в жизни и бытии.

Поэтому в структуре веры как надценности задействованы и иррациональные, и рациональные компоненты человеческой психики. С одной стороны, такая вера продуцируется глубинными, сокрытыми, зачастую неосознаваемыми движениями человеческой души, личностными переживаниями и чувствами. С другой стороны, такая вера–надценность может возникать в результате сознательного выбора своей жизненной позиции, своих ценностных ориентиров и устремлений. Но в любом случае вера–надценность является выражением самобытности жизненного и духовного опыта человека и способом получения индивидуальных жизненных ориентиров, которые не всегда совпадают с социально значимыми и социально подтверждаемыми.

Рассматривая аксиологическую функцию веры, следует учитывать, что она может быть не только механизмом «индивидуализации» личности, но и механизмом ее «социализации». Как справедливо отмечает В.Шинкарук: «Вера – форма и способ восприятия социальной информации, норм, ценностей и идеалов общественной жизни, когда они, не будучи данными собственным практическим или познавательным опытом, принимаются как очевидные факты или характеристики объективной действительности, сущего и должного; способ освоения опыта предшествующих поколений, восприятия надежд, ожиданий относительно будущего; одна из категорий мировоззрения [14,с.41]».

«Социализирующая» функция веры также дает о себе знать в процессе функционирования и распространения тайнознания. Речь идет о том, что тайнознание передается из поколения в поколения, от знатока тайны к адепту, и в процессе такой трансляции принимается почти всегда на веру. В функционировании тайнознания большое значение имеют принятые в тайных обществах традиции, ритуалы, церемонии, в которых фиксируются определенные знания, навыки и умения. «Социализирующая» функция веры проявляется также и в условиях возникновения «моды» на тайнознание, массового увлечения различными мистическими верованиями и нетрадиционными религиями, что особенно характерно для нашего

времени. В данном случае вера в те или иные постулаты тайнознания может возникнуть в результате включения механизмов психологического заражения и привести к деформации личности, нивелированию индивидуальности. Известно множество случаев, когда люди становились жертвами деятельности всевозможных магов, колдунов, целителей, теряли не только все свои сбережения, но душевное и физическое здоровье. Как правило, такое «доверие» свидетельствует о незрелости личности. Это слепая вера, которая «рождает» различных фанатиков.

Опыт тайнознания, на который опирается вера, можно разделить на экстрасенсорный (наработанный самим знатоком тайны), к которому можно отнести и проявления архетипов коллективного подсознательного [10], и трансцендентный опыт. Наиболее важным является последний (полученный в трансэкстатических состояниях), который охватывает душевно–духовную сферу в человеке.

В этом контексте уместно высказывание А.Уайтхеда: «Вера в своих разнообразных проявлениях должна быть той верой, которая рождается из непосредственного проникновения в природу вещей, которая открывается нам в данности опыта» [11,с.74]. Такое непосредственное проникновение в природу вещей и самого мира оказывается следствием того, что каждый индивид, как реальный компонент космического целого, проникается едиными для всего универсума связями, пребывает в них и переживает их, включается в «объединенность» [12]. Вера в сознании человека как бы воплощает (отражает) эти мировые связи. В этом веру правомерно признать родственной интуиции. Однако природа интуиции и ее уровни являются более сложными, по сравнению с верой (более подробно смотри [2]) Интуиция связана с медитациями, озарениями, трансэкстатическими состояниями. В свою очередь, вера, хотя она и относится к психологическим феноменам, но тем не менее охватывает «поверхностные» слои сознания (или совсем не те, которые связаны с работой интуиции). Образно говоря, интуиция идет от разума, а вера – от души.

Феномен веры, несомненно, связан с будущим, но особенно это важно для веры в тайнознании. В Послании к евреям Апостола Павла читаем: «1. Вера же есть осуществление ожидаемого и уверенность в невидимом. 2. В ней свидетельствованы древние. 3. Верою познаем, что веки устроены словом Божиим, так что из невидимого произошло видимое» [9,с.316]. Комментатор «Толковой Библии» разъясняет это высказывание так: «Сущность веры усматривается, прежде всего, в осуществлении ожидаемого, под чем понимаются обетованные блага будущего. Относительно невидимого вера является тем самым, что осязание и непосредственное созерцание относительно видимого» [13,с.475].

В тайнознании вера – это приближение реального, ожидаемого, желаемого. Генетические корни веры лежат именно в стремлении человеческого сознания к знанию будущего и к самому будущему. Цель знатока тайны – предупредить и, по возможности, помочь избежать плохих и трагических событий, заверив адепта, что нужно верить в лучшее. А чтобы плохие события не сбылись, необходимо работать над своей духовностью.

Если обобщить все вышеизложенное, можно сделать *вывод*, что вера является гносеологическим и мировоззренческим, и в первую очередь аксиологическим фундаментом тайнознания. Именно вера позволяет человеческому сознанию, интенциональному по своей природе, выйти за границы реальной действительности в область инобытия – тайного, невидимого, трансцендентного. Именно на основании веры (и как доверия, и как достоверности) в тайнознании открываются и постигаются

вещи невидимые. Таким образом, значение веры для тайнознания можно охарактеризовать следующим образом. Во–первых, вера обеспечивает воспроизведение в сознании знатока тайны реальности, иной по отношению к чувственному восприятию, – реальности трансцендентной и трансцендентальной. Здесь вера выполняет и гносеологическую, и мировоззренческую функции. Во–вторых, смысл веры раскрывается через личное действие самого знатока тайны либо в слове, мысли, либо в поступке, практическом деянии. Здесь вера выполняет, прежде всего, аксиологическую функцию, придавая ценностный смысл содержанию разных модификаций тайнознания и формам их практического применения.

Список использованных источников

1. Гринева Н.В. Вера как культурно–исторический коррелятор. Тайнознание и мировоззрение / Н.В.Гринева // Вісник Харк. нац. ун–ту ім. В.Н.Каразіна. Сер. Теорія культури і філософія науки. – 2003. – № 579–1. – С. 66–71.

2. Гриньова Н.В. Таємнознавство як предмет філософської рефлексії: доцільність легітимації і можливості концептуалізації / Н.В.Гриньова // Мультиверсум, Філософський альманах. –2008. – Вип.73 – С.150 – 158.

3. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / У.Джеймс. – М.: Наука, 1993. – 391 с.

5. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А.Ильин. – М.: Республика, 1993. – 430с.

6. Кураев А.О вере и знании – без антиномий / А.Кураев // Вопросы философии. – 1992. – № 7 – С. 45–63.

7. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С.Б.Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С.18–35.

8. Лосева И.Н. Миф и религия в отношении к рациональному познанию / И.Н.Лосева // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 64–76.

9. Новый Завет [текст]. – М.: Московская Патриархия, 1988. – 342 с.

10. Розеншток–Хюсси О. Речь и действительность / О.Розеншток–Хюсси; [пер. с англ. Л.В. Махлина]. – М.: Лабиринт, 1994. – 213 с.

11. Ромм В.В. К методике палеохореографического анализа / В.В.Ромм. – Новосибирск: Кн.изд–во, 1994. –217 с.

12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: [в 2–х т.] / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика,1989. – Т.2. – 1989. – 328 с.

13. Толковая Библия. Новый Завет [текст]. – СПб., 1911–1913.

14. Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти / В.І.Шинкарук // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996.–С. 8–62.

Grinjova, N.V. Faith and Superknowledge: Faith Axiological Aspect

The article is devoted to the faith phenomenon investigation and its axiological aspect under the formation of a subject knowledge and outlook, who possesses superknowledge. It was proved that faith praides the human consciousness, intential by its nature, the possibility to extend the reality boundaries into mysterious, intangible and transcendential supernature. It was proved that faith axiological function can be not only the mechanism of individualization but the mechanism of its socialization.

Key words: *superknowledge, axiological aspect, phenomenon, supervalue, faith.*

УДК 130.33:331.101.64.000.141

Поліщук О.С.

Філософський погляд на колективну дію

Розглянуто колектив крізь призму соціальної групи. Розкрито основи об'єднання індивідів у колектив. З'ясовано вплив колективної дії на суспільство та політичні процеси, що відбуваються в ньому. Виокремлено негативні фактори колективної дії у перехідних суспільствах.

Ключові слова: *індивід, соціальна група, колектив, дія, колективна дія.*

Відколи існує світ, людство замислювалося над своєю роллю у ньому. У зв'язку з цим сьогодні існує чимало різних теорій і досліджень з цієї проблеми. Однак ми мало замислюємося над тим, що всі зміни, які відбулися у світі, зробила не одна людина, а група людей. Адже сама по собі людина не може завдати значного впливу, а лише у взаємодії з іншими, подібними собі. Крім цього, людина перебуває і розвивається у суспільстві, адже поза суспільством вона просто не зможе існувати.

Зважаючи на цю особливість, доцільно звернути увагу на те, що суспільство має складну, розгалужену та нестабільну соціальну структуру, основою якої є колектив. Людина протягом свого життя перебуває у різних колективах, які здійснюють той чи інший вплив на неї. Іншими словами, відбувається процес соціалізації, в ході якого людина засвоює відповідні традиції, звичаї, цінності. Тобто, перебуваючи у колективі, людина вдається до відповідної дії колективної дії.

Саме колективна дія є важливим суспільним явищем у становленні особистості. Адже у сучасну епоху в суспільстві відбувається раціоналізація процесів соціального життя, з'являються різні суспільні установи, в основі діяльності яких перебувають колективи.

Дослідження колективної дії як соціально–філософської категорії зустрічається у працях іноземних учених Д.Белла, Е.Тоффлера, А.Турена, які в основу поділу суспільства на групи поклали не власність, а цінності, знання, володіння інформацією, наукову компетенцію тощо. Доцільно зазначити, що серед зарубіжних дослідників чільне місце відводиться М.Олсону, який розвинув основи економічної теорії суспільних благ, розкрив природу такого явища як лобізм, а також проаналізував причини виникнення держави, політичних партій і профспілок.

Серед вітчизняних дослідників, варто відзначити таких, як В.Андрущенко, В.Бех, М.Бойченко, М.Михальченко та інші, які у своїх працях звертають увагу на організаційні та саморганізаційні процеси у суспільствах, розкривають вплив партій та інших політичних інститутів на соціально–політичне буття індивіда. Зокрема, у розвиток цього суспільного явища значний внесок здійснила Л.Никифорова, яка, досліджуючи

колективні дії індивідів, відзначила, що така дія висвічує особливості їх соціалізації, де об'єднуючим началом виступає колективний розум .

Метою статті є аналіз колективної дії як соціально–філософської категорії. Завдання статті: розглянути колектив через призму соціальної групи, розкрити аспекти колективної дії у суспільстві.

Тож, бути людиною – означає бути залученим у відносини з іншими людьми й зі світом, відчути, що світ – це об'єктивна реальність, яку можна пізнати. Тварини, що злилися з реальністю, не можуть мати з нею ніяких відносин: вони – створіння простих контактів. Тим часом, зазначає П.Фрейре, виокремлення людини зі світу і відкритість для світу визначає її як істоту відносин [13,с.19].

Людські відносини зі світом множинні за своєю суттю. Коли перед людиною постають різноманітні труднощі чи перепони, її реагування не обмежується лише якоюсь однією моделлю поведінки. Люди організовуються, шукають найкращого рішення, перевіряють самих себе, діють самостійно або об'єднуються у відповідні соціальні групи.

Тому, на наше переконання, однією з особливостей розвитку індивіда, є його перебування у соціальних групах. Соціальні групи – одна з структурних одиниць соціуму, на що звертається увага у багатьох соціально–філософських концепціях. Соціальні групи – це відносно стійкі єдності людей, які мають спільні інтереси, цінності та норми поведінки, що історично сформувалися у межах конкретного суспільства. Однак соціальна група – це обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального середовища на основі специфіки діяльності, соціальної належності тощо.

Залежно від компактності, форм зв'язків і кількості учасників соціальні групи, у межах сучасної соціально–філософської думки, розрізняють: за розміром – мікросоціальні (малі), локальні (середні), мікросоціальні (великі); за соціальним статусом – формальні (офіційні) та неформальні (неофіційні); за безпосередністю зв'язків – реальні (контактні) та умові тощо. Розміри, структура і склад соціальної групи визначаються цілями, завдяки яким вона набула буттєвого статусу. Найпоширенішою є класифікація груп за розміром [8]. Адже саме розмір, під яким розуміється чисельність, може вказати на ефективність функціонування такої групи.

Проте таке тлумачення, на наш погляд, помилкове, адже та чи інша соціальна група може бути як пасивною, так і активною, не залежно від розміру. В даному випадку, варто погодитися з думкою М.Олсона, який зазначає, що розмір соціальної групи залежить у першу чергу від її активності у суспільстві, а не від чисельності [6,с.115].

Аналізуючи активність соціальних груп, доцільно відзначити, що вона у більшості випадків залежить від колективу та індивідів, які входять до нього. Адже колектив – це сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю, спільними інтересами, що заняті вирішенням конкретних завдань суспільства [11,с.265].

Зважаючи на вищезазначене визначення, чітко стає зрозумілим, що основу колективу, як і соціальної групи, становить людина, яка постійно діє, а відповідно і діятиме колектив. Дія – це така форма активності, котра здатна до не обмеженого якимись зовні заданими рамками перегляду та вдосконалення програм, які знаходяться в її основі, а до обмеженого «перепрограмування». У цьому змісті дія – це принципово відкрита система, здатна до вільного саморозвитку в рамках охоплюючого її універсуму.

Оскільки індивіди об'єднуються у колективи відповідно до своїх інтересів, переконань, то в такому разі стає зрозумілим, що колектив діятиме відповідно до потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних норм індивідів, які складатимуть цей колектив, і ця дія носитиме цілеспрямований характер.

Отже, цілеспрямована дія є суттєвою, невід'ємною рисою будь–якого колективу. Без неї неможливе існування колективу. Вона являє собою основу культури, рушійну силу розвитку суспільства, тому колектив є суб'єктом дії, яка здійснюється багатьма людьми.

Колективна дія має свої характеристики: цілі, умови, засоби, мотиви, стимули і, власне, процеси її реалізації та використання, а також результат дії. Щодо цілей, то вони є відображенням потреб, інтересів, норм, змісту і характеру ціннісних орієнтацій [4].

Зважаючи на такі характеристики колективної дії, можна погодитися з тим, що вона здійснює вплив на суспільство і безпосередньо на особистість. З приводу цього Л.Клеманська зазначає, що люди усвідомлюють свій спільний інтерес і можуть організувати колективну дію для реалізації спільного інтересу. Так, ті, хто живуть на певній території, можуть організуватися, щоб не допустити, скажімо, побудови дороги через їхню місцевість, де вони проживають. Індивіди як збільшують, так і обмежують свої власні свободи, вступаючи у такі соціальні групи, як колективи. Але яким би не було обмеження, результативність спільних дій у колективі перевищує індивідуальну результативність, дозволяє індивіду та колективу в цілому досягти визначених цілей, в той же час створюючи спільну підтримку [2,с.56]. Крім цього, колективи для вирішення власних інтересів також можуть об'єднуватися з іншими і діяти з ними разом, щоб відстояти свої інтереси.

Однак трапляється, що колективна дія, яка є результатом діяльності не однієї соціальної групи, а декількох, була нераціональною і виявилася неефективною, тобто колектив не досяг поставленої мети, а це означає, що індивід, також не досяг її. Що ж тоді?

З цього приводу М.Олсон зазначає: ідея, що групи схильні діяти на підтримку своїх групових інтересів, має нібито логічно випливати з широко розповсюдженої презумпції раціональної, спрямованої на захист своїх інтересів поведінки. Іншими словами, якщо члени якоїсь групи мають спільний інтерес або мету, то навіть коли жоден з них не досягне цієї мети, вважалося логічним, що особи цієї групи, якщо вони є раціональними і корисливими, будуть діяти в ім'я досягнення цієї мети [6,с.101]. Тобто мова іде про ідею, яка стимулювала колективну дію.

Подібну ідею започаткував К.Маркс. У своїй теорії він наголошував на те, що індивіди, групи об'єднуються навколо спільного інтересу і кожна з об'єднаних груп буде сприяти задоволенню цього інтересу [1].

Така колективна дія можлива, але у суспільствах тоталітарної системи. Адже у колективах такої системи індивідові потрібно зовсім мало, крім цього індивід зазнає тиску і, як результат, починає діяти відповідно до вимог колективу. Наслідком такої дії є досягнення загальної мети і задоволення своїх потреб. У суспільствах демократичного типу спостерігається інша ситуація: корислива, раціональна людина не буде діяти задля реалізації спільних чи групових інтересів. У такий спосіб індивід, який не хоче діяти в інтересах групи чи колективу, зменшує його розміри.

Отже, з наведеного стає зрозумілим, що колективна дія буде ефективною лише у випадку, коли інтереси індивіда співпадуть з інтересами колективу.

Тож, починаючи з Маркса, колективна дія розглядається як важливий аспект соціальних відносин. Звідси – розвиток дослідження вищезазначеного концепту в контексті соціальної теорії, вивчення його зв'язку з такими явищами, як влада, панування, експлуатація (представлені у роботах М.Вебера), з одного боку, та група, ідентичність, колективна дія – з іншого [3,с.227].

Якщо ж розглядати колективну дію як сукупність дій групи індивідів, що входять до неї, то тут виникає питання, наскільки групи індивідів будуть зацікавлені у досягненні відповідних благ. Адже колективний добробут залежить не від числа учасників, а від того, наскільки помітними є дії кожного індивіда. І, як приклад, М.Олсон будує модель–проблему «зайців–безбілетників». Суть цієї моделі полягає в наступному: завжди, коли людину неможливо усунути від отримання благ, які отримують всі інші, кожна людина мотивується не вносити свій вклад у спільні зусилля, але користуватиметься зусиллями інших. Якщо всі учасники колективу вибирають «заячу» модель поведінки, то колективне благо не створюється. Спокуса «безбілетництва», однак, може домінувати в процесі прийняття рішень, і тому все закінчується тим, що ніхто нічого не бажає. Крім того, деякі можуть створювати блага, в той час як інші – «безбілетничати», що призведе до меншого, ніж оптимальний, рівня забезпечення колективного добробуту [6,с.140].

Така модель є надзвичайно корисною для пояснення того, як цілком раціональні індивідууми можуть показувати, за деяких обставин, результати, які не є «раціональними», якщо аналізувати, з точки зору зацікавлених осіб.

Приклади цієї моделі найяскравіше простежуються у політичних процесах. Адже політичні процеси виступають у вигляді державно–організованої діяльності, яку здійснює колектив чи навіть група колективів. Саме держава на сьогоднішній день формує способи підготовки керівників та забезпечує функціонування політичного сектора. Керівництво, парламент, партії, органи місцевого самоврядування, профспілки сприяють розвитку суспільства, організовуючи суспільне життя згідно зі спільними правилами, тобто колективи, які здійснюють управління, в такий спосіб намагаються спрямовувати дію на важливі соціально–політичні проблеми з метою їх розв'язання.

Доцільно зазначити, що в більшості випадків державно–організована діяльність здійснюється колегіально, отже діяльність конкретного індивіда буде опосередковуватися участю в колективній діяльності. При цьому учасники діяльності є не її суб'єктами, а компонентами сукупної державної діяльності, спрямованої на досягнення державного результату: в цьому разі держава «мислить», «вирішує», «діє».

Зважаючи на цю особливість, учасники, залишаючись самими собою, «підключаються» до колективного процесу діяльності, здійснення якого опосередковано державою. Це означає, що коли в звичайному розумінні операції і процедури діяльності можуть бути локалізовані на окремій людині, тобто «зняті» і привласнені нею, то в державно–організованій діяльності операції і процедури розподілені між учасниками процесу, тобто фактично всіма громадянами держави.

Із цього приводу В.Франкл у своїй роботі «Людина у пошуках смислу» зазначав, що теза «дія випливає з буття» – це лише половина правди; друга ж її половина звучить так: «Буття випливає з дії» [12,с.251].

Таким чином, державно–організована діяльність, колективна дія не є чимось відчуженим і надлюдським: акти дій, як і раніше, належать людям, просто самі люди стають понад своє звичайне буття ще й учасниками процесу. Їх діяльність у рамках колективної дії процесуалізується, а слідом за цим і акти дії окремих людей стають приватними моментами колективної дії, яка не належить нікому з людей окремо, а тільки колективу в цілому. Єднальним моментом такої колективної дії є результат як інтегруючий момент колективної діяльності: в результаті колективної діяльності в загальному вигляді наявний результат діяльності кожного індивіда.

Звідси випливає, що колективна діяльність є типом опосередковування суспільних відносин, а це робить уявлення про колективну діяльність найважливішим засобом проникнення в суть державних відносин.

Ще одним прикладом колективної дії є парламенти. У цьому випадку достатньо згадати структуру українського парламенту – коаліція і опозиція. Однак, незважаючи на такий поділ, парламент виступає як колектив, і від раціональної діяльності його буде досягнуте суспільне благо. Насправді, спостерігається інша картина: всі, хто увійшов до парламентської коаліції, намагаються діяти відповідно до суспільних потреб, опозиція – це як ті «безбілетники», які раціонально не діють, але користуються тими ж суспільними благами. І таких прикладів можна навести безліч.

З приводу цього є цікавою думка Я.Петро, який, досліджуючи політичну культуру та її особливості у суспільствах різного політичного устрою, зазначив, що політика – це колективна дія, яка в свою чергу базується на довірі та здібності співпраці [7].

Одночасно політика – це конфлікт і конкуренція. Завдання політичної культури у такій політиці знайти певний баланс між співпрацею і конкуренцією, що знову залежить від базисного процесу усуспільнення чи соціалізації, та в який спосіб цей процес усуспільнення впливає на розвиток довіри й недовіри кожного індивіда в суспільстві. Іншими словами, ефективність колективної дії залежить і від атмосфери у самому колективові – довіри, конфліктів, конкуренції тощо.

Досить невизначеною є колективна дія у суспільствах, що перебувають на перехідному етапі свого розвитку. Проблема полягає у тому, що в таких суспільствах не існує організованих, кристалізованих, консолідованих політичних сил у формі політичних партій, які мали б здорові політичні сили й добре намічений шлях для осягнення цих цілей. Навіть у сучасній ситуації у більшості керівників політичних партій вражає відсутність стратегічного мислення. У закулісній боротьбі все зосереджене на тому, як би позбутися діючого президента, здобути владу, й не треба повністю виключати факту, що до цього можна прийти, бо політика – це мистецтво можливого. Всі волають, що буде краще, але ніхто не пропонує ані політичної, ані економічної розв'язки питань, які зависли над Україною. Радше, і в минулому, і в сучасному йдеться про забезпечення особистих клановых інтересів. Цьому сприяє складна організація суспільства.

З цього приводу О.Рудик зазначає, що українське суспільство має великий соціальний потенціал, тобто усю сукупність суспільних та індивідуальних можливостей щодо колективних дій у різних сферах суспільного

життя. Однак, як попереджає більшість науковців, цей потенціал може бути як активним, так і пасивним, тобто позитивним і негативним. Перехід соціального потенціалу в активну фазу є справою часу й умов – своїх у кожній конкретній країні. Цілком природно, що суспільство й державу цікавить розвиток так званого продуктивного (позитивна колективна дія), а не негативного (деструктивна колективна дія) соціального капіталу. Останній немає нічого спільного із сучасною моделлю ліберальної демократії, оскільки є результатом розвитку кримінальних, напівкримінальних і девіантних зв'язків між індивідами [10]. Кумівство, клановість, сімейність є тими небажаними колективними діями, які руйнують не лише основи демократії, а й сучасну ринкову економіку і суспільні відносини в цілому. Для уникнення такої ситуації необхідно, щоб відповідні колективи, які представляють певні інститути, діяли на основі набору формальних правил і створили прозорість відносин.

Варто зазначити, що колективна дія, на переконання О.Резнік, – це дія мобілізованих соціальних ресурсів [9,с.150–159]. З цим не можна не погодитися, адже для того, щоб досягти поставленої мети, учасники колективу – індивіду мобілізують усі свої сили. Прикладом цього є соціально–політична активність громадсько–політичних рухів, яка проявляється у більшості плюралістичних суспільствах у вигляді протестів і стає звичайним явищем, оскільки завжди існує незадоволення в масах. Прикладом цього є страйки та маніфестації різних індивідів. Зокрема, можна відзначити, що підприємці, почувши про прийняття нового податкового кодексу, об'єдналися і вимагали його відхилення владою. В такому випадку відбувся конфлікт між діями двох протилежних колективів: влади і підприємців. Для досягнення поставленої мети учасники колективу – індивіди мобілізували усі свої ресурси. Але своєї мети досяг той колектив, який був більш організованим і діяв раціонально.

Отже, із наведених прикладів, логічно, стає зрозумілим, що індивіди є соціальним ресурсом і капіталом колективу, дія якого залежатиме виключно від дії кожного індивіда – члена колективу.

Таким чином, **з**важаючи на наведені аспекти колективної дії, доцільно відзначити, що це дія окремих індивідів, які об'єднуються в соціальну групу. Метою таких об'єднань виступає задоволення або захист своїх інтересів, потреб, переконань тощо. Тому колективна дія – це об'єктивний показник свідомості, який унеможливлює зупинення історії. Враховуючи ту особливість, що більшість суспільства сьогодні переслідує матеріальні інтереси, то метою колективної дії є досягнення таких же блага.

Зрозуміло, що це лише окремі філософські роздуми щодо колективної дії, однак вони ставлять перед науковцями чимало запитань, які потребують наукового обґрунтування. Серед них можна навести такі, як аксіологічна основа колективної дії, онтологія колективної дії тощо.

Список використаних джерел

1. Вступ до філософії : Історико–філософська пропедевтика : Підручник / Г.І.Волинка, В.І.Гусєв, І.В.Огородник, Ю.О.Федів; [За ред. Г. І. Волинки]. – К.: Вища школа, 1999. – 624 с.

2. Климанська Л. Соціально–комунікативні технології в політиці. Таємниці політичної «кухні» / Л.Климанська. – Львів: Вид–во Нац. ун–ту «Львів. Політехніка». – 2007. – 332 с.

3. Мангайм Карл. Ідеологія та утопія. / Пер. з нім. В.Швед – К. : ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008. – 370 с.

4. Надольний І.Ф. Філософія: навч. посіб. / Л.В.Губерський, І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф.Надольного. – 7–ме вид., стер. – К. : Вікар, 2010. – 455 с.

5. Никифорова Л. Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства / Л.А.Никифорова // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред.. В.В.Лях. – Вип. 48 – К. : Центр духовної культури. – 2005. – №48. – С.200–207.

6. Олсон Мантур. Логика коллективных действий: Общественные блага и теория групп: / Мантур Олсон; [пер. с англ]. – М.: Фонд Экономической Инициативы, 1995. – 165 с.

7. Петро Я. Політична культура [Електронний ресурс] / Я.Петро. – Режим доступу: http://www.kmfoundation.com/p–2_2_publications_ukrainian–lan––alan–ua–id–74–a–.html

8. Причерій Є.М. Філософія: підручник – 3–тє вид. / Є.М.Причепій, А.М.Черній, Л.А.Чекаль – К. : Академвидав, 2009. – 592 с.

9. Резнік О. Пояснювальні можливості теоретичних підходів до вивчення чинників громадянських практик / О.С.Резнік // Український соціум. – 2009. – № 4 (31). – С. 150–159.

10. Рудик О. Соціальний капітал і демократія [Електронний ресурс] / О.Рудик // Діалог: Проект «Україна» – 2008. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=13153

11. Философский энциклопедический словарь / [Гл. ред. Л.Ф.Ильичев и др.]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

12. Франкл В. Человек в поисках смысла / Пер. с англ.. и нем.; Общ. ред. Л.Я.Розмана, Д.А.Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

13. Фрейре Пауло. Формування критичної свідомості / П.Фрейре; [з англ.. пер. О.Дем'янчук]. – К.: Юніверс, 2003. – 176 с.

Полищук А.С. Философский взгляд на коллективное действие

Рассмотрено коллектив сквозь призму социальной группы. Раскрыто основы объединения индивидов в коллектив. Установлено влияние коллективного действия на общество и политические процессы, что происходят в нем. Выделено негативные факторы коллективного действия в переходных обществах.

Ключевые слова: *индивид, социальная группа, коллектив, действие, коллективное действие.*

Polishchuk, A.S. Philosophic View at the Collective Action

Collective through the prism of social group is examined. The bases of individuals' association in the collective are revealed. The influence of the collective action onto the society and political processes, which take place in it, is determined. Negative factors of collective action in transitive societies are singled out.

Key words: *individual, social group, collective, action, collective action.*

УДК 112.316.42

Столярчук О.С.

Шляхи в минуле: оцінка його репрезентації

Аналізуються історіографічні достовірності репрезентації минулого та переосмислюється підхід до вивчення історичної дійсності.

Ключові слова: *історія, соціальна пам'ять, традиція, об'єкт, суб'єкт, епістемологія, істина.*

Міркування про проблему оцінки історіографічної достовірності минулого, потрібно розуміти, в різних контекстах репрезентовано різними способами і з різними цілями. При цьому професійна історіографія, поповнюючи історичну дисципліну новими знаннями, складає тільки невелику частину загальних репрезентацій минулого. Крім неї існують соціальна пам'ять, естетичні репрезентації (наприклад, кінофільми) і популярна історіографія (історія, написана для широкого загалу, а не тільки для академічного співтовариства істориків).

Не можна забувати і про індивідуальну пам'ять, яка у великій мірі залежить від пам'яті соціальної. У всіх цих випадках мова йде про виробництво історичної репрезентації. А так як репрезентації об'єктивні і, отже, доступні нашому дослідженню, вони вкладаються у велику концептуальну рубрику культурних продуктів у цілому.

Питання про те, як ми повинні відноситися до цих різних типів репрезентації, зовсім не просте. В дійсності, історична дисципліна з самого початку її існування завжди була тісно пов'язана з конкретною державою, нацією, етносом, релігійними інтересами та перевагами. Імпліцитно, а часто і найочевиднішим чином, велика частина професійної історії обслуговувала державу. Проте цей факт не означає, що епістеміологічні критерії не повинні враховуватися. Безумовно, спочатку невизначений статус історії як дисципліни дає їй можливість абсолютно невимушено надавати значення епістеміологічним критеріям історичної роботи, і не відступати від іманентної історіографії в національних, етнічних, релігійних, політичних, державних і інших зобов'язаннях. З самого початку існування історії як академічної дисципліни йде війна між обов'язком істориків слідувати ряду процедур дисциплінарної об'єктивності і тим, що ми називаємо «зобов'язанням зобов'язань». Історики з їх конкретними мотивами, статусом, лояльністю до влади та ін. вимушені брати на себе це «зобов'язання», так як від нього нерідко залежить сама можливість виконати і завершити почате дослідження, а крім того, історикам завжди потрібна їх аудиторія.

Навіть якщо б це було не так, самі по собі об'єкти історичного дослідження є продуктами зобов'язань, узятих на себе людьми по відношенню

до певного співтовариства. Бенедикт Андерсон підкреслив, що всі людські співтовариства на рівні малих, «обличчям-до-обличчя» груп лише «уявних» в своєму існуванні, тому що люди не можуть побачити ці співтовариства (як ми бачимо Росію, Францію, США) [1]. Якщо ми мислимо історично, то навіть невелике село не може бути «видимим», оскільки минуле приховане від нас. Тому село, і навіть родина, розглядається в контексті часу як уявні співтовариства, та їх імажинативність потребує зобов'язань, в першу чергу, по відношенню до цієї конструкції, а не до тієї або якоїсь іншої. Іншими словами, історичний об'єкт підпорядкований епістемології. При цьому її значення зростає в контексті історіографічних досліджень. Статус багатьох найбільш важливих історіографічних об'єктів означає, що історики не мають права говорити про одну істину історії. Історія може цілком законно конструюватися різними способами. Це не означає, проте, що будь-яка конструкція минулого обґрунтована. Неминуче «зобов'язання зобов'язань» істориків не скасовує базові епістеміологічні правила історіописання, а саме – не заставляє формувати твердження, вступаючи в суперечності з очевидністю, і не вимушує представляти як можна правдоподібнішими ті свідчення, які ці твердження підтримують.

Епістемологічна сторона професійної історіографії чітко відокремлює роботу професійного історика від репрезентацій минулого, представлених соціальною пам'яттю, художніми і розважальними жанрами. Що стосується популярної історії, то вона не так різко відокремлена від професійної історіографії.

Має бути просто лише одна річ: перевірені часом методи, які мінімізують можливість робити помилкові висновки про минуле і збільшують вірогідність висновків, які можуть бути достеменними. Але в професійній історіографії істина далеко не єдиний критерій, яким ми кваліфікуємо якість дослідження. Точніше кажучи – це важливий критерій, це конститутивний критерій, оскільки своєю вимогою істинності (і це відсилає назад, мало не до Цицерона) він відокремлює історію від інших форм літератури [2]. Проте існують і інші критерії, які застосовують до оцінки історичних робіт. Наприклад – методологічна оригінальність(навіть в разі некоректного вживання методу), оригінальність в самій суті підходу до історії, що створює можливість виникнення інсайтів в процесі пізнання світу. Виходить, що епістеміологічний критерій безпосередньо співіснує з іншими критеріями, за допомогою яких оцінюють якість якогось історичного дослідження минулого.

У ряді областей сучасної історичної дисципліни важливість історичної епістеміології до недавнього минулого недооцінювалися. Усередині домінуючої сьогодні парадигми – культурної історії – немало істориків час від часу хотіли б прославити міркування соціальної і політичної утилітарності над епістемологією, не помічаючи очевидних недоліків тих історичних праць, які, як їм здається, політично схвалюють так звану правильну позицію (яка б ця позиція не була). Недоліки тих історичних робіт, які дуже вільно і невимушено грають зі свідченнями і доказами, стають помітні лише в самому кінці дослідження, коли історики, керуючись своїм інтересом до вибраного предмету, починають критично використовувати базу даних і аргументи, що пов'язують ці дані з тими твердженнями, які вони сформулювали.

Професійні історики зазвичай не дуже ретельно осмислюють свої репрезентації, як це роблять (або повинні робити) професіонали, але вони, звичайно, теж знаходяться під впливом «цицеронівської вимоги», принаймні, прагнуть довести, що вони говорять правду. Спробуємо лише вельми коротко торкнутися проблеми стосунків між професійною та іншими типами історіографії. Термін пам'ять так, як він вживається в контексті досліджень «соціальної пам'яті», відноситься до певної безлічі тісно переплетених, але і концептуально таких, що різняться феноменів. Тут термін пам'ять має три основні значення. По-перше, пам'ять може відноситься до пам'яті, яку індивіди отримують в ході набуття досвіду минулого: у цьому сенсі ми звертаємося до пам'яті як до пам'яті досвіду. У контексті соціальної пам'яті вельми цікаво те, яким чином пам'ять досвіду проявляє себе колективно. «Соціальна» або «колективна» пам'ять є пам'яттю груп про деякі історичні події або ситуації, в яких вони брали участь. Наприклад, групи людей, що брали участь в обороні Києва або в битвах при Арденнах, володіють колективною пам'яттю про ці події і про ті умови, в яких вони тоді жили. Ті, хто почув про вбивство Джона Кеннеді по радіо і телебаченню і потім обговорював це зі своїми друзями і колегами; ті, хто пережив колапс НДР і СРСР, – точно також мають подібну

По-друге, термін «пам'ять» може означати те, що ми зазвичай називаємо «традицією». Традиція є термін, що відноситься до набору вірувань і практик, який успадковується від минулого і має велике значення саме у зв'язку з цим спадкоємством. Найбільш яскравим прикладом традиції є релігія, але сам термін «традиція» застосовний до будь-якої безлічі практик, які здійснюються на основі еталону, успадкованого від минулого. Використання терміну «пам'ять» для позначення традиції є надійним засобом перетворити широкомасштабний соціальний феномен «персональний» і ближчий. Нарешті третє явище, яке часто визначають як пам'ять, є *комеморація* (сукупність культурних форм, що сприяють підтримуванню пам'яті про події, особи, ідеї**).** Тут прослідкується очевидна спроба утримати і приєднати минуле життя до пам'яті досвіду, яка інакше просто зникне (наприклад, пам'ять про Велику Громадянську війну) або укріпити традицію, яка як і всі традиції, для того, щоб жити потребує постійної підтримки (наприклад, святкування Паски або Різдва).

Як історія та пам'ять відносяться одне до одного в контексті проблеми різниці між істиною і цінністю. Потрібно, безумовно, прийняти до уваги той факт, що історія вимагає свого об'єкта. Але, історичний об'єкт не знаходиться тут, перед нами, готовий для дослідження. Об'єкт історії уявляємо. Звичайно, в деякому розумінні кожна дисципліна уявляє свою безліч об'єктів, і в цьому відношенні історія не відрізняється від фізики, хімії або аналітичної філософії. Але від інших дисциплін історію чітко відокремлює той факт, що її об'єкти є об'єктами масової свідомості. Філософ може безстрашно конструювати абсолютно теоретичний об'єкт – такий, наприклад, як Світ Мізків-в-бочці, або людини, що сприймає реальність у формі, властивому сприйняттю кожному. Після того він здійснює філософську рефлексію того об'єкта. Конвенціонально історики не володіють таким привілеєм: об'єкти, про яких вони пишуть, повинні існувати не тільки в їх свідомості, але і свідомості багатьох інших людей. Ці об'єкти повинні існувати як у минулому, так в сьогоденні вони можуть бути такими не в основі пам'яті, що розуміється у всіх її пересічних сенсах іншими словами, ми повинні дивитись на неї, як можливість робити

пам'ять. Завдяки пам'яті суб'єкт спроможний примножувати свій минулий досвід, нагромаджувати знання й оперувати в уяві та мисленні образами.

Когнітивною підставою можливості альтернативних історичних реконструкцій є методологічно виправдане уявлення про невизначеність теорії емпіричними даними, в даному випадку – історичними джерелами. Величезним масивом історичних документів є свідоцтва повсякденного життя. Серед новгородських берестяних грамот виявлені господарські розпорядження, уривки будинкових книг і навіть листівки про кохання. Подібні історичні документи, як правило, містять індексні вирази, тобто вислови, що містять покажчики екологічного (я, мені, моє), що персоніфікує (він, вона, вони) і просторово-часового (сьогодні, завтра, вчора, там, тут, поряд, неподалік и т.п.) характеру. Особливість індексів полягає в тому, що вони відносні до контексту. Це означає, що їм неможливо надати значення, інакше як в рамках контексту їх вживання. Програмне вивчення формальних властивостей природних мов свідчить про те, що їх вичерпне переведення в «об'єктивістські» вислови неможливе, а їх залежність від контексту усунути не можливо. Це означає, що на одному і тому ж корпусі джерел можливі різні історичні реконструкції.

Роздуми професора А.Мегилла про репрезентації минулого зосереджені на найактуальнішій для сучасних істориків темі – на появі в академічної дисципліни «Історія» потужних і агресивних конкурентів: масової популярної історичної прози, «візуальному історії» кінематографа і комп'ютерних ігор, інших форм «історичного шоу-бізнесу» [3]. В сучасному світі історичне знання транслюється людям вже не лише за допомогою класичних освітніх програм, але частіше побічно, наприклад, через журналістські перекази (тих же археологічних сенсацій або архівних знахідок) за допомогою Інтернету і електронних книг. При цьому все більше розмиваються кастові дисциплінарні кордони: соціологи, політологи, психологи, навіть біологи або генетики починають виступати в якості істориків і філософів історії, пропонуючи своє бачення тих або інших історичних проблем, процесів, ситуацій. Історичне академічне і університетське співтовариство втрачає свої монопольні позиції на проблемному полі історичного пізнання. Кращі його представники вчаться адекватно працювати в цих нових умовах. Найяскравішим прикладом може служити італійський історик (спочатку фахівець з естетики Фоми Аквинського) Умберто Еко, першим, як здається, вийшовши з «історіографічного апартеїду». Не менше хворобливо сприймаються «грандами» гуманітаристики і вільні дискусії в Інтернеті, де ігноруються чини, звання, регалії, де критиці і сумніву може бути підданий будь-якій самий наймаститніший авторитет. Незважаючи на всі витрати, корисність такої волі думки і можливості публічного вираження будь-яких ідей і думок не викликає сумнівів. Останніми роками в Інтернеті все частіше з'являються незалежні, сповна компетентні, хоча і викликаючи по формі рецензії на роботи метрів, заставляють задуматися про професіоналізм останніх, а не про «вихованість» їх критиків.

Історики-професіонали віддаляються від епістемології історії, ігнорують історичну теорію; їх кастовим знаком залишається методика, навик, уміння. Історія, нарешті, стає їх ремеслом. Створити яскраву і логічну історичну теорію, нову оболонку для репрезентації історичних фактів зараз може будь-хто – журналіст, письменник, біолог, просто аматор. А знайти, опрацювати, прочитати і тлумачити древній текст повинен

археолог, лінгвіст, філолог і історик. Ці професіонали унікальні лише як «перекладачі» древніх текстів, майстри текстології або реставрації древніх речей, знавці «місць», де можна знайти новий «доказ»: «схожий фрагмент», «таке ж зображення», «цей же тип речі». Сенс втрачає навіть дискусія про терміни опису історії – вони вже давно носять конфеденційний характер, стають даниною моді, преференцією і просто нашвидку обмовляються в передмовах. Теоретичні і епістомологічні проблеми історії зберігають свою актуальність лише в контексті соціальної репрезентації – вони потрібні учням, аматорам, широкому колу читачів і слухачів. Іншим словами, цеховим історикам цікаві методики і навички; новими теоріями їх не здивуєш. А теорія історії виживає лише на подіумі мас-медіа. Теорія і епістемологія історії самі по собі стають шоу-бізнесом. Цивілізації, класи, процеси, патерни, цикли зараз все більше потрібні широкій публіці, а не професіоналам.

По-перше, історія перевіряється не лише і не стільки логіко – епістеміологічно, скільки джерелами, тобто даними, свідченнями, доказами і їх співставленнями. Історик як професіонал повинен піддавати джерело критиці будь-який висновок на історичну тему незалежно від його моральності або користі етично доброго політичного суспільства. Історик не зможе замовчувати або ігнорувати факти історії – навіть ці, які ведуть, скажімо, до зростання ксенофобії. Війни, геноцид, інтриги, масове знищення опозиції, релігійний фанатизм, колоніальні захвати, тендерна дискримінація минулого – неминуче створюють грунт, фон, пусковий механізм для напруги стосунків між людьми, державами, етносами в сьогоденні. Але все це зло невід'ємна частина історичного процесу, а частково і його рушійна сила. В теоріях же, відкидаючи хронологічну шкалу історії, немає нічого расистського або імморального, але соціально-культурна шкода від цих паранаукових вигадок, мабуть, в чомусь порівняна на кшалт з шкодою від пропаганди фашизму. А, скажемо, визнання доцільності пропаганди креаціонізму замість теорії еволюції веде до уступки наукових позицій не у меншій мірі, ніби пропаганда ідеї неповноцінності якої-небудь раси. Непрофесійні історіографії мають бути оцінені істориками лише з погляду достовірності, оригінальності і логічності аргументації. Все інші критерії лукаві і непостійні. А від прийняття непрофесійної думки в ім'я етики не так вже далеко до фальсифікації висновків в ім'я «хорошого суспільства» або «світлого майбутнього»; досвід такий, нехай навіть щирою, а не примусовою партійністю (як, наприклад, у істориків-монархістів або істориків-комуністів) мало привабливий. Навіть ангажована історіографія може бути сповна професійна, а «політкоректне» ж, толерантне історіописання не цікаве публіці і збиткове в інтелектуальному плані. Така історія стане схожа на закадровий текст знаменитого фільму Стенлі Кубрика «Заводний апельсин», або нагадуватиме знаменитий новояз, мислення антиутопічного світу Дж.Оруелла. Історик може критикувати, аналізувати, прогнозувати, викривати; він може собі дозволити пропагувати, виховувати, наставляти, передбачати, спорити і іронізувати. Але не його справа бути цензором і зводити заборони і табу, нехай навіть і дуже етичні.

Проблему, запропоновану до обговорення можна розглядати як найактуальнішу на сучасному етапі. Вона має тривалу історію, яка навряд чи будь-коли закінчиться. Діапазон запропонованих варіантів рішення про те, що історія є лише інтернативна практика, а не об'єктивна, нейтральна наука; що історичне значення належить дискурсу, а не самим об'єктам,

взагалі заперечливих, прикладених критеріїв істинності або вигадки до історичної репрезентації минулого. Універсального критерію істинності в історичній роботі не існує, оскільки і сам історик, і його читач ніколи не збігаються, принаймні, в чомусь одному: у своєму історичному положенні, в особистих обставинах, у припущеннях свого співтовариства, які створюють матрицю індивідуальної думки. Але історія – древня дисципліна, за століття свого існування питання істинності своїх репрезентацій вона, так або так або інакше, вирішити намагалася. Парадокс при цьому полягає в тому, що в історичному знанні теоретичні проблеми не усвідомлюються як такі, не лише істориками. Переважаюча більшість істориків абсолютно нетеоретичні, хоча і думають, що вони теоретики. Вони ніколи не виробляли уніфіцированого критерій оцінки своєї роботи.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества / Бенедикт Андерсон. – М.: Канон-Пресс, 2001.
2. Мак Куллах. О. Правильная история / О.Мак Куллах. – Лондон, 1998.
3. Мегилл А. Историческая эпистемология / А.Мегилл. – М.: Канон, 2007.

Столярчук О.С. Пути в прошлое: оценка его репрезентации

Анализируются историографические достоверности репрезентаций прошлого, переосмысливается подход к изучению исторической действительности.

Ключевые слова: *история, социальная память, традиция, объект, субъект, эпистемология, истина.*

Stoliarchuk, O.S. Courses to the past: assessment of its representation

Historically authentical representation of the past and approach to the study of historical reality are analysed.

Key words: *history, social memory, tradition, object, subject, epistemology, verity.*

УДК 13:82.01

Попов В.Ю.

Космологія тотожності у філософії стоїків

Розглядається стоїчна концепція космологічної ідентичності. Доводиться, що саме стоїки переорієнтували цю модель з космічних глибин до глибин душі людини. Обґрунтовується ідея про те, що стоїцизм позбавляє античну ідентичність партикулярності і надає їй космополітичного характеру.

Ключові слова: *стоїцизм, тотожність, ідентичність, партикуляризм, космополітизм, сродність.*

Дослідження еліністичної філософії становить особливий інтерес і, одночасно, серйозну проблему, оскільки, незважаючи на більш ніж тривалий період її дослідження, вона все ще залишається певною загадкою. Це завдання ускладнюється ще й тим, що до нас дійшов перекручений образ античної філософії, піднесений доксографічною та історіографічною традицією під цілком певним кутом зору, який спроектований орієнтацією на певну філософську традицію. Починаючи з епохи Відродження у колективному портреті античної мудрості виразно виокремлюються лише дві персони - Платона та Аристотеля, всі інші філософи з'являються у вигляді ледве не ліліпутів. Картина-ікона Рафаеля «Афінська школа», центральними фігурами якої є ці два мислителя, є найяскравішим образом цих уявлень. Тим часом, дослідження показують, що античність подарувала світу чимало яскравих особистостей та оригінальних мислителів, вчення яких тонуть у глибині століть. Тим часом, зміна кута зору, того масштабу, з яким ми підходимо до дослідження цих забутих або напівзабутих вчень, дає несподівані результати.

Досягнута в наш час ступінь вивченості античної філософії дозволяє побачити недостатність традиційної – лінійної моделі історії античної філософії, що припускає трактування еллінізму та всієї пізньої античності якщо не як періодів занепаду, то, у всякому разі, нерівноцінних попереднім періодам, насамперед, класичному. Саме таке ставлення вельми характерне стосовно до стоїцизму – школи, яка розпочинає епоху, яку визначають як «стадію епігонів» і яка ж майже завершує її римським періодом. Саме звернення до дослідження стоїчної філософії найбільш яскраво демонструє, що лінійна схема еволюції античної філософії збіднює й спотворює розуміння її внутрішнього змісту та її історичної траєкторії. Разом з тим, буде великим спрощенням проста заміна лінійної схеми циклічно замкнутою моделлю. Синтетичні тенденції, що почали проявлятися вже в епоху еллінізму та повною мірою розгорнулися в епоху пізньої античності, свідчать не просто про повернення до першоджерел, а демонструють новаторські риси. Тільки так можна пояснити риси дивної

подібності, що дозволяють говорити про повторення, і риси принципових відмінностей стосовно попередніх періодів, що спостерігаються в найбільш значимій та оригінальній школі елліністичної філософії – стоїчній. Саме в ній космологічна модель тотожності набуває певної завершеної форми. Разом с тим, стоїки переорієнтували цю модель з космічних глибин до глибин душі людини.

Метою статті є встановлення місця і ролі категорії тотожності у філософських системах давніх та римських стоїків у контексті космологічної парадигми ідентичності.

Зразу треба зазначити, що термін «тотожність» майже не використовувався представниками Давньої Стої. Принаймні у тих фрагментах з творів Зенона, Клеанфа та Хрісіппа, що збереглися до нашого часу, слова *ταύτόν* та *ταύτότης* не вживаються. Стоїки застерігалися вживати ці терміни, що цілком відповідало і їхньому настороженому відношенню до категоріальних схем академіків та перипатетиків. Але це не означає, що ця філософська школа залишалася байдужою до проблем ідентичності. Свідчення давніх авторів підтверджують, що стоїки обговорювали проблему тотожності, але яке рішення вони пропонували? Суперечливі свідчення доксографів не дозволяють з великою точністю відтворити справжні думки стоїків, але, разом з тим, ці ж протиріччя можуть виявитися корисними для інтерпретації цих думок.

Для стоїків, які намагалися повернутися до першоджерел античного філософування, головним залишається питання, поставлене ще Парменідом та Гераклітом: «Що ж існує насправді?» Зенон та Хрісіпп намагалися знайти таку категорію, яка б відображала все існуюче: тілесне та безтілесне. Про ці інтенції стоїчної школи повідомляє відомий доксограф Олександр Афродизійський: «якщо Платон все, що тільки є позначав терміном «Єдине», а Аристотель терміном «Сутнє», то стоїки використовували термін – «Дещо» (Τὸ τί)» [1,с.416].

Чому стоїкам знадобилося вживання цього принципово нового терміну для опису того, що їх попередники розглядали як істинну, самототожну реальність? Перед стоїками встала проблема: як можливо за допомогою одного цілком певного, жорстко зафіксованого терміна, будь то Буття, Єдине або Ідея, адекватно описати незнайомі й скороминущі явища, факти й події, які ще не відбулися або ніколи не відбудуться? Нова методологія стоїків, істотним моментом якої був аналіз мови й логічних структур – очевидно рухливих і мінливих, виникла як реакція на метафізично-догматичні установки філософії класичної епохи та стала відбиттям тих концептуальних пошуків, які формувалися в умовах духовної й інтелектуальної атмосфери епохи еллінізму. Розмаїтість навколишнього світу не повинна бути надмірною, але вона повинне бути істотним для того, щоб викликати розвиток думки. Речі у світі стоїків включені в динаміку явищ, тому їхня онтологія та логіка «не речова», а є логікою та онтологією подій та явищ. Марк Авреліій пізніше резюмує основний зміст цих думок ранніх стоїків у такий спосіб: «...те, що є – це творчі потенції (δυνάμεις γονίμους) існувань, змін та чергувань...»[2,с.416].

Ідея існування послідовно проводилася стоїками й втілена в їхній онтології, гносеології та етиці. Зенон – засновник Стої, що ще говорив про сутності, відводив їм другорядну, пасивну роль у світобудові: вони не мають якостей і зазнають впливу, активний же Логос – творець усього існуючого. Світ за уявленнями стоїків це система, що сама себе відтво-

рює. У світі, що – кращий з усіх світів, є всі і у цьому сенсі він має таку характеристику як «повнота», він самодостатній, оскільки не має потреби в зовнішньому двигуні. Але буття аж ніяк не завершене, тому що воно відкрито для творення, для того нового, яке увесь час у ньому виникає.

Таким чином, давні стоїки наголошували на динамічному характері ідентичності. В той же час вони вважали, що не зважаючи на цю змінність уся дійсність жорстко детермінується єдиною наперед визначеною долею і є гармонічно влаштованою. Ця світова гармонія та взаємопоєднаність відбивається за допомогою терміну οικείωσις (який можна перекласти як «сродність»). Цим терміном стоїки позначали якусь природну властивість, на зразок родинного почуття, що виконує в дійсності роль єдиного принципу. Цей принцип проявляє себе на всіх рівнях миру – від нижчого його щабля до вищої (сфери соціуму) і покликаний виконувати функцію сполучної ланки, що поєднує всі частини існуючого Цілого. Але саме ця «сродність», властива у вигляді почуття самозбереження навіть і найбільш примітивній сфері буття, немов стирає границі між рівнями цього буття та з найбільшою виразністю проявляється там, де межі між родами існуючого, що розрізняються, найбільш очевидні – при переході від тварин до співтовариства людей. Якісна визначеність поступово наростає й у вигляді посиленого родинного почуття вже у формі розуму виразніше всього проявляється в людському співтоваристві. Ця схильність до зближення з собі подібним і злиттю з ним воєдино у ще більшому ступені проявляється у всьому, що причетне розумній природі . За характерним зауваженням Марка Аврелія навіть зірки зібрані разом, ще більше це властиво людям: «все у світі – співналежність», «всі люди є сумісно діючими і співучасниками».

Ідея пріоритету існування над сутністю послідовно проводилася стоїками й втілена в їхній онтології, гносеології та етиці. Зенон – засновник Стої, що ще говорив про сутності, відводив їм другорядну, пасивну роль у світобудові: вони не мають якостей і зазнають впливу, активний же Логос – творець усього існуючого. Світ за уявленнями стоїків це система, що сама себе відтворює. У світі, що є найкращим з усіх світів, є все й, у цьому сенсі, він має таку характеристику як «повнота», він самодостатній, оскільки не має потреби в зовнішньому двигуні. Але буття аж ніяк не завершене, тому що воно відкрито для творіння, для того нового, яке увесь час у ньому виникає.

Ще Давня Стоя проголосила досить незвичний для тодішніх еллінів принцип космополітизму. Так відомий давньогрецький історик та критик стоїцизму Плутарх з цього приводу писав: «Дійсно, державна система засновника стоїчної школи Зенона, що викликає загальне здивування, зводиться до єдиного постулату – щоб ми жили не окремими містами та громадами, які керуються різними законами, а вважали б всіх людей своїми земляками та співвітчизниками, так щоб у нас було загальне життя та єдиний розпорядок, як у стада, що пасеться на спільному пасовищі» [3,с.416].

Таким чином, стоїки намагаються подолати партикулярну ідентичність давніх греків, що знайшла відображення у вченнях Платона та Арістотеля, та проголошують ідеал космологічної єдності всіх людей. Існує глобальна спорідненість всіх людей, всіх живих істот, природи, душі та богів. Вища мета людей – подолати все те, що їх роз'єднує: етнічні, соціальні та державні перешкоди та злитися у космічне братство, створивши вселенську органічну цілісність греків та не-греків, людей та

богів. Саме ця космополітична націленість дозволила вийти стоїцизму за межі давньогрецької філософської ментальності та стати підставою нової мовно-ментальної форми античного філософування – римської.

Творці Pax Romana надихалися стоїчними ідеалами вселюдської ідентичності. Ще в I ст. до н.е. стоїцизм стає основою світогляду багатьох освітчених римлян. Під час бурхливих громадянських війн у ньому шукають втіхи як прибічники цезаризму, так і республіканської реставрації. Саме завдяки стоїцизму, який у Римі набуває етико-практичних форм, антична філософія остаточно позбавляється грекомовної монополії. Перші кроки у цьому напрямку були зроблені Цицероном, якого можна вважати творцем первинної латинської філософської термінології. Він першим зміг довести, що філософувати можливо не лише на грецькій, але й на латинській мові.

Одним з найважливіших понять, що Цицеронові прийшлося перекладати на латину, було поняття тотожності, яке у давньогрецькій мові в залежності від контексту та певних філософських інтерпретацій передавалося словами τό αυτό, ταύτό, ταύτόν, ταύτότης. В основі їх лежав займенник αυτό, який означав сам, самість. У латинській мові, мові воїнів та юристів, не могло бути такого розмаїття словесних висловів для одного й того ж поняття. Давнім римлянам було достатньо двох слів: ipse та idem, одне з яких означає сам, самість, а друге – тотожність або тожсамість. Втім етимологічно вони обидва походять від займенника is – він, тобто їх походження аналогічне грецькому словотворенню.

Саме займенник idem використовує Цицерон при перекладі слова ταύτότης, характеризуючи сутність вчення мегаріків: «... тільки єдине (unum) завжди (собі) подібне (simile) та тотожне (idem) є благом (bonum)» [4,с.123].

Втім, класичний римський стоїцизм, уособленнями якого є вчення Сенеки, Епіктета та Марка Аврелія звертаються до категорії тотожності лише з міркувань практичної філософії. Вселенська космологічна тотожність всього сутнього виступає для них лише засобом обґрунтування особистої самототожності, самодостатності, що розглядається ними цілком у дусі давньостоїчної автаркії та незворушності, хоча при цьому вони відмовляються від асоціальних мотивів.

У Сенеки, Епіктета та особливо у Марка Аврелія ця космологічна ідентологія набуває все більше індивідуалістичних та песимістичних наголосів. Епіктет у своїх діатрибах закликає до збереження внутрішньої свободи як єдиного засобу збереження своєї ідентичності. Проголошуючи началом філософії усвідомлення свого безсилля в необхідних питаннях, він знаходить єдине душевне заспокоєння у ідеї причетності внутрішнього Я самототожній божественній сутності.

Таким чином, стоїчна філософія, що панувала у греко-римському світі майже на протязі чотирьох сторіч (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) переорієнтувала загально-античну модель тотожності у практичну площину, цілковито відкинувши цінність споглядання. Бачення космічного ладу стає для них істотною умовою справжньої чесноти та практичної мудрості. Стоїцизм, особливо у його латинському варіанті, стає підставою космополітичної ідентичності, проголошуючи ідею загальної рівності людей незалежно від їх соціального стану та етнічної належності. Трагічний героїзм стоїків надихав не тільки римських легіонерів, а й став однією з

підстав християнського мучеництва та подвижництва. Втім, це становить предмет подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Фрагменты ранних стоиков. – Т. I. Зенон и его ученики. / Перевод и комментарии А.А.Столярова. – М.: Греко-латинский кабинет, 1998.
2. Аврелий Марк. Размышления / Марк Арелий. – Л.: Лань, 1985.
3. Плутарх. Сочинения / Плутарх. – М.: Мысль, 1983.
4. Цицерон. Философские трактаты / Цицерон. – М.: Наука, 1985.

Попов В.Ю. Космология тождества в философии стоиков

Рассматривается стоическая концепция космологической идентичности. Обосновуется, что именно стоики переориентировали эту модель от космических глубин к глубинам человеческой души. Высказывается идея о том, что стоицизм избавляет античную идентичность партикулярности и придает ей космополитический характер.

Ключевые слова: *стоицизм, тождество, идентичность, партикуляризм, космополитизм, сродность.*

Popov, V.Yu. Cosmological identity in philosophy of the Stoics

The stoical concept of cosmological identity is considered. Justify what exactly the Stoics reoriented this model from space depths to depths of human soul. The idea that stoicism relieves antique identity particularism expresses and gives it cosmopolitanism character.

Key words: *stoicism, identity, particularism, cosmopolitanism cosmopolitism, affiliation.*

УДК 18.177

Стороженко І.Д.

Естетика трагічного як здійснення граничного

Розглядаються проблеми трагічного в контексті сучасного суспільства під впливом постмодерну; розгляд трагічного через діалектичний метод, запропонований у філософії Г.Гегеля; доведено актуальність залучення ідеї внутрішньої естетики у філософсько-естетичний обіг для аналізу художньо-мистецьких проявів, що виражають посттрагічне світовідчуття людини.

Ключові слова: *естетичне, внутрішня естетика, практична естетика, світовідчуття людини, трагічне, постмодерн, консьюмеристска реальність.*

Постмодерн породив практичну естетику, головне призначення якої в тому, щоб естетизувати (знаходити гармонію й красу) в консьюмеристській реальності – по суті «золотити перегній», благословляти вульгарність, велике умаляти й звеличувати мале – для цього треба відмовитись від базових принципів літератури й мистецтва епохи модерна – цілісності, порядку, ієрархії жорстокого розподілу добра і зла, красивого й потворного й т. ін.

Слідом за такою естетикою йдуть і література, і мистецтво. Герой перетворюється спочатку на маленьку людину, а потім на маленького героя, трагедія людини стає глянцевою трагедією чайника, смішне й трагічне змішується; естетична реальність освоєна й осмислена класичною естетикою через роди, види, систему категоріальних маркерів і чітких ціннісних орієнтирів та ідеалів перетворилась по суті на «хаосмос».

Розгляд проблеми війни і миру в суспільстві через історичні рамки сприяє виявленню спрямованості особистості в сучасному суспільстві, а також дає можливість сформулювати й запропонувати рекомендації щодо необхідності осмислити естезис трагедійного мистецтва у зв'язку з руйнуванням цілісності й свідомої детрагізації сучасного суспільства. Спрощення й знищення героїчної особистості спонукає до відродження й удосконалення естетичних процесів у формуванні моральної культури. Виникає потреба в критичному осмисленні колізій особистості в суспільстві та філософському усвідомленні ролі мистецтва в соціальному бутті.

Екзистенціалізм відкрив, що естетика внутрішньої людини складається в трагічних обставинах. Тому наше дослідження присвячено вивченню війни і миру як таких обставин, у яких через трагедію й за допомогою трагедії формуються базові принципи естетичного буття людини. Екзистенціалізм перетворив смерть на центральну проблему

філософії й мистецтва. Важливі для нашого дослідження є ідеї про сутність естетичного як життєставлення до війни і миру, про темпоральність естетичного як втілення його життєтворчої сутності у вигляді трагізму та героїзму обґрунтовується через осмислення праць Аристотеля, Г.Гегеля, К.Леонтьева, А.Панаріна, А.Першиця, К.Ясперса.

Актуальність теми дослідження пояснюється недостатньої увагою до проблеми трагічного в естетичному вимірі війни і миру, що обумовлено специфікою розвитку естетики та обмеженою розробкою проблем героїзму.

Мета дослідження полягає в визначенні характерних особливостей трагедійного світовідчуття й трагедійного мистецтва через можливі актуальні дефініції війни і миру як обставин естетичного буття людини сучасної. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

– проаналізувати механізм оновлення категоріального аспекту естетики, вивчивши процес зміни світоглядних орієнтирів із зовнішнього на внутрішній, від постмодерну до постпостмодерну;

– узагальнити погляди на трагедійне у філософсько-естетичному на художньому дискурсі естетики постпостмодернізму.

Німецький філософ К.Ясперс підкреслює, що знання про людину є трагічне знання. У роботі «про трагічне» він відзначає, що трагічне розпочинається там, де всі свої можливості людина доводить до крайності, знаючи, що загине. Це ніби самоздійснення особистості ціною власного життя. Тому в трагічному знанні є суттєвим, від чого людина потерпає й через що вона гине, що вона бере на себе, перед лицем якої дійсності й у якому вигляді вона віддає своє буття. К.Ясперс виходить з того, що трагічний герой в собі самому несе й своє щастя, і свою любов.

Трагічний герой – носій чогось, що виходить за рамки індивідуального буття, носій влади, принципу, характеру, демона. Трагедія показує людину в її величі, вільній від добра і зла, зазначає К.Ясперс, обґрунтовуючи це положення думкою Платона про те, що з дрібного характеру ні добро, ні зло не походять, а велика натура здатна й на велике зло, і на велике добро. Трагізм існує там, де стикаються сили, кожна з яких вважає себе істинною, на цій підставі К.Ясперс вважає, що істина не єдина, що вона розщеплена й трагедія розкриває зло.

Образ війни виконує трансляційну функцію й загального досвіду культури, пов'язаного з війною, і чисто воєнного досвіду минулих культур. Він також передає розуміння війни попередніми поколіннями й показує її як обов'язковий елемент людського буття. Це змушує осмислити багатющий історичний і сучасний матеріал «людини войовничої», осягти його як складову частину життя, у якому, як відзначав Г.Гегель, мирні й щасливі періоди – порожні сторінки в книзі історії[4]. Гегелівська інтерпретація війни може розкриватися з урахуванням того, що в структурі політико-правового змісту його філософії права виділяються два компоненти:

1) теоретико-історичний;

2)теоретичний.

Г.Гегель попереджає, що погляди на необхідність і моральний момент війни, які він розвиває, становлять собою філософську ідею, тоді як дійсні війни потребують більш конкретного виправлення [4].

Критики Г.Гегеля ставлять йому у провину (окрім тоталітаризму) і те, що він «удатно користувався відродженням гераклітівської ідеї долі. Він

наполягав на тому, що славетна грецька ідея долі як вираження сутності особистості або нації протилежна номіналістської єврейській ідеї універсальних законів природи й моралі» [8,с.86]. Політичний універсум, якмй мається на увазі в цій критиці, повинен використовувати «універсальні» поняття:»гуманізм», «свобода», «людство». Однак те, що сучасні війни ведуться в ім'я гуманізму й людства, має особливо інтенсивний політичний смисл. Таким чином, необхідно підкреслити, що коли ж прагнення до політичного універсуму підійде до логічного завершення й державність, як і війна, як політична розрізнення друга й ворога повинні будуть втратити актуальність, залишається найважливіше питання:»Яким людям дістанеться та жахлива влада, яка пов'язана з усесвітньою господарською й технічною централізацію» [2].

Війна, підкреслює російський філософ К.Леонтьєв, «...є справа велика, глибоко пов'язана з усім тим, що є високого й творчого в людстві, з релігією, з державною істиною, з поезією, нарешті» [3,с.35]. На нашу думку моральність заперечує не боротьбу зі злом, не застосування сили по відношенню до злодія як крайнього заходу, але засуджує злобу серця людського й бажання саме зла кому б то не було. Агресивна війна (неважливо яка: «гаряча», «холодна», політична, економічна, культурна й т. ін.), внутрішнім джерелом і рушійною силою якої завжди є ненависть, жадність, гординя й інші пристрасті пекла, звичайно й безумовно заслуговує всілякого осуду й всемірної протидії. Однак і боротьба з таким ворогом буде лише тією мірою святим подвигом, якою серце захисників залишиться непричетним до злоби й пристрастей самого агресора. Завдання моралі в сучасному суспільстві як складової культури – це установлення в житті суспільства почуттів справедливості, чесності, доброти, милосердя, які, однак, за словами А.Панаріна «без авторитету релігійної віри ризикують бути остаточно витісненими більш грубими почуттями (цивілізаційними)» [6,с.365].

Людина може не поділяти цілі війни (політичні, національні й т. ін.), але здатна проявити себе героєм і віддати в ній своє життя. Провідне положення в її мотивації може належати морально-етичним позиціям, релігійному переконанню, вірності дотримання свого гуманістичного начала. Це вже після соціалізації інтересу особистості або кількох особистостей інтерес потрапляє в лоно політики, де з її допомогою «вбирається в суспільно-державне смислове вбрання» й отримує в приготовану йому ступінь значимості, політичної необхідності й «черговість виконання».

У мистецтві різних народів трагічна гибель обертається воскресінням, а скорбота – радістю. Наприклад, давньоіндійска естетика виражала цю закономірність через поняття «сансара», яке означає круговорот життя й смерті, перевтілення вмерлої людини в іншу істоту залежно від характеру прожитого нею життя. Перевтілення душ у давніх індійців було пов'язане з ідеєю естетичного вдосконалення, сходження до більш прекрасного. У Ведах, найдавнішій пам'ятці індійскої літератури, утверджувалась краса загробного світу й радість відходу в нього. Необхідно підкреслити, що мир, його біблейське розуміння ширше, ніж політичне й тому тільки в єдності обставин війни і миру людина може отримати оптимістичну розв'язку трагічності її буття. А саме це й становить мету зображення краси й істини життя людини в класичних зразках літератури й мистецтва в руслі естетики вічності.

Однак, історичні інтерпретації ілюструють глибокий зв'язок війни не лише з економічними й політичними реаліями, але й із самим культурним процесом освоєння миру (в уявленні й дії). Мир не може бути установлений за допомогою воєнної сили. Зло злом не перемогти, У воїнських мистецтвах азіатської традиції (синтоїстській, дзенській і неоконфуціанській) навіть представляли меч як символ всіх засобів мирного будівництва.

В етнологічній літературі, підкреслює А.Першиць, часто розрізняють, по-перше, кровну або родову помсту й війну, по-друге, збройний конфлікт, воєнне зіткнення, війну і «справжню війну» або «власне війну». У першому випадку під родовою помстою зазвичай розуміють збройне зіткнення між спорідненими групами всередині територіального об'єднання, політичної спільноти, під війною – збройне зіткнення між такими об'єднаннями або спільностями. Кровна помста тоді війна, «якщо в збройний конфлікт так або інакше втягнути не два індивідууми, а дві групи, і якщо помста дійсно призводить до збройних колективних зіткнень. Таким чином, – пише А.Першиць, – хоча питання залишилось спірним, ми схильні диференціювати колективний та індивідуальний образ дій у кровній, або родовій, помста й стосовно першого з них, слідом за К.Кохом, вважати, що термінологічне розрізнення помсти й війни маскує їх сутнісну схожість» [7,с.186].

Героїчний характер не робить розрізнення між навмисною й ненавмисною дією, знанням і незнанням наслідків, а відповідає за все своє діяння всією індивідуальністю. Ця етична відмінність грецького й римського концепту означало в політичному й воєнному розумінні перехід від полісної системи (грецького світу, який, втім, ворогував усередині власного культурного простору) до імперської організації, яка енергію війни транслює назовні, забезпечуючи той самий суперечливий мир усередині політичної й культурної єдності імперії.

Отже, в естетичному розумінні війна забезпечує дійсність держави як вільного й морального цілого. До цього додається етичний момент: війна пробуджує найкращі людські якості. Говорячи про мужність і честь, як трактує її Аристотель: як необхідний атрибут мира доброчесності в змаганні й війні. «Доброчесність, честь, слава й благородство походження, таким чином, з самого початку вміщуються всередині кола змагання, тобто в колі гри. Життя молодого благородного воїна є постійне вправлення в доброчесності й боротьба зп честь високого положення (stand). Гомерівське «aien aristeuein kai hupeirochon emmenai allon», тобто «завжди бути краще й перевершувати інших», повністю виражає цей ідеал. Акцент в епосі падає не на воєнні дії самі по собі, а на aristeia (первагу) окремих героїв» [9,с.80].

Дійсно мужні вчинки здійснюють в ім'я прекрасного, без примусу, або самовпевненості або незнання. Аристотель указує на аналогію між кулачними боями (мета – вінок і честь, які приносять задоволення) і мужністю в тому розумінні, що й останнє пов'язане з певною формою морального задоволення:»смерть і рани принесуть мужньому страждання, причому проти його волі, але він винесе їх, оскільки це прекрасно і оскільки не винести соромно. І чим більшою мірою має всю доброчесність і чин він щасливіший,тим більше він буде страждати вмираючи, адже такій людині найвищою мірою слід жити, і вона позбавляє себе найбільших благ свідомо, а це болісно. Але він від цього нітрохи не менш мужній, а

можливо, навіть більше, тому що настільки (великим благам) віддає перевагу морально прекрасному вчинку на війне» [1,с.115]. Саме цей аспект надає змаганню або війні трагічної форми, оскільки вони не підкоряються винятково міркуванням утилітарної воєнної ефективності.

У сучасних умовах медіа-культурі (у тому числі й мистецтву) доводиться штучно ці мужність і честь пробуджувати. Сучасна людина проходить утвердження як нова реальність понять: нація, народ, як «державотворчий» історичний суперетнос. При цьому елімінується (або зберігається) ідея багатонаціональності. Потреба перевизначення формули багатонаціональної спільноти як цілого підкріплюється в структурах буденної свідомості визначенням нових вододілів між злитим своїм і злитим чужим. На початку 2000-х у медіа-культурі став помітним зсув значення свого й дистаціювання чужого, яке визначається частиш за етнічною ознакою. Колись актуальний свій (український) переконструюється у свій етнічний.

Риторика етноісторичної спільноти сприяє «воєнізованому» єднанню образів держави й народу. Конструкт народу покликаний відігравати важливу роль у створенні ілюзорної колективної ідентичності, постаючи як інструмент консервації цілого, що розпадається, стримування соціально-культурної диференціації й атомізації суспільства. Таким чином, у медіа-культурі відбувається «створення нового консенсусу засобами мобілізації нації й звеличення війни» як такої [5,с.35]. Державна стратегія реалізується в медійній воєнізованій культурі у вигляді багатоманітних офіційних святкувань. Звідси провокований аудіовізуальними засобами культ масових видовищ (хори, музичні групи, оркестри). Така стратегія сприяє формуванню еклектичних медіа-продуктів.

При недосконалості й проблематичності сучасного суспільства ще більш необхідною стала проблема виховання моральності з огляду на те, що традиція виховання дітей у школах іноді ґрунтується на патріотичному дусі, небагато з дітей мають глибоке почуття любові до Батьківщини, яке дозволяє їм бути людьми, гідними своїх предків. Тому естетичний простір трагічного в умовах війни і миру утверджує безсмертя, розкриває добрі й прекрасні начала в людині, які торжествують, перемагають, незважаючи на гибель героя. Оптимізм естетики дозволяє змінити свій вектор від зовнішньої естетики до внутрішньої.

Таким чином, різновекторна спрямованість орієнтації суспільства, яка робить випробування на розрив особистості, дозволяє сьогодні виділити в естетиці два потоки, спрямованих у прямо протилежних напрямках:зовнішній, якій іде в логіці постмодернізму, і внутрішній, у логіці традиції, спрямований до Абсолюту.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Никомахова этика. / Аристотель // Соч.: В 4 т. – Т.4; [пер. с древнегреческ.; общ. ред. А.И.Доватура]. – М.: Мысль, 1984. – С.115.

2. Батракова С.Л. Искусство и утопия / С.Л.Батракова. – М.: Наука, 1990. – 301 с.

3. Гайденко П.П. История новоевропейской философии в ее связи с наукой / П.П.Гайденко. – М.: Наука, 1987. – С.35.

4. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф.Гегель. – М.: Мысль, 1990. – С.26.

5. Зверева Г. Вечная Война. О теме войны в российской медиа-культуре / Г.Зверева. // Журнал «Критическая масса». – 2005. – № 2. – С. 10.

6. Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. / А.С.Панарин. – М.: Алгоритм, 2002. – С.365.

7. Першиц А.И. Война и мир на пороге цивилизации / А.И.Першиц. // В 2-х томах.– Т.1. – М.:Наука, 1994. – С.186.

8. Поппер К. Открытое общество и его враги. / К.Поппер // В 2 т. – Т.2. – М.: Культурная инициатива, 1992. – С.86.

9. Хайдеггер М. Философия и современность / М.Хайдеггер. – М.: Республика, 1991. – С.80.

Стороженко И.Д. Эстетика трагического как феномен пограничного

Рассматриваются проблемы трагического в контексте современного общества под влиянием постмодерна; рассмотрение трагического через диалектический метод, предложенный в философии Г.Гегеля; доказана актуальность привлечения идеи внутренней эстетики в философско-эстетичное обращение для анализа художественно-творческих проявлений, которые выражают посттрагичное мироощущение человека.

Ключевые слова: *эстетическое, внутренняя эстетика, практическая эстетика, мироощущение человека, трагическое, постмодерн, консьюмеристская реальность.*

Storozhenko, I.D. Aesthetics tragic as the phenomenon boundary

The problems of tragic in a context modern society are examined under influence of postmoderna; consideration tragic through a dialectical method, offered in philosophy of G.Gegelya; actuality of bringing in of idea of internal aesthetics is well-proven in an aesthetically philosophical-beautiful appeal for the analysis of khudozhestvenno-tvorcheskikh displays which express post-tragic attitude of man.

Key words: *aesthetic, internal aesthetics, practical aesthetics, attitude of man, tragic, postmodern, kons'yumeristskaya reality.*

УДК 159.923.3 : 321.64

Богданова Н.Г.

Життєтворчість особистості в тоталітарному суспільстві

Життєтворчість особистості в тоталітарному суспільстві має зовнішньо визначений характер, а шляхи реалізації життєвого шляху індивіда соціально чітко окреслені.

Ключові слова: *особистість, культура, творчість, життєтворчість особистості, культура життєтворчості особистості, освіта.*

У дослідженнях феномену життєтворчості найбільш розробленими є когнітивні підходи, в яких життєтворчість особистості розглядається як результат продуктивного мислення, де на перше місце висувається дослідження процесу здобуття творчого продукту діяльності. Набагато менш традиційними є екзистенціальні підходи до життєтворчості, яка мислиться в контексті людського буття, як засіб самотворення і самореалізації людини, пов'язане з певними особовими станами або переживаннями. Ці традиції, розвиваючись поза психологією творчості, підіймаються до ідей про творчу еволюцію А.Бергсона і екзистенціальну філософію М.Гайдеґґера, отримавши блискучу реалізацію в теорії креативності і спонтанності Я. Морено. У вітчизняній науці серед небагатьох робіт, що дослідили екзистенціальні аспекти творчості і переживання, можна назвати, наприклад, роботи Ф.Василюка і Л.Сохань [1,с.20].

Науковцями виявлено нелінійну, багаторівневу детермінацію життєтворчого становлення особистості, за яким даний процес може виступати як у річищі інтегративних, так і дезінтегруючих цілісність особистісних тенденцій. Науковцями житомирського університету виділено чотири аспекти життєтворчого підходу (генетичний, змістовий, логічний та технологічний) [3,с.80–81].

Генетичний аспект пов'язаний з виявленням загальної соціально-історичної основи життєтворчості у процесі оволодіння старшокласниками стратегіями життя особистості та дослідженням впливу конкретних чинників на проектування даного процесу. Причому соціально–педагогічна спрямованість аналізу даного аспекту задається філософськими концепціями, які акцентують увагу на саморозвиток, самозміну людини в процесі її життєдіяльності як об'єктивну сутнісну характеристику, що визначає гуманістичну спрямованість соціального становлення особистості. Відомо, що людська життєдіяльність розгортається у фізичному, соціальному просторі і часі. Життєдіяльність особистості – це організація процесу життя на основі соціальних форм і способів діяльності, спілкування, поведінки, що склалися історично. Дане поняття охоплює весь план життя особистості: її становлення, розвиток, зміни.

Змістовий аспект пов'язаний з діалектикою потрібного і сущого. Життєтворчий підхід відображає єдність прояву особистості у різних видах діяльності та її певну ієрархію. Водночас особистість є організуючим центром предметно–діяльного і споглядального, раціонально–аналітичного і почуттєво–переживального відношення до світу. Існують реальні протиріччя між формуванням життєтворчих знань, умінь, навичок і мірою їх відповідностей сучасним суспільним та особистісним вимогам. Кризові явища потребують дослідження життєтворчих проблем у більш широкому соціальному контексті – інноваційних, регресивних та еволюційних тенденцій життєустрою молодої людини, які сприяють або не сприяють виробленню продуктивної життєвої програми особистості.

Логічний аспект базується на виявленні логічного підґрунтя сутнісного взаємозв'язку емпіричних характеристик досліджуваного процесу як інтеграційної бази у рамках життєтворчого підходу філософських, соціологічних, психолого–педагогічних та інших характеристик. До даного аспекту відносяться й дані про спрямованість регуляції процесу соціального становлення та можливість опори на взаємозв'язок стрижневих якостей і характеристик особистості старшокласника (потреби та мотиваційна сфера, життєтворчі уміння та навички; загальні і спеціальні, стратегічні та тактичні уміння та навички). Такий підхід закладає теоретичне підґрунтя моделювання зв'язків між етапами процесу, що вивчається, на основі аналізу характеру зв'язків між сутнісними характеристиками розвитку особистості старшокласника, що визначає його життєтворчу спрямованість та інші її підструктури.

Технологічний аспект життєтворчості передбачає застосування системного та діяльнісного підходів, що завдає загальну логіку даного процесу, який вміщує наступні компоненти: цільовий, діяльнісно–операційний, предметно–інформаційний та оцінно–результативний, що ґрунтується на експериментальному дослідженні напрямів та способів реалізації життєтворчих функцій. Крім того технології являють собою сукупність знань, правил, методів, засобів оптимальної організації освітньо–виховного процесу, які можуть застосовуватися у життєтворчій діяльності.

Отже, як випливає з викладеного, культура життєтворчості має своєю передумовою людську діяльність у її різних видах, але до неї не зводиться. Культура життєтворчості – це адекватність людині умов її існування. У дедалі істотніших щодо цього її виявах вона й утверджується в історичному розвитку суспільства. Це світ людини, вияви її перетворювальної сутності: суспільно–перетворювальна діяльність та її результати, умови розвитку індивідуальності, універсалізація, збагачення потреб. У культуру життєтворчості людина вкладає свою працю, бачення дійсності, розуміння того, якою вона їй потрібна. Вона локалізується, об'єктивується у матеріальних і духовних цінностях і передається новим поколінням в якості основи їх життєтворчості. Культура передбачає у подальшому участь суб'єкта, який проектує на предметний світ закладений тут смисл і, водночас, продукує нові зразки. Одне здійснюється на основі іншого; як розпредмечування, так і нова творчість постають об'єктиваціями людиною своєї творчої сутності. Те, що було створено у попередні періоди чи нині, набуває ознак готового результату [4].

Водночас і людська особистість не може виявити, ствердити себе, не задіюючи свої можливості у надбаннях культури. Об'єктивовані культурні здобутки слугують своєрідним стимулятором творчості, благотворною

основою особистісно–творчих зусиль. Найбільш адекватним виявом культури є життєтворчість людини, яка завершується розвитком, збагаченням її індивідуально–особистісних здібностей і можливостей. Найбільш істотним у культурі як історично сформованій єдності об'єктивно–предметної творчості людини та її самотворчості є останнє: як у її історичній даності, так і в предметно–речово–смисловій «сповненості» культура – це єдність творчості людини в її самотворчості.

Життєвий шлях особистості не можна подати у вигляді прямої лінії, спрямованої в майбутнє – він має складну ієрархічну рівневу структуру, багато різноспрямованих векторів сил, велику кількість можливих напрямів розгортання тощо. Вчені розглядають життєвий шлях як єдиний творчий акт, акцентуючи особливу увагу на вивченні життєвого шляху як процесу розвитку творчої унікальності. Творча унікальність – це своєрідність, що формується в процесі та в результаті творчості, коли людина виходить за рамки соціокультурних стереотипів, стає творцем цінностей, цілей та сенсу свого життя, і досягає найвищого розвитку, коли особистість свідомо обирає цінність творчого буття [5].

Отже, життєтворчість людини визначається зовнішніми та внутрішніми чинниками. А співвідношення індивідуального та соціального у життєтворчості, суб'єктивного та об'єктивного зумовлюється рівнем розвитку суспільства та способом його організації. Чим більш відкрите, демократичне та гуманістичне суспільство, тим більше умов для розвитку та життєтворчості, тим більше шляхів для її здійснення. Відтак особливості культури життєтворчості особистості в тоталітарному суспільстві визначаються не прагненням до самоздійснення унікальної особистості, а створенням таких моделей поведінки, які відповідають потребам суспільства.

Головну роль у цьому процесі відіграє система освіти як фактор формування здатності до відповідної, правильної життєтворчості. Зрозуміло, що за таких умов у системі освіти держава більше уваги приділяла науково–теоретичному знанню і точним наукам. Цей розподіл пріоритетів призвів до занепаду у викладанні гуманітарних і соціальних дисциплін, які перебували під жорстким ідеологічним контролем; держплан видавав замовлення на кількість та спеціальності майбутніх фахівців, а потім через розподіл забезпечував випускників навчальних закладів робочими місцями. Така схема підтримувала соціальну стабільність, але водночас паралізувала можливості освітньої системи самостійно реагувати на зміни в економічному середовищі; державний диктат щодо змісту і форм викладання, насаджування єдиних організаційних засад не залишали місця для громадського контролю і публічного обговорення альтернатив. Освітянська наука не порушувала проблем управління; ідеологія однаковості офіційно не визнавала відмінностей у соціальному та економічному становищі громадян [2].

Освіта, як засіб передачі культури життєтворчості у тоталітарному суспільстві здійснювала передачу тільки ідеологічно обумовленого соціального досвіду, звужуючи таким чином кількість моделей здійснення життєтворчості. Взагалі такі категорії, як «життєвий світ», ідея, модель життя не вважалися за науково обґрунтовані апріорно, бо не існували у системи діалектичного матеріалізму, інші ж, типу «життєвий шлях» чи «спрямованість особистості» носили суто ідеологічний характер та визначену наповненість.

Суспільство чітко визначало ідеали життєтворчості, оцінювання та розподілення на погане й гарне, бажане та неможливе. У суспільній свідомості філософія виділяє дві форми організації, що впливають на культуру життєтворчості: ідеологія та суспільна психологія. Однією з центральних проблем розглядаються взаємини суспільної ідеологічної практики, як атрибуту тоталітарного суспільства, і суспільної психологічної практики, як атрибуту демократичного суспільства, коли основний акцент робиться на самовизначення і самореалізацію людини в процесі його життєдіяльності в єдності зі світом. Тоталітарне суспільство, яке спирається на ідеологічну систему життєтворчості вимагає підпорядкування всієї життєдіяльності однієї, визначеній ідеї та, з одного боку, створює непохитну стабільну, міцну основу життєвого шляху. Людині не треба вагатися, здійснювати особистісний пошук, обирати, у такому випадку рефлексія та самопізнання зовсім не потрібні, і навіть зайві. Але таке стабільне підґрунтя життєтворчості обмежує розвиток людини зокрема і суспільства взагалі.

У тоталітарному товаристві функції психологічної практики були підпорядковані ідеології, коли людині ззовні нав'язувалися певні «ідеї» власті. На ідеології, як на становому хребті, трималася радянська соціально–політична система. Зараз ідеологія відійшла в минуле і кардинально змінилися способи соціальної взаємодії, вони переорієнтовувалися із зовнішнього локуса контролю на внутрішній. Якщо в радянському товаристві людину формували за допомогою відповідної ідеологічної практики, то зараз за допомогою життєвої психологічної практики чоловік самовизначається і самореалізується. На це орієнтований запропонований вченими термін визначення людини «справа життя» [7,с.237]. Справа життя залежить від життєвої позиції особистості та обумовлена соціальними умовами.

Таку справу А.Ткаченко розуміє як найбільш об'єктивний, реальний і буттєвий прояв життєдіяльності людини, визначальне її місце на матеріальному світі, що в основному стосується професійної реалізації, концентрується довкола професійного самовизначення і є умовою матеріального благополуччя і фізіологічного існування. Труд на благо Вітчизни є обов'язковим компонентом тоталітарної ідеології, але в ній це поняття виходить не з людських потреб, а з потреб суспільства, враховує не схильності та здатності людини, а соціальне замовлення.

По суті, справа життя - це реалізація вищого призначення людини, його духовної природи, що визначає роль і місце в житті, Світі, Всесвіті. Принципова відмінність між працею і «справою життя» полягає в механізмі самовизначення. Якщо в праці людина визначається самостійно на основі вільного вибору, то до «справи життя» вона спочатку приходить в процесі життєдіяльності, і потім особливим чином в неї «потрапляє», далі ідентифікує і виконує. Спроби усунутися, змінити або спотворити це виконання наводять до психологічних і навіть соматичних страждань [7,с.239].

Таким чином, можна виділити дві протилежні життєві позиції особистості, в залежності від типу організації суспільства. Перша - це ставлення до життя як до вже поставленого (суспільством, традиціями) завдання. Друга життєва позиція полягає у відношенні до життя як до творчого завдання, в якому людина сама свідомо обирає цінності й цілі свого буття, самостійно знаходить засоби їх досягнення. Перша позиція притаманна тоталітарному стану суспільства, друга – демократичному.

Л.Смолінчук виділяє чотири типи життєвих стратегій, які характеризують різний рівень творчої активності [5]. Це насамперед:

- пасивна типовість. Стихійне наслідування людиною соціальних стереотипів, підпорядкування суспільним нормам;
- активна типовість. Прагнення людини «бути, як усі»„ коли її зусилля спрямовані на досягнення загальноприйнятих цілей і цінностей;
- стихійна індивідуальність. Пасивний, випадковий характер формування людини, коли її індивідуальна своєрідність залежить не від власних зусиль, а визначається зовнішніми обставинами;
- творча унікальність. Оригінальне, індивідуальне відношення людини до власного життя, коли творча ініціатива приводить до неповторності та екстраординарності її життєвого шляху.

Отже, життєвий шлях може стати для людини творчим актом її самореалізації, адже саме вирішуючи творчу задачу під назвою «життя» реалізується особистість. Але й інший бік проблеми – перехідне суспільство, в якому усталені форми визначення життєвого шляху руйнуються, а нові тільки починають створюватися, порушуються механізми соціалізації та передачі соціального досвіду. З цього приводу актуальними є слова Е.Фромма: «Втративши своє визначене місце в цьому світі, людина втратила й відповідь на запитання про сенс її життя, і на неї напав сумнів: хто вона, для чого вона живе? Їй загрожують потужні сили – капітал і ринок, її взаємини із співбраттями, в кожному з яких вона бачить конкурента, набули характер відчуженості і ворожості. Людина вільна – це означає, що вона одинока, ізольована, їй загрожують з усіх боків» [9,с.62]. Безпорадність породжує відчуття глухого куту, а це, у свою чергу, – зневіру в проголошені у суспільстві цінності. Неважко передбачити поведінку людини, яка опинилася у ціннісному вакуумі. Керуючись глибинними генетичними й соціокультурними кодами, зокрема, архітипом спілкування з авторитетною особою, вона несвідомо виходить на пошук захисника чи рятівника, щоб перекласти непідйомний тягар своїх розчарувань, проблем та фобій на сильнішого [8,с.56].

У такому мінливому і мозаїчному світі виникає гостра суперечність між, з одного боку, новою системою вимог, а з другого, – з можливостями особистості, ускладнюється і загострюється проблема особистісного самовизначення і самоздійснення. Усе це викликає необхідність формування в особистості життєвої компетентності як інтегративної якості, що системно характеризує її реальну здатність адекватно і відповідально реагувати на стрімкі соціальні зміни, усвідомлювати загрози розвитку людства, враховувати соціальні й індивідуальні потреби і можливості особистісної самореалізації і здійснювати на цій основі відбір способів і засобів досягнення бажаного майбутнього, а також застосовувати набуті знання, навички та вміння адекватно різним життєвим ситуаціям як наявним, так і очікуваним [6,с.3].

Отже, в тоталітарному суспільстві життєтворчість людини має зовнішньо визначений характер, а шляхи реалізації її життєвого шляху чітко окреслені. Адже головна мета такого суспільного устрою полягає у формуванні ефективно функціонуючої особистості, тобто такої, яка потрібна цьому суспільству.

Список використаних джерел

1.Горностай П.П. . Личность и врем: Творчество как переживание / П.П.Горностай // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. - №4 (5).

2.Джура О. Освітні традиції як чинник життєтворчості особистості [Електронний ресурс] / О.Джура // - Режим доступу www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/.../Dzura.pdf

3.Дубасенюк О.А. Вплив ідей життєтворчості на формування особистості старшокласника / О.А.Дубасенюк // Вісн. Житомирського держ. ун–ту ім. І. Франка – 2004. – Вип. 18.

4.Максюта М.Є. Стратегія самобутності в умовах техногенної цивілізації: контекст культурних трансформацій [Електроний ресурс] / М.Є.Максюта // Мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Центр духовної культури, 2008. - № 73. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Multiversum_73.htm

5.Смолінчук Л.С. Творчість і життєвий шлях особистості [Електроний ресурс] / Л.С.Смолінчук // Творчість у контексті розвитку людини: Матер. наук.–практ. конф. 23–24 трав. 2003 р. – К.: Новий Акрополь, ін.–т філос. ім. Г.С.Сковороди. – Режим доступу: http://www/newacropolis.org.ua/ua/smolinchuk28.htm

6.Степаненко М.Д. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри : Автореф. дис... на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / М.Д.Степаненко. – Х., 2006.

7.Ткаченко А.А. Понятие «дела жизни» и акме / А.А.Ткаченко // Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: В 2 ч. / Под ред. А.А.Бодалева, В.Э.Чудновского и др. – М.: Смысл, 2004. – Ч.1.

8.Фарина С. Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових умовах / С.Фарина // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Наук.–метод. журнал. – 2001. – Випуск 3.

9.Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича]. – М.: Прогресс, 1989.

Богданова Н.Г. Жизнетворчество личности в тоталитарном обществе

Жизнетворчество личности в тоталитарном обществе имеет внешне определенный характер, а пути реализации жизненного пути индивида социально четко обрисованы.

Ключевые слова: *личность, культура, творчество, жизнетворчество личности, культура жизнетворчества личности, образование.*

Bogdanova, N.G. Life Creativity of Personality in Totalitarian Society

Life creativity of a personality in totalitarian society has the outside defined character, and the ways of realization the individual's life process are distinctly framed.

Key words: *personality, culture, creativity, life creativity of a personality, the culture of personality's life creativity, education.*

УДК 1:316.4

Акопян В.Г.

Основні проблеми впровадження екологічної парадигми культури життєтворчості й виховання особистості

Впровадження екологічної парадигми культури життєтворчості й виховання особистості в реальний життєвий процес відбувається досить суперечливо і потребує належного правового забезпечення.

Ключові слова: *глобалізація, екологія, екологічні проблеми, екологічна свідомість.*

Діяльність екологічних громадських організацій України охоплює різні напрями й спрямована на вирішення найбільш гострих проблем, багато з яких мають складний, системний характер. Наприклад, організація «Всеукраїнська екологічна ліга» (ВЕЛ), яка має розгалужену мережу регіональних представництв і непогану фінансову базу, веде успішну і потужну інформаційну кампанію проти проникнення на український споживчий ринок та в сільське господарство генетично модифікованих організмів та продукції з них [1,с.32]. Крім зазначених вище, варто також назвати Національний екологічний центр України, Українську екологічну асоціацію «Зелений світ», регіональні організації: рівненський «Екоклуб», артемівський «Бахмат», харківські «Печенігі», миколаївські «Спільні дії» та інші.

Національний екологічний центр України (НЕЦУ) провадить потужну роботу з привертання уваги громадськості до знищення куточків дикої природи – як у заповідниках, так і в місцях, які б мали стати об'єктами ПЗФ, але через небажання зацікавлених осіб не стають ними. НЕЦУ також робить значний внесок у боротьбу із незаконним будівництвом у столиці, а також намагається протистояти екологічно небезпечним проектам, на кшталт розбудови Ташлицької гідроакумулюючої електростанції.

2 серпня 1995 року в Артемівське міський виконавський комітет зареєстрував громадську організацію Еколого–культурний Центр «Бахмат» [2,с.4]. Таким чином були об'єднані зусилля ентузіастів, що працюють раніше в асоціації «Зеленій світ», групі «До витоків» і дискусійному політклубі «Пошук». Само назва організації вже спонукала людей знати свою історію, адже бахмат – це тюркська назва породи дикого коня, що водився ще в середні століття в наших диких степах. Від нього й пішло ім'я річки і міста Бахмут – нині Артемівськ.

«Знати–любити–берегти» – такий девіз узяв для себе Еколого–культурний Центр. Опісля десяти років можна з упевненістю сказати, що «Бахмат» не зійшов з вибраної дороги і старанно працював над виконан-

ням головної мети – об'єднання зусиль небайдужих жителів краю для поліпшення стану довкілля, збереження природної спадщини. За ці роки вони чистили струмки, прибирали сміття, випускали телепередачі, писали статті в газетах, проводили гучні акції по захисту природи. Проте, з часом, «зелені» винайшли свою оригінальну нішу – те, чим, окрім громадськості, не може займатися ніхто – ні державні, ні політичні, ні комерційні структури – лобіювання інтересів місцевих жителів і залучення населення до участі в ухваленні рішень властями на різних рівнях [2,с.11].

Аналіз регіонального розподілу оцінок експертів засвідчив, що впливовість всіх згаданих вище організацій є неоднаковою в різних регіонах України [3,с.12]. Наприклад, Асоціація «Зелений світ» досягла значного впливу – вище середнього – у Донецькій та Чернігівській областях, Українське товариство охорони природи – у Донецькій, Луганській, Чернігівській областях та у м. Севастополь, Всеукраїнська екологічна ліга – у Донецькому регіоні та у м. Севастополь. Усі перераховані організації та Партія Зелених України мають свої відділення у більшості регіонів України, їхня діяльність поширюється на всю країну. Тому ці організації можна назвати всеукраїнськими та віднести до групи «А» – до неї відносять такі організації, що мають значні людські й фінансові ресурси та розвинену організаційну структуру, вони намагаються бути впливовим фактором у процесі визначення загальнонаціональної політики. Саме ці фактори багато в чому визначають престиж і впливовість громадської організації в суспільстві на загальнонаціональному рівні.

До наступної групи потрапили громадські організації «Мама–86» та «Еко–право». Їхні організаційні структури активно діють в 5–6 регіонах України і мають значний вплив у Донецькій, Київській, Одеській областях («Мама–86») та у Львівському регіоні («Еко–право»). Ці організації можна віднести до групи «Б» – це місцеві й регіональні екологічні об'єднання громадян, які мають широкі зв'язки та матеріальні ресурси, що дає можливість розгортати активну діяльність і помірно впливати на суспільство.

Ще одна група об'єднала такі організації: Товариство мисливців та рибалок, Молодіжна екологічна ліга, інші політичні партії, Культурно–екологічний центр «Бахмат», Грінпіс, Товариство охорони тварин, Екологічний фонд Придніпров'я. Вплив вказаних організацій поширюється в основному в межах одного – трьох регіонів і сягає досить активного рівня у м. Севастополі – Молодіжна екологічна ліга, в Донецькому регіоні – Культурно–екологічний центр «Бахмат» та у м. Київ – Грінпіс. Ці організації можна віднести до групи «В», яка об'єднує місцеві й регіональні екологічні організації, характерною рисою яких є здатність формувати та реалізовувати екологічну політику на рівнях компетенції органів місцевого самоврядування.

Як бачимо, екологічний рух в Україні досить різноманітний, розгалужений та розвинений. Проте в Україні й досі відсутній дієвий механізм взаємодії між громадськими організаціями, рухами, партіями та владою у розв'язанні проблем екологічної безпеки, що значно зменшує ефективність громадських ініціатив. Окрім того, як засвідчив аналіз їхніх програмних документів, ступінь опрацювання та якість програмних заяв залишають бажати кращого. Вони не залежать від політичної орієнтації партій. Заходи, що там пропонуються, непогано опрацьовані, доведені до переліку законів, які необхідно прийняти і розробкою яких партії (рухи) збираються зайнятися. Проте частіше за все конструктивна частина

програми виглядає як перелік окремих тез досить загального характеру. Практично жодна з них не відповідає на питання: як розв'язати складні проблеми охорони навколишнього середовища [4].

Можна відокремити низку чинників, які гальмують інтеграцію українських екологічних організацій в структури глобального громадянського суспільства та заважають розвитку українських природоохоронних організацій. Серед них: складна процедура реєстрації та система оподаткування діяльності екологічних рухів, особливо тих, які співпрацюють з міжнародними фондами, складна система законодавства стосовно функціонування осередків міжнародних організацій. Великим пробілом в українському законодавстві є відсутність правового регулювання грантової діяльності екологічних організацій; низький рівень фінансування з боку держави (наприклад, в країнах ЄС бюджет екологічних організацій складається з 70–80 % з державних екологічних програм та 1–12 % благодійної допомоги) [5,с.111]. До проблем також належить і низький професіональний рівень працівників громадських організацій, відсутність мотивації для співпраці з закордонними партнерами, байдужість з боку українського населення, а також «інформаційна відсутність»: відмова українських ЗМІ публікації матеріалів екологічних організацій.

Існує ще одна проблема екологічних громадських об'єднань, яка є зворотнім боком незалежності та некерованості державою – це негативні дії псевдо екологічних установ та об'єднань. Під гаслом екологічних об'єднань нерідко діють псевдоорганізації, які мають зовсім інші цілі, а не облагородження і захист навколишнього природного середовища. З цим пов'язано декілька криз в українському екологічному русі, які мали характер політичних інсинуацій, фінансових зловживань, економічних авантюр тощо. Зокрема, у 90–х рр. Нерідко Зелений рух України і Партія Зелених у масовій свідомості ототожнювалися саме через амбіційні проекти партії, яка відділившись як самостійна організація, намагалася використати весь потенціал незалежного екологічного руху. Відомі також численні зловживання низки так званих «чорнобильських» об'єднань, які чимало зуміли використати з корисливою метою з гуманітарної допомоги, яка надходила в Україну [6,с.219]. На це неодноразово звертали увагу наші парламентарії, ця тема піднімалася на декількох парламентських слуханнях. Нарешті, так званий екотуризм дуже часто виступає лише рекламним, піарним гаслом, за допомогою якого намагаються залучити клієнтів фірми, які до справжніх екологічних проектів не мають ніякого відношення. Цим завдано дуже багато шкоди справжньому українському екологічному рухові, бо викликало упередженість до його відкритості, чесності і цілеспрямованості з боку міжнародних як урядових, так і неурядових організацій. Як зазначають відомі представники та експерти екологічного громадського руху, «серед громадських організацій існує таке явище, як псевдоЕНО (екологічних неурядових організацій), породжене недосконалістю законодавства про ЕНО та грантової політики міжнародних донорських організацій. ПсевдоЕНО юридично зареєстровані як громадські організації, але створюються чиновниками державних структур різного рівня, комерційними структурами, політичними партіями для обслуговування їхніх інтересів у галузі природоохоронної політики, використання природних ресурсів і забезпечення інших інтересів, не пов'язаних з громадською діяльністю. Під ЕНО часто маскуються консалтингові структури і різні рекламно–ресурсні центри, представництва

деяких міжнародних організацій, фондів тощо, діяльність яких також не є, по суті, природоохоронною і громадською. Такі організації працюють переважно в Києві і великих містах, де зосереджені представництва міжнародних благодійних фондів» [7,с.72].

Однією з найбільших перешкод, що гальмує будь–який політичний прогрес у вирішенні екологічних проблем зусиллями громадських організацій, є недостатнє фінансування та і загальний рівень нерозуміння екологічних проблем більшістю населення, включаючи тих, хто приймає відповідні рішення. Природозахисна діяльність неурядових громадських організацій включає громадський контроль за виконанням природоохоронного законодавства, громадський екологічний моніторинг та участь у розширенні території заповідного фонду. Акції екологічного протесту проходять у формі мітингів, демонстрацій, пікетування або розповсюдження листівок. У ряді випадків акції протесту бувають результативними і приводять до позитивних зрушень [8,с.4]. Але ж треба бути реалістами, все це тільки початок, фундамент для істинно державного та громадського розуміння наріжної ролі екології для України.

Ще одна важлива відмінність динаміки екологічного від інших рухів – наявність часового імперативу. Терміни реалізації цілей, які він собі ставить, задані глобальною динамікою біосфери. Парадокс руху полягає в тому, що це – робота на майбутнє, яке проте може не настати взагалі, якщо рух всіма силами не зуміє реалізувати свої цілі в певні терміни в сьогоденні. Це протиріччя одночасне джерело динаміки руху і його перманентної кризи [5,с.49].

І остання ознака (чи проблема), про яку хотілося б згадати, – це особливість ставлення українського суспільства до екологічних НУО. Надто часто до екологічних НУО ставляться негативно, особливо на побутовому рівні. Якщо ЗМІ виявляють певне розуміння суспільної необхідності роботи екологічних НУО (навіть звинувачуючи їх у зраді національних інтересів, лобіюванні приватних інтересів), то державні органи та окремі громадяни виявляють значний скептицизм, коли йдеться про екологічні НУО. Видається, що причини такого ставлення державних органів та громадян різні [9].

Підводячи підсумок, треба зазначити, що аналіз екологічної свідомості в колишніх соціалістичних країнах, зокрема в Україні, показує в цілому високу зацікавленість екологічними проблемами. На відміну від розвинених країн, тут спостерігається недовіра до дій державних і адміністративних органів. Доволі високий рівень екологічної свідомості не підкріплюється розвитком соціальної активності. Багато в чому таке положення зумовлено недостатнім рівнем інформованості населення про стан навколишнього середовища і незначними можливостями впливати на стан справ у цій сфері. У той же час на державному рівні питання захисту навколишнього середовища вирішуються недостатньо. У країнах європейського типу Україна може взяти позитивний досвід: закони із захисту навколишнього середовища, безвідхідні виробництва, вторинне використання ресурсів, технології виробництва екологічно чистих товарів тощо, але ніяк не спосіб життя, менталітет західноєвропейського суспільства, спрямований на споживання [10,с.14].

У той же час специфіка української ментальності зумовлена дією природних, культурних і соціально–психологічних чинників. Природа суттєво впливає на формування української ментальності за допомогою

заданих символів. Ця особливість українського менталітету може бути використана для подальшої екологізації свідомості. Отже створення нової філософської екофільної парадигми на основі українського менталітету, зорієнтованого до природи, а також традиції східних суспільств і позитивного західного досвіду є необхідною умовою побудови екологічного суспільства.

Діяльнісна сторона людського життя, практика його перетворення, є однією з найважливіших тем дослідження сучасної філософської науки. Людська діяльність, і в першу чергу її екологічний аспект, порушує комплекс важливих теоретичних питань, має свої специфічні особливості і, за умов сучасної науково–технічної революції, набуває нові якості. Наукове дослідження діяльності сьогодні пов'язане з подоланням ряду труднощів, насамперед, методологічного характеру. Ці труднощі зумовлені, з одного боку, процесом становлення єдності природничих, суспільних і технічних наук, що розширює межі знань. При цьому виділяється нова мета, що детермінує дослідницькі програми особливого типу, а також вимагає усвідомленого переходу до аналізу структури діяльності. З іншого – активно формуються нові підходи до організації самої діяльності, особливостями яких є соціальна обумовленість та практичні потреби [11,с.7].

Громадські організації України, які фахово займаються питаннями охорони довкілля та сталого розвитку, а також беруть активну участь у міжнародній співпраці, мало обізнані щодо проблем європейської інтеграції і не активні в процесах розвитку співпраці між Україною та Європейським Союзом. Водночас співпраця між Україною та ЄС у наступні роки буде істотно впливати на швидкість і якість реформ в сфері охорони довкілля в Україні. Політика ЄС щодо України надає інструментарій для здійснення відповідних реформ, але за відсутності політичної волі та політичного лідерства в країні цей інструментарій залишається невикористаним. Активізація участі громадських організацій з метою залучення до формування та посилення інструментарію ЄС, а також здійснення тиску зсередини в Україні на запровадження реформ, щодо яких Україна має зобов'язання перед ЄС, – ось наше завдання [12,с.8].

Отже, громадські екологічні організації, тобто неурядові структури виконують важливу функцію у формуванні механізму нагляду за використанням довкілля. Це є одним з показників того, що в Україні формується реальне громадянське суспільство, оскільки формується система контролю громадськістю за діяльністю різних органів влади. Вона здійснюється багатьма напрямками: громадський моніторинг, громадська експертиза, громадські проекти, громадська ініціатива, пропаганда і просвітництво на різних рівнях.

Список використаних джерел

1. Голубовська–Онісімова Г. Майбутнє України в руках екоНУО / Г.Голубовська–Онісімова, О.Супруненко // Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році : плани на майбутнє. / [О.П.Айвазовська, О.Ю.Вінніков, Г.М.Голубовська–Онісімова [та ін.]; за ред. М.Лациби.; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2009.

2. Пособие по экологической демократии / Механизм реального участия: Проект. – Эколого–культурный центр Бахмат, Матра КАП. – Артемовск, 2005.

3. Київ 2003 через Оргус: Спеціальне дослідження регіонів України до 5–ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи». – Мін–во екології та прир. рес–в Укр. – К., ЕКСОР. – 2003.

4. Качинський А.Б. Основні напрями та засоби екологічної політики України [Електронний ресурс] / А.Б.Качинський // Стратегії розвитку України: теорія і практика; [Відпов. ред. О.О.Янішевський]. – К.: Нац ін.–т стратегічних досліджень. – 2002. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/book/strateg2/index.htm

5. Україна у 2008 р.: щорічні оцінки суспільно–політичного та соціально–економічного розвитку: Монографія / [Заг. ред. Ю.Г.Рубана]. – К.: НІСД, 2008.

6. Прутько С. Механизми политико–правового обеспечения экобезопасного развития Украины / С. Прутько // Українознавство. – 2006. – № 2. – С.211–219.

7. Громадська оцінка екологічної політики в Україні. Доповідь українських громадських екологічних організацій. – Київ, 2003.

8. Толстоухов А. Еко–майбутнє починається з «ЕКО+25%» / А. Толстоухов // Газ. День. – 2006. – № 3 (582) 28 січ. – 3 лют.

9. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку [Електронний ресурс] / А.Андрусевич // Незалежний часопис Ї. – 2006. – № 41. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n41texts/andrusevych.htm.

10. Варго О.М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: Автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.М.Варго. – Харків, 2006.

11. Ліпич І.І. Екологічна діяльність в контексті сучасності / І.І.Ліпич // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: ІНТАС, 2007. – Вип.28.

12. Голубовська–Онісімова Г. Європейський вимір України та охорона довкілля / Г.Голубовська–Онісімова // Екомама: часопис всеукр. екологічної громадської організації «МАМА–86». – 2009. – № 6.

13. Яницкий О.Н. Экологическое движение и контекст: становление гражданского общества в посттоталитарной среде / О.Н.Яницкий // Социол. исслед. – 1992. – № 12.

Акопян В.Г. Основные направления внедрения экологической парадигмы культуры жизнетворчества и воспитания личности

Внедрение экологической парадигмы культуры жизнетворчества и воспитания личности в реальный жизненный процесс происходит достаточно противоречиво и требует соответствующего правового обеспечения.

Ключевые слова: *глобализация, экология, экологическое проблемы, экологическое сознание.*

Akopyan, V.G. The Main Problems of Introducing Ecological Paradigm of Life Creation Culture and Personality's Upbringing

Introducing of ecological paradigm into the life creative culture and personality's upbringing into the real life process takes place pretty contradictory and demands the relative judicial maintenance.

Key words: *globalization, ecology, ecological problems, ecological consciousness.*

УДК 130.2 : 140.8.

Хайрулліна Ю.О.

Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз

Розглянута система функціональних органів механізму збудження особистості, що знаходиться у площині свідомості людини і система функціоналів як продуктів їх функціонування, що утворюють елементи та структуру світоглядної культури особистості.

Ключові слова: *особистість, світогляд, світоглядна культура, система, структура, функції.*

Метою статті є проведення морфогенетичного і функціонального аналізу світоглядної культури особистості, що є різнорівневим духовним утворень, в якому органічно поєднуються і житейське бачення, з його раціональними та ірраціональними елементами, розсудок і передсуди, наукові, художні і політичні погляди. Отже, морфогенетичний аналіз світоглядної культури особистості має розкрити механізм її породження, тобто процеси і продукти з яких складається дана специфічна цілісність і довести існування різнорівневих структур у даному явищі. Завдяки морфологічному аналізу світоглядна культура розкривається через своє втілення, оскільки вона, – це засвоєна особистістю думка, що проречена і існує в просторово-часовому вимірюванні.

Дану проблему вивчали багато дослідників. Психологічні аспекти світоглядної культури відображені в роботах Б.Ананьєва, Л.Божович, В.Вілюнаса, Л.Виготського, І.Джидар'ян, Б.Додонова, К.Ізарда, Я.Рейковського, В.Семке та ін. В їх роботах міститься глибокій аналіз емоційних станів людини, представлені змістовні характеристики емоцій і почуттів, розкрито взаємозв'язок емоцій і потреб.

За часів радянської доби над проблемою світоглядної культури працювали Є.Андрос, В.Афанасьєв, М.Гончаренко, В.Горський, П.Дишльовий, В.П.Іванов, А.Колодний, А.Никанорова, М.Попович, Є.Осічнюк, Л.В.Скворцов, О.Спіркін, В.Табачковський, В.Шинкарук, І.Фролов, О.Яценко та інші. Вони розглядали світогляд як спосіб духовно-практичного, а не тільки теоретичного освоєння дійсності і як форму суспільної та індивідуальної самосвідомості, що є їх найважливішим компонентом. Усі ці вчені підкреслювали складність структури світогляду.

В цілому склалося декілька підходів до морфології світоглядної культури особистості. Перша група дослідників ототожнює світогляд і світоглядну культуру. У такому випадку елементами є світосприйняття (світовідчуття) і світорозуміння. Перше – ґрунтується на чуттєво-образному (емоційно-образному) сприйнятті і визначає емоційний настрій

(оптимізм-песимізм, дружба-ворожнеча і так далі). Друге – засновано на пізнавальній, практичній діяльності людини. Основні елементи: дійсне знання і помилки. Знання виникають внаслідок інтеграції досвіду конкретної людини з практикою всього суспільства. Друга група науковців включає до цього явища нерозбірливу кількість елементів, наприклад, єдність знань, цінностей, емоцій, волі, переконань, віри, і сумнівів, що дозволяє людині орієнтуватися на навколишньому світі. І це типовий, але далеко не завершений перелік елементів. Третя група дослідників – вважає, що елементами є компоненти і структурні рівні. За ідеєю одних дослідників виокремлено три пласти (знання, цінності, практичні настанови). При цьому функції світогляду дають змогу краще зрозуміти будь-який тип світогляду. Так, марксизм як світогляд є раціоналістичним, оптимістичним, практично-активним; фашизм – ірраціоналістичним, оптимістичним, активним; буддизм – ірраціоналістичним, песимістичним, пасивним. Четверта група дослідників – зводить до елементів даного явища комплекси разом з функціоналами. Ідею про існування деякого роду формальних дій – певних функцій – і можна визнати прикладом традиційного погляду на реальність норми «соціального функціонала». Для нас це важливо і тому у подальшому ми більш детально розглянемо функціонал, як елемент світоглядної культури особистості. У структурному плані прийнято виділяти у ньому такі підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання, світорозуміння та світобачення. В-п'ятих, елементну базу світогляду визначають як сукупність різних елементів, що викликають до життя специфічні функціонали. Так, наприклад, М.Ратко зазначає, що структуру світогляду визначають досвід, знання, мета, цінності, принципи [2]. В-шостих, є дослідники, що компонентами світоглядної культури вважають: 1) самоузагальнення; 2) комплекс життєвих сенсів, цінностей, відносин; 3) високий рівень духовно-світоглядного пошуку.

Отже, індуктивним шляхом нам не вдається відтворити несуперечливий образ світоглядної культури особистості. Надто велика розбіжність у дослідників на її елементну базу і архітектоніку структури. Для її усунення звернемось до методу сходження від абстрактного до конкретного, оскільки усі найбільш серйозні теорії побудовані саме таким шляхом.

Отже, у наявній літературі немає згоди відносно того, які елементи входять до світогляду, а відповідно і задіяні у культуротворчому процесі на внутрішньому і зовнішньому фронтах. Тому ми виходимо з того, що поділяємо точку зору В.Беха на елементну базу функціональних органів, що формується у свідомості особистості і подальші пояснення будуть логічно обґрунтовані і оправдані саме цією моделлю. Її сильна сторона полягає у тому, що елементи систематизовані і класифіковані за об'єктивним критерієм морфологічним устроєм біологічного організму людини.

Для того, щоб перейти до моделювання духовно-практичного явища треба обґрунтувати спроможність людини опрацьовувати семантичний матеріал перебуваючи у стані смислів і архетипів, що поставляється у її свідомість по двом каналам: з надсвідомості (ноосфери) і з підсвідомості/несвідомості (психосфери) і стає функціональними органами свідомості особистості.

Як ми знаємо поставка знання з надсвідомого/семантичного рівня відбувається у формі формалізованого і неформалізованого навчання і виховання, а з фізичного світу цю функцію виконує психіка, як показали

дослідження К.Юнга, який відкрив в структурі психіки індивіда провідну функцію, що має трансперсональний вихід у «психосферу» і О.Донченко, що вказала нам на механізми інформаційного обміну між семантичним потенціалом меона і матерією мозку, на чому базується надчутливе сприйняття реальності деякими людьми. Нагадаймо, що робочим матеріалом тут є смисли і архетипи.

Функція новоутворення функціональних органів – це фізична дія смислу, створювана реальна зміна в інших функціональних органах — смислах. Виявилось, що в семантичному світі відношення між семантичними одиницями, точно такі ж, як і в фізичному світі, де всяка дія має свій оригінальний смисл і де одна дія впливає на іншу дію і завдяки цьому змінює смисл того, що відбувається. У цих операціях полягає суть механізму дії духовних відносин. Різниця між морфологічними органами матеріального світу і одиницями духовного світу полягає лише в тому, що функціональні органи в іншому випадку мають практично необмежений ступінь свободи. Останнє особливо наочно підтверджується спроможністю людини фантазувати. Тут царює вільна причинність.

У результаті ми приходимо до розуміння людської особистості як системи функціонуючих органів або точніше, як сукупності якісно різноманітних згустків субстанції, що перебуває, починаючи зі стадії морфогенезу, не говорячи вже про функціонування і розвиток, у польовій формі. Функціональні органи, розташовуючись у внутрішньоособистісних підструктурах, утворюють надзвичайно складний механізм породження продуктів культурогенезу [1,с.21]. У площині свідомості вони, органи, утворюють механізм збудження особистості. Він є добре відомим для психологічної науки.

Для того, щоб пояснити що є елементами світоглядної культури особистості треба обов'язково скористатися ідеєю Д.Леонтьєва про три рівні структурної організації особистості: «рівень ядерних механізмів особистості, що складають психологічний кістяк людини; смисловий рівень – зміст внутрішнього світу особистості; експресивно-інструментальний рівень – типові форми та засоби взаємодії із світом» [4].

Зробимо тут невеличкий коментар. Ми розглядаємо світоглядну культуру особистості як утворення, що живиться за рахунок ядерних механізмів психологічного походження, сама знаходиться у горизонті смислового рівня, а культурологічна складова пронизує експресивно-інструментальний рівень і залишає там продукти своєї діяльності.

Ці три рівня для нас надзвичайно важливі, оскільки ми можемо виділити три горизонти інтелектуальної діяльності: перший з них торкається розбудови власної смислової сфери, другий – розбудову горизонтальних внутрішньоособистісних механізмів у відповідності до специфіки шести підструктур; третій – торкається поставку функцій на вищий щабель і створення там ансамблю функціональних властивостей, що спостерігається і філософами, і психологами і культурологами.

Кожному рівню наведеної структури відповідають процеси в смисловій сфері особистості: першому – смислоутворювання, другому – смислоусвідомлення, третьому – смислобудівництво (виокремлена смислова сфера особистості, бо саме смисл було обрано нами за одиницю духовної взаємодії – авт.).

Це означає, що з глибин смислової сфери, а точніше з її ядерного рівня проростають функціональні органи: відчуття, уявлення, світоглядні знання, ціннісні орієнтації, світогляд, які й утворюють соціальний рівень у якому стало функціонує механізм збудження особистості. Його елементи, тобто функціональні органи поставляють у простір смислової сфери сталі функції які й утворюють елементи світоглядної культури або так звані функціонали: світовідчуття, світоуявлення, світосприйняття, світобачення і світорозуміння.

Звернення до функціоналу – дуже відповідальний момент у цьому випадку, оскільки світоглядна культура особистості має продукти для внутрішнього споживання і вони звісно не мають тієї форми у якій вона матеріалізується у зовнішньому середовищі. Отже, коротко пояснимо, що собою представляє соціальний функціонал.

Поняття «соціальний функціонал» ми використовуємо для позначення норми, що означає утворення певної перспективи дії соціального елементу в здійснюваних ним вчинках, постійної в сенсі власне якості своєї перспективності і що забезпечує соціальному елементу через його діяльність полягання безумовної присутності в активності іншого ж елементу. При цьому порядок «соціального функціонала» реалізується тільки у тому випадку, коли що виділяється як такого роду умовність соціальний елемент фіксується в стані «приналежності», що відрізняє його. Функціонал формує якість передвизначальної «основності» соціальної взаємодії, характеризуючи його умовами схильності: сам собою виражаючи специфічність, що розповсюджується, і наділяючи елемент, якому адресована його активність, приймаючою характерністю.

При цьому у вузькому розумінні «для моделювання» допускається виключення власне тригерного початку функціонала, і в грубому сенсі вже підставу», що безпосередньо «розповсюджується, можна розуміти виразником що відповідає нормативу «функціонала» змісту. Звідси функціонал можна розуміти такою соціальною специфікою, яка як в даному, так і в будь-якому іншому випадку «виконує властиву нею функцію».

Функціонал фактично означає для елементу придбання ним характеристики такого виконуючого дію агента, для якого вчинок подібної дії не означає власного кроку розвитку, функціонал є єдиною нормою прояву активності, закріпленою на «просторі» безлічі дій.

Іншою нормативною основністю функціонала є забезпечувана ним можливість закріплення сторонньої «участі в існуванні», тобто функціонал служить наочною основою будь-якого як соціального «сприяння», так і соціального ж «порушення».

Таким чином, функціоналом є саме той базисний норматив соціальної дійсності, на основі якого дана дійсність здійснює процедуру матрицювання. З іншого боку, якщо дійсність показує як щось, індивідуально розвинене в практиці дій одного соціального елементу, надає властиві йому можливості в користування ще деяким елементам, то тим самим першому і надається можливість проявити свою наділену функціональною характеристикою. Функціонал – це головний і практично єдиний нормалізатор соціальної дії, що забезпечує його «цілісне» виконання, як і що реалізовує процедуру накладення свого роду «відбитку» на схильних до дії умовності.

Структурною особливістю соціальної дійсності слід розуміти якість її наповненості соціальними діями, початком власне виділення яких виявляється специфіка їх складу учасників, що характерний «визначився».

Все, що відрізняється в соціальній взаємодії певною функцією, виражає себе як функціонал (само «є функціоналом»). Проте об'єктивну якісність певної функції неприпустимо обмежувати тільки тим, що вона привертає до «такого саме» порядку взаємодії, її відрізняє і локальне значення, що характеризує її включеність у порядок взаємодії. Усередині взаємодії певна функція утворює структуру умовності, призначену для миттєвого розпізнаванню партнером здійснюваної нею функціональності.

Для реалізації мети ми беремо за критерій обмежування функціоналів механізму збудження, що за концепцією В.Беха притаманний свідомості і на цьому побудуємо функціональний аналіз світоглядної культури особистості. Наша ідея або робоча гіпотеза полягає у тому, що функціональні органи механізму збудження породжують кожний для себе специфічний функціонал яким він виходить з області інтелектуальної діяльності у простір звичайної культурологічної діяльності. Таким чином, духовне перетинає межу практичного і самореалізується у практичній площині.

На підставі вищевикладеного ми доводимо робочу гіпотезу про, що функціонали прив'язані до функціональних органів, оскільки вони є проявом світоглядної культури у просторі смислової сфери. Це означає, що до механізму збудження відносяться такі функціонали:

- у психофізичній підструктурі де діє функціональний орган *відчуття* – світовідчуття;
- у психологічній підструктурі де діє функціональний орган *уявлення* – світоуявлення;
- у соціологічній підструктурі де діє функціональний орган світоглядні *знання* – світосприйняття;
- у валеологічній підструктурі де діє функціональний орган *ціннісні орієнтації* – світобачення;
- на виході у якості комплексного продукту, що є також функціональним органом, ми маємо *світогляд,* який породжує функціонал – світорозуміння.

Усі інші функціонали ми прив'язуємо до інших функціональних органів, що притаманні системі внутрішньоособистісних механізмів, знаходяться у горизонті самосвідомості і надсвідомості і інших площинах смислової сфери, тобто вони займають інші місця і відіграють інші функції у життєдіяльності особистості. Наприклад, функціонал світотворення ми пов'язали б з кінцевим продуктом механізму самореалізації і його функціональним органом – дією, що виходить на соцієтальний рівень або у суспільство.

Далі на основі наведених характеристик функціональних органів встановимо специфіку функціоналів, що входять до світоглядної культури особистості. Вони не тільки повторюють зміст сигналу , що живить їх з боку функціонального органу а й змінюють його характер відповідно до умов культурологічного середовища

Світовідчуття, як функціонал, створює образ картини світу, що створюється людиною для себе, тобто він обслуговує формування світогляду особистості і закладає перший камінчик у інтегративний функціонал, що породжує світогляд – світорозуміння

Світоуявлення, як випливає з функціонального органу є, варіативна діяльність інтелекту людини, що творчо перебирає можливі варіанти розвитку подій у світі чи у конкретній локалізовані ситуації.

Світосприйняття, як функціонал, мабуть найбільш насичене смислами і деталями сьогодення утворення. Він має бути швидкоплинним, оскільки на людину йде постійний тиск з боку прочитаного, почутого і побаченого у ході навчання і виховання, що неодмінно вступає у суперечність з навіяним архетипами, інтуїцією, інстинктами, досвідом. Картина світу змінюється як у калейдоскопі і тільки воля здатна стримувати потік образів, що навіюється підсвідомістю, з одного боку, а з іншого – вноситься у голову ЗМІ, телебаченням, маніпулянтами, конкурентами, доброзичливцями, керівниками, політиками, та іншими зацікавленими суб'єктами.

Світобачення, як функціонал, представляє узагальнену картину, що пройшла відбір через призму ціннісних орієнтацій особистості на основі оцінки минулого, сьогодення і майбутнього, тобто він бачить логіку подальшого розвитку явища. І, більше того, у ході селективних дій ця картинка має бути порівняна з іншими і отримати експертну оцінку у залежності від якої вона може бути відкинутою, чи навпаки, обраною за зразок.

Логічно припустити, що функціонали світовідчуття, світоуявлення, світосприйняття і світобачення є дуже залежними від ситуації у яких перебуває особистість і здатні до надмірної плинності, особливо у випадках коли людина неврівноважена і кидається у своєму виборі зі сторони у сторону. До того ж вони дуже залежні від психологічного типу особистості, мається на увазі хто ця особа? Холерик, сангвінік, флегматик чи меланхолік.

Світорозуміння, як функціонал, виступає інтегративною формою, інтегралом від попередніх станів первинних функціоналів у якому реальний світ уже відійшов на задній план, а залишились у свідомості, тобто у підставі, лише його понятійна, тобто ідеальна форма – образ світу. Він може бути – оптимістичним або песимістичним, позитивним або негативним, світлим або темним, толерантним або агресивним, теплим або холодним.

У результаті проведеного аналізу можна констатувати, що усередині взаємодії функціонали розпізнаються по характерній для них здатності виділення типових форм, як, зокрема, навмисні «порушники стійких комбінацій», виконавці видів діяльності «приватного порядку», інтегратори і дезінтегратори, комунікатори і взагалі будь-які «на щось здатні виконавці.

Власна нормативність функціонала, фіксує функціонал як «перетворюючий» початок соціальної взаємодії і визначає положення, що якщо якийсь соціальний елемент хоч би раз приймає на себе виконання певної функції у взаємодії з якимсь елементом-партнером, то його власний зміст доповнюється установкою на готовність до «відтворення» подібних взаємодій в подальшому.

Таким чином, методологічний прийом, який ми застосували для оцінки функціоналів світоглядної культури особистості, виявився продуктивним і ми теоретично «заспокоїли» матеріал який був різноспрямованим і не складав цілісної картини. Підструктури організму людини, функціональні органи, механізми, і функціонали знайшли своє місце і отримали

певні ролі у світоглядній культурі, а вона, у свою чергу, отримала не тільки функціональне багатство, але й морфологічну визначеність і сталість.

Отже, морфогенетичний аналіз світоглядної культури особистості продемонстрував що процес породження даного явища своїм корінням схований глибоко у Семантичному Всесвіті і Фізичному Всесвіті. Свідомість людини є тією матрицею на якій надсвідоме завдяки соціальним інститутам навчання і виховання, а психічне – завдяки біологічним механізмам записують на ній специфічні локалізовані смислові поля.

Смислова сфера особистості завдяки власним атрибутивним властивостям організує обробку цих полів і «обробляє» або соціалізує свідомість шляхом формування оригінального продукту – світогляду особистості. Інтелектуальною діяльністю охоплюються зразу усі 3 рівня: «рівень ядерних механізмів особистості, що складають психологічний кістяк людини; смисловий рівень – зміст внутрішнього світу особистості; експресивно-інструментальний рівень – типові форми та засоби взаємодії із світом» [4].

Маючи величезний потенціал енергетично насичених смислів – так званих функціональних органів, що виникли у площині свідомості і утворили механізм збудження, світогляд а)у просторі смислової сфері особистості запускає процес морфогенезу по підструктурам біологічного організму людини і спонукає їх до утворення горизонтальних механізмів: відчуття, мотивації, соціалізації, воління, самовизначення; б) у просторі культурологічному світогляд проростає низкою функціоналів, що забезпечуються життєдіяльністю функціональних органів: відчуття, уявлення, індивідуальні знання, ціннісні орієнтації і, нарешті, світогляд.

Функціонали: світовідчуття, світоуявлення, світосприйняття, світобачення, і світорозуміння знаходяться у прямій залежності від функціональних органів механізму збудження представляють собою сукупність функцій або видів інтелектуальної активності особистості і генетично вмонтовані у підструктури біологічного організму.

Таким чином, світоглядна культура особистості як духовно-практичне утворення, що живиться за рахунок ядерних механізмів психологічного походження, сама знаходиться у горизонті смислового рівня, а функціонали, як її експресивно-інструментальна складова, пронизує культурологічну сферу і залишає там продукти своєї інтелектуальної діяльності.

Морфологічно світоглядна культура забезпечується сукупністю елементів функціонального походження, що лежать у просторі смислової сфери і тому не залежить від соціальних факторів, а обслуговується біологічним організмом людини і тому незалежна у функціонуванні, конструктивно вона вибудована у формі механізму збудження.

У функціональному аспекті вона існує як інтегративний функціонал, який, з одного боку, знімає імпульси з усіх підструктур людського організму у вигляді функціоналів породжених функціональними органами механізму збудження, а з іншого – вона є тригерним чинником для формування механізму самовизначення особистості.

Фізичною і організаційною підвалиною світоглядної культури особистості є звільнена, в результаті специфічно організованих взаємодій між внутрішніми реакціями (рефлексії) і зовнішніми взаємодіями (праця і спілкування), енергія. Взагалі, «надлишкова» енергія, як здатність здійснювати більше внутрішньої і зовнішньої діяльності, ніж це потрібно для підтримки життя, є невід'ємною частиною процесу саморозгортання

усілякої системи. Причому результатом здійснення енергозабезпечуючої і продукуючої внутрішній і зовнішній продукт функцій є певна структурна цілісність особистості, певний рівень духовної цілісності особистості.

Фактично світоглядна культура відіграє дві надзвичайно важливі функції у життєдіяльності особистості людини, оскільки, з одного боку, вона збуджує її смислову сферу до диференціації і активізації інтелектуальної форми діяльності, а з іншого, надлишкову енергію вона постачає у зовнішнє середовище де реалізується у формі культурологічної діяльності, залишаючи за собою артефакти відповідні до змісту історичної доби. Таким чином, завдяки світоглядній культурі людина живе і творить у духовно-практичному вимірі.

Список використаних джерел

1. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический аналіз / В.П.Бех. – Запорожье: Тандем – У, 1998. – 186 с.

2. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивний аналіз: монографія / В.П.Бех. – Запорожье: Просвіта, 2007. – 148 с.

3. Донченко О. Від цілісності психологічних знань до цілісності світобачення / О.Донченко. – Соціальна психологія, 2011. – №1. – С.4-10.

4. Леонтьєв Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487с.

5. Ратко М.В. Виховання у старшокласників світоглядних уявлень в процесі освоєння цінностей української художньої культури : дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец.: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / М.В.Ратко. – К., 2006.

Хайруллина Ю.О. Мировоззренческая культура личности: структурно-функциональный аналіз

Рассматриваются система функциональных органов механизма возбуждения личности, которая находится в плоскости сознания человека и система функционалов как продуктов их функционирования, которые образуют элементы и структуру мировоззренческой культуры личности.

Ключевые слова: *личность, мировоззрение, мировоззренческая культура, система, структура, функции.*

Khayrullina, Yu.O. Ideological culture of a person: analyses of its structure and functions

Review of the system of the functional organs within the excitation mechanism of a person which lies within the sphere of human consciousness, as well as a system of functionalities as the result of its functioning which creates elements and a structure for an ideological culture of a person.

Key words: *a person, an ideology, an ideological culture, a system, a structure, functions.*

УДК 165.193:124.4

Шатохіна Н.П.

Феномен творчості у контексті синергетичної парадигми

Розглядається акт творчості з погляду синергетичного підходу, як комплекс складно організованих систем, здібних до довільного впорядковування своїх елементів, простежується перехід від хаотичності в свідомості творця до створення завершеного продукту.

Ключові слова: *синергетика, творчість, біфуркації, ідейний атрактор, самоорганізація, хаотичність, структура, цілісність.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Шатохина Н.П.

Феномен творчества в контексте синергетической парадигмы

Рассматривается акт творчества с точки зрения синергетического подхода, как комплекс сложноорганизованных систем, способных к произвольному упорядочиванию своих элементов, прослеживается переход от хаотичности в сознании творца к созданию завершённого продукта.

Ключевые слова: *синергетика, творчество, бифуркации, идейный аттрактор, самоорганизация, хаотичность, структура, целостность.*

Синергетика, как новый метод, способ осмысления мира, приобретает всё большую популярность в науке. С её позиции любое природное или социальное явление можно рассматривать как самоорганизующуюся, целостную систему, способную переходить от хаотичности к упорядоченности всех слоёв элементов. Основное свойство синергетики – лабильность, которая и позволяет ей быть применимой практически в любой жизненной сфере.

Как комплекс автономных макро и микросистем, творчество, по своей сути, не может быть объяснимо с помощью только лишь формальной логики; все возможные видоизменения и трансформации в пределах его проявлений не подлежат точному фактическому анализу.

Актуальность социально-философского исследования творчества с помощью синергетики заключается в понимании феномена творчества как комплекса органических, саморазвивающихся систем, обладающих внутренними когерентностью и детерменированностью, бинарным сосуществованием структурности и хаотичности, в попытке обоснования не только отдельных его аспектов, но и единого системного аппарата действия.

Взаимосвязь процесса творчества и синергетики на первый взгляд не достаточно очевидна. Но, тем не менее, она существует, и данная проблема требует особого рассмотрения. Так, некоторые философы считают, что только с помощью раскрытия и объяснения содержания творческого акта, теория самоорганизации систем сможет перешагнуть барьер теоретико-практического противоречия.

Изучение творчества на основе синергетики, а также постижение созидательного процесса с позиции рассмотрения его как комплекса неоднородных систем, помогают осуществить работы таких авторов, как Г.Голицын, А.Горелов, И.Добронравова, Е.Князева, Л.Маркова, Дж.Николис, В.Налимов, М.Петров, И.Пригожин, И.Стенгерс, Г.Хакен. Однако практически никто из них не делает акцент на социально-философской значимости понимания феномена творчества как комплекса самоорганизующихся систем.

Цель статьи – анализ социально-философских детерминант феномена творчества как целостного и сложного явления.

В процессе творчества наибольшим образом задействованы два основных элемента: творец – продукты творчества, которые в свою очередь содержат видовые подсистемы. Поскольку, как творец, так и продукты творчества относятся к материальным явлениям и потому поддаются объективному изучению, процесс творчества в большей степени идеален и не имеет чётких пространственных границ. Но, в целом, каждый из двух элементов, взятых по отдельности, структурно-гармоничен, закончен, способен к фундаментальной самоорганизации.

Стремление к преобразованию окружающей действительности вызывает хаотический диссонанс в сознании творца, что в свою очередь, приводит к строевой диссипативности, неравновесному состоянию. Это и является побудителем к действию, перестройке всех внутренних элементов. Направленность на результат, определённость упорядоченного движения способствуют когерентности различных частей системы. И.Евин, говоря о живой природе, подчёркивает её основное свойство – неустойчивое состояние, одновременно приписывая его и созидательному процессу: «Творческая деятельность человека, т.е. его способность создавать новое, также происходит только тогда, когда его мозг находится в неустойчивом, критическом состоянии»[1,с.101].

В диссипативной системе сознания творца возникают двухклассовые флуктуации, вызываемые как внутренними, так и внешними воздействиями. От того, насколько сильно проявляется желание творить, зависит степень действия волновых возмущений. Состояние неравновесности может длиться достаточно долго, поскольку процесс вынашивания произведения не подстраивается под временные рамки.

Новизна продуктов творчества – одно из главных, основных свойств, характеризующих значимость творений. Если, основываясь на синерге-

тике, после всяческих преобразований в системе, мы всегда имеем новое: качественно новый уровень, видоизменённую структуру, то и творчество безрезультативно, в отсутствии нового решения, взгляда, новаторской идеи, запечатлённых в творениях. Неравновесность приводит к гармонии, но в творчестве определить эту гармонию достаточно сложно. Мы знаем массу примеров того, как гениальные творения отвергались современниками авторов по причине простого несоответствия эпохе.

Гармония целостного произведения, которую пока усматривает только художник, обращена в будущее, она не вписывается в установленные нормы, она ещё не усматривается в силу устоявшегося общественного мировоззрения. Только с течением времени, для всех становится очевидным, что эта гармония действительно присутствует в произведении, что именно в ней заключен скрытый смысл творения, его подтекст. Иными словами, произведения нет, если оно не гармонично в завершённом виде и, значит процесс перехода от диссипативности к новой организации, описываемый в синергетике, не состоялся. Но и на пути к гармонии, тогда когда творческий замысел ещё находится в бифуркационной точке, возникают определённые сложности.

Рассматривая роль бифуркационных механизмов в системе, следует заметить, что невозможно предвидеть по какой линии будут развиваться дальнейшие действия и станет ли она единственно правильной. Из всех возможных вариантов замыслов и действий автор составляет мысленный образ или программу осуществления творческого плана.

Далее, на основе синергетики, осуществляя анализ творческого процесса, в данной статье, мы можем заключить, что притягивающими аттракторами для элементов рассматриваемой структуры будут являться идейные катарсисы, пронизывающие сферу сознательных мыслеобразов. Благодаря их разрастающемуся влиянию, происходит движение отдельных, разобщённых суждений к очагам чувствительного множества. Полная перестройка структуры элементов в системе по пути от вихревого хаоса к точной линейной упорядоченности приводит к новому этапу, процессу творчества, который оканчивается созданием оригинальных продуктов. Это наивысший, но и наиболее сложный уровень реализации креативных сил.

Поскольку, флуктуации всегда ведут к структурным изменениям, то и само научное открытие изначально заложено в одной из произвольных форм фантазии. Учёный находится на пути к открытию, хотя и сам ещё не догадывается об этом. Потенция нового возникает в его фантазии, иногда так сильно смешиваясь с другими образами, что он уже не может отличить их друг от друга. Необходимо вмешательство холодного рассудка, чтобы именно один самый значимый и нужный образ выкристаллизовался из сети других образов, воспоминаний, ощущений, переживаний, чувств, надежд, мечтаний.

Случается, что в творческих продуктах существенно новыми являются только отдельные детали. Заметить их, на первый взгляд, непросто, но в целом как раз они и придают оригинальности предмету, который выносится на суд общественного мнения. Когда переживания художника переливаются через край, и наступает конец хаотическому разладу в сознании, творческая идея, возможно уже и претерпевшая многие реформации,

отбрасывает все лишние элементы, в продукте творчества представляя лишь неразрывное, единое целое.

Если, сами по себе продукты творчества легко подвергаемы аналитическому исследованию, то во взаимосвязи с другими системами – интерпретаторами, они могут приобретать совершенно иное содержание, являясь «духовными» аттракторами для чужеродных элементов. Так система притягивается к другой системе, одновременно воспринимая и содержание первоинтенциональной субстанции – творец. Исходя из этого, достаточно сложно отделить друг от друга элементы указанных систем, а тем более очертить точные границы последних.

Из всего вышеследующего, продолжая дальнейший анализ, мы можем заключить, что акт творчества – своеобразный мост между автором и готовым произведением, с учётом того, что последнее может или приобрести материальную форму или навсегда остаться вероятностным образом сознания, не нашедшим действительного воплощения. В том случае если творчество всё же протекает в реальности, выходя за рамки фантазии, система «творец» проходит повторную волну флуктуаций, снова переходя в диссипативное состояние. Флуктуации могут иметь неоднократные повторения, если произведения будут создаваться в несколько этапов.

Достаточно проблематично определить какие элементы системы «творец» переходят в систему «продукты творчества», поскольку они имеют однородную идейную структуру, а также однородные аттракторные центры притяжения. Это тем более усложняется тем, что каждая из систем включает микроподсистемы, состоящие из микроэлементов также влияющих на пространственное распределение других структурных частиц. Но, так или иначе, итогом повсеместного системного эволюционирования становится гармоничное соединение разобщённых звеньев.

Следует отметить, что о такой комбинации в своих работах упоминает Е.Князева, сравнивая её с нахождением истины, некоего идеала красоты: «...сложные человекомерные системы, системы человеческой психики и её продуктов, в частности знаний об этом мире, несмотря на свою многоэлементность, многомерность, иерархическую организованность, могут быть описаны немногочисленными характерными параметрами и качественными образами. Хотя путь эволюции таких систем запутан и сложен, но аттракторы, «конечные» состояния развития просты и красивы»[4,с.17].

Сложность и целостность процесса творчества, первоначально возникающего в сознании творца, затем переходящего во внешнюю реальность с помощью опосредованных действий, и, наконец, находящего завершение в готовых продуктах, не позволяет до конца разобраться в изменениях, происходящих на разных системных уровнях. Можно заметить, что здесь более чем в других случаях исследования разнообразных феноменов приходится сталкиваться с онтологической неопределённостью, характеристикой дисбаланса и неравновесия. Но, как и любая потенциально-скрытая возможность, она рано или поздно переходит в статичное состояние. Анализ феномена творчества с позиции синергетики, проводимый в данной статье, позволяет нам выделить такие механизмы, как «духовные атракторы» и «идейная структура», в корне отличающиеся от физических констант. Они действуют только в проблемной ситуации, требующей немедленного креативного разрешения и не поддаются объективному описанию, являясь специфическими чертами продуктивного сознания. Так, творчество позволяет по-иному расценивать теорию самоорганизации систем, привнося в неё новые, ситуационные компоненты.

Преимущество такого подхода состоит в способности видеть не только поверхностные системные факторы, но и скрытые, на первый взгляд, подсистемные единицы, в какой-то степени, относящиеся к трансцендентальной сфере.

При построении методологической схемы протекания процесса творчества или синергетической абдукции учитываются наиболее общие закономерности функционирования системных объектов, в том числе и не локализованных в пределах одной структуры. Фиксированный анализ стратегических изменений в системе помогает охарактеризовать особенности не только константных предметов, но и куматоидов, свободно перемещающихся по произвольно выбираемой траектории. В пределах рассмотрения феномена творчества, как комплекса сложных, самоорганизующихся систем, можно заметить, что существуют такие куматоиды, как образы продуктивной фантазии, воспроизводящие формы воображения, интуитивные видения, сверхчувственные озарения, догадки, идеи, инсайты, не имеющие жёсткой детерменированой зависимости от других элементов, но, тем не менее, задающие направление развитию всей системы в целом. Их наличие позволяет вносить в синергетический анализ феномена творчества неустойчивые переменные, Х-фрагментарные частицы, функционирующие независимо от притягивающего субстрата. Именно они делают гораздо более значимой категорию возможности во взаимосвязи с действием бифуркационных механизмов.

Как уже отмечалось нами ранее, феномен творчества представляет собой комплекс сложноорганизованных систем и видовых подсистем, которые осуществляют конструктивное взаимодействие с учётом постепенных преобразований и трансформаций на основе целостной интеграции. Единое множество образуется и развивается по законам синергетики, выстраивая из хаоса разобщённости новые гармоничные структуры. При этом видовые подструктуры переходят на более высокий уровень организации, системные элементы сложных структур становятся сверхсложными. В этом плане интересно высказывание философа Р.Дилтса, который упоминал об этой цикличной последовательности развёртывания творческого замысла, сравнивая её с актом божественного творения. У Р.Дилтса мы находим: «Творение начинается с распознавания – осознания различий. Данный первый акт ведёт к следующему, а этот, в свою очередь, ещё к следующему, и таким образом каждый предыдущий замысел таит в себе причину последующего»[2,с.12]. Вот почему, те самые механизмы, результаты работы которых, можно наблюдать в произведениях, продуктах творчества, осуществляют своё воздействие и в социальных явлениях, влияющих на историческую действительность. Преодолевая всё новые стадии эволюции, человечество, со временем достигает всё более высокого уровня развития, и здесь трудно недооценить роль творчества, как двигателя, так и стимулятора прогресса.

Как таковой, синергетический метод ещё не нацелен на то, чтобы находить точные ответы на исследовательские вопросы, разрешать глубинные противоречия, он способен указывать новые подходы, инновационные модели познания объективной действительности. Так же и феномен

творчества, сам по себе, не поддаётся точному, логическому анализу, но каждый отдельный фрагмент, взятый из его структурной композиции, даёт представление о целом.

Применяя синергетический подход к исследованию феномена творчества, трудно не обратить внимание на гармоничные соединения и опосредованные, определённые формы, которые приобретают без исключения все системные элементы, задействованные в процессе возникновения нового. Но, само понятие синергетики достаточно тесно связано и с хаосомностью, неким волнообразным фантомом имеющим стихийные проявления. Поскольку определение «хаоса» начало совершенно по-иному восприниматься в современном мире, то и античный тезис о возникновении творчества из ничего приобрёл другое содержание. На первое место стали выдвигаться противоречия спонтанного и упорядоченного, линейного и волнообразного, простого и сложноорганизованного, которые имеют свою целевую причинность и несут особую значимость для созидательного акта.

Синергетическое восприятие действительности тесно связано с модусом будущего времени. Оно нацелено не на прошедшие действия, а на действия предстоящие, заключенные в потенции. Тут можно говорить не только о работе бифуркационных механизмов, но и о детерминированной вероятности построения всех структурных уровней элементов. В процессе творчества трудно предугадать последующие результаты, тогда как с гораздо большей вероятностью можно прогнозировать внутреннее течение событий. Рассматриваемый феномен коррелятивно связан с новизной, а потому только будущее наиболее объективно отображает его основные характеристики, объясняет задаваемые цели.

Выдающийся представитель синергетического подхода Г.Хакен замечает: «В действительности при переходе с микроскопического уровня на макроскопический перед нами открываются многие новые свойства системы, отсутствовавшие на микроскопическом уровне»[5,с.24].

В этом отношении важно обратить внимание на то, что в синергетической концепции процесс творчества рассматривается как неподвластный обыденному ходу вещей. Синергетика стремится обнаруживать целостность и уникальность структурных ансамблей систем различного уровня, взаимосвязанных продуктивным процессом создания оригинальных продуктов. Это позволяет не только рассматривать творчество как комплекс определённых формообразований, но и по-новому взглянуть на саморазвитие и функционирование сложных структур, их сущностную способность к достраиванию и самоорганизации. Теория о детерменированности и целенаправленности хаотических потоков приводит к размышлению о скрытой запрограммированной динамике творческого акта, некой когерентности макро и микроуровневых элементов, без которой невозможно спонтанное упорядочивание нелинейных сред.

Так, только синергетика способна представить творчество как целостное, на первый взгляд, спонтанное явление, обусловленное единством и всеобщностью его составных компонентов, которые сами по себе не могут существовать как универсальные единицы пространственно-временного континуума. Только при помощи теории самоорганизации сложных систем изучаемый феномен предстаёт как комплекс разнообразных структур имеющих симметричное строение и чёткую иерархию. Системы и все

видовые подсистемы задействованные в творческом акте представляются единым механизмом с единой целевой установкой.

Мнение автора статьи в этом вопросе совпадает с мнением И.С. Добронравовой, которая также подчёркивает значимость верного понимания синергетических принципов при анализе творческого сознания: «В позитивном плане нелинейный стиль мышления ориентирует на готовность к появлению нового. Соответственно, акценты делаются на исследование условий неустойчивого состояния исходной системы и анализ альтернативных возможностей появления устойчивых состояний нового целого»[3,с.140].

Так, неустойчивость ведёт к устойчивости, детали, элементы, фрагменты мозаики, складываются в одну картину, единичное собирается в общее, дисбаланс превращается в слаженную структуру. Но что же выступает основным мотивом перехода системы на новый уровень организации, что побуждает к появлению нового? Нам проще говорить об основном мотиве, если речь идёт о творческом акте. В творчестве основной мотив преобразований определён. Его несёт в своём сознании творец, творца, в свою очередь, побуждает к активным размышлениям и действиям, вдохновение.

Приходим к следующим *выводам*: синергетический метод наиболее полно отображает процесс творчества именно потому, что состояние вдохновения, вынашивания произведения, всегда характеризуется нестабильностью, изменчивостью, хаотичностью, мыслительным разладом, тогда как итог творчества (если он соответствует критерию новизны), гармоничен и целостен. Именно в творчестве, на каждой его ступени, на каждом его этапе, отражается всё происходящее во Вселенной, развёртывается аналогичный сценарий зарождения иной жизни, творения, чувства, мысли, ощущения. Итак, синергетический метод познания реальности, и в частности изучение поведения различных уровней неравновесных систем, приобретает всё более высокий статус в современной научной картине мира, т. к. он даёт возможность обнаруживать общие закономерности функционирования разнородных элементов, признавать объективность хаосомности и спонтанности. Рассмотрение процесса творчества как единого, сложносформированного целого, способного осуществлять самоорганизацию произвольного структурогенеза, во многом способствует выявлению его скрытых, внутренних механизмов, работа которых приводит к макроскопическим упорядоченным изменениям в социуме, выводит человеческие науку и культуру на новый уровень развития.

Список использованных источников

1. Евин И.А. Искусство и синергетика / И.А.Евин. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 164 с.

2. Дилтс Р. Стратегии гениев. Аристотель, Шерлок Холмс, Уолт Дисней, Вольфганг Амадей Моцарт / Р.Дилтс;[пер. с англ. В.П. Чурсина]. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 272 с.

3. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И.С.Добронравова. – К.: Лыбидь, 1990. – 152 с.

4. Князева Е.Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса / Е.Н.Князева. – М., ИФРАН, 1995. – 228 с.

5. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен; [пер. с англ. Ю.Л.Климонтовича]. – М.: КомКнига, 2005. – 248 с.

Shatokhina, N.P. Phenomenon of creation in the context of synergetics paradigm

In this article the act of creation is examined from point of synergetics approach, as a complex of the complex systems, apt at arbitrary arrangement of the elements, a transition is traced from chaos in consciousness of creator to creation of the completed product.

Key words: *creation, synergetics, branching, ideological attractor, samoorganizaciya, chaoticness, structure, integrity.*

УДК 130.1

Полуянов В.П.

Естетичні закони і творча діяльність людини

Розглядаються дії естетичних законів на творчу діяльність людини. Докладно описуються морально–естетичні сили, які можуть відвести людство від того краю, за яких відсутня життя. Показано прагнення проникнути в таємниці людини і процеси відбуваються в сучасному суспільстві.

Ключові слова: *людина, діяльність, матеріальні і духовні цінності, закони.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Полуянов В.П.

Эстетические законы и созидательная деятельность человека

Рассматриваются действия эстетических законов на созидательную деятельность человека. Подробно описываются нравственно–эстетические силы, которые могут отвести человечество от того края, за которым отсутствует жизнь. Показано стремление проникнуть в тайны человека и процессы происходящие в современном обществе.

Ключевые слова: *человек, деятельность, материальные и духовные ценности, законы.*

Актуальность научной статьи обусловлена необходимостью исследования и осмысления проблемы влияния эстетических законов на созидательную деятельность человека.

Научно–теоретическая база представлена многочисленной совокупностью работ и исследований, посвященных мерам жизни и смерти, вопросам равновесия, соответствия, оптимальности, целостности, законам функционирования мира и всей Вселенной.

Целью работы является определить и рассмотреть дисбаланс между материальными и духовными ценностями в современном мире. Основное

задание статьи – дальнейшая разработка, конкретизация и решение проблем дисбаланса между материальными и духовными ценностями в аспектах науки и философии. Для этого рассматриваются наиболее важные вопросы деятельности человека и нравственно–эстетическое развитие общества.

Так, человек обречен на постоянное функционирование в системе «мир – человек».

Мир представляет собою совокупность всех форм. Перед человеком он предстает как совокупная объективная реальность в сложном сочетании видимого и невидимого, осязаемого и обоняемого, тайного и немо «смотрящего» на него.

Человек начал осознавать себя в качестве такого, который с момента проникновения и подчинения мира своей сущности, изменял и преобразовывал его с целью улучшения среды обитания и приспособления «к самому себе». С первых шагов своей жизнедеятельности, он проявлял невероятное упорство, терпение и стремление к тому, чтобы мир служил ему, во имя обеспечения человеческого жизнесуществования. Он постепенно учился подчинять мир, путем освоения простейших его предметов. Дерево, кость, куски камня, вулканическое стекло и другие предметы, становились первобытными орудиями труда.

Ручные рубила овальной, дисковидной или треугольной формы были длиною 15–20 см и более, и ими можно было растирать, и измельчать растительную пищу, очищать кору, снимать шкуру животного и колоть оре8хи. Они имели острые и волнистые края пригодные для различных видов человеческой деятельности. Это была эпоха каменного века палеолита.

По истечении времени человек стал создавать более сложные орудия труда, состоящие из нескольких элементов: топоры, мотыги копья и обрабатывать дерево.

Раскрывая и усваивая функциональность изготавливаемых орудий труда, человек был движим тем, что от него требовала необходимость изменения среды и условий обитания в сторону улучшения, выбирая путь их совершенствования. Кроме этого человек открывал эстетические законы.

Изобретение сверления стало результатом создания лука, представляющего по сути, первым техническим сложным орудием. Изготовление лука сопровождалось проявлением умственных способностей, острой наблюдательностью и техническим опытом [1].

Лук позволил не только передавать движение, но и преобразовывать его. Человек с помощью лука удалял себя от животного в безопасное место на расстояние полета стрелы и достигал птиц летящих над землей. Обратно–поступательное движение лука в результате обернутой вокруг сверла тетивы, превращалось во вращательное движение, которое использовалось в качестве сверлильного приспособления. Он положил начало струнным музыкальным инструментам и материально–духовному производственному освоению мира, имея одну орудийную деятельность людей [2].

Духовное освоение мира шло путем постоянного стремления человека к улучшению орудий труда. Меняющиеся условия жизни людей и развивающиеся в этом их потребности, выводили человека за пределы стереотипности, повторяемости орудий труда и ставили его в состояние творчества и освоения эстетических законов. Форма и составные

части орудий труда подвергались многократным модернизациям, связанные с открытием новых материалов, технологий и постоянного совершенствования.

Из истории развития человека видно, что он еще в первобытном обществе должен был прибегнуть к таким специальным средствам, как рычаги, деревянные катки и клинья. Так, например, деревянные катки, которые подкладывались под тяжелые стволы деревьев, лодки, камни при их перетаскивании с места на место стали прообразом колеса. Это сдвинуло историю с мертвой точки и заставило ее мчаться во много раз быстрее. Любое изобретение представляло собой целую эпоху в жизни человечества [3].

На заре технической цивилизации человечество сделало немало великих открытий и изобретений, каждое из которых поднимало его на более высокую ступень развития и появлялись новые технические возможности.

В настоящее время техническая цивилизация подняла человечество в заоблачные выси, вооружив его не только созидательными, но и разрушительными возможностями. Последнее волнует человечество, так как оно придвинуло себя к краю, за которым нет жизни.

Материально–производственная деятельность главным образом развивала в человеке то, что служило удовлетворению его потребностей. Процесс постоянного добывания пищи и всего того, что сопутствовало этому, укрепляло человека в правильности избранного пути и ускоряло процесс наращивания количества материальных ценностей. По своей сути этот процесс верный, так как физическое здоровье человека, его жизнесуществование главным образом зависит от степени удовлетворения материальной потребности и добывания «хлеба насущного» [4].

Однако здесь для человека лежит губительная опасность. Уровень роста их не безграничен. Когда материальные ценности преобладают над духовными, то они начинают действовать разрушительно, направлено против человека и человеческого общества. Примером могут быть техногенные и экологические опасности, гонка вооружения с целью захвата чужих территорий и материальных ценностей. Страны с мощным военно–промышленным потенциалом стремятся к военно–политическому и экономическому «контролю» над государствами со слабой экономикой, а значит с меньшими возможностями военно–промышленного и политического противостояния. Есть такая проблема как концентрация материальных ценностей в руках небольшой кучки людей, когда нищета и голод господствует среди сотен миллионов людей. Эти и другие подобные бесчисленные примеры свидетельствуют о том, что дисбаланс материальных ценностей существует.

Грозным предупреждением человечества является нарушение дисбаланса между материальными и духовными ценностями, которые недопустимы так же, как чума и холера [6].

Определяющей причиной гибели Римской империи и других стран были алчность, праздность и ожирение, которые поразили верхушку общества, и как раковая опухоль уничтожили «организмы» геологических образований и стерли с лица Земли. В данном случае нарушен дисбаланс материальных и духовных ценностей, который привел к этим последствиям. Следует постоянно помнить приближение к человечеству техногенных опасностей.

Во Вселенском мире, где функционирует человек, господствует соответствие, другими словами гармония, когда созидание и разрушение находятся в равновесии, порождающееся и исчезающее постоянно переходят друг в друга, образуя общий закономерный процесс развития объективного Мира. Мера, равновесие, соответствие, оптимальность, целостность – законы функционирования мира и всей Вселенной. Вне этих законов мир бы не существовал, а разрушился, потеряв их стабилизирующее действие.

Человеческому обществу свойственна стабилизирующая роль этих законов. Вхождение в общественные и социальные процессы связано с орудийной деятельностью людей. Орудие труда стало средством связи человека с природой, средой обитания и выражением его преобразовательной роли подчинения её своему предназначению. Между тем, эти законы в человеческом обществе обрели и другую роль. Воздействуя на органы чувств человека, они стали вызывать в нем различные эмоционально–психические состояния по поводу удовлетворения, чувства радости и наслаждения, горечи и разочарования, драматического и трагического переживания, комизма и чувства смеха. Максимальное сочетание и выражение этих законов, человек связал их с пониманием красоты [5].

Максимальность проявления этих законов вещь достаточно редкая, так и красота, должна воплощать и выражать их, постоянно как бы исчезая. Человек наделил ее, в этой связи таинственностью и неуловимостью. Она для человечества стала таким же камнем преткновения, как и «хлеб насущный». Освоение и добывание её связано с проявлением огромных усилий, изобретательности, упорства и стремления к совершенству. В человеке живут материальная и духовная потребность, то есть стремление к «хлебу насущному», составляющему основу материальных ценностей и красоте, лежащей в основе духовных ценностей, то они должны выступать в единстве, соответствия друг другу. Получается так, что в долженствовании они выступают в единстве, дополняя друг друга. В существовании красота не редко удалена от «хлеба насущного», от материальных ценностей, что ведет к проявлению переизбытка и перекосу в их распределении. Начинает действовать закон заполнения «пустоты». На место исчезающей в любом месте красоты, прекрасного приходит уродливое и безобразное. Современный мировой финансовый кризис – это нарушение соответствия между количеством выпущенных денежных масс и истинными материальными ценностями, которых оказалось значительно меньше, чем пустых денежных купюр. Получился эффект мыльного пузыря. Соответствие красоты, сменилось выражением безобразного и уродливого, а в реалии – кризисом. В результате чего лопнули банки, остановилось производство, появилась безработица, обнищали люди, растет преступность и коррупция.

Однако человечество не устает искать пути подхода и овладения красотой. Ее завораживающее свойство подкупает людей. Они стремятся к красоте, освоению ее таинственности, не иссякающей и преобразующей силы, ее вдохновляющего начала, наполняющей энергией добра, созидания и творчества. Красота способствует активации сил, выражению чаяний и надежд людей, устремленности к совершенству и преобразованию, что с особой силой выразилось в духовной и материальной народной культуре. Эта культура кладезь красоты, хранитель ее, транслятор для приходящих в жизнь новых поколений людей. Демократическое начало народной

культуры – истинное лоно красоты, в котором она не только сохраняется, но и обретает подпитку для своего постоянного воспроизводства [7].

Красота – стержень эстетического, которое путем ее реализации противостоит безобразному, неизменному, наполняет высоким смыслом трагическое и космическое. Она тождественна эстетичному. Эстетичное – значит прекрасное и возвышенное. «Законы красоты» – мера, равновесие, соответствие, оптимальность, целостность, все равно, что эстетические законы [8].

Наибольшее выражение эстетические законы получили в искусстве. Здесь человек достиг совершенства, потому что научился достигать полноты их выражения и воплощения. Технико–технологические приемы в искусстве достигли величайшего выражения, что дало возможность получить гениальные произведения, подлинные шедевры в области искусства и архитектуры. Красота в области искусства, архитектуры и дизайна сделала свое волшебное дело. Духовный потенциал человечества сумел раскрыться с наибольшей возможностью, что стал подлинным локомотивом дальнейшего человеческого прогресса. Именно нравственно – эстетические силы могут отвести человечество от того края, за которым отсутствует жизнь. Истина – все меньше «работает» на прогресс. Наука и техника, выросшие на Истине, сегодня несут человечеству не только бесспорное благо, но и ему противоположное. Подлинное слово за Добром и Красотой. В их единстве – неисчерпаемые возможности человеческого прогресса. Техника, естественная наука и индустриальные технологии вне Добра и Красоты все больше обретают силы, противоположные их положительному потенциалу. Это может обернуться пагубными последствиями, а тенденции здесь уже наметились.

Добро и Красота нужны экономике, политике, администрированию, жилищно–комунальному хозяйству, бизнесу, естественно–научному, технологическому процессам, преодолению природных и техногенных опасностей. Здесь не паханое поле. Только они сделают политику – чистой, экономику и бизнес – преуспевающими, жилищно–комунальное хозяйство человечным, а естественно–научному, техническому и технологическому знанию удастся успешно справиться с экологическими проблемами, природно–техногенными опасностями. Для этого требуется совсем немного – не сотвори зла и следуй эстетическим законам – меры, равновесия, соответствия, оптимальности, целостности и полноты. Вот в чем животворящая мудрость XXI в. и последующих столетий.

Список использованных источников

1. Айзенштат Р.Г. Эстетика и психология для менеджера / Р.Г.Айзенштат – Калуга: Золотая аллея, 1992. – 101 с.

2. Громов Е.С. Начало эстетических знаний / Е.С.Громов – М.: Советский художник, 1971. – 209 с.

3. Дидро Д. Эстетика и литературная критика / Д.Дидро; [пер. с франц.] – М: Художественная литература, 1980. – С.207–214.

4. Лосиг Л.Н. Основы этики и эстетики / Л.Н.Лосиг. – М.: МГИУ, 2007. – С.38–45.

5. Росенко М.Н. Основы этических знаний / М.Н.Росенко. – СПб.: Лань, 1998. – 246 с.

6. Толстых В.И. Эстетическое воспитание / В.И.Толстых. – М.: Высшая школа, 1979. – 226 с.

7. Чернышевский Н.Г. Избранные эстетические произведения / Н.Г.Чернышевский. – М.: Искусство, 1978. – С. 135–151.
8. Шепель В.М. Управленческая этика / В.М.Шепель – М.: Экономика, 1989. – С.243–280.

Poluyanov, V.P. Aesthetic laws and creative human activity
We consider the actions of aesthetic laws on the creative activity of man. Describe in detail the moral and aesthetic forces that can take humanity on the edge, for which there is no life. Shown the desire to penetrate the mystery of man and the processes taking place in modern society.
Key words: *people, activities, material and spiritual values and laws.*

УДК 1:316.3+340.12

Калиновський Ю.Ю.

Правосвідомість натовпу: причини виникнення та світоглядно-психологічні особливості

Розглянуто світоглядні та психологічні особливості правосвідомості натовпу. Проаналізовано ставлення суб'єктів натовпу до права, свободи, відповідальності, справедливості. Досліджено владно–підвладні стосунки у натовпі.

Ключові слова: *натовп, народ, правосвідомість, правосвідомість натовпу.*

У науковій літературі до сьогодні точаться дискусії з приводу розрізнення понять «натовп» та «народ», їх позитивної та негативної ролі у соціальних змінах. Аналізуючи дану проблематику, в межах заявленої теми дослідження, виникає низка питань, що потребують відповідей, а саме: як формується натовп та його правосвідомість, де знаходиться та межа за якою народ перетворюється у натовп, які громадяни за своїми психологічними та світоглядними характеристиками схильні до натовпоутворення та ін.

Виходячи з вищенаведеного, метою статті є дослідження особливостей світосприйняття такого соціального утворення як натовп, аналіз характерних рис його правосвідомості та механізмів й середовища його формування.

Особливого значення для нашого дослідження набувають роботи класиків у галузі масової свідомості та масової психології, а саме А.Адлера, Т.Адорно, Е.Канетті, Г.Лебона, С.Московичі, Ф.Ніцше, Х.Ортеги–і–Гасета, В.Райха, Е.Фромма, К.Юнга та ін. Серед сучасних авторів проблему мотивів та наслідків поведінки народних мас й натовпу вивчали з різних боків К.Гаджиєв, С.Кара–Мурза, М.Почепцов та інші.

В той же час, необхідно зазначити, що проблема правосвідомості натовпу є недостатньо розробленою як у вітчизняній, так і у закордонній філософсько–правовій думці. Це пов'язано з тим, що частина вчених ігнорувала тривалий час роль народних мас в історії, не визнаючи їх суб'єктом соціального прогресу. Хоча вже давньогрецькі філософи замислювалися над загальними характеристиками понять «народ» та «натовп». Зокрема Аристотель, визначав демократію як неправильну форму правління і висловлював побоювання, що вона може перерости у охлократію – владу натовпу. Тому він і запропонував на противагу демократії правильну форму правління під назвою політія, за якої не всі з населення давньогрецького полісу можуть претендувати на владу, а лише громадяни, які мають освіту

і приватну власність, незалежно від її розмірів. Тобто правосвідомість народу визначається економічними інтересами і рівнем культури його окремих представників. Народ як організоване та структуроване утворення усвідомлює як свої права, так і обов'язки, а натовп лише прагне реалізувати свої бажання за будь–яку ціну.

Переломним моментом у боротьбі народу за свої права стали події Великої французької революції, котрі актуалізували проблему забезпечення природних і позитивних прав для всіх громадян незалежно від майнового стану. В той же час, вищеозначені події показали руйнівну силу декласованих мас, які здатні зруйнувати будь–який правопорядок. Російський дослідник К. Гаджиєв зазначає, що реальною матеріальною силою, що знищує основи цивілізації є маса, незалежно від того, хто її мобілізував [1,с.3]. У революційному запалі народ може перетворитися на натовп, а його правосвідомість стає деформованою та нігілістичною. Саме французьки дослідники Ф.Гізо, Ф.Мін'є, О.Т'єрі, звернули особливу увагу на історичну роль третього стану – «простолюдинів», котрих вони ототожнювали з буржуа і протиставляли двом привілейованим станам – дворянству та кліру. В процесі подальшого розвитку соціально–філософської, правової та політичної думки поняття «народ» набувало різноманітних характеристик у залежності від конкретної історичної ситуації.

З кінця XIX сторіччя однією з головних проблем філософії, культурології, психології стає вивчення масової свідомості та її носіїв – народ, клас, маса, натовп. Вивчаючи особливості правосвідомості натовпу, підкреслимо, що існування цього асоціального феномена базується на різних видах підкорення та володарювання. З цього приводу відомий філософ Ф.Ніцше зазначав, що коли сто осіб знаходяться одна біля одної, то кожна втрачає свій розсудок і отримує чийсь інший. У Ф.Ніцше знаходимо своєрідну діалектику влади і покори. Наділивши все живе прагненням до влади, він водночас твердив, що все живе є покірливим. При цьому владна позиція зовсім не обов'язково є кращою. Як казав Ф.Ніцше, наказувати важче, а ніж коритися. Але й бути підлеглим не означає бути жертвою: наказують тому, хто не вміє коритися собі. Тобто під владу іншого потрапляє той, хто не володіє сам собою. Очевидно, брак відповідної суб'єктності індивід компенсує нібито вимушеним, а насправді, достеменно потрібним йому самому підкоренням. Тому й виходить, писав Ф.Ніцше, що все живе кориться і наказує, а, віддаючи накази, стає покірливим [2,с.113]. Отже, суспільна (індивідуальна) правосвідомість містить в собі конструкти, що обумовлюють не тільки усвідомлення певною спільнотою своїх прав, а й спрямовують її до виконання певних обов'язків та установок, що забезпечує процес управління суспільством згідно діючих норм, традицій та звичаїв. Разом з тим, «правосвідомість натовпу» орієнтується тільки на права, як правило гіпертрофовані, і «забуває» про обов'язки, окрім одного добиватися поставлених цілей у будь–який спосіб.

У науковій літературі Нового і Новітнього часів поняття «натовп» використовувалось у широкому і у вузькому значеннях. У широкому тлумаченні, під натовпом розуміли соціально–психологічний стан, який передує утворенню народу або характеризує його деградацію. У вузькому розумінні, натовпом називали групу людей, які знаходяться у безпосередній близькості або «обличчям до обличчя», а не будь–яку спільноту, таку

як нація, каста, клас, яка є настільки великою, що не може зібратися разом у конкретному місці.

На думку відомого дослідника психології мас С.Московічі, натовп є скупченням людей, котрі об'єдналися поза будь–яких установ та на тимчасових основах. Натовпи є асоціальними і являють собою результат тимчасового або безперервного розкладання груп і класів. Натовп відповідає таким поняттям як «набрід», «люмпен–пролетарі». С.Московічі стверджує, що представники натовпу не належать до певних соціальних груп, існують за межами соціальної структури, не мають певних занять і цілей та живуть поза законами й звичаями. Натовп є злочинним, оскільки складається з шахраїв та потолочі, які здатні до різних форм насильства. Вищеозначений дослідник використовує таке поняття як «злочинний натовп», дії якого загрожують безпеці держави та окремих громадян. Натовп не можливо покарати, оскільки його дії є анонімними та не персоніфікованими [3].

Італійський дослідник С.Сігеле, розвиваючи теорію свого співвітчизника Ч.Ломброзо про вроджену злочинність, використовує поняття «кримінальний натовп», до якого він зараховує всі соціальні рухи та політичні групи – від анархістів до соціалістів, а також страйкуючих робітників й учасників вуличних мітингів [4,с.463–465]. З часом у роботах інших вчених визначення натовпу дещо пом'якшується і характеризує як правило велике скупчення людей різної соціальної приналежності, які зібралися несанкціоновано задля протесту або підтримки певного суспільного явища. Меншою мірою використовується поняття «керований натовп», що описує процес натовпоутворення як свідому дію певних суспільно–політичних сил.

Виходячи з вищенаведеного, необхідно зазначити, що правосвідомість у натовпу практично відсутня, і її, на нашу думку, можна охарактеризувати поняттям «антиправосвідомість», орієнтуючись на класичні визначення природного та позитивного права. Разом з тим, будь–який натовп шукає справедливості та може хаотично формулювати низку вимог. Підкреслимо, що характеристики натовпу змінюються в залежності від історичної епохи. В цілому переважна більшість виступів народних мас пов'язана з певною трансформацією правосвідомості, а саме з усвідомленням необхідності відстоювати свої права або відновити втрачену справедливість та рівність.

У своїй відомій книзі «Психологія мас» французький вчений Г.Лебон виокремлює низку особливостей натовпу. В натовпі свідома особистість зникає, при цьому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, що утворюють єдине ціле, приймають один і той же напрямок. Індивід, який певний час знаходився у діючому натовпі, починає нагадувати загіпнотизованого суб'єкта. Г.Лебон, на відміну від С. Московічі, вважає, що натовп – це якісно нова система, а не конгломерат. Тобто натовп тільки на перший погляд є хаотичним утворенням, а насправді він являє собою систему зі своєю структурою та своєрідним керуванням. У натовпі людина не схильна стримувати свої інстинкти, оскільки він безвідповідальний та анонімний. Почуття відповідальності, що стримує від протиправних дій окремих індивідів, майже повністю зникає у натовпі. У натовпі будь–яке почуття є заразливим до такого ступеня, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси на користь колективним. Натовпу відомі тільки прості й крайні почуття: будь–яку думку, ідею, вірування він

сприймає з абсолютною вірою або їх повністю відкидає. Натовп за своєю природою ніколи не прагне правди, він відвертається від очевидності, яка не подобається йому і вклоняється помилковим ідеям, що здаються йому вірними. Необхідно зазначити, що натовп є дуже мінливим і здатен моментально реагувати на імпульси, що надходять від лідерів [5]. Отже, «правосвідомість натовпу» є рухливою, нестійкою та еклектичною, і залежить від настроїв найбільш активних осіб й будь–яких подій, що відбуваються навколо. Натовп може надати собі будь–яке «право», що не відповідає чинному законодавству.

Аналізуючи натовп, Г.Лебон не піднімає питання про те, чому не будь–яка концентрація людей перетворюється на натовп і який індивід є більш схильним стати людиною аморфної маси? Цю проблему у роботі «Повстання мас» розглянув науковець Х.Ортега–і–Гасет. Він зазначає, що індивід, схильний стати людиною натовпу – це особа, вихована в школі певного типу, має певний склад мислення і мешкає у атомізованому громадянському суспільстві масової культури. Це людина нового світу, який створила ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізація. Світ, який оточує людину постіндустріальної епохи з самого народження ні в чому його не утискає, ні до чого не примушує, не ставить ні яких заборон та «вето» [6].

Вочевидь, що у самій людській свідомості (правосвідомості зокрема) є певні основи до домінування та підпорядкування, що становить сутність самої природи натовпу. Натовп як соціальне явище як правило є керованим з боку стихійних або запрограмованих вождів, які мають необмежені права з точки зору людини натовпу. Підкреслимо, що під час натовпоутворення правосвідомість набуває гіпертрофованих форм і «виходить» за межи існуючих традиційних уявлень про права та обов'язки. Разом з тим, людина натовпу отримує відчуття повної свободи та відсутності відповідальності, поринаючи у царство анархії та свавілля. Така правова ейфорія має короткотерміновий характер і багато в чому залежить від сили харизми вождів та сприятливих або несприятливих зовнішніх суспільних умов.

Лідер, який здобуває владу над натовпом, реалізує при цьому свої власні потреби у домінуванні, «безмежній» свободі, втраченій справедливості або використовує силу натовпу у своїх далекоглядних соціально–економічних та політичних інтересах. Але водночас лідер задовольняє потреби тих осіб, які стають і підвладними. У багатьох важливих відносинах соціальні процеси мають характер поєднання протилежних тенденцій – прагнення влади і прагнення бути підвладним. Так, Г. Лебон багато писав про потребу натовпу в підпорядкуванні [5,с.237]. На загальній потребі людей в авторитеті, керівництві та законі наголошував К.Юнґ [7,с.313]. В свою чергу В.Райх говорив про такі особистісні особливості, як страх перед відповідальністю, прагнення підпорядкуватися владі, безпорадність, несамостійність, туга за вождем [8,с.329].

Порівняно з домінуванням, підпорядкування має здебільшого менш виразний, часто непомітний характер. Воно виражається не лише в актах інтерсуб'єктної взаємодії, а, насамперед, у внутрішніх позиціях її учасників. У різних версіях соціального психоаналізу досить докладно відстежено загальнолюдську потребу підкорення авторитетові, ідентифікації з вождем. Найчастіше така ідентифікація відбувається майже

автоматично, майже несвідомо і не виділяється її суб'єктами як якийсь особливий феномен.

Е.Фромм у творі «Втеча від свободи» виокремлював емоційну залежність переважної більшості людей від вождів. Така залежність робить особу піддатливою щодо чужого впливу і спонукає до підпорядкування могутньому авторитетові. Люди набагато сильніше хочуть підпорядковуватися, ніж їх до цього примушують. Авторитарна особистість прагне відмовитися від незалежності, злити своє «Я» з ким–небудь або з чим–небудь зовнішнім, позбутися власної особистості, втратити себе, тобто позбутися тягаря свободи [9,с.24–25]. В наступній праці «Душа людини», вищеозначений дослідник зазначав, що політичні вожді здатні впливати саме на тих людей, яким бракує незалежного мислення та чуттєвості [10,с.22]. В той же час, коли вождь припиняє задовольняти потреби мас, відбувається розчарування і люди можуть впадати у цинізм та деструктивність [10,с.25]. Тобто їх правосвідомість втрачаючи «поводиря» реагує агресивно на ті ситуації, які вони не можуть або не хочуть осягнути. Агресія в цьому випадку є реакцією на страх безпорадності щодо навколишнього світу або як спроба заявити про себе.

Результати такого аналізу Е.Фромма належить доповнити ремаркою про те, що ці тенденції властиві не просто авторитарним особистостям. Адже якщо авторитарними у фроммівському розумінні є більшість людей, то прагнення підвладності – це важлива психологічна характеристика людської особистості взагалі. Її, зрештою, можна поширити на всіх без винятку людей, бо в поведінці й ментальності кожного з них спостерігаються відповідні ознаки. Можна вести мову тільки про різні ступені їхнього виявлення. Загалом же пошук авторитету, прагнення підпорядкуватися виявляється не менш загальною вселюдською якістю, як і прагнення влади.

У цьому разі слушно вести мову про різноманітні ступені усвідомлення потреби у підпорядкуванні учасника стосунків домінування–підпорядкування у різних колективах, зокрема у натовпі. Зрозуміло, що суспільна правосвідомість не є однорідним явищем, тому внутрішня «здатність» окремої верстви населення (окремої людини) до підпорядкування, як усвідомленого(неусвідомленого) процесу, є різною і обумовлена низкою соціокультурних причин:

– ступенем економічної незалежності від держави;

– загальноприйнятими стандартами правового виховання та правової соціалізації;

– ступенем усвідомлення своїх прав та свобод;

– рівнем розвитку правової, моральної та політичної свідомості (культури);

– правовими можливостями щодо захисту своїх прав та свобод.

Найчастіше схильність до сприйняття зовнішнього впливу та вказівок авторитету виводиться з умов виховання в дитинстві. З цього приводу Т. Адорно зазначав, що батьківський авторитет усувається задля того, щоб його місце зайняв інший авторитет [7,с.285]. За А.Адлером, схильність дорослих до підпорядкування ґрунтується на їхній слухняності в дитинстві [5,с.59]. К.Хорні трактувала покірність як прагнення перекласти відповідальність на інших, отримати від них захист і турботу [11,с.76–77]. Г.Оллпорт називав авторитарне підпорядкування одним із видів конфор-

мізму, в основі якого – потреба рівнятися на сильну, авторитетну постать та шукати опору всередині групи [12,с.157]. Таким чином, «людина натовпу» як правило виховується у авторитарному стилі і спирається не на внутрішню впевненість, а на зовнішню опіку без якої така особа відчуває себе слабкою та безпорадною. Її правосвідомість здатна достатньо легко «перепрограмуватися» на менший об'єм прав заради зовнішнього захисту. Такий тип людини більше цінує безпеку та стабільність, ніж свободу та наявність великої кількості шляхів для самореалізації.

Зауважимо, що будь–який тип правосвідомості передбачає певний рівень підкорення, задля приборкання зовнішнього хаосу та встановлення внутрішньої гармонії. Але мотивація та форми цього підкорення можуть бути різноманітними. Якщо підпорядкування іншій особі є ніби психологічною суттю процесу ідентифікації, то в протилежному йому за багатьма ознаками процесі проекції таке психологічне підпорядкування втілюється не меншою мірою. Немає сумніву в тому, що в прагненні підпорядкувати себе авторитетові особистість тою чи тою мірою втілює власні проекції. І це відбувається тому що, по–перше, суб'єкт потребує мати за об'єкт проекції більш чи менш значущу для нього особу, по–друге, ця особа повинна мати певний набір рис, до яких ніби допасовується проекція. А з другого боку, підпорядковуючись іншій особі, суб'єкт і ідентифікується з нею, і проектує на неї свої власні риси й комплекси. У зв'язку з цим важливо знати, що саме зі свого психологічного єства, зі своєї правосвідомості проектує особистість у такі владно–підвладні стосунки. Тут варто звернути увагу на два цікаві підходи: Ф.Ніцше зазначав, що мусить коритися той, хто не може собі наказувати [2,с.197], а Ґ.Оллпорт убачав у конформізмі проекцію власних ворожих спонукань особистості [12,с.158]. Вочевидь, що в основі підпорядкування лежить нездатність керувати собою і бажання впливати на інших.

Проте, особистість могла б просто співіснувати з цими рисами так, щоб вони не визначали істотно змісту її стосунків з іншими людьми. В той же час, в основі таких рис, очевидно, криється якраз намагання мати владу і над собою, і над іншими, фактично особистість, захищаючи себе від надмірного переживання власної неспроможності, проектує їх в інтерсуб'єктивний простір. Відтак комплекс малоцінності спричиняє не тільки прагнення владної переваги над іншими, а й намагання потрапити в залежність від інших, посісти підвладну позицію у взаємодії. Отже, «правосвідомість натовпу» зосереджена на позитивній комунікації всередині себе, а зовнішнє оточення сприймає вороже, маючи чи знаходячи «ворога», який заважає реалізувати справедливість у їхньому розумінні. Разом з тим, енергія натовпу здатна притягувати до себе інших людей, які схильні до підпорядкування та невдоволені існуючою дійсністю. Підпорядкування, так само, як і домінування, може виконувати компенсаторну функцію для психологічно слабких індивідів, відігравати роль своєрідного психологічного контуру. Основна психологічна вигода підпорядкування полягає, очевидно, у відмові від відповідальності, що є певною деформацією правосвідомості з одного боку, а з іншого – може показувати адекватність самооцінки суб'єкта.

В цьому контексті підкреслимо, що можна вести мову про два варіанти такої відмови – від відповідальності позитивної і негативної. Відмова від позитивної відповідальності означає, що індивід, передчуваючи свою

неспроможність у виконанні певних функцій, наперед відмовляється від них, перекладаючи керівні обов'язки на іншу особу. Що ж до негативної відповідальності, то тут може йтися про те, що індивід визнає свою неспроможність у разі вчинення ним – реально чи потенційно – неправильних або неадекватних дій. Готовність визнати свою провину, а відтак віддатися «під справедливий суд» інших, перетворює індивіда з винуватця на жертву його власної неспроможності. Таке каяття робить його водночас винним і невинним, а «покірної голови й меч не січе». За Ф.Ніцше, є люди, які поза підпорядкуванням не являють собою жодної цінності [2,с.63]. В свою чергу К.Хорні зазначала, що найчастіше платою за любов є позиція покірності та емоційної залежності [11,с.95], тобто підпорядкована позиція стає засобом здобуття любові. Г.Лебон говорив про можливість знайти щастя в обожнюванні й підпорядкуванні ідолові, у готовності жертвувати своїм життям заради нього [5,с.198]. Т.Адорно підкреслював значення послуху й підпорядкування для процесу соціального пристосування [13,с.281]. За А.Адлером, підпорядкування допомагає задовольнити свої бажання [14,с.44–45]. Е.Фромм розглядав підпорядкування як джерело прихованого задоволення та ілюзії самостійності [10,с.25–26]. Тобто, грані підкорення можуть бути різними, але без нього правосвідомість суспільства та індивіда втрачає свій сенс, оскільки через самообмеження, через визнання певних норм та приписів, через визнання не тільки прав, а й обов'язків конституюється (легітимізується) правопорядок. Натовп, у свою чергу, прагне змін, але повністю покладається на лідера (або лідерів) від якого залежать подальші дії цього асоціального утворення. Правосвідомість натовпу насамперед змінює орієнтири: для людини натовпу стають важливими не загальні морально–правові норми та приписи, а їх інтерпретація лідерами натовпу.

Зокрема, С.Московичі зазначає, що, наслідуючи свого лідера, натовп зміцнює повагу до себе, своє соціальне «Я» [15,с.221]. У слідуванні за пророком К.Юнґ убачав таку вигоду, як перекладення на нього своєї відповідальності [7,с.233]. Привабливість мазохізму, за Е.Фромом, полягає у звільненні від прийняття рішення, від відповідальності за свою долю [9,с.135].

У свою чергу, дослідник А.Кемпінський підкреслював, що підвладний приймає схему, нав'язану йому згори, і стає її сліпим виконавцем, а завдяки цьому здобуває почуття порядку, якого сам виробити не зміг. Ціною втрати свободи він уникає зусилля, пов'язаного з внутрішнім упорядкуванням [16,с.49]. На думку психолога Б.Беттельгайма, для більшості людей, коли вони вимушені вибирати між: пониженням самоповаги і нестерпним внутрішнім напруженням, неминучим буде вибір на користь першого для збереження внутрішнього спокою [17,с.280]. Отже, у натовпі людина «розчиняє» свої права, сподіваючись на захист та вирішення індивідуальних проблем колективними зусиллями.

Таким чином, позиція підлеглого у натовпі дає суб'єктові значні переваги, зумовлені його власними недосконалостями. Відчуваючи свою малоцінність у певній сфері, суб'єкт може шукати особу більш успішну, ідентифікація з якою дасть йому своєрідну компенсацію у вигляді почуття впевненості, залученості до зовнішньої сили. Уже в самому підпорядкуванні як прямій відмові від взяття на себе більш–менш самостійних владних функцій криється намагання бодай непрямо володіти ситуацією.

Той, хто підпорядковується, прагне змінити дискурс взаємодії, надаючи йому сприятливішого для себе забарвлення та нейтралізуючи можливі негативні аспекти.

Вочевидь, що за рахунок дій натовпу, його психоенергетичної «сили» найбільш обдаровані та харизматичні лідери намагаються збільшити свій соціальний капітал. У натовпі слабка людина почуває себе сильнішою, що призводить до кардинальних змін у правосвідомості: особа долає комплекс «маленької людини» і здобуває комплекс «людини, якій все дозволено».

Отже, владно–підвладний зміст пронизує всі сфери соціальних стосунків. Кожний суб'єкт – свідомо чи несвідомо, довільно чи мимоволі – займає в них не просто домінантну або підпорядковану позицію, а водночас і ту і іншу. При цьому соціальний характер таких співвідношень може бути доволі очевидним, тоді як психологічний виявляється, як правило, менш однозначним і важче піддається об'єктивній оцінці. У суспільній правосвідомості в процесі історичного розвитку знаходять своє відображення найбільш типові схеми домінування–підпорядкування, які позначені кількісно–якісними характеристиками щодо прав та обов'язків. В той же час, «правосвідомість натовпу» за своєю природою спрямована на перегляд та зміну існуючих відносин домінування–підпорядкування, пропонуючи на заміну ідеалістичні, нераціональні, волюнтаристські ідеї щодо правової сфери. Разом з тим утворення натовпу, з будь–якого негативного приводу, свідчить про кризу в тій або іншій сфері суспільних відносин, в тому числі і в правовій.

Список використаних джерел

1. Гаджиев К.С. Масса. Миф. Государство / К.С.Гаджиев // Вопросы философии. – 2006. – № 6. – С. 3 –21.

2. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / Ф.Ніцше. – К.: Основи, 1993. – 326 с.

3. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс / С.Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 478 с.

4. Психология масс: хрестоматия. – Самара: Бахрах–М, 2006. – 592 с.

5. Лебон Г. Психология масс / Г.Лебон. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 320 с.

6. Ортега–и–Гассет Х. Восстание масс / Х.Ортега–и–Гассет. – М.: АСТ, 2001. – 510 с.

7. Юнг К.Г. Отношения между Я и бессознательньм / К.Г.Юнг // Психология бессознательного: собр. соч. – М.: Канон, 1994. – С. 173 –315.

8. Райх В. Психология масс и фашизм / В.Райх. – СПб.: Унив. кн., 1997. – 380 с.

9. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.

10. Фромм Э. Душа человека / Э.Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.

11. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К.Хорни. – М.: Прогресс–Универс, 1993. – 480 с.

12. Оллпорт Г.В. Личность в психологи / Г.В.Оллпорт. – М.: КСП+; СПб.: Ювента, 1998. – 350 с.

13. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т.Адорно. – М.: Акад. исследований культуры: Серебряные нити, 2001. – 412 с.

14. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А.Адлер. – М.: Изд–во Ин–та психотерапии, 2002. – 213 с.

15. Стівен Дж.Ф. Свобода в межах моралі та права / Дж.Ф.Стівен // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія. – К.: Простір, 2008. – С. 667–685.

16. Kempinski A. Rytm zycia / A.Kempinski. – Krakow: Wyd–wo Literackie, 1972. – 210 s.

17. Беттельхейм Б. Люди в концлагере / Б.Беттельхейм // Психология господства и подчинения. – Минск, 1998. – С. 157–281.

Калиновский Ю.Ю. Правосознание толпы: причины возникновения и мировоззренческо–психологические особенности

Рассмотрено мировоззренческие и психологические особенности правосознания толпы. Проанализировано отношение субъектов толпы к праву, свободе, ответственности, справедливости. Исследовано власно–подвластные отношения в толпе.

Ключевые слова: *толпа, народ, правосознание, правосознание толпы.*

Kalinovski, Y.Y. Legal consciences of crowd: reasons of origin and world view and psychological features

Considered the world view and psychological features of crowd legal consciences. Analysed the attitude of subjects of crowd toward a right, freedom, responsibility, justice .Investigated the power holding –power following relations in crowd.

Key words: *crowd, people, legal consciences , legal consciences of crowd.*

УДК 340.12

Кабальський Р.О.

Роль нормативного факту та норми у соціокультурній реальності

Висвітлюється місце і роль нормативних фактів як особливого феномена соціальної реальності. Автором доводиться зв'язок та взаємозалежність нормативних фактів з категорією норми та цінності. Запропоновано визначення нормативного факту та бачення його перетворення у норми.

Ключові слова: *нормативний факт, норма, право, цінність, належне.*

Для сучасної царини є типовим протиставлення норми та факту, належного та існуючого. У зв'язку з цим актуальним є з'ясування сутності та змісту такої категорії як «нормативний факт», що сприятиме усвідомленню механізму соціального нормогенезу.

Слід відзначити, що проблема «нормативного факту» не є еклектичною конструкцією та вже досліджувалась у російській філософії першої половини XX століття. Так, зокрема даним питанням займався Л.Петражицький, визначаючи нормативний факт як «такі складові частини інтелектуально–емоційних переживань, які визначають зміст та обумовлюють обов'язковість етичних і правових диспозицій» [11,с.28]. Інший російський філософ М.М. Алєксєєв розглядав нормативні факти, як «такі факти, які за своєї внутрішньою природою, за притаманним їм логосом, зобов'язують до певних дій та вимагають їх... за внутрішньою логікою відповідного акту» [1,с.152]. Проте у вказаних філософських системах категорія нормативних фактів, на думку автора, не знайшла необхідної розробки та стала підгрунттям для подальших досліджень.

Індуктивне спостереження фактів передбачає судження про належне, які виражаються при констатації того чи іншого факту. Більш того, сам даний у досвіді факт для того, щоб відрізнятися від гетерогенної континуальності всіх інших даних, має бути у певній мірі сконструйований розсудком, який у свою чергу конструюється вказаною континуальністю. Тобто не можна протиставляти факт і судження: судження є необхідним конститутивним елементом, що формує та констатує факт [4,с.223]. Радянський вчений Г.Нанейшвілі виходив з протиставлення факту і права як двох видів дійсності. Різницю між ними він вбачав у тому, що факт як дійсність є дещо таке, що збулося, є історичним, а дійсність права як належного оцінюється аналогічно істині математичних положень, про які кажуть, що вони значать. Момент єдності цих протилежностей, тобто сбувшогося, що має часові характеристики існування, і того, що має значущість, полягає у тому, що право як належне має «претензію» на

здійснення, воно прагне стати існуючим, втілитися у реальній поведінці людей [9,с.14].

Якщо розуміти право як дещо абсолютно гетерономне, тобто нав'язане владою, повністю гетерономною відносно права, то під інтенсивністю правозастосування вже не розгледіти самої ідеї права. Якщо ж розуміти право як щось абсолютно автономне від влади, то право ризикує повністю розчинитися у системі моралі чи релігії. Залишається визначити, що право не є ні абсолютно автономним, ні абсолютно гетерономним, але черпає свою зобов'язальну силу з об'єктивних фактів, що самим своїм існуванням втілюють сутнісні позитивні цінності (правового чи морального характеру) і тим самим покликаних виступати у ролі неперсоніфікованих джерел влади при формуванні правової норми. Слід погодитись з думкою Г.Гурвича, що це і призводить до ідеї «нормативного факту» [4,с.142].

Нормативні факти, які розглядаються як ідеї–акції і як позачасові креативні цінності, що стали соціальними фактами та знайшли втілення у емпіричній дійсності, отримують своє обґрунтування в силу самого факту їх існування. Ці нормативні факти як соціальні реалії Г.Гурвич поділяє на два види: (1) нормативні факти союзу (єдності) та (2) нормативні факти відношення до Іншого [4,с.166]. Вказані два види нормативних фактів можна співставити з традиційною для вітчизняної науки дихотомією публічного та приватного права. Так відносно «нормативних фактів союзу» йдеться про соціальний взаємозв'язок, в межах якого члени союзу вступають у відносини один з одним через їх спільну участь у Цілому. Таке ціле є іманентним, а не трансцендентним до відносин між членами цього Цілого (займенник «Ми»). Щодо іншого виду нормативних фактів, йдеться про соціальний зв'язок між двома особами, кожна з яких стверджується як трансцендентна відносно подібних собі (займенники «Я», «Ти», «Ви»). В той же час іншими є цінності, що втілюються через «нормативні факти союзу» (трансперсональні цінності на кшталт безпеки, миру, екології) та «нормативні факти відношення до Іншого» (персональні цінності на кшталт свободи совісті, цінність особистості тощо) [4,с.167].

Правова реальність не становить якоїсь субстанціональної частини реальності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Світ права – це в основі своїй світ належності, а не існування. Внаслідок цього, як відзначав С.Максимов, «буття права – це особливий модус буття – «буття–належність». Таким чином, реальність права встановлюється не як факт, а в силу його значущості для людини» [8,с.149]. Взаємозалежність між обов'язками та правами у своєму системному зв'язку породжує соціальний порядок. І саме такий системний зв'язок правових приписів, що передбачає «дійсність інших Я» (І. Фіхте) як центрів взаємопов'язаних прав та обов'язків, і надає праву у цілому характер такого явища, яке за своєю природою пов'язане з соціальним життям [4,с.135]. Проте правова дійсність для того, щоб стати помітною та доступною для спостереження, на відміну від матеріальної соціальної дійсності, потребує опори на попереднього визнання певних моральних та правових цінностей, що становлять тут точку відліку [4,с.44]. За умови розуміння права як чистої «належності», як виключно нормативного елемента, не береться до уваги, що право яке не має дієвості («фактичної нормативності» за висловом Еллінека) у певному соціальному середовищі, приписам якого ніхто не слідує, вже не є право у точному значенні цього слова, а просто певний постулат. Іншою

помилкою, на думку Г.Гурвича, є ігнорування того, що «чиста належність може мати лише апріорний зміст», тоді як правова норма, безумовно, має й емпіричний зміст, якому «ніяким чином не можна надати форми категоричного імперативу». Якщо ж навпаки розуміти право як «існуюче», як дійсний соціальний факт та ніщо крім факту, то не береться до уваги те, що правова норма, за своєю природою є критерієм оцінки, а такий критерій абсолютно не можливо виявити у фактичній дійсності. Отже, право не відноситься у повній мірі ані до сфери належного, ані до сфери існуючого, а є елементом певного середнього (проміжного) рівня: сфери нормативних значень, що відносять до соціокультурної дійсності.

На відміну від правового об'єктивізму, на думку автора, якою б не була продовжуваність повторення «факту», він може стати «нормативним фактом», лише за тієї умови, якщо з самого початку свого існування був пронизаний позачасовими цінностями, адже якщо він є формою матеріалізації ідеального (об'єктивація цінності у соціальну фактичність), то нема жодної необхідності у його повторенні для набуття фактом нормативної сили. Тобто повторюваність є наслідком нормативності, а не навпаки.

Правові оцінки та норми об'єктивуються за допомогою мови. Але це не значить, що єдиним та первісним засобом цього об'єктивування є закон як письмовий документ. Такими засобами є і усна мова, інші можливі знаки, а також фактичні дії людей, у яких втілюються оціночні характеристики та нормативні приписи. Текст закону – це також «мова», але вже «метамова», якою позначається первісна мова, те, що виражене за допомогою мови. Тому письмові акти – вже «метазнак» (знак знаку). Вони не є абсолютно необхідними для існування права. Право існувало та існує і у неписаній формі [10,с.74–75].

Теза про те, що модус належності права не визначається текстом нормативно–правового акту існувала у вітчизняній (радянській) юриспруденції давно. В 1983 році І.Грязін писав про те, що «правовий текст, як і будь–який інший, не має нормативної природи і є лише певним описом дійсних станів». Задаючись питанням про те, звідки ж походить модальність, автор припускав, що, «тут можлива лише одна відповідь – з нормативної модальності, що знаходиться у самому суб'єкті. Раціональна ж форма тексту цієї модальності не розкриває, а слугує лише каталізатором її прояву в суб'єкті» [3,с.131–132]. Російський вчений Ю.Пермяков визначав модуси належності права як «оформлені у певну модель стани (образи) учасників спілкування, обумовлені їх сприйняттям одним одного та суб'єктивною здатністю знаходитись однин з одним у просторі спільного для них змісту (юрисдикції)» [12,с.55].

Тобто ейдетичний смисл права передбачає не лише наявність самого правила поведінки, але, звичайно, і суб'єкта, якому це правило адресовано і яким воно інтерпретується як правове. Право, на відміну від суто об'єктивних феноменів, наприклад законів природи, не може існувати безсуб'єктно. Якщо уявити гіпотетичний випадок, коли на землі зникнуть люди, то закони природи все одно будуть діяти, їх буття не залежить від наявності чи відсутності суб'єкта, який їх сприймає. Така ситуації щодо права виключається, оскільки дія права можлива лише через суб'єктів. Тому право передбачає наявність суб'єктів, що сприймають право, які одночасно є і носіями прав і обов'язків та їх інтерпретаторами.

Разом з тим і людина, як соціальна істота – особистість, не може існувати без норми, причому мається на увазі не тільки норма у вузькому

розумінні, а норма взагалі: як порядок, спосіб життя, циклічність, закономірність, необхідність взагалі. Людина має екзистенційну потребу в нормі [7,с.184]. В людині можна виявити її інтегральну (але не субстанціональну) якість – відкритість світу, її незавершеність як створіння. На відміну від тварини, людина завжди долає свою видову та соціальну обмеженість, постійно трансцендентуючи, переборюючи наявні обставини. Оскільки «сфера належного» – це особливість власне людських дій, то і мораль, і право як найбільш розвинені нормативно–ціннісні системи, без яких людина не може бути людиною, є характеристиками її (людини) способу буття. Буття людини у модусі «як належить бути» є її буттям як суб'єкта, а те, що людина є суб'єктом, відрізняє її від природних об'єктів. Психічне визнання норми або бажання її здійснення перебуває у внутрішньому зв'язку з проявленою у нормі цінністю [9,с.19].

Дією, через яку проявляється справедливість, є не безпосередня участь у діяльності, не інтуїція–акція, а *визнання* цінності справедливості [4,с.130], яке можна розумітися як «особливе відношення до цінностей, що зводиться до встановлення інтелектуального спілкування з ними» [1,с.71]. Такий акт визнання становить сплав судження і дії, через що відбувається узагальнення і логізація ірраціональних якостей морального ідеалу. Г.В.Ф. Гегель, описуючи зв'язок мислення і волі, по суті дав характеристику процесу інтеріоризації цінності у мисленевому акті: «Дух – це мислення взагалі, і людина відрізняється від тварини саме мисленням. Проте не варто уявляти собі, що людина, з одного боку, мисляча, а з другого – воліюча, що вона має в одній кишені мислення, а в другій – волю, бо це було б порожнім уявленням... Воля – це особливий спосіб мислення: мислення, що переводить себе в буття, як потяг надати собі буття. Цю відмінність між мисленням і буттям можна висловити так. Мислячи предмет, я перетворюю його в щось суттєве й безпосередньо моє, адже лише в мисленні я у себе, лише розуміння – це проникнення в предмет, що більше не протистоїть мені» [2,с.25]. Дійсність факту проявляється у причинному зв'язку явищ, тоді як дійсність права виявляється лише в акті логічного визнання. «Норму ми визнаємо логічно, – пише Г.Нанейшвілі, – в акті її осмислення, оскільки через цей акт ми пізнаємо смисл і зміст норми» [9,с.20].

Ю.Пермяков вважає, що «модальність і сама можливість правового судження задається в першу чергу уявленням про те, якою предметністю володіє інший... У сфері права такою предметністю є статус, правове положення, що опосередковує зв'язок суб'єкта з реальністю» [12,с.60]. При цьому, знову ж таки, можливість існування спільної області значень, як було показано раніше, забезпечується мовою – функцією інтерсуб'єктивної реальності.

Нормативність артикулюється у мові, через мову вона набуває загальності, та стає можливим зробити зміст норми спільним для невизначеного кола осіб. Ж.арбоньє відзначав, що «схожість права та мови є очевидною. І те й інше – це засоби спілкування людей, що визначаються правилами, які мають примусову силу. Будучи явищами соціальними, мова та право у той же час є явищами нормативними. Мова була необхідною для формування права, вона дозволила поставити на місце фактичного примусу абстрактно сформований наказ, розрахований на невизначену кількість випадків, тобто створити норму» [5,с.47].

Будь–яка норма, будь–яка належність вже передбачає цінність як свою основу, в той час як самі цінності знаходяться у взаємозалежності як у аспекті існування, так і в аспекті належності. Норми (належне), напроти, передбачають здійснення у бутті тих цінностей, які слугують їм основою. Вони утворюються з припущення про небуття чи неповне буття цінностей. Таким чином всяка норма є ціннісним судженням, яке оцінює існуюче за критерієм його відірваності від цінності та передбачає розрив між цінністю і дійсністю – розрив, який не може бути даним у самому інтуїтивному сприйнятті цінності [4,с.315]. При цьому акт судження полягає у перерозподілі сфер активності та перерозмежуванні вимог кожної із сторін і, зрештою, в корегуванні несправедливих дистрибуцій у випадку, коли активність однієї сторони зазіхає на сферу дії інших сторін. З цього погляду акт судження полягає у відокремленні, визначенні «частки» належної одному, і «частки» належної іншому. Тобто судження є тим, що роз–поділяє, від–окремлює [14,с.186].

Норма, як деонтичне судження, саме через цінність здійснює зв'язок зі сферою належного. Коли норма права розглядається як судження, юриспруденція та логіка зливаються, адже й логічне визначення норми виходить з того, що норми – це «всі припущення, які виражають, що чому–небудь належить бути, незалежно від того чи виражають це у категоричній формі чи як припущення, рекомендацію, побажання» [6,с.178]. Норми є реальністю належного, а цінності – областю значень нормативних суджень (правових норм). Зв'язок між сферою належного та сферою існуючого (або цінності та дійсності) здійснюється через людину, яка з однієї сторони через свою тілесність є зануреною у світ речей (сферу існуючого), а з іншої, через свідомість, має постійну схильність до трансцендентування, намагання вийти «по той бік».

Якщо цінності розуміються інтелектуально, то вони вхоплюються саме в той момент, коли проявляються у фактах, зокрема у фактах реальної людської поведінки [4,с.315]. Звісно нормативна цінність не може бути самоочевидним фактом, що ґрунтується на існуючих суспільним відносинах. Окремий факт, для набуття якості «нормативності», проходить процес інтерпретації, як «праці мислення, що полягає у розшифровці смислу, що стоїть за очевидним смислом, у розкритті рівнів значення, які містяться у буквальних значеннях» [15,с.18]. Тут слід погодитись з російським теоретиком А.Поляковим, що «норми утворюються в результаті інтерпретацій різних нормативних фактів, джерел норм права, що мають зовнішньо об'єктивовану, знакову форму» [13,с.194]. Через процес інтерпретації цінності інтегрованої нормою, здійснюється осмислення (усвідомлення) нормативності права. І як відмічає П.Рікьор, «сама праця з інтерпретації долає культурну віддаленість, дистанцію, що віддаляє інтерпретатора від чужого йому тексту, щоб поставити його на один з ним рівень та таким чином включити смисл тексту в розуміння, яким володіє інтерпретатор. Долаючи цю відстань, стаючи сучасником тексту, інтерпретатор може присвоїти собі смисл: з чужого він хоче зробити його власним; розширення саморозуміння він має намір досягнути через розуміння вже зроблене іншим» [15,с.4, 25].

Список використаних джерел

1. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н.Алексеев. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.

2. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г.В.Ф.Гегель; [пер. з нім.]. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.

3. Грязин И. Текст права (опыт методологического анализа конкурирующих теорий) / И.Грязин. – Таллинн: Мысль, 1983. – 223 с.

4. Гурвич Г.Д. Философия и социология права: Избранные сочинения / Г.Д.Гурвич. – СПб.: Издательский Дом С.–Петерб. гос. ун–та, Издательство юридического факультета С.Петерб. гос. ун–та, 2004. – 848 с.

5. Карбонье Ж. Юридическая соціологія / Ж.Карбонье. – М.: Прогрес, 1986. – 352 с.

6. Кнапп В. Логика в правовом сознании / В.Кнапп, А.Герлох – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.

7. Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А.А.Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.

8. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: [монографія] / С.И.Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.

9. Нанейшвили Г.А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов / Г.А.Нанейшвили. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1987. – 104 с.

10. Неновски Н. Право и ценности / Н.Неновски. – М.: Прогресс, 1987. – 248 с.

11. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: [монографія] / Л.И.Петражицкий. – СПб.: Типография М.Меркушева, 1910. – 758 с.

12. Пермяков Ю.Е. Модусы правового долженствования и форма правовых суждений / Ю.Е.Пермяков // Вестник Самарского государственного университета. Философия. – 2004. – №1. – С. 55–62.

13. Поляков А.В. Общая теория права / А.В.Поляков. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 642 с.

14. Рікер П. Право і справедливість / П.Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.

15. Рикёр П. Конфликт интерпретаций / П.Рикер. – М.: Медиум, 1995. – 412 с.

Кабальский Р.А. Роль нормативного факта и нормы в социокультурной реальности

Освещается места и роли нормативных фактов как специфического феномена социальной реальности. Автором доказывается связь и взаимозависимость нормативных фактов с категорией нормы и ценности. Предложено определение нормативного факта и видение его преобразования в норму.

***Ключевые слова:** нормативный факт, норма, право, ценность, должное.*

Kabalskyi, R.A. A role of normative fact and norm in social reality

The article is devoted to the research of the place and role of normative facts as a specific phenomenon of social reality. The connection and interdependency of normative facts with the category of norm and value is proved by the author. The definition of normative fact and its transformation into norms is proposed.

***Key words:** normative fact, norm, value, due, constraint.*

УДК 316.356

Буковинський А.Й.

Проблеми і перспективи розвитку сучасної української сім'ї

Сім'я – це спільнота життя і любові. Аналізуються основні завдання сім'ї, які полягають у творенні спільноти осіб, служінні життю та участі у розвитку суспільства, а також основні тенденції її розвитку, визначення змісту й спрямування державної сімейної політики.

Ключові слова: *сім'я, сімейна спільнота, політика родини, подружжя, суспільне життя.*

Актуальність теми обумовлюється як нагальною потребою суспільства, що трансформуються, у визначенні соціального інституту суспільства – сім'ї, так і логікою розвитку сучасної філософії. Руйнація сім'ї в Україні є вражаючою. Дані Державного комітету статистики України свідчать, що середній відсоток розлучень в Україні за роки незалежності складає 54,2% від загальної кількості одружень [3].

Перед Україною стоїть виклик і завдання – сформувати політику родини і ця політика повинна стати пріоритетом розвитку країни, понад усі бізнес інвестиції. Відсутність родинної політики це злочин перед прийдешнім поколінням. Якщо не має політики родини, то ми не маємо бачення і розуміння, як маємо жити. Держава не може існувати без добрих, здорових родин. Без політики родини не має справедливості. Інвестиція в родину віддається сторицею, а її відсутність передбачає величезні фінансові видатки. Розпад родини це великі кошти для держави і для самої родини.

Як держава дивиться на сім'ю – як на проблему, чи як на засіб? Чому сталось, що родинна політика не є пріоритетом в державі? Тому що політика родинна трактується неправильно. Часто асоціюється з політикою соціальною і розглядається, як і чим допомогти потребуючим.

Українці продовжують вважати сім'ю однією з найважливіших цінностей в житті. Подружжя надалі високо цінується. Більшість молоді декларує, що в майбутньому хочуть одружитися і мати сім'ю. Тому правильно сформована родинна політика поставить країну на шлях процвітання і розвитку. Для цього необхідно усвідомити на яких засадах і принципах формується щаслива і міцна сім'я.

Звернення до «початку» створення є для сім'ї необхідністю, якщо вона прагне пізнати й реалізувати себе згідно з внутрішньою правдою не тільки свого існування, але також і свого діяння в історії. Сім'я – це спільнота життя і любові. У перспективі, яка сягає самих коренів подружньої і сімейної реальності, треба сказати, що в остаточному рахунку суть і завдання сім'ї визначені любов'ю. Тому сім'я отримує місію збереження, об'явлення і передавання любові.

Кожне окреме завдання сім'ї є виразом і конкретним виконанням цієї місії. Через те потрібно більше вникати в цю особливу місію сім'ї та досліджувати її багатоманітні й водночас поєднані між собою елементи.

У цьому значенні, починаючи від любові та постійно звертаючись до неї висвітлимо три основні завдання сім'ї: 1) творення спільноти осіб, 2) служіння життю, 3) участь у розвитку суспільства [1].

По–перше. Заснована з любові й просякнута нею, сім'я є спільнотою осіб: чоловіка і жінки – як подружжя, батьків, дітей і родичів. Її першим завданням є вірне переживання дійсності спільноти в неперервній праці на благо розвитку істинної спільноти осіб.

Внутрішньою основою, тривкою силою і остаточною ціллю цього завдання є любов: без любові сім'я не може не те що жити, зростати й удосконалюватися як спільнота осіб – без любові вона взагалі не є спільнотою осіб. Людина не може жити без любові. Без любові людина залишається для себе незрозумілою істотою, її життя позбавлене сенсу.

Любов між чоловіком і жінкою в подружжі і похідна від неї, розширена форма їхньої любові – любов між членами цієї сім'ї: між батьками і дітьми, між братами і сестрами, між рідними і домашніми – оживляється і підтримується внутрішнім невпинним динамізмом, що веде сім'ю до щораз глибшої і міцнішої єдності, яка є фундаментом і основою подружньої і сімейної спільноти.

Подружня спільнота становить фундамент, на якому постає ширша спільнота сім'ї: батьків і дітей, братів і сестер, домашніх та інших родичів.

Ця спільнота, закорінена в природних зв'язках тіла і крові, розвивається та вдосконалюється істинно людським способом завдяки встановленню та розвиткові ще глибших та багатших зв'язків духа. Любов, що оживляє міжособові стосунки окремих членів сім'ї, становить внутрішню силу, яка формує і зміцнює сімейну єдність і спільноту.

Усі члени сім'ї, кожен відповідно до власного дару, мають благодать і відповідальний обов'язок будувати день за днем спільноту осіб, творячи із сім'ї школу життя і людяності. Це досягається турботою про дітей, хворих і старших та любов'ю до них; взаємним щоденним служінням усіх; поділянням благ, радощів і випробувань.

Основним чинником у будуванні такої спільноти є виховний взаємообмін між батьками і дітьми, у якому кожен дає та отримує. Любов'ю, повагою, послухом до батьків діти вносять свій особливий і незамінний внесок у побудову справді людської та духовної сім'ї. Це завдання полегшиться, якщо батьки реалізовуватимуть свою незаперечну владу як правдиве й належне «служіння», тобто як служіння добру дітей, а особливо як служіння, що має на меті уможливити їм осягнення справді відповідальної свободи, та якщо батьки збережуть живе усвідомлення «дару», який вони постійно отримують від своїх дітей [1].

Сімейна спільнота може бути збережена й удосконалена тільки в дусі великої жертви, оскільки вимагає шляхетної готовності кожного й усіх до розуміння, толерантності, прощення та примирення. Кожна сім'я усвідомлює, що напруження й конфлікти, егоїзм, незгода завдають сильного удару їй як спільноті, а деколи й смертельно її ранять: звідси виникають численні та різноманітні форми руйнування сімейного життя. Але водночас кожна сім'я завжди повинна прагнути до відбудови спільноти та відновлення єдності.

Першою постає і розвивається спільнота в межах подружжя, яке прагне до постійного зростання в єдності через щоденну вірність один одному і взаємного цілковитого самовіддання.

Ця подружня спільнота має своє коріння в природному взаємному доповнюванні чоловіка і жінки й зміцнюється особистою волею подругів розділити цілу програму життя – те, що мають, і те, чим вони є. Тому така спільнота є плодом і знаком глибоко людської потреби.

У цьому світлі особливо чітко проявляються ознаки та характерні вимоги подружньої любові, правильне розуміння яких надзвичайно важливе.

Ця любов є передовсім людська: чуттєва і духовна водночас. Тому вона випливає не лише з інстинкту та пристрасті, але й з рішення свобідної волі, яке спонукує до того, щоб жити у радості й смутку повсякденного життя, навіть від того зміцнитись: таким чином подруги стають одним серцем і душею та разом досягають свого людського сповнення.

Далі, це любов цілісна, тобто – дуже особлива форма особистої приязні, у якій подруги щиро і беззастережно ділять все без будь–яких умов і без егоїстичних розрахунків. Хто насправді любить свого подруга, – любить його не заради того, що від нього отримує, а, радше, любить його заради нього самого, і є щасливий від можливості збагатити його, подарувавши йому себе самого.

Подружня любов є також вірною і виключною аж до смерті; саме так чоловік і жінка повинні розуміти її у той день, коли вони, будучи свідомими свого вчинку, пов'язують себе у шлюбі. Хоча вірність чоловіка і жінки іноді є важкою, ніхто не має права стверджувати, що вона є неможливою. Навпаки, у всі часи вона завжди була чимось шляхетним і достойним. Приклади багатьох подружніх пар впродовж століть доводять, що вірність не лише відповідає природі подружжя, але також є джерелом глибокого, тривалого щастя.

Зрештою, ця любов є плідною, оскільки вона не зводиться виключно до любовних взаємин чоловіка і жінки, а прагне тривати поза ними та зачинати нове життя. Подружжя і подружня любов по своїй суті є спрямовані на зачаття і виховання нащадків. Діти, справді, є найціннішим даром для подружжя та надзвичайно сприяють благу самих батьків.

Тому, подружжя – це добровільний союз між чоловіком і жінкою, заснований на взаємній любові, який передбачає народження і виховання дітей.

По–друге. Подружжя є підвалиною ширшої родинної спільноти, оскільки сама інституція подружжя та подружня любов спрямовані до народження і виховання потомства, що є результатом вияву подружньої любові. Ставши батьками, подружжя отримує нову відповідальність. Їхня батьківська любов має стати для дітей видимим прикладом вияву любові [1].

Однак не треба забувати, що також і тоді, коли народження потомства є неможливим, подружнє життя не втрачає через те своєї цінності, бо фізична неплідність може дати подругам нагоду до іншого, важливого служіння у справі життя людської особи, як, наприклад, усиновлення, різні форми виховної праці, допомога іншим сім'ям чи вбогим або неповносправним дітям.

Основним завданням сім'ї є служити життю, народжувати дітей. Плідність подружньої любові не обмежується тільки до фізичного народження дітей, вона поширюється і збагачується різними плодами морального, духовного і надприродного життя, що його батько і мати покликані передавати в дар дітям, а через дітей – суспільству, державі.

Мати правильне поняття про моральний порядок, про його норми й цінності завжди надзвичайно важливо; тим більше коли зростають і помножуються труднощі щодо їх дотримання.

Моральний порядок не може бути чимось, що ускладнює людині життя та чимось, що невідповідне особі; якраз навпаки, будучи відповідним до найглибших потреб людини, моральний порядок слугує її повній людськості, підтримує та веде кожне створіння до властивого йому щастя.

Людина є історичною істотою, яка формується день за днем, приймаючи численні вільні рішення: через те вона пізнає, любить і чинить моральне добро відповідно до етапів свого розвитку.

Так само й подруги у сфері свого морального життя покликані до неперервного поступу, спонукані щирим і дієвим прагненням щораз кращого пізнавання цінностей, а також чесною і шляхетною волею здійснювати ті цінності у своїх конкретних рішеннях. Прикладом до наслідування є Божий закон, на який вони можуть дивитися не лише як на ідеал, який можна осягнути в майбутньому, а можуть трактувати його як дороговказ у витривалому доланні труднощів.

Оскільки батьки дали дітям життя, то мають якнайсерйозніший обов'язок виховувати своїх нащадків, і тому їх слід визнати першими й головними вихователями. Це виховне завдання настільки вагоме, що якщо його не виконують, то неможливо замінити його якимось іншим повноцінним вихованням. Тому що саме батьки повинні створити таку сімейну атмосферу, сповнену любов'ю і повагою до Бога і людей, яка б сприяла цілісному особистому і суспільному вихованню дітей. Тому сім'я є першою школою суспільних чеснот, які потрібні всім суспільствам.

Право й обов'язок батьків щодо виховання є невід'ємними, оскільки вони пов'язані зі самим передаванням людського життя; вони є первісними та мають першість щодо виховних завдань інших осіб, оскільки випливають із виняткових стосунків любові, яка об'єднує батьків і дітей; вони незамінні та невідчужувані, не можуть бути цілковито передані іншим чи привласнені іншими.

Не слід забувати, що, окрім цих рис, які характеризують виховне завдання батьків, основним елементом, що визначає це завдання, є батьківська і материнська любов, яка знаходить своє сповнення у справі виховання, здійснюючи та вдосконалюючи своє служіння життю: будучи його джерелом, любов батьків стає душею, а через це й нормою, яка надихає та спрямовує всю конкретну виховну діяльність, збагачуючи її такими цінностями, як ніжність, постійність, доброта, служіння, безкорисливість та жертовність, які є найкоштовнішими плодами любові.

Сім'я є першою, однак, не єдиною і не виключною виховною спільнотою: уже сам спільнотний, громадянський і церковний вимір людини вимагає ширшої та складнішої виховної активності, яка є наслідком впорядкованої співпраці різних виховних інстанцій і веде до неї. Усі ці інстанції необхідні, навіть якщо кожна може й повинна відігравати свою роль відповідно до своєї компетенції та робити властивий їй внесок. Повинно бути безумовно забезпечене право батьків вибирати виховання, згідне з їхньою вірою.

Якщо в школах навчають ідеологій, які суперечать вірі батьків, а Україна – це держава з тисячолітньою християнською, то сім'ї повинні об'єднатися з іншими сім'ями, якщо можливо – за посередництвом сімейних асоціацій, та всіма силами й зі всією мудрістю допомагати молодим, щоб вони не віддалилися від віри.

Не зважаючи на труднощі в справі виховання, часто такі вагомі в наш час, батьки повинні з довірою та відвагою формувати в дітях суттєві цінності людського життя. Діти мають зростати в належній свободі супроти матеріальних благ, приймаючи простий і суворий стиль життя в глибокому переконанні, що людина цінніша з огляду на те, чим вона є, аніж з огляду на те, що вона має.

У суспільстві, розхитаному й розколеному напругою та конфліктами, що виникають внаслідок шалених зіткнень різних індивідуалізмів та егоїзмів, діти повинні здобути не тільки почуття істинної справедливості, яка єдина веде до пошанування особової гідності кожної людини, але також, і тим більше, почуття правдивої любові як настанови щирої турботи про інших і безкорисливого служіння їм, а особливо найбіднішим і потребуючим. Сім'я є першою й основною школою суспільного життя: у ній, як у спільноті любові, самовіддання є законом, що дає напрямок і зумовлює зростання. Самовіддання, яке оживляє взаємну любов подружжя, стає зразком і нормою для самовіддання в стосунках між братами і сестрами, а також між різними поколіннями, які живуть у сім'ї.

Спільнота й участь, які є частиною щоденного життя вдома, у хвилини радощів і в труднощах, є найконкретнішою та найефективнішою педагогікою для дієвого, відповідального та плідного залучення дітей до суспільного життя в ширшому масштабі.

Виховання до любові, зрозумілої як самовіддання, є необхідною передумовою для батьків, покликаних подати дітям ясне й тактовне статеве виховання. Зустрічаючись з культурою, яка на загал дуже однобоко і примітивно дивиться на людську сексуальність, інтерпретуючи й переживаючи її в обмежений і зубожілий спосіб, пов'язуючи її виключно з тілом та егоїстичною приємністю, виховне служіння батьків повинно непохитно прагнути до прищеплення культури статевого життя, щоб вона була справді та вповні особовою, бо сексуальність є багатством цілої особи: тіла, почуттів і душі; вона виявляє своє глибинне значення, ведучи особу до самовіддання в любові.

Статеве виховання, як основне право та обов'язок батьків, повинно також здійснюватися під їхнім уважним наглядом чи то вдома, чи у вибраних та контрольованих ними освітніх центрах. Стосовно цього повинен діяти закон субсидіарності, що його школа повинна дотримуватися, діючи в тому самому дусі, яким натхнені батьки.

У цьому контексті абсолютно необхідне виховання дошлюбної чистоти. Тому що це чеснота, яка розвиває справжню зрілість особи та робить її здатною шанувати й плекати свідомість, що сексуальне життя повинно бути в стосунках між чоловіком і жінкою, в подружжі.

Тому суспільство повинно протистояти часто поширюваній формі подання сексуальної інформації у відриві від моральних принципів. Це було б лише вступом до пізнання задоволення і стимулом, який веде до втрати спокою ще в роках невинності та відкриває двері порокові.

Усвідомлення батьками свої місії присвячувати себе виховному служінню для дітей, виховує в дітях чесноти, які формують з дитини особистість, яка в майбутньому буде реалізовувати державу як процвітаючу інституцію.

По–третє. Оскільки основою людського суспільства є подружня спільнота, то сім'я, відповідно, є першою і життєдайною клітиною суспільства [1].

Сім'ю єднають із суспільством живі й органічні зв'язки, оскільки вона становить його фундамент і постійно підтримує його шляхом свого

служіння життю: бо в сім'ї народжуються громадяни і в ній знаходять першу школу тих суспільних чеснот, які є «душею» для життя й розвитку самого суспільства.

Таким чином, завдяки своїй суті й покликанню, сім'я – далека від того, щоб бути закритою сама в собі, відкривається до інших сімей та суспільства, виконуючи своє суспільне завдання.

Так плекання автентичної і зрілої спільноти осіб у сім'ї стає першою й незамінною школою суспільного життя, прикладом і водночас стимулом для ширших суспільних відносин у дусі поваги, справедливості, безкорисливості, глибокої солідарності, діалогу та любові.

Сім'я, таким чином, становить колиску й найефективніше знаряддя гуманізації і персоналізації суспільства: вона притаманним їй глибинним способом працює для побудови світу, чинячи життя справді людським, особливо через те, що стереже, дотримує і передає чесноти та «цінності». У сім'ї зустрічаються різні покоління і взаємно допомагають собі в осягненні повнішої життєвої мудрості, а також в узгодженні прав окремих осіб із вимогами суспільного життя.

Ось чому, перед лицем суспільства, яке все більше ризикує стати деперсоналізованим і зведеним до маси, а отже – дегуманізованим та дегуманізуючим, що в результаті веде до негативних наслідків у таких поширених формах «втечі від дійсності», якими, наприклад, є алкоголізм, наркоманія і навіть тероризм, сім'я ще сьогодні посідає і випромінює могутню енергію, здатну вирвати людину з анонімності, підтримати в ній усвідомлення власної особової гідності, збагатити глибокою людяністю та, зберігаючи її унікальність і неповторність, активно залучити в тканину суспільства.

Суспільне завдання сім'ї не може обмежуватися тільки до народження дітей і їх виховання, навіть якщо воно знаходить у цьому своє первинне й незамінне вираження.

Тому сім'ї – окремо чи об'єднані в спілки – можуть і повинні присвятити себе різноманітній діяльності суспільного служіння, для блага всіх тих осіб і ситуацій, яких не можуть охопити організовані цивільною владою благодійні та опікунські організації.

Суспільний внесок сім'ї має свій оригінальний характер, який слід ширше визнавати й рішучіше заохочувати, особливо в міру зростання дітей, залучаючи до співпраці, наскільки це можливо, усіх членів сім'ї.

Суспільна роль сім'ї покликана також до вираження суспільної позиції у формі політичного втручання: сім'ї перші мають робити кроки для того, щоб закони та інституції держави не тільки не порушували прав та обов'язків сім'ї, а їх підтримували та позитивно захищали. Під тим оглядом сім'ї повинні щораз краще усвідомлювати власну роль лобістів сімейної політики, а також брати на себе відповідальність за переміну суспільства; інакше вони перші стануть жертвою того зла, на яке дивилися з байдужістю. Тому сім'я повинна вийти поза межі індивідуалістичної етики.

Якщо внутрішній зв'язок сім'ї із суспільством вимагає від неї відкритості та участі в житті й розвитку суспільства, то й від суспільства це вимагає не занедбувати свого фундаментального обов'язку пошанування та сприяння сім'ї.

Сім'я і суспільство мають взаємодоповнюючі функції захисту та розвитку спільного добра всіх людей і кожного зокрема. Однак суспільство, а конкретніше – держава, повинно визнати, що сім'я – це спільнота, яка втішається власним і первинним правом, а отже, держава строго зобов'язана у своїх стосунках із сім'ями дотримуватися принципу субсидіарності.

Держава повинна створити умови, які забезпечують підготовку і формацію сім'ї на вищезгаданих принципах, і допомогти суспільству побачити сім'ю, як спільноту осіб, яка узаконюючи свої стосунки в подружжі, прагне забезпечити собі щасливе майбутнє, яке базується на любові. В таких стосунках народжується і помножується добро. І тоді така сім'я сама собою починає преображати суспільство. Наскільки ми будемо інвестувати в родину – настільки родина буде реалізовувати наші очікування. Якщо держава, опираючись на такі принципи, закладе інвестицію в родину, то ця родина навзаєм буде реалізовувати і державу – як чесні платники податків, як добрі вихователі, як люди, які відкриті на потреби і допомогу ближнім, загалом, як соціально свідомі громадяни в дуже широкому і позитивному значенні цього слова.

Тому пріоритетні зусилля суспільства повинні бути скеровані на попередження можливих проблем і негараздів у сім'ї. Адже набагато легше попередити проблему, аніж пізніше її вирішувати.

Список використаних джерел

1. Катанео А. Шлюб: дар і служіння / А.Катанео. – Львів: Свічадо, 2007. – 216 с.
2. Маковецький А.М Українське суспільство у соціологічному вимірі: проблеми теорії та практики / А.М.Маковецький. – Чернівці: Руту, 2008. – 208 с.
3. Молода сім'я в Україні: Державна доповідь про становище молодих сімей в Україні (за підсумками 2008–2009 рр.) / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2010. – 153 с.
4. Сморж Л.О. Особа і суспільство (філософсько–психологічний аспект). [монографія] / Л.О.Сморж. – К.: МІЛП,.2001. – 384 с.
5. Святненко Г.В. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сімях / Г.В.Святненко, Л.С.Волинець, Є.М.Луценко. – К.: Логос, 2000. – 92 с.
6. Щербань П.М. Пам'ятай ім'я своє: Заповіді сімейної педагогіки: навч. посіб / П.М.Щербань. – К.: Вища школа, 2006. – 191 с.

Буковинский А.И. Проблемы и перспективы развития современной украинской семьи

Семья – это ячейка жизни и любви. Анализируются основные задания семи, которые состоят в творении общности личностей, служению жизни и участии в развитии общества, а также основные тенденции ее развития, определение содержания и направления государственной семейной политики.

Ключевые слова: *семья, семейная община, политика семьи, супружество, общественная жизнь.*

Bukovinskiy, A.J. Problems and prospects of development of modern Ukrainian family

Family is the community of life and love. The main tasks of the family are analyzed. These are: community of persons, and family at the service of life and society. The main tendency of the development of the family and family policy of the state are looked at.

Key words: *family, community of family, family policy, marriage, life of a society.*

УДК 316.776+17.021.3

Миролюбенко Г.А.

Місце та роль спільнот в Інтернет-комунікації

Аналізується сутність Інтернету як головного засобу комунікації, опосередкованого новітніми технічними засобами. Розкривається сучасний стан Інтернет–комунікації, ключові моменти становлення та перспективи поширення у світі. Досліджуються Інтернет–спільноти як одна з форм реалізації потреби в комунікації, здійснюється спроба визначити потенціал та перспективи поширення такого типу об'єднань та комунікації в них.

Ключові слова: *Інтернет, інформація, комунікація, спільнота.*

Розширення кордонів інформаційного простору призвело до появи міждисциплінарного інформаційного дискурсу, в якому чи не головну роль відіграє філософська рефлексія даної проблеми. Інформаційний простір став для його користувача, мешканця, полем безмежних можливостей та невизначених правил гри. Комп'ютерна революція зламала державні, етнічні та культурні кордони, створивши простір вільної комунікації.

Теоретичним підґрунтям даної статті стали дослідження в галузі Інтернет–комунікацій таких американських вчених, як У.Галстон, Х.Нюссбаум, Е.Усланер, Т.Хілд. Особливої уваги заслуговує дослідження Е.Дайсон, яке охоплює не лише створення та становлення Інтернету, а й аналіз основних ризиків, що виникають в інтерактивному просторі. Окремо слід виділити фундаментальне дослідження М.Кастельса, в якому Інтернет розглядається як феномен інформаційного суспільства. Також варто зазначити важливість доробку українських вчених, І.Донець та О.Висоцької.

Швидкість змін, які несе з собою Інтернет, ускладнює можливість адекватно забезпечувати емпіричні дослідження економічних та суспільних процесів, опосередкованих Інтернетом. Намагання окреслити перспективи, які вимальовуються через залучення людини до життя у Мережі, намагання вхопити швидкоплинні соціальні зміни відбувається в формі футурологічних прогнозів, що базуються на спрощених екстраполяціях соціальних наслідків технологічних див; або вони з'являються як критичні дистонії (місце, протилежне утопії), що прогнозують можливий відчужувальний ефект Інтернету. Мережа вважається суспільною через те, що її інфраструктура з «заліза» і програмного забезпечення не належить одній людині або інституту, не є власністю однієї країні, адже вона не підпадає під територіальну юрисдикцію існуючих суверенних держав. Таке поле вільного доступу є найбільш привабливим місцем для

об'єднання громадян національних та віртуальних держав, а саме для створення Інтернет–спільнот.

Створення та становлення Інтернету – один з важливих епізодів розвитку людства, адже «він висвітлює здатність людини перевиконувати інституційні завдання, долати бюрократичні бар'єри та зрікатися вкорінених цінностей на шляху до нового світу» [5,с.9]. Інтернет став невід'ємною частиною економічного та суспільного життя, адже співробітництво та свобода інформації набагато більше сприяти інноваціям, ніж конкуренція та права власності.

Розробка Всесвітньої павутини була першим кроком до охоплення Інтернетом усього світу. Це програма спільного використання інформації, розроблена в 1990 р. британським програмістом Т.Бернерсом–Лі, який працював у CERN, європейському дослідницькому центрі фізики високих енергій (Женева). Робота Т.Бернерса–Лі продовжила довгу традицію розробок та технічних проектів, які впродовж попередніх 50–ти років заклали підґрунтя об'єднання інформаційних джерел через комп'ютери.

Мережа також виконує деякі функції інших традиційних суспільних утворень – музеїв, парків, пляжів і шкіл. Вона оголошується середовищем для інтенсивної комунікації. Як же можна визначити чим є Інтернет, охопивши усю повноту його проявів та функцій? Існує багато підходів до цієї проблеми, серед яких особливу цікавість викликають декілька позицій, представлених нижче. Зокрема, О.Висоцька визначає Інтернет як явище, що: «змінює уявлення щодо просторово–часових відносин у комунікації. Спілкування приймає інтерактивний характер, а в процесі комунікації на перше місце виходить процесуальність та контекстуальність повідомлень» [1,с.242]. М.Кастельс дає наступне визначення: «Інтернет є комунікаційним посередником, який дозволяє насамперед спілкування багатьох у визначений час на Глобальному рівні» [5,с.2]. Е.Дайсон дає два визначення, одне з яких відображає технічну суть Інтернету, а інше – розкриває його зміст як комунікативного засобу та суспільного феномену: «Інтернет – це технічне середовище, низка телекомунікаційних ліній та комутаторів, пов'язаних так званим Інтернет–протоколом; Інтернет – це не просто те, що варто мати, а потужний важіль, який можуть ужити люди, досягаючи у співпраці з іншими людьми своїх цілей, він більше ніж джерело інформації, це даний людям спосіб самоорганізації. Інтернет дає людям радше владу для себе, ніж владу над іншими» [3,с.49–50].

Інтернет є, по суті, «метазасобом комунікації», що охоплює різні види комунікації (за класифікацією Г.Штромайєра), такі як: всесвітня інформаційна мережа Інтернету, комунікація електронною поштою, мережа Usenet (мережа користувачів), система діалогового спілкування через Інтернет. М.Кастельс у роботі «Інтернет галактика» виділяє три процеси, які сформували нову соціальну структуру: потреби економіки в гнучкості менеджменту та в Глобалізації капіталу, виробництва та торгівлі; потреби суспільства, в якому найвищими цінностями стали індивідуальна свобода та відкрита комунікація; через революцію в мікроелектроніці стали можливими надзвичайні переваги в комп'ютеризації та телекомунікації. Будучи віддзеркаленням процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві, Інтернет став важливим елементом для переходу до нової форми суспільства – мережевого, а так і до нової економіки [5].

За способом передачі інформації Інтернет значно відрізняється від газет, радіо і телебачення. По–перше, не існує центрального пункту, який відбирав би інформацію для розміщення в Інтернеті, координував її,

корегував або оцінював. По–друге, Інтернет, на відміну від «класичних» масмедіа, не є дорогою з однобічним рухом. Оскільки він не має центрального селекційного та координаційного пункту і фактично жодних технічних обмежень ємності, кожен його користувач може сам надавати інформацію. По–третє, Інтернет має різноманітні форми подачі інформації і комунікації: може в різний спосіб передавати текст, зображення, звук, а також динамічне зображення (мультимедійність). Повідомлення можна дублювати, зберігати, редагувати і повторно передавати дешево, легко і без жодної втрати інформації під час цього процесу. По–четверте, Інтернет порівняно з «класичними» ЗМІ передбачає наявність активного користувача. Діяльність користувача полягає в отриманні доступу до Інтернету, пошуку інформації та, звичайно, сприйнятті цієї інформації.

Наприкінці 1995р. у світі нараховувалося близько 16 мільйонів користувачів Інтернету. На початку 2001 р. їх було 400 мільйонів, близько 1 мільярду у 2005 р., на кінець 2010 року кількість користувачів Всесвітньої мережі становила 2 мільярди, а на кінець 2013 року прогнозується їх збільшення до 2,2 млрд. У 2010 році кількість користувачів Світової павутини за рік збільшилася на 226 млн., з яких 162 млн. – абоненти з країн, що розвиваються. На кінець 2010 року співвідношення Інтернет–користувачів у розвинених країнах і у країнах, що розвиваються становила 71% до 21% відповідно. Географія поширення бітів і байтів інформації також не рівномірна. Он–лайн зараз: 65% європейців, 55% мешканців Північної і Південної Америки, 21,9% мешканців Азіатського та Тихоокеанського регіонів та 9,6% африканців.

Джонатан Постел, один з засновників Інтернету, працював над тим, щоб стандарти Всесвітньої мережі залишалися відкритими й вільними, а численні фахівці побудували інфраструктуру й зробили Інтернет доступним у школах. Ці відкриті цінності були вкорінені в свідомість творців Мережі, зокрема Т.Бернерса–Лі. Хоча ідея Мережі як публічного простору і суспільного блага як і раніше користується широкою політичною й комерційною підтримкою, багато спостерігачів і вчених ставляться до неї з обережністю. Без ефективних засобів знаходження потрібної інформації користь від Мережі помітно знижується. «Вона стає чимось подібним до бібліотеки, яка містить усі книги й газети у світі, але не має каталогу, або до гігантської телефонної мережі без довідника» [6,с.30–31].

Американська дослідниця Е.Дайсон, зважаючи на технічні переваги нової технології, вважає, що: «Інтернет аж ніяк не створює людям стерильного електронного середовища. Це засіб, який дає змогу збільшити потужність нашого інтелектуального та емоційного Я, та він аж ніяк не змінює людської вдачі» [3,с.15]. Багато суперечливих думок викликає Інтернет, як засіб опосередкованого спілкування, чи ж то комунікації. Питання не лише в місці щирої комунікації (наприклад, екзистенціальна комунікація К.Ясперса), але й самої можливості такої комунікації за доби Інтернету – ось одна з головних проблем аналізу Мережі та опосередкованих нею методів взаємодії між людьми. Збільшення кількості інформації та мультимедійних засобів стимулюватиме людей цінувати спілкування, яке вони в результаті шукатимуть в Інтернеті. Е.Дайсон передбачає, що Інтернет змінить усе наше життя. Адже виходячи за межі державних кордонів сьогодні, в майбутньому він послабить владу централізованих урядів, засобів масової інформації та великого бізнесу. Найбільше досягнення Інтернету – децентралізація; люди не прив'язані до центру, з яким треба підтримувати зв'язок. Глобальний та децентралізований, Інтернет за

своєю суттю транснаціональний. Він потребує кількох базових, шанованих в усьому світі принципів, які дадуть змогу, з одного боку, процвітати суспільству, а з іншого, перешкодять злочинцям уникнути кари. Саме такими принципами Е.Дайсон вважає чесність, відкритість, відповідальність та підтримку своєї репутації.

На противагу представленій позиції, українська дослідниця О.Висоцька вважає, що Інтернет–комунікація має занадто швидкий характер. Це передусім стосується плинності даної комунікації, постійної трансформації її технічних характеристик.

У зв'язку із цим виникає важливе емпіричне питання про зв'язок між спілкуванням віч–на–віч (або відсутністю такого спілкування) і розвитком емоційних зв'язків. Наскільки важливі візуальні й голосові сигнали? Наскільки важливо мати певний спосіб зіставлення слів і вчинків? У.Галстон пропонує наступну гіпотезу: «неможливо створити глибокі й значимі зв'язки між двома індивідами, не маючи можливості оцінити мету й намір, які лежать в основі вербальних повідомлень іншого» [2,с.82].

Чи є співрозмовник щирим? Я дійсно йому цікавий або він просто маніпулює моїм бажанням спілкуватися для досягнення своїх (не виражених явно) цілей? Той образ, що пропонує мені співрозмовник, – він справжній або сконструйований? Ми опираємося на безліч невербальних свідчень, що дозволяють послабити (але ніколи не усунути повністю) наші сумніви щодо мотивів і ідентичностей інших.

Ентузіасти Інтернету відповідають на ці закиди деконструкцією ідеалу спілкування віч–на–віч. Вони справедливо відзначають, що лукавство й маніпуляція існували протягом усієї історії існування людства й поява опосередкованого комп'ютером спілкування, скоріше, піднімає питання про ступінь маніпулювання, ніж про її суть. Але є чимало свідчень того, що Інтернет полегшує створення мережних образів, відмінних від позамережевих реалій, і що можливість моделювання ідентичності видається привабливою багатьом користувачам (особливо популярна «зміна» гендерної приналежності). Але гра уяви не обов'язково призводить до утворення та розвитку значимих емоційних зв'язків.

Одним з наслідків розвитку електронних комунікативних засобів є так званий ефект соціальної надлишковості комунікації (Н.Луман). Дане явище проявляється у тому, що інформативність повідомлення замінюється його повторюваністю, суб'єкти комунікації анонімізуються, що укріплює почуття солідарності. «В силу того, що електронні засоби комунікації орієнтовані на фрагментацію сприйняття, вони ніколи не можуть замінити природні способи комунікації. Одночасно їхнє продукування гіперреальності, яка має транснаративний характер, призводить до того, що природна комунікація розцінюється як вторинна по відношенню до штучної, створеної масмедіа» [1,с.252]. Таким чином особливість комп'ютерної комунікації полягає у спрямованості на індивідуальну свідомість, персоніфікованість користувача та високому рівні технокультури.

З іншого боку, Інтернет сприяє формуванню самовизначених спільнот зі своєю віртуальною юрисдикцією, законами та поліцією. Закони цих спільнот мають вищий моральний авторитет, ніж державні закони та постанови урядів, бо їхні члени об'єдналися добровільно і вони мають право покинути спільноту у будь–який час.

У 1997 р. слово «спільнота» набуло широкого вжитку. Інтернет–спільнота – це певне об'єднання, в якому люди живуть, працюють і грають. Більшість користувачів мережі належать до кількох Інтернет–спільнот, так само як і в реальному світі, – до родини, церкви, професійного об'єднання, виробничого колективу. Деякі спільноти офіційні – мають правила, обов'язки, вимоги до вступу та ін. Таке самовільне об'єднання є наслідком пошуку приязні та безпеки. Тому Інтернет може бути могутньою технологією, що буде сприяти розвитку спільнот, бо він підтримує ту основу, на якій вони базуються – людську взаємодію. Спільнота в сучасному розумінні – це сукупність взаємин. Отже, будь–який канал інформації, будь то телебачення або Інтернет, може створювати або відображувати певну культуру, але аби бути спільнотою, її члени мають спілкуватись одне з одним в контексті певної мети.

У свою чергу, он–лайн спільноти являють собою приклад реалізації віртуальної форми ідеї відкритості. О.Висоцька зазначає, що Інтернету притаманний так званий рух «відкритого Коду» *(open source movement),* що охоплює тисячі людей, об'єднаних у мережні групи з метою вільного обміну інформацією. Тому Інтернет і розглядається перш за все як «відкрите джерело» *(«open source»)* вільної комунікації.

Також *«open–source»* виконуючи роль «об'єктивуючої» сили симулятивних способів комунікації. Кожен член віртуальної комунікативної спільноти може виступити в ролі рецензента отриманого повідомлення, книги, програми публікації. «Серед головних принципів таких співтовариств антиієрархічність, антикомерційність, антиметанаративність тощо»[1,с.244].

Даючи попереднє визначення спільнотам, потрібно сказати, що воно включає загальні переконання, цінності й способи оцінки, а також зобов'язання, діяльність і ритуали, яких гарними вважають ті, хто є частиною цих спільнот. Велике коло питань стосується того, чи дійсно Інтернет сприяє розвитку спільнот або публічного «простору». «Інтернет як технологія є унікальним: навіть якщо багато користувачів ведуть пасивне життя в Інтернеті, саме середовище потенційно, а зазвичай і в дійсності, є інтерактивним і, у цьому сенсі, досить гнучким, щоб відповідати людським потребам, пов'язаним зі світом поза Мережею» [8,с.141].

Очевидно, що електронне спілкування й взаємодія не здатні замінити спілкування й взаємодію віч–на–віч. Проблема, мабуть, пов'язана з тим, що споконвічно розуміється під спільнотою. Розуміння її суті може перетікати від уявлення про неї, як про тимчасову, добровільну «спільноту інтересів» до співтовариства, існування якого обумовлене відсутністю вибору, одержимістю проблемою безпеки тощо.

Е.Дайсон виділяє провідні принципи успішної діяльності спільнот:

– кожен член спільноти повинен ясно усвідомлювати, що він дає і що сподівається отримати. Загалом ці бажання мають узгоджуватись, хоча можуть бути різними в кожного індивіда.

– повинен існувати спосіб визначити, хто належить до спільноти, а хто ні, бо інакше спільнота не матиме сенсу.

– члени спільноти повинні відчувати, що вони щось вкладають у розвиток спільноти, і тому їм тяжко покинути її. Найвище покарання в міцній, згуртованій спільноті – вигнання, відлучення, недопуск, заслання. Усі ці слова засвідчують жах бути відлученим від спільноти.

– Спільнота повинна мати чіткі правила, а також систему заходів, яких уживають у разі порушення тих правил [3,с.51].

Тому Інтернет не передвіщає появи нового духу спільноти. Скоріше, він відкриває нові можливості для людей, які й так мають зв'язки з іншими. З 1998 року в рамках Проекту Інституту П'ю «Інтернет і американське

життя» було проведено два опитування: перше стосовно довіри й недоторканості особистої інформації (2000 р.) й опитування щодо Інтернет–спаму (2003 р.). Перше опитування виявило високий рівень недовіри до незнайомців: 61% опитуваних погодилися, що у відносинах з людьми не можна бути занадто обережним. І недовірливі люди виражали серйозне занепокоєння щодо Інтернету. Вони вважали його небезпечним місцем, де хакери можуть скористатися номером вашої кредитної карти, а фірми одержати особисту інформацію. Угоди в Мережі не можна зберегти в таємниці, інші користувачі завжди будуть знати де ви бували в Інтернеті. Також можна підчепити комп'ютерний вірус і дозволити іншим довідатися подробиці вашого приватного життя. Відповідно, такі люди схильні обмежувати свою взаємодію з іншими. Вони не відповідають на електронні листи від незнайомців і частіше говорять про образливі листи на їх адресу. Вони рідше використовують у Мережі своє справжнє ім'я й частіше заміняють його псевдонімами й неіснуючими адресами електронної пошти. «Ні Інтернет, ні телебачення не змінюють особистість людини. І опис любителів побродити в Мережі як самотніх людей також виявляється невірним: ті, хто найбільше використовує Інтернет, мають більш широкі соціальні зв'язки і групи підтримки» [7,с.129].

Відповідно до останніх досліджень, користувачі, які проводять в Інтернеті занадто багато часу мають менше соціальних зв'язків. Використання Мережі заважає соціальній взаємодії людей: вони просто сидять в ізоляції перед моніторами. Деякі дослідники стоять на протилежних засадах і вбачають в Інтернеті можливість відродження нашого втраченого почуття спільності й довіри. Люди, схильні довіряти іншим, в цілому вважають Мережу простором, у якому зустрічається безліч людей, що заслуговують на довіру. Вони не бажають приховувати свою ідентичність. При використанні Інтернету довіра не створюється й не споживається. Ні списки розсилки, у які ви включені, ні частота виходу в Мережу, ні бажання поділитися своєю точкою зору з соціальних або політичних питань, ні спілкування в чатах не зроблять вас більш довірливими до інших людей.

Люди зближаються в Мережі завдяки спискам електронних розсилок, групам однодумців, групам підтримки й чатам. Інтернет поєднує людей з усіх континентів і, можливо, як стверджують деякі дослідники – більша інтелектуальна й соціальна комуна приведе до переродження людського суспільства. Інтернет стирає класові й расові бар'єри, які виявилися занадто сильними задля ефективної участі в суспільному житті.

«Сутність особистості усе рідше визначається традицією, церквою, родиною, покликанням і місцевою спільнотою, хоча вони й проявляють свій вплив відносно особистості. Спільноти завжди мали межі, проникні для ідей і «чужинців»; і це стало ще більш очевидним в «глобальну епоху» [4,с.147].

Незважаючи на існування й використання технічних обмежень, типова відмінність мережних груп (спільнот) полягає в слабкому контролі над залученням нових членів. Окремі приклади показують, що в результаті швидкого припливу нових членів багато старих представників мережних груп відчували втрату близькості й послаблення характеристик, які від початку робили ці групи привабливим куточком кіберпростору. Деякі з них ідуть і створюють нові групи, намагаючись відновити первинний досвід.

Американський дослідник У.Галстон виділяє чотири структурні моменти, які змушують сумніватися в перспективі розвитку добровільних спільнот: створюючи можливість виходу, вони не сприяють розвитку окремого голосу; надаючи особливе значення взаємному пристосуванню, вони не визнають необхідності влади; об'єднуючись за особистими вподобаннями, вони не сприяють взаємним зобов'язанням і не створюють підстав для жертви. А об'єднуючи людей, схожих одна на одну в тому, що вони вважають важливим, вони можуть підсилювати нинішні тенденції до фрагментації й поляризації в громадському житті. Маючи можливість вибору, більшість людей схильні об'єднуватися з іншими, схожими на них у відносинах, які вони вважають важливими. Після подолання відносно невисокого бар'єру, більшість людей починає вважати несуттєві відмінності неприємними та відразливими».

Отже, вплив Інтернету на його користувачів надзвичайно важко описати, що пов'язано з величиною багато вимірністю досліджуваного явища. Це, між іншим, має такі причини:

1. «Інтернет є великим накопичувачем інформації, в якому поряд із перевіреною і достовірною інформацією містяться найбезглуздіші речі, які тільки можна собі уявити» [9,с.43].

2. Інтернет не лише сприяє витонченим та сугестивним механізмам впливу, а й водночас послаблює їх: з одного боку, витончені та сугестивні механізми впливу посилюються різними можливостями подачі інформації. З іншого боку, вони послаблюються через переважне використання текстової подачі та вибірковість з боку користувачів.

3. Інтернет сприяє політизації своїх користувачів так само, як і їх деполітизації. З одного боку, через Інтернет повідомляється різноманітна політична інформація, яка є більш об'ємною, ніж та, яку надають «класичні» масмедіа. З іншого боку, Інтернет дає можливість завдяки високому рівню вибірковості повністю уникати політичної інформації. Тому Інтернет можна використовувати і як виключно інформаційний, і як виключно розважальний засіб.

До переваг Інтернету належать: відкритість доступу та необмеженість пропозицій веб–інформації; її неопосередкованість та об'єктивність. Недоліками ж є: виникнення «information overflow» («надлишку інформації»); надання надзвичайно сумнівної юридичної та політичної (наприклад, кримінальної або перебільшеної) інформації.

Незважаючи на це, виникає питання, чи здатна культура телекомунікацій стати чимось більшим, ніж «псевдо спільнотою», у якій люди відчувають нестачу справжніх особистих зв'язків один з одним, що становлять основу справжньої спільноти. За своєю суттю віртуальні спільноти є соціальними скупченнями, які виникають у Мережі, коли достатнє число людей досить довго бере участь у публічному обговоренні, проявляючи при цьому досить людських переживань, щоб утворилася система особистих стосунків. Але питання полягає у тому, чи цього достатньо, щоб Інтернет–комунікація задовольняла потреби людини у спілкуванні відкритому та щирому.

Список використаних джерел

1. Висоцька О.Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія / О.Є.Висоцька. – Дніпропетровськ: Інновація, 2009. – 316 с.

2. Галстон У.А. Влияние Интернета на гражданскую жизнь: первак оценка / Уильям А. Галстон // Интернет в общественной жизни / [Нюсбаум Х., Интрона Л.Д., Уочбройт Р. и др.], под ред. В.В. Геринг. – [Пер. с англ. А.Смирнова] – М.: Идея–Пресс, 2006. – 160 с.

3. Дайсон Естер. Життя за доби Інтернету. [Пер. з англ. П.Таращук] / Естер Дайсон. – К.: ВД «АЛЬТЕРНАТИВИ», 2002. – 344 с.

4. Донець І. Природа людської суб'єктивності в дискурсі комунікативної парадигми / Донець І. // Філософська думка. – 2001. – № 6. – С. 25–34.

5. Кастельс. М. Інтернет галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства [Пер. з англ. Ганиш Е.Г., Волкова А.Б.] / Мануель Кастельс. – К.: Ваклер, 2007. – 304 с.

6. Нюссбаум Х., Интрона Л.Д. Формирование сети: почему важна политика поисковых машин. / Хелен Нюссбаум, Интрона Лукас Д. // Интернет в общественной жизни / [Нюсбаум Х., Интрона Л.Д., Уочбройт Р. и др.], под ред. В.В. Геринг. – [Пер. с англ. А.Смирнова] – М.: Идея–Пресс, 2006. – 160 с.

7. Усланер Э.М. Социальный капитал и Сеть. / Эрик М. Усланер // Интернет в общественной жизни / [Нюсбаум Х., Интрона Л.Д., Уочбройт Р. и др.], под ред. В.В. Геринг. – [Пер. с англ. А.Смирнова] – М.: Идея–Пресс, 2006. – 160 с.

8. Хилд Т.К. Космополитический проект: имеет ли Інтернет глобальное публичное значение? / Томас К. Хилд // Интернет в общественной жизни / [Нюсбаум Х., Интрона Л.Д., Уочбройт Р. и др.], под ред. В.В. Геринг. – [Пер. с англ. А.Смирнова] – М.: Идея–Пресс, 2006. – 160 с.

9. Штроймайєр Г. Політика і мас–медіа [Пер. з нім. А.Орган] / Герд Штроймайєр. – К.: К.–М. Академія, 2008 – 303 с.

Миролюбенко А.А. Место и роль сообществ в Интернет–коммуникации

Анализируется сущность Интернета как главного способа коммуникации, опосредованного новейшими техническими средствами. Раскрывается современное состояние Интернет–коммуникации, ключевые моменты становления и перспективы распространения в мире. Исследуются Интернет–сообщества, как одна из форм реализации потребности в коммуникации, совершается попытка определить потенциал и перспективы распространения такого рода объединений и коммуникации в них.

Ключевые слова: *Интернет, информация, коммуникация, сообщество.*

Myroliubenko, G.A. Place and role of communities in Internet–communication

The essence of Internet is analyzed as a main method of communication, mediated with the newest hardwares. The modern state of Internet–communication, key moments of becoming and prospect of distribution in the world open up. Internet–communities are probed, as one of forms of realization of requirement in communication, an attempt to define potential and prospects of distribution such of associations and communication in them is accomplished.

Key words: *Internet, information, communication, community.*

УДК 37.013.79

Пироженко В.О.

Об'єктивність та істина у історичному пізнанні

Розглядається питання про використання в історичному пізнанні і утворенні методологічних процедур що дозволяють зберегти об'єктивність і забезпечити максимально можливу достовірність реконструкцій минулого.

Ключові слова: *історичний нарратив, об'єктивність, істина, історична освіта, телеологічний підхід до історії.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Пироженко В.А.

Объективность и истина в историческом познании

Рассматривается вопрос об использовании в историческом познании и образовании методологических процедур, позволяющих сохранить объективность и обеспечить максимально возможную достоверность реконструкций прошлого.

Ключевые слова: *исторический нарратив, объективность, истина, историческое образование, телеологический подход к истории.*

В высокополитизированном украинском обществе становится всё актуальнее следующий вопрос: как можно минимизировать обусловленное культурно–исторической и идеологической спецификой влияние эпохи, общества на исторические исследования?

Ответ на него поможет решить главную проблему исторического образования на Украине: как совместить изложение объективного знания о прошлом с воспитательными функциями исторического образования, которые в значительной степени отражают текущие политико–идеологические задачи и испытывают на себе влияние культурно–мировоззренческих парадигм [8].

В целом, разные аспекты философских оснований исторического образования, включая сюда отдельные проблемы методологии исторического познания исследуются в работах В.Кременя [1], В.Лукьянца [2], В.Лутая [3], А.Огурцова, А.Платонова [5], В.Шевченко [10] и др. Изучение влияния культурно–мировоззренческих парадигм на концептуальные подходы историописания на Украине и в Западной Европе в классическую эпоху содержится в работах Н.Шакун [9,с.229–238].

Влияние различных культурно–мировоззренческих парадигм на историческое познание достаточно хорошо исследовано. Но, представляется недостаточно изученным вопрос о методологии минимизации таких влияний с целью приближения исторического знания и исторического образования к стандартам научных знаний.

Знание в теориях гуманитарных наук неминуемо является знанием о деятельности разнообразных общественных групп, которые имеют разные экономические и политические интересы. Эти интересы должным образом обосновываются и подаются в виде идеологической системы взглядов, что в прямом или завуалированном виде влияет на исходные предположения, теоретические установки историка, а, следовательно, искажает результаты его исследований.

Главная угроза объективности в гуманитарных науках вообще и в историческом познании, в частности, исходит от самого историка; она кроется в зависимости историка от своих собственных взглядов и пристрастий в политике, идеологии, культурных традициях и пр. Требование объективности является стандартным требованием научной методологии независимо от предмета исследований и необходимость его соблюдения для историка очевидна. Между тем, именно в историческом познании соблюсти это требование труднее всего.

Объективность в историческом познании означает, прежде всего, независимость исторических оценок и интерпретаций от всякого рода конъюнктурных обстоятельств: политико–идеологических, культурных, эстетических и пр. Речь идёт об отказе историков от попыток доказать в процессе научного исследования истинность той или иной общественной теории.

Между тем, политика в области исторической памяти (национальной памяти), принятая лет пять назад на Украине и ещё ранее в ряде центрально–европейских государств – бывших членов соцлагеря, прямо противоречит этому очевидному требованию стандартной научной методологии. Она базируется на сознательной подгонке фактов исторического прошлого под сугубо идеологические задачи формирования национальной идентичности, что не всегда совместимо с поиском истины.

Следующим препятствием для сохранения объективности в исторической науке стала распространённая точка зрения, что интерпретация и оценка исторических событий неизбежно меняются в контексте последующих событий и культурно–философских парадигм. Это положение признаётся почти нормальным. Оно объясняется тем, что развитие исторических тенденций или ситуаций во времени создаёт всякий раз новые обстоятельства и последствия, которые периодически меняют контекст, а, следовательно, и смысл одних и тех же, однозначно установленных исторических событий. Те, кто принимают эту точку зрения, считают, что необходимо время от времени обновлять, а то и заново переписывать трак-

товку тех или иных исторических событий, и даже общий национальный исторический нарратив, в котором уже ранее объяснённые события, получают свои новые смыслы и значение.

Однако такая точка зрения неверна в принципе, так как она нарушает обязательное требование объективности научного исследования и перекрывает историку возможность претендовать на получение истинных результатов. Данный вызов требованию объективности является, по сути, нетривиальным продолжением тривиального искажения (открытого или тщательно замаскированного) исторических оценок в угоду политико–идеологической или какой–нибудь ещё конъюнктуре. Он указывает на принципиальную недостижимость объективного знания об историческом прошлом, недостижимость открытия неких инвариантов в объяснении этого прошлого, а также невозможность оценок, которых не зависели бы от субъективных интересов партий, социальных групп, правящих политических сил, идеологий, пр., вызванных сменой исторического контекста.

Но признание неустранимости субъективного влияния на историческое познание – это признание невозможности непредвзятого, объективного исследования, а, следовательно, и согласие с тем, что в историческом познании нельзя реконструировать историческую реальность сообразно открытым историческим источникам и нельзя, следовательно, претендовать на истинность результатов. Истина в любом научном исследовании, по определению, имеет объективный характер, поэтому согласие с недостижимостью объективной истины в исторической науке означает признание того, что научное исследование и познание истории невозможно, а значит, невозможна и сама историческая наука.

В каком смысле понимать объективность? Начнём рассмотрение вопроса «от обратного» и посмотрим, чем объективность не является.

Объективность – не нейтральность, потому, что если требуется взглянуть на исторический объект, как на целое, необходима определенная мера убеждённости. Здесь весьма красноречив пример А.Мегилла [4,с.366] о том, как феминистские убеждения Н.Девис помогли ей в новаторских исследованиях образа жизни крестьянки 16 века, что было бы затруднено без таких убеждений. Не будь Н.Девис феминистской, она просто не обратила бы внимания на данную тему, как возможный предмет исторического исследования.

Объективность – это не «взвешенность», не «пропорциональное изложение конкурирующих воззрений»; во–первых, они все могут оказаться ошибочными, а во–вторых, в силу разных причин может утвердиться ошибочная точка зрения, притом, что ошибочные и верные теории были представлены в пропорции 50 на 50. Поэтому, не является объективностью равновесие, т.е. взвешенность, в преподавании в историческом образовании научных исторических теорий (например, трудовой теории эволюции человекоподобных обезьян в человека разумного) и религиозных идей (например, идеи сотворения человека богом).

Объективность – это не «средняя позиция», как результат учёта всех представленных конкурирующих точек зрения. Например, конкуренция сколь угодно большого числа ошибочных гипотез не обязательно приведёт к созданию хотя бы одной истинной.

Объективность – это не непредвзятость. Напротив, если учёный собрал необходимое количество фактов для выдвижения обоснован-

ного их обобщения в некий закон или тенденцию, для формулировки объяснительной гипотезы, то он должен быть предвзят в смысле твёрдого отстаивания своей позиции, которая стала его убеждением.

Таким образом, научная объективность связана лишь с одним–единственным обстоятельством, которое единственное имеет для учёного значение – с истиной. Данное обстоятельство показывает, что в научном смысле необходимо говорить об объективности, как некотором свойстве (точнее, о процедуре – ниже это будет показано) научного познания, которое подчиненно получению истинного результата исследований. Перечисленные выше негативные свойства объективности, показывающие, чем она не является, не имеют отношения к получению истинного (достоверного) знания. Требование объективности означает выполнение определённых методических процедур, процедурных норм (чтобы подчеркнуть их обязательность и принудительный характер для подлинного исследователя, следует говорить именно о нормах), которые приближают учёного к достижению истинного результата исследований.

Основной вопрос здесь: откуда берутся эти процедурные нормы? Их соблюдение позволяет избавить научный поиск от субъективного влияния и автоматически соблюсти стандарты объективного исследования, претендующего на истину. Вопрос о соблюдении объективности исследования вне связи с вопросом об установлении истины не имеет никакого значения. Объективность, как самоцель, в научном поиске бессмысленна. Она интересует учёного лишь постольку, поскольку именно объективность, т.е. нейтрализация субъективных влияний учёного на процесс научного исследования, позволяет приблизить научный поиск к истине и получить как можно более достоверный результат.

Выполнив эти нормы, учёный может и должен настаивать на истинности лишь его теории и отстаивать эту позицию всеми доступными (разумеется, из арсенала строго научных) способами без всякой половинчатости и компромисса с иными точками зрения. Если такой компромисс, разумеется, не диктуется логикой самого исследования и убедительностью аргументов оппонентов. Основанием такой категоричности для историка является точное соблюдение необходимых для нейтрализации его субъективизма, процедур.

Эпистемологи при образном объяснении значения убеждённости и предвзятости (в смысле интересов познания) в научном исследовании, широко пользуются метафорой «фотографа», уподобляя работу историка творчеству фотографа, который, меняя угол освещения, выделяет незаметные при ином взгляде особенности поверхности. «Поиск историком правильного баланса не требует выдвижения умеренных, ориентированных на консенсус «половинчатых» взглядов... «Угловатость» позиции может обнаружить те аспекты исторической реальности, которые остались бы непонятными с более умеренных, «половинчатых» точек зрения» [4,с.366–367].

Для характеристики того понимания объективности, которое отстаивается в данном исследовании, воспользуемся термином «процедурная объективность». Этот, на наш взгляд, удачный термин, отражает суть подхода, который помогает учёным практически нейтрализовать не относящиеся к делу, т.е., к поиску истины, всякого рода, субъективные и привходящие факторы.

Процедурную объективность, «можно рассматривать, как модификацию абсолютной объективности, которая фокусируется на имперсональности процедур (методов), абстрагируясь от желанной цели достижения истины, и, следовательно, увеличивает расстояние между объективностью и истинной...»[4,с.388].

Содержание самого определения процедурной объективности, данное автором, необходимо всё же исправить. Верно подмеченная автором суть действий по обеспечению объективности научного исследования посредством соблюдения безличных (имперсональных) процедурных методических норм и правил, запутывается неправильным пониманием отношения объективности исследования с истинностью, как его (исследования) целью, что выше уже было мною показано. Процедурная объективность, таким образом, – это соблюдение в ходе научного исследования определённых методических процедур, нейтрализующих субъективные влияния исследователя.

Поэтому, термин «процедурная объективность», скорее, отражает способ, которым нейтрализуются все значимые аспекты субъективности – пристрастность суждений, их оценочный характер, степень профессионализма, критерии отбора фактов, примеров, выводов, – в результате чего достигается объективность исследования.

Приверженность политической или мировоззренческой позиции, хотя и мешает, как правило, т.е., в общих случаях, работе историка, но на некоторых этапах научного исследования играет свою позитивную роль, именно, при выборе им предмета исследования. В этом случае необходимость подкрепить историческим материалом собственную субъективную позицию, помогает историку обратить внимание на новые исторические явления, новые общественные движения, новые идеологии, появление новых общественных групп и т.д. Пример А.Мегилла с субъективными феминистскими убеждениями историка Н.Девис, которые помогли ей обратить внимание на образ жизни крестьянок в позднем средневековье, как на предмет исторического изучения, лишь подкрепляет этот вывод. Но сама по себе определённая политическая позиция, если она не нейтрализована специальными методическими приёмами и процедурами, негативно влияет на теоретические выводы и оценки событий прошлого.

Выбор предмета научного исторического исследования действительно происходит на основании массы личностных, субъективных факторов, и собственные политические взгляды историка являются ведущими в возникновении пристрастий, эмоционального отношения к той или иной теме исследования (к определённым историческим фигурам, событиям, идеям, ценностям и пр.). Но дальнейшее исследование может быть успешным, (что в науке является синонимом истинности), лишь в случае как можно более полной нейтрализации личных взглядов историка, которые провоцируют эмоциональное, оценочное отношение исследователя к выбранному предмету.

В чём заключается такая нейтрализация? Выше уже отмечалось, что она достигается применением определённых методических приёмов и процедур. Отсюда следует, что речь не может идти о неких психологических практиках, аутотренинге, медитации и пр. с целью остановить, путём самовнушения и силой воли, влияние на историческое исследование личных пристрастий историка. Объективность научного исследования

должна быть поставлена «на конвейер» и воспроизводиться в научной деятельности автоматически; она не может зависеть от незаурядных личных морально–волевых качеств отдельных учёных. В этом состоит не только принципиальная антипсихологическая установка автора, но и непременное условие эффективности всяких методологических рекомендаций.

Для достижения объективности, т.е. освобождения научного исторического познания от влияния разного рода привходящих субъективных и иных обстоятельств, необходимо применение неких стандартизированных процедур, которые позволят нейтрализовать или, хотя бы, минимизировать влияние на исторические исследования внешних, ситуативных факторов. Поэтому, научная объективность, ещё раз подчеркнём удачный термин А.Мегилла, неизбежно носит именно «процедурный» характер.

Относительно способа решения этой задачи, то проблема, по–видимому, состоит в том, чтобы принять соответствующее методологическое правило и следующие из него «постулаты объективности», соблюдение которых позволит ученому–историку избегать в своих исследованиях внешних, относительно предмета исследования влияний и привходящих проблем, не связанных с получением истинного знания о прошлом.

Такое правило может в общем виде формулироваться так: события исторического прошлого необходимо рассматривать в контексте и с позиций того времени, в котором они происходили. Его применение поможет достичь необходимого разрыва между прошлым и настоящим в историческом исследовании.

Введём термин «разрыв», для того, чтобы охарактеризовать необходимое свойство подлинно научного исторического познания в его отношении к настоящему. Разрыв между прошлым и настоящим – необходимое средство борьбы с предпосылками необъективного, ненаучного подхода к исследованию истории, который препятствует достоверной реконструкции прошлого. Можно обозначить такие его признаки.

1. Телеологический подход к анализу исторического процесса. Проявляется в поиске и обосновании цели или целей (как частный случай – конечной цели) исторического развития общества, государства, цивилизации (построение коммунизма, либерального капитализма и пр.). Часто в качестве такой цели служит современное состояние общества (государства, цивилизации), которое трактуется, как «итог», «закономерный результат» предшествующей истории.

Так, идеологи прусской монархии в первой половине 19 вв. считали именно современный им политический режим олицетворением цели предшествующего исторического процесса, коммунизм – был конечной целью всемирного исторического процесса у марксистов, либеральный капитализм либерального (западного) образца – такой же целью у современных либеральных демократов на Западе (Ф.Фукуяма со своим «концом истории»), «независимость» – закономерный итог и цель в современном историческом нарративе постсоветских стран.

2. Лишение исторического прошлого (фактов прошлого) самостоятельной ценности и значения. Телеологический подход тесно связан с ошибочным и никак необоснованным в рамках строгой методологии представлением о необходимости идеологического обоснования современности, современного состояния государства, общества, без которого

(обоснования) современность не совсем законна и не имеет всех прав на существование.

Такое представление имеет два отрицательных последствия: 1) историки и учреждения, проводящие политику в области национальной памяти начинают отождествлять предшествующую историю с какой–то одной тенденцией: современность (настоящее) объявляется «итогом», результатом «непрерывной борьбы» именно за существующее в ней положение вещей, и пр.; и, 2) лишь те события в историческом прошлом имеют какое–то значение и заслуживают изучения и позитивных оценок, когда служат обоснованию настоящего (или существующему в настоящем положению вещей, выгодных для некоторой социальной, либо политической группы).

3. Подгонка трактовок прошлого, включая и избирательный отбор фактов, под обоснование некой постулированной, в качестве смысла исторического развития, цели. При этом, историк неизбежно пользуется совсем уж непозволительным с точки зрения достоверности исследования, приёмом – факты и трактовки подгоняются ad hoc для получения необходимого обоснования конечной цели или некоего положения вещей в настоящем. Это означает, что при периодических и неизбежных сменах политических режимов, властей и прочей общественно–политической и идеологической реальности меняются исторические оценки, трактовки, задним числом конструируются или выдумываются новые «факты», которые подгоняются под искусственно сколоченные «гипотезы».

Подобный приём нарушает принцип фальсификации [6,с.71–85;7,с.17–31], а созданные с его использованием теории и гипотезы имеют нулевую информативность, т.е. они буквально, ничего не сообщают о внешнем мире. Как бы не уточнялись известные факты, какие бы новые факты не появлялись, гипотезы их объясняющие или обосновывающие смысл исторического развития некоего общества (государства) меняются так, что никогда не противоречат каким бы то ни было фактам. Для таких гипотез (теорий) в принципе не существует фактов, которые когда–нибудь, смогли бы их опровергнуть. Обратной стороной принципиальной неопровержимости гипотез, обосновывающих какую–либо цель (смысл) истории, является невозможность их обосновать (доказать). Нулевая информативность подобного рода теоретических построений свидетельствует о том, что они не пересекаются с исторической (общественной) реальностью и лишены значения.

В результате, телеологический взгляд на историю со всеми вытекающими из него негативными следствиями препятствует формированию необходимого разрыва между прошлым и настоящим, а значит, препятствует объективному подходу в историческом познании, как условию его истинности.

Отсюда следует и более общий вывод: события прошлого имеют самостоятельную ценность и значение лишь в контексте того времени, в котором они существовали. Можно сказать и иначе: отказ истолковывать и оценивать историческое прошлое как подготовку современности (с учётом его пользы и значения для настоящего) помогает выявить самодостаточный и самоценный характер исторических событий, что приближает исследователя к более соответствующему действительности описанию прошлого, т.е., к постижению истины.

Чтобы обеспечить научный подход к историческим исследованиям, необходимо принять представленные выше методологические правила, и, прежде всего, отказаться от трактовок прошлых событий в контексте нынешнего времени. Это, собственно и означает, что историк в своих исследованиях должен исходить из контекста, который существовал в то время, когда данное историческое событие происходило.

Список использованных источников

1. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В.Г.Кремень. – К.: Грамота, 2007. – 576 с.

2. Лукьянец В.С. Філософський постмодернізм / В.С.Лукьянец, О.М.Соболь. – К.: Абрис, 1998. – 214 с.

3. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навчальний посібник / В.С.Лутай. – К.: Центр «Ма–гістр–5» Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.

4. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография / А.Мегилл. – М.: Канон+, 2009. – 480 с.

5. Огурцов А.П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А.П.Огурцов, В.В.Платонов. – СПб.: РХГИ, 2004. – 520 с.

6. Поппер К. Логика научного исследования / К.Поппер. – М.: Республика, 2004. – С.71–85.

7. Поппер К. Нищета историцизма / К.Поппер // Вопросы философии. – 1992. – N 8. – С.17–31.

8. Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3 / За заг. ред. В. Андрущенка. – К.: Знання, 2000. – 520 с.

9. Шакун Н. Особливості інтерпретації історії в класичній українській філософсько–освітній думці / Н.Шакун // Філософія освіти – 2005. – № 1, с. 229–238.

10. Шевченко В.І. Історія і теорія: синергетичний аспект / В.І.Шевченко // Практична філософія. – 2003. – №1. – С. 17–21.

Pirozhenko, V.A. Objectivity and truth in historical cognition

In the article a question is examined about the use in historical cognition and formation of methodological procedures, allowing to save objectivity and provide maximally possible authenticity of reconstructions of the past.

Key words: *historical нарратив, objectivity, truth, historical education, телеологический going near history.*

УДК 140.8:27:246.5

Чубенко О.В.

Філософські аспекти вивчення православної іконології

Аналізується іконологічного образу, що розглядається не лише з точки зору богословської науки, та як філософсько-естетичний феномен. Автор подає основні задачі іконології, які закладанні в працях Л. Успенського і Х. фон Шенборна.

Ключові слова: *ікона, іконологія, образ, богослов`я ікони.*

Предметом статті є деякі філософські аспекти іконології як богословської науки, сутністю якої є християнський образ у всій багатоаспектності його дослідження, не лише у якості пам'ятки церковної давнини, а й здебільшого з точки зору аналізу його онтологічних та гносеологічних якостей, що складають догматичну вісь богословських основ ікони.

Про богослов'я ікони до теперішнього часу написано занадто багато, щоб можна було сказати на цю тему що-небудь принципово нове. «Відкриття» ікони на рубежі XIX і XX століть, породило велику літературу. До числа найбільш значимих робіт першої половини XX століття варто віднести «Три нариси про російську ікону» В. Трубецького і «Іконостас священика» Павла Флоренського.

У числі найбільш значимих робіт з богослов'я ікони, що з'явилися в останні десятиліття XX століття, варто згадати блискуче дослідження кардинала Кристофа Шенборна «Ікона Христа», підручник І.Язикової «Богослов'я ікони», що відрізняється глибиною і широтою охоплення матеріалу, книгу ієромонаха Габриэля Бунге «Інший Утішник», присвячену іконографії Святої Трійці, й «Бесіди іконописця архімандрита Зенона (Тердора)». Остання з перерахованих робіт особливо цікава, тому що належить перу не теоретика, а видатного практика іконопису: о.Зеноном було розписано кілька храмів у Росії і за її межами, створені одноярусні і багатоярусні іконостаси, написані сотні ікон. Він є сучасним продовжувачем справи Феофана Грека, Андрія Рубльова та інших великих іконописців минулого.

Одним з найфундаментальніших досліджень щодо церковного образу є праця Л.А. Успенського «Богослов`я ікони Православної церкви». Як зазначив прот. Микола Озолін: «Вирішальним для вірного розуміння ікони Успенський Л. А. вважав тайну особистості і обожнення твари, тобто чудо співвідношення тварного буття з не тварним, яке здійснюється в церкві» [2,с.78-88]. Розкриттю цього співвідношення в християнському мистецтві присвячена вся праця Л.А.Успенського, метою якої, на його думку, було продемонструвати розвиток ікони та її змісту в історичній перспективі.

Незадовго до появи праці Л.А.Успенського «Богослов'я ікони» на Заході вийшло дослідження вже згаданого католицького богослова Христофора фон Шенборна «Ікона Христа. Богословські основи», в якому вперше була сформульована та викладена проблематика образу з точки зору онтології того як саме іпостась Бога постає видимою у своєму людському.

На основі богословських поглядів отців іконошанувальників Христофор фон Шенборн розкриває парадоксальну істину того, як особистість Христа відтворюється у іконі, залишаючись при цьому не зображальною. Мислитель здійснює також систематичний аналіз христологічних основ іконопису. Треба відзначити, що праця Шенборна є скоріше певним винятком, ніж закономірним висновком дослідницьких зусиль, здійснених на території християнського Заходу.

Певне забуття іконологічного принципу у пізнанні відбилося на всьому ході розвитку богословського знання на Заході у зв'язку з феноменом схоластики, Протестантської реформи.

Треба зазначити про відсутність певної інноваційності у розвитку вітчизняної богословської думки щодо досліджень у даній сфері. Академічна церковна наука XIX ст. хоча і відкрила доступ до святоотцівської літератури ранньої церкви в епоху Вселенських соборів, але не встигла в певній мірі використати і проаналізувати ані досвід апологетів іконошанування, ані пізньовізантійських богословських досягнень, враховуючи спадщину Палами з його вченням про відмінність Божественної сутності від енергії.

Позитивні зрушення в дослідженні окресленої проблематики розпочалися лише в XX ст. і пов'язані з іменами Василія (Кривошеїна), В.Н. Лоського, прот. Григорія Флоровського, прот. Іоана Меєндорфа. Потрібно відзначити також те, що тема богослов`я образу, яка включена в склад духовного святоотцівського переказу, спеціально не виокремлювала з нього, тобто мети його спеціального вивчення не існувало. Цю думку можна підтвердити думкою Василія (Кривошеїна): «Ті кола Православної Церкви які були переважно зайняті розвитком і збереженням духовного надбання Православ`я (монахи, головним чином, благовірні миряни) хоч і розробляли і формували в минулі часи систему духовного життя, але останнім часом мало були схильні або нездатні теоретично вивчати духовні надбання, віддаючи перевагу власному духовному досвіду» [3,с.8].

На початку XX ст. вчення про образ, що існувало у святовітчизняних працях здебільшого імпліцитно, аніж будучи особливим розділом Богопізнання академічного богослов'я, відбившись крізь призму російської релігійної філософії, виявилося тісно пов'язаним з софіологічною побудовою.

Окреслена концепція образу постає синтезом містичного досвіду, здебільшого засвоєнням західної християнської світської, а не церковної традиції, спекулятивного апарату античної гносеології з біблейським образом Премудрості. Цей підхід здобуває систематизованого викладу в праці о. Сергія Булгакова «Ікона та іконовшанування», в якій при аналізі метафізичних основ ікони зміщуються акценти на «зворотну перспективу», при загальному іконологічному мислені святоотцівського Переказу. Різноманіття космологічних, онтологічних, антропологічних мотивів централізує собою образ Софії, уособлюючи існуюче від століття боголюдини.

Софіологічний підхід до образу, що несе у собі виправдання троїчної Боголюдської єдності вчення про відповідність`світу Божественному образу, постає своєрідним еквівалентом богослов`я ікони.

В релігієзнавчих дослідженнях сьогодення існує значна кількість проектів іконології, створених в дещо модернізованій софіологічній ретроспективі. Існує таке досить поширене визначення іконології: «Це церковно-благодатне знання про тварний світ, у відмінності від секулярної науки, назвемо іконологією, тобто вчення про образ тварного світу, що розуміється як ікона вищих Божественних первообразів. Метод іконології – це живе, соборне, церковно-благодатне споглядання образів тварного світу і усвідомлення їх як ікон Трійці і Христа, а також визначення того, наскільки ці образи відповідні вищим Першообразам».

Певна проблематичність подібного визначення іконології, її методу постає, коли ми задаємось наступними питаннями: якщо прибрати слова про Трійцю і Христа, то що саме робить це знання православною іконологією на відміну, від античного символізму? Невже образ Христа, будучи найдосконалішим образом Бога, відноситься до спільного ряду тварних образів світу, серед яких ми зобов'язані споглядати і «ікони Трійці?».

Зокрема, останнім часом спостерігається зростання тенденції введення софіологічної концепції відношення Бога і світу в православну іконологію на основі паланського вчення про енергії, чергова теза Булгакова про те, що Софія енергія Божа, і як енергія Божа вона є сам Бог. Цілеспрямовано проводиться тенденція ототожнення «ім'яславіє» з іконовшануванням і навпаки, ім'яборства з іконоборством.

Внаслідок цього апологія ікони будується на основі визнання її енергійного зв'язку з прообразом, що залишає осторонь Халкидонський догмат про Боговтілення. В результаті становлення образу здійснюється за рахунок Імені, що є певною універсальною категорією, яка перетворює через власну божественну енергію будь-яку річ на ікону. Проблема зображення Христа, а отже центральна проблема християнської метафізики, що полягає у зв'язку трансцендентального та іманентного у Образі недосяжного і досяжного, назавжди втрачає актуальність, як така, що немає значного практичного значення для іконопису. Це є зрозумілим, якщо враховувати впевненість подібних апологетів ікони в тому, що заборона 82-го правила Трульського собору про зображення Христа в образі Агнця була зроблена винятково «з пасторських міркувань, а зовсім не тому, що подібні зображення були визнані несумісними з православною вірою».

В «іконологіях» сьогодення підхід Шенборна не є загальновизнаним, можливо через деяку упередженість до католика, який написав проте роботу про ікону, чи через складність викладення матеріалу, який потребує значних логічних зусиль для його розуміння.

Наголошення Аристотелем на тому, що філософія є першою наукою, яка досліджує суще як таке, було визначальним для розвитку філософської думки. На нашу думку, при дослідженні церковного мистецтва не вистачає саме такої першої науки про образ, або самого вчення про богословські основи ікони Христа.

Загалом прийняти ікону, як істинний образ Христа, означає прийняти достовірність Бога в людській плоті, і доведеність зримого світу, в якому спаситель прожив 33 роки. Коротке земне життя, Хрест і Воскресіння незримо змінили подальшу людську історію, започаткували нову еру –

після Різдва Христова. Для першої науки, досліджуючи суще, як таке, споглядання в людстві Христа Бога прирівнюється до певного обмеження інтелектуального споглядання, оскільки вказує на його рамки. В пізнанні істини розуму в даному випадку потрібно було побачити не тільки самого себе, що вважалося вершиною античного споглядання, а й максимально довіритись чуттєво-тілесним очам в прийнятті благодаті Духа Святого. Про цей парадокс християнства дуже чітко написав Г.К.Честертон: «християнство сповістило з усією ясністю, що потрібно дивитись не усередину, а зовні – потрібно прийняти з здивуванням і любов'ю товариство Бога» [4,с.104].

Початок іконології як науки полягає в тому, щоб розкрити в межах церковного переказу взаємозв'язок питання про буття, про людину і христологічну основу ікони і цим представити пізнавальному розуму відповідь на питання поставлені ним самим. Чому образ, що створюється іконою ми впізнаємо та відрізняємо від всіх інших образів. І в чому полягає різниця між ними? Чому ми вшановуємо цей створений фарбами на дереві образ?

Основним питанням іконології, з якого потрібно починати методологію образу є іконоборство, що включає в себе не тільки загальновідому відмову від святого образу, але й сформовану століттями язичницьку мудрість відношення до сутності знання, до сутності людини і головне для нас питання – образ Бога в ньому самому. Тому у підході до образу, до основ ікони потрібно ставити акцент не тільки на благочесті, але також посилювати науку, як це свого часу здійснив патріарх Фотій «натхненник відродження XI ст., якому належить головна заслуга в поразці іконоборства» [5,с.167].

В основі іконології вкорінене поняття образу Божого, що засвоєне не шляхом послідовних гносеологічних операцій в процесі історичного становлення умоглядної науки, але створене логікою святоотцівських Переказів на основі його духовного досвіду віри і знання. Саме тому більш вірним є називати його не поняттям, але богослов'ям образу, розуміючи під цим Богооткровенну основу.

Необачно було б при зверненні до теми образу обмежитися розумінням його в межах релігійного універсального містицизму, який зазвичай, в своїх джерелах не співпадає з церковно-містичним досвідом, або спирається на гностичну систему, що заснована на міфах. Наприклад, якщо звернутись до творів псевдо-Діонісія, то виявити в них зміст у безпосередньому зв'язку з основами іконошанування можна лише після змістовного перетворення їх преп. Максимом Ісповідніком. Цей великий християнський мислитель здійснив синтез містичного досвіду в його абстрактній спекулятивності з догматичним вченням про двозмістовну іпостась Христа і направив гносеологічну думку до того скупчення де всі тайни постають одночасно і закарбованими і откровенними, – до Образу Ісуса Христа. Думка зводиться до одного Образу, відкриває можливість для перетворення розуму. Іконоборство було не останнім випадком, що демонструє цей факт. В XIV ст. подібне завдання створення переконань у новому способі пізнання відкритому в Христі постає перед Св. Григорієм Паламою в дискурсі з Варламом Калабріським, для якого закони досягнення Бога залишались постійними і незмінними, а тому тварний розум був здібний лише до символічного пізнання Бога. Треба відмітити, що пізнання Бога базується на спогляданні непересічному, що свідомо

виділяє його сприйняття з предметного пізнання за способом творення, який відстоював калабрійський монах, як єдино можливий для людини. Гносеологічні джерела християнського образу, як досконалого образу Бога в своїй основі прояснені дарами Духа Святого. В іншому випадку, коли місце історичного Христа заступає інтелектуальне споглядання концепції, що виявляє власну беззмістовність, а точніше залишається лише людська концепція, але не богослов'я образу.

Кардинальною відмінністю православної гносеології образу та античної ейдетики або як називають її деякі дослідники «візантійської естетики», полягає в тому, що образ чуттєво сприймається не лише в силу трансцендентальної здатності уявлення, а й через силу активної дії просвітницької і освячення благодаті Духа Святого. Зовсім не випадково Л.А. Успенський пише про те, що образ став можливим тільки після П'ятидесятниці. «Благодать Святого Духа, перебуваючи в образі і є та сила, яка освячує очі віруючим» [5,с.138].

Трійця разом з спокутувальним вчинком Христа є значенням розуміння більш аніж конкретного смислу, що є просякнутим богослов'ям образу. Яким чином пізнати Отця в Христі – «Ті, що бачили Мене, бачили і Отця» – ці слова з основою іконовшанування в світлі відкриваючого Сина. Так само тільки приймаючи Духа можуть людські особистості з усвідомленням свідчити про Божество Христа.

Християнська гносеологія використовує в своїх дослідженнях поняття «патристична естетика» та «візантійська естетика». У зв'язку з цим можна пригадати думки філолога С.Авєрєнцева в праці «Поетика ранньовізантійської літератури». Він пише про те, що естетика як самостійна дисципліна включає в себе власний предмет – «прекрасне, як таке» і зобов'язана своєму виникненню Новому часу. Автор констатує різницю між естетикою і онтологією, які не мають точок перетину, в зв'язку з чим постає проблематичність Новоєвропейської методології прекрасного та притаманного середньовіччю міркуванню, для якого красота і буття є невід'ємними одне від одного.

Проте С.С.Авєрєнцев дозволяє терміну «естетика» бути повноцінним учасником в середньовічному світобаченні за умовою, що дослідник розуміє, що ніякої естетики як окремої галузі знання в ті далекі часи не існувало. Проте цей компроміс ставить нас перед питанням, а чи потрібне першочергове вивчення основ церковного образу в естетичних категоріях чи в самій естетиці, яка є за визначенням Г.В.Ф.Гегеля «філософією художнього мистецтва?».

Можна припустити, що естетичний аспект дослідження ікони на вітчизняному просторі виник через історичне непорозуміння. Внаслідок втрати цілісного сприйняття образу, в якому відчуття прекрасного обмежене віровченням смислу, щезає власне богословський зміст. Якщо погоджуватися з С.С.Авєрєнцевим, що естетика як наука була не споріднена з середньовічною свідомістю, то потрібно визнати обмеженість богослов`я образу для християнського віровчення і розрізнення цих дисциплін. Провокація на окупацію, окреслена каноном території, визнана правом естетики судити про зв'язок форми і змісту, призводить в результаті до втрати відношення до образу в першу чергу як христологічного свідоцтва. Оскільки більш виразна сторона іконописної мови майстра привертає до себе увагу мистецтвознавців, то в деяких питання проблематика

стилю стала привертати до себе дослідницький інтерес, що призводить до «естетичного сприйняття» форм, відірваних від змісту, тобто від онтології.

Крім цього категорії внутрішнього і зовнішнього в тому вигляді в якому вони опрацьовані античною філософською думкою, насправді не можуть нам допомогти на шляху просуванні до поняття християнського образу і в гносеологічному плані, оскільки внутрішнє і зовнішнє мають місце як такі, виключно в горизонті сутності. Сутність завжди мислилась як оформлення мови, тобто цілком виражене в ній. Внутрішнє і зовнішнє як опозиція звучать тільки на рівні чуттєво сприйманої матерії. З поняття про сутність розпочало власну історію філософське мислення. Це було перше питання, яке засвідчило, що буття видиме, чуттєво сприймане не є буттям насправді. Світ розколений на сутність і явища. Те що являється безпосередньо зору, як правило не відповідає поняттю буття, яке саме по собі, не може змінюватися, перебуває само тотожнім сталими, відчуття античної суті, її тайни ніколи не полишали античну думку. З часом воцерковлення елліністичної культури антична філософія переживає сходження в Церкву з деякими втратами для себе. І одною з них є те, що філософії прийшлося віддати власне поняття «первородство» Одкровенню і визнати за собою чистий інструменталізм. Вся її діяльність завершилася створенням гносеологічного категоріального апарату, відтоді стала допомогою при оформленні християнського віровчення. Великі кападакійці добре усвідомлювали межі античного світобачення і дійсно перетворили його розумові категорії в світлі Одкровення. Але інструментом можна користуватися, а можна зламати, не завершивши роботу до кінця. Схоже представники іконоборської метафізики саме зламали античну філософію, проте не принесли користі ані цьому благородному людському знанню – вести свій розум до Істини, ані Церкві в її апології святих образів. По суті весь іконоборський стан в якості гносеологічної зброї мав в своєму розпорядженні Платона та Аристотеля.

Для християнської свідомості цілком є очевидним, що під образом Божим насамперед розуміється найдосконаліший образ Бога – Христос. Коли св. Афанасій тлумачить слова ап. Павла, спираючись не на спекулятивне світобачення, а перш за все на його сотеорологічне та есхатологічне значення. Якщо Христос є образ Бога, значить цей образ і є сам Бог за природою.

Визначення, іконоборчим імператором Костянтином, істинного образу як єдиносущного, змушує його заборонити рукотворні зображення. Все це зайвий раз демонструє відсутність поняття христологічного образу, включаючи в себе видимій для людини образ Христа. Дійсно, єдиносущий образ не дає підстави для описання Сина. Оскільки єдиносутність вказує на єдинородність Сина, Його спільно з Отцем Божу природу, але немає прямого відношення до видимого образу Христа, видимого по Його людський природі, а не по божественній. Поняття Образу Христа як людини і іпостасного образу як його вираження – це знаходження особливого Одкровення в Христі і основується на містичному досвіді спілкування з досконалою Особистістю.

Якщо задуматися про сутність 82-го правила Трульського собору, то зрозуміємо, що воно раз і назавжди поставило праобразом для ікони саме «Рабий зраке» Христа, ні агнця, ні рибу, а саме людський образ Христа. Питання взаємопов'язаності феноменального образу Христа, образу, що

належить видимому Його людському образу з Його божественним образом не виникало до тих пір доки не було поставлено під сумнів необхідність ікони:»82 правило не обмежувалося скасуванням символів і принциповим догматичним обґрунтуванням образу: воно дає вказівку, хоча і подібно, на те, яким повинен бути церковний образ: він представляє нам людський лик втіленого Бога, історичний лик Ісуса Христа. Але якщо ми обмежимося зображенням Спасителя тільки як звичайної людини, як це робить, наприклад, малюнок або світський портрет, то таке зображення буде нагадувати про Його життя, страждання і смерть. Однак цим зміст церковного образу не може обмежуватися, бо зображене обличчя відрізняється від інших людей. Це не просто людина, а Бого-Людина. І зображення повинне нагадувати нам не тільки про його життя, але має вказувати і на славу Його, «висоту бога Слава. «Отже, зображення одного історичного факту недостатньо для того, щоб образ був іконою. Засобами доступними образотворчому мистецтву, образ повинен показувати нам, що Зображений є «Агнець, прийнявши й гріх світу, Христос, Бог наш.» Якщо історичні риси Ісуса Христа, Його портрет є свідченням Його пришестя у плоті, Його приниження, то сама манера зображення цього «Сина Людського» повинна відображати славу Божу. Іншими словами, приниження Бога Слова показується таким чином, що дивлячись на нього, ми бачимо і споглядаємо Його в «рабьєм зракє»(тобто в образі раба О.Ч.) Його Божественну славу – людський образ Бога Слова, і через це пізнаємо, в чому полягає Його рятівна смерть і «явлена звідси, спокута світу» [5,с.65].

Жодна річ не в змозі явити у собі Отця, так як це здійснив Його Син, будучи єдинородним Сином, єдиносущим образом Отця. Отже, як розмірковували іконоборці, за суттю і образу такої «Речі» не може бути такого образу, який би мав смисл зображати і вшановувати. Бог не є зображуваним, навіть коли він втілюється, бо цей образ не зводиться до Первообразу, через те що не може бути чутливо сприйманим істинний образ трансцендентний світу Божої суті, були переконані послідовники іконоборчої гносеології, які проте ігнорували реальність особистості. Щоб довести зворотне, тобто затвердити іконовшанування, св.Отцям знадобилося не одне століття. Потрібно було продемонструвати власну справжню християнську гносеологію, в якій поняття образу фокусувалося б на образі Обличчя, що в свою чергу потребувало поглиблення і перетворення базових філософських понять, які призвели до єдиного містичного досвіду Церкви і її догматичного вчення у відповідному розумі пояснений. Необхідною була метафізична мова, в якій поняття образу мало б власне онтологічне значення на епістемологічному рівні. Треба визнати той факт, що реальність, яка відкривається у християнському образі, є принципово не розумоспоглядальною, тобто не іманентна свідомості, але скоріше виступає в якості деякої перспективи для природного розуму, який включає в нього те, що за своєю природою невидиме, тобто те, що не належить йому самому.

Показати себе із самого себе – це потрясіння будь-якої ідеальності, будь-якого символізму, це переворот всієї античної гносеології і онтології і будь-яких людських концепцій. «Людська сутність Христа, Він Сам, видимий», – це образ і символ не деякого потойбічного Божества, «Він Сам, Невидимий», – цитує *Христофор фон Шенборн С.Максима Ісповідника.*

Саме в цьому положенні потрібно і направити гносеологічний вектор іконології як науки про досконалий образ Бога.

Отже, як було зазначено в статті основні задачі іконології були закладанні в працях Л.А.Успенського «Богослов'я ікони, Православної церкви», Христофора фон Шенборна «Ікона Христа. Богословські основи». В даній статті іконологічний образ розглядався не лише з точки зору богословської науки, а й з точки зору естетики, філософії.

Список використаних джерел

1.Аверенцев С.С.Поэтика ранневизантийской литературе / С.Аверинцев. – М.: Наука, 1977.

2. Прот М. Озолін. Два аспекта иконологии Л.А.Успенського/ М.Прот // Вестник Р.Х.Д.№ 155. – Париж, 1989. – С.78-88.

3. Архиеп. Василь (Кривошеїн). Богословские труды / Апхиеп Василь. – Нижний Новгород, 1996. – С.8.

4. Честертон Г.К. Ортодоксия: Эссе / Г.К.Честертон. – М., 2003. – С.104

5. Успенський Л.А. Богословие иконы Православной церкви / Л.А.Успенский. – М.: Паломник, 2001. – 474 с.

Чубенко Е.В. Философские аспекты изучения православной иконологии

Осущевлен анализ иконологического образа, который рассматривается не только с точки зрения богословской науки, но и с точки зрения эстетики и философии. Автор представляет основные задачи иконологии, которые были изложины в работах Л. Успенского и Х. фон Шенборна.

Ключевые слова: *икона, иконология, образ, богословие иконы.*

Chubenko, O.V. Philosophical aspects of Orthodox iconology

This article deals with the analysis of iconologic image, which is considered not only in terms of theological scholarship, but also in terms of aesthetics and philosophy. The author presents the main problems of iconology that laying in the writings of L. Uspenski and H. fon Shenborn.

Key words: *icon, iconology, image, theology of the icon.*

УДК 291.7

Лубська М.В.

Ортодоксальний ісламський світогляд: матуридизм і ашаризм

Розглянуті ортодоксальні погляди аль–Ашарі та аль–Матуріді щодо сотворенності Корану як свіщенної книги ісламу, атрибутів Аллаха та його буття, проблеми співвідношення віри й аргументів розуму. Доведено, що ашарити й матуридіти єдині в основі суннітського ісламського віровчення, а існуючі певні розбіжності носять не принциповий, а часто формальний характер.

Ключові слова: *іслам, ісламський світогляд, аль–Ашарі, аль–Матуріді, ашарити, матуридіти, матуридизм, ашаризм, Коран, сунна.*

Сучасна філософська наука, осмислюючи стан і перспективи подальшого розвитку людського співтовариства, плідно досліджує світоглядно–буттєвий досвід різних культурних традицій. Одним з перспективних напрямів наукової роботи в наш час є дослідження феномену мусульманської релігійної свідомості як базисного елементу ісламського соціального буття, його еволюції і трансформації, що завжди було невичерпним джерелом філософської рефлексії, важливою складовою якого виступає ортодоксальний мусульманський світогляд на прикладі розгляду двох його представників – Абу аль–Хасана аль–Ашарі й Абу Мансура аль–Матуріді.

Ісламський світогляд є монотеїстичним, а сам монотеїзм виражений в ісламі в чистому вигляді. Іслам є надетнічною релігією за суттю свого вчення, не має зв'язку з якоюсь окремою особою, народом або ж країною, а також не є плодом звичайної людської уяви. Він є цілісним релігійним світоглядом, заснованим на Божественних одкровеннях Аллаха.

Розгляд питань мусульманського світогляду потребував звернення, насамперед, до досліджень мусульманської цивілізації в цілому. У працях ряду західних, російських і вітчизняних дослідників XX ст. – початку XXI ст. (М.Букаї, Дж.Дрейпер, І.Крачковський, Н.Конрад, Дж.Маккей, М.Уотт, Р.Ландау, У.Читтік, Ф.Роузентал та ін.) визнаний внесок ісламського світу в загальнолюдську скарбницю духовних, наукових, культурних й етико–етичних цінностей. Також були проаналізовані праці А.Сагадєєва [1], М.Степанянц [2,с.3], Н.Кірабаева [4], присвячені загальній проблематиці арабо–мусульманської філософії, а також теологічна праця Абу–Узба, в якій аналізуються деякі погляди аль–Ашарі та аль–Матуріді [5].

Однак відсутній філософсько–релігієзнавчий порівняльний аналіз творчого доробку аль–Ашарі й аль–Матуріді як представників ортодоксального мусульманського світогляду.

Мета даної статті полягає у філософсько–релігієзнавчому аналізі ортодоксального мусульманського світогляду у творчому спадку аль–Ашарі й аль–Матуріді, а її *завданнями* є аналіз сутності їх вчень з виявленням загального та особливого в них.

Абу аль–Хасан аль–Ашарі (873–985) є видатним мусульманським мислителем, який жив на півдні Іраку, в Басрі, ім'ям якого названа одна з відомих шкіл сунітського ісламу – ашаризм. Спочатку аль–Ашарі був послідовником мутазилізму, хоча у зрілому віці переглянув свої погляди. Він був автором цілого ряду книг з різних аспектів ісламського віровчення й каламу, а великою й фундаментальною його працею є «Кітаб аль–Фусул», в якій він піддає критиці вчення різних релігій (християнства, іудаїзму, зороастрізму й брахманізму), різних сект і напрямів в ісламі, а також філософських переконань. Схожі теми аль–Ашарі розглядав й аналізував в книгах «Кітаб аль–Фунун», «Малакат аль–Фаласіфа», «Аль–Ібана». Іншою відомою його книгою є «Аль–Лума фі'р–Радді аля Ахлі аз–Зайгі ва аль–Біда», в якій він розкрив світоглядні основи ортодоксального ісламу, проаналізував багато проблем щодо сутності Корану, божественної волі, можливості бачення Аллаха, передвизначення, імамату. Ця книга була перекладена європейськими мовами. Відомі також книги аль–Ашарі з каламу («Кітаб ан–Навадір», «Малакат аль–Ісламіїн» та ін.). Окрім цього аль–Ашарі написав велику кількість інших книг з тлумачення Корану, проблем мусульманського права. Серед російськомовних перекладів творів Абу аль–Хасана аль–Ашарі можна назвати переклад твору «Роз'яснення основ віросповідання», виконаний Е.Кулієвим [6] та «Про що говорили люди ісламу і в чому розійшлися ті, які творили молитву», виконаний А.Смірновим [7].

Іншим представником ортодоксального мусульманського світогляду, який жив у той само час як й Аль–Ашарі, є Абу Мансур аль–Матуріді (пом. у 994 р.). Він народився поблизу Самарканду, в селищі Матурід. Точна дата народження невідома. Можливо, що він походив з роду сподвижника пророка Мухаммада Абу Аййуба аль–Ансарі. Був послідовником ханафітського мазхабу (релігійно–правової школи). Каламу і фікху (мусульманському праву) він навчався у відомого ученого Абу Насра Ійада. Абу Мансур аль–Матуріді був автором цілого ряду праць з різних аспектів ісламської релігії, найвідомішим з яких є «Кітаб ат–Таухід» (Книга єдинобожності), в якій він виклав основи світогляду правовірного суннітського ісламу і піддав нищівній критиці вчення різних сект. Окрім цього відомо декілька його творів, присвячених критиці переконань мутазилітів («Радду Аваїлі'ль–Аділля ліль Кабі ва Баяну Вахмі'ль Мутазіля»), карматів («Ар–Радду аля Усулі'ль Караміта»), шиїтів («Радду Кітабу'ль Імама лі Базір–Рафавіза»). Він також був автором праць з тлумачення Корану («Тавілат аль–Куран»), каламу («Кітаб аль–Малакат фі'ль–Калам»), а також фікху («Махаз аш–Шар'ія») [8].

Порівняємо погляди аль–Ашарі та аль–Матуріді щодо сотворенності Корану як свіщенної книги ісламу.

Коран, згідно Матуріді, є несотвореним Божим словом. Проте чорнила, якими він написаний, аркуші, на яких він записаний є створеними.

Ашарити ж вважали Коран передвічним (*кідам*). В цілому ж суннітська позиція щодо Корану, до якої відноситься і матуридійська, полягає в тому, що людське читання священної книги, написання й вимова слів і букв Корану є створеними, але сенси й зміст написаного у Корані не створені. Джерелом Корану є сам Бог. Він має атрибутивну властивість говорити і Коран є його словом (*калам*). Пояснюючи такі згадані в Корані атрибути Бога, як руки, якими Він творить, очі, якими Він бачить та ін., Матуріді, поряд з буквальним прийняттям цих атрибутів, намагався їх пояснити аргументами розуму. Для цього він використовував алегорії. Проте ці алегорії були виведені зі схожих за змістом інших аятів Корану, оскільки метод Матуріді допускав тлумачення одних аятів Корану іншими. У цьому питанні матуридіти виступали з одних позицій з Ашарі, який також визнавав ці методи у своїй книзі «Лем'а».

Як і в матурідизмі, для Ашарі первинним завданням постала проблема співвідношення віри й аргументів розуму. Між цими двома категоріями треба було подолати протиріччя, для чого необхідно було створити фундаментальну філософсько–світоглядну доктрину, засновану на положеннях ортодоксальної релігії. Ашарі визнавав необхідність аргументів розуму в осмисленні як навколишнього світу, так і Божественного Одкровення, одночасно вважаючи за необхідне беззастережне прийняття головних постулатів віри й лише після цього їх доведення на основі положень розуму, а не віри. Таким чином, в системі ашаризму аргументи розуму виявляються підпорядкованими постулатам віри, хоча сам Ашарі визнавав філософські методи дослідження проблем і застосовував їх в полеміці з мутазилітами.

Проте існує певна розбіжність у вченнях Ашарі й Матуріді щодо співвідношення віри й розуму.

Як й Ашарі, Матуріді вважав за можливе інтерпретацію аятів Корану аргументами розуму. Але, при цьому, Матуріді надавав перевагу розуму в питанні розуміння Божественного одкровення, на відміну від Ашарі. Це наочно можна бачити у питанні щодо Божественного буття. Ашарити вважали, що тут треба керуватися лише аргументами Одкровення, тоді як матуридіти вважали можливим і раціональний аналіз. Матуріді вважав, що сам факт існування Аллаха можна осягнути розумом, оскільки і в Коране однозначно говориться про це. Тому спроба розумного осягнення буття Бога, за Матуріді, є виконанням вимог Корану.

Проте, одночасно, визнаючи можливість осягнення Божого буття на основі аргументів розуму, Матуріді вважав, що збагнути Божі веління розумом не можна, а тому їх треба сприймати на віру за допомогою Одкровення. Тобто, якщо розум говорить про те, що те або інше явище або діяння є хорошим або поганим, то остаточний вердикт з цього приводу можна винести лише на підставі положень Одкровення. Адже розум у чистому вигляді не може осмислити суть дозволеного і забороненого, яке повелів Бог. У цьому питанні матуридійські переконання відрізнялися від мутазілітських, які вважали, що якщо розум говорить про прийнятність або не прийнятність того чи іншого явища або діяння, то необхідно покладатися на аргументи розуму.

Ашарити ж мали свою позицію з цього питання, вважаючи, що місця мисленнєвому процесу в осягненні природи речей немає і не може бути. Тому виносити судження про прийнятність або не прийнятність дозво-

леного чи забороненого можна лише на підставі положень Одкровення. Звідси, в цілому, матуриділи більше за ашаритів надавали значення аргументам розуму і в цьому вони дуже близько підходили до мутазілітів, хоча, на відміну від останніх, ніколи не впадали в крайнощі.

Матуріді надавав пріоритет Божому слову – Корану й сунні, а аргументи розуму, в його вченні, не повинні суперечити цим двом джерелам. Якщо ж виникає таке протиріччя, то необхідно приймати положення Одкровення і визнати недосконалість розуму. Даний принцип він поширював і на тлумачення аятів Корану. Аяти, які не можливо було раціонально пояснити при буквальному прочитанні (*муташабіх*), він пропонував розуміти на підставі порівняння їх змісту з аятами, сенси яких не викликали питань і суперечок (*мухкам*). Тлумачення аятів Корану аятами Корану він вважав правомірним на підставі самого ж коранічного аяту, в якому говориться про його несуперечність: «То хіба ж вони не задумуються над Кораном? Адже якби він був не від Аллаха, то вони знайшли б в ньому багато протиріч» [9,4:82].

Ашарі дотримувався ортодоксальних сунітських переконань і будував своє вчення на беззастережному дотриманні Корану, сунні пророка Мухаммада, переказам, які виходили від сподвижників Пророка (*сахабів*) і наступного за ними покоління (*табіїнів*), повідомлення від яких були передані передавачами й дійшли до його часу. При цьому Ашарі визнавав всі релігійні повідомлення й не вбачав різниці у тому як дійшло це повідомлення (*хабар*): чи воно було передано однією особою (*ахад*), чи багатьма (*мутаватір*). На відміну від шиїтів, Ашарі не вбачав відмінностей між сподвижниками Пророка Мухаммада й визнавав їх усіх. Ідеальним мусульманським політичним правлінням він вважав часи перших чотирьох Праведних халіфів (Рашидів). Визнавав Ашарі й *карамат* – стан осяяння, який Бог може давати деяким праведним людям. Проте *карамат* принципово відрізняється від прямого одкровення (*вахй*), яке давав Бог своїм посланцям. Коран в ашаризмі, як й у матуридизмі, є вічним і несотворенним словом Божим, хоча букви, чорнила, аркуші, на яких записаний текст, є створеними. Мутазиліти ж вважали Коран створеним.

Проаналізуємо погляди аль–Ашарі та аль–Матуріді щодо атрибутів Аллаха та його буття.

Філософські переконання аль–Ашарі з проблеми Божественних атрибутів були в основному схожими з матурідійськими. На відміну від останніх, у нього всі божественні атрибути поділені на *сіфат–і сальбій'я* (тобто атрибути, що властиві лише Аллаху і не властиві створеному ним буттю), *сіфат–і субуті'я* (доказові атрибути) і *сіфатуль–асма* (атрибути, що властиві особі Аллаха), які збігаються з положеннями доказових атрибутів.

До *сіфат–і сальбій'я* відносяться, згідно з матурідійською філософією, всі положення особистісних атрибутів Аллаха, а саме: 1) *вуджуд* – необхідність існування Ааллаха, 2) *кідам* – передвічність, 3) *бакаа* – вічність, 4) *вахдані'я* – єдиність, 5) *мухаліфатуль–хавадіс* – незрівнянність, 6) *кіямун бі–нафсіхі* – постійність.

До *сіфат–і субутій'я* (як до доказових атрибутів) відносяться: *хай'ят* – життя, *ільм* – знання, *сам'* – слух, *бассар* – зір, *ірада* – воля, *кудра* – міцність, *калам* – слово. Проте в ашаритів відсутнє положення

про *таквіне* – здатність Бога до творення, хоча вони його й визнають, але спеціально не виокрмлюють як доказовий атрибут Бога.

До *сіфатуль–асма* ж відносяться наступні положення: 1) *ганьь* (вічне життя), 2) *алім* (всезнанння), 3) *мурід* (бажання), 4) кадір (необмежена сила), 5) *самі* (здатність чути абсолютно все), 6) *басір* (всебачення); 7) *мутакаллім* (здатність говорити незбагненним для людини чином).

Щодо інших атрибутів Аллаха, які згадуються в Корані, таких як обличчя, руки тощо, Ашарі, на відміну від мутазилітів, визнавав їх існування, проте на відміну від антропоморфістів стверджував, що вони не є подібними до людських. У своїй книзі «*Ібана*», де виражені світоглядні основи його доктрини, Ашарі писав проте, що хтось може запитати: «Чи вірите ви в існування обличчя Аллаха?» У відповідь віруючі в Аллаха мають сказати, що вони дійсно вірять в існування обличчя Аллаха, тому що великий і могутній Господь сказав: «Вічне лише Обличчя Господа твого, що є величним і благородним» [9,55:27]. І далі він продовжував: «Чи вірите ви в існування двох рук Аллаха?» У відповідь віруючі мають сказати, що вони дійсно вірять в це, але не надають рукам Аллаха форму. Проте, можливо, що надалі він відмовився від цих переконань і став сприймати ці атрибути як алегорії. Зокрема, в своїй книзі «Лем'а» він сприймав поняття божественних рук як *кудра* (вираз божественної всемогутності), тобто так, як це робили мутазиліти.

Щодо можливості бачити Аллаха, матуриділи вважають, що праведники дійсно побачать його в раю, але як саме це відбуватиметься, вони не пояснюють, кажучи, що це неможливо пояснити розумом. Вони підтверджують це наступними аятами Корану: «Обличчя того дня сяючі, що на Господа їх поглядають» [9,75:22–23].

У питанні можливості бачити Аллаха в раю, матуриділи відрізняються від мутазилітів, які ґрунтувалися на раціоналізмі й вважали, що цей коранічний аят не можна сприймати буквально. Вони твердили, що побачити Бога неможливо ні на цьому світі, ні в раю, оскільки в цьому випадку ті, хто його бачать, і сам Бог повинні знаходитися в якомусь просторі, що для Бога є неможливим, оскільки він стоїть над простором.

З проблеми свободи волі людини й божественого визначення, аль–Ашарі зайняв середню позицію між прибічниками свободи волі (кадаритами) й прибічниками абсолютної передвизначеності (джабаритами). Він визнавав відповідальність людини за свої вчинки, хоча одночасне заперечення Божественного промислу в цьому питанні ставило під питання такі атрибутивні властивості Бога як його всезнанння і всемогутність. Тому Ашарі вважав, що всі діяння людини створені Богом, а людина їх набуває у *касбі* (поєднанні діяння, яке задумується і виконується людиною з волі Бога). Людина не може впливати на *касб*. Проте ашарити вважали, що *касб* творить Бог. Тому їх критики твердили що, з питання про передвизначення й свободу волі, вони наближалися до позиції прибічників абсолютної божественної зумовленості – джабаритів, які заперечували наявність у людини свободи волі.

Матуріді ж, який сприйняв ашаритський *касб*, на відміну від них вважав його таким, що виходить від людини, а це наближало матуридітів до кадаритів. Він вважав, що Бог втілює в життя те, що виходить від вибору самої людини. При цьому Матуріді визнавав ашаритський *касб*. Проте ашарити, як зазначалось вище, вважали, що касб творить Бог. Матуріді ж,

на відміну від ашаритів, вважав, що *касб* твориться силою (*істітаат*), яку Бог дав людині. Тобто людина сама творить свої дії за допомогою сили, яку їй дає Бог. Той вчинок, який зробила людина на підставі свого вибору, і є волею Бога, бо людина на підставі своїх дій заробляє прихильність Бога, або ж грішить. Все це і є *касб* в розумінні Матуріді. Звідси, у питанні про свободу волі людини і божественне передвизначення він займав позицію між ашаритами й мутазилітами.

Розглядаючи погляди аль–Матуріді та аль–Ашарі на проблему людських гріхів, слід зазначити, що Матуріді вважав, що навіть без покаяння грішний віруючий мусульманин не залишиться навіки в пеклі. На доказ цього він посилався на наступний аят Корану: «Хто прийде з доброю справою, для того – десятиразове воздаяння. А хто прийде з поганим діянням, той отримає лише відповідну відплату, і з ними не чинитимуть несправедливо» [9,6:160]. Відповідно до цього аяту, кожна людина може отримати лише адекватне гріху покарання. Тому, якщо Бог покарає віруючого мусульманина–грішника як невіруючу людину, це покарання буде невідповідним її статусу. Тому Бог може покарати віруючого легшим покаранням, ніж невіруючого. Звідси, згідно Матуріді, віруючий має сподіватися на Божу милість, але одночасно й боятися Бога, оскільки останній може покарати і за малий гріх, але може пробачити й більший. Переконання Матуріді з питання про гріхи повністю відповідають узгодженій думці всіх ісламських улемів (*іджмі*), відповідно з якою віруючий мусульманин не буде кинутий в пекло навіки.

Мутазиліти ж дотримувалися дещо іншої думки з проблеми гріхів. Вони вважали, що існує певний проміжний стан між віруючими і невіруючими (*аль–манзіляту байн аль–манзілятайн*), коли грішні мусульмани – не є праведниками (*мумін*), але і не є невіруючими. Тому, якщо грішні мусульмани не розкаються в своїх гріхах, то вони будуть у пеклі вічно. Крайніх позицій в питанні про гріхи дотримувались хариджити, які вважали, що всі грішні мусульмани є невіруючими. Отже, хариджити й мутазиліти вважали діяння людини нерозривно пов'язаним з її вірою. На відміну від них, ашарити й матуридіти вважали, що людські діяння не є частиною їх віри.

Таким чином, можна твердити, що ашарити й матуридіти єдині в основі суннітського ісламського віровчення. Здається, що вони мають певні розбіжності з деяких питань, однак вони не суперечать одна одній. Питання часткові, другорядні щодо істин загального віровчення або ж спірні проблеми обумовлені багатозначністю формулювань відповідних переконань, що вимагає уточнення вкладеного в них сенсу, або ж, нарешті, стосуються думок, які помилково приписуються як Ашарі, так і Матуріді, але не підтверджуються сказаним ними. Розбіжності між Ашарі й Матуріді зводяться або до формальних, або до принципових. Розгляд формальних розбіжностей полягає в тому, щоб визначити сенс формулювань, встановити, в якому значенні вони використовуються дискутуючими сторонами і показати, що серед принципово спірних думок немає таких, які можна було б віднести до невіри або єресі.

Мусульманські релігійні реформатори доклали максимум творчих зусиль для виявлення в ісламському вченні багатих можливостей послідовного оновлення й удосконалення світоглядної парадигми відповідно до вимог соціокультурної реальності, що змінюється, не відкидаючи при

цьому основоположні для мусульман духовні цінності. Філософсько–світоглядні знахідки мусульманських реформаторів є реальною ідейною основою, на якій можлива побудова майбутнього ісламських народів, що розвиваються в контексті світового цивілізаційного процесу. Перераховані вище положення спонукають до подальшого вивчення мусульманської реформаторської думки, яка впродовж всієї своєї історії розвивала видатні гуманістичні традиції мислителів ісламського світу.

Список використаних джерел

1. Классики арабо–мусульманской философии в переводах А.В. Сагадеева. – Нью–Йорк, 1999. –326 с.

2. Степанянц М.Т. Восточная философия / М.Т.Степанянц. – М. : Восточна л–ра, 1997. – 256 с.

3. Степанянц, М.Т. Философские аспекты суфизма / М.Т.Степанянц. – М. : Наука, 1987. – 192 с.

4. Кирабаев Н.С.Социальная философия мусульманского Востока (эпоха средневековья. / Н.С.Кирабаев; [ред. А. В. Сагадеев]. – М. : Изд–во Ун–та дружбы народов, 1987. – 176 с.

5. Абу–Узба. Ашари и Матуриди: в чем отличия их школ? / Абу–Узба // Режим доступу: http://www.islam–portal.ru/articals/73/255/. – Название с экрана.

6. Абу аль–Хасан 'Али ибн Исмаил аль–Ашари. Разъяснение основ вероисповедания [Електронний ресурс] / Перевод Кулиева Эльмира Рафаэль оглы. – Режим доступа: http://webislam.narod.ru/akyda_ashari.htm.

7. Абу аль–Хасан аль–Ашари. О чем говорили люди ислама и в чем разошлись творившие молитву / пер. с араб. А.В. Смирнова // Степанянц М.Т. Восточная философия: вводный курс : избранные тексты. – М., 1997. – С. 365–384.

8. Абу Мансур аль–Матуриди // А.Али–заде. Исламский энциклопедический словарь. – М., 2007. – С.19.

9. Коран / [Перевод смыслов и комментарии Э.Р.Кулиева]. – М. : УММА, 2006. – 798 с.

Лубская М.В. Ортодоксальное исламское мировоззрение: матуридизм и ашаризм

Рассмотрены ортодоксальные взгляды аль–Ашари и аль–Матуриди относительно сотворенности Корана как священной книги ислама, атрибутов Аллаха и его бытия, проблемы соотношения веры и аргументов разума. Доказано, что ашариты и матуридиты едины в основе суннитского исламского вероучения, а существующие определенные разногласия носят не принципиальный, а часто формальный характер.

Ключевые слова: *ислам, исламское мировоззрение, аль–Ашари, аль–Матуриди, ашариты, матуридиты, матуридизм, ашаризм, Коран, сунна.*

Lubska, M.V. An Orthodox Islam World View: Maturidizm and Asharizm

Analysed the al'–Ashari's and al'–Matur idi's orthodox looks on the problem of Koran's criation as Islam's sacred book, on Allah's attributes and his lines, on problems of faith's and arguments of mind's correlation. It is well–proven that asharits and maturidits are single in basis of Sunna's islam dogma, and existent certain divergences carry not of principle, but often formal character.

Key words: *islam, islam world view, al'–Ashari, al'–Maturidi? asharits, maturidits, maturidizm, asharizm, Koran, sunna.*

УДК 141:215:291.1

Вітер Д.В.

Бездуховність та атеїзм у доктринальному вимірі християнства

Розглядається проблема атеїзму як теоретико–методологічна парадигма християнської теології, яка направлена на подолання секулярного, а також причин кризи контекстуальної теології, яка оперує категорією бездуховного.

Ключові слова: *бездуховність, атеїзм, християнство, секулярний всесвіт*.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Витер Д.В.

Бездуховность и атеизм в доктринальном измерении христианства

Рассмотрена проблема атеизма как теоретико–методологическая парадигма христианской теологии, направленной на преодоление проблемы секулярного, а также причин кризиса контекстуальной теологии, оперирующей категорией бездуховного.

Ключевые слова: *бездуховность, атеизм, христианство, секулярный мир*.

Вызовы секулярного являются неотъемлемой характеристикой современного общества в его отношении к религии. В рамках секулярного обществу предлагается отождествление бездуховного и атеистического как единого явления безрелигиозности. Традиционная редукция духовности исключительно к религиозной духовности дает возможность рассматривать и атеизм как форму духовности, на первый взгляд не имеющей ничего общего с духовностью религиозной. Но мирское стремится к оправданию себя в сфере моральной, а потому атеизм может стать общим

контекстом христианской теологии, ориентирующейся на бездуховное, как квинтэссенцию развития общества без религии.

Секуляризованной культуре и миру предлагается моральный идеал в лице Христа – духовная и социальная свобода человека возможна, если следовать его примеру; возможным также становится и снятие социального отчуждения через духовное и социальное освобождение каждого человека. Но духовная независимость является независимостью от бога, а не от общества, а социальная независимость постулирует возможность и необходимость индивидуального материального роста, обостряя социальное отчуждение личности с ее экзистенциальными онтологическими ориентирами, порождающими бездуховность. Хотя действительно возникает определенная иллюзия свободы, к которой стремится протестантская теология, лишая бога традиционной парадигмы христианского вероучения с помощью секулярным и модернистских идей, приближая систему протестантской теоретической мысли к философскому модернизму. Такая теология фактически не теологична, поскольку бог уже не является предметом теологии. Именно об этом, то есть о смерти теологии, и заявляют Т.Альтицер и К.Рашке, обосновывая деконструкцию теологии.

В последнем случае интересным оказывается сближение через философию смерти идей деконструктивной теологии с атеистическим, по сути, экзистенциализмом А.Кожева, который, в свою очередь, стремится к религиозности. Усматривая у Гегеля принципиальный атеизм, А.Кожев настаивает на верности тезиса о том, что «судьба христианства – это атеизм» [1,с.207]. Хотя уловка с атеизацией религии, как в случае с католической и протестантской теологией (особенно секулярной и радикальной), не спасает: атеизм не материалистический, а иррационально–субъективистский, подчеркнутый идеалистическими религиозными идеями христианства, на которые опирается такой атеизм, превращается в апологетику религии и религиозной духовности. И именно по этой причине рационализм, предлагаемый В.Панненбергом в качестве основы знаний, на которые должна опираться вера и которые могут быть вынесены за пределы веры, становится методологической позицией, позволяющей постулировать необходимость внимания теологии к социальной реальности, одновременно требуя поиска соответствия теологии иным типам мировоззрения, в том числе нерелигиозного и атеистического.

Плюрализм становится закономерным явлением в таком поиске мировоззрения атеистического, но не бездуховного. Д.Робертс, например, строит свою концепцию на основе атеистической парадигмы экзистенциализма Ж.–П.Сартра, пытаясь создать новую, конструктивную форму христианской философии. Экзистенциализм становится философской поддержкой христианской веры, предоставляя, по мысли Д.Робертса [5,с.337], возможность людям уйти от «удушающих абстракций», от «машинальной ортодоксальности», возвращая к проблемам онтологии человеческого бытия. Перед лицом социальной действительности экзистенциализм – и религиозный, и атеистический – в христианской теологии, благодаря своему субъективизму и иррационализму, становится доктриной спасения самой христианской веры и теологии в стремлении критического осмысления объективного и рационального. Христианский экзистенциализм, будучи обоснованным в неоортодоксии, ведет к фактическому пренебрежению пропозиционализмом традиционного протестантизма.

Более конкретно отношение к атеизму в католицизме, для которого заведомо атеистическая позиция марксизма, лишенная любой апелляции к сверхъестественному и оперирующая исключительно социальными категориями, решительно не приемлема. Такая точка зрения усиливается обращением к эсхатологизму как удобной платформе для критики марксистских идей революционных изменений и необходимости социальных преобразований, поскольку становится возможным оперировать категориями внутреннего, экзистенциально значимого для человека онтологического пространства. Критикуя атеистическую ложь, марксистский миф революции, Иоанн Павел II указывает, что «требования изменения цивилизации не вводят справедливости, а лишь заменяют старые формы несправедливости новыми», предлагая, например, вместо порочной классовой борьбы либеральную солидарность. Но и это проблемы не решает, поскольку, пытаясь ответить онтологии марксизма в рамках социально–философских понятий и категорий, социальная доктрина католицизма постепенно приближается к тому, от чего сама пытается отойти – к секуляризму в его предельных проявлениях, реализующемуся в асоциальном атеизме.

Православному мировоззрению также чужд атеизм в любых его появлениях, но когда речь идет об идеологии, апологетика атеизма, постулирующая значимость коммунистического идеала для христианства в аспекте преобразования общества и обеспечения социальной справедливости, становится закономерной не только для православия, но и для католицизма. Например, исключительно атеистическая категория «права человека», достаточно прочно осевшая в социальных документах католической церкви, постепенно адаптируется и в православии. В «Основах учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека» подчеркивается, что обращение к проблемам прав человека обусловлено распространением уверенности в том, что институт может лучшим образом содействовать развитию человеческой личности и организации общества [2]. Впрочем, как указывается там же, достаточно часто такие взгляды направлены на создание основы для утверждения в качестве онтологической ценности таких представлений человека, которые, по сути, отличаются от христианского учения. Это приводит к развитию механизмов давления со стороны государства и общества на христиан посредством вмешательства в систему индивидуальных ценностей, особенно религиозно–нравственного характера, и мировоззренческую систему личности с целью создания условий для схождения человека с пути спасения.

Фактически, такие механизмы принадлежат к системе идеологического влияния со всеми присущими ей элементами – национализмом, секуляризмом, атеизмом, аморализмом, сциентизмом, псевдо–коллективизмом и т.д. Можно спорить по поводу оправданности отнесения этих явлений к уровню государственной идеологии, но если проанализировать систему идей с точки зрения аксиологии, то обнаружится интересный факт: в каждом конкретном случае в системе государственной идеологии преобладает негативный с религиозной точки зрения элемент того или иного феномена общественного бытия. Такой, например, неотъемлемый элемент системы идеологии, как национальная идея, на практике содействует продвижению в общественное сознание националистических ценностей, поскольку не предполагает определения и обязательного

соблюдения условной грани, которую можно провести в понятии национализма – грани, дающей возможность более–менее уверенно отличать национальный дух от национал–шовинизма.

Другая атеистическая категория – свобода совести. Существование института церкви в условиях полного отделения от государства свидетельствует не столько о свободе совести, и является не столько достижением исторического развития и преимуществом демократии, сколько стремлением государства избавиться влияния церковного, и шире – влияния религиозного сознания на общественное, подчеркивая жажду к отрицанию религии и религиозного сознания, его ценности во всех сферах общественного бытия и познания объективной действительности. Наверное, это можно пояснить, перефразируя В.Ленина, «детской болезнью новизны в секуляризме», унаследованной современным обществом вместе с идеями мифической демократии, республики, революции, свободы от Просвещения. И понятно, почему вместо религиозного мировоззрения предлагается даже не философское, а научное мировоззрение – примитивно рационалистическое мировоззрение механистического сознания с прагматической ориентацией на эффективное потребление и существование в технократическом мире. *Сциентизм может оправдать все, иногда даже не пытаясь что–либо пояснить*. Не удивительно, что в секулярном обществе именно сциентически трансформированный и модифицированный прагматизм выказывает претензии изменить мировоззренческую парадигму христианства.

Сакральный антропоцентрический гуманизм Л.Фейербаха, фактически ставший основой теологического либерализма в XIX в. сменяется скептическим гуманизмом пост–тоталитаризма, разрабатываемым в постмодернистской теологии современности. Вопросы духовности как таковой эту теологию не беспокоят, поскольку и первый, и второй гуманизм как основа современной теологии являются, по сути, атеистическими формами гуманизма. Попытки теологии актуализироваться в современном философском дискурсе приводят к тому, что постепенно развиваются теоретические концепты, основывающиеся на методологическом и антропологическом атеизме, атеистическом абсурдизме А.Камю, экзистенциально–нигилистическом гуманистически ориентированном атеизме Ж.–П.Сартра, феноменально–семантическом атеизме, философии пост–постмодернизма, изменяющие традиционную парадигму христианской теологии.

Тезис об отсутствии интереса к духовности имеет основания. Например, методологический атеизм, по мнению Н.Фишера, заключается в методологическом неприятии во внимание Бога в области науки и техники, также как и в обыденной жизни, что не лишено оснований [3,с.243]. Такая форма атеизма является основой богословско–методологического нигилизма, причины которого различны и заключаются не только в богословской необразованности либо произволе – они преимущественно являются данью модернизации богословского мышления, которое в «ситуации постмодерна» искушается антитрадиционализмом, презрением системы ради создания условного пространства для собственного понимания явления. А догматика переводится в разряд атавизма традиционного христианства, отождествляемого с фундаментализмом и реакцией, вместо которой предлагается либеральная, то есть достаточно

вольная, фактически, произвольная интерпретация и догматики, и всего христианского учения, на ней основанного.

Не остается в стороне и такая форма атеизма, как антропологический атеизм, атеизм во имя человека, наследующий марксистский атеистический гуманизм. В его контексте абстрактная личность, которой бог не нужен, поскольку евангельские принципы заменены принципами социального евангелия, а на место бога поставлен сам человек, ставший, несмотря на быстротечность его бытия, высшей ценностью, остается за пределами бытия, превращаясь исключительно в социального субъекта. Страдания бездуховного социального субъекта в имманентном бытии определяют его онтологическую сущность. И трудно не согласиться с Г.Бюхнером в том, что страдания являются оплотом атеизма. Апофеозом такого атеизма в рамках бездуховности и не–религиозности можно считать абсурдизм А.Камю, ставший основой многих направлений современной теологической мысли, оставляющей в стороне смысл самого абсурдизма. Реальное явление в данном случае не рассматривается, оставляя пространство для атеистической точки зрения, что и реализуется в процессе анализа феноменов детерминации и органической целесообразности и, следовательно, фактически обосновывает атеистический антропоцентризм.

Близок к такому контексту и феноменально–семантический атеизм Н.Гартмана, который считал, что в мире, насквозь телеологически определенном, моральное существо невозможно. Последовательная телеология мира попросту отменяет этику. Она являет собой теорию предопределения – неважно, теистическую, пантеистическую или атеистическую – и оставляет человека наедине с фатализмом, который в своей неопределенности становится основой развития атеистического телеологизма, придающего мировому процессу целенаправленность в рамках учения исторического материализма, также имеет следствием уничтожение человека как морального существа, возвышая ценность нигилизма.

Атеизм не является нигилизмом. Как указывает М.Хайдеггер, «нигилизм – это всемирно–историческое движение тех народов земли, которые вовлечены в сферу влияния нового времени... Воцаряется нигилизм не только лишь тогда, когда начинают отрицать христианского Бога, бороться с христианством либо, скажем, вольнодумно проповедовать незамысловатый атеизм» [4,с.148]. И именно бездумное оперирование нигилизмом приводит к тому, что люди, по мнению М.Хайдеггера, «в течение десятилетий привыкают к тому, чтобы в качестве причин исторической ситуации эпохи приводить господство техники либо восстания масс, неутомимо расчленяя духовную ситуацию времени соответственно подобным аспектам» [4,с.150].

Если предположить, что атеизм является следствием нигилизма, то можно представить атеизм в виде дихотомии: атеизм, отрицающий существования бога, и атеизм, неоспоримо доказывающий не–существование Бога. Эта дихотомия может быть сравнена с дихотомией теизма: теизм, допускающий существование бога, и теизм, неоспоримо не доказывающий не–существование бога. В рамках такой дихотомии развивается секулярная христианская теология, лишаясь основы самого христианства – личной связи с богом, – погружая человека в обезличенность, превращая его в существо, по сути, бездуховное.

Проблема обезличенности не–бытия, охватывающая философскую мысль, попросту снимается в христианской теологии. В сфере религиозной мысли не–бытие персонализируется отношением личного бытия трансцендентного бога в индивидуальном бытии человека. Отсюда, не–бытие, как и бытие, становится имманентным, лишаясь откровенного трансцендентализма ничто, получающего онтологическое содержание – ничто является значимым в онтологии сущего, даже не–существующего сущего. Впрочем, атеистическая, по существу, секулярная теология приближает эту идею к теологическому нигилизму, к новой форме теологии плюралистического постмодернистского пост–атеистического общества, к нигилистической теологии бездуховности.

Попытки разорвать замкнутый круг человеческой самодостаточности как бездуховности в гуманизме, указав способ выхода в иную реальность, которая становится возможной на основе коррекции процесса эволюции атеистического сознания и мировоззрения элементами религиозного, пытаясь одновременно сохранить ведущую роль классового подхода – не под силу атеистическим формам теологического сознания.

Теологическая апологетика общества, даже с учетом критического отношения к проблеме отчуждения или социальной неравности, получающей абстрактно–теоретическую интерпретацию в плоскости морализаторства и ригоризма, имплицитно принимает марксистскую риторику и, фактически, становится на путь атеизма, атеизма теологического. Эта форма атеизма не отрицает существования бога, вообще не обращая на него внимания как на что–то архаическое, как на атавизм процесса развития сознания и мышления. Она стремится к иному – доказать возможность и необходимость существования общества без бога, без религии, без духа, отводя всем им роль личного, глубоко внутреннего дела человека, а проблема противостояния идеализма и материализма как общих парадигм христианской теологии не снята, но лишь обостряется, что и демонстрирует современная методология христианской посттеологии.

Список использованных источников

1. Кожев А. Атеизм и другие работы / А.Кожев; [пер. с фр. А.М.Руткевича и др.]. – М.: Праксис, 2007. – 512 с.

2. Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека // Безопасность Евразии. – 2009. – № 1. – С. 150–163.

3. Фишер Н. Философское вопрошание о боге / Н.Фишер. – М.: Христианская Россия, 2004. – 413 с.

4. Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» / М.Хайдеггер // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 143–176.

5. Roberts D. Existentialism and religious Belief / D.Roberts. – N.–Y.: Oxford University Press, 1959. – 196 p.

Viter, D.V Spiritless and atheism in the Christian doctrinal dimension

The problem of atheism as a theoretical and methodological paradigm of Christian theology, aimed at overcoming the challenges of the secular, and also causes the crisis of the contextual theology, which operates the category of spiritless, considered.

Key wods: *spiritualityless, atheism, christianity, seculary world.*

УДК 322

Ергемлідзе М.З.

Етнічна та національна самоідентифікація: перспективи національних меншин України

На розгляд винесено сутнісні характеристики етнічної та національної самоідентифікації. Проаналізовано пріоритетність національної самоідентифікації для поліетнічних соціумів як менш конфліктогенної та більш прийнятної для них. Названо чинники, що впливають на національну самоідентифікацію в Україні.

Ключові слова: *національна самоідентифікація, етнічна самоідентифікація, національна ідентичність, етнічність, політична нація.*

Актуальною теоретичною і практичною проблемою сьогодення є намагання створення держав–націй одночасно з присутністю в їх складі національних меншин. З одного боку, з позиції полегшення державного управління, країна зацікавлена мати культурно–мовну однорідність населення. Однак, з іншого – у сучасних умовах для демократичної держави така практика може створити потенційну загрозу придушення етнокультурної своєрідності національних меншин та сприяти процесу їхньої асиміляції.

Виходячи із зазначеної проблематики, метою представленої статті є з'ясування сутності етнічної та національної само ідентифікації, а також визначення їхньої ролі для України. Наразі у науковій літературі існують різні трактування понять етнічної та національної самоідентифікації. Перша формується в процесі первинної соціалізації людини, коли усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти постає одним з перших проявів соціальної сутності людини. Цей різновид самоідентифікації формується завдяки спрямованості в минуле, шляхом плекання свого історичного коріння та повернення до витоків історичної долі власного народу.

Національна самоідентифіація має вектор спрямування у теперішнє, постає динамічною та рухливою, перебуває у процесі змін та адаптацій. Оскільки нація, на відміну від етносу, є утворенням політико–правовим та соціально–економічним, національна ідентичність має за основу свідомий вибір, залежить від того, наскільки окремий індивід, група індивідів чи нація в цілому усвідомлюють та сприймають історичні, політичні та громадянські цінності. Національна ідентичність, без сумніву, є одночасно проявом національної самосвідомості і політичною ідентичністю, оскільки нація – це політична спільність [2].

Не випадково класична модель національної держави вже не сприймається як оптимальна. Значна частина дослідників (П.Ашар, Е.Балібар, Ж.Деланнуа, Е.Кіс) віддають перевагу розумінню нації як співгромадянства й багатокультурності і доводять, що національно–державна модель зовсім не обов'язково має сполучатися з підвищенням статусу етнічної культури більшості і з асиміляційним напрямом політики. В російській етнополітичній думці найбільш послідовним виразником цієї точки зору виступає В.Тішков, який пропонує «стратегію поступової деетнізації держави і деетатизації етнічності».

Теоретичні підходи В.Тішкова ґрунтуються на особистісній парадигмі: «важлива не людина в етносі, а етнос в людині». «У нормальному заможному суспільстві громадянська ідентичність і лояльність, відчуття громадянської спільноти, громадянської нації завжди превалює над поняттям етнічної нації. Загальногромадянська ідентичність не виключає етнокультурної належності, без якої жодна держава не може існувати» [6,с.179].

Йдеться про обстоювання пріоритету поняття політичної нації як більш прийнятного для членів поліетнічних соціумів і менш конфліктогенного.

Етнічна самоідентифікація розуміється як віднесення себе індивідом до конкретного етносу на основі позитивної оцінки його культури, що сприяє закріпленню етнічної самосвідомості групи та збереженню її цілісності як етнокультурного організму. Така етнічна самоідентифікація проявляється у вигляді позитивного «ми–образу», включаючи її етнокультурні особливості, почуття згуртованості, емоційної прихильності групі і загальної задоволеності її представників своєю етнічною належністю. «У сфері міжетнічної перцепції це передбачає наявність позитивної оцінки іноетнічної групи та її культури, а також взаємовідносин з нею» [3,с.27–28].

Суть в тому, що в поняття етнічної ідентичності вкладаються насамперед спільні уявлення, що виникають внаслідок усвідомлення членами певної етнічної групи спільності походження, культури, мови, традицій, території, історії тощо. Саме етнічність, як правило, відіграє роль того специфічного, неповторного, що притаманне саме цій спільноті. Її характеристики – особливості психологічного складу, характеру, темпераменту, своєрідність етнодемографічного потенціалу – все те, що вкладається в поняття «етнічний стереотип».

На думку грузинського етнолога Г.Нодії в основі етнічної самоідентифікації лежить спільність походження, мови, традицій, своєрідний «голос крові». А феномен етнічності полягає у поширенні ідеї сім'ї на макросоціальний рівень. Спільнота уявляється собі великою сім'єю, що має спільних предків [8].

Як зазначав американський науковець З.Бжезінський: «Великий провал комунізму з його класовою парадигмою вкрай актуалізував етнічність як єдиний остаточний чинник соціальної ідентифікації особи. По–перше, етнічна ідентичність є більш природною і стійкою, ніж класова; по–друге, для доведення свого етнічного походження не треба докладати певних особливих зусиль; по–третє, і це головне, належність до певної етнічної групи обіцяла й обіцяє певні соціально–економічні і політичні привілеї».

З приводу природи етнічності серед науковців вже понад півстоліття тривають дискусії. Опоненти – примордіалісти і конструктивісти – не можуть дійти згоди щодо того, чи є етнічність вродженою, чи ситуативною. Перші доводять, що етнічність – вроджена властивість людини, така

сама, як колір волосся чи шкіри, і передається з покоління до покоління; багато хто відшукує в ній біологічні корені. Другі вважають, що етнічність конструюється людьми і є засобом етнічної мобілізації; вона розглядається як психологічне явище і певна форма ідеології. «Останнім часом стають дедалі більш популярними інтегративні соціофеноменологічні підходи: етнічність трактується водночас і як ментальність, що набувається людиною в дитинстві від батьків і найближчого оточення, і як конструкція групової солідарності, яка вибудовується в процесі соціалізації особи» [4,с.33].

Згадані дискусії свідчать про головне: етнічність (етнічна ідентичність) є рухливим поняттям, суть якого становить складне переплетення вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень і реальних інтересів.

Зрештою етнічність виступає засобом не тільки обстоювання культурної самобутності, але й територіально–державного самовизначення. Прагнучи до таких форм життя, які б повніше відповідали їх історичному досвіду, культурним та духовним потребам, етнічні спільноти дедалі активніше шукають альтернативу традиційній державі.

Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною, в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етнічної самоідентифікації – біологічне, лінгвістичне, культурно–релігійне. Підґрунтя національної самоідентифікації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної національна самоідентифікація знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо.

Якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентитетів, тобто тих сутнісних показниках, що дають змогу максимально адекватно визначити належність певної групи до конкретної спільноти – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість), то конститутивною основою національної ідентичності виступають ознаки, значно менш відчутні на дотик, – свідомість, політична воля, громадянство. Національний принцип за Й.–Г.Фіхте, не є природний, він не біологічний, не вроджений, а духовний. З ким або чим виявляє особа свою духовну спорідненість – це її особистий вибір. Можна бути етнічним українцем і не бути ним у духовному сенсі.

Проблема етнічної та національної самоідентифікації виникає перед людиною не стільки як пізнавальна, скільки як практична. Індивід стихійно опирається уніфікаційним процесам, «дев'ятому валу» загальної стандартизації. Психологічний засіб від знеособлення він дістає, ідентифікуючи себе із певною етнічною спільністю.

Як правило, людина легко обирає свої етнічні пріоритети, і вони для неї не є обтяжливими. Проте і у етнічної ідентифікації є свої тіньові сторони. Адже, ідентифікуючи себе із певною спільнотою, індивід мусить співвідносити свою поведінку із нормами, правилами, зразками, прийнятими цією спільнотою. У певних обставинах, пов'язаних насамперед з асиміляційними процесами, цей зв'язок може стати для нього джерелом дискомфорту.

Під впливом уніфікуючої раціональності, яка є опосередкованим виявом впливу процесів глобалізації та інтеграції, етнічна самоідентифікація дедалі більше поступається місцем соціокультурній. Людина водночас ідентифікує себе і з певним соціальним типом, і з певною культурою;

етнічність у таких самоідентифікаціях присутня радше на підсвідомому рівні і перебуває на периферії особистісної мотивації. Причому чим вища загальна культура особистості, тим більшу питому вагу в її ідентифікаціях посідають загальноцивілізаційні, соціальні в своїй основі цінності.

Інтегративна здатність поняття «національна самоідентифікація» перебуває у залежності від співвідношення етнічного та загальногромадянського змісту, який у неї закладено. Вона тим вища, чим дієвіше горизонтальна ідентифікація членів суспільства. Національна ідентичність формує національну самосвідомість і сприяє поглибленню інтеграційних і консолідаційних процесів у суспільстві, злагодженому функціонуванню соціальних структур. Водночас вона убезпечує від різних соціальних загроз, що можуть виникати на ґрунті аномії, фрустрації, маргіналізації та інших супутників сучасної цивілізації. У суспільствах, що сформувалися як політичні нації, національна ідентичність і є по суті відчуттям належності до такої нації.

Основи розрізнення етнічної і національної самоідентифікацій дуже влучно формулює російський вчений С.Рибаков. Він підкреслює, що об'єктивні корені етнічного лежать у підсвідомих структурах самої людини, а відповідні поведінкові установки формуються в процесі соціалізації «зсередини». Щодо нації, то вона не базується на глибинних сутнісних структурах особи. Об'єкт національної ідентичності знаходить не в людині, а в соціумі. Поведінкові установки при цьому формуються «ззовні», через впровадження аксіологічних аспектів громадянства у свідомість людини. «Етнічність має несвідомо–свідому природу, національна ідентичність народжується і локалізується у свідомості. Тому ґенеза національної ідентичності означає початок боротьби всередині людини між етнічною та штучно створюваною новою громадянською ідентичностями, між якими виникає суперечність, що виводить на особистісний рівень суперечність між етнічними і політичними принципами соціального структурування» [5,с.39].

У сучасному світі межі реальної і символічної самобутності розмиваються двома протилежно спрямованими процесами. З одного боку, іде процес утвердження метаідентичностей типу європейської. З другого боку відбувається процес згуртування спільнот на основі мікроідентичностей – етнічних, культурних, конфесійних. У першому випадку індивід вбачає у груповій ідентифікації засіб поліпшити свій соціальний статус, у другому – відстояти свою самобутність перед загрозою загальної стандартизації. Ці процеси йдуть поруч і саме їхнє взаємопроникнення мінімізує деструктивний потенціал. Зрештою, для людини обидва процеси виконують своєрідну захисну функцію. Адже із соціально–психологічної точки зору вони являють собою засіб спрощення реальності. І очевидно, що у цієї ідентифікації може бути і конструктивний, і деструктивний потенціал – залежно від того, навколо якої ідеї фокусуються інтереси і уподобання [4].

Виходячи з огляду на сучасні політичні практики та результати наукових досліджень, випливає загальне уявлення, що найбільш перспективним для сучасного світу, в тому числі для України, є підхід, за якого культурне розмаїття розглядається як розмаїття форм людської ідентифікації, включаючи існування культурної складності на рівні як індивіда, так і колективу. Іншими словами, має бути визнана та змістовно визначена на науковому і державному рівнях соціокультурна спільнота «українська нація», чия етнічна ідентичність може визначатися складними словами: український поляк, український румун тощо.

Мається на увазі розширення поняття українськості в тому значенні, що українські прізвища можуть мати закінчення «ян» або «ов», а зовнішній вигляд їх носіїв взагалі не має відношення до національної самоідентифікації. Перш за все це стосується нащадків від змішаних шлюбів, які по суті і є національними меншинами в Україні. Такі люди жодним чином не відносяться до категорії етнічних маргіналів, це, швидше, норма для українського суспільства і переважної більшості інших країн. Петра Струве про російський народ казав так: «росіянин – це той, хто бере участь у культурі». Аналогічна формула має діяти і в Україні.

Чи обов'язково подвійна ідентичність супроводжується такими складностями та ідентифікаційним роздвоєнням особистості? Відповідь на це питання формулює М.Шульга, розрізняючи два якісно різних типи подвійної ідентичної самосвідомості. Подвійна ідентичність може виступати як єдність, взаємо наповнення цінностями, орієнтирами, нормами двох культур. Але вона ж може породжувати і такий перехідний, класично маргінальний стан, коли людина відмовляється від одних цінностей і норм і ще не в змозі прийти до інших. У таких випадках на подвійність свого становища вона реагує по–різному – від надмірного афішування лояльності і патріотизму до хизування космополітизмом і демонстрації презирства до всього національного.

Як правило, якщо цінності двох культур, до яких відчуває свою причетність особа, внаслідок надмірної «етнізації політики» уявляються їй несумісними, такими, що перебувають у стані конфлікту. Саме на такому грунті найчастіше виникають втрати ідентичності, здатні призводити до взаємо відчуження в конфліктності [7].

Із викладеного зрозуміло наскільки своєрідними є завдання української держави у етнополітичній сфері. Ключовим є те, що національна самоідентифікація національних меншин України має базуватися на двох принципах: територіально–громадянському, який передбачає, що члени української нації – це представники як корінного українського етносу, так і національних меншин, які є громадянами України та етнічному принципі, який полягає у тому, що національна держава отримує назву від корінного українського етносу, його мова, традиційна символіка отримує статус національних державних [1].

Так виглядає теорія, однак на практиці в Україні процес національної самоідентифікації ускладнюється не завжди послідовною етнополітикою та залежить від низки чинників. По–перше, від здатності політичних сил та інтелектуальної еліти консолідувати навколо українського ядра усіх українських громадян. Елементарна політична відповідальність вимагає від національних лідерів припинити спекуляції на тому, що розділяє українське суспільство на частини і робить їх дуже різними. По–друге, важливо згуртувати різні соціальні групи навколо національної ідеї у формі європейського вибору, в політико–державному, економічному, та етнокультурному аспектах. По–третє, від успішного впровадження радикальних реформ у всіх суспільних сферах: політичній, правовій, економічній і культурній.

Необхідним чинником, за умов існуючої слабкості громадянської складової української ідентичності, є необхідність консолідації громадян України навколо культурного ядра. Розбудова національної ідентичності в українському суспільстві зумовлює постійну потребу пошуку делікатного балансу у здійсненні державної гуманітарної політики між пріорітетністю

української етнічної культури та ефективною підтримкою процесів відродження та розвитку культур національних меншин.

Список використаних джерел

1. Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб / С.Д.Гелей, С.М.Рутар. – К.: Знання, 2004.

2. Куцепал С. Етнічна і національна ідентичність: філософський аналіз / С.Куцепал // Філософські семінари. Випуск 6. Матеріали наукового семінару «В'ячеслав Липинський: між історією і сучасністю». До 125–річчя з дня народження В'ячеслава (Вацлава) Казимировича Липинського (17 квітня 2007 року). – Полтава: ПолтНТУ, 2007.

3. Лебедева Н.М. Теоретико–методологические основы исследования этнической идентичности и толерантности в поликультурных регионах России и СНГ / Н.М.Лебедева // Идентичность и толерантность: Сб. статей; [под ред. Н.М. Лебедевой]. – М., 2002.

4. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні / Л.П.Нагорна. – К.:ІПіЕНД, 2002.

5. Рибаков С.Е. Анатомия этнической деструктивности / С.Е.Рибаков // Вестник Московського университета. – Сер.18. Социология и политология. – 2001. – № 3.

6. Тишков В.А. Нация – это метафора / В.А.Тишков // Дружба народов. – 2000. – №7.

7. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности / Н.А.Шульга. – К., 1996.

8. Nodia Ch. Rethinking nationalism and democracy in the light of post–communist experience / Ch.Nodia // National identity as an issue of knowledge and morality. – Washington, 1994.

Эргемлидзе М.З. Этническая и национальная самоидентификация: перспективы национальных меньшинств Украины

На рассмотрение вынесено сущностные характеристики этнической и национальной самоидентификации. Проанализировано приоритетность национальной самоидентификации для полиэтнических социумов как менее конфликтогенной и более приемлемой для них. Названы факторы, влияющие на национальную самоидентификацию в Украине.

Ключевые слова: *национальная самоидентификация, этническая самоидентификация, национальная идентичность, этничность, политическая нация.*

Ergemlidze, M.Z. Ethnic and national self–identity: perspectives of national minorities of Ukraine

The article considers the substantial characteristics of ethnic and national self–identity. Analyzed the importance of national self–identity for a multi–ethnic societies as less conflict and more acceptable to them. Named the factors affecting the national identity in Ukraine.

Key words: *national self–identity, ethnic self–identity, national identity, ethnicity, political nation.*

УДК 1 : 321.64

Волошина Н.М.

Соціально–філософський вимір патріотизму й націоналізму в Україні

Здійснено соціально–філософську рефлексію поглядів на патріотизм і націоналізм. Сформульовано авторське бачення понять «патріотизм» та «націоналізм», проаналізовано їх сутність, зміст. Проведено типологізацію та визначено їхню роль у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: *патріотизм, націоналізм, форми патріотизму Батьківщина, держава, форми націоналізму.*

Актуальність статті обумовлена необхідністю соціально–філософського аналізу та переосмислення ролі та місця патріотизму і націоналізму в духовному розвитку незалежної України. Патріотизм виступає одним з головних чинників консолідації сучасного українського суспільства, збереження його самобутності. Не випадково до нього апелюють видатні українські вчені В.Андрущенко, В.Бех, М.Михальченко, І.Надольний.

Питання націоналізму також знаходяться на вістрі наукової думки в українському суспільстві. Зокрема, Л.Ґрінфелд, С.Грабовський, І.Дзюба, Ю.Римаренкота інші неодноразово піднімали на шпалтах часописів питання щодо сутності націоналізму в Україні.

Незважаючи на провідну роль патріотизму та націоналізму у поступальному історичному русі держави, серед різних прошарків сучасного українського суспільства спостерігається розбіжність в розумінні даних соціальних явищ. Проблема інтерпретації сутності патріотизму та націоналізму стає предметом постійної ідейної боротьби, обумовленої їхнім значенням у політичному житті соціуму. Інколи на почуттях патріотизму та націоналізму здійснюються політичні спекуляції й розпалюється соціальна ворожнеча. Розподіл на «патріотів» і «не–патріотів», «націоналістів» і «шовіністів», боротьба між ними, виступають одночасно основою і результатом різних негативних процесів, розвитку регіоналізму, загострення соціальних конфліктів. Звичайно у короткій статті неможливо знайти повноцінних рецептів для вирішення всіх проблем пов'язаних із патріотизмом і націоналізмом в українському суспільстві. Але кожний погляд на дану проблему є, якщо не цеглинкою то принаймні деякими піщинками у подальшій розбудові незалежної України.

Мета статті здійснення соціально–філософського виміру патріотизму та націоналізму в українському суспільстві. Для досягнення визначеної мети вирішено наступні часткові *завдання*: здійснено соціально–філософську рефлексію понять патріотизм і націоналізм в Україні; проаналізовано сутність і зміст патріотизму й націоналізму в українському

суспільстві; визначено роль і місце патріотизму у розвитку сучасного українського суспільства.

Інколи серед учених, політиків, державних діячів побутує думка про тотожність патріотизму і націоналізму в нашій державі. В такому розумінні двох соціальних явищ ховається генетична помилка. Соціально–філософська рефлексія поглядів на патріотизм свідчить про тисячолітню історію даного соціально–психологічного явища, тоді як дослідження націоналізму пов'язане із формуванням нації, як соціальної спільноти на історичному етапі становлення і розвитку буржуазного суспільства. Вже сама історія існування патріотизму і націоналізму дозволяє неозброєним оком побачити різницю в сутності даних понять. Здійснення більш глибокого аналізу генезису й розвитку поглядів на дані поняття дозволяє більш детально побачити між ними спільні риси і відмінності.

Вивченню патріотизму українського суспільства присвячено значну вітчизняну теоретичну спадщину. Українські дослідники патріотизму всі теоретичні джерела з питань патріотизму ділять на групи відповідно до історії нашої країни на декілька періодів. До першого можна віднести праці представників Київської Русі В.Мономаха, Д.Заточника, К.Смолича, К.Туровського. В них роз'яснюється необхідність любові до Батьківщини.

Другий – обґрунтування козацького патріотизму пов'язаний із іменем Г.Сковороди, М.Костомарова, Д.Яворницького Д.Дорошенка та висвітленням його в усній народній творчості.

До третього періоду умовно відносяться погляди на патріотизм українського суспільства за часів перебування в складі Російської імперії. Це кращі представники українського народу В.Винниченко, Д.Донцов, М.Драгоманов, В.Липинський, І.Франко, Л.Українка, Т.Шевченко та ін.

Четвертий – пов'язаний із знаходженням України в складі Радянського Союзу. О.Гончар, І.Дзюба, О.Довженко, І.Драч, П.Загребельний, Л.Костенко, В.Стус, В.Сосюра, П.Тичина, В.Чорновіл, та багато ін. відстоювали ідею незалежної України і своєю творчою працею вони закликали народ любити її.

П'ятий період – розпочинається із отриманням Україною незалежності. Тема патріотизму розробляється в наукових працях українських філософів В.Андрущенка, В.Беха, М.Михальченка, І.Надольного, І.Стогнія та ін. Ними розглядаються поняття «любов до Батьківщини», «патріотична свідомість», «особистість», «суспільство», «національна ідея» та аналізується сутність і зміст патріотичного виховання.

Патріотизм знаходить належне відображення не тільки в науковій, а і у довідковій літературі. Кожне енциклопедичне видання прагне сформулювати власне визначення патріотизму, починаючи від відомого «Тлумачного словника живої мови великороса» В. Даля, й, закінчуючи сучасними енциклопедичними виданнями. Спільним для усіх видань є визначення сутності патріотизму через визнання його як любові до власної Батьківщини. В даному випадку під поняттям «Батьківщина (Вітчизна)« розуміється – територія що історично належить даному народу. Інколи вживається термін «Вітчизна», під яким розуміється країна.

Автору імпонує визначення патріотизму сформульоване відомим енциклопедичним виданням Larousse. Патріотизм це «любов до Вітчизни, тобто країни, міста, місця де народився, спільноти індивідів, які мешкають на одній землі, єдині у своїх культурних уподобаннях і в прагненнях захищати свої цінності» дане визначення дозволяє застосовувати його

досить широко стосовно рідної країни. І до локального місця народження, і до соціальної групи і до субкультури [1].

Слід зазначити що проблему патріотизму досить глибоко досліджували російські вчені С.Іванова, В.Лутовінов, В.Макаров та ін. С.Іванова визначає патріотизм, як соціальне почуття (любов до Вітчизни); патріотичну ідеологію; соціокультурну цінність (одну з системоутворюючих цінностей загальнодержавного рівня); критерій і одночасно підсумок громадянської ідентифікації; морально–етичні установки (патріотичний світогляд); вектор практичної поведінки, наявність готовності особистості до практичних патріотичних дій [2,с.27].

Українські дослідники розглядають патріотизм, як систему складників, інтегративну єдність почуттів, переконань і діяльності. Так, діяльнісний патріотизм В.Вугрича, визначається активністю, пов'язаною з почуттям обов'язку і проявляється в готовності служити своєму народові й Батьківщині, в дотримуванні вироблених народом моральних правил і законів своєї держави, в практичній діяльності по утвердженню державності свого народу й по зміцненню незалежності своєї Батьківщини, в сумлінному виконанні своїх обов'язків у навчанні, праці тощо [3,с.128].

Наведені погляди різних авторів дозволяють вважати, що загальним для сутності патріотизму є любов до Батьківщини і безкорисливе служіння її інтересам та готовність до жертовності за неї.

Любов, віра й готовність до діяльності з метою реалізації їх у житті є загальними елементами патріотизму. Іншими словами, феномен патріотизму існує завдяки любові до Батьківщини, глибокій вірі у справедливість її існування й готовності її завжди захистити і пригорнути свого сина. Як співається в пісні із кінофільму «Помилка резидента» «... Березовим соком поїла мене, березовим соком». Тільки віра викликає глибоку любов до своєї Батьківщини.

У свідомому патріотизмі ідеали усвідомлюються, оцінюються, верифікуються, любов – конструюється, актуалізується, логічно обґрунтовується. Людина як суб'єкт патріотизму немовби засвідчує те, чому вона віддана даним, а не іншим ідеалам, чому вона любить Батьківщину, за що зберігає їй вірність.

І, навпаки, у випадку з підсвідомим патріотизмом раціоналістичні і логічні елементи на перший погляд відсутні. Людина (особистість) любить Батьківщину лише тому, що любить. Вона любить її за любої погоди в сезон і в міжсезоння, у щасливі години буття, коли Батьківщина забезпечує особистості сите й безхмарне життя, і тоді, коли Батьківщина знаходиться у кризовому стані й не може забезпечити роботою й шматком хліба. Легко любити Батьківщину за сприятливих умов, але набагато складніше в умовах важких випробувань.

Узагальнення підходів до розуміння патріотизму дозволяє сформулювати вихідні теоретичні й методологічні установки його визначення.

По–перше, патріотизм, якщо мати на увазі його генезис, виникає й виявляється як почуття усе більше соціалізуючись і морально піднімаючись за допомогою духовного збагачення особистості.

По–друге, процес розвитку почуття патріотизму нерозривно пов'язаний з його дієвістю, що виявляється в активній соціальній діяльності, конкретних діях і вчинках, що здійснює суб'єкт в ім'я Батьківщини.

По–третє, патріотизм, будучи глибоко соціальним за своєю природою явищем, являє собою не тільки найважливішу грань суспільства, але й джерело його існування й розвитку, виступає як атрибут життєздатності соціуму.

По–четверте, в якості основного суб'єкта патріотизму виступає особистість, пріоритетним соціально–моральним завданням якої є усвідомлення своєї історичної, культурної, національної, духовної й іншої належності до Батьківщини, що визначає зміст і стратегію її життя.

По–п'яте, патріотизм нерозривно пов'язаний з духовністю. Будучи піднесеним почуттям, незамінною цінністю, джерелом і найважливішим мотивом соціально значимої діяльності, він властивий тій особистості (соціальній групі), що досягла значного духовно–морального й культурного рівня розвитку.

На підставі розглянутих установок, у яких представлені методологічні й теоретичні основи патріотизму, пропонується наступне його визначення. *Патріотизм* – це одна з найбільш значимих, незмінних цінностей, що властива усім сферам життя суспільства й держави, яка виражає ставлення особистості до своєї Батьківщини й характеризує вищий рівень її розвитку в процесі діяльності на благо Батьківщини. Він являє собою своєрідний фундамент суспільного й державного устрою, ідеологічну опору його життєздатності, одну з основних умов ефективного функціонування всієї системи соціальних і державних інститутів.

Для українського народу характерний суспільний патріотизм орієнтований насамперед на країну і суспільство, а не на державу та її політичні керівні структури. Патріотизм українського суспільства, привабливий (а так само й стійкий) завдяки своїй «неказенності», завдяки тому, що основна його підтримка йде знизу від народних мас, а не згори від влади, (що не виключає періодичних спалахів державницького, чи навіть над–державницького ура–патріотизму). Основу українського патріотизму складають політичний («потрібна всім мешканцям України окрема, своя власна Держава») і територіально–громадянський принципи («спільна всім мешканцям України любов до спільної Батьківщини»)

Патріотизму українського суспільства властиві свої особливості. Перш за все, це висока гуманістична спрямованість української патріотичної ідеї; віротерпимість; соборність і повага законів; колективізм у вирішенні громадських завдань, особлива любов до рідної природи. Складниками патріотизму є емоційний, інтелектуальний, діяльнісний аспект.

Патріотизм суспільства існує і проявляється завдяки наявності суб'єктно–об'єктних відносин. Соціальний суб'єкт патріотизму визначається як реально існуюча форма організації колективного життя й діяльності деякої кількості людей, що мають об'єктивну внутрішню організаційну єдність, усвідомлення самої себе як цілісного утворення, здатність до вищої цілеспрямованості і до підпорядкування своєї діяльності досягненню загальносистемної мети. У кожному суспільстві є свої власні суб'єкти соціального спілкування – індивід, особистість, сім'я, клас, група, етнос, нація, держава. За часом існування та значенням у житті людської спільноти в якості суб'єкта патріотичних відносин виокремлюються релігії. Незалежно від конфесійної приналежності вони, починаючи від язичництва до сучасних релігій, є носіями патріотичної свідомості і дії.

Зважаючи на кореляцію суб'єкта і об'єкта, в якості об'єкта патріотизму розуміється Батьківщина, сім'я особистість, воєнна організація. Розглядаючи Батьківщину в якості об'єкта патріотизму, не слід змішувати й ототожнювати поняття «Батьківщина» й «держава». Слово Батьківщина, що означає рід, матір, автоматично асоціюється з місцем народження людини – з «рідною землею». У той же час як поняття «держава» (Вітчизна) більше асоціюється з розумінням держави, як полі-

тичного інституту, що об'єднує систему соціальних інституцій та органів, створених суспільством для впорядкування (управління) його життя й виконання певних державних функцій.

Поліаспектність і складність соціального явища, яким є патріотизм обумовлює багатство його форм. Історія розвитку суспільства свідчить, що з поступовим прогресивним розвитком людства видозмінюється об'єкт патріотизму, який проявляється у певній формі. Застосування конкретно–історичного метода дозволяє проаналізувати його форми у зв'язку із становленням і розвитком суспільства.

Перш за все доцільним буде розглянути релігійну форму патріотизму. Це можна пояснити тим, що на ідеологічному рівні патріотизм сформувався зі створенням політичної організації держави. До цього він існував на рівні суспільної організації, пов'язаної із міфологією. Відомо, що релігія розвивалась паралельно із міфологією. Патріотизм завжди був нерозривний з міфологією і релігією. Він як найважливіший емоційно–етичний аспект світогляду людини пов'язує її зі всім важливим і святим для неї. В якості державної православна релігія прийшла на зміну язичництву Київської Русі. Це не могло не залишити слід, як в свідомості, так і в менталітеті українського народу.

Саме поняття «Батьківщина», яке є ключовим у феномені патріотизму, походить від язичницького культу Роду. Все життя стародавніх слов'ян було просякнуто язичницьким багатобожжям, безліччю обрядів і ритуалів. Язичництво допомагало вижити окремому Роду, що і знайшло свій прояв в понятті «Батьківщина» (Родина рос.). Патріотизм виник перш за все як почуття любові до свого житла, своїх звичаїв та вірувань і необхідності їх захисту від нападу з боку ворогів. «Будинок і двір стародавнього слов'янина були добре продуманою і створеною століттями системою заклинальних охоронних заходів. Мікрокосмос стародавнього язичника був обладнаний як фортеця, для захисту від нападу» [4,с.146].

З введенням християнства на Русі саме церква охороняла релігійне верховенство в житті людини, етичні засади, сімейні відносини, поведінкову структуру суспільства. Православ'я, поступово зрощуючись і, вбираючи в себе язичництво, створило неповторну систему світосприйняття, сформувало емоційну спільність, увійшло до повсякденного життя людей. Фактично саме церква створила такі релігійні норми, які детермінували всю поведінку українського суспільства протягом досить довгого часу. В результаті виникли певні стереотипи і стандарти поведінки, які потім переросли в систему кодування, успішно підтримуючу стабільність в суспільстві.

Значний внесок у розвиток наукового розуміння ролі релігійного патріотизму у суспільстві зробив В.Липинський. «Крім цементу духовного – релігійного, цементом політичним, скріплюючим місцевих українських людей у боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм... І саме віра, оперта на Церкву, єсть наймогутнішим знаряддям будови ладу і порядку Держави», – писав філософ [5]. На сьогодні концепції українських релігійних мислителів пронизує ідея християнського патріотизму з пріоритетом гуманістичних цінностей. Любити свій народ по–християнськи – значить керуватися засадами справедливості, шанувати права і свободи людей не лише українців, а й інших народів, нехристиян, невіруючих. Отже, християнський патріот – це людина розумна і вільна, що живить свою духовність громадянськими чеснотами, сприяє налагодженню єдності, миру, злагоди у всьому світі. У заклику

А. Шептицького бути «добрим патріотом і мудрим громадянином» звучить поєднання релігійних і світських цінностей [6].

Аналогічну думку висловив Патріарх УПЦ КП Філарет. Він у розмові з кореспондентами 5–го каналу українського телебачення сказав: «Ми хочемо, щоб Церква виховувала в дусі патріотизму до України».

Осмислення даної ідеї передбачає розуміння патріотизму як прояв його суб'єктами почуття національної гордості за державу, їх активну участь в зміцненні держави і державності – першочергової умови ефективного функціонування соціальних інститутів, розвитку суспільства й особистості.

З аналізу концептуальних підходів до розуміння державного патріотизму витікає, що його економічною основою є способи підтримки господарських зв'язків між різними регіонами країни, що історично склалися. Політична основа державного патріотизму включає традиційні прийоми управління суспільним життям, що історично склалися. Нарешті, його соціальною основою виступає єдність історичного походження і розвитку народу України, спільність нашого державного устрою. Значна увага при цьому приділяється формуванню державно–патріотичного світогляду на основі національної гордості й гідності, високої моральності й духовності.

Недоліком державного патріотизму можна вважати те, що саме він вимагає сліпого послуху, німої згоди з діями своєї держави на міжнародній арені, навіть коли ці дії несправедливі щодо інших народів. В таких випадках він породжує критичне неприйняття його мислячою інтелігенцією або й більшою частиною суспільства.

На сьогодні має право на існування точка зору також і про особистісний патріотизм, як окрему форму. Ідея розуміння патріотизму в особистісному плані не нова, вона набула теоретичного обґрунтування ще у Г.Флоровського. Він розглядав патріотизм як культурну творчість і національну напругу власних сил. Саме цей особистісний акт, а не гола військова могутність, створює, на думку Г.Флоровського, велич держави, формує праведну і благословенну любов до Батьківщини [8].

Особистість є продуктом діяльності суспільства, носієм і творцем суспільної свідомості. Суспільства взагалі не існує. Воно є соціальним продуктом діяльності окремих особистостей, які є носіями особистісного патріотизму.

Наступною формою патріотизму, що на сьогодні широко відображена в науковій і періодичній літературі є військовий патріотизм. Він започаткований ще за часів Київської Русі, знайшов продовження за часів козацтва. Історія українського суспільства просякнута військовою звитягою і патріотизмом запорізьких січових козаків. Козаччина до цього часу живе у свідомості українського суспільства, яскравою сторінкою історії й самобутності українського народу, пов'язаною із наявністю високого патріотизму безкорисливого служіння Батьківщині, що стало ознакою запорозького козацтва, оспіваного в народній творчості. Козацтво найперше проявило себе як формація національно–патріотична, оборонно–визвольна. Найяскравіше військовий патріотизм українського суспільства проявився в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945рр.

Сучасні вчені пропонують окрім перерахованих наступні форми патріотизму: «технічний патріотизм», «культурний патріотизм»та ін.

Існує точка зору й про існування національного патріотизму. Підтвердженням цього слугує приклад високорозвинених країн, таких як США, Німеччина, Японія, Таїланд, Південна Корея, де патріотизм

та національна єдність стали рушіями економічного розвитку, вивели їх на перші позиції у світі. На патріотичні почуття французів робив ставку генерал де Голль, проводячи політичні реформи наприкінці 1950–х – початку 60–х років.

Таким чином, можна зробити висновок, що патріотизм – це відношення до Батьківщини, ціннісне віддзеркалення в свідомості і практичний прояв у вчинках суб'єкта з певним просторово–часовим, соціокультурним, національно–державним континуумом. Патріотизм – чинник і засіб організації і самоорганізації людського суспільства.

Стосовно націоналізму то він має дещо коротшу історію існування у порівнянні з патріотизмом. Найперше його вжив у розумінні певного соціального й політичного поняття німецький філософ Йоганн Ґотфрід Гердер та французький церковник–контрреволюціонер абат Оґюстен де Барюель наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. слово траплялося зрідка; в англійській мові його вперше вжили 1836 р. у теологічному розумінні в доктрині про богообрані нації. Відтоді термін ототожнювали з національним себелюбством, але зазвичай перевагу надавали іншим термінам, таким як «національність» і «національна належність», зі значеннями палкого національного прагнення чи національної самобутності. Справді, термін «націоналізм» набув тієї низки значень, з якими його нині пов'язують, тільки впродовж минулого століття. Найосновніші з них: а) процес утворення й становлення націй; б) почуття й свідомість належності до нації; в) мова й символіка нації; г) соціальний і політичний рух від імені нації; д) доктрина і/або ідеологія нації, загальна й конкретна. Протягом десятиліть дослідники так і не прийшли до загальноприйнятого визначення націоналізму.

В українській публіцистиці термін «націоналізм» з'являється приблизно у 80–90 – ті роки XIX ст. Важко сказати, з якої мови він був запозичений: німецької чи французької. Тоді це слово ще не мало специфічного ідеологічного забарвлення й ототожнювалося з певними почуттями, культурною ідентичністю або ж діяльністю, спрямованою на захист культурних інколи політичних прав нації. В полеміці Б. Грінченка і М. Драгоманова (1892–1893), присвяченій проблемам українського руху, «український націоналізм» здебільшого згадувався саме в такому контексті, як альтернатива «шовінізмові».

Історичний шлях націоналізму на початку XX століття детально розглянуто у листі В.Липинського до Б.Шемета, писаному у Райхенау 12 грудня 1925 р.

Він зазначає, що спочатку українські соціал–демократи цілком у дусі ортодоксального марксизму почали ототожнювати «український націоналізм» із «буржуазною інтелігенцією» та її намаганнями очолити визвольний рух мас. Саме тоді вони запровадили поняття «український буржуазний націоналізм». Найзавзятіше тоді таврував «буржуазний націоналізм» Д.Донцов, у майбутньому автор відомого маніфесту радикального українського націоналізму.

М.Грушевський у своїх публіцистичних працях також відмежовувався від «націоналізму», ідентифікуючи його з радикально–націоналістичною ідеологією. Навесні 1917 р. М. Грушевський згадував про те, що він та його однодумці завжди виступали проти «національного шовінізму», наголошував на тому, що «оборонці української національності не будуть націоналістами».

Крім того, термін «націоналізм» широко вживав М.Міхновський та його однодумці, які в 1902 р. створили Народну українську партію. Термін «націоналізм» ними використовувався як тотожний «національної свідомості».

Очевидно, саме з цього часу в політичній свідомості української інтелігенції сформувалося розуміння «українського націоналізму» як радикальної ідеологічної течії й політичного руху з виразними елементами національної винятковості, агресивності та ксенофобії. Після поразки української революції 1917–1921 рр. термін «націоналізм» був досить швидко монополізований радикальними націоналістичними напрямами в українському русі як на еміграції, так і на тих етнічних українських землях, що опинилися у складі держав–сусідів. Як безумовне кредо українського націоналізму остаточно визначилася відома тріада принципів: незалежність, державність і соборність української нації

У радянській Україні вже з початку 1920–х років з'являється словосполучення «український буржуазний націоналізм», який згодом перетворився на універсальне знаряддя в боротьбі з будь–якими виявами національної свідомості, культури, ідеологічними чи політичними напрямами, які не збігалися з державною ідеологією в галузі «національного питання».

У сучасній українській науковій літературі й публіцистиці поки що немає усталеного розуміння терміна. Оскільки він, по–перше, залишається ідеологічною етикеткою, по–друге, може трактуватися надто широко, сучасні автори вживають конкретніші й ідеологічно «цнотливіші» поняття: «національна свідомість», «національний» чи «національно–визвольний рух», «українство» тощо.

Мабуть справедливо буде наголосити на тому, що *націоналізм* – це певна форма світогляду великої соціальної групи, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності корінної нації в державі, поряд з правом інших націй на співіснування в цій же державі.

В радянській історіографії поняття патріотизму протиставлялось буржуазному націоналізму і космополітизму. Щодо останнього, то це логічно. Адже космополітизм проповідує відмову від національних традицій, заперечує державний і національний суверенітет. Цього аж ніяк не можна сказати про націоналізм. Тут доцільно навести міркування про співвідношення понять «національна ідея» і «націоналізм». Національна ідея заснована насамперед на патріотизмі. Вона повинна мати загальнонаціональний характер, зосереджувати увагу на найбільш важливих, принципових питаннях розвитку країни як на найближчий час, так і на перспективу. До того ж вона має бути простою, близькою для сприйняття усім населенням. Зрозуміло, що така ідея, хоча за змістом і формою завжди матиме саме національний характер, повинна вбирати в себе загальнолюдські цінності, а тому не може ґрунтуватися виключно на етнічній основі, не обов'язково бути «націоналістичною» – виразником ідей українського націоналізму. Не випадково М.Грушевський попереджав свого часу, що всякі прояви українського шовінізму, винятковості, нетолерантності несимпатичні й небажані, взагалі їх треба визнати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю.

Коротко розглянемо форми націоналізму.

Шовінізм – найбільш одіозна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам

іншої нації; поширення ідей національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Цей термін з'явився у Франції в 1831 році (в комедії братів Коньяр «Триколірна кокарда» одним з героїв був агресивний новобранець Ніколя Шовен де Рошфор; вважається, що прообразом цього персонажа була реальна особа – ветеран наполеонівських війн Ніколя Шовен, вихований у дусі відданості імператору – творцю «величі» Франції). Словом «шовінізм» прийнято позначати різноманітні прояви націоналістичного екстремізму.

Фашизм – до націоналізму як такого має досить опосередковане відношення. Фашизм це доктрина і практика творення «корпоративної держави», основаної на підкоренні вождю. Ідеологом і провідником фашизму був Беніто Муссоліні. Можна припустити, що з націоналізмом у широкому розумінні фашизм пов'язаний реалізацією у межах одної держави, яка ототожнювалася з нацією і національним міфом про спадковість тогочасної Італії від Римської Імперії. Але на першому місці у теорії фашизму стоїть не нація, а держава. Назва «фашизм» походить від обраного фашистами символу єдності і влади – лікторських зв'язок пруття, які мають латинську назву «фасції». Початково фашистами Муссоліні називав членів італійських бойових дружин.

Нацизм (правильно – націонал–соціалізм) – державний устрій, доктрина і практика творення тоталітарної соціалістичної держави у Німеччині перед і в ході Другої Світової війни. Від націоналізму був позичений шовінізм французького штибу («Німеччина понад усе»), яким виправдовувалася «необхідність» завоювання нових територій і творення міфу про право на це, від італійського фашизму – принцип корпоративної держави. На відміну від італійського фашизму на перше місце націонал–соціалісти ставили не державу а націю. На практиці нацистська Німеччина була мілітаризованою тоталітарною соціалістичною державою, досягнення якої у забезпеченні соціальних пільг для населення (але за рахунок мілітаризації економіки і пограбування інших народів) були значними.

Сіонізм – різновид єврейського націоналізму, національний рух і національна доктрина, змістом якої є збереження євреями національної ідентичності і національної єдності, створення і розвиток єврейської національної держави, збереження і розвиток національної культури, мови, звичаїв. Сіонізм допускає різні підходи й ідеології у трактуванні завдань і цілей. Головна мета сіонізму – створення національної держави – досягнута у 1948 році. Сьогодні сіонізм головним чином проявляється у підтримці держави Ізраїль.

Український націоналізм – нині у багатьох асоціюється виключно з ім'ям Степана Бандери, Організацією Українських Націоналістів (ОУН), Українською Повстанською Армією (УПА) та із Західною Україною. Частково це так, але тільки частково. Бо зародився український націоналізм задовго до Д.Донцова, який сповідував інтегральний націоналізм тоталітарного типу, Бандери, Мельника і ОУН–УПА. Час появи українського націоналізму дослідники відносять до часів Петра І і Катерини ІІ.

Навколо українського націоналізму, головними цілями якого були і є цілі, визначені Ентоні Смітом – національна автономія і національна держава, національне об'єднання й національна ідентичність, створено багато легенд і міфів, що не відповідають дійсності. Коротко про причини появи міфів і легенд про страшний український націоналізм. Одною з найбільших загроз цілісності Російської Імперії, а пізніше і Радянського

Союзу були націоналізми поневолених імперією народів. Ці націоналізми носили етнічний характер і були націоналізмами гноблених націй.

Кінець XX сторіччя став для світу часом тріумфу націоналізму – національні рухи досягли чималих успіхів у Східній та Південній Європі, Центральній і Східній Азії, Африці, на Британських островах та у Океанії. Дослідники вважають що XXI сторіччя стане сторіччям націоналізму. Чи це сумний прогноз чи, навпаки, позитивний?

Справа у тому, що націоналізм як теорія і практика змінюється разом зі змінами у світі. Сьогодні етнічний націоналізм, оскільки вже фактично немає моноетнічних держав, залишається лише долею бездержавних націй, які прагнуть державної автономії.

З'явився і набрав окреслених форм політичний націоналізм, пов'язаний з сучасним визначенням політичної нації. Це стосується і українського націоналізму – з'явившися як етнічний націоналізм, націоналізм одної етнічної нації, він пройшов довгий шлях успіхів і поразок, помилок і їх усвідомлень і, нарешті, переміг у головному. Створено незалежну українську державу. На часі творення політичної української нації.

Політичний націоналізм – це націоналізм громадянський, коли громадяни держави незалежно від етнічного походження чи місця проживання відчувають себе часткою єдиного цілого, прагнуть процвітання своєї держави, досягнення нею належного місця у світі, високого добробуту, який їм ця держава має забезпечити. Націоналізм взагалі, і зокрема політичний націоналізм, не є синонімом патріотизму. Бо патріотизм – це любов до батьківщини. Любов є почуттям спонтанним і не завжди усвідомленим. Любов і все. Націоналізм – це усвідомлення приналежності до нації, свідоме прагнення до вирішення завдань, які стоять перед нацією, сповідування ідей, які є національними. Але не можна, будучи націоналістом, не бути патріотом своєї національної держави.

Можна не бути представником української нації і все життя виборювати національну ідею екзалежності і соборності України. Історія знає прізвища молдованина Митрополита Петра Могилу, поляка полковників Морозенка–Мрозовецького, єврея Герцика, татарина Джелалііва гетьманів Пилипа Орлика (мати – із сім'ї хрещених євреїв) та Івана Мазепу (була таки в нього польська кров), старших офіцерів і генералів УНР, ЗУНР, Гетьманату з не дуже типовими для українців прізвищами Дельвіг, Кравс, Отмарштайн, Бізанс, Сінклер, Комнін–Палеолог, Греков, Галкін, Алмазов, Кудрявцев, Рябінін, Астаф'єв, Булатов, Кануков, Губер – німці, шведи, росіяни, татари... В'ячеслава Липинського (етнічний поляк) і Дмитра Донцова (росіянин).

Список використаних джерел

1. Petit Larousse tn couleursse tn couletrs. Paris: Librairie Larousse, 1980. –P. 667.

2. Иванова С.Ю. Патриотизм в культуре современной Росии: автореф дис. на соиск. уч. степени доктора филос. наук: спец.:09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / С.Ю. Иванова. – Ставрополь, 2004. – 40 с.

3. Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально–економічних умовах: матеріали звітної наук.–практич. конф. // Ін–т проблем виховання. – К., 1999. – С. 11–49.

4. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Орион, 1987. – 783 с.

5. Волинські єпархіальні відомості. – 2007. – № 5 (30).

6. Ліщинська–Милян О.І. Ідеї християнського гуманізму в українській релігійній філософії першої половини XX століття.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / О.І. Ліщинська–Милян. – Львів, 2001. – 19 с.

7. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: часть 3. Философия духа. Сочинения в 4–х т. / Г. Гегель. – Т.4. – М.: Госполитиздат, 1956. – 481 с.

8. Флоровський Г. О патриотизме праведном и греховном / Г. Флоровський // Русская идея: в кругу писателей и мыслителей русского зарубежья: в 2–х т. – Т. 2. – М.: Искусство, 1994. – 539 с.

9. Сахаров Г. Націоналізм? – Націоналізм! [Електронний ресурс] / Геннадый Сахаров. – Режим доступу: www.ukrainaforever.narod.ru

Волошина Н.М. Социально–философское измерение патриотизма и национализма в Украине

Осуществлена социально–философская рефлексия взглядов на «патриотизм» и «национализм». Сформулировано авторское виденье понятий патриотизм и национализм, проанализирована их сущность, содержание. Проведено типологизацию и определено их роль в современном украинском обществе.

***Ключевые слова:** патриотизм, национализм, формы патриотизма Родина, государство, формы национализма.*

Voloshina, N.M. The social–philosophical measuring of patriotism and nationalism is in Ukraine

The social philosophic reflection of looks at patriotism and nationalism is examined in this article. The author's vision of «patriotism» and «nationalism» concepts is formulated, their essence and substance are analysed. Typologization and its role in the modern Ukrainian society are defined.

***Key words:** patriotism, nationalism, forms of Motherland patriotism, state, forms of nationalism.*

УДК 130.32

Павлова Т.С.

Моральні форми та їх зв'язок із правом у філософії Гегеля

Розглядаються форми моралі у філософії Гегеля, такі як умисел і вина, намір і благо, добро і совість. Досліджуються питання зв'язку цих форм з правовими категоріями.

***Ключові слова:** форма, мораль, умисел, вина, намір, благо, добро, совість.*

Морально – правова проблематика, що розглядається Гегелем завжди викликала до себе науковий інтерес. Дослідження таких важливих сфер суспільного життя як право і мораль надає можливість ширше розглянути не лише природу суспільства, а й природу людини, а тому вивчення цих сфер є завжди актуальним.

Проблемами моралі та права у філософії Гегеля займалися такі фахівці як В.Нерсесянц, В.Пушкін, Л.Хейде, В.Шинкарук та інші, у своїх роботах вони розглядали розвиток об'єктивного духу, у тому числі і моралі. Але форми моралі потребують окремого детального розгляду та їх вплетіння у загальний контекст розвитку права, саме цьому і присвячена дана стаття.

Основним принципом моралі можна вважати: роби добро і не чини зла. У моралі воля повертається до себе самої. Особа формального права перетворюється на моральний суб'єкт. На перший план виходить внутрішній світ людини, який непідвласний формальному праву. «У це внутрішнє переконання людини неможна втручатися; його неможна піддавати насильству, і тому моральна воля недоступна. Цінність людини визначається її внутрішнім спонуканням, і тим самим точка зору моралі є для себе суща свобода» [2,с.155]. Це сфера суб'єктивної чи моральної волі. Мораль віднаходить свій вираз у вчинках: суб'єкт є ряд його вчинків. Якщо вони є рядом звершень, що не мають цінності, то не має цінності і суб'єктивність воління; якщо ж навпаки, ряд діянь індивіда за своє природою є субстанційним, то така і внутрішня воля індивіда. [2,с.167–168]. Внутрішнє визначення особи щодо вчинку є дуже важливим, але свою моральну оцінку особа отримує саме через свої вчинки.

Юридичним законам не підпорядковується моральне зло, якщо за зовнішнім своїм проявом воно не порушує норми права. Моральний вчинок містить у собі дві складові: загальне і особливе. Загальне проявляється у тому, що вчинок повинен відповідати принципу добра, а особливе у тому, що прояв, об'єктивація вчинку повинна співпадати з таким же добрим наміром, умислом особи, що його вчиняє.

Умисел і вина у філософії мислителя виступають як необхідні складові моралі. Умисел є необхідною підставою, щоб поставити у вину особі її діяння. Вина ж виступає як зовнішнє судження про те здійснила чи не здійснила особа щось. Нести відповідальність особа може лише за те, що містилося у її умислі.

Намір є у тому, чого особа бажає, оскільки їй окрім особливого відоме ще і загальне, то у моралі намір виражає це загальне як бажане. До складу умислу входить і намір, оскільки таким чином враховується загальне і особливе, а вчинок виступає як усвідомлений і бажаний особою. Щодо наслідків вчинку, то умисел має відношення до безпосередніх його наслідків, у той час як наміри – наслідків більш віддалених. У вчинку відбувається об'єктивація сформованої, з урахуванням загального і особливого у залежності від розвитку свідомості, суб'єктивної волі. Відповідальність особи у вигляді покарання може бути лише за те, що було у її умислі, за те, що вона вчинила. Мотив діяння, у тому числі і морального, містить у собі загальне – умисел, і особливе – намір. Те, що зветься добром або правом є таким не від природи, а завдяки тому, що особа завдяки своєму розуму надає їм зміст. Гегель зазначає, що більш моральною є точка зору, згідно якої необхідно знаходити задоволення у вчинку, а не у тому, щоб зупинятися на розриві між самосвідомістю людини і об'єктивністю діяння [2,с.163–167].

Гегель зазначає, що суб'єкт визнає своєю виною лише те наявне буття у дії, яке містилося у його знанні і волі, тільки те, що було його умислом, було йому приналежним [3,с.335]. Умисел стосується лише наявного безпосереднього буття, намір же стосується мети цього наявного буття і субстанціальної його сторони.

Якщо у вчинку співпадає добрий результат і добрий намір особи, тільки тоді такий вчинок вважається моральним. Важливо подолати можливий розрив між умислом і діянням, між внутрішнім і зовнішнім, особливим і загальним. Добрий намір, що зведений у поняття волі є добром.

Добро і совість теж виступають категоріями моралі. Добро мислитель виражає як реалізовану свободу, як абсолютну кінцеву мету світу [2,с.172]. Щодо світу, добро є його «абсолютна кінцева мета», щодо особи добро є її обов'язок. Неморальність волі, проявляється у протиставленні себе універсальній волі. У моралі відбувається усвідомлення особою необхідності узгодження особистих і загальних цілей, мораль у зв'язку з цим не є позбавленою суб'єктивного задоволення особи, оскільки узгодженість особливого і загального може приносити особі задоволення. Мораль є більш раціональною, ніж абстрактне право. У моралі на перший план виходить здатність людини робити оцінку своїх власних вчинків і вчинків інших людей з точки зору протиставлення добра і зла. Мораль проявляється вже не тільки у думках, а й у справах, вчинках особи, оскільки особа має право на свободу вчинку.

У моралі відбувається розвиток свідомості особи, коли основним її поняттям стає добро, але критерії визначення що є добре, а що зле містяться лише у суб'єктивній свідомості особи, визначається її совістю. Оскільки совість є тією категорією моральної свідомості, яка має різний ступінь розвитку у різних осіб, вона може не мати нічого спільного з визначенням добра, з об'єктивною реальністю, істиною. Якщо особа має розвинуту моральну свідомість її уявлення про добро і зло можуть співпадати з їх поняттям, але таке співпадання буде носити випадковий характер: у когось співпадає, а у когось і ні. При такому суб'єктивному визначенні, такі категорії як обов'язок, загальне, право, добро втрачають свій сенс. Оскільки суб'єктивні уявлення є випадковими, відповідно і ці поняття, що визначаються виключно з суб'єктивних уявлень особи є теж випадковими. Гегель зазначає, що ця чиста достовірність самої себе, що ставить себе на свою вершину, що проявляється у двох формах, які безпосередньо переходять одна в іншу, – совісті і зла. Перша є воля добра, яке,

однак, у цій чистій суб'єктивності є дещо не – об'єктивне, не – загальне, не – виразне, і дещо таке, відносно чого суб'єкт у своїй одиничності знає себе як вирішальний. – Зло є те саме знання своєї одиничності, як чогось вирішального, оскільки одиничність не залишається у цій абстракції, але на перекір добру, засвоює зміст суб'єктивного інтересу [3,с.304–305].

На етапі моралі воля особи виступає як особлива воля, яка відрізняється від волі одиничної, що є у абстрактному праві та від загальної волі, яка повинна стати дійсністю у моральності. У моралі воля особи прагне блага, добра, але не усвідомлює, що воно є тотожним з загальною волею. Добро виступає ще як суб'єктивно визначене, внутрішньо прийняте особою. У моралі воля особи або приймає добро як своє власне переконання або ні, але не є тотожною з ним.

Абсолютизація суб'єктивної волі визначається філософом як зло. По своїй природі людина не є ні доброю, ні злою, визначення вона надає собі виходячи з своєї свободи волі. Добро і зло виступають як можливості для особи, вона може прийняти будь – який бік у залежності від того як вона вирішить, керуючись при цьому своєю свободою. Рішення свободи волі про абсолютизацію особливого, ставлення його вище загального і призводить до зла. Спочатку воно має місце лише у свідомості особи, є її волею, а потім може бути об'єктивоване у зовні у вигляді не морального або не правового вчинку. Коли особливе, суб'єктивне абсолютизується волею особи, тоді може виникати переконання у своїй правоті, що є сугубо безпідставним. З формальної точки зору, творити добро – означає досягати свого блага, виконуючи закони, таким чином повинні чинити всі люди.

С.Труфанов говорячи про поняття добра у Гегеля говорить, що якщо всі люди будуть добиватися свого блага, виконуючи закони, то це і буде добро. Виконання правових норм – це благо усіх. Намагання кожної людини реалізувати себе згідно своєї особливості – це благо кожного. Єдність блага усіх і блага кожного є добро [6, с.319]. Поняття добра дається Гегелем виходячи з визначення відносин особливого і загального. Добро виступає як узгоджена єдність між благом кожного і благом усіх. Добро є узгодженість двох його складових, відповідно добром не може бути абсолютизація якоїсь із двох цих частин: особливого чи загального.

Оскільки, внаслідок порушення узгодженості особливого і загального, відбуваються невизначеності у визначенні добра і колізії між різними його видами. У свідомості особи факт гармонії особливого і загального є випадковим, оскільки це залежить від свободи волі особи. Але оскільки поняття добра є єдиним, то різні його види повинні бути узгодженими між собою.

Перед особою стоїть важка і важлива задача, що полягає в узгодженні особливого і загального: особа, що є суб'єктом, особливим має обов'язки перед собою і повинна їх виконувати, у той же час вона відноситься і до загального, тому має і інші обов'язки. Оскільки людина є єдине ціле, тотожність, тому вона повинна досягти гармонії між цими двома складовими. Для вирішення цієї задачі людина може використовувати свою здатність сприймати, усвідомлювати загальне як особливе. Саме не протиставлення загального особливому, а усвідомлення його як розумного, універсалізованного особливого вирішає таку колізію. Якщо ж цього не відбувається, то є випадковим такий момент, чи узгоджується зовнішня об'єктивність з суб'єктивними цілями, чи реалізується у ній самій добро і чи знищується у ній самій зло – у собі і для себе нікчемна мета; далі, чи знаходить у ній суб'єкт своє благо, і говорячи точніше, чи є щасливим у ній добрий суб'єкт і чи робиться нещасним злий. У той же час світ пови-

нен надати можливість здійснитися у ньому суттєвому, доброму вчинку, таким же чином як він повинен також забезпечити доброму суб'єкту задоволення його особливого інтересу, а злому навпаки відмовити у цьому і також знищити саме зло [3,с.336–338]. Оскільки добро є абсолютною кінцевою метою світу, необхідно, щоб у самому світі добро набувало свого розвитку, а зло знищувалося.

Гегель вважає, що здоровий глузд безпосередньо знає, що є правильним і добрим [1,с.247]. Моральний образ думок є у тому, щоб твердо стояти на правильному, і утримуватися від всякого коливання, розхитування і применшення його. Дещо є право не тому, що я знаходжу його вільним від протиріччя, а саме тому, що воно – праве, воно є право [1,с.254–255]. Мислитель виступає проти суб'єктивізму у відношенні до понять. Поняття існує об'єктивно, незалежно від відношення до нього свідомості.

Визначаючи, що є справедливим і добрим, ми можемо дотримуватися перш за все досвіду взагалі, і в першу чергу – зовнішнього досвіду, а саме – звичайного перебігу речей. Ми можемо бачити, що вважається справедливим і добрим, або, краще сказати, що на справді виправдовує себе як справедливе і добре. Тут, однак, слід відзначити: 1) для того, щоб знати, які вчинки є справедливими, добрими, а які несправедливими, злими, необхідно вже заздалегідь мати поняття про справедливе і добре; 2) отже, як би ми захотіли додержуватися того, що звичайний перебіг речей показує у якості такого, що має саме таке значення, то у нас не вийшло б нічого визначеного [4,с.13–14]. Якщо особа у своїй діяльності керується лише досвідом, без намагання віднайти у ньому розум, то і результат буде відносний, залежний від суб'єктивної точки зору. Таку свою суб'єктивну точку зору особа може виправдати виходячи з емпіричних подій, хоча вони і можуть мати випадковий характер, та й досвід особи є обмеженим, він стосується лише її власного, суб'єктивного досвіду. Але досвід може бути не лише зовнішній, а і внутрішній. Керуючись власними внутрішніми відчуттями, особа надає оцінки щодо добра чи зла. Відчуття не спираються на підстави і не вимагають їх, крім того, вони є мінливими, і, звичайно, суб'єктивними. Якщо відноситися до чогось керуючись лише почуттями, то необхідно розуміти, що уявлення про це щось у свідомості особи, буде суб'єктивним. Така річ буде саме такою лише у свідомості цієї, емпірично існуючої особи. Питання про те, як це дещо усвідомлюється іншими для особи залишається відкритим. Гегель зазначає, що якщо я у чомусь спираюся лише на своє почуття, значить, я не хочу утрудняти себе розглядом підстав і, таким чином, не хочу погодитися з загальним. Я вирушаю у цьому випадку у себе і виражаю лише те, якою є річ у мені, а не те, яка вона сама по собі є об'єктивно і взагалі. Об'єктивне, загальне є дещо, що відноситься до міркування, або, краще сказати, поняття [4,с.14].

Особа сама визначається щодо того, як їй діяти, вона сама надає сенс своїм діям. Суб'єктивна воля особи спочатку визначається щодо того, яким чином їй діяти, а потім особа об'єктивує цю свою суб'єктивну волю. Особа, що діє у відповідності до принципів моралі, бачить добро своєю цінністю і ставить його своєю метою, визнає прагнення до нього своїм обов'язком, проблема, однак є у тому, що розуміння добра у такої особи є суб'єктивним. Тому вона з необхідністю повинна прагнути до усвідомлення універсальної загальної волі, у якій поєднується і узгоджується на принципах розумності об'єктивне і суб'єктивне, завдяки якій особа завжди буде знати, яким чином необхідно діяти, щоб досягти своєї мети – блага, що відповідає своєму поняттю.

Обов'язки за своєю суттю є добром, злом же є свідоме порушення свого обов'язку. У понятті добра поняття волі і особливої волі поєднуються у єдиній ідеї добра. У понятті, ідеї добра, суб'єктивне, випадкове, абстрактне зняті. При цьому у понятті добра вони продовжують міститися але вже у знятому вигляді. Добро містить у собі благо і право. І знову таки, є наявним зв'язок права і моралі у філософській концепції Гегеля. Благо і право виступають складовими поняття добро, тому одне без іншого не можуть складати добро, тільки разом вони складають його поняття. Добро стоїть вище абстрактного права власності і особливих цілей блага, тому що вони мають значення лише тоді, коли відповідають ідеї добра. У понятті добра, знімається протиріччя права і блага. Таким чином суб'єктивна воля набуває значення лише коли вона відповідає ідеї добра.

Якщо говорити про мораль, то у ній ідея добра виступає лише як абстрактна. Суб'єктивна воля повинна зробити добро своєю ціллю, а потім здійснити його, у той же час добро вступає у дійсність лише через суб'єктивну волю. Добро виступає як істина особливої волі, але ця воля не є доброю за природою, але може лише завдяки роботі над собою стати тим, що вона є. З іншого боку, саме добро без суб'єктивної волі є лише позбавлена реальності абстракція, і реальності воно повинне набути лише завдяки суб'єктивній волі. У розвитку добра міститься три ступеня: 1) добро є для особи як особлива воля, і вона її знає, 2) висловлюється, що є добро, і розвиваються особливі визначення добра; 3) визначення добра для себе, особливість добра як нескінченної для себе сущої суб'єктивності. Це внутрішнє визначення добра є совість [2,с.173]. Оскільки добро є сутністю волі, в її субстанціальності і загальності, воля в її істині, тому воно є тільки у мисленні і завдяки мисленню. Мова у Гегеля йде не про субстанціальну чи не субстанціальну природу добра, а про те, що людина має вище право, яке є у тому, щоб не визнавати нічого, розумності чого вона не вбачає [2,с.173]. Добро мислиться особою як дещо розумне, являє собою моральну, правову і інтелектуальну цінність, воно розглядається як таке, що може бути пізнане.

Мораль демонструє поки ще роздвоєння волі на особливу і загальну. Особлива воля усвідомлюється ще як самостійна, не залежна від загальної і нею не обумовлена. Особа захищає і зберігає саме цю свою особливу волю, що усвідомлюється нею, як повністю самостійна.

Те, що є добро, а що є зло, совість людини обирає довільно, суб'єктивно, тому у моралі добро у своєму понятті не є гарантованим. Гегель зазначає, що совість як формальна суб'єктивність взагалі є постійна готовність перейти у зло [2,с.181]. На думку мислителя, не можна визнати совість у властивій їй формі, тобто як суб'єктивне знання, подібно до того, як у науці не має значення суб'єктивна думка, запевнення і посилання на суб'єктивну думку [2,с.179]. Совість таким чином не може виступати об'єктивним, істинним мірилом добра і зла, правового і не правового, тому є необхідним створення загальних законів, що були б обов'язковими для всіх, незалежно від рівня розвитку свідомості. У той же час філософ дуже піднесено говорить про совість як про святиню, зазіхати на яку було би святотатством [2,с.179]. Зазначаючи таку високу роль совісті, він закріплює право особи на суб'єктивність, особливість, самосвідомість узгоджену із загальною, розумною волею.

У совісті багато суб'єктивного. Мислитель протиставляє обов'язок совісті. Совість є потяг до добра, обов'язок і добро виступають у ній такими, якими вона їх знає. Проблема у тому, що таке фактично суб'єктивне знання вона видає як істинне. Гегель зазначає, що до моралі відноситься

лише формальна совість, істинна совість відноситься до моральності. Совість у якості істинної є визначення самої себе до того, щоб хотіти того, що у собі і для себе є добро і обов'язок. Оскільки у моралі мова йде лише про абстрактне добро, совість є ще позбавленою свого об'єктивного змісту і є ще тільки нескінченною достовірністю самої себе [2,с.179].

Добро і зло завжди існують поруч. Добра воля вчиняє згідно зі своїм поняттям, зла воля є протилежність загальної волі. Оскільки людина володіє свободою волі, вона несе вину і відповідальність за своє зло. Воля є одночасно і доброю і злою, природа ж не є ні доброю ні злою.

Суб'єктивність відіграє важливу роль у розгляді моралі Гегелем. Абсолютна суб'єктивність постає у нього як зло. Як зло суб'єктивність постає у вигляді лицемірства, обмані, протидії загальній волі, виправданні неправди та інше. Проблема суб'єктивності є у тому, що вона може бути ніяким чином не опосередкованою об'єктивністю у вирішенні проблемних питань. Абсолютний суб'єктивізм небезпечний тим, що він може виправдати абсолютно все, всякий результат і всякі засоби його досягнення. Суб'єктивність часто спотворює визначення, поняття, ідеї, тому часто видає одне за інше, наприклад зло, засновуючись на своїх власних суб'єктивних переконаннях видає за добро. Іноді суб'єктивність навмисне робить підміну понять, іноді це відбувається випадково. Особа може прикривати добром зло, а може навіть виправдовувати свої злі вчинки іншими – добрими. Таке відбувається у свідомості, коли суб'єктивність виступає єдиним критерієм вчинку, коли всі визначення виходять тільки з неї. Наступним негативним проявом абсолютної суб'єктивності виступає впевненість у тому, що якщо для вчинку можна віднайти хоча б одну підставу, що є благою, то й весь вчинок є благом. Доброта вчинку може визначатися виключно, знову ж такі з абсолютно суб'єктивного, бажання добра. До суб'єктивного можна віднести і софістичний спосіб мислення, оскільки істина у софістів є відносною, залежною від суб'єктивної волі. У абсолютній суб'єктивності є повна абстрактність добра і зла, а значить між ними немає ніякої різниці і все залежить тільки від цієї абсолютної суб'єктивності. Таке «добро», що не відрізняється від зла немає ніякої цінності. Тому необхідним є наступний етап розвитку об'єктивного духу – моральність. На цьому етапі суб'єктивне і об'єктивне поєднуються, право, що відповідає своєму поняттю стає реальністю, особи стають насправді вільними, усвідомлюють свою справжню сутність.

А.Швейцер у своїй роботі «Культура і етика» приділяє гегелівській етиці один із розділів під назвою «Надетичний оптимістичний світогляд Гегеля», де говорить про те, що Гегеля не цікавлять питання індивідуальної етики, що він говорить про етику у плані сім'ї, громадянського суспільства і держави [8,с.296]. Не можна погодитися з такою точкою зору, оскільки, по – перше, суб'єктивне, індивідуальне відношення особи до етики виражається філософом у вченні про мораль, а от питання сім'ї, громадянського суспільства і держави у вченні про моральність і, по – друге, моральність зовсім не передбачає втрату індивідуальності особи, вона залишається.

Мораль у філософії Гегеля виступає як конкретна мораль, яка здійснюється у конкретному історичному житті, що має свої культурні, цивілізаційні особливості. Реалізуючись у ньому мораль постає не як формальна або абстрактна, а як реальна, реалізована, хоча б навіть і не у повній мірі. Людина завжди існує разом із сучасним їй світом, а не за його межами, тому і свою свободу і мораль, вона усвідомлює без відриву від цього сучасного їй життя, свою свободу і мораль людина реалізує саме в цьому світі. Людина приходить у світ, у якому вже існують свобо-

да і мораль, тому вона її не створює заново, а лише реалізує їх як особа у світі. Суб'єктивна, індивідуальна свобода повинна бути вписана у те історичне життя, культуру, цивілізацію, у якій живе особа. Завданням людини, відповідно є не створити деяку нову мораль чи свободу, виходячи із своєї суб'єктивності, а розумно вписати себе у загальну канву світового розвитку, узгодити свої суб'єктивні устремління із загальним розвитком світової історії. З іншого боку, з яких підстав особа повинна довіряти цій історичній ситуації, визнавати її і формувати своє моральне життя у відповідності до неї? Це запитання є правомірним і у Гегеля на нього є цілком конкретна відповідь. Людина має право не визнавати всього того, що не є розумним, а дійсність є розумною, тому заслуговує визнання і довіри. Проблема є лише у тому, щоб за емпіричною реальністю побачити розумну дійсність.

Список використаних джерел

1. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Философия истории / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М.: Эксмо, 2007. – 880 с.

2. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф.Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф.Гегель // Том 3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 471с.

4. Гегель Г. Философская пропедевтика / Г.Гегель //Работы разных лет. В двух томах. – Т. 2. – М.: Мысль: 1973. – 630 с.

5. Пушкин В.Г. Философия Гегеля. Абсолютное в человеке / В.Г.Пушкин. – СПб.: Лань, 2000. – 447 с.

6. Труфанов С.Н. Грамматика разума или система Гегеля в доступном изложении / С.Н.Труфанов. – Самара: Гегель–фонд, 2003. – 420 с.

7. Хейде Л. «Сова Минервы»: об актуальности «Философии права» Гегеля / Л.Хейде // Вопросы философии. – 1996. – № 9. – С. 131–140

8. Швейцер А. Культура и этика / А.Швейцер. – М.: Наука, 1973. – 480 с.

10. Шинкарук В.И. О месте права в формообразованиях человеческого духа в философии Гегеля / В.И.Шинкарук // IX межд. гегелевский философский конгресс. Зб. науч. доклад. – М.: Мысль, 1968. – С. 18–29.

Павлова Т.С. Моральные формы и их связь с правом в философии Гегеля

Рассматриваются формы морали в философии Гегеля, такие как умысел и вина, намерение и благо, добро и совесть. Исследуются вопросы связи этих форм с правовыми категориями.

Ключевые слова: *форма, мораль, умысел, намерение, благо, добро, совесть.*

Pavlova, T.S. Moral forms and their connection with a right in philosophy of Hegel

The forms of moral are examined in philosophy of Hegel, such as intention and guilt, intention and blessing, good and conscience. The questions of connection of these forms are investigated with legal categories.

Key words: *form, moral, intention, intention, blessing, good, conscience.*

УДК 165.021+18

Поліщук О.П.

«Воїн світла» чи «алхімічна людина»: метаморфози художнього мислення Пауло Коельо

Досліджуються ціннісно–світоглядні переконання відомого бразильського письменника Пауло Коельо і припускається їх зв'язок із неординарністю його мислення – одночасним опертям на стратегії художнього, філософського та магічного мислення, як їх синтезом.

Ключові слова: *художнє мислення, філософське мислення, магічне мислення, релігійне мислення, гілозоїзм, фаталізм, страх, страх старості, кордоцентризм, вітафілія.*

Розглядаючи етапи творчої біографії відомого бразильського письменника та поета Пауло Коельо, мимовільно приділяєш увагу не тільки його досить неординарній життєвій стезі, гарному розумінню на людській психології, дещо незвичному авторському літературному стилю, а й досить своєрідному світогляду. Саме їх синтез, як видається, й зумовив те, що на сьогодні П. Куельо один із авторів, який входить у число найбільш читаємих (його книги опубліковано більше, ніж в 100 країнах світу. За списком журналу «Лір» у 1998 р. він був другим із найбільш привернувших увагу публіки новітніх письменників [7,с.5]). За літературну діяльність Куельо отримав багато винагород: в 1996 р. удостоєний звання Кавалера Ордена мистецтв і літератури, отримав «Кришталеву нагороду–1999» від Світового економічного фонду і т.п. Він нагороджений й державними нагородами багатьох країн – Франції, України, Болгарії тощо.

Що ж так би мовити заворожує публіку? Показовим наразі видається не стільки сам значний авторський літературний доробок – романи, коментовані антології, збірки оповідань–притч тощо, а насамперед його ґенезис. Коельовський перший, власне, роман – це «Проща» або у російському перекладі «Щоденник мага» (1987), а за рік потому з'являється «Алхімік» (1988) – роман–притча, що робить письменника всесвітньо відомим. Згодом були «Бріда» (1990), «Валькірії» (1992), «Мактуб» (1994), «На березі Ріо–Пьєдра сіла я й заплакала» (1994), «П'ята гора» (1996), «Книга воїна світла» (1997), «Вероніка вирішує померти» (1999), «Диявол і сеньйорита Прим» (2001), «Одинадцять хвилин» (2003), «Заїр» (2005), «Відьма із Портобелло» (2006), «Переможець залишається один» (2008) та ін. [11] Вочевидь спостерігається певна зміна акцентів Пауло Коельо у виборі сюжетів літературних творів: розпочавши кар'єру письменника з очевидної демонстрації інтересу до окультної проблематики,

він згодом звертається до неї у більш «рафінованій» формі, подекуди зосереджуючи увагу й виключно на світі людських стосунків або внутрішнього світу особистості у критичні моменти життя – духовної або світоглядної кризи, втрати сенсу життя, колізії вибору чи спокуси і т.п. Відтак можна стверджувати: зародження інтересу публіки до напрацювань Коельо–письменника корениться не тільки у його літературному таланті (проявленого, до речі, й у тому, що він був автором текстів пісень відомого бразильського музичного продюсера і рок–музиканта Рауля Сейхаса, драматургом і художнім критиком), а передусім в особі Коельо–людини, гарно знайомої з окультною літературою та практикою магії, релігійним містицизмом і деякими неортодоксальними християнськими вченнями. І це, видається, ознака часу – широкий громадський інтерес до позараціональних засад людського буття. Феномен Коельо – це феномен актуальності для сучасної людини дива. Відтак, осмислення цього явища має, на наш погляд, не тільки теоретичну значущість, а й доцільність у практичному вимірі.

То яким же постає Пауло Коельо, якщо звернутися до аналізу його творчої спадщини: яке «обличчя» йому більш властиве – поета, музиканта, письменника, проповідника? Що ж зумовлює багатогранність таланту цієї людини, її не пересічність та тривалий інтерес публіки до її творчості? Відтак, метою даної розвідки є аналіз особистісних рис і світоглядно–ціннісних переконань Пауло Коельо як детермінант його художньо–літературної творчості.

Наразі вкажемо, що ґрунтовних наукових розвідок феномена творчості бразильського письменника у вітчизняній філософській та естетичній царині ще не здійснено. Тому погодимось з думкою Х. Аріаса, що П. Куельо – «...більше, ніж письменник. Більшість літературних критиків цього так і не зрозуміли. Він незвичайно різностороння людина і може вважатися символом нашої епохи. Його книги не просто вигадка, інакше навколо них не кипіли б такі пристрасті і у нього не було б стількох відданих прихильників» [1,с.25].

Що ж можна насамперед помітити у світоглядних переконаннях П.Коельо? Мабуть якнайкраще його самопрезентацію та уявлення про нього у багатьох читачів варто пов'язати з образом «Воїна світла» – людини, яка вірить у цінність волі та прагнення «прирощувати» добро, що сприяє більш широкому розповсюдженню любові як основи гармонійних стосунків у системі «людина–світ». Або ж з іншим образом – «Алхімічної людини»: Коельо має характер так би мовити бійця, що вірить у долю та водночас у власну могутність (його опертя на волю й ентузіазм – запорука успішності у подоланні будь–якої життєвої колізії), який вміє не помічати або долати страх – перед випробуванням, невдачею чи, навіть, старістю і переходом у небуття.

Однак наголосимо, дані два «обличчя» не є тотожними: не завжди «алхімічна людина» виступає носієм і прирощувачем «світла» – любові, милосердя, доброти чи гармонії; крім того, «воїн світла» не завжди у своїх світоглядних переконаннях і діях ґрунтується виключно на релігійній вірі і милосердності (віра може мати й суто інше коріння – моральний альтруїзм, магічне мислення і т.п.). Яке ж з цих «облич» або образів є йому найбільш властивим як людині, особистості, і яке з них він активно пропагандує?

Насамперед, як видається, варто звернутись до його роману «Алхімік» (1988). Як підкреслив сам письменник у передмові до іншого твору – «П'ятій горі» (1996), головна авторська думка, що так би мовити червоною думкою проходить через весь цей літературний твір, вкладена у вуста мага–царя Мельхиседека, який звертається до пастуха Сантьяго з ось цими словами: **«Коли ти чого–небудь бажаєш дуже сильно, весь Всесвіт допомагає тобі досягти цього»**. (Тут і в подальшому виділено нами – О.П.). І надалі Коельо стверджує: «Я вірю в це всім серцем. Щоб прожити життя і досягти втілення своєї долі означає пройти цілий ряд етапів, сенс яких нерідко не даний нашому розумінню. Мета цих етапів – кожний раз повертати нас на шлях нашої Долі, або ж дати нам уроки, зміст яких допомагає здійснити свою місію» [9,с.6]. Наразі така думка корениться, на наш погляд, на одній із базових окультних ідей – цінності ентузіазму, що базується на волі, у прагненні досягти поставленої мети. (На наш погляд, переконання про цінність ентузіазму і вірі у власні можливості, як запорука успішного впливу на середовище існування, притаманна у своїх ціннісно–світоглядних витоках не стільки стратегії художнього мислення, а мислення магічного). А також іншій ідеї, що має ціннісно–світоглядну орієнтацію, – гілозоїзмі, яким Всесвіт визнається єдиною і цілісною живою системою, в якій все взаємопов'язане і взаємообумовлене. (Вкажемо, що наріжним у магічному мисленні є переконання про партиципацію – думка про повернення до носія лихого вчинку, дії чи навіть думки «негативізму ситуації» як своєрідного покарання за подібне. Саме тому у практиці деструктивної, «негативної» магії особистість, котра її практикує, прагне зробити безпосереднім виконавцем деструкції іншу людину, сподіваючись у такий спосіб уникнути «покарання Всесвіту» або пом'якшити його наслідки).

Варто наразі пригадати, що відомий у першій половині XX століття окультист А. Кроулі, за молоду так шанований П. Коельо, стверджував: *«Робити що хочеш – такий весь закон»*. І навряд чи можна Кроулі сприймати як «носія світла», але він вочевидь «алхімічна людина» – досить ґрунтовно ознайомлена з окультною літературою, яка практикувала магічні дії і розгорнула діяльність з пропаганди і популяризації магії (вочевидь так званої деструктивної, якщо звертатися до аналізу засобів досягнення мети, які він пропагував і використовував), однак морально дещо відмінна від ідеалу, культивованого широким загалом європейців протягом багатьох століть. Чи зустрічаємо щось подібне на сторінках творів Коельо, зокрема «Щоденника мага», «Алхіміка» чи «Воїна світла»?

У передмові до російськомовного видання «Алхіміка» письменник у липні 2000 р. пише: «Базове поняття, яке лежить в основі розповіді про мандрівку пастуха Сантьяго, – це поняття «Своя Доля». Що ж таке Своя Доля? Це наше вище призначення, шлях, уготований нам Господом тут, на Землі. Всякий раз, коли ми щось робимо щось з радістю і задоволенням, це значить, що ми йдемо Своєю Долею. Але не всім достає мужності йти цим шляхом, добиваючись зустрічі зі своєю заповітною мрією» [3,с.6]. (Думається, що такі слова вселили б радість у серце Кроулі, і не тільки його, а й багатьох інших, для яких цінність магії – реалізація власних бажань, погорда чи прагнення до влади над «Іншим», навіть якщо наслідок – порушення гармонії як основи світопорядку, або незалежно від того, які наслідки подібне матиме для інших людей [2]).

Але надалі бразильський письменник розгортає свою думку, вказуючи чому, на його погляд, не у всіх збуваються бажання і мрії – причин цьому декілька. Через соціальні заборони душа людини ніби «обростає коростою» страхів і забобонів та переповнюється почуттям вини, які ведуть до втрати або притуплення відчуття своєї місії (звернемо наразі увагу на коельовську ідею наявності у людини місії чи деякого покликання у житті). І якщо людина все ж таки має мужність ігнорувати соціальний тиск заради реалізації своєї мрії, надалі йде наступний етап її так би мовити навернення до Бога (або, добавимо, й Всесвіту) – випробування любов'ю (до ближніх і рідних). Наразі вона не розуміє, що ж ті люди, хто насправді зичить їй добра, хто насправді зможе спробувати її зрозуміти й допомогти. Після цього «паломника на прощі» чекає наступне випробування – страх перед невдачами і поразками, а також страждання: «Тому Воїн Світла має володіти терпінням, таким йому необхідним у важкі моменти життя, і завжди пам'ятати, що весь Всесвіт сприяє тому, щоб його бажання здійснилося, нехай навіть самим незрозумілим для нього чином» [3,с.7]. І на останок – нове випробування: страх перед здійсненням своєї мрії і почуття провини через те, що приходить думка про свою недостойність отримати омріяне і бажане. Якщо ж їх подолати, тоді людиною набувається сенс своєї присутності на Землі і людина стає «знаряддям в руках Господа». Ось такий символічний сенс сюжетної канви «Алхіміка», за П. Коельо. (Як бачимо, авторський погляд – як версія–2000 – на базові ідеї, проголошені ним у цьому творі, не зазнав значної модифікації у порівнянні з версією–1988. Отже, йдеться про досить стійкі авторські переконання).

Крім того, вочевидь проступає ще одна риса, притаманна тим, хто знайомий з світоглядно–ідейним підґрунтям окультизму – фаталізм, що як світоглядна позиція докорінно відрізняється від провіденціоналізму, характерному ортодоксальній християнській доктрині. Тому немає підстав, як видається, зважати на апеляцію письменника до світоглядно–релігійних догм християнства (зокрема цитування християнських «священних текстів» у багатьох своїх наступних творах). На наш погляд, якщо вони для нього й значимі, то хіба що через призму екстатичного релігійного досвіду. Наразі звернемося до текстів письменника, передусім до його «Алхіміка»: **«Кожна людина на землі, чим би вона не займалася, грає головну роль в історії світу. І зазвичай навіть не знає про це»** [3,с.214]. Тому для Сантьяго, котрий дослухається до «голосу» власного серця з надією почути передусім про скарб у пустелі, «...серце говорило про інше. З гордістю воно розповідало історію пастуха, який кинув своїх овець, щоб зробити явним сон, що двічі приснився. Нагадувало про Свій Шлях і про багатьох, що подолали його, – про тих, хто відправлявся на пошуки нових земель чи красунь і протистояв розсудку і забобонам своїх сучасників. Воно говорило про великі відкриття, про великі зміни, про книги» [3,с.215]. Сантьяго йшов, відтак, за «покликом серця», а не розуму, тому його вчинок видається пересічному спостерігачеві суто алогічним і не виправданим з точки зору життєвої мудрості повсякденності. В його основі лежить, видається, кордоцентризм, і мабуть його поділяє Сантьяго услід за автором цього твору. Тому, наважимось вказати на кордоцентриську «ноту» у фаталізмі, як світоглядно–ідейному підґрунті творчості Пауло Коельо. (Наразі варто пригадати творчі напрацювання Екхарда Майстера або Григорія Сковороди).

Однак, ось що письменник надалі проводить ніби червоною ниткою у своєму творі: **«Життя й насправді щедре до тих, хто йде за Своєю Долею…»**[3,с.222]**.** І ще проникливіше така думка подається Коельо у іншій його книзі – «Одинадцять хвилин» (2003), вона вкладена у вуста головної героїні Марії – далеко не взірця традиційної моральності, враховуючи її професію: «Я довго думала й зрозуміла, що в те кафе зайшла не випадково **– найважливіші зустрічі влаштовують душі ще раніше, ніж зустрінуться тілесні оболонки. Як правило, ці зустрічі відбуваються в той момент, коли ми доходимо до межі, коли відчуваємо потребу вмерти і відродитися.** Зустрічі чекають нас – але як часто ми самі відхиляємося від них! І коли ми приходимо у відчай, зрозумівши, що нам нічого втрачати, або навпаки – надто радіємо життю, проявляється невідоме і наша галактика міняє орбіту» [10,с.171]**.** Має наразі авторське міркування про існування Долі чи Фатуму в житті кожної людини, і їх підґрунтя корениться, вочевидь, у не речовинно–матеріальній основі, або ж йдеться про неочевидно–проявлені, однак детерміновані, зв'язки і відношення, у яких перебуває кожна людина як елемент Всесвіту, і вони мають духовні витоки чи природу. Показовим видається переконання Коельо, що такі зв'язки та відношення мають місце не тільки в стосунках «людина–людина», але й «людина–світ» загалом.

Тому ще одним ціннісно–світоглядним переконанням Коельо, як особистості, що суттєво впливає на його художню творчість, на наш погляд, виступає ідея вітафілії, заснованої на кордоцентризмі та альтруїзмі. Відтак, надамо знову слово самому письменнику: **«Любов – не в іншому, а в нас самих, і ми самі її в себе пробуджуємо. А ось для того, щоб її пробудити, і потрібний інший. Всесвіт набуває смислу тільки у тому випадку, якщо є з ким поділитися нашими почуттями»** [10,с.145–146]**.** Ось такі проникливі слова ним вкладено у вуста проститутки з «Копакабани», яка приходить до думки, що всі вміють від народження любити. Однак хтось розпоряджається вродженим даром досить майстерно, воскрешаючи в пам'яті прийоми і навички, хтось – ні, але всі – без винятку – мають ніби перегоріти в полум'ї минулих пристрастей, воскресити минулі радощі й прикрощі, падіння і підйоми, аж до тих пір, доки не нащупають «шляховказуючу нитку» чи особливий знак, що стоїть за кожною новою зустріччю. Тому й секс вона розуміє у не загальноприйнятому сенсі: для неї це зовсім не засіб заради тілесної насолоди, а засіб, завдяки якому «...плоті стане зрозумілою мова душі» [10,с.172]. Отже, покликання любові – робити людину щасливою, а її причина – вроджене людське бажання і здатність роботи іншу людину щасливою, коли вона відкриває наявність у собі подібного дару і прагне його реалізувати. Наразі й проступає очевидно саме те, за що цінує публіка маестро Коельо – пропаганда засобами художньої літератури вітафілії як життєвої стратегії, в основі якої лежить передусім альтруїзм і гуманізм (у широкому його сенсі). І ціннісно–світоглядне підґрунтя подібному, на наш погляд, – антропний принцип, який сповідує письменник, для нього покликання людини – гармонізація світу та його елементів передусім через Любов, що немає відношення суто до Еросу.

Людина – елемент Всесвіту, що має робити вибір у дилемі «Добро–Зло», це підґрунтя її Фатуму – «Своєї Долі». І якщо людина робить свій вибір вірно – на користь Любові, отже, і Добра, вона стає щасливою, роблячи щасливим Іншого. Мабуть найбільш чітко проявленим таке авторське

переконання зустрічаємо у «Диявольї і сеньйориті Прим» (2001) у діалозі старенької Берти та юної Шанталь: «Можу сказати тобі тільки одне, але з повною впевненістю – життя у людини коротке або довге, дивлячись по тому, як вона його проживе» [5,с.255]. Берта не відає страху перед старістю, її життя наповнене смислом – слід попередити Інших про Зло, яке на них чатує. Вона – мудра людина, яка зробила свій очевидний вибір, та розуміє, що «...одні і ті ж сили діяли на святого Савінія і на законодавця, бувшого розбійника Ахава: **Добро й Зло ведуть боротьбу за них, як і за душі всіх людей, скільки їх не є на Землі.** Коли Ахав зрозумів, що Савіній рівний йому, він зрозумів і те, що рівний Савінію. В решті решт, все це – питання самоприборкування. І вибору. І більше нічого» [5,с.251–252]. Юній Шанталь такий вибір на користь Любові до Іншого робити вкрай важко, однак коли вибір здійснено, її думки і дії не йдуть у розріз. І відбувається метаморфоза, вона отримує винагороду за свій неординарний вчинок, її життя набуває іншого виміру – у ньому є сенс, і він – позитивний не тільки для неї. Саме це переживає й Вероніка по відношенню до Едуарда («Вероніка вирішує померти», 1999): «І я скажу тобі більше: спасибі тобі за те, що ти дав моєму життю смисл. Я появилася на світ, щоб пройти через все те, через що пройшла, спробувати покінчити з собою, розбити своє серце, зустріти тебе, піднятися до цього замку і дозволити тобі закарбувати моє обличчя в твоїй душі. Ось єдина причина, через яку я з'явилася на світ» [4,с.264].

Як підсумок вкажемо: не пересічність Коельо–письменника полягає, на наш погляд, у специфіці його мислення – синтезі стратегій художнього, філософського та магічного мислення, а також його ціннісно–світоглядних переконаннях, в основі яких корениться уявлення: «Незвичайне – навколо нас»[8,с.8]. Кожний має зробити свій вибір у дилемі «вітафілія–некрофілія» самотужки, і бажано при цьому пам'ятати, що в любові закладено зерно людського духовного росту. Світ навкруги – це феєрія життя, і Всесвіт покладає на кожну людину велику надію – бути одним із провідників Любові. Але як рідко, пересічна людина, на жаль, помічає чудеса поряд з нею, або знаки Долі, які вказують дорогу до позитивного розвитку, вдосконалення, і можливо тому більшість з людей не почуваються щасливими, – переконаний письменник. Однак, якщо не прагнути робити щасливим Іншого, то досягнути повноти буття не можливо, і, відтак, самому стати щасливим.

Список використаних джерел

1. Ариас Х. Исповедь паломника / Хуан Ариас; [перев. с исп. Н.Морозова]. – М.: София, 2004. – 288 с.

2. Вандерхилл Э. Мистики XX века. Энциклопедия /Элизабет Вандерхилл. – М.: МИФ–ЛОКИД, 1996. – 522 с.

3. Коельо П. Алхимик / Пауло Коельо; [перев. с португ. А. Богдановского]. – К.: София, 2003. – 224 с.

4. Коельо П. Вероника решает умереть / Пауло Коельо; [перев. с португ.] – К.: София, 2003. – 272 с.

5. Коельо П. Дьявол и сеньорита Прим / Пауло Коельо; [перев. с португ.] – К.: София, 2002. – 256 с.

6. Коельо П. Заир / Пауло Коельо; [перев. с португ.] – К.: София, 2005. – 384 с.

7. Коельо П. Книга воина света / Пауло Коельо; [перев. с португ.] – К.: София, 2005. – 157 с.

8. Коельо П. На берегу Рио–Пьедра села я и заплакала / Пауло Коельо; [перев. с португ]. – К.: София, 2005. – 208 с.

9. Коельо П. Пятая гора / Пауло Коельо; [перев. с португ.] – К.: София, 2004. – 256 с.

10. Коельо П. Одиннадцать минут / Пауло Коельо; [перев. с португ.] – К.: София, 2003. – 336 с.

Полищук Е.П. «Воин света» или «алхимичный человек»: метаморфозы художественного мышления Пауло Коельо

Исследуются ценностно–мировоззренческие убеждения известного бразильского писателя Пауло Коельо и предполагается их связь с неординарностью его мышления – одновременным использованием стратегий художественного, философского и магического мышления, как их синтезом.

Ключевые слова: *художественное мышление, философское мышление, магическое мышление, религиозное мышление, гилозоизм, фатализм, страх, страх старости, кордоцентризм, витафилия.*

Polishchuk, O.P. «Ligt's Soldier» or «Alchemical Man»: metamorphoses of Paulo Coelho's artistic thinking

The world–outlook and value orientations by Paulo Coelho are researched in this article. The author considers their connection with his extraordinary thinking as the simultaneous use of the strategies of artistic, philosophical and magical thinking as their synthesis.

Key words: *artistic thinking, philosophical thinking, magical thinking, religion thinking, Gilosoism, Fatalism, fear, fear of aging, Kordocentrism, Vitafilia.*

УДК 141.319.8 : 341.485 (= 411.16)

Гальона Є.О.

«Подія без свідків»: мова та насильство після Шоа

Проведений аналіз взаємозв'язку мови і насильства. Показано, що в сучасній європейській культурі слово про насильство належить жертві, що обумовлено специфікою наративу іудео–християнських писань. Феномен насильства описується як ситуація безмовності, що породжує мову та свідоцтво. Простежуються історична залежність мови від насильства в етологічній, когнітивної та культурних перспективах. У зв'язку з цим демонструються проблематичність таких процедур як прощення та свідоцтво.

Ключові слова: *мова, насильство, свідоцтво, прощення, лінгвістичний детермінізм, прозорість зла.*

Мова і насильство настільки тісно переплетені між собою, що, хоч вони, найвірогідніше, й утворюють тканину нашої культури, тим не менш, доволі часто ці два феномени залишаються в тіні один одного. І нам ще потрібно буде визначити, якою мірою у мові можливо насильство (або ж, скориставшись дотепною зауважою Ролана Барта, якою мірою мова – «фашист» [3,с.549]); яким чином ця мова, народжена, якщо вірити деяким сучасним антропологам [8], як спроба впоратись із насильством, сама є спроможною породжувати насильство; чи можлива артикуляція насильства сьогодні, чи воно залишається у безмовному витісненні за межі людського, як і тисячі років до цього.

Перш ніж говорити про катастрофу єврейського народу, повернімося на кілька віків раніше, до епохи маркіза де Сада. Комусь може видатись блюзнірством або, принаймні, невдалою інтелектуальною провокацією згадка поруч Сада й Освенциму, однак, як нам видається, прірва, що вимикається нам між літературою та концтабором – прірва невисловлюваного, безодня безмовства, зрештою, і є вивертом насильства, за допомогою якого воно ще залишається можливим у світі, де для всього є слово, і де це слово стає більш значливим ніж те, що воно позначає.

Сад не перший, хто звів мову та насильство, однак він перший дав мову самому насильству. У статті «Сад і звичайна людина» Жорж Батай пише: «якщо бути ще більш точним, в той час як мова за визначенням – засіб вираження розумної людини, насильство безмовне. Ця особливість мови має багато наслідків: ... цивілізація і мова склались таким чином, ніби насильство – щось зовнішнє, чуже не лише цивілізації, але й самій людині (бо людина – це те саме, що мова)» [5,с.96]. Ж. Батай стверджує далі, що до Сада (водночас як і довгий час після нього) будь–яке письмо, що відо-

бражає насильство, було приречене на висвітлення його з єдиної позиції: позиції жертви. Насильство, як феномен, репрезентувалося винятково через власних жертв, що суттєво спотворювало і спотворює його сутність.

Цілком можливо, що дана проблема вкорінена в античних юдейських писаннях. Одним з перших це помітив М. Вебер у своїй незавершеній праці «Античний юдаїзм», де він дійшов висновку, що ветхозавітні автори у моральному плані зазвичай пристають на бік жертви, у той чи інший спосіб захищаючи її. Таким чином вони надають текстуальний простір жертві, позбавляючи протилежний бік можливості висловитись. Він вважає, що це пов'язано із специфікою культурної атмосфери, у якій зароджувався юдаїзм: численні катастрофи в історії євреїв та відсутність значного історичного успіху у порівнянні з успіхами великих навколишніх імперій: єгипетської, ассирійської, вавілонської, персидської, грецької, римської, є для Вебера достатньою підставою для того, щоби звинуватити античних єврейських авторів у безпідставній симпатії до жертви [15,с.163–164]. Так чи інакше, факт залишається фактом: у європейській культурі (для становлення котрої важливість юдео–християнських писань важко переоцінити) насильник безмовний, а слово про насильство належить жертві.

Повертаючись до письма Сада, варто відзначити, що він намагається трансформувати читача у співучасника, заразивши його непристойністю насильства, що артикулюється. Саме ця перевернута артикуляція з позиції жертви на позицію насильника і надає новизни садівській мові. Більш того, будь яка мова – це, перш за все, певна репрезентація, що в основі своїй передбачає дистанцію. Дистанцію, яка є згубною для насильства, бо вносить у нього погляд з боку, що руйнує ту ступінь близькості, що необхідна для його функціонування. Як відзначає К. Палья, «справжня грецька оргія вела до містичної втрати «я», але римляни внесли до неї дистанцію, погляд, спостерігача, тим самим спотворивши її внутрішній сенс, перетворивши містерію на Гріх» [9,с.60].

Сад намагається повернути первинний сенс оргії. Саме тому глядач має бути перетворений на співучасника, але для цього потрібна не просто мова насильства, а мова–насильство. Цю мову знаходить у Сада Р. Барт: «До меж загострюючи, можна сказати, що садичний злочин існує лише тією мірою, якою в нього вкладена мова – і не тому, що цей злочин вимовляється або розповідається, а тому, що лише мова може його побудувати» [4,с.82].

Отже, само насильство безмовне, але за нього говорять жертви, свідки. Однак, як відзначає Дж. Агамбен, «свідчення несе в собі ваду», бо як «від людей, що знесли граничне приниження людської гідності, не можна чекати свідчень в юридичному сенсі слова, їх слова – скарга, прокляття, спокутування, необхідність виправдатися і помститися» [1,с.177]. Але що тоді значить свідчити?

У латинській мові «свідок» мав, як мінімум, два значення – назвемо їх юридичним і етичним (далі я спробую обґрунтувати ці значення). Перше – testis, походить від terstis, що означає третю сторону, арбітра в суді або суперечці. Цей термін вживався у римському праві, і без значних змін перейшов до права сучасного. Нині він позначає незацікавлену особу, яка має відомості про обставини, що мають значення для кримінальної чи громадянської справи, особу, викликану до органів суду або слідства для надання свідчень. Superstes стосувалося того, хто пережив певну подію, від початку до кінця, а тому міг про неї свідчити; еквівалентним

словом у грецькій мові було martis – мученик, що походило від дієслова «пам'ятати».

Свідки «Освенциму» – це, звісно, superstas, а тому вони не можуть виступати свідками в строго юридичному сенсі цього слова. Вони представляють бік постраждалих. Саме з цієї причини наприкінці 80–х років Ш. Фелман та Д. Лауб запропонували визначати Шоа як «подію без свідків». «Знадобилася майже половина сторіччя, аби люди (за винятком лічених одиниць) зрозуміли: подібні питання правом не врегулювати, їх масштаб такий, що він ставить під сумнів саме право, і, зрештою, не залишає від нього каменя на камені» [1,с.178].

Свідчення завжди відсилає нас до пам'яті. Однак було б цілком логічно припустити, що різні типи свідчень претендують на різну пам'ять. Позиція superstes, позиція етичного свідчення, претендує на «живу» пам'ять, на те, що уникає репрезентації, на те, що не має стати архівом. Свідчення цього виду опирається тому, щоб стати доказом, воно категорично опирається перетворенню на testes mute – німого свідка, – що позначав у римському праві «речовий доказ». Вони – свідки в етичному плані, вони свідчать, бо не можуть не свідчити. І їх свідчення це не пошук справедливості, це заклик до пам'яті. Як вірно відзначає Дж. Агамбен, цей заклик не має нічого спільного із судом або вироком. Свідка цього типу «цікавить лише те, що робить вирок неможливим, – та «сіра зона», де жертви й кати міняються місцями. Саме в цьому усі, хто вижив, сходяться: «Жертва і кат однаково потворні, і урок табору в тому, що це братерство у падінні» [1,с.179].

Але так само мало цей заклик цікавиться прощенням. По перше, всі свідки погоджуються з тим, що в них не має влади прощати. Вони не можуть пробачити *за* інших. З іншого боку деякі теоретики Шоа, наприклад, В. Янкелевич у своїх ранніх працях, кажуть про моральну вимогу «не пробачати», формулюючи подію Шоа, як щось унікальне, як радикальне зло, відправну точку: «Забути всі ці жахливі злочини проти людства означало б скоїти новий злочин проти людства» [13,с.12]. Пізніше у роботі «Незворотне і ностальгія» Янкелевич мотивував подібний заклик розмежуванням двох, важливих для нього у цьому плані, понять – «того, що не скасовується» і «незворотного». «Те, що не скасовується» – це те, що відбулося, що не може бути скасовано, не може бути викреслено. Тому жаль, ностальгія для Янкелевича – це те, що діє у полі незворотності, те, що хотілося б втримати, залишити. Тоді як докори сумління – «те, що не скасовується», бо це щось, що, навпаки, прагне бути викинутим з пам'яті.

Однак у цьому пункті виникає ряд складних парадоксів. Про один з них говорить А. Бад'ю в «Етиці», аналізуючи «ідею само–очевидності зла». Він вважає, що всередині будь–якої радикалізації закладене протиріччя: «Потрібно, щоби те, що слугує мірою, було неможливо виміряти, і, тим не менш, щоби воно постійно вимірювалось. Голокост – це злочин, що у якості найвищого негативного прикладу не можливо наслідувати, однак разом з тим будь–який злочин стає його наслідуванням» [2,с.82]. У правовому полі (і можливо полі етичному) неможлива абсолютна, безпрецедентна подія, бо щойно вона відбулася, вона миттєво стає прецедентом. Для наявної системи розрізнень радикально інше залишається утопією, бо розрізнення як такі функціонують у просторі тотожного.

З іншого боку Ж. Деріда в есеї «Про пробачення», аналізуючи працю Янкелевича, доходить висновку, який підтримав і П. Рікер [11]: або пробачення поширюється і на те, що не пробачається, або його не існує. «Можна

і потрібно пробачати лише там, і взагалі пробачення існує лише там, де існує і те, що не пробачається» [14,с.45]. Деріда підкреслює асиметричний, що зближує його з концепцією дару, характер пробачення, що не може бути зведене до стосунків обміну: «Кожного разу, коли пробачення слугує певній доцільності, навіть якщо вона є піднесеною та духовною (спокута, виправлення, примирення, порятунок), кожного разу, коли пробачення сприяє відновленню нормального порядку (соціального, національного, політичного, психологічного), вдаючись до роботи скорботи, своєрідної терапії або екології пам'яті, – у цих випадках «пробачення» і його концепт не досконалі» [14,с.164].

Отже, свідчення, принаймні свідчення етичне, не може бути вписане в юридичні рамці – воно не претендує на судовий розгляд або винесення вироку, так само і на цілком етичну категорію – пробачення. І якщо воно відбулося як заклик до пам'яті, у формі мови, що так само, як і вирок і пробачення, мала б бути зруйнована подібним свідченням, то лише у формі поступки, що дозволяє зупинити роботу забуття.

Мова віддавна викликала побоювання у філософів. Як відзначає П. Рікер у статті «Торжество мови над насильством», вже у Платона, його знаменита теза «Немає тирана без софіста» свідчить про розуміння того, що «насильство може бути не лише фізичним, крайньою формою якого є вбивство або ж завдання шкоди, але засобом насильства може стати мова, що здатна діставати перевагу із своєї мовної вищості» [10,с.31]. В основі цієї думки лежить переконання у тому, що мова має владу над мисленням, а різні мови змушують своїх носіїв в різний спосіб конструювати реальність. Так у післямові до своєї антиутопії «1984» Дж. Оруел пише про «новомову»: «Людина, що вихована новомовою, як єдиною рідною мовою, більше не буде знати, що слово «рівна» колись мало інше значення – політично рівна», або що поняття «вільна» колись означало «інтелектуально вільна». Так само, як і людина, що ніколи не чула про шахи, не може знати, що у слів «королева» і «тура» є ще якісь значення. Багато злочинів і помилок людина просто не може скоїти лише тому, що вони безіменні і, як такі, неуявлювані» [12,с.45].

Якщо прослідкувати розвиток цієї думки, ми побачимо, що він пов'язаний із ранніми відкриттями в антропології. Напевне найбільш впливовою тут була школа Ф. Боаса, чиї учні Е. Сепір та Б. Л. Уорф висунули знамениту гіпотезу лінгвістичного детермінізму, що каже: мислення визначається категоріями мови. Ця ідея швидко прижилася на філософському ґрунті, і активно використовувалась філософами від Франкфуртської школи до французьких структуралістів в їх аналізах пропаганди та реклами.

Однак пізніше висновки цих шкіл були піддані сумніву появою когнітивної науки. Н. Хомський дійшов висновку, що певні структури мови та мислення властиві всім людям всіх культур і є вродженими, до того ж в однаковій формі, не через необхідність взаєморозуміння, а під тиском логічного мислення. С. Пінкер, підтримуючи та розвиваючи думки Н. Хомського, вважає, що роль мови занадто перебільшена у сучасному філософському дискурсі: «Мова – не культурний артефакт, який ми засвоюємо так само, як вчимося називати час або дізнаємось, як працює федеральний уряд. В дійсності, це певна частина біологічного устрою нашого мозку» [12,с.49].

Пінкер вважає помилковою домінуючу концепцію мови, згідно з якою ми мислимо у межах, заданих нашою мовою. Його аргументи полягають в наступному: якщо є відчуття «незадоволення» тим, що сказано, відповідно, «має існувати «те, що ми мали на увазі», відмінне від того, що ми говорили». І далі «якщо думка залежить від мови, то як з'явилося перше слово? Як могла би вивчити перше слово дитина?» [12,с.52].

Пінкера звинувачують у біологізації та примітивізації мовних актів (його теорія оперує найпростішими висловлюваннями, ігноруючи абстрактні категорії), однак, на нашу думку, це слабка відповідь, враховуючи останні досягнення в області приматології (які доводять, що шимпанзе не лише здатні обмінюватись найпростішими знаками, а й мають абстрактне мислення). Перше, що впадає в око – когнітивна концепція мови поміщена у вузькі межі лінгвістики, в той час як опоненти Пінкера стверджують, як запевнює Пінкер, що мова – це те саме, що й мислення, йдеться лише про те, що мислення структуроване на зразок мови.

Аргументи Пінкера так само не витримують критики: якщо слова не можуть повною мірою висловити думку – це означає лише обмеженість конкретної лінгвістичної мови або, що ще більш вірогідно – її носія. Міф про невисловлюваність думки народжений безпорадністю мови перед почуттям. Однак навіть у цьому пункті можна навести у приклад вірші, де автор за допомогою певного порядку слів, ритму, а також й інших цілком вербальних способів здатен породити (збудити) у читачі певні почуття. Література – це мистецтво таким чином вправлятися із мовою, щоби вона породжувала не стільки сенс і значення, скільки переживання, хвилювання та й інші конструкти присутності, що виявляються вписаними між рядків.

Однак в одному Пінкер має рацію. Мова скоріше інстинкт, ніж просте породження культури: вона більшою мірою є її причиною, ніж наслідком (це, тим не менш, не скасовує того, що «ідеологія і пропаганда – це мовні форми насильства» [10,с.32]). Але сказати, що мова є інстинктом, мало. Вона лише співучасниця у «парламенті інстинктів», що гальмує один з базових – агресію. В «Агресії» і більш виразно у «Зворотній стороні дзеркала» К. Лоренц показує, що перші семіотичні системи (обмін елементарними знаками) у тварин є проекціями агресивних актів. Перетворившись на ритуали, вони, в свою чергу, розвинули цілу систему розрізнення всередині виду, що дозволило знизити анонімність й, відповідно, агресивність. Лоренц вважає, що цей процес стоїть в основі індивідуалізації і появи примітивного суб'єкту [7].

З приводу концепції суб'єкту варто сказати окремо кілька слів. А саме те, що суб'єкт нерозривно прив'язаний до мови. Напевне найліпше це висловив П. Рікер: «Оповідання – це форма існування суб'єкта у часі» [11,с.167]. Але у зв'язку із подібною прив'язкою виникає ряд проблем. Пінкер наводить наступний приклад: те, що сорокарічний чоловік сидить у в'язниці за крадіжку, яку він скоїв, коли був підлітком, передбачає, що сорокарічний Джон і вісімнадцятирічний Джон – «одна й та сама особа», і це груба логічна помилка, якої можна було б уникнути, якби ми їх позначали не як «Джон», а як «Джон1972» та «Джон1994» відповідно. Незважаючи на те, що Пінкер наводить цей приклад з певною долею гумору, щось подібне практикувалось в Японії до революції Мейдзі: художники і поети відзначали перехід на новий рівень майстерності зміною імен, через що один й той самий художник або поет мав близько десяти імен протягом свого життя.

Те, що історія насильства тісно пов'язана із історією мови, дозволяє схопити ретроспективний аналіз, зроблений Х.У. Гумбрехтом, в якому він описав динаміку семіотизації насильства в історії людства. Гумбрехт стверджує, що первинні стосунки людини із світом були стосунками антропофагії – на його думку, людина «культури присутності», на відміну від сучасної людини «культури значення», знаходилась, або, принаймні, намагалася знаходитись в єдності з оточуючим світом. І тому процес поїдання – це найкоротший шлях злиття із речовим світом. Згодом із семіотизацією насильства ми спостерігаємо наступну стадію – «проникнення речей і тіл». Сюди Гумбрехт відносить агресивний тілесний контакт, починаючи від сексуальності й закінчуючи руйнацією і вбивством. На останній стадії стосунки людини і оточуючого світу стають опосередковані комунікацією і витлумаченням, породжуючи «культуру значення» зо всіма її вадами і перевагами [6,с.98–102].

Цей аналіз підтверджує гіпотезу французького антрополога Р. Жірара. За Жіраром, письмо є практикою жертвоприношення, доведеним до своєї межі процесом семіози. Він відзначає, що чим древніше знаряддя письма, тим більш воно нагадує знаряддя битви або жертвоприношення – меч, різак, ніж, голку, стіло. Писати – означає різати, колоти, пронизувати, вражати. Замість заклання жертви стало можливим лише позначати її кров'ю, замість кровопролиття – залишати слід фарби, замість нанесення сліду на живе тіло – залишати позначку на кістках мертвих, на слонових кістках, на шкіряному свитку, робити тиснення на камінні, на дощечках з дерева чи воску, на глиняній табличці, на металевій пластині. У цьому ряді підстановок виникли нові, більш абстрактні елементи письма, що ведуть до пера, чорнил та паперу – замість меча, крові та шкіри [15,с.56–58].

Якщо довести до логічного завершення ідею П. Рікера про те, що історія є опосередковуючим наративним інститутом, за опосередкування якого моя особиста історія взаємодіє з історіями людей, які не пов'язані особистісними стосунками, то події Шоа стають можливими лише тією мірою, якою мова і його логіка здатні їх сконструювати. Бо наратив вибудовує жорсткі інституційні стосунки між членами спільноти лише за опосередкування мови. Саме з цієї причини свідки Освенциму бажають уникнути будь–якої репрезентації, звідси їх недовіра до мови. Але мовчання так само грає на користь насильства, про що свого часу писав Ж. Батай, і може навіть більшою мірою, ніж спроба артикуляції цього досвіду, який неможливо висловити. В свою чергу Дж. Агамбен є одним з тих, хто вперше схопив цю думку: «Певне, будь–яке слово, будь–яке письмо в цьому сенсі народжується як свідчення. Але саме тому що те, про що воно свідчить, вже не може бути мовою, вже не може бути письмом: воно може бути лише тим, що не свідчить. Тут перед нами звук, що доходить з безмовності, безмовність, що говорить сама по собі і якій відповідає мова, з якої народжується мова» [1,с.203].

Розглянуті в статті зв'язки насильства і мови дозволяють прийти до висновку, що, всупереч поширеній думці, мова не стільки є формою припинення насильства, скільки, навпаки, використовується в його легітимація і репрезентаціях. Однак артикуляція насильства і, як наслідок, збіг насильства і мови в єдиному дискурсі, виявлена в текстуальних експериментах де Сада, будучи розглянутої в історичній перспективі, демонструє тенденцію до елімінації, через розділення даних феноменів. Подібне розділення продиктовано функціонуванням самої культури, для

якої найважливішим принципом є відділення позитивних цінностей від негативних; або того, що А. Бад'ю назвав «парадоксом радикалізації».

На прикладі осмислення подій Шоа продемонстровано, що насильство як феномен створює «ваду свідоцтва», і що таким чином насильство приречене на репрезентацію через своїх власних жертв. Дана ситуація породжує ряд теоретичних проблем пов'язаних з процедурами «свідоцтва» та «прощення», оскільки вони мають відношення до функціонування мови у топосі насильства.

Щодо самого феномена насильства, представляється хибною констатація «закінчення епохи насильства» [3,с.35], через те, що мова і письмо народились з цього насильства (нехай навіть як спроба знизити його рівень у суспільстві); більш того, мова у самій своїй структурі, у своєму письмовому прояві продовжує нести його сліди. Очевидно, що така мова в будь–який момент може перетворитися на насильство. Процес, що видається С. Пінкеру зникненням насильства, Ж. Бодріяр назвав «опрозоренням зла». Якщо у період французької революції королю відрубали голову публічно на майдані у центрі Парижу, а родину Романових у 1917 «тихо» розстріляли у підвалі, чи означає це «закінчення насильства»? Справа в тому, що воно шукає нові, більш витончені форми, переховуючись, роблячись непомітним, зрештою стаючи «прозорим».

Список використаних джерел

1. Агамбен Дж. Свидетель/ Дж. Агамбен ; пер. с итал. Б. Дубин // Синий диван, – № 4, 2004. – С. 177–204.

2. Бадью А. Этика: Очерк о сознании Зла/ А. Бадью ; пер. с франц. В. Лапицкий. – СПб. : Machina, 2006 – 126 с.

3. Барт Р. Лекция/ Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. Косиков. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.

4. Барт Р. Сад, Фурье, Лойла / Р. Барт ; пер. с франц. Б. Скуратов. – М. : Праксис, 2007. – 256 с.

5. Батай Ж. Сад и обыкновенный человек/ Сад и XX век/ Ж. Батай ; пер. с франц. – М.: Культура, 1992. – 256 с.

6. Гумбрехт Х. У. Производство присутствия. Чего не может передать значение/ Х. У. Гумбрехт ; пер. с англ. С. Зенкина. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 179 с.

7. Лоренц К. Оборотная сторона зеркала/ К. Лоренц ; пер. с нем. А. В. Гладкий – М. : Республика, 1998. – 393 с.

8. Жирар Р. Насилие и священное/ Р. Жирар ; пер. с франц. Г. Дашевский. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 400 с.

9. Палья К. Личины сексуальности/ К. Палья ; пер. с англ. – Екатеринбург: У–Фактория, 2006. – 880 с.

10. Рикер П. О торжестве языка над насилием. Герменевтический подход к философии права/ П. Рикер // Вопросы философии. – № 4, 1996. – С. 27–36.

11. Рикер П. Память, история, забвение/ П. Рикер ; пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.

12. Пинкер С. Языковой инстинкт/ С. Пинкер ; пер. с англ. Е. Панина // Логос. – № 8, 1999. – С. 32–57.

13. Янкелевич Вл. Ирония. Прощение/ Вл. Янкелевич ; пер. с франц. – М.: Республика, 2004. – 335 с.

14. Derrida J. On Cosmopolitanism and Forgiveness. – New York : Routledge, 2001. – 326 p.

15. Girard R. Things Hidden Since the Foundation of the World/ trasl. S. Bann, M. Metteer. – London: Continuum, 2003. – 469 p.
16. Pinker S. A History of Violence// The New Republic, – №3, 2007. – P. 34–45.

Галёна Е.А. «Событие без свидетелей»: язык и насилие после Шоа

Проведен анализ взаимосвязи языка и насилия. Показано, что в современной европейской культуре слово о насилии принадлежит жертве, что обусловлено спецификой нарратива иудео–христианских писаний. Феномен насилия описывается как ситуация безмолвия, порождающего речь и свидетельство. Прослеживаются историческая зависимость языка от насилия в этологической, когнитивной и культурных перспективах. В связи с этим демонстрируются проблематичность таких процедур как прощение и свидетельство.

Ключевые слова: *язык, насилие, свидетельство, прощение, лингвистический детерминизм, прозрачность зла.*

Galyona, E.A. The «Event Without Witnesses»: Language and Violence after the Shoah

The relationship of language and violence is analyzed. It is shown that in the modern European culture the word about violence belongs to the victim because of the Judeo–Christian scriptures specifics. The phenomenon of violence is described as a situation of silence that generates speech and testimony. The historical dependence of language on violence is been traced in ethological, cognitive and cultural perspectives. In this regard it is demonstrated the difficulty of procedures such as forgiveness and a witness.

Key words: *language, violence, witness, forgiveness, linguistic determinism, the transparency of evil.*

УДК 316.722 (450) «178/188» (045)

Сабадаш Ю.С.

Гуманістичні виміри епохи Рисорджимето: політика

Розглядаються гуманістичні ідеї в культурі Італії епохи Рисорджименто. Доводиться, що в зазначений період політика стала душею національного життя і проникла в усі галузі культури, ставши «полум'яною пристрастю» італійців; сформувався новий тип особистості, наділеної сильними політичними емоціями; виникло принципово нове поняття про патріотизм як почуття глибоко особисте, яке визначає характер сучасного італійця.

Ключові слова: *гуманізм, патріотизм, національно-визвольний рух, епоха Рисорджименто*

Італійську культуру періоду 1790-1870 років зазвичай називають культурою Рисорджименто (італ. – відродження), маючи на увазі національно-визвольний рух, що зародився в 1780-х роках і привів у 1870 році до об'єднання Італії. Цей рух дав назву цілій епосі італійської історії. Рисорджименто, як демократичний рух, пожвавилося після Великої французької революції 1789 року. Його перший етап (1789-1830) припав на час наполеонівського панування і Реставрації; другий – на час (1830-1848), коли здійснилися революції в кількох італійських державах; третій, заключний (1848-1870) характеризувався прилученням до визвольного процесу широких народних мас і завершився створенням незалежної єдиної Італії.

Однією з найостанніших робіт, яка ґрунтовно розкриває епоху Рисорджименто, є монографія «Рисорджименто. Історія Італії», яка вийшла друком у 2007 році в Італії під експертним керівництвом Альберто Марії Банті та Пола Гінзбурга і входить до 22 тому серії «Історія Італії» [1], котру випускає видавництво «Енауді». У роботі зазначається, що Рисорджименто в Італії по суті було явищем суто культурним та інтелектуальним, але саме воно призвело до утвердження конституції єдиної національної держави. Рисорджименто об'єднало різні протиборчі сили, Банті та Гінзбург пояснюють це об'єднання через основоположні рисорджиментальні поняття, що символізували дух тогочасного руху: честь, любов, чесноти, жертовність – вони, на думку дослідників, і стали об'єднавчою силою цього феномена. У вступному розділі дослідження автори зазначили: «Мета нашої роботи полягає в тому, щоб відтворити культуру Рисорджименто, простежити спосіб мислення, відчуття, емоції, долі чоловіків і жінок, що брали участь в процесі рисорджименто [1,с.5]». Автори дослідження стверджують, що італійське Рисорджименто

спровокувало глибоку культурну революцію, яка надихнула італійців до національного єднання.

До кінця XVIII ст. Італія залишалася роздрібненою і відсталою країною з феодальним укладом. Впродовж трьох сторіч тут панували іноземці. З дев'ятьох італійських держав тільки Сардинське королівство (П'ємонт) залишалося незалежним. Економічно більш розвинена Північ опинилася під владою Австрії, аграрний Південь належав неаполітанському королю з династії Бурбонів. Центр Італії і Папська область формально вважалися незалежними, але практично теж підпорядковувалися Австрії. Римський Папа зосередив у своїх руках і світську владу, тому саме в папській області поліцейський режим був особливо жорсткий, існувала найсуворіша цензура.

Головним завданням Рисорджименто стала ліквідація віджилого феодального ладу, позаяк назріла потреба покінчити з державною роздрібненістю та іноземним утиском. Тому Рисорджименто набуло характеру національної й соціальної революції та виявилося таким затяжним.

У розвитку загальнонаціонального демократичного руху видатну роль відіграв Джузеппе Мадзіні (1805-1872). Так, сучасний український науковець М.Варварцев стверджує, що «головний ідейний натхненник і організатор боротьби за створення єдиної, демократичної держави свого народу Дж.Мадзіні заслужив від сучасників і нащадків характеристику апостола італійської незалежності. Разом з тим, не буде перебільшенням назвати його предтечею нової Європи, будителем і поборником свободи всіх її народів» [2,с.47]. Дж.Мадзіні створив у 1831 році таємну організацію «Молода Італія», яка мала за мету вигнання австрійців і створення єдиної італійської республіки. Засуджуючи змовницьку тактику карбонаріїв, прихильники Мадзіні основну силу визвольної боротьби вбачали в народних масах.

Республіканські ідеали національно-визвольного руху привертали все більшу кількість прихильників. У 1848-1849 роках революційні виступи поширилися на всі терени Італії, але вони закінчилися трагічно – повсталі були розгромлені, і Австрія відновила свою владу в Північній і Центральній Італії; тільки П'ємонт зберіг незалежність, хоча його королю Віктору Еммануїлу I довелося ввести конституцію; прем'єр-міністром став Каміло Бензо Кавур (1810-1861), який очолив ліберально-монархічну партію і помірковано-ліберальне крило національного руху. Кавур проводив політику об'єднання Італії «зверху», в ім'я збереження монархії.

У 1850-1860 роках визвольний рух стає загальнонаціональним. Його очолив Джузеппе Гарібальді (1807-1882), який керував збройною боротьбою італійських патріотів, яка зробила вирішальний внесок у створення єдиної і незалежної Італії.

Рисорджименто як національно-визвольний рух гуманістичного спрямування поставило перед італійською культурою низку проблем. Культура відігравала винятково важливу роль у справі забезпечення гуманістичних, мистецьких, патріотичних та естетичних потреб італійської національної спільноти. У цьому полягала одна з характерних рис національно-історичного розвитку Італії. В. Шишмарьов так відзначив цей унікальний момент: «Італійське мистецтво, література, наука та літературна мова і явилися для італійця тою «великою вітчизною», яка замінила йому все, чого бракувало в житті. Культурна спайка італійців тривалий час була єдино можливою формою об'єднання народу. Це було об'єднання в ідеальному плані» [3,с.6]. Видатні італійські просвітителі XVIII ст. – Дж.Паріні, В.Альф'є-рі, К.Гольдоні – своєю боротьбою за нові політичні, філософські та моральні

ідеали сприяли формуванню національної самосвідомості і таким чином будували ідеологічний підмурок Рисорджименто.

На початку XIX ст. італійські діячі культури, поділяючи переважно просвітительські погляди на роль мистецтва в житті суспільства, вбачали в культурі, мистецтві та літературі ефективний засіб впливу на суспільну свідомість. У той же час йшли запеклі суперечки про те, яким має бути мистецтво, покликане сформувати національну самосвідомість і здійснити національне відродження. Оформилися дві полярні точки зору: прихильники однієї з них стверджували, що національні завдання допоможе вирішити культура, яка зберігає вірність традиціям класицизму, а їхні супротивники заявляли, що необхідна культура, яка утверджує сучасні ідеали, тісно пов'язані з національними особливостями, правдива і вільна за формою. В такій ситуації й формується романтизм – пануючий напрямок в італійській культурі першої половини XIX ст.

Філософська думка Італії епохи Рисорджименто відіграла важливу роль у розробленні нових естетичних і літературних теорій, не позбавлених гуманістичного спрямування, романтична естетика в Італії формувалася, засвоюючи закордонні новітні філософські та літературні ідеї й теорії. В той же час вона була тісно пов'язана з національною філософією та естетичною традицією.

Подібно романтизмові в інших європейських країнах італійський романтизм спирався на німецьку філософію об'єктивного ідеалізму, створену Гегелем і Шеллінгом. Романтики сприйняли від них насамперед натурфілософію, так звану філософію тотожності. В дусі об'єктивного ідеалізму вона розглядала світобудову як саморозвиток Абсолюту або Духа.

У роботах видатних філософів цього періоду – Вінченцо Джоберті, Чеза-ре Бальбо, Массимо Д'Адзельо, Джузеппе Мадзіні – мова йшла про найближ-че майбутнє Італії та її народу.

На сторінках «Кончильяторе» – у статтях талановитого літературного критика Эрмеса Вісконті, поета Джованні Берше, філософа Д.-Д. Романьозі і драматурга, редактора журналу Сільвіо Пелліко – були вперше сформульовані найважливіші мистецтвознавчі та естетичні ідеї епохи Рисорджименто.

У роки реакції, яка наступила після Віденського конгресу (1815), «Кончильяторе» сприяв духовному відродженню Італії. Ентузіасти «Кончильяторе» прагнули залучити Італію до загальноєвропейського культурного руху, подолати її замкнутість і відсталість. Проте вони не відривалися від рідного ґрунту і при розв'язанні будь-яких проблем завжди мали на увазі головну мету своєї політичної і літературної діяльності – долю батьківщини, яку вони мріяли змінити на краще.

Вісконті, Пелліко, Романьозі були переконані в тому, що духовне відродження Італії можливе тільки за умов її політичного відродження. Звідси вони зробили висновок про необхідність безпосереднього зв'язку культурної, громадянської і політичної діяльності. Такої самої точки зору дотримувався і Алессандро Мандзоні, який формально не входив до складу редакції журналу, але був однодумцем ентузіастів «Кончильяторе». Висунута ними думка про нерозривний зв'язок літературної справи і громадянської стала однією з провідних ідей століття.

Головним завданням літератури і мистецтва італійські романтики вважали виховання національної свідомості, тому визначили нову літературу перш за все як «літературу дійсності», наполегливо підкреслюючи необхідність правдивого віддзеркалення життя в творах літератури і мистецтва.

Виражаючи загальний погляд прихильників «Кончильяторе» на національне мистецтво, Пелліко в статті «Театр Марі Жозефа Шеньє» писав, що національним є лише той твір, який пройнятий любов'ю до батьківщини і слугує її благу. Вперше в Італії цю точку зору проголосив і відстоював в численних критичних статтях Д.Берше, який підкреслював, що література повинна звертатися до всієї нації, а не до замкнутих гуртків «вибраних», і брати з історії те, що може бути близьке, зрозуміле і повчальне для більшості сучасників-італійців. Берше, Вісконті та Мандзоні висловлювали думку про те, що мета письменника – у віддзеркаленні і осмисленні долі свого народу, і в умінні правильно виявити в дійсності та актуалізувати в літературі найважливіші проблеми народного життя.

В галузі мистецтва та естетики заслуговують на увагу ідеї та роботи вождя італійського національно-визвольного руху Джузеппе Мадзіні. Питання мистецтва і література були лише одним з багатьох аспектів його політичної діяльності, але він ставився до них надзвичайно серйозно і хотів бачити мистецтво та літературу заснованими на «вищому колективному принципі загальної правди», яку письменник повинен виражати через свої ідеали. Цю «загальну правду» Мадзіні розглядав у трьох аспектах: як правду історичну (факти, реальність), моральну (ідейний сенс) і абсолютну (абстрактна філософська ідея), яка веде до бога, при цьому правду моральну, а тим більше правду абсолютну він ставив вище за реальну правду фактів. Згідно з його концепцією центральними образами мистецьких творів повинні стати ідеальні герої, які могли б служити для сучасників прикладом мужності і відданості революційному ідеалу.

Франческо де Санктіс писав, що Мадзіні завжди відчував себе оратором і педагогом; на новому етапі національно-визвольного руху він підтримав і розвинув ідеї «Кончильяторе» та постулати А. Мандзоні про суспільно-політичну роль літератури і мистецтва. Але Мандзоні по суті виступив проти основного положення теоретичної програми своїх попередників щодо необхідності правдивого віддзеркалення дійсності, протиставивши йому ідеалістичну теорію про правду як ідеал автора і про героя як символ авторської ідеї. Під глибоким впливом естетики «Кончильяторе» та Мандзоні, з одного боку, естетики та ідей Мадзіні – з іншого, і відбувався розвиток італійської культури та мистецтва аж до 70-х років XIX ст.

Однією з основних відмінностей італійського мистецтва була відповідність його розвитку основним історичним етапам національно-визвольного руху.

У роки революційних змін, викликаних в Італії Великою Французькою революцією 1789 року, еру італійського мистецтва Рисорджименто відкрили постановки «трагедій свободи» Вітторіо Альф'єрі (1749-1803).

У 1796 році в Мілані на честь святкування п'ятиліття Французької республіки була поставлена одна з кращих трагедій Альф'єрі – «Віргінія». Глядачі, наелектризовані політичним напруженням спектаклю, в антрактах давали вихід почуттям, танцюючи в партері «Карманьйолу».

«Трагедії Альф'єрі, стверджують автори «Історії Італії», стали знаменом щойно народжуваних італійських республік та впливали на свідомість національного характеру італійців» [4,с. 496]. Вони будили в них, за виразом Стендаля, «бажання стати нацією», відповідали відчуттю неспокою за долю батьківщини кожного нового покоління італійських патріотів, які черпали в творах поета сили для самовідданої боротьби.

У середині XIX ст. в Італії завоювала авторитет філософія Вінченцо Джоберті (1801-1852), згідно з якою наукове пізнання світу невіддільне

від віри і морального розвитку. У книзі «Про моральну і громадянську першість італійців» (1843) Джоберті доводив переваги духовно розвиненої нації: основою морального розвитку італійців він вважав не лише католицизм, але й древню культуру. Філософія Джоберті виховувала у його співвітчизників патріотизм і національну гордість, внаслідок чого він завоював широку читацьку аудиторію і був ідеологом ліберально-католицького крила в Рисорджименто.

У 50-70-ті роки в Неаполі виникає філософська школа неогегельянців, щоправда, неоднорідна за своїм складом: ліві гегельянці сприйняли найцінніше у вченні німецького філософа – його діалектику. А.Бертрандо (1817-1883), Сільвіо Спавента (1822-1883) та Франческо Де Санктіс (1817-1883) намагалися поширювати ідеї Гегеля на всі сфери знання, вбачаючи в його вченні засіб громадського та морального відродження Італії.

Розквіт і зрілість Де Санктіса-літературознавця припадає на 60-70-ті роки, коли він пише «Критичні нариси» (1866) та «Критичні нариси про Петрарку» (1869). Кращим його твором стала «Історія італійської літератури» (1870) [5], в якій літературний розвиток розглядається як закономірний процес, що відбувається діалектично. У цьому полягала суть його історичного принципу дослідження літератури. Історія італійської літератури в Де Санктіса – відбиток національної історії, побаченої ним у боротьбі суспільних сил епохи. Він прагнув вивчати своєрідність історичних умов, тогочасну суспільну й наукову думку, враховуючи всі напрямки і школи. Все це надало його роботам про італійських письменників минулого і сучасності масштабності та глибини дослідження.

Естетика італійського романтизму формувалася в умовах напруженої ідеологічної боротьби. Спочатку полеміка йшла між прихильниками класицизму і романтиками – прихильниками оновлення в мистецтві і літературі. Але вже незабаром романтичний рух набув політичного змісту – романтики не тільки пропагували передові суспільні та художні ідеї, а й подавали приклад практичних дій – багато хто з них примкнув до карбонаризму, до «Молодої Італії». Їхня літературна діяльність теж була підпорядкована завданням національно-визвольної боротьби: ставши рухом літературним і політичним, італійський романтизм у своєму становленні значною мірою повторив основні її етапи.

Резюмуючи, можна стверджувати, що ранній романтизм 1816-1830-х років безперечно пов'язаний з карбонаризмом, особливо з огляду на те, що романтики виробляють нові естетичні погляди, виступаючи з маніфестами; видають газету «Кончільяторе» («Примиритель»); створюють романтичні трагедії, історичні поеми і романи на матеріалі національного минулого.

Суттєвих відмінностей набув, на нашу думку, другий період в італійському романтичному русі (1830-1840), коли в Рисорджименто оформилися два крила: революційно-демократичне і поміркованоліберальне. В романтизмі помітно посилюється політичний аспект, утворюється дві течії різної політичної і естетичної орієнтації.

На третьому етапі (1849-1870) починається завершальна фаза Рисорджименто, тобто романтизм поступово втрачає свої позиції і його змінюють нові, реалістичні тенденції.

Найхарактернішою ознакою культури епохи Рисорджименто був вплив політики і художньої культури на пробудження національної свідомості. У ці роки політика стала душею національного життя і проникла в усі галузі культури; політика стала «полум'яною пристрастю» італійців. Сформувався новий тип особистості, наділеної сильними політичними

емоціями; виникло принципово нове поняття про патріотизм як почуття глибоко особисте, яке визначає характер і сучасного італійця. Італійське мистецтво цієї доби з честю виконало високу національно-патріотичну місію, відігравши важливу роль у тому складному історичному процесі, коли, за словами А. Грамі, народжувався «народ-нація».

Глибокий гуманізм епохи Рисорджименто полягає й в тому, що вона виховала мужніх борців, здатних на героїзм, жертви та тривалу боротьбу за об'єднання батьківщини. Головними ідеологічними акцентами Рисорджименто були поняття нації як вагомого морального чинника та ідея вільної і непорушної співдружності людей, об'єднаних спільним минулим і непереможним прагненням національної незалежності, а шедеври, створені італійським мистецтвом в епоху Рисорджименто, увійшли до скарбниці світової культури і продовжують збагачувати почуття і думки людей усіх країн.

Список використаних джерел

1. Storia d'Italia. Annali. Vol.22: Il Risorgimento. – Enaudi. – 2007. – 883 p.

2. Варварцев М. М. Захід та слов'янство у політичній спадщині Джузеппе Мадзіні / М. М. Варварцев // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 46-60.

3. История итальянской литературы XIX-XX веков : учеб. пособие для студ. филол. фак-тов вузов / И.П.Володина и др. – М.: Высш. шк., 1990. – 286 с.

4. История Италии : [в 3 т.]. / ред. С.Д.Сказкин, Л. А. Котельникова, В. И. Рутенбург. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 608 с.

5. Де Санктис Ф. История итальянской литературы : в 2 т. / Ф.деСанктис ; [пер. с итал.; под ред. Д.Е.Михальчи]. – М. : Изд-во иностранной лит., 1963. – Т.I. – 1963. – 536 с.

5. Де Санктис Ф. История итальянской литературы : в 2 т. / Ф.деСанктис ; [пер. с итал.; под ред. Д.Е.Михальчи]. – М.: Изд-во иностранной лит., 1963. – Т.II. – 1964. – 648 с.

Сабадаш Ю.С. Гуманистические идеи эпохи Рисорджименто: политика

Рассматриваются гуманистические идеи в культуре Италии эпохи Рисорджименто. Доказывается, що в данный период политика стала душой национальной жизни и проникла во все отрасли культуры, ставь «пламенным пристрастием» итальянцев; сформировался новый тип личности, наделенной сильными политическими эмоциями; возникло принципиально новое понятие патриотизма как чувство глубоко личное, которое отределяет характер современного итальянца.

Ключевые слова: *гуманизм, патриотизм, национально-освободительное движение, эпоха Рисорджименто.*

Sabadash, J.S. Humanistic aspects of the Risorgimento epoch: politics

Humanistic ideas in the culture of Italy in the Risorgimento Epoch deals. It is proved that in that period politics was the soul of national life and had entered into all fields of culture, becoming a «fiery passion» of Italians. It is determined that a new type of person, with strong political emotions, was formed and that it was appeared a fundamentally new concept of patriotism as a deeply personal sense that describes a character of a modern Italian.

Key words: *humanism, patriotism, national liberation movement, Risorgimento Epoch.*

УДК 1(091):141.32:165.242.1

Яцик С.П.

Феномен «турботи» як фундаментальна основа самопізнання у філософській спадщині М. Гайдеггера

Розглядається феномен «турботи» як фундаментальне філософське явище у історико-філософському контексті, в екзистенціальному прояві буття людини, її здатність виходу на вищі ціннісні рівні через невичерпні можливості власного «Я».

Ключові слова: *повсякденне буття людини, самосвідомість, самопізнання, феномен «турботи»*

Пізнання власного «Я» хвилювало філософів протягом всієї історії людства, однак єдиного сталого механізму самопізнання філософська парадигма не напрацювала. Однозначно можна стверджувати, що процес сприйняття власного «Я» повинен реалізовуватися людиною на певній онтологічній основі, адже цінність особистості зосереджена не лише у власній суб'єктивності, а й у зовнішніх проявах власного «Я» – у його вчинках, діях та виборі, прийнятті відповідальності тощо.

Категоріальний аналіз некласичної концепції буття людини представлений ґрунтовними дослідженнями таких зарубіжних філософів: М.Бубера, Л.Бінсвангера, М.Гайдеггера, А.Гелена, Е.Муньє, Ж.П.Сартра, Е.Фромма, К.Ясперса, К.Г.Юнга, а також вітчизняних – А.Бичко, І.Бичка, А.Лоя, П.Сауха, Н.Хамітова, С.Шевцова, В.инкарука, В.Ярошовця та інших. Відштовхуючись від даних наукових досліджень, необхідно проаналізувати сучасну онтологічну ситуацію, адже людина була і є найунікальнішою серед всього іншого сущого, тому що її існування – це проблема для її власного «Я».

«Я» поставлене перед необхідністю самотужки вибирати життєві прерогативи і визначати ієрархію цінностей, попередньо піддавши їх власній критичній переоцінці, і, переконавшись в їхній істинності, надалі чинити згідно з ними [1,с.298]. З метою диференціації існування людини від іншого сущого, М.Гайдеггер дав такому типу сущого назву «присутність» – «Dasein»[6,с.7], що у перекладі з німецької мови буквально означає «ось-буття».

Власне «Я» людини зажди включено у присутність, тому Dasein – це не просто єдність присутності та «Я», а це одночасно і навколишній світ, у якому людина завжди перебуває і з якого ідентифікує власне «Я» [3,с.32]. Людина як присутність, в першу чергу, повинна усвідомити себе, що дасть можливість зрозуміти своє життя, своє власне Я, свою екзистенцію.

Однак М.Гайдеггер цікавить нас не з точки зору пошуку унікальної людської екзистенції, а з позиції філософського дослідження онтологічних основ для самопізнання. Ми виходимо із припущення, що особистісне буття людини має особливе аксіологічне значення для «Я», адже існування як первинна, початкова умова світу обов'язково повинна пронизувати весь устрій людського життя. У зв'язку з цим, у новітній західній філософії можна виділити дві різні напрямки думки: перший – епістемологічний, що тісно пов'язаний із традиціями емпіризму та раціоналізму, пролягав через різні раціоналістичні напрямки, найважливішим з яких були логічний позитивізм, прагматизм, аналітична філософія; другий – метафізичний, пов'язаний із пошуками нової онтології, що відображає необхідність становлення сучасної філософської свідомості.

Можемо констатувати, що навіть у періоди розквіту логічного позитивізму та аналітичної філософії, філософська думка постійно відчувала потребу у метафізиці як цілісній теорії про основні принципи буття. Таку філософську концепцію буття розробляв М.Гайдеггер.

На думку філософа, всі люди занурені у повсякденне буття. Повсякденність є результатом реалізації волі до самозбереження і волі до продовження роду. Його можна охарактеризувати як підкореність Іншому та іншим, невизначеність власного шляху та небажання вибору. Це насолода несвободою, відсутністю відповідальності, що опускає людину до рівня об'єкту [5,с.33]. У буденному бутті можна виявляти величезну зовнішню активність, яка завжди задана із-зовні, а не внутрішньо, від власного «Я». Це добре виразив М. Гайдеггер, який, називає буденність «заспокоєністю у невласному бутті» [6,с.111].

Така позиція дозволяє припустити, що будь-яка людина як присутність (Dasein) повністю сформована власною культурою, і, відповідно, глибоко вплетена у повсякдення. А оскільки суб'єктивне «Я» функціонує як частина соціуму, то саме людське суспільство визначає можливості пізнання власного «Я». Факт такого існування М.Гайдеггер називає «вкинутість» (die Geworfenheit) [6,с.147]. Не маючи контролю над «вкинутістю» свого соціального оточення, людина стає частиною культури, і вся поведінка індивіда буде продиктована цією культурою. Окремо слід наголосити, що індивідуальну культуру людини, її соціальне оточення, у яке вона вкинута, філософ називає «світом» [2,с.132].

Світ повсякденного визначається суспільним та соціальним співіснуванням, де людина втрачає власне «Я», набуває споживацької свідомості. М.Гайдеггер для характеристики такого поняття вживає термін «Das Man» [6,с.122], яке прийнято перекладати як «люди» або «безособова людина». У контексті нашого дослідження доречно буде вживати термін «люди».

Люди беруть на себе тягар повсякденного, яке підтримується соціумом через спеціальні канали: газети, радіо, телебачення, Інтернет тощо. Однак, люди починають розуміти індивідуальний світ тільки завдяки залученню до участі у соціальному контексті, у світі, що живе по певних звичаях, традиціях та нормах, хранителями і виразниками яких є невизначені люди або невизначено-безособова людина.

Зауважимо, що люди не є сукупністю самодостатніх суб'єктів, особистість не проявляється у якості власного «Я», а перетворюється у «одного-із». Таким чином, Dasein втрачає власну унікальність, свою самість. М.Гайдеггер відзначає: «Самість повсякденної присутності є людино-самість, яку слід відрізняти від власної узятої на себе самості».

Тому Dasein завжди «розсіяно в людях і повинно себе спершу знайти» [6,с.129].

Дане твердження означає, що особистість може надати значення власному «Я» лише вступаючи у відносини із людьми. Замість того, щоб прив'язуватися до пошуку суб'єктивної природи людини, Гайдеггер стверджував, що кожен індивід конституюється людьми [4,с.87], і тільки після цього індивід зможе стати самістю, Dasein або відкриє можливість для самопізнання.

М. Гайдеггер вважав, що соціальна практика, з якої складається світ присутності, ґрунтується на діяльності Das Man [7,с.213]. Саме люди є втіленням усього світу Dasein, а отже, і втіленням особистих можливостей своїх «Я».

Люди складають оточення, в якому індивід може і повинен діяти. Індивід крізь призму Das Man надає значення і зрозумілість не тільки існуванню власного «Я», а й навколишньому світу. Завдяки людям, ми навчаємося жити «по-людські», що у різних народів та національностей має дуже відмінне значення. Будь-які правила поведінки – це риси різних культур, що історично склалися.

Усі специфічні риси того або іншого світу окремо один від одного утворюють найзначнішу діяльність екзистенції власного «Я», – буття-в-світі. У свою чергу, буття-в-світі осмислюється через елементи взаємодії з людьми, що представляють та втілюють світ власного «Я».

Для індивіда у його конкретному вияві – бутті-в-світі – можливі три різні форми існування, які презентують підхід, позицію та відношення людини до світу.

Перша форма існування людини характеризується неусвідомленістю власної вкинутості у певне соціальне середовище, що ґрунтується на заздалегідь сформованих традиціях. Наприклад, досить часто у сім'ях, де дід та батько були військовими, народженому хлопчикові передбачають майбутнє у продовженні сімейної традиції. Показово, що жодним чином не враховуються такі чинники, як потреби, бажання, інтереси чи, навіть, схильність дитини до військової справи. Таку форму буття-в-світі присутності ми можемо назвати «незваженою» або «невирішеною». Індивід сліпо приймає екзистенцію, яку люди (у даному випадку – сім'я) запропонували йому. Людина може прожити життя і ніколи не поставити собі запитання про значення власного існування, так і не усвідомивши свою вкинутість.

Наступною формую існування присутності є усвідомлення, що вона живе не по своїй волі, а по приписам, продиктованих людьми, тобто суспільством. Такий індивід відчуває власну вкинутість, не бажає продовжувати жити невласним життям. Цей модус екзистенції носить назву «невласного».

Проілюструємо невласну форму існування «Я», продовживши попередній приклад: юнак, усвідомивши власну вкинутість у сімейні традиції, відмовився від військової кар'єри. Він здобуває юридичну освіту, стає адвокатом (адже, це популярна професія). Однак, з часом відчуває, що ця справа не його. Так цей індивід увійшов до «невласного» модусу екзистенції, він просто замінив одну дійсність, що диктувалася людьми, на іншу, яка по суті тотожна першій. Хоч ось-буття цієї людини увійшло до нового світу «юридичного», а всі вчинки так і залишилися орієнтовані на людей. Фактично, індивід змінив статус «одного-із» на інший. При цьому, форма

життя присутності залишається незмінною (продиктованою соціумом), хоч її світ та зміст діяльності змінилися.

Описані вище, два модуси екзистенції не можуть слугувати фундаментальною основою для експлікації самопізнання, адже вони презентують таку форму присутності буття-в-світі, де суб'єкт нівелюється.

Субстанціональна сутність буття-в-світі розкривається у ході аналізу власним «Я» самого себе [8,с.374]. Завдяки тому, що буття-в-світі зосереджує увагу на самому собі, стає можливим співвіднесення різнопланових взаємодій речей та людей для розпізнання перспективи формування свого власного життя. Таким чином, буття-в-світі здійснює постійне себе-проектування у вигляді накидання (entwerfend) спроможності екзистенції. Одночасно присутність знаходить себе у певній вкинутості, що не дозволяє у повній мірі здійснити себе-проект. Цей процес демонструє третій модус екзистенції присутності – власне буття-в-світі.

Ситуація потрапляння до цього модусу фундаментально відкривається людині лише на стадії поєднання Страху та Смерті, утворюючи новий стан – стан Жаху (Angst) [8,с.375]. Пояснення цих феноменів потребує експлікації поняття «страх» на основі буття людини, зокрема, тут-буття (Dasein).

На думку Гайдеггера, саме феномен страху є тим цілісним онтологічним фундаментом, крізь призму якого стає можливим розкрити цілісність буття Dasein [6,с.181].

Пошуку структурної цілісності буття-в-світі присвячено шосту главу першого розділу «Буття і час» Мартіна Гайдеггера. У цій праці показано, що людина усвідомлює потенцію втрати власного Буття, у результаті чого постає всеохоплюючий страх перед смертю, перед Ніщо.

М. Гайдеггер феноменологічно відмежовує страх від боязні, показуючи, що відмінність між цими поняттями в наступному: феномен боязні відчувається завжди по відношенню до світу або ост-буття Іншого. Тобто боязнь приходить з якогось певного «місця» у світі і вганяє людину у цей онтичний (психологічний) стан.

Страх же не викликаний ніяким жодним сущим у середині світу, він взагалі непредметний. Страх не являє собою деякий модус боязні, але боязнь завжди має своєю основою страх [7,с.299].

Таким чином, страх – це виявлення початкового непредметного горизонту світу, що лежить в основі всякого визначеного, предметного сущого в середині світу. Перебуваючи в стані страху людина розуміє відвертість самого світу, де будь-яке суще стає абсолютно незначним. І лише у цій завершеній незначущості будь-якого сущого і може розкриватися світ як такий. Страх розкриває цілісність буття-в-світі для особистості, яка усвідомила Страх.

Для М. Гайдеггера дуже важливо, щоб страх сприймався не як психологічний стан людини, а як принципово онтологічний феномен. Тому, що страх, крім своєї онтологічної непредметності, водночас є онтологічно конститутивним, здатним усамітнювати Dasein, розкриваючи для нього неминучу можливість перед лицем своєї самотності бути самим собою – «власну здатність бути у світі» [6,с.188].

М. Гайдеггер не намагається заглиблюватися у феномен страху, йому це не потрібно. Філософ прагне показати, що той індивід, який відчуває страх, – позитивно обирає себе самого, свою власну здатність бути. У такому випадку страх зриваючи для Dasein «завісу» предметного світу,

який заповнений певними сущими, відкриває первинну онтологічну основу самого Dasein – невизначений, непредметний горизонт світу як цілого. Страх вперше розкриває цілісність самого Dasein у його самотності, показуючи йому завжди існуючу здатність бути цілим.

Страх лише засвідчує буття Dasein як цілого, але при цьому він не здатний виразити цю цілісність саме як онтологічна єдність. Екзистенціально-онтологічну цілісність Dasein, тобто буття як буття цілого, на думку М.Гайдеггера, може виразити «Турбота» (Sorge). Турбота як зміст та мета Dasein має характер попереду-себе-буття (sich-vorweg-sein). Це «попереду-себе-буття» повинно прояснити особливу динаміку існування Dasein [6,с.192].

Від самого початку аналітики Dasein М.Гайдеггер говорить, що людське існування повинне інтерпретуватися як «Турбота» (Sorge) [6,с.57]. Онтологічна цілісність буття Dasein може бути розкрита через аналіз екзистенціально-онтологічного феномену «турботи». «Турбота» характеризує не сам факт екзистенції Dasein у тому або іншому модусі, а їх початкову онтологічна єдність.

Турбота включає три феноменальні елементи: по-перше, турботу про оточуюче суще (речі), оскільки Dasein в своєму існуванні постійно має справу з внутрісвітовим сущим (речами); по-друге, турботу про інших, позаяк у своїй повсякденності існування Dasein – це співіснування; і, по-третє, турботу про своє власне «Я», свою замість [4,с.81].

Таким чином, особистість існує як суще, яке «турбується», тим самим вказуючи на головну онтологічну проблему – проблему цілісності існування. З цієї точки зору, існування людини протиставляється реальності речі у тому, що предметне буття речі не володіє і ніколи не зможе оволодіти характером цілого, бо вона не здатна турбуватися про своє власне існування. М.Гайдеггер доводить, що Dasein відмінно від речі не тільки тим, що воно піклується, але, головним чином, тим, що воно і є «турбота» [7,с.98].

Зауважимо, що феномен «турботи» – це беззаперечно онтологічне ціле, яке характеризує будь-який «стан речей» у світі сущого. На основі турботи стає можливим істинне пізнання світу, що виражається у наступних аксіологічний виявах: повсякденне сприйняття навколишнього світу – цінне для світу людей (соціуму); емпіричне сприйняття об'єктів пізнання – цінне для світу науки; естетичне сприйняття творів мистецтва – цінне для світу культури; екзистенціальне сприйняття власного «Я» – цінне для світу особистості.

Тому, на нашу думку, феномен «турботи» недостатньо інтерпретувати виключно як теоретичне поняття філософії, адже «турбота» є онтологічним феноменом особливого роду, що має внутрішню структурою, яку неможливо редукувати до певного конкретного першоелемента. Турбота як онтологічна основа для самопізнання потребує більш детального та глибокого з'ясування власної суті, що дозволить презентувати буття-в-світі як власне цілісне буття людини.

Для цього нам необхідно більш глибоко дослідити феномен «Жаху» (Angst), який є поєднанням феноменів «страху» і «смерті». По суті, усвідомлення невідворотності смерті тісно пов'язано із відчуттям страху, адже страх вперше ставить перед Dasein питання про цілісність його буття саме тому, що Dasein постає перед лицем смерті (нехай, навіть і уявно). Так виникає жах як всеохоплююче-скрізпроникаюче-внітрішньоусвідомлене відчуття. Після цього Dasein має два шляхи виходу із ситуації, що склалася.

Перший, найлегший – це «падіння», яке відбувається внаслідок неможливості індивіда винести тягар усвідомлення. Людина відмовляється визнати ситуацію страху перед Ніщо і знову занурюється у світ людей, залишаючись у невласному модусі присутності. Другий шлях, що веде до «власної» форми існування людини, яка сприймає смерть як свою «чисту можливість – можливість бути самістю». Коли людина приймає і усвідомлює свою смертність, неминучість Ніщо, то вона в суто онтологічному значенні стає буттям-до-смерті [6,с.266].

До переходу у буття-до-смерті, Dasein існує як звичайне суще у світі, тобто воно існує у повсякденній невизначеності серед людей (Man), де можливо не знайти цілісності та значення власного існування. Слід наголосити, що оскільки у своєму повсякденному існуванні людина як Dasein розпорошена на екзистенціальні фрагменти, то отримання цілісності для такого Dasein рівнозначно його смерті. Смерть у цьому екзистенціальному значенні відрізняється від її біологічного значення, означаючи кінець звичного повсякдення. Екзистенціально усвідомлений факт кінця Dasein, показує його вихід за межі світу сущого, сущого, яке просто є наявним у світі. Таке постійне знаходження перед лицем смерті повертає Dasein у його власне існування, у його власну самість, у цілісне буття, у турботу.

Своєрідність сприйняття смерті полягає в тому, що наше повсякденне знання про неї не асоціюється з нашим власним «Я». Смерть як така може бути дана лише побічно, як смерть Іншого. У повсякденному житті кожний знає, що він коли-небудь помре, але якщо цей хто-небудь по суті ніхто особисто, то смерть – це «нічия смерть».

Буття-до-смерті означає існування людини у стані безперервного передбачення власної смерті, яке дозволяє виділити себе із безособистого, безпечного, захищеного, повсякденного перебування серед людей (Man).

Люди у повсякденні живуть «невласним» буттям, де смерть як подія чистої можливості перед лицем свого кінця, повністю виключена. Повсякденне існування Dasein – це постійне уникнення смерті як факту існування, що за словами М. Гайдеггера є втечею ось-буття від самого себе [7,с.298].

Отже, феномен «Турботи» розкривається завдяки аналізу двох площин буття: першою є повсякденність (Das Man), де людина як особистість розчинена у суспільстві; другою є присутність (Dasein), де людина, поставивши на перший план питання про значення власного буття, стає особистістю [9,с.82], яка здатна об'єктивно здійснювати акт самопізнання.

Таким чином, ми продемонстрували, що самопізнання людини М.Гайдеггер розглядав як процес пошуку та відображення сутності людського «Я» (при-сутність «Я») – Dasein. Філософ запропонував алгоритм екзистенціального сприйняття власного «Я», у якому людина одночасно є і суб'єктом пізнання, і об'єктом для пізнання. А онтологічною основою цього алгоритму виступає феномен «турботи» (Sorge), що завдяки Страху перед Ніщо, демонструє розірваність повсякденного буття людини, розкриває сутність людського «Я».

Список використаних джерел

1. Ігнатенко І.В. Радикальна реальність «Я» та усамітнення в філософському етосі Х.Ортеги-і-Гасета / І.В.Ігнатенко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 30. – С. 297–302.

2. Михайлов И. Ранний Хайдеггер : Между феноменологией и философией жизни / Игорь Михайлов. – М. : Прогресс-Традиция, 1999. – 284 с.

3. Пантелеева И. Герменевтические особенности идеостиля Мартина Хайдеггера : Монография / Ирина Пантелеева. – Донецк : Изд-во Донецкого нац. ун-та экономики и торговли им. М. Туган-Барановского, 2008. – 203 с.

4. Ставцев С. Введение в философию Мартина Хайдеггера. / Сергей Ставцев. – СПб. : Лань, 2000. – 192 с.

5. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. / Хамітов Н., Крилова С. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.

6. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – [Сост., пер. с нем. и комм. В.В. Бибихина]. / Мартин Хайдеггер. – СПб. : Наука, 2007. – 620 с.

7. Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени. / Мартин Хайдеггер. – Томск. : Изд-во «Водолей», 1998. – 384 с.

8. Хюбнер К. Религиозные аспекты экзистенциального анализа у Хайдеггера/ Курт Хюбнер // Разум и экзистенция : Анализ научных и вненаучных форм мышления. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 373–387.

9. Шевцов С. Метафизика и мифологика поэтического мышления (античность – современность: событийный диалог): Монография. / Сергей Шевцов. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. нац. ун-та, 2007. – 364 с.

Яцык С.П. Феномен «Заботы» как фундаментальное основание самопознания в философском наследии М. Хайдеггера

Рассматривается феномен «Заботы» как фундаментальное философское явление в историко-философском контексте, в экзистенциальном проявлении бытия человека, его способность выхода на высшие ценностные уровне через неисчерпаемые возможности собственного «Я».

Ключевые слова: *повседневное бытие человека, самосознание, самопознание, феномен «Заботы»*

Yatsik, S.P. The phenomenon of «Care» as the fundamental basis of self-consciousness in the philosophical heritage by Martin Heidegger

The observation of the phenomenon of «Care» as the fundamental philosophical phenomena in the history of philosophy and similarly in the existential display of the objective reality of a human being, and the ways of its assertion, as the ability of exit from itself on the top value levels, which present itself through inexhaustible possibilities of personal «I».

Key words: *objective reality of a human being, self-consciousness, self- cognition, the phenomenon of «Anxiety».*

УДК 316.343.3: 141.7

Бутченко Т.І.

Дороговкази розвитку конституційно-демократичного типу соціально-політичного проектування в сучасну добу

Здійснюється соціально-філософський аналіз шляхів розвитку конституційно–демократичного типу соціально-політичного проектування. Розкриваються засади проектування конституційно-демократичних перетворень – принципи наукової обґрунтованості, наступності, демократичного централізму, комплексності та ресурсної забезпеченості.

Ключові слова: *соціально-політичне проектування, конституційно-демократична модель, власність, громадянське суспільство, держава.*

Наприкінці 80–х – початку 90–х років минулого сторіччя раптове падіння авторитарних режимів у переважній більшості країн соціалістичного табору, що до того часу видавалися непохитними, надало певні підстави для ажіотажного піднесення віри в непереможність ідеалу правової та демократичної держави. Теза Ф. Фукуями щодо «завершення ідеологічної еволюції та універсалізації західної демократії як остаточної форми правління» [8,с.134–135], ствердження С. Гантингтоном настання «третьої глобальної хвилі демократизації» [10] та інші подібні висновки теоретиків випромінювали впевненість у світлу конституційно–демократичну перспективу сучасних суспільств. Але незабаром оптимістичні настрої почали затухати, змиваючись потужною контр–хвилею дедемократизації, яка нахлинула як на новостворені демократії, так і на усталені демократичні режими західних країн. Провідна проблема, з якою вони все більше зіштовхуються, полягає в деегалітаризації демократії, коли політична та громадянська суб'єктність широких верств населення розмивається, а натомість відбувається становлення особливого популістського типу елітарних суб'єктів, влада яких тримається на маніпулятивній експлуатації примітизованих споживчих інстинктів маси.

У більшості пострадянських країн, в тому числі і в Україні, ці загальносвітові кризові тенденції підсилюються внутрішніми суспільно–політичними негараздами. На цьому підґрунті виникає дуже сильна спокуса взагалі, тепер вже і на офіційно–ідеологічному рівні відмовитися від моделі конституційно–демократичного проектування та повернутися до авторитарних методів управління соціально–політичним розвитком.

Останні, демонструючи переваги оперативного ухвалення політичних рішень поза неефективної, а часто і просто декларативної демократичної «балаканини» можновладців, починають приваблювати як значну частину населення (так, згідно соціологічного моніторингу, проведеним Центром Разумкова 34,2 % українських громадян віддають перевагу «жорсткій владній вертикалі, що керується з одного центру» [11]), так і окремих теоретиків і частину політичної еліти (яскравий приклад захисту авторитаризму виявимо в багатотиражному виданні «Проект Росія», який за визнанням видавців «у лічені дні осені 2005 року був поширений у Кремлі, ФСБ, Генпрокуратурі, Генштабі та Державній Думі, ставши однією з найбільш обговорюваних книг у російських політичних колах») [7,с.4].

Крім того, авторитарне «звільнення» державної влади з–під впливу суспільства починає розглядатися як засіб попередження популістських потурань слабостям та примхам мас, ініціювання їх підйому на якісно новий рівень соціально–економічного та духовно–культурного добробуту. Зазначена точка зору, зокрема, лунає із самого ліберального табору, один із представників якого Фарід Закарія пише таке: – «Проте протягом останніх 50 років практично всі «історії успіху» в світі, що розвивається, відбувалися за ліберальних авторитарних режимів, чи–то на Тайвані, в Південній Кореї, Сінгапурі, Чилі або навіть у Китаї. Уряди, які зуміли зробити правильний вибір на користь довготермінових цілей, добивалися інтенсивного зростання економіки, а також підвищення рівня тривалості життя та освіченості населення. Важко уявити, що за допомогою демократії у «третьому світі» можна було б добитися таких же стійких темпів розвитку, які демонстрували перелічені країни [3,с.279]. Так, зокрема, Індія, що намагалася йти шляхами демократії, виявилася не в змозі займатися стратегічними перетвореннями переважно із–за того, що «її політики не хотіли заподіювати своїм виборцям незручностей, нехай і тимчасових» [3,с.279]. Тобто «ліберально–просвічений» авторитарний уряд інтерпретується тут в якості своєрідного засобу припинення порочного кола нескінченного взаємоперетворення соціальної анархії та хаосу в найгірші форми державно–політичного свавілля: «добрий цар» має жорсткою політикою, а, можливо, і силоміць підняти культуру і добробут співгромадян, тим самим, підготувавши їх до наступного демократичного транзиту.

У той же час уважне врахування історичного досвіду підводить до розуміння надзвичайної хиткості цієї позиції. Справді, можливі випадки, коли високий управлінсько–експертний індекс авторитарної еліти, відповідність її інтересів потребам суспільства створюють підґрунтя для прискореної мобілізації соціальної енергії на важливих ділянках соціально–політичного розвитку. Водночас, на нашу думку, зазначена тенденція не має стійкого характеру, оскільки рано чи пізно монологічна перспектива політичного цілепокладання, що випливає з інтересів правлячих груп, стає завузькою, обмежуючись намаганням утримання колись захоплених панівних політичних позицій і входячи в різкий антагонізм із динамічною багатоманітністю соціального світу. Бодай, у ситуації сьогоденної України затвердження авторитарної моделі радше за все буде означати консервацію наявної системи соціально–політичних відносин, за якої інтереси великого компрадорського (а через нього і глобального) капіталу мають першість, а становлення середніх верств та інститутів громадянського суспільства штучно гальмується.

Ураховуючи це, проблема вибору найкращої моделі соціально–політичного проектування, напевно, має ставитися по–іншому, а саме як пошук оптимальної міри сполучення зовнішнього організуючого впливу окремих політично–державних суб'єктів, з одного боку, та громадянської самоорганізації, з іншого. Себто має йтися про пошук міри авторитетності політичних суб'єктів, дотримання якої уникає встановлення політичного авторитаризму, та міри громадянсько–демократичної свободи суспільства, дотримання якої, своєю чергою, уникає її спотворення в безвладдя і хаос.

Звідси метою цієї статті є розкриття провідних шляхів зняття декларативності конституційно–демократичного типу соціально–політичного проектування. Досягнення цієї цілі зв'язуємо зі встановленням форм реалізації діалогічного потенціалу соціально–політичної проектної діяльності, де політично–проектна ініціатива окремих соціально–політичних суб'єктів виконує роль своєрідного ідейно–організаційного імпульсу, що мобілізує творчий і патріотичний потенціал широких мас, стимулює процес установлення та артикуляції групових і суспільних інтересів, дає поштовх конституюванню громадянських недержавних суб'єктів, здатних спрямовувати і корегувати процес проектно–конструктивного оформлення прогресивних тенденцій соціального розвитку. Цей загальний імператив соціально–значущого політичного цілепокладання може бути конкретизований за допомогою принципів наукової обґрунтованості, наступності, демократичного централізму, комплексності та ресурсної забезпеченості. В своїй сукупності, як нам видається, саме вони і відіграють роль тих дороговказів, слідування якими сприяє подальшому розвитку конституційно–демократичного типу соціально–політичного проектування.

Дотримання принципу наукової обґрунтованості, на наш погляд, пов'язано з розробкою теорії соціального прогресу як форми пізнання об'єктивних закономірностей відновлення діяльної єдності людини, суспільства та природи і, тим самим, філософсько–наукового вирішення проблеми соціального відчуження. Як така, вона утворює собою логіко–гносеологічну базу для синтезу прогнозно–дескриптивних і проектно–нормативних систем соціально–політичного знання. В цьому плані концепція демократичної, правової держави та конституційна інженерія повинні розглядатися в якості органічної частини теорії соціального прогресу, в якій проблема сполучення зовнішньої юридичної і внутрішньої соціальної свободи людини одержує максимально повну експлікацію. Звісно, як показує історія соціально–філософської думки [2], ідея соціального прогресу не уникає різноманітних порушень єдності об'єктивної та суб'єктивної діалектики, коли абсолютизація одного з аспектів суспільного розвитку веде до волюнтаристського возвеличення суб'єкта або, навпаки, до детерміністської впевненості в дію «залізних» об'єктивних законів поступу, що реалізуються незалежно від бажань та волі людей. Проте, здається, що поставлена на ґрунт системного підходу, вона все–таки долає ці небезпеки, відтворюючи нелінійний характер соціального прогресу.

Розробка теорії соціального прогресу забезпечує конституційно–демократичне проектування не лише пізнавально–прогнозними висновками, але і виступає джерелом належних аксіологічних, нормативно–ціннісних засад. У зв'язку з цим особливе значення належить науково–теоретичному визначенню критерію прогресивного розвитку суспільства. Аналіз досвіду розв'язання цієї проблеми доводить неправомірність спроб звести

цей критерій до показників покращення якоїсь однієї сфери соціального буття [1,с.109–110]. Віддаючи перевагу поступу духовності та свідомості, перебільшуємо реальні можливості їхнього носія – соціального суб'єкта та потрапляємо у пастку волюнтаризму. І, навпаки, зупиняючись на матеріальній сфері, опиняємося в обіймах економічного детермінізму, що недооцінює творчо–духовний потенціал соціальних суб'єктів. Тому приєднаємося до думки низки авторів, що встановлюють інтегративний критерій соціального прогресу у збільшенні свободи людини в розвитку нею своїх соціально значущих здібностей у всіх вимірах суспільної життєдіяльності [1,с.110].

Разом із тим постає завдання з попередження необґрунтованого видавання окремих і випадкових форм збільшення свободи людини за всезагальні, дотримання яких буцімто може гарантувати майбутній суспільно–політичний прогрес. Зменшення небезпеки теоретично–проектного волюнтаризму (прикладів чому у вітчизняній історії, на жаль, не бракує) забезпечується виконанням принципу наступності, який спрямовує проектувальника на відновлення взаємозв'язку соціально–політичного новаторства та традицій. Новизна запроектованих змін завжди має певний поріг, переступаючи який, вона ризикує відірватися від потреб та інтересів суспільства, показником чого є її нездатність укорінитися в ньому в якості традиції, вільно відтворюваної народними масами. Навіть більше в цьому випадку (наприклад, як це трапилося в часи перебудови), вона може стати каталізатором процесів із відчуження реформаторів від власного народу, викликавши розлом органічної якості соціальної матерії. «Наявність таких соціальних катаклізмів означає, що нові сили, які вдалися до побудови складних суспільних відносин, не зуміли достатньою мірою врахувати потенціальні можливості соціального середовища і необґрунтовано сподівалися на спонтанне вибухове зростання масової творчості та підтримки» [5,с.47].

Іншими словами, невміння забезпечити конструктивну міру відповідності між соціально–політичними інноваціями та усталеними формами життєдіяльності свідчить про те, що теоретичній і проектній думці бракує діалогічної відкритості суспільній волі та колективному практичному досвіду, закодованим у звичаях і традиціях. Звісно, некритичне перебільшення позитивної соціальної ролі традиційних форм, що ігнорує можливість їхнього окостеніння, зі свого боку, визначає спотворення проектно–конструктивного діалогу, коли тепер вже масова косність і інерційність набувають закритого, монологічного характеру, протиставляючись мінливості суспільно–історичної практики і творчій динамічності особистості дослідника та новатора. Під цим кутом зору нагальною проблемою теорії соціального прогресу та соціально–політичного проектування є критичний відбір тих історичних і сьогоденних традицій, відродження або підтримка яких будуть сприяти суспільному поступу.

Принцип демократичного централізму орієнтує на залучення якомога більш широких соціальних верств населення у процес формування та реалізації політичних цілей, вибірність суб'єктів нормативно–організаційного оформлення проектних ініціатив, забезпечення підзвітності цих суб'єктів суспільству та водночас збереження єдиного політичного центру, здатного під власну відповідальність упорядковувати діалогічно–демократичний процес політичного цілепокладання, дисциплінуючи

його учасників та забезпечуючи реалізацію загальнозначущих рішень. У такий спосіб, має забезпечуватися двобічна активна участь представників держави та громадянського суспільства у процесі соціально–політичного проектування, зв'язана з гарантуванням цивілізованого порядку інверсії суб'єктів громадянських рухів у політично–державних суб'єктів, відповідальних за реалізацію конституційно–демократичних проектів.

У загальносвітовому масштабі для суспільно–історичного розвитку виявляється характерними поступова демократизація та децентралізація політичної системи, спрямована на закріплення за органами центральної владою найбільш суттєвих повноважень в галузі стратегічного управління та делегування решти повноважень органам громадянської самоорганізації населення. Неодмінною умовою розгортання цих тенденцій є зміцнення культури колективних політичних дій, поширення цінностей соціальної співпраці та настроїв довіри. Ф.Фукуяма зазначає, що встановлення ліберальної держави залежить не просто від юридичних законів, але і від самообмеження індивідів, що її складають. «Якщо вони нетерпимі і не поважають один одного, їм виявиться потрібною сильна примусова держава, спроможна навести порядок. Якщо вони не можуть дійти до згоди відносно спільних цілей, їм буде потрібна держава, схильна до втручання в їхні справи і здатна забезпечити організацію, яку самостійно ці індивіди забезпечити не можуть. І, навпаки, «відмирання держави», про яке казав Маркс, мислимо лише в суспільстві з надзвичайно високим рівнем соціалізованості, де поведінка, обмежена тими або іншими нормами, мала би внутрішнє джерело, а не нав'язувалася ззовні» [9,с.581–582].

Філософ вважає, що участь держави у формуванні громадянського суспільства повинна обмежуватися лише створенням належних конституційних рамок та гарантуванням їх дотримання. Водночас він вже не має того оптимізму, який колись дозволив йому проголосити «завершення ідеологічного прогресу» та, визначаючи програму першочергових соціально–політичних дій, не уникає песимістичних тональностей. Зокрема, певні нотки розчарування в конструктивних можливостях відновлення ресурсів довіри в сучасному суспільстві відчуваються, коли мислитель порівнює соціальний капітал із «храповиком», «який легко йде в одну сторону і не йде в іншу: він може бути легко розтрачений діями уряду, але його вже не вдасться зібрати знов» [9,с.589]. Звідси випливає заклик щодо нагальної потреби під час реформ всіляко намагатися зберегти ті традиційні моделі колективних дій, що добре зарекомендували себе протягом тривалого історичного часу, сконцентрувавши в собі живильні токи соціальності та довіри. І водночас висловлюється зневіра в широкомасштабне соціальне проектування, в здатність держави шляхом системних соціальних перетворень сприяти народженню нових традицій громадянської та політичної участі (один із підрозділів роботи Ф. Фукуями так і називається «Після кінця соціальних проектів») [9,с.568].

Себто процес наповнення конституційно–демократичних форм відповідним громадянським змістом віддається на відкуп стихійним соціальним процесам, що можливо колись і виявляться спроможними подолати нескінченне порочне коло: «соціальний хаос – політична сваволя», що утворюється внаслідок слабкості громадянського суспільства. Видається, що зазначена позиція навіює вкрай песимістичні настрої, що тим більше підсилюються, якщо згадаємо українське суспільство, де за останні десятиріччя відбулося безпрецедентне розтринькання дорогоцінного капіталу

довіри та громадянськості, а процеси громадянської самоорганізації набули спотворених патронажно–клієнтальних і кримінально–мафіозних форм. За цих умов дотримання принципу демократичного централізму дуже сильно проблематизується, будучи пов'язане із реальними загрозами його олігархічно–авторитарних або охлократично–популістських порушень.

На нашу думку, вихід із цієї проблемної ситуації пов'язаний із переглядом міри соціально–значущої політичної активності держави. В контексті реалій українського суспільства вона може і зобов'язана формувати та реалізовувати позитивну соціальну політику, спрямовану на реалізацію конституційних приписів, наповнення їх конструктивним соціальним змістом. Відтак вона повинна опікуватися створенням належних соціально–громадянських умов для відновлення оптимального режиму дії взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів. Разом із тим, державно–політична воля, звісно, не може виступати в якості єдиного джерела громадянського порядку. Йдеться про складний соціально–політичний процес, в якому суб'єкти державної влади повинні виконати своєрідну підготовчу роботу з пробудження громадянської самосвідомості суспільства, формування у нього відповідних суб'єктних якостей. «Зміцнення суспільної довіри, формування соціального капіталу є завданням усього суспільства в цілому, його неможливо вирішити лише засобами державної політики. Водночас цілеспрямована політика сприяння розвитку громадянського суспільства може відіграти роль «точки зростання» у формуванні нової культури взаємодії між органами влади і громадськістю» [4,с.14].

Звідси проектно–новаторська ініціатива окремих державно–політичних сил не може цілковито підміняти собою суспільний рух із громадянської самоорганізації. Кишенькові громадсько–партійні об'єднання, створені під егідою олігархічних груп, або одержавлені профспілки – все це штучно спотворені форми громадянської самоорганізації, які дезорієнтують населення, знецінюючи в його очах саму ідею громадянської самодіяльності. Натомість предметом державно–проектного сприяння становленню громадянського суспільства має виступати творення потрібних для цього соціально–економічних, інституційних і нормативно–правових передумов. На сьогодні найбільший поступ досягнутий на останньому конституційно–інженерному напрямку у зв'язку з впровадженням законів і підзаконних нормативно–правових актів, що мають на меті встановлення особливого громадянсько–правового формату взаємин між громадянами та державою.

Між тим, на нашу думку, найголовніші структурні перетворення, що можуть сприяти становленню та розвитку громадянського суспільства в оптимальному режимі, ще не реалізовані. Видається, що головною перешкодою на шляху становлення і розвитку соціально–значущих форм громадянської самоорганізації населення є порушення офіційно задекларованих принципів забезпечення рівності прав всіх суб'єктів права власності та їх відповідальності перед суспільством (ст. 13 Конституції України). Якщо у радянські часи абсолютизувалося право державної власності, наслідком чого ставало етатистське спотворення громадянських інституцій та відповідне встановлення політичної монополії партійно–державної номенклатури, то тепер – право приватної власності, що, своєю чергою, зумовлює соціальну поляризацію суспільства, позбавляючи

переважну частину його членів ресурсів потрібних для реалізації своїх громадянських прав та визначаючи невиправдане зміцнення політичних позицій украй вузької олігархічної групи. І в першому і в другому випадках все це заважає дотриманню принципу демократичного централізму в процесі покладання та реалізації політичних цілей, а натомість створює сприятливі умови для вузькогрупового спотворення державних інтересів.

У той же час приватна власність може виступати важливою умовою досягнення високих цінностей громадянського суспільства та конституційно–демократичної держави. Зрештою вона утворює економічне підґрунтя для вільної самоорганізації соціальних суб'єктів, здатних брати активну паритетну участь у суспільно–політичних відносинах. Проте, як і будь–яка інша форма свободи, приватновласницька свобода соціального суб'єкта має свою міру, вихід за межі якої зумовлює відчуження людини у всіх сферах – економічній, політичній, громадянській і духовній. Для відновлення цієї соціально–значущої міри, напевно, слід врахувати досвід високорозвинених держав світу, де протягом ІІ половини ХХ ст. відбулася відмова як від догматичного освячення непорушності інституту приватної власності, так і від проектів його суцільної державної націоналізації. «Під «усуспільненням» тепер розуміється не ліквідація інституту приватної власності, а соціалізація окремих її повноважень (функцій) за допомогою встановлення державного контролю за розподілом доходів та ін.» – відзначає А.Г.Мисливченко [5]. У контексті України реалізація цієї настанови передбачає подальше будівництво цивілізованих ринкових відносин, де держава сумлінно контролює виконання умов приватизації, протидіє монополізації економіки, створює нормативно–організаційне підґрунтя для чесної конкуренції та гарантує соціальну відповідальність підприємців відповідно до розмірів тієї власності, яка належить кожному з них.

Крім формування належних соціально–економічних передумов, дотримання принципу демократичного централізму також передбачає створення організаційно–технічної інфраструктури, потрібної для забезпечення «зустрічі» державних і громадянських суб'єктів на всіх фазах соціально–політичного проектування, починаючи від розробки ідеї соціального прогресу та завершуючи нормативно–організаційним втіленням замислених перетворень. За цих умов теоретично–проектний процес повинний все більш і більш переростати рамки кабінетів академічного співтовариства та органів державної влади, максимально відкриваючись на зустріч багатоманітності сучасного суспільства. Виконання цього імперативу має закономірний характер, оскільки подолання відстані між соціальною теорією та практикою стає все менш під силу окремим найобдарованішим індивідуальним суб'єктам з огляду на неймовірне зростання нелінійної складності та динамічності суспільних процесів. Разом з цим уперше в історії виникає достатньо надійна інформаційно–комунікативна основа залучення широких мас до визначення привабливих, науково–обґрунтованих моделей соціального майбутнього та забезпечення системи «всезагального обліку і контролю» їх практичного втілення. У той же час реалізація нових можливостей має суперечливий характер та може оцінюватися неоднозначно.

На думку деяких філософів постмодерністської орієнтації, розвиток інформаційних мереж відіграє роль значущого підґрунтя для становлення особливого децентрованого соціального простору, де замість традиційної ієрархічної структури встановлюється, так звана, «ризома» – специфічна

будова суспільної системи, що являє собою «відкриту множину» елементів, в якій координація операцій і синхронізація результатів спільної діяльності досягаються поза участі центральних органів управління [6]. На наш погляд, децентралізуючий вплив сучасних інформаційних мереж тут перебільшується, забувається про те, що вони відіграють роль дійсно важливої, але все–таки однієї з матеріальних форм функціонування сучасного суспільства, в якому зберігається дія вертикально–ієрархічного принципу соціального управління. Принаймні дотепер можливість «цифрової», інформаційної нерівності не виключається і не лише внаслідок того, що сьогодні більша частина населення планети через різноманітні причини (як об'єктивні, так і суб'єктивні) все ще не є користувачами послуг глобальних інформаційних мереж, але і тому, що зберігаються можливості встановлення обмеженого режиму доступу до окремих ресурсів та розвиваються технології керування масовими інформаційними преференціями.

До того ж, до певної міри централізоване державне керівництво інформаційними мережами в інтересах суспільства виявляється конче необхідним. Адже у своїх крайніх проявах збільшувана інформаційна свобода трансформується у власне заперечення, спотворення та знецінення вільної громадянської самоорганізації населення. В цю мить сучасне інформаційне розмаїття може загубити своє смислове духовне ядро і насправді перетворитися в «ризоматичну» множину постмодерністів, наповнену фрагментарними образами, фіктивними повідомленнями, симулякрами та ідеологемами, руйнуючими духовно–ціннісні та соціальні зв'язки індивідів, їхнє суспільне та культурне коріння.

Розвиток інформаційних технологій яскраво висвітлює зростання ступеню взаємозалежності матеріально–технічного, соціально–політичного та духовно–ціннісного поступу суспільства. Відповідно збільшується потреба забезпечення своєчасної адаптації політико–правових форм до новітніх соціально–економічних та культурних змін, викликаних стрімкими технічними новаціями. Зі свого боку, все більше загострюється потреба в попередньому прораховуванні соціально–політичних і духовно–культурних наслідків тих або інших науково–технічних винаходів. За цих умов актуалізується принцип комплексності, що орієнтує на взаємоузгодження проектних перетворень у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Формою реалізації зазначеного імперативу може стати побудова «древа проектів». На нашу думку, вихідне логічне підґрунтя цієї конструктивної процедури утворює місія соціального прогресу – відтворення всебічно розвиненої людини, здатної вільно реалізовувати свій соціально–значущий потенціал у взаємодії з природним і соціальними світами. Наступним кроком стає визначення та обопільне узгодження стратегічних цілей, середньострокових і короткотермінових проектів, програм і планів науково–технічного, соціально–політичного та гуманітарного розвитку суспільства. Відтак розробка функціонально та конструктивно цілісного, завершеного та здійсненного конституційно–демократичного проекту повинна корелювати з завданнями розвитку всіх сфер соціального буття.

Із принципом комплексності тісно пов'язана настанова на ресурсну забезпеченість соціально–політичного проектування. Побудова «древа проектів» виявляється водночас методом розподілу в просторі та часі наявних економічних, організаційних, правових, політичних та духовно–інтелектуальних ресурсів, необхідних для практичного

здійснення замисленої моделі політичних трансформацій. Власне, невиконання принципу ресурсної забезпеченості є головним недоліком багатьох конституційно–демократичних ініціатив вітчизняних політичних і громадянських сил. Масштабний характер завдань, що нині стоять перед українським суспільством, може, навіть, створювати враження про принципову неможливість їх розв'язати за умов хронічного браку потрібних для цього засобів.

Можливим виходом може стати застосування стратегії пошуку в системі суспільних відносин тієї провідної ланки, перетворення якої здатні викликати ланцюговий ефект та запустити процес соціально–значущої трансформації всієї соціально–політичної системи. Відтак ресурсний потенціал реформ не повинний розпорошуватися, але цілеспрямовано зосереджуватися саме на цій порівняно вузькій ділянці. Виходячи з розуміння особливої ролі відносин власності для налагодження взаємозв'язку між громадянським суспільством і державою, напевно, їх оптимізація і складає ту ключову проблему, від вирішення якої залежить здатність забезпечити поступальний розвиток вітчизняного суспільства.

Підсумовуючи, відзначимо, що реалізація всіх вищеназваних принципів забезпечує формування діалогічно–демократичної моделі замислення соціально–політичних реформ. Відповідно до неї конституційно–демократичне проектування виявляється тривалим і суперечливим процесом, де дотримання діалогічних рамок є дуже тонкою операцією, проведення якої вимагає від всіх зацікавлених сторін, а, насамперед, від політиків–реформаторів зваженості і неквапливості, сполученої із системною і невпинною працею над освоєнням новітніх потреб та закономірних вимог поступального суспільного розвитку. Перспектива подальшого дослідження полягає в експлікації механізмів формування суб'єкта реалізації діалогічно–демократичної моделі політичного цілепокладання.

Список використаних джерел

1. Воловик В.І. Філософія історії / Віталій Іванович Воловик. – Запоріжжя: Вид–во ЗДІА, 1997. – 126 с.

2. Гошовський М. М. Ідея прогресу в соціальній філософії / М.Гошовський, І.Кучерявий. – К.: Вища шк., 1993. – 159 с.

3. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; [пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева]. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.

4. Експертна доповідь НІСД до Послання Президента України В. Януковича до Українського народу / керівник авторського колективу А.В.Ермолаев // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 2(15). – С. 5–82.

5. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації.: [В 2 т.] / [В.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко]. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 384 с.

6. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.

7. Проект Россия. – М.: Эсмо, 2008. – 384 с.

8. Фукуяма Ф. Конец истории? / Френсис Фукуяма // Вопросы философии, 1990. – №3. – С.134–143.

9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма; [пер. с англ. Д.Павловой, В.Кирющенко, М.Колпатина]. – М.: АСТ, 2008. – 730 с.

10. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.

11.«Яка модель побудови держави була б кращою для України?» Опитування соціологічної служби Центру Разумкова 31.05.2007 – 18.06.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=156

Бутченко Т.И. Направления развития конституционно–демократического типа социально–политического проектирования в современную эпоху

Проводится социально–философский анализ путей развития конституционно–демократического типа социально–политического проектирования в современную эпоху. Раскрываются предпосылки проектирования конституционно–демократических преобразований – принципы научной обоснованности, преемственности, демократического централизма, комплексности и ресурсной обеспеченности .

Ключевые слова: *социально–политическое проектирование, конституционно–демократическая модель, собственность, гражданское общество, государство*

Butchenko, T.I. The Constitutional Democratic Version of Social Political Projecting: the Ways of it's Development

The Constitutional Democratic Version of Social Political Projecting is analyzed in a social philosophical way, aiming to define its perspective forms in a modern epoch. The principles of scientist foundation, succession, democratic centralization, complexity, resource provision are discovered as projecting grounds of constitutional democratic transformations.

Key words: *socio–political planning, constitutional–democratic model, propert, civil society, state.*

УДК 141.7

Кудря І.Г.

Класична політекономія як методологічна апологія індивідуалізму і утилітаризму

Розкривається суть базової характеристики класичної політекономії – принципи індивідуалізму і утилітаризму. Даний напрямок соціально–економічної думки, був започаткований в середині XVIII ст. Класична політекономія включила економічний аспект у розуміння суспільства, у такий спосіб реструктурувала соціальну думку і розробила нове поняття вільного економічного суспільства.

Ключові слова: *радикальний індивідуалізм, невидима рука, утилітаризм, симпатія, класична політекономія*

Ідея природних прав людини відіграла фундаментальну роль у формуванні класичної політекономії. З часів Середньовіччя суспільний консенсус підтримувався базовими принципами – владою і вірою, які виправдовувалися існуванням бога. Класична політекономія ці принципи суспільного життя і їхнє метафізичне виправдання відкинула на користь природного егоїзму людини і принципів, що випливали з егоїстичної природи людини – індивідуалізму і утилітаризму.

Модель людини як егоїстичної істоти, керованої пристрастю наживи, була відповіддю на пошук нових форм суспільства. Т.Гоббс у своїй теорії людської природи, переконував, що егоїзм є найбільш потужним людським мотивом діяльності, саме тому, єдиний шлях для мирного існування суспільства, підкорення державі, яка обмежує природні людські інстинкти.

Підхід до суспільства Дж.Локка відрізнявся від підходу Т.Гоббса, оскільки у Дж.Локка не ідея свободи виступає мотивацією суспільного способу життя, а поняття власності. Категорія власності Дж.Локка розглядається як вихідне природне право людини, а не суспільна домовленість [3,с.85].

Б.Мандевіль деморалізував економіку, усунувши з сфери економіки етику [5,с.19], заклавши таким чином, основи радикального економічного індивідуалізму. Згідно радикальному індивідуалізму, людські чесноти і вади чітко розмежовуються в діяльності економічного суб'єкта. Кожний економічний суб'єкт діє згідно власної логіки і цінностям. Внаслідок однозначного розмежування приватної і публічної сфери, господарська діяльність керується лише одним принципом – звичайною користю. Нажива більше не була релевантною економічному життю, окрім як описове поняття людської мотивації багатства [6,с.54].

Б.Мандевіль стверджував, що людина реалізує власні індивідуальні інтереси без врахування соціального блага. Парадокс у тім, що поширення індивідуальних пороків (приватний аморалізм) призводить до суспільного блага і економічного процвітання, тоді як моральні чесноти до суспільної бідності і економічного занепаду. У філософсько–антропологічному сенсі, модель аморальної людської природи, була обґрунтована ідеєю самовизначення людини, її свободою волі.

Реалістичний у оцінці економічного життя, Б.Мандевіль досить песимістичний щодо можливості моральної трансформації людської природи. Д.Г'юм, навпаки, оптимістичний щодо моральної трансформації людської природи, через економіку. Д.Г'юм вірив, що економіка перетворить людські пороки в чесноти [6,с.57].

На відміну від радикально–індивідуалістичного бачення економіки, Д.Г'юм представляє більш широкий підхід до господарської діяльності. Згідно Д.Г'юму, приватний інтерес це універсальна пристрасть. Цей приватний інтерес у вузькому смислі – користь, а у широкому смислі – пристрасть. Пристрасті –основа людської діяльності, а їх зміна – результат історичного розвитку. Класичні ліберальні теоретики, включаючи Д.Г'юма, вважали користь морально припустимим і навіть бажаним мотивом у економічному контексті, як наприклад, в умовах ринку, доки законність прав інших індивідуумів не порушувалася. Д.Г'юм наполягав, що люди керуються у своїй діяльності поряд с власним інтересом, співчуттям (симпатію).

Якщо, мандевелізм стверджував, що економіка – це сфера поза моралю, тоД.Г'юм, підкреслював, що економіка культивує соціальні чесноти. На думку Д.Г'юма, економіка гуманізувала історію. Для Д.Г'юма, мораль повинна направляти і вгамовувати природні бажання, а не заперечувати їх. Д.Г'юм вбачав в економіці джерело суспільного блага [6,с.55]. Таким чином, шотландські теоретики комерційного суспільства, переглядають гобсівсько–мандевілівський підхід радикального індивідуалізму.

Д.Г'юм і А.Сміт уважали людську природу раціональною, отже керованою раціональними інтересами, а не ірраціональними пристрастями. Поняття власного інтересу було регулятором людської поведінки, а власність була основою суспільної свободи людини. Цей підхід у цілому був характерний для шотландського Просвітництва. А. Сміт продовжив траєкторію індивідуалізму. Для А.Сміта економічна свобода була не тільки умовою людського існування, але – природним правом людини. Класична школа політекономії ґрунтувалася на теорії природних прав і трудовій теорії власності. Основу багатства суспільства вона вбачала в поділі праці і обміні, на відміну від французьких фізіократів, для яких джерелом суспільного багатства була земля і меркантилізму, який вважав гроші абсолютною мірою багатства.

А.Сміт акцентував на максимальній економічній свободі індивідів і мінімальній владі держави. А.Сміт підкреслював, що поняття користі – не теоретична конструкція, а емпіричний факт досвіду. Користь – природний інстинкт людини. Взаємодія індивідуальних корисливих інтересів створює соціальний добробут, завдяки механізму ринку. А. Сміт, описує економіку як складну систему конкуренції індивідуальних інтересів. Динаміка їхньої взаємодії є ринковим процесом, що самоорганізується, фінальною стадією якого є рівновага між попитом і пропозицією.

А.Сміт з одного боку стверджував, як і Б.Мандевіль, що індивідуальна користь є основою економічної діяльності, з іншого боку він підкреслював взаємозалежність індивідів в комерційному суспільстві, оскільки переслідування власної вигоди створює взаємодію на основі обміну. А.Сміт розглядав поділ праці як головний фактор зростання комерційного суспільства.

Д.Г'юм і А.Сміт уникали безпосереднього морального схвалення користі, як виразу психологічного егоїзму, характерного для теорій Т.Гобса і Б.Мандевиля. Д.Г'юм і А.Сміт ввели у політекономію етичне поняття симпатії для обґрунтування економічної діяльності.

Цей підхід розглядав людину онтологічно моральною істотою. Симпатія дозволяє людині, співчувати стражданнями або брати участь у щасті інших. Поняття симпатії Д.Г'юма було морально–психологічним. Поняття симпатія у А.Сміта набуває рис суспільно–етичної категорії, яка обумовлює погоджену соціальну дію. Категорія симпатії обґрунтовувала обмін між суспільними акторами. На відміну від сентименталістської традиції, що наголошувала на колективне страждання, А.Сміт пояснював симпатію широким діапазоном соціальних почуттів. На основі поняття симпатії, згідно А.Сміту, розвилася духовна надбудова суспільства у вигляді – права, держави і моралі.

Симпатія була схемою розуміння інших. Версія симпатії А.Сміта антисентименталістська, це раціональний контроль почуттів, сприйняття інших через симпатію. Раціоналізація емоційних мотивів особистості направляла їх на суспільні результати. Нажива, один з семи головних гріхів в християнстві, через ринковий механізм, може обернутися суспільним благом. Відповідно раціональна діяльність розвивалася з нераціональних мотивацій. Симпатія створює динамічну систему комунікації, обмін почуттів. Невидима рука, що регулює економічні інтереси заради загального добра, незалежно від індивідуальних мотивів, еквівалент симпатії. Поняття симпатії А.Сміта виступає регулюючою ідеєю. Симпатія регулює економічну поведінку через контроль пристрастей, і тим самим запобігає антисоціальній поведінці. А.Сміт стверджував, що симпатія вкорінена в людській природі. Симпатія – це об'єктивна самосвідомість, сприйняття інтересів інших, з урахуванням власного інтересу. Симпатія покладена в основу моделі ліберальної толерантності.

Сентиментальне поняття симпатії розчиняє поняття користі в емоційній ідентифікації з іншими. Цей тип симпатії не відповідає вимогам ринкового суспільства. Емоційна симпатія нераціональна, не може бути засобом керування суспільством. Раціональна симпатія обґрунтовує ринок, емоційна симпатія ґрунтується на традиції. А.Сміт сприймав симпатію, як внутрішнє джерело ідентичності комерційного суспільства.

У А.Сміта доктрина симпатії стала основою суспільної гармонії. Основна мета А.Сміта при розробці власної етичної концепції була в тому, щоб реабілітувати моральні принципи, засуджені класичною мораллю, які б стали етичною основою комерційного суспільства. Доктрина симпатії А.Сміта є осереддям моральної філософії комерційного суспільства. Мораль для А.Сміта породжується суспільством, у результаті інтеракції. Симпатія – це здатність відчувати задоволення і біль інших, вона регулює пристрасті і генерує порядок. А.Сміт намагався обґрунтувати економічну етику капіталістичного суспільства, уникаючи радикального індивідуа-

лізму Б.Мандевіля, а також замінити християнську антиматеріалістичну доктрину, що була перешкодою економічного розвитку, системою, що поєднувала моральні основи існування і матеріальні потреби.

Мотивація економічної діяльності не зводить тільки до користі, але також містить добродійність і співчуття. Суспільне благо не є результатом приватних пороків, як стверджував Б.Мандевіль. Соціальне благо є похідним від індивідуальних інтересів, трансформованих соціалізацією і симпатією. Економічна діяльність відбувається в суспільстві і не може ґрунтуватися тільки на приватному інтересі.

Ця концепція акцентує перш за все на моральних чинниках, а не економічних, як це зроблено А.Смітом у його концепції економічної людини. Щоб зрозуміти концепцію економічної людини А.Сміта, потрібно зрозуміти його етичну теорію, тобто без «Теорії моральних відчуттів», «Багатство народів» не зрозуміти. А.Сміт стверджував, що якою б егоїстичною людина не була б, є етичні принципи в її природі, які змушують її бути зацікавленою в успіху інших. Для А.Сміта співчуття є основою соціальної і економічної діяльності. А.Сміт наголошує на моралі, як умові культивування суспільного багатства. Він розвиває доктрину морального обов'язку і шукає моральну основу суспільного життя в суспільному співчутті, а не в природному егоїзмі.

У роботі «Теорія моральних почуттів», А.Сміт писав, що симпатія провідна сила розвинутого суспільства. У його наступній роботі, «Багатство народів», користь вже стала первинним мотивом економічної діяльності. Можна розглядати ці дві роботи, як соціальну теорію комерційного суспільства. А.Сміт хотів поєднати економіку і мораль. Діяльність людини, мотивується як користю так і симпатією, але в складній ринковій економіці, користь переважає. А.Сміт засуджуючи необмежену наживу, акцентує на користі. Теорія комерційного суспільства А.Сміта убезпечує від гобсової ідеї війни всіх проти всіх. Для А.Сміта користь відігравала дистрибутивну роль у розподілі суспільних благ. Вона виступала практичним механізмом ринку у формі невидимої руки. Користь, заміняла дистрибутивну справедливість, призводила до задоволення потреб окремих індивідів і блага всього суспільства.

З однієї сторони принцип невидимої руки ринку, коли кожна людина дбає лише про свої інтереси, з іншої альтруїзм, симпатія і співробітництво. Тобто, невидима рука спрацьовує, коли індивіди, дбаючи про свої інтереси, дотримуються встановлених у суспільстві моральних правил.

Економічний лібералізм вирішував питання співвідношення індивідуальної і соціальної користі через поняття ринку. Перший варіант вирішення цієї проблеми запропонував Б.Мандевіль стверджуючи, що соціальність виникає із користі. Індивідуальна користь, а не соціальні чесноти, є рушієм суспільного розвитку.

Синтез психологічного принципу егоїзму з епістемологічним принципом індивідуалізму, відкривав шлях для розробки моделі індивідуалістичної утилітарної політекономії А.Сміта, яка стала джерелом класичної концептуалізації господарської діяльності.

Ринок був ефективним механізмом для спрямування природного егоїзму на благо суспільства. Підхід до людини, як мотивованою егоїзмом, здатної до усвідомлення своїх інтересів і раціонального обчислення найефективніших засобів для їх реалізації, наголошує, що суспільні від-

носини базуються на інституті ринкового обміну. Якщо зовнішня сила не втручається, щоб зруйнувати спонтанну користолюбну діяльність на ринку, то як наслідок, відбувається гармонізація інтересів всіх. Економічні суб'єкти представлені як діючі особи, керовані власними інтересами, чия продуктивна діяльність регулюється ринковою рівновагою [5,с.13]. Ідея невидимої руки репрезентувала ліберальне бачення соціального життя, наголошуючи на самодостатності сил ринку.

Ця теорія також пов'язує республіканську форму правління з ринковою формою економіки, які ґрунтуються як на вивільненні власного інтересу, так і досягненні вигоди в реалізації суспільного інтересу. А.Сміт стверджував, що невидима рука ринку перетворює користолюбну діяльність у спільне благо без втручання інших сторін. Невидима рука ринку створює перспективи рівних можливостей. В умовах вільного ринку, система соціальної стратифікації визначена самими індивідами, які досягають певних соціальних позицій завдяки власним зусиллям, а не за допомогою статусу або політичної протекції. Поняття невидимої руки є фундаментальним принципом приватного підприємства, відповідно до якого кожний вільний індивід, в процесі економічної конкуренції досягає власного інтересу у формі приватної економічної вигоди.

Універсальна ринкова конкуренція, заснована на принципах егоїзму та індивідуалізму приватних осіб, кардинально змінила суспільні відносини. Індивіди пов'язані традиційною системою спільних зобов'язань, кооперативної роботи і економічних зв'язків, одночасно були замінені незалежними вільними підприємцями. Відповідно суспільство перетворилося на асоціацією автономних, ізольованих індивідів, що діють на основі приватного інтересу і економічної вигоди. Розглядаючи невидиму руку ринку як етап у суспільному і історичному розвитку, А.Сміт уважав, що цей принцип був природним результатом економічного прогресу.

Невидима рука це символ творіння, деїстична установка, що Бог творить через природу. Деїстичне розуміння божественного створення світу, залишало людину сам–на–сам з природою, передбачаючи, що людина самостійно через працю буде перетворювати природу, реалізуючи своє природне право власності. Праця виступала засобом реалізації права власності, а власність була основою права на свободу. Таким чином, природне право власності здійснювалося через працю у формі власності, яка в свою чергу робила людину вільним індивідом. Держава відповідно розглядається не тільки у негативному смислі, як засіб збереження власності, але й у позитивному смислі, як умова здійснення максимальної свободи через продуктивну мирну працю.

Поняття невидимої руки містило дві ідеї, які були критичними для А.Сміта. Перша, ідея свободи і друга, поділ праці. Поділ праці, який призвів до багатства країни, був наслідком економічної свободи. Поділ праці був безпосередньо пов'язаний зі свободою. Поділ праці передбачав, щоб індивід відмовився частково від власної свободи і взяв участь в спільному економічному обміні, в якому, завдяки невидимій руці, зростало багатство кожного.

Атомістична концепція суспільства розглядає індивіда як первинну одиницю аналізу, не тільки онтологічно, але і епістемологічно, оскільки зрозуміти економічну діяльність можна тільки через розуміння дії одиничного економічного індивіда [4,с.235]. У цьому контексті, суспільство

не було нічим іншим як сукупністю індивідів, що діють на основі користі, і як таке поняття суспільства було редуковано до індивідуальних дій і відносин. Індивід був природним членом суспільства і досягнення індивідуального приватного інтересу сприяло загальному процвітанню суспільства. Відповідно до цього підходу, індивіди були вільними агентами, які укладали між собою договір економічного обміну. Представлені таким чином, суспільні відносини були редуковані до економічного обміну. Функції держави обмежувалися захистом приватних прав індивідів. Концепція індивідуалістичного суспільства обміну заснована на понятті контракту, в якому природні права, зокрема право власності, відіграє ключову роль, на відміну від центрального поняття статусу феодального суспільства.

Розрізняючи продуктивну і непродуктивну працю, А.Сміт прагнув вийти за межі вузької фізіократичної позиції, що пов'язувала продуктивну працю з сільським господарством. А.Сміт акцентував на продуктивній праці як основній економічній діяльності, таким чином виходячи за рамки меркантилістського підходу, який віддавав пріоритет торгівлі. А.Сміт уважав поділ праці, а не меркантилістські поняття (кількість золота і срібла імпортованого з колоній і експорт готових товарів) реальним джерелом національного багатства. У меркантилізмі нагромадження капіталу, пов'язане з нагромадженням грошей, а у А.Сміта нагромадження капіталу засноване на виробництві і продуктивній праці [1,с.13], а не споживанні або непродуктивній праці.

А. Сміт стверджував, що умовою багатства народів є створення вільного ринкового капіталізму. Основними характеристиками цієї суспільно–економічної системи були свобода, користь і конкуренція. Класичний лібералізм ґрунтується на утилітарному індивідуалізмі, як методологічному принципі, природних свободах – праві власності і конкуренції, як основи економічного розвитку і високого статусу персональної свободи.

В рамках утилітаризму були розвинуті принципи закладені класичною політекономією, а саме принцип повної автономні людини і принцип користі, як основного мотиву економічної діяльності людини. Критерієм утилітарності є щастя [2,с.181], не в розумінні щастя як стану душі, а в розумінні найбільшої адаптації до середовища, через максимальне облаштування власного способу життя (довкілля). Таким чином, серед інших критеріїв оцінки економічної діяльності, утилітаризм віддавав перевагу суб'єктивному критерію. Теорія користі розроблялася як інструмент пояснення економічної діяльності, зокрема неокласична теорія економіки ґрунтувалася на доктрині утилітаризму.

Таким чином, можна підсумувати, що зробивши парадигмальне зрушення в дослідженні суспільства від політики до економіки, класична політекономія, включила поняття економічної діяльності в концептуальне поле соціальної філософії. Констатувавши той факт, що економічна сфера (невидима рука ринку), а не політична сфера (держава), стала визначальним фактором суспільного життя.

Основним механізмом зростання багатства суспільства класична політекономія уважала поділ праці. З поняттям поділу праці в комерційному суспільстві А.Сміт, а перед ним Д.Г'юм, пов'язував формування нового типу соціальної моралі (соціальної симпатії), оскільки завдяки поділу праці,

люди набували поняття етичності і законності. Господарство об'єднувало всіх людей разом у новій системі економічної взаємозалежності.

Хоча класична політекономія першою концептуалізувала ці значимі зміни в соціальній філософії, теоретичні джерела цього парадигмального зрушення були закладені ще Т.Гоббсом. Т.Гоббс уперше порушив питання щодо того, чому індивіди об'єднуються в суспільство, обмежуючи при цьому свою природну свободу. Т.Гоббс вирішував це питання в контексті політичної філософії, доводячи, що державна влада єдиний спосіб приборкання природних людських інстинктів, відповідно індивіди укладають суспільний контракт, відмовляючись від частини індивідуальної свободи в обмін на соціальний порядок [3,с.52–53].

У етичних концепціях до лібералізму центральним було поняття блага. Починаючи з А.Сміта, поняття блага витісняється поняттям свободи. Принциповим стає положення, що люди можуть використовувати свободу як передумову всіх благ, що свобода дає людям можливість досягти розмаїтості благ, і питання про благо не може бути вихідним. Етика блага – етика традиційних суспільств, де універсальне благо – базовий принцип. Етика свободи стала етикою капіталістичного суспільства. Для Т.Гоббса, свобода – перш за все політичне поняття. А.Сміт перший пов'язав поняття свободи з економікою. У практичному аспекті, ринок виступав видом природної рівності. Універсальне забезпечення індивідуальної персональної свободи приводить до універсального розширення економічної свободи громадян.

Вихідним пунктом класичної політекономії було те, що багатство створюється вільними індивідами, отже, багатство не загальне добро. У А.Сміта як і в Д.Г'юма, багатство є насамперед індивідуальним, а не загальним добром.

Загалом класична політекономія шукала універсальні принципи поведінки економічної людини. В своїй концепції економічної людини А.Сміт стверджував, що люди в умовах ринку спрямовують свою діяльність виключно на максимізацію власного матеріального багатства і зменшення матеріальних витрат на досягнення цієї мети. Індивіди переслідують свою власну вигоду в раціональний спосіб, власна вигода, регулюється конкуренцією вільного ринку. У пошуках економічної вигоди, особистість створює суспільне благо, невидимою рукою. У моделі класичної політекономії індивідуальні пошуки економічної вигоди автоматично створюють суспільне благо.

Класична політекономія представляє собою синтез філософії, економічної теорії і політичної філософії. Критичні елементи філософії – утилітарна концепція раціональної дії і егоїстична модель людської мотивації. Ключовий постулат економічної теорії – поняття невидимої руки ринку, як посередника між користолюбними інтересами індивідів і суспільним добробутом. Політична філософія наголошувала на свободі індивідів як умови їх добробуту.

Список використаних джерел

1. Барр Р. Политическая экономия в 2–х томах / Р. Барр; пер. с фр. – М.: Международные отношения, 1995. – Т.1. – 608 с.

2. Майноуг К. Анатомія лібералізму / К.Майноуг // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С.165–198.

3. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / П.Манан; пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2005. – 216 с.

4. Тейлор Ч. Атомізм / Ч. Тейлор // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С.235–254.

5. Koslowski P. Principles of ethical economy / P.Koslowski. – Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2001. – 296 p.

6. Schweiker W. Theological ethics and global dynamics: in the time of many worlds / W.Schweiker. – Malden MA: Blackwell. 2004. – 239 p.

Кудря И.Г. Классическая политэкономия как методологическая апология индивидуализма и утилитаризма

Раскрывается суть базовой характеристики классической политэкономии – принципы индивидуализма и утилитаризма. Это направление социально–экономической мысли, возникло в XVIII в. Классическая политэкономия включила экономический аспект в понимание общества, таким образом трансформировала социальную мысль и разработала новое понятие свободного экономического общества.

Ключевые слова: *радикальный индивидуализм, невидимая рука, утилитаризм, симпатия, классическая политэкономия*

Kudrya, I.G. Classical political economy as a methodological apology for the individualism and utilitarianism

The essence of the base feature classical political economy – a principle individualism and utilitarianism is reveals. This direction social–economic thought, appeared in XVIII century. Classical political economy included the economic aspect beside understanding society, thereby transformed the social thought and has developed the new notion free economic society.

Key words: *radical individualism, invisible hand, utilitarianism, sympathy, classical political economy.*

УДК 1.001.8:510.21

Кузьменко В.В.

Онтологія математичної дидактики у контексті ідеалів і норм логічної суворості математики XX ст.

Висвітлюються ідеали і норми логічної строгості побудови математичного знання в XX ст., виявлені принципи, що відносяться, по–перше, до структури і змісту дидактичного процесу стосовно математики, по–друге, відображення проблемного поля дидактичного процесу.

Ключові слова: *абстрагування, ідеали і норми логічної строгості математики, аксіоматичні системи, структура і зміст дидактичного процесу.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кузьменко В.В.

Онтология математической дидактики в контексте идеалов и норм логической строгости математики XX ст.

Освещаются идеалы и нормы логической строгости построения математического знания в XX в., выявлены принципы, относящиеся, во–первых, к структуре и содержанию дидактического процесса в отношении математики, во–вторых, отражающие проблемное поле построения дидактического процесса.

Ключевые слова: *абстрагирование, идеалы и нормы логической строгости математики, аксиоматические системы, структура и содержание дидактического процесса.*

Одна из ключевых проблем образования – это целеполагание. С определения цели начинается любая человеческая деятельность. Вряд ли кто будет оспаривать тот факт, что цели образования тесно связаны с целями

жизни данного общества. Социальные процессы определяют структуру и содержание образования, и наоборот – уровень образования отражается в ходе социальных процессов. По убеждению философа и педагога С.Гессена «... понять структуру образования данного общества, значит понять строй его жизни» [2,с.25]. Сегодня, как и в 30–х годах XX столетия – в период, когда педагогика трактовалась С. И. Гессеном как прикладная философия, актуальным должно стать рассмотрение взаимосвязи культуры и обучения сквозь призму антропологического измерения, в котором центром всего является человек.

Современный человек существует «в теле» культуры, которая должна формировать и развивать в нём духовное начало. Культура и её ценности – основание существования современного человека. Анализ комплекса современных ценностных ориентиров общества, транслируемых системой современного образования – проблема, которая выходит за рамки данной статьи и является предметом самостоятельного исследования, поэтому ограничимся лишь той частью образовательного процесса, которая касается обучения.

Автор, осмысливая кризис системы современного образования и педагогического мышления как выражения кризисной духовной ситуации нашего времени, особо подчеркивает, что в исследовании проблемы формирования личности должны тесно сотрудничать философия, психология и педагогика. Но приоритет в указанном научном поиске следует отдать философии. Противоречивые взаимодействия различных, хотя и взаимосвязанных сфер бытия неадекватно представлены в конкретных науках, которые не могут охватить всю его целостность, раскрыть взаимодействие различных детерминирующих систем на таком сложном «пересечении», каковым является человеческая жизнь. Тем более неадекватно эти проблемы представлены в педагогической науке или же в психологии. Лишь философия способна в полной мере выделить проблемы образования и обучения как составляющих культуры.

Отметим, что основное размежевание внутри современной философии образования проходит между эмпирико–аналитическими и гуманитарными направлениями и отражает альтернативные подходы к субъекту образования – человеку. Центральная проблема, которую ставит сегодня философия образования при разработке основ целеполагания, – это, в первую очередь, трансляция в дидактических процессах научного знания. Но какие же знания, транслируемые в дидактических процессах, следует считать научными? Не погрешим против истины, определив, что это должны быть наиболее общие и целостные знания о природе и обществе, на основании которых сформированы представления о современной картине мира.

Предмет исследования данной статьи находится на пересечении двух областей философского знания – философии образования и философии науки. Статья вызвана тем обстоятельством, что настоящее время осуществляются попытки использования инноваций в педагогической практике. В дидактике – теории обучения и педагогической практике разворачиваются разнообразные эксперименты. Предполагаются как новые программы обучения, так и новые организационные формы школ. При этом ощущается недостаток философских и специальных знаний, позволяющих осмыслить и направить педагогические новации. Противоречия, возникшие между системой

обучения и инновациями, требуют философского осмысления и адекватной оценки. Анализ онтологических, гносеологических, логико–методологических оснований дидактических систем и дидактик частных дисциплин раскрывает своеобразие функционирования теории обучения в целом и дидактик частных дисциплин.

Выявление онтологического аспекта каждой частной дидактики – дидактики учебной дисциплины предполагает анализ соответствия структуры и содержания знания, транслируемого в дидактических процессах, идеалам и нормам логической строгости выработанного научного знания.

Цель статьи – анализ математической дидактики в контексте идеалов и норм логической строгости математического знания XX столетия.

Для достижения данной цели необходимо раскрыть идеалы и нормы логической строгости математики XX столетия. При этом особо подчеркнём, что процесс научного поиска осуществляется в высшей сфере человеческих способностей, относительно свободной от влияния психологических факторов – свойств характера исследователя. Но то, что применимо в науке, не применимо в теории обучения, которая не имеет своей целью развивать науку. Для теории обучения трансляция в ходе дидактических процессов методов науки – это один из основополагающих способов, которым она развивает мыслительные способности человека. В отношении математической дидактики, сказанное касается развития методов математического рассуждения обучаемых. В этом отношении, образование берёт человека таким, каким он есть, со всеми особенностями его души, ума, характера. Задача обучения состоит в овладении методами науки.

Автор акцентирует внимание читателя на том аспекте, что дидактический процесс не тождественен научному исследованию. В дидактическом процессе происходит трансляция знания, обладающего выработанными идеалами и нормами логической строгости. В дидактическом процессе лишь осваивается накопленный социально–практический опыт. Можно с уверенностью утверждать, что в дидактическом процессе мы сталкиваемся с «вторичным познанием». В нём изучение уже функционирующих научных теорий происходит в схематизированном и упрощённом, уплотнённом редуцированном виде. В дидактических процессах уровень «вторичной познавательной деятельности» следует рассматривать как «преобразующий». При организации процесса «вторичного познания» обучающий, во–первых, выделяет предмет исследования, во–вторых, определяет гипотезу, в–третьих, раскрывает план исследования, в–четвёртых, сообщает содержание задания для обучаемого, но и кроме всего выше указанного, сообщает источник, содержащий исследуемое знание. Обучаемый под руководством обучающего определяет методы исследования, составляет план изучения объекта, анализирует объект, но самостоятельно представляет полученные результаты.

Раскрывая отличительные особенности дидактического процесса, отметим, что анализ онтологического аспекта математической дидактики может быть осуществлен лишь после выявления идеалов и норм логической строгости математики XX столетия.

Математика XX столетия характерна построением аксиоматизированных систем. Её онтологию следует определить как онтологию абстрактных формализованных систем. Это обстоятельство детерминировано рядом факторов, но главным из них является очередной кризис математики, проявившийся в парадоксах теории множеств. Отметим, что творцами математики указанного периода является ряд величайших мыслителей. Объём данной статьи не позволит даже перечислить всех имён. Назовём лишь некоторых светочей, определивших основные направления развития математического знания рассматриваемого периода. В их числе Д.Гильберт, К.Гёдель, А.Драгалин, А.Колмогоров, Н.Лузин, А.Марков особое место занимают французские математики – участники семинара Н.Бурбаки. Семинаром, за годы его существования создано двадцать томов математических трудов. В концепции математического реализма семинара Н.Бурбаки отражены основные тенденции структурализма – одного из философско–методологических направлений XX столетия. В строгом смысле структурализм – это комплекс научных и философских идей, которые связаны с применением формально–структурного метода исследований.

В рамках нашей статьи можно проанализировать лишь основные тенденции в обосновании идеалов и норм логической строгости математики рассматриваемого периода. Они представлены Д.Гильбертом в Геттингенской программе. Поэтому, остановимся на кратком анализе его программы формализации математики, а также общей направленности построения научного знания.

Уточним, что первая половина XX столетия характерна развитием очередного кризиса в основаниях математики, который был вызван рядом попыток найти математические инструменты, необходимые в решении континуум–гипотезы. В математике и математической логике стали появляться направления, напрямую, или же опосредованно отражающие не только философско–методологические, но и мировоззренческие установки различных философско–научных школ этого периода. Обосновывая континуум–гипотезу, рассматривая континуум как объект метаматематики, Д.Гильберт обратился к непротиворечивости, как одному из критериев существования объектов метаматематики. Используя такой методологический подход, он встал перед необходимостью формализации математики к логике. В его подходе формализованная логика оказалась поглощённой формализованной математикой. В последствии К.Гёдель, также обращаясь к проблеме обоснования континуум–гипотезы. Он перенумеровал символы, а затем, изменил последовательность формул в аксиоматизированной системе Д.Гильберта, тем самым, превратил его утверждение о непротиворечивости в формальное арифметическое предложение. К. Гёдель доказал, что это предложение не может быть ни доказано, ни опровергнуто в рамках гильбертовского формализма.

Раскрывая онтологию логической строгости математического знания XX столетия, автор подчёркивает, что особое значение в построении научного знания и в частности, математики – формализованной системы его описания имеют доминирующие положения Венского кружка. К.Гедель активный участник Венского кружка, работавший в рамках его программы.

Следует особо отметить, что сложившаяся ещё в начале XX столетия неопозитивистская концепция науки господствовала в европейской методологии науки до конца 50–х годов. Её особенности состояли, прежде всего, в стремлении положить в основание логико–методологического анализа науки дихотомию теоретического и эмпирического уровней. Иными

словами, исходную единицу анализа науки неопозитивизм усматривал в теории, которая истолковывалась сугубо пропозиционально, как система истинных и ложных предложений.

Неопозитивистская концепция науки развёртывалась в рамках типологического способа мысли. Указанный способ подразумевал, что внутри каждой из научно–методологических ориентаций развёртываются различные исследовательские программы, которые при всех различиях едины в фундаментальных принципах в подходе к анализу науки. Методологические концепции науки решают различные задачи, по–разному и зачастую противоположным образом осмысливают структуру и состав научного знания, но, за всем многообразием методологических концепций следует видеть единые ориентации. Эти ориентации связаны не только с углублением самосознания науки, но и с наличием некоторой общей «системы отсчёта».

Одна из особенностей типологического способа мысли заключалась в том, что внимание исследователей направлено на изучение науки как знания в его объективно–идеальном существовании. Знание и его сегменты трактовались как деперсонифицированные образования, как объективно–мыслительные структуры. Отсюда происходит принцип истолкования каждой теории сугубо пропозиционально, как системы истинных и ложных предложений. Проблема взаимосвязи научных дисциплин рассматривалась, при таком подходе, преимущественно как проблема классификации наук, т.е., подчинена исследованию структуры научного знания и его элементов на том или ином этапе развития науки, выявлению расчленённости научных теорий.

Неопозитивистская концепция науки была ориентирована на выявление инвариантных структур единой науки. Эти инвариантные структуры единой науки вначале трактовались как логический язык математики и математической логики, а позднее как язык физики, так называемая программа физикализма. В первом, и во втором случае, многообразие научных дисциплин не рассматривалось в их единстве. Найти за многообразием единство, неизменную инвариантную структуру – таково существо программы неопозитивизма.

Цель Венского кружка состояла в том, чтобы образовать единую науку, охватывающую все познанные реальности, без разделения на её отдельные не связанные дисциплины, как например, философия и естествознание, литературоведение и специальные науки. Путь к этому лежал в применении логического метода анализа разрабатываемого в то время в трудах Д.Пеано, Б.Рассела, Г.Фреге, А.Уайтхеда. Такой методологический подход, по мысли указанных и ряда других классиков неопозитивизма, был необходим, во–первых, для того, чтобы элиминировать метафорические проблемы и утверждения как бессмысленные; во–вторых, для того, чтобы прояснить значение понятий и предложений эмпирической науки путём демонстрации их непосредственно наблюдаемого содержания. Ядро программы Венского кружка заключалось в выявлении инвариантной структуры науки, а точнее говоря в создании единой науки с едиными логическими подходами и единым исходным содержанием. При таком методологическом подходе язык математики и бурно развивавшейся в то время математической логики представлялся классикам неопозитивизма доминирующим средством описания единого научного знания, составленного едиными логическими средствами.

В неопозитивистских методологических установках ориентация на выявление унифицированной логической структуры науки исключала анализ реальных единиц науки – специальностей, научных дисциплин. Математика, как система описания научного знания рассматривалась лишь как формальная аксиоматика. При этом значения исходных терминов аксиоматической теории остаются неопределенными во время вывода теорем из аксиом.

По мысли автора, позитивистские методологические установки построения научного знания, в частности математического, как системы описания результатов полученных естествознанием представлены уже в трудах Р.Декарта.

Автор вкратце определит своё отношение к аксиоматизации и использованию чистого символизма в математических рассуждениях. Математические формулы состоят из символов, отражающих свойства самой математической сущности, о которой идёт речь в формализованном математическом рассуждении. Зачастую под математическим символом скрыто математическое понятие, рождённое в ходе математического рассуждения. Приведём пример числа отношения длины окружности к её диаметру, впрочем, примеров может быть приведено достаточно много. Мастерство математика всегда заключалось в глубине анализа и процедуре вывода, обобщении и формализации результатов исследования. Продуцирование математического знания в значительной степени связано с логическими процедурами анализа, синтеза, дедукции, индукции. Важнейшей особенностью математического понятия, представленного набором символов и математических операторов между ними, отличающей его от понятия эмпирического, является то, что в своей эволюции математическое понятие неизбежно достигает стадии полной логической корректности. К логической корректности отнесём две составляющих, отсутствие противоречивости в определении понятия и отсутствие несогласованности с требованиями аксиоматической теории. Отметим, что эволюция понятия дифференциала и других понятий математического анализа, продолжалась в течение всего XVIII века. Понятия высокого уровня абстрактности в математике всегда обосновывались выработанными положениями целого ряда математических теорий и дисциплин. Одним из источников развития математического знания является необходимость выявления взаимосвязи полученных математических результатов, систематизации, объединения их в теорию, развитие и совершенствование этой теории по формально–логическим законам. Таким образом, аксиоматизация выработанного в Новое время математического знания является необходимой составляющей в его дальнейшем развитии.

В первой половине 20–х годов XX столетия Д. Гильберт, вокруг которого сложилась к тому времени школа последователей, в целой серии работ наметил план исследований в области оснований математики, получивший впоследствии название «Геттингенской программы». В максимально упрощенном виде её можно изложить следующим образом: аксиоматизированную математику можно представить в виде набора следствий, выводимых из некоторой системы аксиом, и доказать, что:

1. Аксиоматизированная математика является полной, т.е., любое математическое утверждение можно доказать или опровергнуть, основываясь на правилах самой дисциплины.

2. Аксиоматизированная математика является непротиворечивой, т.е. нельзя доказать и одновременно опровергнуть какое–либо утверждение, не нарушая принятых правил рассуждения.

3. Аксиоматизированная математика является разрешимой, т.е., пользуясь правилами, можно выяснить относительно любого математического утверждения, доказуемо оно или опровержимо [3,с.261–265].

По мысли автора, с философской точки зрения, программа Д.Гильберта – это стремление выработать общую методологическую процедуру для ответа на все математические вопросы или хотя бы доказать существование таковой. Д.Гильберт был уверен в утвердительном ответе на все три сформулированные им вопроса. По его мнению, аксиоматизированная математика действительно была полной, непротиворечивой и разрешимой. Оставалось только это доказать. В конце 1920–х годов XX столетия Д.Гильбертом и его последователями были получены доказательства полноты некоторых аксиоматических систем. Полнота аксиоматической системы рассматривалась ими как свойство системы аксиом данной аксиоматической теории, которое характеризует широту охвата этой теорией определенного направления математики.

Отметим, что в математических теориях, конструируемых на основаниях аксиоматики, значения исходных терминов даны с самого начала, т.е., определенную интерпретацию данной теории заранее полагают фиксированной. В рамках такой теории становятся возможными, во–первых, рассуждения о выводимости ее утверждений из аксиом, во–вторых, рассуждения об истинности таких утверждений. Полнота системы аксиом должна соответствовать совпадению обоих понятий – выводимости и истинности выведенных результатов. Пример аксиоматики такого вида – аксиоматика геометрии Евклида.

Согласно установленной методологии школы Д.Гильберта в математических теориях, конструируемых на основаниях формальной аксиоматики, значения исходных терминов остаются неопределенными во время вывода теорем из аксиом. Система аксиом называлась полной относительно данной интерпретации, если из нее были выводимы все утверждения, истинные в этой интерпретации. Наряду с таким понятием полноты определялось и другое ее понятие, являющееся внутренним свойством аксиоматической системы (не зависимым ни от одной из ее интерпретаций). Систему аксиом называли дедуктивно полной, если всякое утверждение, формулируемое в данной теории, может быть либо доказанной (являясь в таком случае теоремой), либо опровергнутой (в смысле возможности доказательства его отрицания). При этом, если аксиоматическая теория полна относительно некоторой интерпретации, то она является дедуктивно полной; и наоборот, если теория дедуктивно полна и непротиворечива (т.е. все теоремы истинны) относительно данной интерпретации, то она является полной относительно этой интерпретации. Понятие дедуктивной (внутренней) полноты – «удобная характеристика» аксиоматической теории при конструировании ее в виде формальной системы. На указанном основании Д. Гильбертом была выстроена искусственная система, включающая часть арифметики, с доказательствами ее полноты и непротиворечивости.

Автор убеждён в том, что подход Д.Гильберта лишь в определённой степени относится к конструктивному направлению математики, но всё же, он представитель классической математики. По мысли Д.Гильберта,

математический объект существует, если нет противоречий в системе доказательств его существования. В своей трактовке истинности высказывания, истинной он считал только рекурсивно реализуемую формулу (сводимую к функции от чисел натурального ряда). Тем самым, интуиционистская арифметика Д.Гильберта становилась расширением арифметики классической.

Одновременно конструируя и логику, и арифметику, Д.Гильберт отказался от логицистского тезиса Г.Фреге о полной редуцируемости математики к логике. Д.Гильберт обосновывал математику разработанным им же методом арифметизации метаматематики, заключающимся в замене рассуждений о выражениях любого логико–математического языка рассуждениями о натуральных числах. Этот метод Д.Гильберт поместил в основу доказательства «теоремы о полноте» исчисления предикатов классической логики предикатов (первого порядка). Являясь одной из базисных теорем математической логики, теорема о полноте показывает, что уже классическое исчисление предикатов содержит все логические законы, выражаемые предикатными формулами. Усиление теоремы о полноте классического исчисления логики предикатов утверждает, что всякая счетная последовательность формул, из которой нельзя вывести противоречия, выполнима. При этом, если из множества предикатных формул **P** невозможно вывести противоречие в рамках предикатного исчисления, то для множества **P** существует модель, т.е., интерпретация, в которой истинны все формулы множества P. Доказательство полноты исчисления классической логики предикатов породило в школе Д.Гильберта надежды на возможность доказательства полноты и непротиворечивости всей математики [3,с.257].

Д.Гильберт допускал, что определённые финитные интуитивные рассуждения, иными словами рассуждения о конечных множествах, priori верны. Что же касается трансфинитных понятий математики, понятий о бесконечных множествах, то они являются идеальными конструкциями разума. Обосновать такие идеальные построения становится возможным, если не впадать в противоречия.

По мысли автора задача, поставленная Д.Гильбертом, состояла в том, чтобы актуализировать «ноуменальное» бытие математических сущностей в форме бытия единственно возможного, механически детерминированного, теоретически необходимого. Математическая концепция Д.Гильберта базируется на идеях лапласовского детерминизма. В её основании объяснения механистически–детерминистской картины мира. Существование математического объекта, по Д.Гильберту, это не только его конструирование, но и его непротиворечивость. Отсутствие противоречия больше относится к форме существования математического объекта. Конечное множество должно быть фактически построено. Для его построения должна быть определена рекурсивная функция, как конструирующая процедура.

Говоря об онтологии логической строгости аксиоматизированных систем математики XX столетия невозможно не упомянуть об аксиоматизированной теории вероятностей А.Колмогорова.

А.Колмогоровым впервые, в истории развития теории вероятностей было дано её аксиоматизированное изложение на основании теории множеств и теории меры. Ему удалось создать уникальный подход к понятиям случайного события и случайной величины.

Нет необходимости развёрнуто излагать аксиоматику А.Колмогорова, она представлена в любом современном курсе теории вероятностей. Ограничимся лишь основными положениями.

Исходным пунктом аксиоматизированной теории А.Колмогорова является множество элементарных событий, обозначаемое Ω. Далее рассматривается множество подмножеств *f*, образующих структуру – σ–алгебру.

Множество *f*, подмножеств Ω называется σ–алгеброй, если:

1. множество *f*, подмножеств Ω содержит в качестве своих элементов пустое множество Ø и подмножества Ω;
2. множество *f*, подмножеств Ω наряду с множеством А содержит и его дополнение Ā;
3. множество *f*, подмножеств Ω наряду с множествами A_n, принадлежащими *f*, где n = 1, 2, 3 ..., содержит объединения и пересечения множеств A_n, также принадлежащие *f*.

Каждое подмножество, входящее в σ–алгебру, называется случайным событием. Исходя из этого, на множестве *f* подмножеств Ω задаётся неотрицательная нормированная мера – вероятность появления случайного события Р.

Пустое множество Ø и множество Ω являются случайными событиями, им приписывается вероятность $0 \le P \le 1$ [4,с.8–11].

При использовании аксиоматики А.Колмогоровым не только в достаточной степени обоснована сама математическая теория, но и создан универсальный математический аппарат – абстрактная модель описания, прилагаемая ко многим процессам.

Автор подчёркивает, что аксиоматика А.Колмогорова принесла теории вероятностей два основных аспекта. Во–первых, отчётливость и структурированность – основные понятия науки о случае лишились расплывчатости, которая позволила бы выстроить в их отношении парадоксы; во–вторых, аксиоматика дала возможность включить теорию вероятностей в ряд математических дисциплин, применяя сконструированный аппарат для описаний разнообразных элементов картины мира и инженерных построений.

Наш философско–методологический анализ идеалов и норм логической строгости математического знания XX столетия может быть в значительной степени расширен, но в этом нет необходимости, кроме того, автор ограничен рамками статьи. Но даже столь краткий анализ позволяет с уверенностью сделать вывод о том, что в математической дидактике по необходимости должны быть отражены основные идеи аксиоматического подхода, обоснованного Д.Гильбертом, в последствии, применяемом А.Колмогоровым, раскрываемого в рамках семинара Н.Бурбаки, применённого в конструктивном направлении математики, одним из основателей которого является А.Марков.

Автор статьи особо подчёркивает, что высокий уровень абстрагирования, который представлен в аксиоматическом подходе, требует особых дидактических приёмов в развитии методов математического рассуждения обучаемых. Уровень абстрагирования, выработанный в научной деятельности, безусловно, редуцируется в дидактических процессах. Но привести обучаемого к абстрактному мышлению – значит вырабатывать поисково–исследовательский стиль дидактического процесса, что всегда являлось особой проблемой, связанной с понятием «научности» дидактического процесса. В связи с этим выделим мнения лишь некоторых дидактов,

исследовавших возможность развития навыков поисково–исследовательской деятельности в ходе дидактических процессов.

Отметим, что в 50–60–х годах XX столетия в отечественной дидактике поисково–познавательная деятельность трактовалась, главным образом, как трансляция готовых знаний и запоминание их обучаемыми. В 70–80–е годы дидакты пришли к выводу о необходимости выявления более высокого уровня поисково–познавательной деятельности. При таком методологическом подходе часть знаний не дается обучаемым в готовом виде, оставляется для самостоятельного поиска – мыслительной самостоятельности обучаемых, обусловленного переходом от объяснительно–иллюстративного к проблемному обучению.

Автор уточняет, что, говоря о мыслительной самостоятельности обучаемых. М.Скаткин отметил невозможность смешения и подмены понятий «поисково–познавательная деятельность в дидактическом процессе» и «мыслительная деятельность», в первой имеют место не только процессы мышления, но и внимание, а также память [5]. По М.Скаткину, одним из важнейших элементов поисково–познавательной деятельности который ведёт к её активизации в дидактическом процессе, являются эмоциональная деятельность обучаемых. Это уровень восприятия ими учебного материала, в котором представлен предмет исследования и формируются представлений о нём. Указанный уровень обусловлен психолого–возрастными особенностями обучаемых. В отличие от поисково–познавательной деятельности в дидактических процессах, мыслительная деятельность обучаемых – это уровень теоретического осмысления ими явлений и процессов. По убеждению М.Скаткина, именно уровень мыслительной деятельности обучаемых связан с абстрагированием.

Согласно исследований и выводов Л.Выготского, мысль обучаемых рождается не от другой мысли, а в сфере воли и чувств [1]. Таким образом, поисково–познавательная деятельность в дидактическом процессе может быть представлена в виде ряда: интерес – воля – внимание – мысль – поиск. Конечным элементом поиска является поиск самими обучаемыми оптимального метода овладения знаниями, что необходимо рассматривать как результат успешной поисково–познавательной деятельности. Организация поисково–познавательной деятельности в направлении интерес – воля – внимание связана дидактами, в первую очередь, с психологическими особенностями дидактического процесса и является, на наш взгляд не только педагогической, но и философской проблемой.

В качестве вывода, автор считает необходимым выделить два наиболее важных основоположения математической дидактики. Во–первых, дидактический процесс в отношении математики должен отражать основания, а также идеалы и нормы логической строгости современной математики. В дидактическом процессе указанные выше факторы должны не только находиться в соответствии с уровнем мыслительной деятельности обучаемых, но и способствовать его развитию. Во–вторых, дидактический процесс в отношении математики по необходимости должен строиться подобно процессу исследования и получения нового знания в науке математике. Дидактический процесс в отношении математики должен отражать процесс творческого поиска в науке математике. Отметим, что отечественными дидактами рассмотрено, в какой мере это допускает уровень мыслительной деятельности учащихся.

Первый отмеченный нами принцип относится к структуре и содержанию дидактического процесса в отношении математики. Второе основоположение конкретизирует проблемное поле построения дидактического процесса в отношении математики.

Список использованных источников

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С.Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480с.

2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И.Гессен – М.: Прогресс, 1995. – 315с.

3. Бернайс П. Логические исчисления и формализация арифметики / П.Бернайс, Д.Гильберт // Основания математики. – М.: Наука, 1982. – 544с.

4. Колмогоров А.Н. Основные понятия теории вероятностей / А.Н.Колмогоров. – М.: Наука, 1974. – 120с.

5. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики / М.Н.Скаткин – М.: Педагогика, 1981. – 96с.

Kuzmenko, V.V. Ontology of mathematical didactics in context of ideals and norms of logical strictness mathematicians of XX of century

In clause the principles are opened, and also the ideals and norms of logic severity of construction of mathematical knowledge in the twentieth century, are revealed principles concerning, first, structure and the contents of process of training concerning mathematics, secondly, of construction, reflecting a problem field, of process of training.

Key words: *abstraction, ideals and norms of logic severity of mathematics, axiomatic systems, structure and contents of process of training.*

УДК 373.6

Панченко Л.М.

Гуманітарна освіта як основа духовної безпеки

Розглядається проблема розробки гуманітарної моделі освіти як важливої частини державної політики.

Ключові слова: *виховання, гуманітарні цінності, освіта, реформи освіти, криза освітньої системи.*

Відомо, що до кінця XVIII століття у німецького філософа І.Канта чітко позначилися напрями досліджень в області філософії освіти. Їх суть полягала у вирішенні чотирьох завдань («вічних питань»): «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що можу сподіватися?», «Що таке людина?». Ці питання і сьогодні вимагають осмислення і відповіді. Сфера філософії освіти в її всесвітньому значенні може бути підведена під ці кантівські питання. Вони особливо яскраво висвічуються в кризисні періоди життя соціуму. Невипадково німецький філософ М.Шелер писав, що «... коли у важкій боротьбі за будь–який мир нова людина осміюється створювати нові форми, центральною стає проблема освіти людини» [12,с.20].

Освітній процес в своїй цілісності постає як діяльність людей, окремих суб'єктів (особи, соціальної групи, установи, інституту тощо). Ця діяльність передбачає цілеспрямований процес виховання і навчання на користь людини, суспільства і держави. Вона має бути наповнена здоровим глуздом і гуманістичними цінностями. Парадигмою ж нашого часу визнається соціально–гуманітарне знання, яке знаменує перехід від абстрактної людини – об'єкту до конкретної людини – суб'єкта з його багаточисельними зв'язками з динамічним світом. І немає сумніву в тому, що XXI століття є століттям розвитку гуманітарної культури, культури доброї і виховуючої, такої, що спирається на свободу вибору професії і розумне вживання творчих сил кожною людиною.

Гуманітарність у громадянському і демократичному суспільстві має особливу цінність, бо гуманітарно розвинена людина здатна усвідомити свою персональну відповідальність за все те, що відбувається в його найближчому оточенні і в країні. Якщо дати аналіз імперіям, що існували в історії, то можна побачити, що вони рухнули, оскільки не будувалися на гуманітарній основі, а якщо і будувалися, то частенько на помилковому розумінні гуманізму.

Сучасне суспільство розвивається у напрямі зростаючої значущості інтелектуалізації. Якщо сьогодні ми говоримо про кризисний стан системи освіти, то маємо на увазі: збільшення числа безграмотних; зниження якості знань і наростання розриву між освітою і культурою; у масовому відтоку талановитої молоді за кордон; у конкуренції державних і недержавних інститутів; у дисбалансі розумного співвідношення між інтересами

і потребами суспільства в освіті; у формалізації навчання і повсюдному тестуванні замість підвищення активності пізнавальної діяльності; у втраті традиційних зв'язків з духовними цінностями суспільства тощо.

Все це разом взяте плюс аналіз співвідношення науково–технічних досягнень і техногенних катастроф дозволяє глибше і відповідальніше усвідомлювати значущість гуманітарної освіти як найважливішої передумови духовної безпеки суспільства. Думається, що для всієї наукової громадськості аксіомою є думка: «Якщо освіта повинна готувати молодь до життя в майбутньому, бути таким, що розвиває і прославляє людину, то система освіти повинна прийняти гуманістичну орієнтацію 6]». Така орієнтація як соціальне явище формує необхідні умови розуміння і володіння мовою.

Акцентуючи увагу на духовній безпеці, ми виходимо з того, що вона дозволяє суспільству і його культурним цінностям зберігати життєво важливі параметри в рамках норми, що історично склалася. Порушення цієї норми – дорога до національної катастрофи, розпаду суспільства як цілісної системи. Небезпека духовної кризи частенько посилюється його невидимістю і певною віддаленістю його наслідків.

Безпека щодо сфери освіти характеризує стан освіти як соціального інституту, забезпечуючи йому можливість функціонувати в реальних умовах правди і свободи. Безпека – це не лише стан людей, при якому їм ніщо не загрожує, але і властивість людини уникати погроз, зберігаючи здатність захищати свої життєво важливі інтереси, і вибирати найбільш раціональні варіанти реагування на ці погрози. Отже, безпека – це процес і результат діяльності людини (співтовариства, держави), що дозволяє обмежувати (або знімати) ту або іншу загрозу (небезпека).

Який же головний чинник обумовлює проблему духовної безпеки?

Думається, що за останні два десятки років деформувалася багатовікова система освіти, серцевиною якої було виховання (родинне і державне). Невипадково Аристотель в трактаті «Політика» писав: «Навряд чи хто–небудь сумніватиметься в тому, що законодавець повинен віднестися з винятковою увагою до виховання молоді, оскільки в тих державах, де цього немає, і самий державний лад терпить збиток. Адже виховання повинне відповідати кожному державному ладу....» [2,с.628].

Крім того, все помітніше стає боротьба за духовний вплив і розподіл світового простору. Стратегічне геополітичне завдання світових лідерів щодо країн, що розвиваються, – зробити їх собі подібними, соціально–економічно і культурно. Геополітичного впливу (у тому числі у сфері освіти) не уникнула і Україна. Педагогічна ж практика свідчить, що копіювати сучасні зарубіжні зразки науки і вищої освіти – це свідомо прирікати себе на трудності. В Україні своя історія освіти, свої традиції і новації. І в світлі ідей синергетики ми можемо стверджувати, що система освіти розвивається лише тоді, коли є відкритою системою. Відкриті системи несуть декілька можливих напрямів розвитку. І нам бачиться, що гуманітарна освіта, детермінована історією української держави, українською філософією, літературою і мовою, є головною умовою духовної безпеки, заставою «величі народу і незалежності державного буття» [4]. Ми солідарні з академіком РАО А.Запесоцким в тому, що «копіювання західних моделей освіти, орієнтованих на розвиток людської суб'єктивності або на передачу максимального обсягу знань і освоєння технологій, неминуче спричиняє за собою кризу соціально–культурної самоідентічності, бо

інструментальна природа цих моделей робить незначимою духовно–етичну складову освітнього процесу, змінюючи тим самим справжню суть даного соціального інституту [6,с.6]. В кращому разі така спрямованість в освіті орієнтує на формування добротного ремісника (homo faber). Тому найважливішим державним завданням в області освіти є розробка такої гуманітарної моделі, яка б стала ефективним інструментом геополітики і чинником забезпечення духовної безпеки України.

Нам здається, що з безлічі погроз, які оточують людину, найбільшу з них несе вона сама. Це виражається в його неорганізованості, безвідповідальності, терпимості до негативних соціальних явищ, стихійності тощо, що так чи інакше пов'язане з системою виховання.

Добре відомий вислів: «Скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти». Побудуємо аналогію: «Якщо ви хочете зрозуміти, хто перед вами, дозвольте йому говорити». І це природно. Бо в мові людини закладена культура його носія. Російський поет і державний діяч П.Вяземський у вірші «Англійці» відмітив: «Мова є сповідь народу». Якщо ми розуміємо слово «філософія» як «любов до мудрості», то і слово «філологія» – це «любов до слова». А людина, на нашу думку, в своїй основі є філософ і філолог. Філософія допомагає йому шукати істину в бутті, а філологія – в написаному, сказаному. Філологія виступає різновидом філософської антропології – вчення про людину, його суть і призначення. І якщо суспільство нехтує словесною суттю кожної людини, то тим самим створюється загроза його існуванню. Ось чому такі важливі гуманітарні знання, оскільки гуманітарність лежить в основі минулого, сьогодення і майбутнього людей, а їх етичний світ визначається відношенням до слова.

Дійсно, слово (думка, логіка) має прямий вплив на формування етичних меж особи. В зв'язку з цим можна пригадати декілька думок французького фізика, математика і філософа Б.Паскаля: «Людина, поза сумнівом, створена для того, щоб думати: у цьому і головна її чеснота, і головна справа життя, а головний борг в тому, щоб думати благовидно»; «Велич людини – в його здатності мислити»; «Вся наша гідність – в здатності мислити. Лише думка возносить нас, а не простір і час, в якому ми, – ніщо. Спробуємо ж мислити гідно: у цьому – основа моральності»; «За допомогою думки я охоплюю Всесвіт» [9,с.144,169].

Той, хто погано говорить, не може виразить свою думку словом, а хто не «чує» того, що говорить і не розуміє його, частенько викликає тривогу, подив, жаль, підозріння... Погане відношення до слова ображає гідність не лише самої людини, але і народу, вітчизни. Воно деформує свідомість людини, впливає на його фізичне і психічне здоров'я. В той же час, зазіхаючи на свободу слова, ми тим самим обмежуємо свободу людини, зменшуємо безпеку держави, втрачаємо національність... «Нетвердість» же в слові, викликана нерозвиненою гуманітарною свідомістю, сприяє пониженню типа особи, втрати нею інтелектуальних і етичних навиків, вироблених багатьма поколіннями.

Вживання «сміттєвих слів», ненормативної лексики (особливо в сучасних умовах технічних можливостей) свідчить про зникнення засобів, що виражають тонкість відчуттів, відтінків думки, про «спрощення» розуму і дій людини.

Філологічна неписьменність характеризує багато людей. Більш за півстоліття тому відомий радянський учений, мовознавець Л.Щерба писав, що «... більшість нашої інтелігенції характеризуються невмінням написати

грамотний (стилістично) лист, скласти тямущо доповідну записку і тому подібне .... Не менш характерним для нашої молоді є невміння самостійно читати книги» [13,с.30].

Немає сумніву в тому, що людина «живе» в мові. Все різноманіття світу дивним способом уміщається в мовних конструкціях, формуючи світобачення. І коли ми говоримо, що розуміємо оточуюче, то це означає його опис у відповідних поняттях. Вчорашні школярі, що тим часом прийшли у ВНЗ, не володіють понятійним апаратом, не знають законів природних наук і правил граматики.

В чому причина подібного (майже масового серед сучасної молоді) явища?

Можливо, в «лінощах розуму». І від цього свого часу нас застерігав київський князь В.Мономах в своїй педагогічній повісті «Повчання». Звертаючи увагу молодих людей на розвиток ініціативи і самостійності, він повчав: «Частіше перечитуйте: і мені не буде соромно, і вам буде добре»; «Що умієте хорошого, то не забувайте, а чого не умієте, тому вчитеся» [1,с.167]. Тема «лінощів розуму» прозвучала і в статті І. Канта «Що таке освіта?» Він виділив два поняття: «освіта» і «неповноліття». Освіту він визначав як вихід людини із стану свого неповноліття, в якому він знаходиться із власної вини, а неповноліття – як нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого (опікуна). Головними ж причинами стану неповноліття «із власної вини» він рахував лінощі і боязкість [7,с.27]. «Мені немає потреби мислити, – писав він, – якщо я в змозі платити; і цією нудною справою займуться замість мене інші» [7,с.27]. Більш ніж очевидно, що ми маємо помилкове розуміння свободи і відповідальності. Але така позиція багатьох сучасних людей. І щоб змінити це, скажімо, у сфері освіти, необхідно зробити переоцінку знання, стосунки до нього, прославити роль знання, значущість його носія і творця. Вихід із стану необізнаності сам І.Кант пов'язував з «опікунами»: «Знайдуться самостійно мислячі, які розповсюдять довкола дух розумної оцінки власної гідності і покликання кожної людини мислити самостійно» [7,с.27].

У роботі «Антропологія з прагматичної точки зору» І. Кант сформулював правила грамотного мислення. Необхідно мислити: а) самому; б) завжди у згоді з самим собою; в) так, щоб бути здатним дивитися на мислиме очима іншого. Йому ж належать думки: «Людина є щось більше, ніж машина»; «Освіта – це мужність користуватися власним розумом» тощо.

У зв'язку з «опікунами», виділеними І. Кантом, слід сказати, що, за даними соціологічних досліджень, в молодіжному середовищі залишаються непрестижними професії лікарки і вчителя. Адже саме ці професії є найважливішими важелями у сфері духовної безпеки. І немає в держави значимішого завдання, ніж узяти «під опіку» кожну лікарку і вчителя, повернути в педагогічне середовище чоловіків.

«Лінощі розуму» стають головною небезпекою нашого часу у зв'язку з відходом від гуманізму і зміною аксіологічних орієнтирів, особливо під впливом різних квазінаукових учень. Ваговитий внесок до дегуманізації суспільства вносять ЗМІ, формуючи у дітей і підлітків агресивний, збочений образ світу.

Професор М.Берулава пише, що сьогодні ситуацію в духовній сфері «можна характеризувати двома словами: нація в небезпеці». І «ми повинні чітко сказати, що наше телебачення не в змозі навчити доброму і вічному.

Нам не треба боятися зовнішніх ворогів – краще за всіх ми руйнуємо своє суспільство самі» [4,с.6].

Нам думається, що учений, педагог повинні стати повноправним творцем (співавтором) продукту ЗМІ з відповідною долею моральної і матеріальної винагороди. Їм більшою мірою властиві обачність і передбачливість. І можна пригадати старогрецького філософа Сократа, який вважав, що досконаліше знання йде тими же дорогами, що і висока моральність. Про природничо–наукову і гуманітарну культуру сьогодні ринкові стосунки вимагають «виходу» у всі сфери життєдіяльності здібних, знаючих, творчих людей, а не вузьких фахівців з «площинним» типом мислення (homo faber). Вузько спеціалізуючись, ми менше розуміємо навколишній світ. Правда, тут слід пам'ятати слова німецького письменника і дослідника природи І.Гете про те, що важко уникнути дві речі: тупоумства, якщо замкнутися в своїй спеціальності, і безпідставності, якщо вийти з неї. А іспанський філософ і публіцист Х.Ортега–і–Гассет писав, що людина – це не той, «хто чванливо ставить себе вище», а той, хто вимагає від себе більшого, «навіть якщо вимога до себе непосильно. І звичайно, найрадикальніше ділити людство на два класи: на тих, хто вимагає від себе багато чого і сам на себе звалює тяготи і зобов'язання, і на тих, хто не вимагає нічого і для кого жити – це плисти за течією» [10,с.310]. І далі: «Якщо цей людський тип як і раніше господарюватиме в Європі і право вирішувати залишиться за ним ..., наш континент здичавіє» [10,с.315].

Чи можемо ми сьогодні говорити, що така загроза минула? Питання зовсім не це риторичне. Однією з драматичних проблем сьогоднішнього дня є певне протистояння природничо–наукової і гуманітарної культур. Можливо, англійський письменник Ч.Сноу був першим, хто звернув увагу світової спільноти на цю проблему. У його лекції «Дві культури і наукова революція» прозвучали твердження про те, що в XX ст. відбувається розрив, що прискорюється, між двома культурами, що традиційно склалися, – природничо–науковою і гуманітарною. А це може привести до загибелі цивілізації, якщо не прийняти термінових заходів щодо зближенню «двох культур». Проблема, позначена півстоліттям назад, залишається і сьогодні актуальною.

Все велику тривогу викликає той тип освіти, де (на догоду технічним і природним наукам) відбувається захід гуманітарного знання. Сьогодні необхідна така освіта, яка базується «не просто на реабілітації гуманітарного знання, але на критичному мисленні, культурі діалогу на рівних, усвідомленні важливості і цінності життя як такого, щоб пом'якшити негативні ефекти технократичного типу. Центральною тут є ідея етичної і політичної відповідальності тих, хто продукує, транслює і застосовує знання» [8,с.26]. Але якісна вища освіта неможлива без критичного гуманітарного початку.

Гуманітарний початок стояв в центрі уваги з епохи Античності, коли закладалися основи філософії освіти, реалізовувалися принципи пайдеї. Вони передбачали виховання розуму, відчуття гармонії і громадянськості. І хоча освіта відноситься до тих стійких й інерційних інститутів суспільства, які дуже складно реформувати, воно безперервно реформується. А реформи деколи такі, що доводиться пригадати думку російського письменника Л.Толстого: «Сила уряду тримається на неуцтві народу, і воно знає це, а тому завжди боротиметься проти освіти» [11,с.364].

В зв'язку з цим ми звертаємо увагу на постійне «реформування» трьох учбових дисциплін – філософії, математики і логіки, гуманітарну спрямованість яких важко переоцінити. Ці дисципліни не лише формують мислення і свідомість, але і задають «ритм діяльності», «метрику праці» – праці цілеспрямованого і осмисленого, із специфічною мовою. Вони – мова і думка вільної людини. З людини вони починаються і до нього ж повертаються своєю прагматичною стороною. Можливо, в цьому виражається їх найважливіша місія в духовній безпеці. Широта знань (філософія) і культура мислення (математика і логіка) дозволяють швидко освоїти практично будь–яку спеціальність. Відповідаючи на питання «Чим годується душа?», Сократ говорив: «Знаннями, зрозуміло» [6].

Відношення до філософії, математики і логіки в історії освіти малюється «синусоїдою». Якщо мати на увазі математику, то в роботі «Що таке математика?» академік В.І. Арнольд пише, що «в 1949 р. математику в СРСР хотіли знищити, ймовірно, унаслідок поширення думки... ніби основною гідністю математики є її «повна даремність» [3,с.3]. Аналогічні спроби були в 1970–і роки, а ближче до нашого часу пропонувалося «зі всіх математичних курсів (будь–то в університеті, в середній школі або в дитячому саду) геометрію повністю виключити» [3,с.3]. «З математичною освітою в світі, – говорив він в інтерв'ю, знаходячись у Ватикані (1998 р.), – справи йдуть дуже погано. У Росії, до речі, трохи краще, але все одно погано! .... Шкільна освіта почала гинути в результаті тих реформ, які інтенсивно проводилися в другій половині XX ст.» [5,с.105–106].

Що стосується геометрії, то вона в курсі шкільної математики збереглася, але її роль зводиться до уміння вирішувати наступні завдання: «Знайти чотирикутник з найбільшою кількістю властивостей». Відповідь –»квадрат», але рішення передбачає рахунок числа властивостей. А тим часом якщо виходити із закону логіки (про співвідношення між об'ємом і вмістом поняття), яка в 1940–і роки викладалася не лише у вузах, але і в школах, то рішення стає сповна з'ясованим і строгим.

На закінчення слід зазначити, що на початку 1990–х років XX століття, класичний порядок у вченні і вихованні був порушений. Діалог вчителя з учнем, тобто живий процес вчення і контролю підсумкових знань, замінений комп'ютерним тестуванням. Проте ця заміна далека від тотожності. Машина нездібна «побачити» оригінальність і індивідуальність мислення, прослідити логіку учня, його творчий початок. І якщо ми не можемо уникнути процедури тестування, то воно (тестування) має бути повчальним, як це здійснюється у взаємодоповнюючій системі «вчитель – учень». При цьому слід виходити з того, що одна сторона в цій системі хоче і може вчитися, а інша в цьому допомагає.

Комп'ютеризація мислення через тестування особливо небезпечна відносно гуманітарних, світоглядних дисциплін. Може бути втрачена самостійна розумова здатність учня. Тести повинні проходити кваліфіковану експертизу, перш ніж вони поступлять в той або інший учбовий заклад. Це відноситься навіть до математики.

«Безглуздість тестових випробувань, – пише В.Арнольд, – добре показує досвід США, де десятиліттями роль перевірки геометричних знань давалася в завданні: «Знайти площу прямокутного трикутника з гіпотенузою 10 дюймів і опущеною на неї висотою завдовжки в 6 дюймів» [3,с.11]. Укладачі подібних завдань передбачають наявність у школярів не лише математичних, але і «конструкторських» знань: лише через геометричну побудову можна прийти до виводу, що таких прямокутників не може бути. Але щось подібне не зупиняє любителів тестів: «вони «довели» слабкий розумовий розвиток школярів із–за їх нездатності відповісти на тестове питання: «Що загального у їжака з молоком?» «Я теж не вирішив, – помічає В.Арнольд, – і ті, що випробовують повідомили мені відповідь: «Вони обидва згортаються» [3,с.11].

Отже, яке практичне наповнення нових освітніх стандартів? Наскільки вони служитимуть справі гуманізації і духовної безпеки нації? Це залежить від держави і здорового глузду чиновників, від освіти.. Від цього залежить і успіх педагогів у вихованні молоді.

Список використаних джерел

1. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. – М., 1985.
2. Аристотель. Сочинения: В 4 т / Аристотель. – М., 1984. – Т. 4.
3. Арнольд В.И. Что такое математика? / В.И.Арнольд – М., 2008.
4. Берулава М.Н. Нация в опасности / М.Н.Бурлаева // Педагогика. – 2009. – № 5.
5. В защиту науки / [отв. ред. Э.П.Кругляков] // Комиссия по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований РАН. – Бюллетень № 5. – 2009.
6. Запесоцкий А.С. Гуманитарное образование и проблемы духовной безопасности / А.С.Запесоцкий // Педагогика. – 2002. – № 2.
7. Кант И. Собрание сочинений: В 6 т / И.Кант. – М., 1966. – Т. 6.
8. Кирабаев Н.С. Модели современного гуманитарного образования / Н.С.Кирабаев, М.В.Тлостанова // Высшее образование в России. – 2009. – № 1.
9. Ларошфуко Ф. Максимы. Паскаль Б. Мысли. Лабрюйер Ж. Характеры // Библиотека всемирной литературы. – М., 1974. – Т. 42.
10. Ортега–и–Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Х.Ортега–и–Гассет. – М., 1991.
11. Толстой Л.Н. Сочинения / Л.Н.Толстой. – М., 1984. – Т. 19.
12. Шелер М. Избранные произведения / М.Шелер. – М., 1994.
13. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике / Л.В.Щерба. – Л., 1958. – Т. 1.

Панченко Л.Н. Гуманитарное образование как основа духовной безопасности

Рассматривается проблема разработки гуманитарной модели образования как важной части государственной политики.

Ключевые слова: *воспитание, гуманитарные ценности, образование, реформы образования, кризис образовательной системы.*

Panchenko, L.M. Humanitarian education as a basis for spiritual security

The problem of construction of humanitarian model of education as an important part of public policy.

Key words: *bringing up, human values, education, education reform, the crisis of the education system.*

УДК 130. 122 /316.613.5

Дудченко В.С.

Філософія освіти в контексті духовного розвитку суспільства

Розглядаються інтелектуальні виклики, посталі перед сучасною філософією освіти, показано проблемне поле наукових розвідок провідних філософів, подаються власні теоретичні напрацювання.

Ключові слова: *філософія освіти, духовність, плюралізм, толерантність, гуманізація.*

Серед великої актуальних проблем, які наразі хвилюють українських науковців, значне місце належить питанням духовності як у філософсько–психологічному, інтелектуальному, культурологічному, педагогічному аспектах, так і в практичній площині.

Слід зауважити, що величезну кількість разів термін «духовність» зустрічається у промовах політиків та державників, у текстах про освіту, виховання, релігію, культуру. При цьому кожен автор, кожне видання мають своє тлумачення поняття «духовності», його змістовного наповнення. Навіть побіжний огляд текстів свідчить, що воно вбирає в себе досить широку палітру значень, за якими стоять певний світогляд, позиція, ідеологія. Характерно, що автори далеко не завжди його тлумачать, вважаючи зрозумілим, визначеним.

Особливе місце проблема духовності посідає в філософії освіти, педагогіці – царинах, які мають завдання не лише виробити, окреслити, визначити шляхи, засоби та методи формування певних компетентностей, знань, умінь, а ще й, що дуже важливо, прищепити та розвинути певні якості, здатності, риси характеру й поведінки людини. Завжди й у всі часи вони займалися питаннями, які прямо або опосередковано стосувалися духовності, вкладаючи в них різні сенси, залежно від історичної епохи, вимог суспільства, напрямів соціального розвитку тощо. Зрозуміло, що підходи до духовності змінювалися залежно від політичного вектору держави, залежно й від суто педагогічних завдань, але більшою мірою від шкільної політики, загальнопедагогічної ідеології, освітньо–виховної парадигми, які в певні історичні періоди зливались із загальнодержавним курсом. Особливо це прослідковується в часи переходу суспільства від одних до інших координат життєдіяльності, коли відбуваються глобальні суспільно–культурні трансформації, це актуально, бо на найвищому державному рівні проголошено про розробку і реалізацію реформи вищої освіти. Зараз ми також перебуваємо у процесі реалізації нових ідей з більш–менш чітким уявленням про минуле й майже невизначеним майбутнім. Неабияке місце тут належить проблемам духовності – і в культурологічно–антропологічному, і в релігійному, і в філософсько–педагогічному сенсі.

Ми поставили за мету засвідчити про доцільність розгляду феномену духовності як якості особистості та як частини чи навіть сутності філософії освіти в сьогоднішньому проблемному полі педагогічної науки та освітньо–виховних реалій.

Слід відзначити філософсько–педагогічні дослідження та духовні пошуки М.Бунакова, П.Лесгафта, М.Пирогова, В.Стоюніна, Л.Толстого, К.Ушинського та ін., які своєю творчістю, практичною діяльністю вперше поставили до уваги питання морального виховання дітей, єдності й цілісності їхнього духовного життя.

На нашу думку доречно долучити до вказаних прізвищ і українську педагогічну думку цього періоду (Б.Грінченко, М.Грушевський, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Кониський, І.Огієнко, С.Русова та інші), яка спиралась на етнографічно–культурницьку парадигму й мислилась у контексті натурфілософії – єдності людини та природи, людини та Бога.

З огляду на наш предмет – духовність та її формування – зазначимо, що всі педагоги без винятку розглядали цей феномен як багатоаспектне явище, провідною рисою якого є християнська духовність (К.Вентцель, І.Горбунов–Посадов, Л.Толстой) або православно–церковна духовність.

Оскільки українські представники християнсько–релігійного напряму у філософії освіти В.Зеньковский, С.Миропольський, К.Ушинський, П.Юркевич, та майже не розглядались у історико–педагогічній літературі, це відкриває нові горизонти сучасним дослідникам.

Для українських педагогів, які діяли в національній парадигмі духовності, до його структури, поряд із християнськими, входили культурно–антропологічні та природні (екологічні) аспекти як основи формування національної ідентичності. Розширення розробок, долучення все більшої кількості українських педагогів до виховної проблематики, які ставили завданням формування духовності в дітей, базовим постулатом якої було «українство», викристалізувало її специфічне розуміння, притаманне українській інтелігенції. Пріоритетними складовими духовності стали релігійно–християнські морально–етичні ідеали, народність, українська (рідна) мова, патріотизм, знання про історію свого народу, повага до праці.

Формування духовності українські мисленники повязували не з офіційною православною церквою, яка цілком справедливо ототожнювалась ними з імперською політикою, спрямованою на русифікацію, а з християнськими моральними постулатами, з Біблією – «основним джерелом духовності» (І.Огієнко), з народною культурою і знову ж таки з рідною мовою.

Особлива увага в цих константах належала українській мові. Ось як писав про це І.Огієнко: «Мова – то серце народу: гине мова – гине народ. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови».

В історичній перспективі однаково важливим вважаємо внесок як українських педагогів з яскраво вираженим розумінням духовності як національної ідентичності, так і тих, хто розумів духовність у суто духовно–релігійно–християнському вимірі. І ті, й інші складали два крила, два полюси українського типу духовності.

Зміна парадигм науки в 1990–х рр., викликана ідеологічними, соціально–економічними та культурними чинниками, поставила на чільне місце розвязання морально–етичної проблематики, проблему духовності як

загальногуманітарну культурологічну й педагогічну проблему. Проблема духовності не була належно дослідженою в радянський період, тому в різних словниках, енциклопедіях, довідниках цих років марно шукати цей термін, наявні лише терміни «дух», «душа» (у філософських і психологічних словниках), які повязуються з античною та релігійною традицією, з класичною філософією та позитивістською психологією.

У відсутності позиції офіційної науки щодо духовності впродовж 1990–х рр. починається активне заповнення цієї лакуни розвідками, які заперечували попередню офіційну позицію беззастережного соціологізаторства та сцієнтизму. Пошуки в напрямі духовності увінчуються розгортанням релігійно–християнської парадигми духовності, яка тісно поєднується з розглядом національної ідентичності, національної ментальності як основи народної традиції. Специфіка цього розгляду полягає швидше в її ідеологічному самовизначенні, аніж інструментальній розробці.

Для підтвердження національно–християнсько–релігійних цінностей українські прихильники такого розуміння духовності звертаються до замовчуваних або вилучених аспектів педагогічно–публіцистичної спадщини К.Ушинського і з особливим почуттям відкривають для себе забороненого в радянські часи педагога Г.Ващенка (1878–1967) з його книгою «Виховний ідеал». Автор зупиняється на загальноєвропейському виховному ідеалі, що знайшов своє висвітлення у творах великих педагогів Я.Коменського, І.Песталоцці Ж.–Ж. Руссо,. Особливу увагу Г.Ващенко приділяє розкриттю українського національного виховного ідеалу і робить висновок про те, що гаслом, під яким має проводитися виховання української молоді, є служба Богові й Батьківщині.

Така точка зору сьогодні є досить популярною в Україні. Її прихильники – відомі в Україні науковці А.Вихрущ, С.Кримський, Ю.Руденко, М.Стельмахович та інші. Найбільш повно така позиція представлена О.Вишневським у підручнику «Теоретичні основи педагогіки. Курс лекцій».

Цей напрям в сучасній педагогічній науці, виростаючи з власного вітчизняного коріння, з творчого спадку А.Макаренка, Я.Мамонтова, М.Пирогова, С.Русової, В.Сухомлинського і К.Ушинського, активно засвоює, переосмислює і плідний зарубіжний досвід М.Монтессорі, С.Френч, Р.Штайнера, науковий доробок А.Маслоу, К.Роджерса. В.Франка, Е.Фрома, та інших.

В історії суспільної думки загалом та філософії освіти зокрема проблеми гуманізму, толерантності, взаєморозуміння, духовності завжди займали особливе місце. Людство, конкретний соціум в межах певного існування із своєрідним рівнем соціально–економічного та культурного розвитку, зазнавало чималих змін як еволюційного так, і революційного ґатунку. Залежно від того, яким чином ці зміни впливали на кількісні та якісні показники процесів виробництва, розподілу та споживання матеріальних, соціальних та духовних благ такими й були стосунки в морально–етичній царині людських взаємин. Історичний досвід підтверджує, що, з одного боку, проблема гуманних і толерантних взаємин виступала лакмусовим папірцем соціальної справедливості людських стосунків, а з іншого – рівень актуальності даної проблематики залежав від створення та дотримання принципу соціальної справедливості на усіх історичних щаблях прогресу людського соціуму.

Досить загострено проблема духовного наповнення соціокультурних процесів виринала на тих етапах суспільно–економічного розвитку, коли посилювались деструктивні процеси суспільних взаємин. Перехідні етапи розвитку суспільних відносин потребують максимально ефективної реалізації принципів, що дають можливість гарантувати паритет соціальних інтересів на колективному та індивідуальному рівні. Кризові явища, нажаль, зачепили і державу. Країну руйнує казнокрадство, брехня, зубожіння широких верств населення, бездуховность та безкарність можновладців. В. Андрущенко підкреслює, що за оцінками народних мас, вищий орган управління державою – «Верховна Рада – це нині анклав випадкових особистостей або ж представників кримінальних кіл, бізнесменів, які здобули свої капітали злочинним чином» [5,с.7]. Прикро зазначити, що довіра народу до такої влади геть відсутня, жити в такій країні надзвичайно важко, принаймні людям, які пов'язали свою долю з Україною і не збираються її полишати у кризові часи руйнації духовних основ суспільства.

Наразі, говорячи про наше суспільство і цінності, то слід сказати, що воно переживає моральну кризу, спричинену передусім втратою духовних цінностей, орієнтацію на індивідуалізм, прагматизм і споживацтво в особистому і суспільному житті.

Духовний вакуум охопив усі структурні підрозділи державної влади, систему освіти і виховання. Втрачено основи християнського світогляду, внаслідок чого неможливе формування підвалин обєднуючої національної ідеї; у змісті філософії освіти спостерігається світоглядний хаос, орієнтація на бездуховний інтелектуалізм. Все це негативно позначається на духовному і фізичному здоров'ї особистості, у дитини втрачається сенс життя, впевненість у власному майбутньому і майбутньому своєї країни.

Дану проблему актуалізують і сучасні кризові явища людського та етнонаціонального буття, з якими людина на початку XXI століття постійно дотикається. До таких нагальних проблем нашого життя, що потребують якнайскорішого вирішення, відносять екологічну та демографічні кризу, військове протистояння в світі, нищення середовища існування людства, яке стоїть на межі свого існування. В сучасному світі панує духовна інфляція, ціннісна девальвація та культурна інволюція, які посіли місце духовної свободи, суверенності та відповідальності особи і суспільства. Успіх подолання військового, економічного та політичного протистояння, вихід із сучасної духовної кризи слід шукати в морально–етичних, релігійних та соціально–філософських вченнях наших попередників та вибудовувати нові соціокультурні орієнтири. Сучасним політикам, культурологам, філософам слід створювати нові концептуальні розробки, здійснювати теоретичні пошуки та докладати практичних зусиль аби врятувати цивілізацію від загибелі.

У річищі означених проблем ми вважаємо доречним актуалізувати концепцію толерантності, духовності, гармонізації взаємовідносин, під якою розуміємо такий стан людської спільноти, де буде досягнуто рівня найбільш корисного для людства, де встановлюється справжня рівновага інтересів усіх без винятку, де неприйнятне насилля в різних його проявах і де буде надане право на існування будь–якого «іншого».

Важливість проблеми толерантності в наш час досить часто викликає спокусу теоретичного перевантаження даного поняття. Подібно термінів «духовність», «милосердя», термін «толерантність» виступає певною

мірою семантичним атрактором, що вбирає в себе багато змісту і породжує широке трактування даної категорії.

Зокрема толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість) – термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних). Світоглядною основою толерантності є врахування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної [5,с.642]. В.Малахов пропонує визначення «латинське *tolero* – несу, витримую, терплю; звідси історичний сенс вимоги «терпіти», «витримувати» Іншого в його іншості, визнавати за ним права вчиняти і мислити по–своєму» [4,с.138].

Важливим являється те, що 16 листопада 1995 року, країни–члени ЮНЕСКО прийняли Декларацію принципів толерантності та за ініціативи Генеральної асамблеї ООН, урочисто проголосили цей день Міжнародним Днем толерантності а 1995 рік було проголошено ООН Всесвітнім роком толерантності [4,с.595].

Досить важливо, що ми не відстаємо від світового процесу, вперше, на «загальнодержавному рівні 15.11.2001 року в Україні проведене урочисте засідання з нагоди Міжнародного Дня толерантності» [3,с.28]. З цього часу проводяться Всеукраїнські конференції присвячені толерантності, злагоді та порозумінню, видається журнал «Педагогіка толерантності».

Істотною проблемою для сучасної філософії освіти постає питання: яка загальнофілософська теорія повинна лежати в основі освіти, яка картина світу повинна бути фундаментальною? Більшість авторів схиляється до принципу діалектичної єдності холізму (від англ. *whole* – ціле) та плюралізму. Важко не погодитись із точкою зору В.Лутая, який вважає, що філософія сучасної освіти не може бути заснована тільки на одній якійсь філософській системі, в тому числі, і на такій, що намагається синтезувати в собі усі основні досягнення інших систем. Ми пригадуємо недолугий приклад радянської педагогіки, котра намагалась звести всю методологію до марксистсько–ленінської методики та діалектики. На сучасному етапі слід уяснити, що філософія освіти може і повинна бути просто плюралістичною і використовувати досягнення світової педагогіки. На нашу думку, сучасна філософія освіти може поєднувати такі наукові розвідки:

- досягати хоча б мінімальної субстанціальної єдності усіх субєктів освіти, особливо у розумінні загальнолюдських пріоритетів та цінностей;
- необхідність компонації різних протилежних форм прояву цієї єдності і розуміння того, що будь–які типи світогляду, культури, освіти відіграють свою унікальну роль у вирішенні новопосталих викликів людства;
- боротьба протилежностей не повинна доводитись до антагонізму та ворожнечі.

Досить слушно звернутись до діалогічної традиції в філософії освіти (М.Бубер, Ф.Розенцвейг, О.Розеншток–Хюссі), де акцент робиться на ситуації зустрічі вчителя та учнів на підставі діалогу, то ми впевнимося у тому, що коло ідей сучасної філософії освіти угруповується навколо двох фундаментальних ідей сучасності – ідеї відкритого суспільства (Карла Поппера) та комунікативної філософії (Юргена Хабермаса).

Поппер вважав, що у відкритому суспільстві освіта повинна діяти за принципом: дай учням все те, в чому вони відчувають початкову потребу, щоб стати незалежними від нас і спроможними робити свій вибір. У від-

критому суспільстві освіта виконує, перш за все, критично–реалістичний світогляд на основі інтелектуальної свободи. Це зовсім не означає повної відособленості освічених людей – навпаки, обєднує лише свобода та повага до неї.

На думку Хабермаса, в даному річищі, найвищою метою філософії освіти в сучасний перехідний період є створення системи міжособових зв'язків, спрямованих не на домінацію, а на взаєморозуміння, діалог та підтримку постійного функціонування системи освіти та виховання. Тільки через освіту можлива комунікація: лише система комунікативної підготовки веде до справжньої інтеграції та стабільності в суспільстві.

Доречно зауважити, що в світі загалом і нашій державі зокрема, отримують досить широке розповсюдження концепції містичного, езотеричного, ноосферного розвитку **і, відповідно, духовності** (виділено автором – В.Д.), які, з одного боку, пов'язують духовність із Універсумом, природою і людиною, а з іншого – з різними світовими філософсько–релігійними вченнями. У цьому контексті популярністю користуються різні теорії та течії, які розглядають виховання духовності дитини в єдності з природою та Світовим Духом, із надчуттєвим пізнанням світу, пізнанням людини як космічної істоти. Це антропософія, езотерика, релігії Сходу та їх носії – О.Блаватська, Гурджієв, Махатма Ганді, М.Реріх, Р.Штайнер.

Ці ідеї формування духовності знайшли підтримку у практичних працівників. Особливою популярністю в Україні користуються вальдорфська педагогіка Р.Штайнера, де дитина – істота духовна, яка має окрім фізичного тіла й душу – божественний стрижень. Означена педагогічна система має на меті розкрити й об'єднати в дитині чуттєвий і надчуттєвий досвід духу, душі та тіла в їхній взаємодії та єдності.

Які ми зможемо запропонувати моделі подолання сучасної кризи духовного навчання та виховання? Що ми, педагоги, науковці, можемо запропонувати батькам, вихователям, учителям? На наш погляд, доречною була б поява дослідження, наукових розвідок які б не лише аналізували стан справ та історико–педагогічний контекст на кшталт запропонованого, а розробили б конкретні технології формування духовності в дітей та молоді – від концептуальних засад, змісту, інструментальної частини до критеріїв, діагностики та практичного застосування тощо. Це по–перше.

По–друге, що видається ключовим, – щоб процесуально–інструментальна розробка була спрямована або принаймні відображала нові соціокультурні реалії, в яких живе та виховується дитина. Уже багато сказано й задекларовано сьогодні про соціокультурний контекст як той, що входить корінням в історико–культурний досвід, у духовні традиції народу. Без сумніву, це обов'язкова складова формування духовності нації. Але не менш важливе входження молодої людини в сьогоднішню духовну реальність з її мінливістю, неоднозначністю, полікультурністю, сукупністю співіснуючих різних точок зору на одні й ті ж явища. Глобалізація з її темами та проблемами все більше покриває Україну, і сучасні теми та проблеми духовності все більше збігаються і корелюються з дискусіями, що ведуться по всьому світі.

У даному контексті доречно говорити про правомірність застосування синергетичного підходу як міждисциплінарного напряму досліджень і програм, залучення різних концепцій, підходів, що мають освітньо–виховну спрямованість і відкритий характер і визначають кінцевою метою формування духовності в дітей, підлітків та юнаків. І одне з провідних

місць тут має належати християнським цінностям як загальнолюдським здобуткам європейської цивілізації, на яких побудований загальнокультурний простір.

Адже в сучасних західних демократіях основні цінності, що пропагуються суспільством, – це толерантність і плюралізм, довіра, взаємна повага, свобода, які забезпечуються законом, а з іншого боку – автономія особистості, самостійність, вільний вибір, компетентність, відповідальність, уміння брати на себе рішення щодо своєї долі, своїх вірувань і вподобань. Таким шляхом відбувається процес суб'єктивізації віри, яка стає приватною справою, справою особистості, сім'ї.

Отже, ми стоїмо біля витоків нової культурної традиції, нових дидактико–виховних технологій та методик у формуванні духовності особистості, молодого покоління в цілому. І від того, як ми будемо це робити, що закладати, залежить дуже багато. На нашу думку, необхідно починаючи із себе, із власного світосприйняття й світовідчуття – нетерпимості чи поміркованості, упевненості чи сумнівів, уміння слухати й чути чи повчати, як наслідок формувати комунікативні основи особистості.

Загалом питання, що таке духовність лежить за межами педагогічної науки, це філософська, метафізична категорія, як і моральність. Але для педагогічної науки вкрай важливо педагогізувати ці категорії, аби знати достеменно, які орієнтації, уподобання, якості й переконання виховувати у дітей та молоді.

Враховуючи наукові розвідки в царині філософії, культурології, соціології ми можемо констатувати, що сучасні філософські концепції освіти, попри всю свою відмінність (іноді до протиріччя і не прийняття) одна від одної, демонструють повну домінантну спрямованість і основні принципи реформування сучасної освіти, прийняті в Україні, загалом знаходяться в річищі цієї течії. Зокрема це:

а) принцип гуманізації, що потребує посиленої увагу до особистості, створення найбільшого сприяння розвитку всіх її здібностей, фізичних і моральних якостей, що реалізовується можливостями не лише гуманітарних а й інших наук;

б) принцип диференціації, що означає забезпечення різних шляхів формування змісту предметів і різних способів організації його засвоєння;

в) принцип інтеграції, як принцип реформування змісту освіти, спрямований на забезпечення цілісності сприймання шляхом впровадження комплексних інтегрованих курсів, які об'єднують різноманітні знання на основі вільного вибору.

Як наслідок даний процес сприятиме порухові української народу до формування суверенної і незалежної держави, відродженню та розвитку національної культури, формуванню нової ідеології–ідеології національного відродження, злагоди, толерантної співдружності та співтворчості народів, що проживають на території України та за її межами.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Стратегія для освіти / В.П. Андрушенко // Вища освіта України. – № 3. – 2006. – С. 5 – 9.

2. Дудченко В.С. Ненасилля як духовний фактор соціокультурного розвитку людства: соціально–філософський аналіз: монографія / В.С.Дудченко. – Камянець–Подільський: Камянець–Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 160с.

3. Міжнародний День толерантності в Україні / Педагогіка толерантності. – 2005. – № 4 (34); – 2006.– № 1 (35). – С. 16 – 31.

4. Основи демократії: [навч. п–к для студ. вищ. навч. закл.] / [заг. ред. А.Колодій]. – К.: Вид–во Ай Бі, 2002. – 684с.

5. Філософський енциклопедичний словник / [Заг.ред. В.Ф.Шинкарука]. – К.: Абрис, 2002. – 742с.

Дудченко В.С. Философия образования в контексте духовного развития общества

Рассматриваются интеллектуальные вызовы, которые возникают в современной философии образования, показано проблемное поле научных исследований ведущих философов, подаются собственные теоретические наработки.

Ключевые слова: *философия образования, духовность, плюрализм, толерантность, гуманизация.*

Dudchenko, V.S. Philosophy of education is in the context of spiritual development of society

The author of the article considers the intellectual challenges facing modern philosophy of education, shows the problematic field of scientific research work of leading philosophers, given their theoretical results.

Key words: *philosophy of science, spirituality, pluralism, tolerance, humanism.*

УДК 914/919 : 378.4

Жижко Т.А.

Університетська освіта України як складова Європейського університетського простору

Проводиться аналіз університетської освіти України в поєднанні принципів діяльності з світовою освітньою системою.

Ключові слова: *освіта, університет, університетська освіта, молодь, академічні свободи.*

Як країна європейського простору, Україна розпочинаючи з IV століття мала широкі й розгалужені зв'язки в галузі виробництва, торгівлі, політики та культури. Не стала винятком співпраця українських освітніх закладів з відповідними інституціями Європи. Відсутність університетів в Україні змушувала талановиту молодь мандрувати до Європи – до тих університетських закладів, які територіально знаходились ближче. За неповними підрахунками, у Краківському університеті вже у XV–XVI ст. навчалося 800 українців, у першій половині XVII ст. – 564; у Болонському університеті у першій половині XVI ст. – 800 українських студентів. У Падуанському університеті докторські звання протягом XIV–XVIII ст. отримали близько 500 українців [22,с.10].

Слід відзначити, що українська молодь не лише не розшаровувалась між студентами європейських країн, але й досить часто піднімалась до рівня найвищого визнання, досягала таких наукових і педагогічних успіхів, які дозволяли їм обіймати найбільш відповідальні академічні посади. Зокрема, Юрій Дрогобич (Котермак) зажив слави як перший уродженець України, який став автором друкованої книги – астрологічного календаря під назвою «Прогностична оцінка поточного 1483 р.», котрий з'явився в Римі у лютому 1483 р. і був присвячений папі Сіксту IV. Це був тільки один з трактатів ученого дрогобичанина, котрий студіював науки у Краківському й Болонському університетах, здобувши звання доктора вільних мистецтв і доктора медицини. Згодом, ставши професором Краківського університету, він викладав у цьому навчальному закладі медицину та астрономію і був, як гадають, одним із учителів уславленого Миколи Коперника [18,с.286–287]. Інший українець, Станіслав Оріховський–Роксолан здобув гуманітарну освіту у Краківському, Віденському, Падуанському, Болонському й Віттенберзькому університетах. Там він зустрічався з видатними діячами європейської культури раннього Нового часу – Мартіном Лютером, Філіпом Меланхтоном, австрійським гуманістом А.Брасіканом, італійськими вченими Р.Амадеєм, Л.Боккадиферо, А.Пассером, Л.Бонаміко. Цей особистий досвід допоміг гуманісту Оріховському зробити недвозначний висновок: той, хто прагне стати високоосвіченою людиною, має «думкою линути до Риму, до Афін, до Єрусалима і деінде по світі шукати» [4,с.43]. Ще один діяч української гуманістичної культури – Павло Русин з містечка Кросно на Перемишльщині. Вихованець Краківського і Грейфсвальдського університетів, він відомий як автор низки латиномовних поезій і голова літературного угруповання, члени якого славили кроснянина як «окрасу руських мужів» [18,с.287].

Повертаючись в Україну, випускники європейських університетів несли з собою не тільки глибокі знання, якими щедро ділились з українським людом, але й глибоко укорінену ідею університету, організацію діяльності якого на батьківщині вважали своїм внутрішнім покликанням. Перші братські школи, відлік діяльності яких відноситься до першої половини XV ст., дещо нагадували університети, що діяли за принципами передових європейських.

Поняття «братські школи» позначає навчальні заклади, які були організовані братствами – культурно–релігійними об'єднаннями православного міського населення. До братств входили ремісники, купці, подекуди дрібне та середнє духівництво та шляхта, учителі, письменники, книговидавці, вчені, митці. Найстаріше в Україні братство – Львівське – було організоване 1439 р.; на рубежі XVI–XVII ст. на території Правобережної та Західної України налічувалося вже близько 30 братств [22,с.11].

Поширення братств було пов'язане з ускладненням політичної ситуації в українських землях. У другій половині XVI ст. на основі Люблінської унії 1569 р. Литва й Україна були приєднані до Польщі. Саме ця подія відкрила широку дорогу польському католицизму на українські землі. В Україні розпочалося будівництво католицьких шкіл, добре обладнаних, із досить високим рівнем навчання. Деякі з них (у першу чергу – єзуїтські колегіуми) виступали як центри ідеологічного впливу католицизму. Значний для свого часу рівень освіти та відсутність на східнослов'янських землях достатньої кількості навчальних закладів університетського рівня сприяли швидкому розповсюдженню в цьому регіоні колегіумів єзуїтів. Зокрема, у 1608 р. були засновані колегіуми у Львові й Луцьку, у 1610 р. – в Кам'янець–Подільському [20,с.136–138]. Проте вони зіткнулися з опором братств, які шляхом активізації власної освітньої діяльності прагнули відстояти православну церковну організацію.

Особливих успіхів у розвитку освіти досягла Львівська братська школа, у якій викладали такі відомі діячі української культури, як брати Стефан та Лаврентій Зизанії, Захарія Копистенський, Памво Беринда. Програма шкільного навчання тут суттєво відрізнялася від початкових шкіл. На перший план виходило вивчення грецької та церковнослов'янської мов. Крім того, тут викладалися «сім вільних наук», що було типовим для середньої школи того часу. Вони поділялися на «тривіум», який складався з граматики, риторики, діалектики, і «квадривіум», до якого входили арифметика, геометрія, музика, астрономія. Цей навчальний план в основі своїй був близький до типу західноєвропейської середньої школи, який реалізовувався у різних видах – єзуїтські колегіуми, світські католицькі та протестантські школи [6,с.519]. Випускники цих середніх шкіл могли вступати до вищих навчальних закладів – університетів. Тому можна зробити висновок, що програма навчання у Львівській братській школі також мала університетську спрямованість.

Посилення контактів випускників Львівської школи із вищими навчальними закладами стало можливим завдяки впровадженню до її програми латинської мови, якою велося викладання у західноєвропейських університетах. У 1592 р. дозвіл вивчення латини було надано Львівській школі спеціальною королівською грамотою [6,с.520]. Тим самим слов'яно–грецька школа ставала слов'яно–греко–латинською, прилучаючи своїх учнів до загальних традицій європейської освіти [22,с.15].

На подібних засадах було влаштовано й Луцьку братську школу, яка була заснована в 1617 р. Вона також мала назву «греко–латино–слов'янська школа». Університетська спрямованість братських шкіл кінця XVI – першої половини XVII ст. забезпечила поширення принципів вищої освіти в Україні в наступні століття . Престиж кожної школи, науковий рівень навчання в ній перш за все забезпечують викладачі. Важлива заслуга К.Острозького полягала в тому, що він зумів зібрати під одним дахом видатних педагогів, усебічно освічених людей з різних куточків Європи. В Острозькій академії знаходили притулок багато волелюбних вигнанців, сміливих мислителів, які зазнавали переслідувань у себе на батьківщині. Зокрема, до Острога переїхав польський математик і філософ, професор Краківського університету Ян Лятос, якого церковники вигнали з Польщі за вільнодумство. У складі педагогів були представники всіх галузей тодішньої науки – медицини, астрології, філософії, богослов'я, проповідництва, математики. Як засвідчує І. Мицько, запрошених фахівців в Острозі було більше, ніж у будь–якому навчальному закладі православного спрямування в Європі XVI–XVIII ст. [13,с.155]. Більшість із них викладали в Академії, працювали в друкарні, входили до складу науково–літературного перекладацького гуртка.

Особливий вплив на діяльність Острозької школи справили вчені з Греції. Грецька освіченість у XV–XVI ст. перебувала в тісному взаємозв'язку з італійською гуманістичною культурою й була перейнята реформаторськими ідеями, які сучасні педагоги називають «особистісно орієнтованим вихованням». Зокрема, в 1594–1598 рр. грецьку мову в Острозі викладав відомий грецький учений Кирило Лукаріс, який навчався в Падуанському університеті, слухав там лекції Галілео Галілея. Крім нього, в Острозі працювали Діонісій Палеолог і Никифор [6,с.486]. Запрошення грецьких викладачів мало позитивний вплив на подальші взаємовідносини учнів та вчителів академії, на її дух співпраці і співтворчості. Недаремно Острозька школа здобула в Європі славу «Острозьких Афін».

Досвід і традиції Острозької школи, що були розвинуті у братських школах, послужили основою створення Київського колегіуму, що пізніше став академією. Діяльність цього навчального закладу заклала підвалини створення шкіл вищого типу, допомогла подальшому поширенню в Україні європейських університетських традицій.

Важливою передумовою піднесення Києва як науково–освітнього центру в першій половині XVII ст. став переїзд до цього міста діячів української культури й освіти із Західної та Правобережної України – Захарії Копистенського, Памво Беринди, Гаврила Дорофієвича. Це було спричинене посиленням тиску на православну церкву після Берестейської унії 1596 р. Просвітителі гуртувалися навколо бібліотеки та друкарні Києво–Печерської лаври. Особливе місце серед посібників, виданих лаврською друкарнею, посів «Лексикон словенороссий и имен толкованіє» (1627), підготований Памво Беріндою протягом тридцятирічної

праці. Це видання містило близько 7 тис. слів, переважно слов'янських, а також латинських, чеських, польських, німецьких, єврейських, угорських, перекладених українською мовою. Кожне слово супроводжувалося словниковою статтею. «Лексикон» використовувався у процесі викладання не тільки в Україні, а й у школах Росії, Білорусі, інших слов'янських країн [22,с.19]. Це свідчить про поширення контактів системи української освіти з навколишнім світом.

Влітку 1631 р. за ініціативою архімандрита Петра Могили у Києві було відкрито новий навчальний заклад – лаврську школу. На цей час тут навчалося, імовірно, близько 100 учнів [22,с.115]. Києво–Могилянську колегію, названу так на честь Петра Могили, було створено у 1632 р. шляхом об'єднання Київської братської та лаврської шкіл. Ця подія стала важливим явищем у розвитку української освіти.

Згодом, Києво–Могилянська колегія виступить як розвинений центр вищої освіти України. Ще французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який працював в Україні у 30–і рр. XVII ст., визначав цей навчальний заклад як «університет, або академію [2,с.28]». Проект Гадяцького договору 1657 р., укладеного гетьманом Іваном Виговським з Річчю Посполитою, містив пункт про зрівняння у правах «Київської академії з академією Краківською»; це ж положення передбачала й угода, підписана між королем Міхалом Корібутом Вишневецьким та гетьманом Михайлом Ханенком у 1670 р. У 1701 р. Києво–Могилянська колегія одержала царську грамоту Петра І, що офіційно підтверджувала титул та права академії [22,с.53–54].

Києво–Могилянська академія користувалася великим впливом у європейському просторі. Випускники академії поступово ставали відомими далеко за межами Батьківщини. Так, історик Петро Симоновський, який написав «Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных...» (1765), після закінчення Києво–Могилянської академії навчався і працював учителем у Варшаві, слухав лекції професорів Кенігсберзького та Лейпцизького університетів. Генеральний хорунжий Микола Ханенко, який також навчався в Києво–Могилянській академії й у Львівській братській школі, під час служби в Генеральній канцелярії виконував різні посольські доручення, чому сприяло добре володіння латинською, польською й німецькою мовами. Його син Василь у 1746 р. вступив до Кільського університету [7,с.146–151].

Академія була також важливим просвітницьким центром. Вона заснувала колегії у Вінниці, Кремінці, Чернігові, Харкові й Переяславі, постійно допомагаючи новоутвореним освітнім осередкам. З 30–х рр. XVII ст. в академії почала здобувати освіту і молодь з Росії, Білорусі, Молдови, Волощини, Болгарії, Сербії, Боснії, Далмації, Чорногорії, Греції. 1736 р. в академії навчалося 127 студентів, 1737 р. – 122 [22,с.148]. Цим контактам з європейськими країнами сприяла спільна православна християнська релігія, подібність історичного розвитку цих країн, що зазнали тривалого іноземного поневолення, а також набутий Києво–Могилянською академією авторитет високорозвиненого центру вищої освіти у східнослов'янських землях.

Розпад феодально–кріпосницьких відносин у другій половині XVII ст., розвиток ідей французьких просвітителів, відкриття в галузі природничих наук суттєво вплинули на освітній процес у Львівському університеті.

Тут було відкрито кафедру математики, створено фізико–математичний кабінет, астрономічну обсерваторію, було запроваджено вивчення польської, французької і німецької мов, а географія та історія стали вивчатися як окремі дисципліни. Ці нововведення позитивно вплинули на зміст і якість підготовки студентів. Багато з них потім продовжили навчання в Києво–Могилянській академії і згодом стали викладачами Московської академії та Петербурзької семінарії. Одночасно встановлювалися зв'язки Львівського університету з культурними й навчальними закладами українських земель: Києво–Могилянською академією, Чернігівським, Харківським і Переяславським колегіумами, а також з європейськими університетами – Паризьким, Римським, Празьким. У друкарні університету видавалися праці вчених Києво–Могилянської академії, здійснювався обмін навчальною літературою. Після першого розділу Речі Посполитої в 1772 р. більшість західноукраїнських земель відійшла до Австрійської імперії, на території якої діяльність ордену єзуїтів було заборонено. Головним завданням закладів вищої освіти в імперії, у тому числі Віденського, Празького і Львівського університетів, було визначено підготовку професійних кадрів – учителів, суддів і священиків. Це ж завдання покладалося і на створений пізніше (у 1875 р.) Чернівецький університет.

Подібний підхід був притаманний і системі освіти в Російській імперії, до якої наприкінці XVIII ст. увійшла більшість українських земель. Головна увага тут приділялася вищій освіті, на яку було покладене завдання підготовки перш за все кваліфікованих спеціалістів [21,с.118]. Ця обставина стала важливою передумовою утворення у першій половині XIX ст. університетів у Наддніпрянській Україні – Харківського і Київського. Ці класичні університети, створені в Російській імперії, були привнесеною освітньою новацією порівняно з діяльністю православних колегіумів XVIII ст. [15,с.170].

На початковому етапі розвитку Харківського університету (засновано у 1805 р. з ініціативи В.Н.Каразіна) значну частину викладачів складали запрошені професори з Німеччини, Франції та інших європейських країн. У зв'язку з цим важливу роль відіграло співробітництво з Харківським колегіумом, який при створенні університету передав туди 20 студентів. Їх знання латинської та інших мов (зокрема, німецької) забезпечувало можливість слухати лекції іноземних професорів, які не знали російської мови [14,с.13].

Перші іноземні викладачі Харківського університету мали значний авторитет у європейському науковому середовищі. Зокрема, слід відзначити діяльність професора філософії Й.Шада, якого попечителю навчального округу особисто рекомендував великий німецький поет І.Гете. У 1804–1816 рр. Й.Шад очолював кафедру умоспоглядальної та практичної філософії. Завдяки його праці Харківський університет став одним із важливих центрів поширення ідей німецької класичної філософії [5,с.117]. У Харкові успішно діяли також І.Гут, зусиллями якого були обладнані астрономічний кабінет та обсерваторія, В.Дрейсіг, який поклав початок діяльності терапевтичного інституту, І.Шнауберт і Ф.Гізе, котрі створили першу хімічну лабораторію. у 1812 р. при університеті було організоване Товариство наук, яке мало на меті поширення знань в окрузі [8,с.318].

Після Вітчизняної війни 1812 р. в Російській імперії було розпочато витіснення з університетського життя науковців іноземного походження.

Міністерство народної освіти у 1815 р. прийняло розпорядження, згідно з яким на посади викладачів університету в жодному разі не могли бути рекомендовані іноземці. У цих умовах провідною формою співпраці університетів із західноєвропейськими країнами стали закордонні відрядження учених з метою вдосконалення знань і обміну досвідом. Навчання молодих учених у наукових та освітніх центрах Заходу стало важливим елементом процесу формування професорської колегії Харківського університету. Зокрема, першим у Російській імперії вченим, котрий отримав ступінь доктора наук у Франції, став випускник Харківського університету астроном П. Затеплинський. У 1821–1823 рр. він, перебуваючи у науковому відрядженні в Парижі, слухав лекції Лапласа, Пуассона та інших провідних вчених, працював в обсерваторії. Склавши іспити й захистивши дисертації з аналітичної та небесної механіки, у 1823 р. П. Затеплинський став ліценціатом, бакалавром і доктором наук. Після цього він повернувся на Батьківщину і до 1834 р. викладав астрономію в Харківському університеті. У 30–40–і рр. XIX ст. у наукових відрядженнях у Франції, Німеччині, Італії перебували викладачі медичного факультету Є.Черняєв, Є.Гордєєнко, К.Демонсі, професор правознавства Г.Гордєєнко, математик Є.фон Бейєр [10,с.175–176].

У другій половині XIX ст. університети все більш ставали центрами наукової думки і підготовки вчених. Зростає суспільний престиж науки і популярність наукових знань у колах інтелігенції [16,с.220]. Створені при університетах педагогічні інститути вперше в історії університетської педагогічної освіти порушили питання про спеціальну підготовку вчителів як в умовах очної форми, так і екстерном. Крім Харківського та Київського університетів, у цей час в українських землях було створено ще один вищий навчальний заклад – Новоросійський університет. Його було засновано з ініціативи М.І. Пирогова в Одесі в 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. З цим навчальним закладом пов'язана діяльність видатних учених: І.Мечникова, І.Сєченова, О.Ковалевського.

Однією з особливостей університетської освіти в царські часи було намагання царського уряду обмежити діяльність вищих навчальних закладів рамками підготовки кваліфікованих чиновників та фахівців. Після революції 1905–1907 рр. уряд дозволив вступати до університетів вихідцям з нижчих станів, проте на практиці для дітей робітників, середнього і найбіднішого селянства доступ у вищі навчальні заклади, як і раніше, залишався практично закритим. Але незважаючи на всі утиски, відбувалося постійне розширення впливу університетів серед української громадськості. Університети відіграли велику роль в оновленні наукового потенціалу суспільства. Зокрема, до 1861 р. 66 вихованців Харківського університету стали професорами і працювали у вищих навчальних закладах Російської імперії. Серед них найбільш відомими були такі вчені, як математик М.Остроградський, філолог О.Потебня, біолог І.Мечников, історик М.Костомаров. У Київському університеті також працювали видатні науковці: математик М.Ващенко–Захарченко, хіміки П.Алексєєв, М.Бунге, хірург М.Скліфосовський, ботанік І.Шмальгаузен, історики В.Іконников, В.Антонович, І.Лучицький, економіст М.Зібер [11,с.31]. Незважаючи на протидію владних структур, університети відіграли важливу роль у розвитку національної культури і свідомості українського народу.

Революційні події 1917 р. змінили не тільки соціальний лад, але й поставили на порядок денний питання створення нової вищої школи з новими педагогічними кадрами. Незалежна Україна почала робити перші кроки в організації підготовки національних педагогічних кадрів. Програмним документом стала декларація Генерального Секретаріату від 26 червня 1917 р., в якій визначалися основні заходи, спрямовані на розвиток національної школи і підготовку кадрів для неї. Важливою складовою цього процесу було становлення системи української вищої освіти. У 1918 р. Київський, Харківський і Новоросійський університети були проголошені державними університетами України. У цьому ж році на базі Вищих жіночих курсів відкрився університет в Катеринославі. У Сімферополі в 1918 р. розпочалися заняття в Таврійській філії Київського університету, а через півроку за допомоги Київського університету відкрився Таврійський університет. Відновлення діяльності вищих навчальних закладів мало величезне значення для розвитку суспільства, культури, освіти. В умовах громадянської війни в Україні велася підготовча робота з відкриття університетів у Полтаві, Чернігові й Ніжині. Почали діяти Київський український народний університет, Український державний університет у Кам'янець–Подільському [17,с.141]. До першого було зараховано понад 3 тис. студентів, до другого – близько 1 тис. Крім того, планувалося заснувати державні українські університети у Харкові, Катеринославі, Одесі [12,с.58].

Після перемоги Радянської влади в системі вищої освіти в Україні відбувається низка змін. Деякі керівники університетів почали перебудову системи вищої освіти за зразком професійно–технічних навчальних закладів. Вони вважали, що старі університети були відірвані від життя і, як вищі навчальні заклади, давали своїм вихованцям ґрунтовні теоретичні знання, але не забезпечували оволодіння конкретними професійними навичками. На думку цих діячів, університети практично не готували фахівців визначеного, чітко окресленого профілю, за винятком студентів медичного та юридичного факультетів. Особливій критиці піддавалася система підготовки фахівців на історико–філологічному і фізико–математичному факультетах. Студенти, які закінчували ці факультети, ставали викладачами шкіл, ремісничих училищ, технікумів.

У 1921 р. на основі старих університетів в Україні почали створювати Інститути народної освіти: Київський, Харківський, Одеський. Крім того, у зв'язку з важким економічним становищем було закрито низку вищих навчальних закладів, у тому числі ті університети, що виникли в незалежній Україні після 1917 р.: Київський український народний університет, Український державний університет у Кам'янець–Подільському. Ліквідація університетів призвела до розпорошення наукових сил, зниження рівня підготовки спеціалістів, зменшення обсягу науково–дослідної діяльності [11,с.49].

У 1930 р. на базі відповідних факультетів інститутів народної освіти виникли інститути професійної освіти, що випускали викладачів для технікумів, шкіл, ФЗУ, робітфаків. На базі факультетів соціального виховання були створені інститути соціального виховання, що готували кадри вчителів для загальноосвітніх шкіл. Незабаром інститути соціального виховання було перетворено у педагогічні інститути.

Однак з часом у країні все більше відчувалася потреба саме в університетській освіті. Винятково важливе значення у її відновленні мала

постанова ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про учбові програми і режим у вищій школі та технікумах», у якій зазначалося: «Зміцнити існуючі університети, як навчальні заклади, що готують висококваліфікованих спеціалістів із загальнонаукових дисциплін, а також педагогів, і розгорнути університети в тих республіках, де їх немає». На виконання цієї постанови уряд України у березні 1933 р. ухвалив рішення про організацію державних університетів у Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську [11,с.49]. За короткий термін вони стали науковими та освітніми центрами України. [3,с.251].

Під час Великої Вітчизняної війни в евакуації на базі Київського та Харківського університетів було створено об'єднаний Український університет, який функціонував у казахстанському місті Кзил–Орда. Після перемоги діяльність вищих навчальних закладів в Україні почала відновлюватися, а кількість студентів у них досить швидко зростала: з 99 тис. у 1946 р. до 325 тис. у 1956 р. [1,с.44]. Для здійснення господарських реформ з 1960–х рр., що потребувало збільшення кількості фахівців із вищою освітою, відбувається розширення мережі українських вузів. Зокрема, у 1964 р. був заснований Донецький університет, у 1972 р. – Сімферопольський, у 1985 р. – Запорізький, згодом – Прикарпатський та Волинський.

Урізноманітнювалися і форми співпраці між вищими навчальними закладами СРСР (у тому числі – України) й університетами європейських країн. Починаючи з 1960–х рр., у практику університетської діяльності з підготовки наукових кадрів увійшло зарубіжне стажування спеціалістів. Цей вид наукових зв'язків здійснювався на основі програми наукового обміну спеціалістами відповідно до договорів, укладених урядами СРСР й зарубіжних країн, і запрошень на стажування від наукових та навчальних закладів, де передбачалося стажування. У період стажування стажери вивчали системи вищої освіти та наукових установ у країнах перебування, одержували можливість працювати в архівах, бібліотеках, музеях, спілкуватися з науковцями, нагромаджувати фактичні матеріали для виконання власних тем досліджень, підготовки спеціальних і загальних навчальних курсів. Неодноразово стажери запрошувалися для бесід з різними колами громадськості, читали лекції про стан освіти і наукових здобутків у вищих навчальних закладах Радянського Союзу [8,с.40].

Крім того, у вищих навчальних закладах України навчалася велика кількість студентів із соціалістичних країн та країн, що розвивалися. Так, у 1976 р. у Харкові навчалося близько 2 тис. студентів із 22 країн світу [1,с.184].

З набуттям Україною незалежності **вітчизняна система вищої освіти зазнала значних перетворень.** Реформування системи вищої освіти в суверенній Україні здійснювалось поетапно. Перший етап охоплює 1990–1996 рр.: з моменту прийняття Декларації про Державний суверенітет до ухвалення Конституції України. Другий етап (1996–2002 рр.) – це період від прийняття Конституції України до прийняття Верховною Радою України Закону «Про вищу освіту». Нарешті, третій етап бере початок з 2002 р. і триває нині; його головний зміст становить утвердження нових державних стандартів функціонування вищих навчальних закладів, завдяки чому відбувається наближення національної системи університетської освіти до принципів європейського освітнього простору [19,с.271–272].

Отже, історичний досвід розвитку університетської освіти в Україні доводить, що найкращим варіантом її розвитку є органічне поєднання

принципів діяльності вітчизняної та світової освітніх систем. Починаючи з діяльності братських шкіл, Острозької та Києво–Могилянської академій, українські навчальні заклади активно використовували кращі набутки європейської освіти у змісті, методиці й організації викладання, водночас зберігаючи власну самобутність, плекаючи духовність та патріотизм учнів, розвиваючи їх національну–культурну свідомість. Відкриття університетів у Новий час створило для української молоді нові можливості здобуття знань та їх застосування у житті. Українські університети стали розвиненими центрами освіти та науки, поступово відчинивши свої двері для молоді різних соціальних груп і майнового статусу. Сучасна модернізація університетської освіти України дозволяє продовжувати цей шлях, поглиблюючи співпрацю з європейською спільнотою і тим самим розбудовуючи єдиний науково–освітній простір.

Список використаних джерел

1. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980–і рр.) / В.К.Баран, В.М.Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.

2. Боплан Г.Л. де. Опис України / Г.Л.де Боплан. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.

3.Вітвицька С.С. Системно–історичний аналіз етапів становлення магістратури в Україні та Росії / С.С.Вітвицька // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2005. – № 25. – С. 249–252.

4.Вирський Д.С. Просвітницька проблематика у творчості С.Оріховського–Роксолана / Д.С.Вирський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 1998. – Вип. 3. – С. 39–45.

5. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій / В.С.Горський. – К. : Наукова думка, 1997. – 288 с.

6. Грушевський М.С. Історія України–Руси / М.С.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. XIV–XVII віки. – 680 с.

7. Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І.Гуржій, Т.В.Чухліб. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.

8. Зайцев Б.П. Міжнародні наукові зв'язки історичного факультету Харківського університету (1933–1980 рр.) / Б.П.Зайцев, Б.К.Мигаль // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2007. – № 762. – Історія. – Вип. 39. – С. 28–44.

9. Иващенко В.Ю. Профессора–иностранцы и местная среда в Харькове в начале XIX в.: взаимодействие и восприятие / В.Ю.Иващенко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – № 852. – Історія. – Вип. 41. – С. 315–326.

10. Іваненко О.А. Зв'язки науковців Харківського університету з Францією в першій половині XIX ст. / О.А.Іваненко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2003. – Вип. 6. – С. 174–182.

11. Київський університет імені Тараса Шевченка: Сторінки історії і сьогодення (1834–1994) / О.І.Білодід [ред.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 1994. – 286 с.

12. Кордон М.В. Освіта України в 1917–1920 рр. / М.В.Кордон // Матеріали II Волинської Міжнародної історико–краєзнавчої конференції, присвяченої 90–річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2009. – С. 57–59.

13. Мицько І.З. Острозька слов'яно–греко–латинська академія (1576–1636) / І.З.Мицько. – К. : Вища школа, 1990. – 290 с.

14. Посохова Л.Ю. Образи Харківського колегіуму та Харківського університету: точки сполучення / Л.Ю.Посохова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2005. – № 701. – Історія. – Вип. 37. – С. 11–18.

15. Посохова Л.Ю. Православні колегіуми України XVII–XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції / Л.Ю.Посохова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – № 852. – Історія. – Вип. 41. – С. 162–172.

16. Посохов С.И. Организация научной работы студентов в университетах Российской империи: проблемы историографии / С.И.Посохов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – № 485. – Історія. – Вип. 32. – С. 219–226.

17. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О.С.Рубльов, О.П.Реєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.

18. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В.Русина. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.

19. Сафонова Н.М. Етапи та провідні напрями реформування вищої школи в Україні (90–і рр. XX – початок XXI ст.) / Н.М.Сафонова, В.Є.Циганок // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 12. Ч. 2. – Луганськ, 2006. – С. 271–278.

20. Сєряков І.Є. Ієзуїтські колегіуми на східнослов'янських землях в другій половині XVI – на початку XIX ст. / І.Є.Сєряков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 1997. – Вип. 2. – С. 135–139.

21. Сысоева Е.К. Московский университет и общеобразовательная школа в XVIII – начале XX в. / Е.К.Сысоева // Вопросы истории. – 2008. – № 6. – С. 118–127.

22. Хижняк З.І. Історія Києво–Могилянської академії / З.І.Хижняк, В.К. Маньківський. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 184 с.

Жижко Т.А. Университетское образование Украины как элемент Европейского университетского пространства

Проводится анализ университетского образования Украины в соединении принципов деятельности с мировой образовательной системой.

Ключевые слова: *образование, университет, университетское образование, молодежь, академические свободы.*

Zhizhko, T.A. The university education of Ukraine as a component part of the European university space

The university education in Ukraine is analysed in conjunction with the principles of activities of the world system of education.

Key words: *education, a university, university education, youth, academic freedoms.*

УДК 001:37.013

Марченко О.В.

Генезис ідеї університету у знаково-символічному вимірі освітнього простору

Нове розуміння освіти у постіндустріальному суспільстві потребує філософського переосмислення закономірностей розвитку освітнього простору, глибокого вивчення його архітектоніки та особливостей конституювання його окремих структурних елементів. Актуальним із цих позицій видається дослідження ідеї університету у контексті гармонізації суб'єктного та знаково–символічного виміру освітнього простору.

Ключові слова: *освітній простір, університет, знаково–символічна реальність, текст, суб'єктний простір.*

Освітній простір, що на формальному рівні є невід'ємною складовою розвитку і функціонування суспільства, на емпіричному ж постає як синтез специфічних структур буття, які співіснують й доповнюють одна одну – науки, культури, природи і суб'єктного, індивідуального світу людини. У переосмисленні цієї єдності сучасна освіта повертається до своїх фундаментальних основ і, взявши за основу найперші, найважливіші засади свого історичного розвитку, «переформатовується», перебудовується, подекуди докорінно змінюючи змістове і структурне наповнення своїх інституції.

Нового життя здобуває сьогодні й ідея університету, яка упродовж багатьох століть уособлювала гуманістичні традиції освіти, як способу буття людини (М.Шеллер), атмосферу думки (Дж.Ньюмен), інтелігентність духу (Х.Ортега–і–Гассет), інтелектуальну совість (К.Ясперс), стиль (Ю.Хабермас) і витонченість смаку (П.Бурдьє).

Практика оформлення ідеї університету й теоретичні суперечки, що її супроводжують, свідчать про наявність стійких проблем університетської освіти, які упродовж століть визначали вектори розмірковувань над долею цього «ідеалотворчого» соціального інституту. Звернення до історико–філософського аналізу цих проблем відкриває широкі можливості для реінтерпретації філософських позицій мислителів минулого (Платон, І.Кант, І.Фіхте, В.фон Гумбольдт, Е.Гуссерль, Х.Ортеґа–і–Гассет та ін.) та розробки нових світоглядних орієнтирів та освітніх моделей, про що свідчать фундаментальні праці сучасних науковців (В.Андрущенко, Б.Гершунський, М.Зубрицька, В.Кремень, М.Култаєва, В.Лутай, Л.Степашко, М. Романенко, П.Щедровицький

та ін.). Ідея університету в її історичній ретроспективі у різний час стала предметом розгляду Д.Ньюмена, Д.Керрола, А.Уайтхеда, А.Флекснера, Ю.Хабермаса, К.Ясперса.

Отже, можемо констатувати незгасаючий інтерес науковців до проблем вищої освіти, водночас на сьогодні в їх дослідженні залишається ще багато «білих плям». Серед них особливої уваги потребує не лише осмислення визначальних функцій університету у житті суспільства (когнітивних і соціальних), а й вивчення самої архітектоніки сучасного освітнього простору та ролі, яку відіграють у ньому університети. Такий підхід дозволить з'ясувати особливості функціонування вищих навчальних закладів у різноманітних глобальних і локальних співтовариствах, напрями їх взаємодії з іншими структурними елементами загального освітнього простору, виявити тенденції й закономірності становлення у сучасному світі.

Метою роботи є дослідити генезис ідеї університету у контексті історичного розвитку знаково–символічної складової освітнього простору; обґрунтувати необхідність гармонізації текстової і суб'єктної реальності у загальній архітектоніці сучасного простору освіти.

У перекладі з латини «universitas» означає «цілісність, сукупність», проте сама ідея університету, із свого зародження й дотепер, ніколи не зводилася до однотипності компонентів цієї сукупності. Більш того, університет завжди розглядався як спільнота людей, що усвідомлюють свою винятковість, значущість свого призначення у суспільстві. Крім того, «universitas» перекладалося як «товариство, гільдія, комуна». Таким чином, спілка викладачів і студентів являла собою своєрідний науковий цех, в основу діяльності якого було покладено «lectio» і «disputato». Ці дві ідеї поєднувалися у «Beruf» – спілці, розширеної до духовного універсуму, де вільна корпоративність співіснувала із постійними диспутами, суперечками, діалогом, що мали раціональний характер.

Факт виникнення у Європі в IX–XI століттях таких спілок – автономних центрів політичного, економічного і культурного життя є визначальним у становленні нової моделі освітнього простору, яка все ще звернена до своїх джерел – культури грецького полісу, проте вже на якісно новому рівні історичного розвитку.

Між полісом і середньовічним містом, які на різних історичних етапах стали осередками формування цілісного освітнього простору, є суттєва відмінність. Зародження простору відбулося всередині полісу, який і визначав структуру світогляду античної людини, тоді як середньовічне місто виконує зовсім іншу культурну функцію. Освітній простір у його первісному стані – у формі університету – породжений християнською культурою. Саме університет втілює найважливіші постулати християнства, а саме: про мовну природу Бога, про триєдність і багатогранність його сутності, про світ, джерелом якого є живе слово, про подібність людини Богу. Але не тіло людини може слугувати доказом її богоподібності, а фундаментальне уміння, яке формувалася впродовж тривалого періоду розвитку природи і цивілізації і яке складає істинну основу її свідомості і духу – усне і писемне мовлення, уміння працювати із текстом. Поза текстовим простором даних Богом книг – Біблії (великою за змістом) і світом (великою за формою) християнська душа не могла здобути просвітлення.

Робота, яка постійно проводилася із текстом у монастирях, церквах, школах, мала репродуктивний характер: відтворення його відбувалося

у точній відповідності із канонічним, а помилка у написанні або вимові вважалася гріхом. Збереження священних текстів як феномену масової середньовічної культури на папері і у масовій свідомості потребувало їх глибокого і всебічного осмислення, що і зумовило появу герменевтики і схоластики. Обидві науки стимулювалися боротьбою із єресю і сприяли розвитку в людині уміння працювати із текстом.

Таким чином, освітній простір університету, як одна із форм переходу середньовічної культури у середньовічну цивілізацію, зосереджує, технологізує і представляє у компактній формі загальний універсально–символічний простір середньовічної культури. На відміну від давньогрецького полісу, освітній простір університету відділено не лише від природної реальності, а й від міського життя. В умовах полісної організації освіта пронизує весь простір міста, здобуваючи таким чином вихідні просторові характеристики. У середньовічному університеті вперше відбувається становлення освітнього простору як самостійної, автономної реальності. Це стало можливим, в першу чергу, завдяки самобутності його змісту, що докорінно відрізнявся від того, чим була наповнена будь–яка інша реальність. Тексти утворюють простір освіти, що забезпечує його формування як знаково–символічної реальності.

Становлення освітнього простору, як сфери духовного життя людини, обумовлюється специфікою середньовічної культури. Проте, університет ніби спрощує, видозмінює божественну за своєю генеральною символікою культуру, прилаштовуючи її до реальних можливостей людини. Представники «цеху учених» не просто живуть у духовному просторі, освяченому Богом – вони до певної міри уподібнюються Творцю, створюючи тексти.

Завданням віруючої людини є перебування у просторі Божественного і збереження душі. Студенти і викладачі в університетському просторі розширюють і перебудовують світ, продовжуючи справу Творця і наслідуючи його у головному. У середньовічному університеті людина виступає у ролі «ангела творящего», її основне покликання – організація і удосконалення універсально–символічного простору. Людина не зазіхає на весь світовий простір, адже авторитет Священого Письма ще досить вагомий. Проте, вона вже наслідує його в умінні працювати із текстами і створювати за допомогою їх нову, придатну для життя реальність.

Формування освітнього простору університету, як самостійної реальності, супроводжується процесами його структурної диференціації. Слід зазначити, що будь–який простір відзначається складність внутрішніх зв'язків між його структурними одиницями – субпросторами. Так, одне лише небо, з точки зору середньовічної світогляду, мало у своїй структурі сім складових. Виступаючи у вигляді певної знаково–символічної реальності, світ осмислювався як текст, що має безліч інтерпретацій і розпадається на різноманітні тексти–реальності. Світ залежний від Бога, його Слова і може бути «сформульований» по–іншому, видозмінений як текст. Відповідно, університет виступає одним із субпросторів цілісної, текстової за своєю природою, реальності Середньовіччя і відтворює полікультурну схему її організації.

Диференціація освітнього простору університету відбувається за чотирма факультетами: підготовчий (або факультет мистецтв) і три вищих – медичний, юридичний і теологічний. Адміністративно–управлінські системи, як складові університетського освітнього простору,

виконують допоміжну роль, їх діяльність забезпечує автономність кожного із субпрострів (факультетів), а також їх узгоджене функціонування в межах цілого.

Внутрішній простір кожного факультету також чітко регламентований. Заняття розраховані на рік у відповідності із навчальним планом. Пізніше відбувається розподіл на семестри. Щоденні лекції розташовані у певному порядку. Книга, як цілісний текст, виступає структурною одиницею в організації освітнього простору кожного факультету. Так, Ф.Бекон зазначав, що знання тесту забезпечує знання всього, що стосується науки, про яку йде мова у тексті. Текст осмислювався як квінтесенція навченості, універсальний елемент середньовічної культури і посідав визначальне місце в освітньому просторі університету.

Отже, організаційна структура освітнього простору, яким виступає університет, представлена впорядкованою системою текстових субпросторів різного рівня організації. Узагальненою формою внутрішньої самоорганізації є факультет. Його універсально–символічний простір вміщує множинність текстів, які відносяться до певної галузі знань і розташовані у чітко регламентованому порядку. Мінімальна організаційна форма – лекція – відображає певний фрагмент книги, призначеної для опрацювання.

Індивідуальний, суб'єктний простір людини у загальному освітньому просторі–тексті університету окреслюється знову ж таки її мовленням. Усі навчальні дисципліни (як на початкових етапах навчання, коли основна увага приділялася граматиці, діалектиці, риториці, так і в подальшому, у ході освоєння квадріуму) були спрямовані на підготовку людини, здатної до роботи із текстами, готової до життєдіяльності у текстовій реальності.

Університетська освіта мала на меті, по–перше, ознайомити із текстами, передбаченими навчальною програмою; по–друге, забезпечити формування особистісного текстового простору. Якщо перше завдання вирішувалося за допомогою лекцій, то для реалізації другого – використовувалася така дидактична форма, як диспут. З точки зору предметного наповнення, диспути не мали великого значення. Проте їх результативність в аспекті становлення особистості була дуже високою. Спілкуючись із опонентами у ході диспуту, студент поєднував фрагменти текстів, які належали до різних семіотичних галузей знаково–символічного простору університету. Такі комбінації утворювали нові тексті, автором яких ставав сам студент. За допомогою цих текстів зміст освіти переходив із об'єктивної у суб'єктивну форму, за рахунок чого і утворювався особистісний освітній простір. Якщо у загальному знаково–символічному просторі структурними одиницями виступають тексти, призначені для освоєння, то в особистісному, суб'єктному просторі, системоутворюючими факторами стають умовно нові, авторські тексти студентів. І в першому, і в другому випадку тексти виступають як самостійні структурні одиниці, вони не є ідентичними, що і забезпечує саморозвиток освітнього простору в цілому.

Найбільш складним компонентом університетського освітнього простору, з точки зору його змістового наповнення і структурної організації, виступає метатекст, який в інтерпретації П.Торопа являє собою «текст, що представлений будь–якою своєю частиною в іншому тексті, і стає таким чином описуючим текстом» [1,с.39]. Це свого роду узагальнена система

правил, у відповідності з якими організується освіта у територіально–предметному вимірі освітнього простору.

Метатекстовий простір середньовічного університету, з огляду на різноманітність в ньому напрямів освітньої діяльності, являв собою вкрай складне утворення, як на нормативно–правовому, так і змістовому рівнях.

Щодо першого рівня провідну роль відігравали університетські статути, а також документи, які регламентувати діяльність судової та виконавчої влади навчального закладу й окреслювали права, даровані університету королівською, церковною або місцевою гілками влади. У змістовому аспекті наповнення метатекстових описів залежало від напряму навчальної діяльності та освітнього рівня. Так, на підготовчому факультеті метатекст був представлений «Органоном» Аристотеля. На медичному цю роль виконували праці Гіппократа і Галена, на юридичному – церковне і римське право (Кодекс Юстиніана), на теологічному – Священне Писання та інші канонізовані церквою книги. Основне призначення цих текстів – формувати певний характер мисленнєвої діяльності учасників навчального процесу. Освіта відбувалася через наслідування найкращим культурним зразкам, яке виключало довільне їх тлумачення і порушення внутрішньої логіки. Метатексти виступали своєрідним транслятором найбільш прийнятних, з точки зору культури, духовних цінностей, стилю мислення, способів інтелектуальної діяльності. Функцію всезагального, найголовнішого для усього освітнього простору метатексту виконувало Священне Писання. Люди і тексти – ось дві провідні іпостасі освітнього простору університету.

У надрах середньовічного освітнього простору університету відбувається становлення експериментального природознавства, і відповідно, формування нової свідомості на глибинних, первинних, смислоутворюючих рівнях.

Окрім підконтрольних Ватикану університетів, що були на той час провісниками схоластичної освіченості, розвивається мережа університетів, заснованих єзуїтами. Навчальний курс в них складався із двох циклів: три роки філософської і чотири роки теологічної освіти. Відбувалась трансформація і змісту освіти, зокрема у Паризькому університеті, окрім класичних творів, вивчаються праці Р.Декарта, а викладання географії спирається вже на результати великих географічних відкриттів. Проте, незважаючи на окремі зміни у структурі і змісті, незмінним залишається сам підхід до університетської освіти: як і раніше вивчалася не природа, не фізична реальність, а тексти. Саме в університетському освітньому просторі XV–XVII століть знакова реальність продовжує утримувати чільні позиції.

Перехід від однієї світоглядної парадигми до іншої не міг відбутися спонтанно. Якщо у Середньовіччі людина цілковито належить світу, а світ – Богу, то вже в епоху Відродження вона поступово дистанціюється від природи, виходить за її «межі», стає поряд із нею як сторонній споглядач. Такий вихід із просторово–часового континууму відбувається на рівні мислення. Це стає можливим, коли природа у межах її культурної досяжності стає для людини багатоплановою, утвореною із численних просторів. Природа, в силу своєї складної структурної будови, дає людині можливість переходити із одного простору в інший, споглядати одну реальність, перебуваючи в іншій.

Роз'яснюючи суть такого повороту, О.Лосєв відзначав: «Згідно з християнським віровченням, Бог створив людину за своїм образом і подобою, але Бог – істота ніким не створена; отже, створена людина також повинна створити саму себе, тобто вільно і без будь–якого примусу ствердити себе у Бозі, у вічності» [2,с.350].

Здатність людини дистанціюватися від реальності, перетворюючи кожну її складову на об'єкт рефлексивного споглядання, формується в умовах середньовічного університету. Саме там людина отримує власний, суб'єктний простір, який є відносно незалежним від простору географічного. Освітній простір університетів унікальний тим, що виступаючи цілісним, єдиним, він водночас передбачає поділ на окремі самостійні території, субпростори (факультети). Процес ділення і постійного розширення простору освіти за рахунок освоєння нових інтелектуальних «територій» дає людини можливість змінювати своє місце, переходити у нові підпростори. Поступово вона усвідомлює можливість видозмінення і простору в цілому, і окремих його складових, вона вже здатна відсторонитися від них, переходити із одного субпростору в інший, сприймаючи їх як нескінченно подільні світи. Така динамічність людини втрачає географічне забарвлення, наповнюючись власне культуротворчим смислом.

Таким чином, університетська освіта формує в людині здатність «виходити» за межі культури, водночас залишаючись всередині неї. Як суб'єкт духовно–інтелектуальної діяльності, людина отримує унікальну можливість самореалізації на перетині різних просторів, цивілізацій і культур. Завдяки текстовій реальності університету людина існує у просторі власної свідомості і в той же час «виштовхується» із нього в інші простори. «Вихід» і «повернення» стають способом буття людини у мінливому світі, єдино прийнятним знаряддям у нескінченній подорожі крізь простір і час за горизонт власного мислення.

Створений університетом знаково–символічний простір дозволяє підтримувати і оберігати від зовнішніх впливів суб'єктний простір людини як мислячої істоти. Слова Декарта «Я мислю, отже існую», що стали девізом Нового часу, так само, як й ідея про автономне існування мислячої субстанції, своєю появою зобов'язані саме освітньому простору середньовічного університету.

Проте гармонійний розвиток освітнього простору можливий за умови освоєння не лише знаково–символічної, а й зовнішньої, природної реальності. Саме тому передумовою усіх трансформацій територіально–предметного виміру освітнього простору була здатність людини «переходити» у процесі освоєння знакової реальності з одного простору в інший, сформована в університетському осередку. Подальший розвиток територіально–предметної складової освітнього простору здійснювався вже системою загальної освіти.

Внаслідок переосмислення й удосконалення людиною здатності переходити з простору в простір відбувається становлення дуалізму XVII століття, що визнавав існування двох субстанцій: мислячої (семіотичної, раціональної, знакової) і протяжної (позасеміотичної, природної, зовнішньої). Інтеграція цих реальностей стає новим принципом організації людської діяльності й визначає специфіку розвитку системи шкільної освіти, яка, починаючи з епохи Відродження і до початку XIX століття, стає центром інноваційних перетворень в освітній галузі. Лише у 30–х роках XIX століття відновлюється колишній вплив університету на

розвиток культурно–освітнього простору, що стало можливим завдяки його перебудові за моделлю В.Гумбольда, в основу якої було покладено принцип єдності дослідницької і викладацької діяльності.

Перетворення університету із середньовічного осередку підготовки лікарів, юристів і теологів на освітній заклад природничонаукового спрямування, що готував вчених та інженерів, детермінована певними суспільно–історичними трансформаціями XIX століття. Актуальним для економіки у цей час виявляється вже не мануфактурне виробництво, а потужна виробнича спроможність великих промислових підприємств. Індустріалізація внесла суттєві корективи в усі аспекти життя людини, зокрема змінила характер наукової діяльності, яка перестає бути прерогативою обдарованих одиниць. Наука поступово трансформується у колективний вид діяльності, в якій кожен учений виконує свою ланку наукової роботи. Так само, як і промисловість, наука починає функціонувати за конвеєрним принципом, із чітким розподілом праці і спеціалізацією.

Гумбольдтівська модель університету втілювала у собі прагнення до компромісу: між академічною свободою і певними запитами і потребами суспільства, зокрема у галузі виробництва, а також між цілями освіти і визначальними задачами, які ставила перед собою наука.

Новий університет разюче відрізнявся від середньовічного, в якому пріоритет був за передачею незмінних по суті знань, зафіксованих у працях відомих авторів. В. Гумбольдт відстоював думку про нескінченність наукового пошуку й необхідність самостійного відкриття істини, а отже, і викладачі, і студенти повинні бути дослідниками. Саме у процесі неперервного пошуку нових наукових знань студенти можуть набути необхідний досвід, аби у свій час стати першовідкривачами у відповідних професійних галузях. Внаслідок такого підходу з'являється і новий тип викладача–дослідника, який прагне співпраці із викладачами з інших університетів. Встановлюються тісні зв'язки між вищими навчальними закладами і науково–дослідницькими інститутами, які оформлюються як їхні підрозділи.

Поступово вища освіта набуває формалізованого характеру, її завданням стає не всебічний і гармонійний розвиток особистості, а підготовка спеціаліста. Використання науки лише заради неї самої неминуче призводить до втрати її смислу і ціннісного наповнення. Ця думка розвивається М.Вебером, який доводив, що наукове дослідження не забезпечує всебічного і достатньо обґрунтованого світогляду й життєвої мудрості [3].

Отже, якщо середньовічний університет перебував у просторі християнської культури, був носієм її цінностей, а інтелектуальна діяльність у ньому була наповнена особистісно–значущими смислами, що й забезпечувало органічний розвиток суб'єктного простору людини, то у новому університеті залишається тільки діяльність, проте втрачаються смисли, що виходять за межі цієї діяльності. Виникає смисловий і ціннісний вакуум, саме тому університет перестає бути місцем для людини. Як слушно зауважив Л.Карциус, німецькі університети досягли великого в освіті спеціалістів, проте вони виявилися неспроможними у реалізації завдання духовної освіти нації [4,с.8].

Панування в університеті культу прикладного дослідження і практичної діяльності, втрата ним визначених ціннісно–смислових орієнтацій – все це призвело до зміни ролі університетів в освітньому просторі. Активне залучення до науки і виробництва дозволяє університету

моделювати природничо–науково–технічну реальність, перетворюючи освітній простір на науково–освітній. Університет опиняється фактично у центрі освітнього простору, регламентуючи напрям його розвитку. Наука посідає пріоритетні позиції по відношенню до педагогіки. На відміну від середньовічного університету, який плекав суб'єктний простір людини, новий університет формує простір спеціаліста, функціонера у системі науково–виробничої діяльності. Проте спеціаліст не потребує індивідуального простору в жодній галузі життєдіяльності, він є лише одним із гвинтиків певного механізму, який з легкістю можна замінити іншим. Таким чином, відбувається стандартизація, уніфікація особистості.

Іспанський філософ XX століття Х. Отрега–і–Гассет у своїй роботі «Місія університету» розмірковує над причинами усталеного в ході історичного розвитку превалювання науки і наукового пізнання в університеті. Він відзначає, що сучасний університет значною мірою ускладнює професійну освіту, перебільшуючи роль наукового дослідження і майже повністю виключає передачу культури. А саме це, останнє, і є його головним завданням. Культура в даному випадку розуміється як система життєвих ідей про світ і людину, яка повинна спрямовувати людське існування у хаосі і неоднозначності життя. «Культура рятує від загибелі корабель життя, що дає змогу людині жити, навіть якщо її життя трагічне, беззмістовне і нице. Ми, як люди, не можемо жити без ідей... ми є наші ідеї» [5,с.63].

Посилення наукового інтересу є відображенням притаманних певному історичному періоду суспільних пріоритетів. Проте саме із цим філософ пов'язував катастрофічний характер ситуації у Європі. Він обстоював думку, що «спеціалізм і професіоналізм розбиває на друзки» європейця, оскільки являє собою лише вузьку сферу життя. У цій ситуації завданням університету є повернення цієї життєвої єдності, відновлення трансляції культури, тобто системи життєвих ідей, які притаманні часові. Проблема сучасності у тому, що університет втрачає свою провідну роль у формуванні світогляду і продукуванні цінностей культури, що неминуче призводить до розмивання його сутності.

Представлений у даному дослідженні аналіз ідеї університету в її історико–філософській ретроспективі дозволяє зробити висновок про визначальну роль вищих навчальних закладів у становленні освітнього простору. Вона полягає у здатності університетської освіти підтримувати глибинні концепти внутрішнього, суб'єктного простору людини у нескінченному просторі і часі, живити її культурно–генетичні структури і безпосередньо впливати на організацію базових рівнів людської свідомості. Свого часу поява університетів стала поштовхом до відокремлення і автономізації складових освітнього простору, зокрема суб'єктного простору людини. Саме в університетському осередку відбувалася зміна функцій книги – із знаннєвої на інструментальну, що спричинило й зміну провідного типу людської діяльності – із репродуктивного на пошуково–дослідницький, творчий.

Знаково–символічний простір, що на етапі зародження університетів став сприятливим осередком для «ангелів творящих» – студентів і викладачів, які уподібнюючись Творцю, створювали тексти, вже у Новий час набуває функціонального, вузькопрофесійного характеру. Відбувається ущільнення освітнього простору університету до простору певної навчаль-

ної дисципліни, яка, в свою чергу, ущільнюється до простору окремого тексту, де вже не залишається місця для людини.

Таким чином, гармонійне співвідношення суб'єктної, творчої складової освітнього простору та його знаково–символічного компоненту забезпечує продуктивну основу для розвитку освіти, зокрема вищої. Якщо ж ця гармонія порушується, то відбувається деформація історично обумовлених вимірів простору освіти й, відповідно, набуває ваги екстенсивний шлях розвитку освітньої галузі, що видається неприпустимим у сучасних умовах активного поступу постіндустріальної цивілізації.

Список використаних джерел

1. Тороп П.Х. Проблема интекста / П.Х.Тороп // Текст в тексте. Труды по знаковым системам XIV. Ученые записки Тартуского гос. ун–та. – Тарту, 1981. – С. 33–44.

2. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / Алексей Федорович Лосев. - М.: Мысль, 1978. – 623 с.

3. Вебер М. Избранные произведения / М.Вебер; [пер. с нем. Ю. Н. Давыдова] – М.: Прогресс, 1990. – 760 с.

4. Шнедельбах Г. Университет Гумбольда / Г.Шнедельбах // Логос. – №5–6. – 2002. – С.7–10

5. Отрега–и–Гассет Х. Миссия университета / Х.Отрега–и–Гассет; [пер. с исп. К. Н. Голубева]. – М.: Издат. дом ГУ ВШЭ, 2010. – 144 с.

Марченко Е.В. Генезис идеи университета в знаково–символическом измерении образовательного пространства

Новое понимание образования в постиндустриальном обществе требует философского переосмысления закономерностей развития образовательного пространства, глубокого изучения его архитектоники и особенностей конституирования его отдельных структурных элементов. Актуальным с этих позиций представляется исследование идеи университета в контексте гармонизации субъектного и знаково–символического измерения образовательного пространства.

Ключевые слова: *образовательное пространство, университет, знаково–символическая реальность, текст, субъектное пространство.*

Marchenko, O.V. The genesis of the idea of the University of symbolic dimension of educational space

A new understanding of education in post–industrial society requires a rethinking of the philosophical patterns of development of educational space, in–depth study of its architectonic features of the constitution and of its individual structural elements. Relevant to these positions is the study of ideas in the context of harmonization of the University of subjective and symbolic dimension of educational space.

Key words: *educational space, university, symbolic and symbolic reality, text, subjective space.*

УДК 37.034

Калюжна Т.Г.

Педагогічні основи становлення аксіологічної парадигми в освіті

Розглядаються питання про необхідність розробки теоретичних основ педагогічної аксіології як науки про цінності і ціннісні орієнтації вчителя, учнів, освітньої системи в цілому.

Ключові слова: *педагогічна аксіологія, ціннісні орієнтації, система освіти, загальнолюдські цінності.*

У сучасних умовах народжується нова галузь педагогіки – педагогічна аксіологія – наука про цінності освіти, їх природу, функції, структуру, взаємозв'язки. В керованому освітньому процесі ціннісні орієнтації виступають як об'єкт діяльності вихователя і самих вихованців. Звідси витікає, що розвиток аксіосфери вчителя, повне і органічне освоєння цінностей школярами є умовами оптимальності процесу етичного виховання як основи духовного розвитку особистості.

Система ціннісних орієнтацій особистості, що існує в певному соціокультурно–історичному контексті, є психолого–педагогічний гарант її стабільності і позитивної активності. Будь–яка деформація ціннісної системи, пов'язана з переглядом ідеалів, потреб, звичок, що проектують відношення людини до самої себе і навколишнього світу, на якийсь час пригнічує в особистості конструктивний початок. Проте останнє розповсюджується не на всю структуру ціннісних орієнтації, а лише на ті позиції, які пов'язані з сферами міжособистісних відносин і професійних обов'язків. У сфері ж духовно–онтологічного існування особистості спостерігається зворотне – гіперпродуктивність, що виражається в актуалізації широкого спектру цінностей: національних, загальнолюдських, релігійних, цивільних та ін. При цьому в ціннісному просторі особистості порушуються ієрархічні зв'язки і залежності між окремими орієнтаціями різних потреб і відносин, внаслідок чого виникає ціннісний конфлікт, який нерідко виявляється в невротичних реакціях і соціальній апатії.

Академік РАО З.Равкін розглядає можливості логіко–структурних основ побудови теорії освітніх цінностей як самостійній галузі педагогічних знань, Н.Нікандров один із перших у вітчизняній педагогічній науці проаналізував проблему цінностей освіти, проблеми ціннісних орієнтацій розглядали такі вчені як К.Абульханова–Славська, В.Зінченко, Б.Ліхачов, В.Сластьонін, М.Щетінін.

Для стабільного існування ціннісних орієнтацій в професійно–педагогічній сфері потрібна науково обґрунтована побудова системи формування аксіологічних основ особистості, що спирається на розроблені теоретичні основи педагогічної аксіології як науки про цінності і ціннісні орієнтації вчителя, учнів, освітньої системи в цілому. Оскільки освіта – це фундамен-

тальна основа і одне з джерел створення у вихованців реальних уявлень про справжні і уявні цінності людини в різних життєвих сферах, то розробка ціннісного каркаса освіти, системи пріоритетних цінностей, педагогічних технологій відповідної орієнтації є необхідним і значущим кроком на шляху вдосконалення системи освіти, розробки стратегії її розвитку.

У цьому процесі, на думку академіка РАО З.Равкіна[6,с.143] слід мати на увазі історичність аксіологічних орієнтирів, здатність ціннісних позицій знаходити на новому витку цивілізаційного розвитку новий сенс. Підтвердженням цієї думки може служити спостереження за зміною змісту найбільш універсальних класичних цінностей.

Так, як вища цінність в епоху античності признавалася гармонійна, досконала в усіх відношеннях людина. Похідній від цієї цінності можна рахувати ціннісну категорію «краса», яка відображала, перш за все, оцінку особливого душевного і тілесного стану людини.

Під час епохи Відродження уявлення про людину було доповнене завдяки включенню в систему критеріїв ідеальної людини таких характеристик, як активність, творчість. Примітно, що в цей час ідеал людини як ціннісний орієнтир припускав яскраво виражену етичну характеристику. Таким доповненням стала категорія «добро». В епоху Просвітництва цінність людини була осмислена з позицій її унікальності та неповторності. Знаменита формула: людина – самоціль, а не засіб – була побудована на вірі в безмежні можливості людини, в її волю і розум. Ідеал людини в цей час визначався такими соціально–політичними цінностями, як рівність, справедливість, свобода. В новий і новітній час в рамках комуністичної доктрини класичне уявлення про людину як вищу цінність було доповнено класовим підходом: суспільним ідеалом стала людина, що бере участь в комуністичному будівництві.

Приведене міркування показує не тільки трансформацію цінностей в ході історичного розвитку, але і їх органічний взаємозв'язок і взаємообумовленість. Дійсно, вважає З.Равкін, цінності, що розуміються як мета, умова, основа розвитку освіти в цілому, взаємозв'язані між собою і утворюють фундамент педагогічної системи. Розглядаючи можливості логіко–структурних основ побудови теорії освітніх цінностей як самостійній галузі педагогічних знань, З.Равкін вказує на багатоаспектність теоретичного потенціалу когнітивного, гносеологічного, аналітико–синтетичного і емоційного плану аксіологічної сфери. У цьому процесі слід з урахуванням діалектичного взаємозв'язку визначати співвідношення національних і загальнолюдських цінностей. Крім того, з особливою ретельністю на основі системи критеріїв повинні бути відібрані аксіологічні пріоритети освітньої системи. Необхідним аксіологічним потенціалом, врахування якого особливо важливе, володіє творча спадщина видатних педагогів минулого і сьогодення. Опора на ідейні витоки оригінальних концепцій теоретиків і практиків педагогіки може бути фундаментом аксіологічної теорії освіти.

Одним з перших у вітчизняній педагогічній науці проблему цінностей освіти проаналізував академік РАО Н.Нікандров, пояснюючи звернення до педагогічної аксіології наявністю справжньої соціальної кризи, яка виражається перш за все в згасанні моральності в суспільстві, заміні духовних цінностей якимись сурогатами. Серед безлічі різноманітних цінностей Н.Нікандров виділяє дві основні групи; загальнолюдські і національні, діалектичний підхід до яких дозволяє побачити рівнозначність і взаємопереплетіння цих

аксіологічних орієнтирів. Визначаючи загальнолюдські цінності і з'ясовуючи їх роль в педагогічному процесі, Н.Нікандров бачить в них перш за все такі цінності, які розділяються більшістю людей і можуть бути етичною підставою для людської поведінки, сконцентрованою в системі моральних норм. Як загальнолюдські цінності може виступати і ідеал людини як стрижень фундаментальних цінностей – доброчинність.

Загальнолюдські цінності, розвиваючись і змінюючись в історії людства, створювали основи для самозбереження людства, передбачали зближення позицій різних груп людей, забезпечували врахування інтересів один одного і, затверджені на світових форумах, входили в документи як правила, принципи, важливі для всіх.

Тим часом вагомість національних цінностей обґрунтовується, по–перше, могутнім національним духовним корінням України, по–друге, тим, що на початку життя кожної людини повинні бути цінності пошани і любові в сім'ї, самобутність культурних традицій, мови країни мешкання. Це духовний витік, що живить людину все життя. Як відзначає Н.Нікандров, з національних цінностей слід починати, не забуваючи про цінності загальнолюдські. Важливо підкреслити і ті національні цінності, які виділяються як вічні, властиві Україні: соборність, колективізм, щедрість душі, перевага духовних цінностей матеріальним, патріотизм і т. п.

Звертаючись до системи освіти, Н.Нікандров [5] пред'являє її ціннісну підставу, яка виражається в інтеріоризації цінностей вчення, пошана до себе і інших, відповідальність. Слід мати на увазі, що цінності пронизують всю систему освіти і, працюючи з учнями, виховуючи і навчаючи їх, ми передаємо цінності. Правда, не всі цінності однаково привабливі для учнів, тому в аксіологічному процесі можливі розбіжності. Проте вони тільки сприятимуть розвитку особистості, якщо пам'ятати слова Блаженного Августина: «У головному – єдність, в спірному – свобода, в усьому – любов».

На наш погляд, у вирішенні питань розвитку педагогічної системи важливо спиратися на такі ідеї Н.Никандрова, в яких він підкреслює значення змістовного аспекту, тобто самого набору цінностей і вторинність цілей по відношенню до цінностей освіти.

Головним висновком, який цілком закономірний в сьогоднішній освітній ситуації, може бути теза Н.Нікандрова про те, що шлях в майбутнє лежить через духовне утворення нашого суспільства, виховання молоді в дусі традицій і цінностей.

При вивченні проблеми ціннісних орієнтацій виділяється перспективна точка зору К.Абульханової–Славської [1,с.69], яка може підсилити педагогічну позицію в розгляді аксіологічної складової освіти. Ціннісні орієнтації в її трактуванні зв'язуються з основами стратегічного напряму життя людини. К.Абульханова–Славська переконана в тому, що найважливішою справою життя кожної людини є визначення, вибір і реалізація цінностей. Причому мова йде про цінності самого високого рівня – духовні. А якщо взяти до уваги те, що ці цінності повинні придбати статус життєвих принципів, то їх реалізація і є базис життєвої стратегії. Тим часом, існує умова, без якої розвиток аксіологічної сфери особистості неможливий. Це наявність гармонії між свідомістю і відчуттями. Саме розвинені відчуття складають сенс життя людини і виступають основою для активних духовно–інтелектуальних пошуків. К.А. Абульханова–Славська розглядає цінність як сенс життя в широкому аспекті.

Цінності в концепції стратегії життя К.Абульханової–Славської – унікальний компонент системи, який є керівництвом до дії, виразом потребі в людяності, принципом духовності людини. Для того, щоб досягти досконалості в професійній діяльності важливо будувати життя відповідно до цінностей, вчитися їх переживати, психологічно привласнювати і вести пошук нових цінностей як двигуна життєвої стратегії.

Фундаментально проблема виховних цінностей розроблялася в творчості Б.Ліхачова [4,с.37], який проаналізував суть і основний зміст категорії «цінність», виявив їх джерела і запропонував оригінальну класифікацію цінностей виховної системи. З погляду академіка Б.Ліхачова виховні цінності – це духовні і матеріальні феномени, що позитивно впливають на людину через позитивні об'єктивні суспільні умови, обставини, відносини. Одним з важливих аспектів, що розшифровують суть виховних цінностей є наявність ідеалу особистості, сучасних уявлень про суть і призначення людини, які зумовлюють розвиток особистості. Принципово важливою є ідея Б.Ліхачова про те, що виховні цінності, «їх ідеальні феномени, складають духовну основу, базисний духовний компонент особистості, визначають суть її внутрішнього світу» [4,с.86]. Природно, що це духовне ядро особистості виявляється в спрямованості і світогляді людини, в його знаннях, уміннях і життєвій силі, яскраво виступаючи особистісною характеристикою в соціально обумовлених відносинах, діяльності і спілкуванні.

В ході дослідження проблеми цінностей Б.Ліхачов прийшов до висновку про наявність чотирьох основних інтеграційних джерел виховних цінностей: генетичного, індивідуально–особистісного; природного, соціумного, соціально–космічного. Перше джерело, що включає такі феномени, як інстинкти, психічні процеси, енергетичні ресурси організму, здатне, на думку Б.Ліхачова, продукувати виховні цінності волі до життя, любові, дбайливості, колективізму, гідності, врівноваженості. волелюбності, упевненості в собі та ін.

Найважливіше базисне джерело – природа породжує такі цінності, як людяність, відвертість, краса світу, захоплення, відповідальність. Головною цінністю соціуму, як одного з невичерпних аксіологічних джерел, є людина. Саме вона – природна і всеосяжна цінність, і вона виступає творцем виховних цінностей. Соціумне джерело дає імпульс розвитку матеріальних цінностей через сам факт свого реального існування і безпосереднього впливу на людину, що має велике значення в її житті. До матеріальних цінностей вчений відносить умови буття, матеріальні предмети (книги. зошити, ручки та ін.), в т.ч. матеріальні предмети, призначені для творчої, ігрової, спортивної діяльності. Матеріальні предмети володіють цінністю, оскільки сприяють залученню до діяльності, спілкування, розвивають особистість в інтелектуальному, етичному, емоційному відношенні.

Створюючи методологічну базу педагогічної аксіології, необхідно враховувати закони освіти і дії виховних цінностей, сформульовані Б.Ліхачовим:

- закон обов'язкової соціально–психологічної диференціації виховних цінностей як умови суспільного прогресу і соціальної адаптації людини;

- закон розквіту або занепаду цінностей відповідно до темпів і якості прогресивного еволюційного становлення або стагнації самого суспільства;

- закон стійкої залежності престижності, актуальності і популярності цінностей від об'єктивних потреб в різних областях суспільного життя, від відношення до тих або інших явищ, подій, професій в суспільній свідомості,

а також від пропаганди, маніпулювання свідомістю людей засобами масової комунікації;

- закон корінної зміни цінностей відповідно до нового характеру суспільних відносин;

- закон психологічної і історичної спадкоємності в суспільній свідомості і педагогічній діяльності;

- закон руху, переміщення в суспільстві представників різних верств і груп, носіїв конкретних цінностей з однієї соціальної верстви в іншу [4,с.22–34].

У цих законах яскраво відбивається причинно–наслідкова логіка розвитку і функціонування аксіологічних орієнтирів, їх поява, рух в соціальному просторі, зміна в зв'язку з особливостями історичного часу.

Аналіз джерел, що породжують цінності, осмислення специфіки ціннісної сфери з позицій тимчасової протяжності, якісних показників, місця у виховній системі і оптимальності дії, дозволив Б.Ліхачову створити оригінальну систему класифікації цінностей, виділивши вічні – загальнолюдські; скороминущі – конкретно–історичні; стійкі – ментальні, етнічні; індивідуально–особистісні і запозичені з інших культур. Такий підхід цілком виправданий і звертає нашу увагу на проблему повноти і всебічності фіксації системи цінностей.

Один з провідних дослідників проблеми підготовки педагогічних кадрів академік В.Сластьонін звертається до проблеми ціннісних орієнтації вчителя [8]. Розглядаючи структуру особистості вчителя, його професійну самосвідомість, він виділяє пріоритетне положення професійно–ціннісних орієнтацій, визначаючи їх як стрижневе утворення особистості вчителя, системний компонент професійної культури, що детермінує готовність до освітньої діяльності відповідно до високих духовних цінностей, вірність гуманістичним ідеалам. Визначення професійно–педагогічних орієнтацій підкреслює їх головну характеристику – вибірковість відношення вчителя до професії, особистості вихованця.

Принципово важливо, що В.Сластьонін [8] пов'язує цінності педагогічної діяльності з можливістю задоволення матеріальних, духовних потреб вчителя і, виходячи з цього, класифікує цінності педагогічної діяльності таким чином:

- цінності, сприяючі затвердженню вчителя в суспільстві;
- цінності, що впливають на розвиток комунікативної культури;
- цінності, що ведуть до самовдосконалення;
- цінності самовираження;
- цінності, пов'язані з утилітарно–прагматичними запитами.

Інструментальні цінності – це свого роду способи досягнення цінностей–цілей, теоретичний і технологічний підходи до організації професійної освіти вчителя і його діяльності. До них відносяться суспільне визнання праці педагога, відповідність здібностей особистості характеру педагогічної діяльності, професійне зростання та ін.

В контексті нашого дослідження принципове значення має акцент на гуманістичний ідеал і гуманістичну природу цінностей педагогічної діяльності, які визначають сенс діяльності вчителя, призначення професії. На думку В.Сластьоніна, гуманістичні цінності складають фундамент професійно–педагогічної культури і включають цінності:

- загальнолюдські: людина, дитина, вчитель, творча індивідуальність;

- духовні: педагогічний досвід людини, педагогічні теорії, способи педагогічного мислення і др.;

- практичні; педагогічні технології, освітні системи, способи діяльності і др.;

- особистісні: педагогічні здібності, індивідуальні якості педагога, ідеали вчителя та ін.

В процесі інтеріоризації цих цінностей відбувається надзвичайно значущий поворот до вирішення питань розвитку особистості, творчості, доцільній комунікації з дорослими і дітьми, обміну духовними цінностями, професійної співпраці та ін. Це дозволяє достатньо точно збудувати стратегію сучасної педагогічної освіти і організувати підготовку вчителів школи на основі глибокого проникнення в суть духовних орієнтирів педагогічної праці.

Багато вчених, що працюють в площині освітніх цінностей, прагнуть визначити круг найбільш значущих і таких аксіологічних орієнтирів, що володіють унікальною силою дії на учасників педагогічного процесу. Звертаючись до «живого знання», аналізуючи секрети унікальної освітньої площини, В.Зінченко [2] переконаний, що аксіологічні орієнтири освіти повинні відповідати загальнолюдським цінностям. Для уточнення спектру ціннісних ліній вчений звертається до творчості В.Соловьова і його ціннісно–ієрархічної шкали, що включає цінності духовного, інтелектуального, соціального як віддзеркалення трьох основних областей людської діяльності. Цілком зрозуміло, що для освітньої системи це провідні цінності як для всієї сукупності компонентів, так і для індивідуумів, і саме система освіти повинна створити умови для їх досягнення, надати кожному можливість зіткнення з унікальними ціннісними опорами. Проте названа тріада (духовне, інтелектуальне, соціальне) – це тільки початкова система координат, здатна розширюватися, визначатися. Джерел же продукування фундаментальних цінностей достатньо багато. Важливо відзначити, що В.Зінченко переконаний в тому, що головним суб'єктом цінностей, цілей і шляхів їх досягнення в сучасних умовах стає система освіти. Також вчений підкреслює особливу значущість власної ідентичності вчителя з наукою, культурою, етносом, з учнями, навчальним предметом. Система освіти, на думку В.Зінченко, стикаючись з багатообразним світом цінностей, вимушена трансформувати їх, заглиблювати, ставити цілі і пропонувати засоби освітньої діяльності. І найголовніше – перевести цінності в статус органічних, іманентних освіті. Головною цінністю системи освіти, на думку В.Зінченко, є її здатність відкрити, сформувати, зміцнити індивідуальні цінності освіти у своїх вихованців [2,с.11]. Так народжується безперервна лінія наближення до загальнолюдських цінностей, відбувається духовна робота нашої освіти. Розглядаючи цей процес і підкреслюючи його великий сенс, В.П. Зінченко затверджує найважливіший постулат аксіологічної педагогіки: сенс цінностей в освіті принципово відкритий. Це дозволяє бути освіті вільній, різноманітній, що у свою чергу є умовою її стійкості та стабільності.

Серед цінностей системи утворення В.Зінченко виділяє свободу, добро, знання, розуміння, мистецтво, пошану до особистості учня та ін. Особливе місце в системі цінностей займають духовні орієнтири, душа. Про союз школи з душею В.Зінченко говорить як про необхідний детермінант для *школи розуміння,* в якій взаємозв'язані пізнання, взаємопізнання і терпимість.

Цінності в педагогічній системі В.Зінченко живі, відкриті, сприяючі особистісному зростанню. Над ними, вважає вчений, треба постійно роздумувати. І чим глибше процес залучення до цінностей, тим доцільніше світ

освіти вводить людину в інші світи: світ знань, світ діяльності, світ відчуття, світ людини.

На наш погляд, дуже точно і глибоко на філософсько–педагогічній основі Н. Щуркова формулює само поняття «цінність». Це «те, що значущо для життя людини, той переважний об'єкт, присутність якого надає вплив на змістовний хід життя» [9,с.35]. Особливо значущою з педагогічної точки зору є характеристика цінності як світу «свободи, творчості, гри людських сил, автономії і незалежності від випадку, постійного духовного збагачення» [9,с.36]. У цих визначеннях можна виділити головні позиції, які затверджують цінність як «логічний центр» педагогічної теорії і практики: *вплив на змістовний хід життя людини, можливості духовного збагачення особистості; система свободи, творчості і гри людських сил.* В зв'язку з цим цілком доцільно вибудовується процес формування ціннісних відносин. Чинники, сприяючі цьому процесу, на які звертає увагу Н.Щуркова, це постійний ціннісний вибір (в т.ч. на прикладі альтернативних вирішень педагога); безпосереднє відтворення вихованцями ціннісних відносин у взаємодії з навколишньою реальністю; осмислення самим суб'єктом змісту, форм прояву і загального значення цінностей в житті людини.

Ціннісні витоки педагогічної діяльності присутні в багатьох освітніх системах педагогів російської школи (Т.Гончарова, В.Караковський, А.Кондратенков, М.Щетінін та ін.).

Одним з перших аксіологічні основи педагогічного процесу обґрунтував і активно ввів в життя освітньої установи доктор педагогічних наук, директор московської школи № 825 В.Караковський. Він вважав, що для педагога цінністю і основним об'єктом турботи є особистість школяра. Творення ж цієї особистості повинне відбуватися в процесі залучення до аксіологічних позицій високого загальнолюдського рівня. Це найголовніший шлях, що народжує в людині добрі відчуття і високоморальні потреби. В.Караковський будує свою роботу в загальноосвітній установі на основі концепції, ядром якої є наведені нижче цінності.

Земля – загальний будинок людства, який вступає в нову цивілізацію XXI століття.

Вітчизна – єдина, унікальна для кожної людини Батьківщина, дана йому долею.

Сім'я – початкова одиниця суспільства, природне середовище формування і існування особистості.

Праця – основа людського буття, що виражає соціальну суть людини.

Знання – результат різноманітної і, перш за все, творчої праці.

Культура – велике багатство, накопичене людством в духовній і матеріальній сферах життєдіяльності.

Мир – спокій і згода між людьми, народами, державами, головна умова існування землі і людства.

Людина – абсолютна цінність, «міра всіх речей», мета, засіб і результат виховання [3].

Система цих орієнтирів приваблива тим, що вона містить можливості для звернення до національних цінностей, оскільки одним з ведучих в ній виступає поняття «Вітчизна», а ряд таких цінностей, як «Праця», «Культура», «Мир», дозволяє заломлювати їх з урахуванням національних реалій. Але яку б систему цінностей не вибрала освітня система або не прийняв вчитель, процес духовного виховання слід будувати з урахуванням психологічних

закономірностей перекладу цих цінностей як суспільно значущих ідеалів в план особистісних сенсів людини, керівників його поведінкою.

Бажання виявити спектр ціннісних орієнтації педагога привело відомих дослідників освітньої сфери до переконання про головні пріоритетні позиції у вчительській справі. М.Щетінін всією своєю діяльністю довів, що головний предмет у викладанні будь–якого вчителя – сенс життя, справжнє людське щастя [8,с.107]. У зв'язку з цим в підставу ціннісної піраміди він пропонує помістити турботу про дитину, чесність вчителя.

А.Кондратенко вважає головними особистісними характеристиками вчителя, ціннісними орієнтирами його професійної діяльності «щедрість душі, любов і постійний інтерес до дітей, готовність віддавати всі свої сили їх розвитку» [7,с.27].

Таким чином, дослідницькі підходи провідних вчених–педагогів і практиків системи освіти обґрунтовують побудову основ нової педагогічної парадигми, в якій аксіологічний базис буде унікальною сполучною ланкою між теоретичними і практичними складовими науки. Ціннісні підстави дозволять подолати статично–описовий підхід в педагогіці і змістовно наповнити освітню сферу. Розробка основ педагогічної аксіології має на увазі виявлення природи і джерел цінностей, закономірностей їх функціонування, діалектики загальнолюдських і національних цінностей.

Нам представляється значущою позиція ведучих вчених по відношенню до ціннісних орієнтацій системи освіти. Цінності визначаються як стрижньове утворення особистості, системний компонент культури, вираз потреби в людяності. Слід врахувати і точку зору, що розглядає систему освіти як головний суб'єкт цінностей і шляхів їх досягнення. Очевидно, що в зв'язку з цим принципова відвертість системи освіти в ціннісній сфері, наявність ціннісного вибору, створення можливостей для відтворення ціннісних відносин, осмислення суті аксіологічних позицій, ціннісно–орієнтаційна діяльність – чинники розвитку ціннісної системи особистості. Функціонування духовних, інтелектуальних, соціальних цінностей в освіті дає можливість доцільно включати аксіологічні позиції в різні області людської діяльності.

В цілому ж розробка аксіологічної парадигми освіти дозволить визначити стратегію і перспективи розвитку педагогічної системи, розкрити потенціал і змістовне наповнення української освіти.

Список використаних джерел

1. Абульханова–Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А.Альбуханова–Славская. – М.: Наука, 1980. – 335с.

2. Зинченко В.П. Образование, культура, сознание / В.П.Зинченко // Философия образования для XXI века. – М. – 1992. – С.101–128

3. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно–воспитательного процесса / В.А.Краковский. – М.: Новая школа. – 1993. – 80с.

4. Лихачев Б.Т. Введение в теорию и историю воспитательных ценностей / Б.Т.Лихачев // Теоретико–исторический анализ воспитательных ценностей в России в XIX–XX века. – Самара. – 1997 – 84с.

5. Никандров Н.Д. Проблема ценностей в подготовке учителя / Н.Д.Никандров // Магистр. – 1994. – №6. – С.41–43.

6. Равкин З.И. Аксиология, приоритеты в сфере образования и воспитания / З.И.Равкин // История и современность. – М.: ИТОП РАО 1997. – 370с.

7. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе его профессиональной підготовки / В.А.Сластенин. – М.: Просвещение, 1976. – 256 с.

8. Щетинин М.П. Объять необъятное / М.П.Щетинин. – М.: Педагогика. 1986. – 176с.

9. Щуркова Н.Е. Практикум по педагогической технологи / Н.Е.Щуркова. – М.: Педагогическое общество России. – 1998. – 250с.

Калюжная Т.Г. Педагогические основы становления аксиологической парадигмы в образовании

Рассматриваются вопросы о необходимосте разработки теоретических основ педагогической аксиологии как науки о ценностях и ценностных ориентациях учителя, учеников, образовательной системи в целом.

Ключевые слова: *педагогическая аксиология, ценностные ориентации, система образования, общечеловеческие ценности.*

Kaluzhna, T.G. The pedagogical foundations for creation of axiological paradigm in the sphere of education

Review of issues on the necessity to develop theoretical basics for the pedagogical axiology as a science on values and value systems of a teacher and pupils, as well as the educational system at large.

Key words: *the pedagogical axiology, value systems, a system of education, human values.*

УДК 141.7

Степаниця С.Л.

Теоретичні засади дослідження соціальної адаптації студентів до умов навчання у вищих закладах освіти

Розглядаються та аналізуються теоретичні засади дослідження соціальної адаптації студентів до умов навчання у вищих закладах освіти. Висвітлюється проблема адаптації особистості до умов оточуючого середовища.

Ключові слова: *навчання, соціальна адаптація, світогляд, культура, молодь.*

У сучасному світі, який ввійшов у третє тисячоліття, розвиток України визначається у загальному контексті європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні цінності західної культури: парламентаризм, права людини, права національних меншин, лібералізацію, свободу пересування, свободу отримання освіти будь-якого рівня та інше, що є невід'ємним атрибутом громадянського демократичного суспільства.

Для України у культурно-цивілізаційному аспекті європейська інтеграція – це входження до єдиної сім'ї європейських народів, повернення до європейських політичних і культурних традицій. Як свідомий суспільний вибір перспектива європейської інтеграції – це вагомий стимул для успіху економічної і політичної трансформації, що може стати основою національної консолідації. Європейська інтеграція, отже, стає ключовою ланкою відкриття України світом, переходу від закритого тоталітарного до відкритого демократичного суспільства.

Згідно зі Стратегією інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженої Указом Президента України, поряд з іншими напрямами європейської інтеграції культурно-освітній та науково-технічний займають особливе місце, що зумовлене потенційною можливістю досягти вагомих успіхів у інтеграційному процесі саме в цих напрямах. Вони охоплюють галузі середньої і вищої освіти, перепідготовку кадрів, науку, культуру, мистецтво, технічну і технологічну сфери [1].

Інтеграційний процес на відповідних напрямах полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіті, науці і техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних здобутків у ЄС. У кінцевому результаті такі кроки спрацьовуватимуть на підвищення в Україні європейської культурної ідентичності та інтеграцію до загальноєвропейського інтелектуально-освітнього і науково-технічного середовища.

Незважаючи на досягнення вищої освіти, які забезпечує нова соціополітична система України, вона, однак, ще не має належної якості.

Чимало випускників вищих навчальних закладів не досягли належного рівня конкурентоспроможності на європейському ринку праці. Це зобов'язує глибше аналізувати тенденції в європейській та світовій вищій освіті [2].

Необхідність реформування системи вищої освіти України, її удосконалення і підвищення рівня якості є найважливішою соціокультурною проблемою, яка значною мірою зумовлюється процесами глобалізації та потребами формування позитивних умов для індивідуального розвитку особистості, її соціальної адаптації і самореалізації в цьому світі.

Зазначені процеси диктують насамперед необхідність визначення, гармонізації та затвердження нормативно-правового забезпечення в галузі вищої освіти з урахуванням вимог міжнародної і європейської систем стандартів та сертифікації.

В Україні, як і в інших розвинутих країнах світу, вища освіта визнана однією з провідних галузей розвитку суспільства. Стратегічні напрями розвитку вищої освіти визначено Конституцією України, законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національною доктриною розвитку освіти, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України.

Основною метою державної політики в галузі вищої освіти є створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, оновлення змісту освіти та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень.

Пріоритетними напрямами державної політики щодо розвитку вищої освіти є: особистісна орієнтація вищої освіти; формування національних і загальнолюдських цінностей; створення для громадян рівних можливостей у здобутті вищої освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; впровадження освітніх інновацій та інформаційних технологій; формування в системі освіти нормативно-правових і організаційно-економічних механізмів залучення і використання позабюджетних коштів; підвищення соціального статусу і професіоналізму працівників освіти, посилення їх державної і суспільної підтримки; розвиток освіти як відкритої державно-суспільної системи; інтеграція вітчизняної вищої освіти до європейського та світового освітніх просторів.

Власне тому, проблема соціальної адаптації студентів до умов навчання у вищих закладах освіти є актуальною сьогодні, оскільки прискорення навчання, підвищення якості навчання, вибір оптимальних умов для успішного навчання студентів у ВНЗ є нагальною потребою як студентів так і педагогічної спільноти.

Сучасні загально-цивілізаційні тенденції розвитку суспільства здійснюють системоутворюючий вплив на реформування вищої освіти України, яке передбачає: перехід до динамічної ступеневої системи підготовки фахівців, що дасть змогу задовольняти можливості особистості в здобутті певного освітнього та кваліфікаційного рівня за бажаним напрямом відповідно до її здібностей і забезпечити її мобільність на ринку праці; формування мережі вищих навчальних закладів, яка за формами, програмами, термінами навчання і джерелами фінансування задовольняла б інтереси особи та потреби кожної людини і держави в цілому; підвищення освітнього і культурного рівня суспільства, створення умов для

навчання протягом усього життя; піднесення вищої освіти України до рівня вищої освіти розвинутих країн світу та її інтеграція у міжнародне науково-освітнє співтовариство [3].

Стратегічними завданнями реформування вищої освіти в Україні є трансформація кількісних показників освітніх послуг у якісні. Цей трансформаційний процес має базуватися на таких засадах, як: національна ідея вищої освіти, зміст якої полягає у збереженні і примноженні національних освітніх традицій. Вища освіта покликана виховувати громадянина держави Україна, гармонійно розвинену особистість, для якої потреба у фундаментальних знаннях та підвищенні загальноосвітнього і професійного рівня асоціюється зі зміцненням своєї держави; розвиток вищої освіти повинен підпорядковуватись законам ринкової економіки, тобто закону розподілу праці, закону змінності праці та закону конкуренції, оскільки економічна сфера є винятково важливою у формуванні логіки суспільного розвитку. Водночас необхідно враховувати при цьому не менш важливі чинники – соціальні, політичні, духовного життя, суспільної свідомості, культури та морально-психологічних цінностей; розвиток вищої освіти розглядається у контексті тенденцій розвитку світових освітніх систем, у т. ч. європейських.

Стає усе більш очевидним, що необхідна розробка довгострокової програми структурної адаптації національної освітньої політики до нових міжнародних умов.

У цьому контексті реформування вищої освіти України бажано проводити з урахуванням вимог Міжнародної стандартної класифікації занять (ISCO-88 (МСКЗ)), Міжнародної стандартної класифікації освіти (ISCED-97 (МСКО)), Міжнародного стандарту якості серії ISO 9000 та вимог, критеріїв і стандартів, які узгодили країни – учасниці Болонського процесу.

Оскільки, варто нагадати, що основні цілі Болонського процесу зводяться до наступного: побудова Європейського простору вищої освіти як передумови розвитку мобільності громадян з можливістю їх працевлаштування; посилення міжнародної конкурентоспроможності як національних, так і в цілому європейської систем вищої освіти; досягнення більшої сумісності та порівнянності систем вищої освіти; формування та зміцнення інтелектуального, культурного, соціального та науково-технічного потенціалу окремих країн та Європи в цілому; підвищення визначальної ролі університетів у розвитку національних і європейських культурних цінностей; змагання з іншими системами вищої освіти за студентів, вплив, гроші та престиж.

Участь вищої освіти України в Болонських перетвореннях має бути спрямована лише на її розвиток і набуття нових якісних ознак, а не на втрату кращих традицій, зниження національних стандартів якості вищої освіти. Орієнтація на Болонський процес не повинна призводити до надмірної перебудови вітчизняної системи освіти.

У контексті Болонського процесу Україна обрала наступні напрями розвитку вищої освіти в Україні: перший напрям – це розширення доступу до вищої освіти, другий – якість освіти й ефективність використання фахівців з вищою освітою і третій – це інтеграційні процеси.

Варто зауважити, що реалізація другого напряму розвитку вищої освіти щодо поліпшення якості та ефективності використання фахівців з вищою освітою у контексті Болонського процесу, нами вбачається через

реформування змісту вищої освіти та удосконалення соціальної адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищих закладах освіти.

Особливої уваги держави і громадськості, насамперед професорсько-викладацького складу вищих закладів освіти, потребує студентська молодь, яка через кілька років становитиме «ядро» української національної інтелігенції. Сьогоднішні студенти – це майбутні працівники владних структур, державні діячі, фахівці і галузі ринкової економіки, носії інтелектуального потенціалу початку XXI століття, творці нових здобутків національної культури. Щоб нинішні студенти виправдали своє високе покликання, необхідне реформування життя вищого закладу освіти, докорінне поліпшення виховного процесу.

Глибокого переосмислення потребують мета і завдання виховного впливу на студентську молодь, провідні теоретико-методологічні принципи, зміст та форми організації виховної діяльності вищих закладів освіти, зокрема усіх їхніх підрозділів і структур.

Пріоритетним завданням у вихованні підростаючих поколінь, зокрема студентської молоді, є формування світогляду. В Державній національній програмі «Освіта. Україна XXI століття» підкреслюється: «Національне виховання в Українській державі має бути спрямоване на формування в молоді та дітей світоглядної свідомості , ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціальне значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури». Дуже важливо під час вузівського навчання, зокрема позааудиторної роботи зі студентами, надавати всьому навчально-виховному впливу на студентську молодь світоглядної спрямованості. Це – пріоритетне завдання всієї багатогранної діяльності адміністрації, професорсько-викладацького складу, методистів, соціальних педагогів і психологів, керівників колективів.

Світогляд молоді й культура, як національна, так і світова, – це фундаментальні поняття, тісно пов'язані між собою. Вся історія людства, розвитку національних систем освіти і виховання переконує в тому, що світогляд молоді формується на основі здобутків сучасної цивілізації, надбань культури рідного та інших народів.

Суспільна значущість проблеми формування світогляду зумовлюється насамперед його фундаментальною роллю в житті, духовному світі кожного студента, підростаючого покоління, всієї нації.

Інтерес до питання формування світогляду студентів пов'язаний з тим, що зросли вимоги суспільства до випускників вищих закладів освіти з формування в них наукового світогляду *у* процесі навчально-наукової та пізнавальної діяльності, професійної підготовки, громадської діяльності та морального вдосконалення. Оскільки формування світогляду студентів спрямоване на глибше осмислення ними своєї природи, духовності, а відтак – і більш раціональне, чуйне ставлення до зовнішнього світу, збереження і примноження його багатств, його неповторності.

Дійовим засобом плекання світогляду майбутніх спеціалістів є створення інтелектуально-духовного університетського середовища, де викладачі обізнані з високою наукою, філософською та психологічною культурою, є світоглядно автономними, а тому студенти перебувають під впливом сильної мотивації до самоосвіти та саморозвитку, до ефективнішої соціальної адаптації до умов навчання у вищих закладах освіти. Нагальна потреба у визначеності проблеми світогляду майбутніх фахівців

з вищою освітою викликана необхідністю інтеграції вищої освіти України в єдиний світовий освітній простір.

Таким чином, аналіз філософської, соціологічної і психолого-педагогічної літератури дозволяє нам зробити висновок про те, що складність і багатогранність проблеми адаптації людини потребує подальшого дослідження у різних напрямах та розглядатиметься як комплексна програма взаємодії особистості та оточуючого середовища. Проте, у вищезазначених наукових працях мало досліджуване питання соціальної адаптації студентів до навчання у вищих закладах освіти.

Список використаних джерел

1. Реалізація в Україні принципів і завдань Болонського процесу // Інформ-аналітичний матеріал МОН України. – К., 2010. – 15 с.

2. Kellaghan Thomas, Greaney Vincent. Using assessment to improve the quality of education / UNESCO; International Institute for Educational Planning. – Paris : UNESCO, 2001. – 99 p.

3. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посіб. / За ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: навч. книга. – Богдан, 2004. – 384 с.

Степаница С.Л. Теоретические основы исследования социальной адаптации студентов к условиям обучения в высших учебных заведениях

Рассматриваются и анализируются теоретические основы исследования социальной адаптации студентов к условиям обучения в высших учебных заведениях. Раскрывается проблема адаптации личности к условиям окружающей среды.

Ключевые слова: *обучение, социальная адаптация, мировоззрение, культура, молодежь.*

Stepanytsia, S.L. Theoretical bases of research of social adaptation of students to training conditions in higher educational institutions

Theoretical bases of research of social adaptation of students to training conditions in higher educational institutions are considered and analyzed. The problem of adaptation of the person to environment conditions reveals.

Key words: *training, social adaptation, outlook, culture, youth.*

УДК 372.881 А

Шумських І.А., Зеленов О.С.

Психолого-педагогічні передумови включення соціокультурного компонента як засобу підвищення мотивації вивчення іноземної мови студентів-соціологів

Проаналізовано роль соціокультурного компонента змісту навчання іноземної мови як фактору, який впливає на іншомовну комунікативну компетенцію студентів-соціологів.

Ключові слова: *іноземна мова, соціокультурна компетенція, етнічна інтеграція, соціокомунікації, національна ментальність.*

Із входженням України до Європейської спільноти, з розвитком та пожвавленням міжнародним зв'язків з країнами близького та далекого зарубіжжя виникає потреба у спеціалістах, які практично володіють іноземною мовою, зокрема англійською мовою як мовою міжнародного спілкування. Реалізація такого соціального замовлення обумовлює необхідність спеціальної підготовки людей, які спілкуються англійською мовою з представниками інших країн. При навчанні мовам міжнародного спілкування усе більш широке розповсюдження набуває комунікативний підхід, який здатен підготувати студента-соціолога до спілкування іноземною мовою. При цьому особлива роль відводиться соціокультурному компоненту змісту навчання як фактору, який визначає та обумовлює використання мови в конкретних ситуаціях, тим самим впливаючи на іншомовну комунікативну компетенцію студентів.

Метою роботи є аналіз психолого-педагогічного підґрунтя включення соціокультурного компоненту як засобу підвищення мотивації вивчення іноземної мови студентів-соціологів.

Мова не існує поза культурою, тобто «поза соціально успадкованою сукупністю практичних навичок і ідей, що характеризує наш спосіб життя» [10,с.49]. Завдяки такій соціальній обумовленості й зв'язку із процесом комунікації «мова виявляється складовою частиною культури, обумовленої як сукупність результатів людської діяльності в різних сферах життя людини: виробничої, суспільної й духовної»[12,с.15]. Якщо розглядати мову з точки зору її структури, функціонування й засобів оволодіння, то соціокультурний компонент виявляється частиною мови. Соціокультурний шар – це не просто певна культурна інформація, яка повідомляється мовою. Це невід'ємна властивість всіх рівнів мови, яка накопичує та зберігає у своєму семантичному просторі свої культурні цінності. *Мова – це знак приналежності її носіїв до певного соціуму та етнічної інтеграції.* У мові відображається не тільки реальний мир, що

оточує людину, не тільки образ його життя, але й суспільна самосвідомість народу, національний характер, традиції, звичаї, система цінностей, світовідчуття. Особлива роль приділяється розгляду соціокультурного компоненту при навчанні іноземній мові як фактора, який визначає і спричиняє використання мови у конкретних соціальних і культурних ситуаціях спілкування, і, таким чином, впливає на формування та розвиток іншомовної комунікативної компетенції студентів. Нові умови життя (В.Сафонова) радикально змінили завдання підготовки фахівців-соціологів з іноземної мови. Увага сконцентрована на соціокультурному аспекті вивчення мов міжнародного спілкування в Україні. Сучасному суспільству потрібні вже не просто фахівці, а фахівці з міжнародного та міжкультурного спілкування. Актуального значення набуває необхідність культурознавчого утворення засобами іноземної мови у світі проблем людського спілкування. Гостро встала проблема виховання терпимості до інших культур, інтересу й поваги до них. Доцільно наповнити практичні заняття з іноземної мови роботою з текстами, які насичені знаннями з різних культур, розвивати соціокультурну спостережливість, використовувати країнознавчі проблемні завдання з метою формування іншомовної соціокультурної компетенції.

У число завдань соціокультурного утворення засобами іноземної мови бажано включити такі:

- розвиток культури сприйняття сучасного багатомовного світу;
- комплексний полікультурний розвиток мовної компетенції студентів;
- розвиток у студентів поліфункціональної соціокультурної компетенції;
- створення умов для культурної творчості [9,с.21].

Соціокультурний компонент змісту навчання іноземної мови формує наступні параметри вивчення англійської мови:

- свята, ритуали, обряди носіїв мови, тобто національна ментальність;
- наука, мистецтво, історія, релігія , тобто національне надбання;
- письмова комунікація, її дискурсивні правила й норми, мова вербального й невербального спілкування, тобто засобу соціокультурної комунікації.

Уміння адекватно поводитися і представляти свою країну на належному рівні має велике значення в іншомовному міжкультурному спілкуванні, оскільки усвідомлення особливостей культури співрозмовника – носія вивчаємої мови – може значно полегшити і спростити спілкування. Посилення комунікативної сторони цієї спрямованості визначається в трансформації цілей навчання іноземним мовам і змісту навчання. Ю.Пасов і інші дослідники припускають наступну послідовність: навчання іноземної мови – навчання спілкування [3,с.172-174]. Іноземна мова як навчальна дисципліна зможе повноцінно виконувати свої функції лише за умови, якщо всі аспекти процесу навчання будуть розглядатися на рівних умовах, що означає їхню рівноправність у плані значимості для формування особистості студента. Тільки культура в різних її проявах сприяє формуванню особистості людини [3,с.115]. Ю.Пасов дає визначення терміна «іншомовна культура» як невід'ємного компонента змісту навчання. Під іншомовною культурою він розуміє все те, що здатний донести студентам процес оволодіння іноземною мовою в навчальних, пізнавальних і виховних аспектах. При цьому навчання іншомовної культури використовується не тільки як засіб міжособистісного спілкування,

але і як засіб збагачення духовного світу особистості на основі знань про культуру країни вивчаємої мови (історія, література, музика), знань про лад мови, його систему, характер, особистості. Сучасні методичні дослідження базуються на лінгвокраїнознавчому підході в навчанні студентів іноземній мові (О.Першукова, П.Сисоєв). При цьому виділяється лексика з країнознавчим компонентом (фонова і безеквівалентна лексика в термінах Е.Верещагіна і В.Костомарова), країнознавчі зведення, що торкаються всіх сторін життя країни досліджуваної мови, її історії, літератури, науки, мистецтва (І.Бім), а також традиції і звичаї. Соціокультурний компонент навчання студентів іноземної мови дає можливість формувати знання про реалії і традиції країни вивчаємої мови, включатися у діалог культур, знайомитись з досягненнями національної культури в розвитку загальнолюдської культури, дослідити фонові знання носіїв мови, їхнє невербальне поводження в актах комунікації. Об'єктом дослідження є навчальний процес з іноземної мови. Предмет дослідження: формування соціокультурної компетенції студентів засобами англійської мови. Теоретичне значення: ця стаття вносить вклад у розробку теоретичних аспектів змісту навчання. Практична цінність: полягає в тому, що пропонується конкретний мовний матеріал з навчання іншомовної культури. Ціль дослідження: розкрити зміст і специфіку соціокультурного компонента в навчанні англійської мови студентів-соціологів , а також роль у підвищенні мотивації вивчення іноземної мови. Вирішуються такі задачі для досягнення поставленої мети:

- вивчити та узагальнити дослідження з даної проблеми через розкриття поняття «соціокультурний компонент»;
- показати специфіку і значення даного компонента для підвищення мотивації вивчення іноземної мови студентами немовних спеціальностей.

Соціокультурна компетенція може бути досягнена як результат соціокультурної освіти студентів на заняттях з англійської мови. Значну роль в формуванні уявлення про культуру країни, мова якої вивчається, будуть відігравати фактори рідного соціокультурного середовища, які необхідно враховувати при розробці моделей вивчення культури та мови. Соціокультурна компетенція пронизує весь процес навчання іноземної мови. Вона дозволяє тим, хто спілкується, почувати себе практично на рівних з носієм мови, що є кроком до адекватного володіння іноземною мовою [5,с.16]. Іноземна мова являє собою суспільну цінність; вона сприяє розширенню не тільки філологічного, але й професійного кругозору студента. При вивченні іноземної мови студенти опановують нові засоби спілкування для безпосереднього доступу до цінностей світової культури, особливо до культурних і наукових цінностей країни вивчаємої мови. Тезис соціальної мови слід розуміти як діалектичну спільність мови та культури, мови та суспільства. В будь-який момент розвитку культури мова відображає її повністю та адекватно. Єдність мови та культури є діалектичним. Соціокультурний підхід дозволив звернути увагу на можливість навчання культур різних етнічних, соціально-релігійних і інших груп країн досліджуваних мов.

Немаловажним завданням процесу навчання іноземної мови є проникнення в культуру народу, якому належить ця мова, у систему його світосприйняття та символів. Оскільки мова – це витвір соціальний, і, як форма існування розумової діяльності людини, охоплює всі сфери індивідуального та суспільного життя, вона є результатом теоретичної та практичної діяльності як індивідуума, так і суспільства. Культура народу,

соціальні умови проживання та мова, що йому належить, нерозривно взаємопов'язані, і тому навчання мови будь-якого народу неможливе без належної уваги цим чинникам.

Цікава думка американського вченого Е.Холу, який пропонує модель залучення людини до культури, що складається з трьох фаз: формальної, неформальної, технологічної. Перша фаза заснована на створенні стереотипів, наслідування, некритичному засвоєнні автоматизмів, моделей, з якими стикаються комуніканти в процесі залучення до нової культури. Наслідувальну діяльність студент здійснює по пам'яті як зліпок з діяльності іншої людини, в процесі її виконання не створюється нової інформації. На другому етапі- комуні канти – ті, хто навчається – здатні самостійно відтворювати соціокультурну інформацію. На заключному етапі студент усвідомлено оперує отриманими знаннями, сприймаючи іншомовні і створюючи власні тексти, які наповнені культурознавчим матеріалом. В результаті виникає нова соціокультурна інформація. Соціокультурний компонент є першоосновою для формування соціокультурної компетенції студента, хоча у визначенні цього поняття та розкритті змісту є деякі розбіжності [7,с.23]. Інше розуміння соціокультурного компоненту як засобу підвищення мотивації вивчення іноземної мови пропонує П.Сисоєв. На його думку, зміст соціокультурного компоненту слід розподілити на такі компоненти:

- засоби соціокомунікації;
- національна ментальність;
- національні здобутки.

Соціокультурний компонент навчання іноземної мови має трактуватися як система знань, вмінь і навичок, оволодіння якими забезпечує розвиток іншомовної соціокультурної компетенції студентів, формування світогляду, моралі і поведінки, підготовку до суспільного життя в багатокультурному суспільстві. Система не є сталою, вона постійно розвивається, її зміни пов'язані із соціально-культурним прогресом суспільства [8,с.294]. Нове соціальне замовлення суспільства сьогодні полягає в тому, щоб навчити студентів іноземної мови як засобу міжкультурної комунікації, як засобу пізнання досягнень вітчизняної, європейської та загальнолюдської культури, підготувати студента до толерантного сприйняття чужої культури, емпатії, до розуміння умовностей національних стереотипів і забобонів, визнання рівноправності та рівноцінності культур, існування загальнолюдських цінностей. У сучасному світі проблема взаєморозуміння між народами залишається нерозв'язаною, тому дуже важливо навчитися перемогти непорозуміння, що виникають при зіткненні двох культур, зумовлених відмінностями в історичному, політичному, соціальному та культурному розвитку. Основним принципом оновлення навчання студентів іноземної мови сьогодні є наповнення соціокультурного компонента елементами або рисами міжкультурного підходу [11,с.7-9]. Слід звернути увагу на етнічну неоднорідність суспільства, у якому живе студент, та країни, мова якої вивчається. При такому підході національна ідентичність студента не заперечується, а наголошується, оскільки в процесі порівняння відбувається заповнення «культурних прогалин». Характерні особливості сучасного соціокультурного компоненту при навчанні іноземної мови:

- толерантність до представників інших культур;
- неупередженість до інформації;

- ідеологічна нейтральність;
- життєва орієнтація та практична спрямованість;
- порівняння культурних явищ;
- відбір навчального матеріалу з урахуванням специфіки багатокультурної аудиторії.

Соціокультурний компонент навчання іноземної мови розвивається у впровадженні «європейського виміру», підготовки до «діалогу культур», навчання уміння вчитися. Елементами, що складають зміст «іншомовної культури» вважають наступні:

- сукупність знань про досліджувану мову, про функції іноземної мови в суспільстві, про культуру країни досліджуваної мови, про засоби найбільш ефективного оволодіння мовою як засобом спілкування, про можливості впливу процесу навчання на особистість студентів;
- досвід здійснення мовної і навчальної діяльності – навчальні і мовні навички;
- уміння здійснювати всі мовні функції, необхідні для задоволення своїх потреб і потреб суспільства;
- досвід емоційного відношення до процесу оволодіння іншомовною культурою, до викладача і сокурсників як мовним партнерам, до іноземної мови як навчальної дисципліни, до ролі іноземної мови в житті суспільства, тобто мотивації навчання.

Таким чином, *навчання студентів іноземної мови – це готовність сприяти налагодженню міжкультурних зв'язків.* Важливо вивчати не тільки мову, але і культуру досліджуваної мови.

Відомо, що становлення конкретної особистості в суспільстві являє собою процес оволодіння нею зразками і моделями дій, поведінки, набуття знань щодо змісту національної та загальнолюдської культури – всього того, що характеризує її соціальне середовище. Цей процес соціалізації міцно поєднує людину з конкретною національною культурою, змушує її поступово вбирати в собі зміст цієї культури і, таким чином, проводити індивіда у відповідність до культурних стандартів даного суспільства. Соціалізація пов'язана з відносно обмеженим, національним обсягом культури і, у наслідок цього, вона обмежує можливість набуття людиною змісту інших культур. Зміст соціокультурної компетенції забезпечує розвиток міжособистісного і міжкультурного спілкування на основі знань про національно-культурні особливості країни досліджуваної мови, а також умінь представляти свою країну, свою культуру в умовах іншомовного міжкультурного спілкування. Соціокультурна компетенція включає наступні знання й уміння соціокультурного контексту спілкування:

- знання культурних особливостей носіїв мови, їх звичок, традицій, соціальних умовностей і ритуалів;
- знання норм поведінки й етикету, включаючи способи невербального і вербального контакту;
- знання соціальної системи країни досліджуваної мови;
- знання соціокультурного портрету країни досліджуваної мови;
- уміння соціокультурного поводження, включаючи навички вербальних невербальних способів контакту.

Соціокультурні норми поведінки і звичаї, а також соціальні умовності і ритуали визначають невербальне (*non-linguistic*) поводження учасників комунікації. До соціокультурної компетенції відносяться наступні аспекти невербального поводження і звичаї:

- мова рухів – Body language;
- ритуали відвідування і візитів – Visiting rituals;
- ритуали прийняття їжі та напоїв – Eating and drinking rituals.

Оволодіння іноземною мовою без ознайомлення з культурою відповідної країни, з менталітетом людей, які спілкуються цією мовою, не може бути повноцінним. Тобто, потрібно освоїти не тільки саму мову, але і «образ світу» тих, хто говорить нею, оскільки представники іншої культури не повинні бути для нас психологічно «чужими».

До соціокультурної компетенції також відносяться правила ввічливості (*politeness conventions*), що базуються на таких загальноприйнятих у Британії правилах поведінки, як вираження турботи і поваги до партнера комунікації. Соціокультурний компонент мови не зводиться тільки до кілтів та балалайок, тобто до слів-реалій, які означають будь-які предмети, існуючи тільки в даних країнах та які не мають еквівалентів в інших. Вивчаючи мову та культуру країни досліджуваної мови, можна говорити про психологічні, політичні, наукові, літературні та навіть рекламні ролики. Особливе значення у вивченні культури народу займає гумор, який характеризує своєрідність мислення народу [4,с.28].

Для більш ефективного спілкування і розуміння представників іншої країни необхідно знайомитися з мовними одиницями, що яскраво відображають національні особливості культури народу. Фонові знання носіїв мови – об'єкт лінгвокраїнознавства. На базі соціокультурного компонента навчання іноземної мови формуються знання про реалії, звичаї, традиції країни досліджуваної мови. За його допомогою студенти включаються у діалог культур, знайомляться з досягненнями національної культури. Значимість соціокультурного компонента підсилюється при відсутності безпосереднього контакту з носіями іноземної мови.

Е.Верещагіна і В.Костомаров затверджують, що всі рівні мови культурності, тобто мають країнознавчий план. Найбільш цілеспрямованим представляється звертання саме до лексики з «культурним компонентом», без еквівалентної і фонової [1,с.9]. У викладанні іноземної мови студентам варто враховувати, що слово одночасно є знаком реалії й одиницею мови. Безеквівалентна і фонова лексика має потребу в коментарі, вимагає особливої уваги викладача. Безеквівалентні слова в строгому розумінні неперекладні, і їхнє значення розкривається шляхом тлумачення. Лінгвокраїнознавство ставить перед собою задачу вивчення одиниць мови, які найбільш яскраво виражають особливості культури народу – носіїв мови – і сфери його здійснення. Знання національної культури Г.Томахін називає фоновими знаннями (*background knowledge*) і поділяє їх на знання про предмети і явища національної культури – реалії і знання про загальноприйняті в країні норми поводження (етикет). Знання ритуалів, мовного етикету тієї країни, де знаходяться носії іншої культури – це загальна потреба, важлива умова ефективної діяльності і запорука успіху в спілкуванні і ділової взаємодії.Надзвичайно важливою умовою, що забезпечує успішність міжкультурного спілкування (*felicity condition*), є врахування стильової диференціації англійської мови. Йдеться про проблему доречності (*appropriateness*). Тобто вживання форм і структур того чи іншого стилю у відповідній ситуації спілкування. Найбільш розповсюдженою є така ієрархія стилів:

- formal (literatory) english;
- informal (colloquial) english;

- vulgar (illiterate) english.

Соціокультурний компонент в організації навчання іноземної мови студентів-соціологів носить циклічний характер. Це означає, що процес навчання розбитий на цикли, що включають декілька занять, основною ознакою яких служить навчальний аспект, який забезпечує цілісність методичного змісту. Пізнання культури країни, мова якої вивчається, не є самоціллю, а лише приводом для глибокого розуміння і осмислення своєї рідної культури**.** Основний зміст навчання іноземної мови складається в розвитку саме соціальної компетентності в контексті соціокультурних і соціолінгвістичних реалій країни досліджуваної мови. Таким чином, зміст навчання іноземної мови має неоціненне значення для підготовки студентів-соціологів до повноцінного розвитку діяльності суспільства. Викладач повинен ретельно ставитися до використання вправ на заняттях, які враховують відповідність завдання принципу комунікативності. Принцип комунікативності полягає у побудові процесу навчання іноземної мови як моделі процесу реальної комунікації, де зберігаються найсуттєвіші його риси. Процес спілкування постійно відбувається у різноманітних ситуаціях спілкування, тому і завдання до вправ повинні містити опис навчально-комунікативної ситуації, основними компонентами якої є комуніканти, стосунки між ними, комунікативні наміри й обставини спілкування.

Формуючи соціокультурну компетенцію, потрібно не тільки надавати студентам культурологічну інформацію, але й навчити їх адекватно користуватися нею в ситуаціях спілкування з носіями вивчаємої мови і культури. Отже, вправи із соціокультурним компонентом повинні носити культурологічну спрямованість – надання студентам інформацію про специфіку культури країни, мова якої вивчається. Її специфіка проявляється в особливостях побуту й менталітету країни, звичаях, уподобаннях, стереотипах поведінки тощо. Інформація обов'язково повинна бути новою хоча б для одного з учасників спілкування. Культурологічна насиченість вправ повинна містити цікаву для студентів інформацію, бути засобом підвищення мотивації, викликати зацікавленість у розумінні змісту почутого чи прочитаного, стимулювати до подальшої роботи. Такого роду інформація пожвавлює заняття з англійської мови і викликає інтерес студентів до предмету.

Оволодіння навичками та уміннями іншомовного спілкування дозволяють студентам практично використовувати іноземну мову у відносно природних умовах спілкування, наприклад, читати автентичні тексти, уміти порозумітися з носіями мови у нестандартних ситуаціях спілкування. Прагнення до комунікативної соціокультурної компетенції як до кінцевого результату навчання припускає не тільки оволодіння відповідно іншомовною технікою, а й і засвоєння колосальної позамовної інформації, необхідної для адекватного спілкування і взаєморозуміння.

Список використаних джерел

1. Верещагин Е.М. Языковое поликультурное образование. Что это такое? / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров // Иностранные языки в школе. – 2006. – №4. – С. 4-12.

2. Голованова Н.Ю. Социокультурная компетенция как инструмент воспитания молодежи / Н.Ю.Голованова // Самарская академия искусств, 1999.

3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению / Е.И.Пассов. – М.: Просвещение, 1991. – 332 с.

4. Педерсен О.А. Курс лекцій з лінгвокраїнознавства / О.А.Педерсен. – К: МЕГІ, 2009. – 35 с.

5. Першукова О. Переосмислити мету. Розвиток соціокультурного компонента змісту навчання іноземної мови в контексті діалогу культур / // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2004. – №3. – С. 12-16.

6. Першукова О. Формуючи «європейську свідомість» (європейський досвід структурування соціокультурного компонента змісту навчання іноземної мови) / О.Першукова // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2005. – №2. – С. 15-20.

7. Протасов І.Ю. Європейська мовна політика / І.Ю.Протасов // Іноземні мови в школі. – №1. – 2002. – С. 22-26.

8. Сафонова В.В. Культуроведение и социология в языковой педагогике / В.В.Сафонова. – Воронеж, 1992. – 345 с.

9. Сазонова В.В. Культуроведение в системе современного языкового образования / В.В.Сазонова // Иностранные языки в школе. – 2001. – №3. – С.17-24.

10. Сепир Є. Избранные труды по языкознанию и культурологи / Є.Сепир; [пер. с англ.] / Общ.ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. – М.: Прогресс, 1993. – С. 34-71.

11. Сисоєв П.В. Мова та культура: у пошуку нового напрямку у викладанні культури країни досліджуваної мови / П.В.Сисоєв // Іноземні мови в школі. – 2001. – №4. – С. 4-12.

12. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г.Тер-Минасова. – М.: СЛОВО/SLOVO, 2000. – С. 9-32.

Шумских И.А., Зеленов А.С. Психолого-педагогические предпосылки включения социокультурного компонента как средства повышения мотивации изучения иностранного языка студентами-социологами

Проанализирована роль социокультурного компонента содержания обучения иностранному языку как фактора, который влияет на иноязычную коммуникативную компетенцию студентов-социологов.

Ключевые слова: *иностранный язык, социокультурная компетенция, этническая интеграция, социокоммуникации, национальная ментальность.*

Shumskikh, I.A., Zelenov, O.S. Psychological and pedagogical pre-conditions of including the sociocultural component as the factor of increasing the motivation of study the foreign language of students-sociologists

The role of sociocultural component of substance of studies the foreign language is analysed as the factor which influences on the foreign communicative competence of students-sociologists.

Key words: *foreign language, sociocultural competence, ethnic integration, sociocommunications, national mentality.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 342.24:32.001

Хорішко Л.С.

Технологічний аспект формування іміджу держави

Розглядається вплив технологічного підходу на формування іміджу держави. Загальна технологія формування іміджу держави передбачає визначення структури досліджуваного об'єкта, конкретизацію основних етапів, практичну діяльність направлену на досягнення поставленої мети.

Ключові слова: *імідж держави, політична технологія.*

На сучасному етапі розвитку політичний простір перебуває під впливом процесів глобалізації та інформатизації, що визначають особливості функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства. Дані тенденції змінюють роль основних суб'єктів політичного процесу, для яких репутація, авторитет та ефективна іміджева політика стають важливим фактором успішного функціонування. В даному контексті, формування позитивного іміджу держави впливає на загальну успішність реалізації основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики. Внутрішній аспект іміджу конструює в масовій свідомості образ-уявлення про основні напрями діяльності правлячої політичної еліти, їх відповідність потребам та інтересам суспільства, спрямованість на консолідацію з метою проведення політичних реформ.

Зовнішній аспект іміджу відображає конструктивні ініціативи щодо можливостей співпраці з іншими державами, які сприяють формуванню привабливого інвестиційного клімату, співробітництву промислово-фінансових компаній та стимулюють інтеграційні процеси світового співтовариства. Зростання ролі зовнішньополітичного іміджу держави пов'язане з розвитком інформаційних технологій, засобів масової інформації та збільшенням їх впливу на формування суспільної думки, стереотипів, що відіграють провідну роль в процесах прийняття політичних рішень на міжнародному рівні. Отож, імідж держави виступає своєрідним феноменом масової свідомості, який функціонує як образ-уявлення, поєднуючи зовнішні і внутрішні характеристики суб'єкта політичних відносин.

Політичний імідж суб'єкта характеризується визначеною мірою абстрактності, схематичності та, певною мірою, спрощеності в порівнянні з його носієм, оскільки значна роль в його формуванні належить стереотипам, асоціаціям. Водночас, сучасні політичні процеси характеризуються використанням широкого спектру політичних технологій, які динамічно розвиваються та вдосконалюються, відповідно до потреб конкретної політичної ситуації. В даному випадку можна говорити про наявність альтернатив щодо вибору моделі іміджу держави як схематизованої структури спрощеного відображення основних параметрів бажаного іміджу. Дана модель стає основою для формування стратегії та тактики іміджевої політики держави. Отож, акцент уваги зміщується на основних суб'єктів політичного процесу, які використовуючи різноманітні ресурси, пропонують конкретні практичні способи та процедури управління, прийняття рішень, направлених на досягнення поставленої мети чи вирішення проблеми, що актуалізує необхідність їх систематичної технологізації та управління. Тобто, відбувається зростання ролі технологічного підходу в політичній сфері, що зосереджує увагу на осмисленні принципів стандартизації, забезпечуючи при цьому оптимізацію досягнення поставленої мети за умови виконання визначеної послідовності дій і використання необхідних засобів діяльності. Просторово-часова послідовність технологічних операцій визначається поставленою метою.

Дані тенденції вказують на актуальність дослідження особливостей формування іміджу держави через призму визначення основних процедур, операцій, які конкретизуються відповідними методами, направленими на оптимізацію та раціоналізацію функціонування держави як одного з основних суб'єктів політичних відносин. Отже, метою даної наукової розвідки є дослідження технологічного аспекту формування іміджу держави, серед основних завдань можна виділити наступні: конкретизація актуальності застосування технологічного підходу для конструювання політичного іміджу, визначення структури та функцій іміджу держави, окреслення загальної технології формування іміджу держави.

Активізація інтересу до проблеми формування ефективного іміджу держави проявляється в постійних наукових пошуках, що сприяють появі різних наукових підходів щодо визначення поняття, його структури, функцій, особливостей формування. Наукові напрацювання стосовно можливостей використання технологічного підходу в політичній сфері можна знайти у працях М.Анохіна, В.Корнієнко, О.Соловйова, а також Д.Белла,К.Ясперса. Проблеми поняття, структури, функцій та особливостей конструювання іміджу держави є сферою наукових інтересів М.Бочарова, Е.Галумова, Д.Гаври, Т.Грінберг, Н.Качинської, А.Чумікова.

Використання технологічного підходу в політичній сфері є досить актуальною темою наукових дискусій вчених. На думку К.Ясперса, технологічне відношення до світу завжди характеризується конкретною діяльністю, спрямованою на перетворення природи [10,с.137-139]. Г.Маркузе акцентував увагу на таких рисах технології як універсальність та загальність, що надають можливість проникати в політичну систему, впливати на її функціонування, забезпечувати раціональні альтернативи у прийнятті політичних рішень [8].

Сучасні тенденції розвитку сприяють збільшенню ролі технологій в соціально-політичній сфері, оскільки: політичні технології виступають формою загального процесу технологізації та інформатизації суспільного

розвитку; вони виступають особливою функцією соціально-політичного управління, направленою на перетворення соціально-політичних об'єктів; формування технологій в суспільно-політичній сфері є способом реалізації людьми конкретного складного процесу, шляхом розчленовування його на систему послідовних взаємозалежних процедур та операцій [5]. Загалом, політичні технології виступають сукупністю найбільш доцільних прийомів, способів, процедур реалізації політичної діяльності, спрямованих на підвищення ефективності політичного процесу і досягнення політичними суб'єктами бажаних результатів у сфері політики. Політичні технології містять у собі прийоми досягнення короткострокового (тактика) та глобального (стратегія) результату [2].

На думку Д.Гаври, технологічний аспект дослідження політичного суб'єкта чи об'єкта конкретизується наступними етапами: теоретичний етап передбачає аналіз існуючих наукових концепцій, що дозволяє більш ґрунтовно визначити мету, завдання технологізації, представити досліджуваний об'єкт у вигляді моделі, що має структуру та взаємозв'язки складових елементів; методичний етап пов'язаний з визначенням особливостей управління досліджуваним об'єктом, конкретизацією процедур та етапів; процедурний етап акцентує увагу на організації практичної діяльності щодо підготовки та реалізації технологічного проекту. До основних ознак політичної технологізації (тобто раціоналізації діяльності політичних суб'єктів на основі конкретизації алгоритму, що сприяє підвищенню рівня ефективності здійснюваних дій) можна віднести наступні: цілеспрямованість; структуризація, виокремлення складових об'єкта, визначення основних етапів та процедур; координація та поетапність дій; однозначність виконання процедур і операцій. Загалом, політична технологія розглядається як визначений технологічний цикл, що відображає підсумкову послідовність процедур і операцій [3]. Дані етапи можуть бути використані для обґрунтування технологічного аспекту формування іміджу держави.

Визначення структури та взаємозв'язків складових компонентів іміджу держави ґрунтується на використання конкретного наукового підходу. Так, в рамках геополітичного підходу Д.Замятін визначив структуру іміджу держави наступним чином: геокультурний образ, що акцентує увагу на культурних символах та політичних міфах, домінуючих в конкретному політичному просторі, які сприяють формуванню єдиного образу держави та суспільства; геополітичний образ ототожнюється з реалізацією державної політики, що асоціюється з яскравими символами та характеристиками окремих регіонів, держав; геоекономічний образ відображає фінансові ресурси держави в цілому. На думку даного автора, саме процеси конструювання окремо взятих образів, які в залежності від політичних, культурних, історичних факторів розвитку держави можуть наповнюватися новим змістом, виступають основою формування стійких уявлень громадськості [1].

На думку С.Анхольта, актуальним у створенні іміджу держави є використання брендингового підходу, що дозволяє стратегічно спроектувати образ держави для зовнішньої цільової аудиторії, сприяючи при цьому формуванню національної самосвідомості, мобілізації задля досягнення поставлених цілей та ідеалів. Національний брендінг направлений на формування позитивних асоціацій з державою-брендом, посилення само ідентифікації відносно особливостей та переваг конкретної території. В

цьому контексті вченим був розроблений шестикутник національного бренду, що сприяє визначенню уявлень про державу за наступними факторами: суспільний капітал, ефективність діяльності державних інститутів, туристична привабливість, інвестиційна привабливість, якість експортованих товарів, привабливість культури і спорту, переваги держави як місця проживання. Дані складові впливають на визначення основних етапів формування держави-бренда. Даний підхід акцентує увагу на створенні образу держави для зовнішньої аудиторії, при цьому актуалізуючи ідентифікацію громадськості з конкретною територією.

На думку Е.Галумова, який є представником іміджевого підходу, при формуванні іміджу держави доцільно виділяти дві основні аудиторії його сприйняття: внутрішню та зовнішню. Внутрішній імідж представляється у вигляді взаємодії наступних елементів: особливості розвитку політичної системи в цілому, відношення суспільства до владних інституцій та результатів реалізації основних напрямів державної політики, усвідомлення громадськістю актуальних іміджевих характеристик, які вигідно вирізняють державу в міжнародному політичному просторі. Зовнішній імідж відображає рівні сприйняття та засвоєння масовою свідомістю образу держави, що відбувається в наступній послідовності: геополітичне становище , культурні та ментальні особливості суспільства, основні напрями виробництва, стратегічні пріоритети розвитку. Ефективність поєднання внутрішнього та зовнішнього іміджу залежить від дотримання наступних принципів: символізм, відповідність традиціям міжнародного політичного простору; концептуальність, тобто наявність стратегічної мети, що відповідає національним інтересам; унікальність; направленість на сприйняття суспільною свідомістю; цілісність, тобто гармонійне поєднання внутрішніх та зовнішніх характеристик іміджу [1].

Отож, імідж держави характеризується чіткою структурою компонентів, які формують його цілісність та сприяють поетапному засвоєнню масовою свідомістю. В загальному вигляді існуючі характеристики іміджу держави можна систематизувати за двома параметрами – об'єктивним та суб'єктивним. Об'єктивний параметр об'єднує характеристики, які задані державі, виходячи з умов історичного та політичного розвитку, відповідно являються стійкими, а коректувати можливо змістовне наповнення компонентів: природно-ресурсний потенціал; геополітичні параметри; особливості політичної культури; базова форма державного правління та державного устрою. Суб'єктивні параметри піддаються процесам оптимізації, тому саме на них спрямовується технологічна діяльність. До них можна віднести: особливості економічного розвитку; законодавча база; ефективність здійснення державного управління на всіх рівнях; комунікації суспільства та політичної еліти [4].

Основною метою політичної технологізації процесу формування іміджу є забезпечення гармонійного співвідношення зовнішніх та внутрішніх характеристик, оптимізувавши їх функціональне навантаження. Внутрішній зміст іміджу спрямований на забезпечення консолідації суспільства, його позитивне відношення та підтримка стратегій державного розвитку запропонованих політичною елітою. Зовнішній зміст відображає можливості та переваги держави як самостійного суб'єкта міжнародних відносин в контексті глобалізаційних тенденцій сучасності [7].

Визначення структури досліджуваного об'єкта, встановлення взаємозв'язків складових компонентів сприяє переходу до другого (методичного) етапу формування іміджу держави, тобто визначення процедури та особливостей управління досліджуваним об'єктом. В даному контексті, процедура виступає визначеною послідовністю дій, що впливає на процес управління досліджуваним об'єктом за допомогою певних інструментів. В процесі формування іміджу можна виділити наступні етапи: 1) аналітичний етап, що передбачає виявлення основних очікувань по відношенню до держави внутрішньої (суспільство) та зовнішньої (суб'єкти міжнародних відносин) громадськості, проведення дослідження переваг та можливостей держави, порівняльний аналіз бажаного та реального іміджу держави для коректування моделі; 2) розробка стратегії та тактики реалізації запланованих дій; 3) визначення основних каналів комунікації для трансляції інформаційних повідомлень адресним групам; 3) аналіз ефективності.

Перший етап характеризується проведенням прикладних досліджень (наприклад, соціологічного опитування, SWOT-аналізу) для отримання достовірної, систематизованої інформації необхідної для формування стратегії та тактики. Іміджева стратегія держави повинна відображати цілісну систему дій суб'єктів, що розрахована на довгострокову перспективу та сприятиме досягненню ефективного результату. Тактика в даному контексті відображає сукупність конкретних способів, за допомогою яких відбувається реалізація запланованих заходів та управління структурними елементами моделі для досягнення цілей стратегії [6]. На третьому етапі відбувається визначення основних каналів комунікації: ЗМІ (міжнародного, національного, регіонального масштабу), використання інтернет-ресурсів, організація спеціальних заходів (конференції, презентації, виставки, особисті зустрічі і т.д.).

На останньому етапі доцільним є виявлення ефективності іміджевої політики держави, що вимірюється наступними критеріями: результативність зовнішньої політики, покращення інвестиційної привабливості в контексті активності представників іноземних кампаній в державі, покращення діяльності вітчизняних бізнесових кіл за кордоном, покращення позицій держави в світових рейтингах, зміни в динаміці настроїв, відношення цільових груп за результатами соціологічних опитувань [6].

Окреслені етапи мають характеризуватися координацією дій, що забезпечується за допомогою певних інструментів. Наприклад, для визначення мети та завдань іміджевої стратегії держави доцільним є врахування переваг ефективних регіональних іміджевих стратегій, які акцентуючи увагу на унікальних особливостях регіону, сприяють формуванню цілісного уявлення про місію держави в міжнародному політичному просторі. Для підвищення ефективної зворотної комунікації «держава-суспільство», що забезпечує засвоєння суспільною свідомістю стійких уявлень відносно переваг та можливостей держави та здатність їх використати для самореалізації, доцільно організовувати спеціальні події (міжнародні виставки, конференції, спортивні заходи і т.д.). Водночас, їх проведення має підкріплюватися моніторингом змін громадської думки з метою управління процесом формування іміджу.

Отож, розглянуті етапи формування іміджу держави акцентують увагу на конструюванні конкретного іміджевого проекту, із визначенням об'єкту технологізації, основної мети, послідовних етапів дій та інструментів їх досягнення. Процедурний етап зосереджує увагу на організації практичної діяльності щодо реалізації проекту. В цьому контексті доцільно конкретизувати основних суб'єктів, що мають забезпечувати організацію

комунікативних іміджевих зв'язків та активно включатися в реалізацію іміджевої політики держави. Іміджеву політику можна визначити як цілеспрямовану діяльність політичних суб'єктів, направлену на формування привабливого іміджу держави в міжнародному політичному просторі. До основних суб'єктів практичної реалізації даного процесу відносять наступних: представників органів державної влади; дипломатичну службу; провідні бізнес-структури; засоби масової інформації; громадські організації; експертів в сфері PR.

Можна виділити основні напрями реалізації іміджевої політики, направлені на формування стійкого іміджу. Перший напрям – це цілеспрямована робота органів державної влади над формуванням довгострокової стратегії іміджу держави, визначення механізмів її реалізації на всіх рівнях державного управління, фінансування реалізації основних положень на практиці. Другий напрям – територіальний брендинг, тобто формування асоціацій відносно унікальності певного регіону для конструювання цілісного позитивного іміджу держави. Третій напрям – створення єдиного інституціонального центру, який би займався теоретичними та практичними аспектами реалізації конкретного іміджевого проекту [9].

Отож, на сучасному етапі розвитку, що супроводжується зростанням впливу процесів інформатизації, формування іміджу можна розглядати як цілеспрямований процес управління символічними уявленнями про політичний суб'єкт в рамках суспільних комунікацій, що відіграє провідну роль у підвищенні ефективності його діяльності. Процеси глобалізації та інформатизації сприяють виникненню нових можливостей та загроз для функціонування держави як активного суб'єкта політичної діяльності, внаслідок чого зростає потреба науково-обгрунтованого підходу до формування іміджу, що все більшою мірою визначає ефективність реалізації внутрішньої та зовнішньої політики, впливає на позиціювання держави в міжнародному політичному просторі. В цьому контексті досить актуальним є використання технологічного підходу до процесу конструювання іміджу, який передбачає цілеспрямовану діяльність політичного суб'єкта, яка спирається на певний план, сукупність процедур та операцій з використанням необхідних ресурсів, направлених на вирішення поставленої мети.

Технологія формування іміджу держави передбачає наявність таких етапів: теоретичний, методичний, процедурний. На першому етапі відбувається систематизація існуючих напрацювань відносно досліджуваного об'єкту з метою визначення цілей та завдань технологізації, побудови моделі та виявлення структурних взаємозв'язків. На другому – визначається процедура та конкретизуються операції управління об'єктом за допомогою конкретного інструментарію. Процедурний етап передбачає конкретизацію практичної діяльності щодо реалізації проекту основними суб'єктами організації комунікативних іміджевих зв'язків та іміджевої політики держави. Подальші наукові розвідки даної проблеми можуть бути направлені на дослідження ефективної моделі іміджу держави.

Список використаних джерел

1. Анализ и обобщение существующих концептуальных методологических подходов в сфере государственного имиджирования для различных целевых аудиторий [Электронный ресурс] / Д.П.Гавра. – Режим доступа: http://www.statebrand.ru/rabochie_materialy

2. Анохин М.Г. Политические технологии [Электронный ресурс] / М.Г. Анохин // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Политология. – 2000. – № 2. – Режим доступа: http://www.humanities.edu.ru/db/msg/51118

3. Гавра Д.П. Социально-коммуникативные технологии: сущность, структура, функции [Электронный ресурс] / Д.П.Гавра. – Режим доступа: http://www.statebrand.ru/upload/files/doc_1222691424.doc

4. Гринберг Т. Образ страны или имидж государства: поиск конструктивной модели [Электронный ресурс] / Т.Гринберг. – Режим доступа: http://www.pravo33.wordpress.com

5. Гришин О.Е. Государство, общество и прикладная политология: сущность, проблемы и перспективы коммуникации [Электронный ресурс] / О.Е.Гришин. – Режим доступа: http://www.*rusrand.ru/konf1/grishin.pdf*

6. Качинська Н. Категоріальний апарат дослідження стратегії і тактики іміджевої політики держави в дискурсі сучасної політичної думки [Електронний ресурс] / Н.Качинська. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/.../P2_doc.pdf

7. Качинська Н. Політичний імідж держави: структурні та комунікаційні компоненти феномену [Електронний ресурс] / Н.Качинська. - Режим доступа: http://www.viche.info/journal/1738/

8. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества [Электронный ресурс] / Г.Маркузе. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Markuze/index.php.

9. Михайленко Т. Компоненты имиджмейкинга государства и их реализация в российской практике [Электронный ресурс] . / Т.Михайленко // Имидж государства / региона в современном информационном пространстве: материалы симпозиума 23-24 марта 2009 г.; отв. ред. А.Д. Кривоносов. – Режим доступа: http://www.statebrand.ru/upload/files/file_1264098748_4718.pdf

10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Хоришко Л.С. Технологический аспект формирования имиджа государства

Рассматривается влияние технологического подхода на формирование имиджа государства. Общая технология формирования имиджа государства предполагает определение структуры исследуемого объекта, конкретизацию основных этапов, практическую деятельность, направленную на достижение поставленных целей.

Ключевые слова: *имидж государства, политическая технология.*

Khorishko, L.S. Technological aspect of image formation of the state

Examines the impact of technological approaches to create the image of the state. General technology of image formation of the state presupposes the determination of the structure of the object, specification of the main stages, practical activities aimed at achieving the goals.

Key words: *image of the state, the political technology.*

УДК 323.174 (477) (045)

Рябінін Є.В.

Вплив чинника регіональної ідентичності на розвиток української держави

Проаналізовано питання активізації процесів регіоналізму в Україні та його вплив на єдність української держави. Крім того, автор наголошує на тому, що питання регіональної ідентичності набуває важливості в контексті розвитку будь-якої держави, а отже заслуговує на увагу як з боку вчених, так і політиків.

Ключові слова: *регіоналізм, ідентичність, регіональна ідентичність, етнос.*

Друга половина минулого століття характеризувалася глобалізаційними процесами – з одного боку розпадалися великі союзи, але країни, які стали вільними від ідеологічної боротьби двох наддержав не бажали залишатися в осторонь процесів єднання із рештою світу, входячи до регіональних організацій та об'єднань, багато з яких стали зірцем глобалізаційних проектів (наприклад Європейський Союз). Але сьогодні можна зробити висновок про те, що глобалізаційні процеси зменшують свою швидкість та на перший план виходить регіоналізм. Це можна пояснити тим фактом, що кожна країна, боячись розчинитися на політичній карті світу (не є виключенням країни-члени ЄС), намагається заявити про себе на увесь світ все голосніше.

Людство мало можливість переконатися, що прояви регіоналізму зовсім не обов'язково виникають на грунті усвідомлених сепаратистських чи ірредентистських прагнень. Тенденції до локалізації постають у вигляді зворотнього боку глобалізації, як своєрідна захисна реакція на стандартизацію й уніфікацію. Те ж саме відбувається із регіонами в межах тієї чи іншої країни [8,с.31].

Поняття «регіоналізм» частіше асоціюється із сепаратистськими настроями, як було вже зазначено, але ми вважаємо, що регіоналізм є єдиним засобом збереження унікальної культури, мови, в деяких випадках історії і, навіть, самого етносу, який розщеплюється в котлі глобалізації, яка є головним антагоністом унікальність та своєрідності. Важливість цього питання обумовлює актуальність статті. Проблеми регіонів та регіоналізму висвітлюють в своїх працях вчені та експерти Зварич І.Т., Калитчак Р.Г., Курас І.Ф., Нагорна Л.П., Симоненко В.К., Солдатенко В.Ф., Чумаченко М.Г. та інші.

Як неодноразово було наголошено різними політиками та вченими, XXI століття часто іменують «століттям регіонів», і це вже не сприймається як данина модним «багатополярним утопіям».

Концептуалізація регіоналізму як соціокультурної реальності відбувається на грунті осмислення регіону не як території, а як співтовариства людей зі своїми інтересами й потребами, а також поглибленого аналізу культурних і психологічних механізмів відтворення, самосвідомості й самовиявлення відповідних спільнот [8,с.17].

У сучасному баченні регіоналізм виступає, з одного боку, як противага уніфікації, надмірному централізму, засіб обстоювання більш ефективних форм управління й самоорганізації. Досить точно його сутність визначає вітчизняний дослідник Р.Калитчак: «Регіоналізм – це система поглядів та ідей, що намагається обгрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу, та діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети». В ідеалі такий тип регіоналізму спрямований на прагматичне використання регіонального потенціалу для забезпечення сталого розвитку та загального добробуту відповідної території.

Якщо у політиці держави адекватно відображаються інтереси й потреби, зумовлені просторово-територіальним розподілом матеріальних і людських ресурсів, регіоналізм перебуває у латентному стані і рідко нагадує про себе. В іншому разі конфлікт груп інтересів призводить до виникнення центрів регіонального тяжіння, які у своєму протистоянні центрові активно використовують коди, символи, ритуали регіональної ідентичності [8,с.30].

Вважаємо за доцільне зробити наголос на тому факті, що останнім часом регіоналізм невід'ємно пов'язан із таким поняттям як «ідентичність», оскільки, як автор вже зазначав вище, політичний світ відходить від процесів уніфікації/глобалізації та переходить до активної фази розвитку процесів регіоналізму.

Прийнято вважати, що проблема почуття ідентичності є чисто філософською та має відношення лише до нашого розуму та мислення. Насправді це не так. Потреба в почутті самоідентичності виникає з умов людського буття та в свою чергу слугує джерелом найбільш сильних прагнень. Що може бути більш явним, а ніж готовність людей ризикувати своїм життям, втратити свободу заради приналежності до стада, заради подібності з іншими та отримання таким чином почуття ідентичності, нехай ілюзорного [12,с.63].

Ці слова відомого німецького філософа Еріха Фромма дуже яскраво характеризують ті політичні процеси, що відбувають на теренах багатьох країн.

Неможливо не погодитися із відомим американським політологом С.Хантінгтоном, що дебати стосовно ідентичності переросли в невід'ємну черту нашого часу. Всюди люди ставлять питання, що у них спільного із співгромадянами і чим вони відрізняються, переглядають свої позиції, змінюють точки зору. Наприклад, японці ніяк не можуть визначитися чи належать вони до Азії чи до західної цивілізації, з якою її зв'язують економічне процвітання, демократія, сучасний технічний рівень. Іранців описують як «народ в пошуках ідентичності», Китай веде боротьбу за національну ідентичність з Тайванем. В Сирії та в Бразилії явна ситуація із кризою ідентичності, в Турції ця криза породжує спори стосовно національної ідентичності, а в Росії глибинна криза ідентичності відродила конфлікт дев'ятнадцятого століття між западниками та слов'янофілами – вони ніяк не можуть дійти згоди чи Росія європейська держава або євразійська [11,с.35].

Поняття ідентичність у політології і суміжних сферах наукового пізнання утвердилося порівняно недавно, у другій половині XX століття.

Стрімко увірвавшись у науковий простір, воно справило ефект революціонізуючого чинника і відтоді виступає як одна з виразних домінант у науковому, політичному, публіцистичному дискурсах.

Зазвичай терміном «ідентичність» позначається культурна норма, яка відображає емоційні реакції спільнот та індивідів, тим чи іншим способом інтерпретуючи оточуючий світ і своє місце в ньому. У психології особи ідентичність людини визначається як стійке «Я», внутрішнє усвідомлення себе як члена певної спільноти. У соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо [8,с.33].

У політичному дискурсі ідентичність зазвичай постає як наслідок процесу усвідомленого самоототожнення індивіда чи групи із прийняттям у тому чи іншому середовищі зразками поведінки, що формуються на основі певних ціннисних систем і визначають характер і спрямованість процесів соціалізації та інтеракцій [8,с.34].

С.Хантінгтон у своїй праці «Хто ми?: Виклики американської національної ідентичності» відзначає: «... ідентичність – це самосвідомість індивіда або групи. Вона являє собою продукт самоідентифікації, розуміння того, що ви чи я володіємо особливими якостями, що відрізняють мене від вас і нас від них. Ідентичність співвідноситься з образами індивідуальності і самості, відтворюваними актором, і формується завдяки взаєминам людини із значущими персонажами з його оточенням. Ідентичність важлива тому, що вона визначає поведінку людини» [11,с.50].

Фахівці розрізняють кілька рівнів ідентичності. На першому рівні перебуває базова ідентичність – у це поняття вкладається особистісне самовизначення. На другому розташована система соціокультурних ідентичностей – вікових, професійних, гендерних, етнічних, національних тощо. Третій рівень становлять цивілізаційні, транснаціональні, глобальні [8,с.36].

Поняттям «територіальна ідентичність» охоплюється комплекс ідентифікацій, що мають у своїй основі просторові ознаки. У цьому комплексі простежується кілька рівнів – макрорегіональний, національний, етнічний, регіональний, локальний. Самоідентифікація з територією завжди має ієрархічний характер: людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону (європеєць), певної країни (громадянин України), певного етносу (українець), певного регіону (галичанин), певного міста чи села (львів'янин). Причому ієрархію ідентитетів кожна людина вибудовує для себе сама [8, с.43].

Взаємозв'язок регіональної й етнічної ідентичності настільки тісний, а прояви впливу на суспільне життя настільки споріднені, що часто їх розглядають у комплексі, аж до конструювання «гібридного» поняття «етнорегіональна ідентичність» [8,с.60].

Якщо розглядати проблему регіоналізму через призму ідентичності, слід також дати визначення поняттю регіональна ідентичність, під якою розуміють історично сформований духовний конструкт, як і сконструйований ідеологічний продукт і мобілізаційний інструмент [8,с.65].

Специфічність територіальних ідентичностей полягає у складному поєднанні вироблених століттями стійких констант самосвідомості, індивідуального й групового досвіду локальних спільнот із тими важелями мобілізаційного й орієнтаційного напряму, які продукують на кожному новому етапі історичного розвитку місцеві еліти [8,с.140].

В межах цієї статті, автор ставить за мету довести той факт, що Україна не є однорідною з точки зору регіональної самоідентифікації чи ідентичності її мешканців. І це не є важким, оскільки існує багато класифікацій українських регіонів, а отже, країна, апріорі, не є гомогенною за ідентичністю своїх громадян.

У вітчизняній політології існує багато поглядів на те, на які та на скільки регіонів можна поділити Україну і це залежить від того, за якими критеріями відбувається ций поділ.

Які ж саме регіони слід виділяти в Україні, щоб аналіз регіональної ідентичності був найбільш репрезентативним? Чимало дослідників пропонує виходити при визначенні кількості регіонів із історико-етнографічного принципу і виділяти як край Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття, Полісся, Поділля, Слобожанщину, Донеччину, Середнє Подніпров'я, Середнє Подністров'я, Запоріжжя, Причорномор'я. Але найчастіше оптимальним вважається виділення в Україні 6 регіонів: Центрального, Донеччини, Західного, Придніпров'я, Причорномор'я, Харківщини [8,с.119].

На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної, південної [1,с.7].

Існує також наступна думка стосовно поділу України на такі регіони: регіон Слобожанщина, до якого входить Харківська, частина Сумської, Луганська; Середня Наддніпрянщина у складі Черкаської, Полтавської; Полісся – у складі Чернігівської, частини Сумської, Київської, Житомирської; Волинь – у складі Волинської, частини Ровенської; Галичина – у складі Львівської, Івано-Франківської; Буковина – у складі Чернівецької; Закарпаття – у складі Закарпатської області; Поділля – у складі Хмельницької, Вінницької; Нижня Наддніпрянщина – у складі Дніпропетровської, Запорізької; Примор'я – у складі Миколаївської, Херсонської; Донбас – у складі Донецької, частини Луганської; Крим – у складі Кримської автономії [5,с.88].

Витатні українські вчені І.Ф.Курас та В.Ф.Солдатенко в своїй праці «Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.)» наводять свій варіант поділення України на 5 регіонів. Центральний становить історичну батьківщину слов'янства, колиску української мови. Уклад життя тут переважно традиційний, хоч цей регіон і зазнав значної урбанізації. Київ є ядром цього регіону. Індустріальний регіон, який умовно іменують східним, має два центри – Дніпропетровськ і Харків. Тут впродовж семи з лишком радянських десятерич було створено потужний промисловий комплекс, підпорядкований завданням оборони. В окремий регіон дедалі частіше починають виділяти Донбас – надто специфічними є проблеми, породжені його однопрофільністю, вугільним спрямуванням економіки.

Південий регіон – особливий, насамперед, внаслідок своєї етнічної строкатості, а також розташування на морському узбережжі. Щодо проблем, то найбільше їх створює особливий статус Криму.

Виразніше вимальовується специфіка західного регіону. Всередині регіону також існують помітні відмінності між Галичиною, Волинню, Буковиною, Закарпаттям. Регіон зазнав значного впливу західної політичної традиції, тут глибше, ніж на Сході, закорінені у суспільну свідомість ідеї незалежності, державності, специфічної української духовності [7,с.206].

Висловлюється думка, що при здійсненні етнографічної регіоналізації країни слід враховувати в першу чергу територіальні відмінності в самому українстві і результати взаємодії української нації з етнічними меншинами на окремих територіях. Один з варіантів такої регіоналізації передбачає поділ України на історико-географічні області – Поділля, Галичина, Закарпаття, Волинь, Буковина, Запоріжжя, Слобожанщина, Донеччина. Тобто, в цьому поділі на перший план виходить етнорегіон, під яким мається на увазі відповідна територія, яка за сукупністю взаємопов'язаних етнічних елементів, характером та інтенсивністю етнічних процесів відрізняється від інших територій і може виступати як окремий (самостійний) об'єкт державної етнонаціональної політики [9,с.117].

Але у вітчизняній та зарубіжній політології існує також одна проста модель поділу України на два типи регіонів – східні та західні.

В Україні дійсно існує проблема поділу держави на Східну та Західну, що використовують під час виборів різні політичні сили, що ще більше розколює країну, оскільки в своїх тезах вони роблять наголос на меншовартості населення того чи іншого регіону, в залежності від політичної сили, яку вони представляють. А отже, в результаті цього довготривалого розподілу країни, український виборець вже не обирає внутрішньополітичний курс та зовнішньополітичний вектор, він не обирає партії та програми, він обирає «своїх», навіть, якщо політична програма «свого» не вітримує ніякої критики. Отже, як бачимо в Україні дійсно існує проблема із регіональною ідентичністю, яка впливає на розвиток держави протягом усього періоду незалежного існування України.

На думку Т.Ю.Горбаня, сепаратистські демарші частини українського політикуму наприкінці 2004 року були породженні історичними, соціокультурними, конфесійними, етнічними чинниками, а також відмінностями в зовнішньополітичних орієнтаціях різних регіонів єдиної держави, які формувалися століттями, засвідчивши, що соборність – це не тільки єдність територіальна, тобто об'єднання в єдиному державному тілі українських етнічних земель. Соборність у широкому розумінні – це також і соціокультурна та міжетнічна консолідація суспільства, і, що чи не найголовніше, згуртована національною ідеєю політична нація. Ідеться про співдружність людей різних національностей і віросповідань, соціальних верств суспільства в одній територіально визначеній державі [3,с.95].

Аналіз конфлікту ідентичностей Сходу та Заходу України можливо провести за показниками, наданими німецьким дослідником Р.Хрбеком, а саме: 1) етнічна, лінгвістична, культурна і релігійна схожість, що визначає регіональну ідентичність населення цієї території; 2) спільне історичне минуле; 3) політичні особливості, які викликають відчуття єдності та вирізняють регіон з-поміж інших [6,с.11].

Отже, за першою складовою Західна Україна характеризується як україномовна, римсько-католицька, Східна – російськомовна та православна. За другою складовою – територія Західної України протягом багатьох років розвивалася в межах Речи Посполітої та Австро-Угорщини, після першої світової війни «великі» держави вирішили, що регіони Західної України будут включені до Польщі, Чехословаччини, Румунії,

Угорщини. В іншу площину питання української соборності поставила вже Перша світова війна. Вона розколола не тільки український народ по лінії австро-російського кордону, а й українську суспільно-політичну думку щодо майбутнього України, вельми її поляризувавши. У середовищі значної частини української еліти Наддніпрянщини війна ще більше зміцніла чуття історичної єдності двох слов'янських народів. Сприймаючи Російську імперію як свою батьківщину, прихильники такої орієнтації в українсько-російських відносинах заперечували ідеї будь-якого автономізму, надто ж державного відокремлення України від імперії як такі, що не відповідають вимогам часу [3,с.99].

Третя складова, а саме політичні уподобання, свідчить про те, що Східна та Західна України находяться не лише в опозиції одна до іншої, а в глибокому цивілізаційному конфлікті – західні регіони голосують за політичні сили, що сповідують евроатлантичну інтеграцію, східні підтримують проросійський зовнішньополітичний вектор. І слід наголосити, що таке протистояння проявилося не в кінці 2004 року, а раніше – з перших років незалежності держави, підгрунттям чого виявились вищезазначенні чинники розвитку українських територій під владою не лише різних імперій, а різних цивілізаційних поглядів. Якщо ми проаналізуємо результати президентських виборів у західних і східних областях в 1994 році, то ми переконаємося, що Захід голосував за Л.М.Кравчука, отже, Схід підтримував Л.Д.Кучму, який у своїй передвиборчий програмі обіцяв ввести другу державну мову, тобто російську.

Вибори 1999 року мають іншу картину: Л.Д.Кучма вже більш популярний на Заході, ніж на Сході, на якому перемагає комуніст П.М.Симоненко.

Парламентські вибори 1998 року характеризувались протистоянням Народного Руху України на Заході з прозахідною політикою та Комуністичної партії України на Сході з політикою відновлення Радянського Союзу.

Не стали винятком і вибори у Верховну Раду в березні 2002 року, на яких головними опонентами були «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» та Комуністична партія України.

Президентські вибори 2004 року остаточно розкололи Україну на два табори за політичними симпатіями: В.Ф.Янукович перемагає переважно на Сході, В.А.Ющенко на Заході країни.

Парламентські вибори, які проводились в березні 2006 року на пропорційній основі ще раз довели вірність нашої тези. Отже, якщо проаналізувати ті ж самі області за політичними преференціями, то маємо ситуацію, коли західноорієнтовані Блок «Наша Україна» та «Блок Юлії Тимошенко» перемагають на заході, а російськоорієнтована Партія Регіонів на сході України.

Президентські вибори 2010 року знову стали протистоянням Заходу та Сходу, це було регіональне протистояння, яке базувалося, знову ж таки, на ідеологічній основі, головними представниками яких були Ю.В.Тимошенко та В.Ф.Янукович.

Тривалий розвиток різних територій України в різних державах, різних соціокультурних системах зумовив складний причинний зв'язок між поняттями «регіональна ідентичність» і «ментальність». Ментальність – це структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх. В контексті регіоналістики поняття «ментальність» застосовується для пояснення явищ регіональної ідентичності та її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників. Найбільше такий підхід може дати для з'ясування причин і наслідків регі-

ональної строкатості, наявності двох багато в чому відмінних «Україн». Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне поняття ментальної ентропії [1,с.4].

Вітчизняні етнополітологи до недавнього минулого наголошували на тому, що основною умовою здійснення української державності є єдність – політична, національна, регіональна. В умовах негативного ставлення мешканців Сходу і Півдня України до акцій, що їх здійснює Галичина, досить вагомими є думки В.Липинського, який зазначав: «Майте врешті на увазі, що підкреслювання галичинсько-наддніпрянського антагонізму абсолютно перешкоджає нашій ідеології, справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями, «регіоналізм» теоретично не шкідливий, але практично вносить ще більший хаос в життя нашої землі, тому його треба поборювати, об'єднання українських земель мусить бути провідною ідеєю, шукайте по-справжньому освічених людей, українцями є всі мешканці України» [4,с.201].

У своєму виступі 22 січня 2011 року на урочистому зібранні з нагоди Дня Соборності України, Президент В.Ф.Янукович зазначив, що «...тема єдності суспільства в утвердженні державного суверенітету притаманна не лише нашій історії. Більшість країн на європейському континенті та за його межами пройшли крізь випробування на здатність ставити інтереси держави вище інтересів окремих політичних сил. Ті, хто перебороли регіональні та політичні егоїзми, сьогодні належать до клубу провідних держав світу – розвинутих, успішних, що впевнено рухаються шляхом соціально-економічного прогресу» [2].

Але, крім соціально-економічного розвитку, на якому наголосив Президент, слід також приймати до уваги історично-культурну складову, яка є, на нашу думку, одним з головних каменів спотикання українського населення на шляху до дійсно розвиненої європейської держави. В цьому контексті слід навести думку колективу монографії «Основи державознавства» які вважають, що «у багатонаціональній державі суперечність між націями і державою веде до боротьби етносів між собою за те, чий статус як суб'єкта права буде вищий, або те, хто з них стане носієм влади. У цих ситуаціях, як свідчить історія й сучасність, на перше місце висувається питання не про те, якою повинна бути держава, а чиєю вона повина стати. А це вже загроза не тільки єдності країни, але її демократичним підвалинам» [10,с.15].

Успішний розвиток нашої держави залежить від того, як влада на усіх рівнях та політичні сили не будуть використовувати проблему регіональної ідентичності задля накопичення політичних балів. Добре продумана та виважена політика стосовно мови, культури та історії українського народу буде сприяти єднанню українських регіонів і ідентичність по лінії «Схід – Захід» залишиться лише в позитивних культурних межах.

Список використаних джерел

1. Вирменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В.Вирменич // Український історичний журнал. – 2002. – №2. – С.3–27.

2. Виступ Президента України Віктора Януковича на урочистому зібранні з нагоди Дня Соборності України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.president.gov.ua/news/19175.html

3. Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичнійдумці першої чверті XX ст. / Т.Ю.Горбань // Український історичний журнал. 2005. – №6. – С.95–103.

4. Зварич І.Т. Регіоналізм як об'єкт місдисциплінарного дослідження / І.Т.Зварич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С.200 – 221.

5. Зеленько А. Демократизація і регіоналізація в Україні / А.Зеленько // Политэтническая среда: культура, политика, образование. – Вып.5. Социальные науки / Луган. нац. пед. Ун-т им. Тараса Шевченко. – Луганск: Знание, 2004. – С.86–91.

6. Калитчак Р.Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах / Р.Г.Калитчак – К.: Знання, 2007. – 303 с.

7. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.). / І.Ф.Курас, В.Ф.Солдатенко – К.: Укрпресполіграфекспо, 2001. – 246 с.

8. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П.Нагорна – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

9. Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Монографія / П.І. Надолішній. – К.: Видавництво УАДУ, 1998. – 264 с.

10. Основи етнодержавознавства / [за ред. Ю.І.Римаренка]. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.

11. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С.Хантингтон – М.:АСТ МОСКВА, 2004. – 635 с.

12. Erich Fromm. The sane society. New York: Holt, Rinehart and Winston. – 1955. – 370 pages.

Рябинин Е.В. Влияние фактора региональной идентичности на развитие украинского государства

Проанализированы вопросы активизации процесов регионализма в Украине и его влияние на единство украинского государства. Кроме того, автор подчеркивает, что вопросы региональной идентичности приобретают важность в контексте развития любого государства, а значит заслуживает внимания как со стороны ученых, так и политиков.

Ключевые слова: *регионализм, идентичность, региональная идентичность, этнос.*

Ryabinin, E.V. The influence of regional identity factor on the Ukrainian state development

The issues of the regionalism processes activization in Ukraine and its influence on the unity of the country are analyzed. Besides, the author underlines that the issues of regional identity are becoming important in terms of any country development, thus, it should attract the attention of the experts and politicians as well.

Key words: *regionalism, identity, regional identity, ethnos.*

УДК 323.21

Сейтосманов А.С.

Державне сприяння самоорганізації населення як демократична форма управління місцевим соціально-економічним розвитком

Розглядаються теоретико-методологічні основи самоорганізації населення, як ключового елементу демократичного управління в системі місцевого самоврядування і її впливу на процес місцевого розвитку.

Ключові слова: *самоорганізація населення, місцеве самоврядування, демократичне управління.*

Досвід розвинених європейських держав підтверджує прямі взаємозв'язки між рівнем залучення громад, їх участі в процесі розробки і реалізації пріоритетних програм місцевого соціально-економічного розвитку й високими соціальними показниками якості життя населення. Можна стверджувати, що активні громади є умовою успішної реалізації усіх державних програм розвитку територій. Таким чином, рівень участі громадськості та її самоорганізація в системі місцевого самоврядування є базовою умовою ефективних стратегій державної влади, спрямованих на соціальний і економічний розвиток регіонів України.

Враховуючи складність соціально-економічної ситуації в регіонах України, особливо сільських, наявність суперечливих підходів і стратегій розвитку територій, завдання розвитку самоорганізації населення і забезпечення його участі в процесі ухвалення рішень на місцевому рівні, стає украй актуальною.

Самоорганізації населення, як унікальній соціальній характеристиці суспільства було присвячено безліч наукових досліджень, серед них необхідно відмітити праці Е. Дюркгейма, Д. Маркса, Г.Спенсера. Питанням модернізації системи державного управління з урахуванням нових соціально-політичних реалій, впровадженню системи демократичного управління на усіх рівнях суспільства, підтримці розвитку громадянського суспільства й осередків, що його утворюють, на рівні громади були присвячені дослідження вітчизняних учених, таких як: В. Горбатенко, Ф. Кирилюк, А. Колодій, М. Михальченко, Ф.Рудич, Ю. Сурмін, В. Цвих, Г. Щедрова та інші.

Питання механізмів державного сприяння самоорганізації населення на національному і регіональному рівні розглядаються такими вітчизняними вченими, як Г. Атаманчук, В. Бабаєв, В. Бакуменко, В. Кравченко,

В. Куйбіда, Н. Ніжник, О. Оболенський, В. Ребкало, І. Розпутенко, А. Ткаченко та інші.

Разом з тим, малодослідженою залишається тема державного сприяння самоорганізації населення територій України.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних основ самоорганізації населення, як ключового елементу демократичного управління в системі місцевого самоврядування.

Самоорганізація населення, як елемент ефективного залучення громадян, в процес обговорення місцевого розвитку, планування, ухвалення рішень з актуальних питань, моніторингу виконання рішень є ключовою характеристикою демократизації системи державного управління на усіх її рівнях і основою розвитку громадянського суспільства в цілому.

Застосування в системі державного управління європейських держав «підходу участі» (particiрatory apprоach), заснованого на багатосторонньому залученні населення, є широко практикованою демократичною формою взаємодії влади і громадян. Держава гарантує участь громадян за допомогою різних правових форм і контролює якість залучення. Якість процесу залучення населення контролюється інститутами громадянського суспільства. Через безперервний процес участі громадян у системі управління країною на різних рівнях забезпечується підвищення соціального потенціалу населення, у тому числі в сфері самоорганізації. При цьому, у системі місцевого самоврядування, самоорганізація населення проявляє себе в різних ролях:

- залучення жителів до процесу активної цивільної діяльності;
- підвищення інформованості щодо питань місцевого розвитку, його проблем і шляхів їх подолання;
- навчання громади і влади публічному діалогу і конструктивному партнерству;
- розвиток спілкування і взаєморозуміння серед мешканців, що представляють різні соціальні групи;
- посилення громадського контролю над діяльністю місцевої влади, стимулювання пошуку і подальшого прийняття найбільш ефективних в економічному і соціальному вимірі рішень на місцевому рівні.

У працях вітчизняних учених приділяється увага самоорганізації, як значному соціальному явищу в суспільстві, без якого розуміння діалектики громадських процесів буде не повним. Так, наприклад, Н. Петрук підкреслює, що процеси самоорганізації слід розглядати в контексті синергетичної парадигми. Самоорганізація, як організація індивідів, акумулюючи синергію соціальної творчості кожного в загальну узгоджену дію, виконує функцію оптимізатора формальної структури, з якою вона взаємодіє і від якості якої вона залежить. В термінах взаємодії громади і влади, неформальною організацією виступають самостійно організовані групи активних жителів, а формальною організацією – органи місцевого самоврядування. В цьому випадку, процес неформальної самоорганізації жителів певної громади, спрямованої на рішення пріоритетної для них проблеми, по-перше, допомагає вирішувати конкретні завдання органів місцевого самоврядування. По-друге, самоорганізація сприяє вдосконаленню місцевого самоврядування в цілому внаслідок переносу в подальшому інституціональних результатів спільної діяльності в місцеві нормативні правила.

Розглянемо детальніше вплив взаємодії влади і громади на ефективність місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування в Україні – це «гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [9].

В той же час, система місцевого самоврядування в Україні, як уся система державного управління потребує вдосконалення. Згідно з результатами дослідження економічного добробуту і якості життя, проведеного серед 104 країн світу, Україна зайняла 61 місце, за якістю державного управління Україна зайняла 92 місце [8,с.35].

Найскладніше становище в сільських регіонах, де близько 15 млн. населення [2] опинилися у важкій соціально-економічній ситуації. У звітах різних міжнародних організацій, що здійснюють моніторинг соціально-економічної й суспільно-політичної ситуації в Україні, було відмічено зниження ключових показників, що визначають якість життя в країні. Наприклад, один з важливих показників індексу людського розвитку «Очікувана тривалість життя при народженні», згідно із звітом про людський розвиток за 2008 р., підготовленим ПРООН в Україні, знизилася на 2,6 років в 2005 р. порівняно з 1998 р. [7,с.94] і склав 67,7 років. У цілому, Україна в рейтингу ПРООН за 2008 р., зайняла 76 місце у світовому індексі людського розвитку, потрапивши в групу країн з середнім рівнем розвитку людського потенціалу. Незавершені економічні реформи аграрного сектора, правова невизначеність ситуації з ринком землі сільськогосподарського призначення, відсутність у більшої частини працездатного сільського населення навичок і ресурсів для конкурентноздатного виробництва і продажу сільськогосподарської продукції, інституціональна нездатність регіональної й місцевої влади впроваджувати довгострокові соціально-економічні програми підтримки сільських територій привели до масового збіднення сільського населення. Згідно з даними Держстата, на 2009 р. частина сільського населення, чий загальний дохід у місяць був нижчий за прожитковий мінімум, склала 29% [12]. Дослідження ПРООН в 2008 р., підкреслює, що 10 з 14 сільських районів Криму можуть бути віднесені до бідних унаслідок того, що 40 і більше відсотків населення мають прибутки нижчі за прожитковий мінімум [7].

Без ефективної системи місцевого самоврядування не можливе зростання соціально-економічних показників сільських територій, підвищення якості соціальних послуг населенню, поліпшення добробуту громадян. На думку автора, показники якості життя громадян більше залежать від ефективності місцевого самоврядування в сільській місцевості, ніж в міській. Це пояснюється тим, що економічна диверсифікація в умовах міста, набагато ширше, ніж на сільських територіях. Відповідно, працездатне населення має більше шансів реагування на зміни на ринку праці. Крім того, бюджетне забезпечення муніципальних органів має великі можливості якісного соціального забезпечення громади.

Тому, головне завдання місцевого розвитку України на сучасному етапі є втілення декларованих в законах України правових норм в практику ефективної, відповідної європейським стандартам публічності і підзвітності, системи держуправління. Необхідно вносити в систему управління

на усіх рівнях сучасні методи, засновані на демократії і реагуючі на сучасні виклики в суспільстві.

Одним з інноваційних управлінських підходів, що набуває широкого поширення в різних країнах, є підхід «Good Governance» (належне управління). Як показує досвід, методологія впровадження підходу «Good Governance» може сприяти об'єктивізації законодавчої бази, розвитку нових горизонтальних зв'язків системи державного управління, що гнучко реагують на потреби суспільства й сприяючи досягненню конституційних цілей держави.

Виділимо ключові ознаки «Good Governance», запропоновані експертами ПРООН:

- розподіли влади;
- народовладдя, виборність і змінюваність вищих посадовців;
- підзвітність інститутів виконавчої влади;
- верховенство закону;
- політичний плюралізм і транспарентність, партисипативність;
- незалежність засобів масової інформації;
- демократичний характер [14].

Дуже важливими для розуміння сутності застосування методів демократичного управління в системі державного управління представляються характеристики «Good Governance»:

- участь;
- верховенство права;
- прозорість;
- чутливість;
- орієнтація на згоду;
- справедливість;
- результативність і дієвість;
- підзвітність;
- стратегічне бачення [14].

На думку автора, існують дві групи проблем, які перешкоджають застосуванню підходу «Good Governance»:

- нормативно-правові проблеми, які включають відсутність або недосконаліть законодавчої бази, яка б забезпечувала впровадження тих або інших принципів «Good Governance»;

- проблеми інституціонального забезпечення, до яких слід віднести наявність місцевих інститутів влади (органів місцевого самоврядування), громадських структур і територіальної громади, їх готовність і уміння до застосування принципів запропонованого підходу.

Розглянемо детальніше першу групу проблем (табл. 1).

Як видно з таблиці 1, усі принципи «Good Governance» знайшли своє правове віддзеркалення в базовому, з точки зору системи місцевого самоврядування, законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Доходимо висновку, що однією з основних проблем на шляху вдосконалення діяльності місцевого самоврядування є відсутність або слабкий рівень професійних компетенцій інститутів, що забезпечують використання нормативно-правових можливостей національного законодавства в сфері місцевого самоврядування. Йдеться і про інститути влади (органи місцевого самоврядування) і громадські об'єднання (ОСН, ОСББ, кооперативи тощо). Таким чином, інституціональні проблеми,

що перешкоджають впровадженню «Good Governance», умовно можна розділити на дві групи:

1. Проблеми, пов'язані з готовністю самої громади до конструктивного партнерства з органами місцевої влади. Ця група проблем включає:

- стереотипи громадян із часів централізованого управління державою в колишньому СРСР. Менталітет «гвинтика» системи, а не громадянина демократичної й правової держави, досі впливає на розуміння своєї ролі;
- слабка правова інформованість населення, і особливо жителів сільських територій. Відсутність інформаційної культури, яка б допомагала громадянам регулярно підвищувати свій інформаційний рівень і розуміння суспільно-політичної й соціально-економічної ситуації на національному, а головне на місцевому рівні;
- слабкі навички громадського лідерства і планування.

2. Проблеми, що відносяться до знань і навичок співробітників державних адміністрацій і посадовців органів місцевого самоврядування, а саме:

- прихильність до централізованих методів управління в більшості співробітників держадміністрацій і посадовців органів місцевого самоврядування;
- відсутність розуміння в застосуванні методів демократичного управління;
- відсутність системи оцінки ефективності роботи державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування на основі кінцевих результатів, визначених конституційними пріоритетами держави.

Розглядаючи діяльність органів місцевого самоврядування в сільських районах Україні, необхідно відмітити, що, по-перше, існує ряд зовнішніх, не залежних від територіальної громади і місцевого самоврядування, обставин, які приводять до зниження ефективності місцевого самоврядування. До неї слід віднести проблему оптимізації територіальної структури сільських рад і існуючий принцип бюджетування, який не мотивує місцевий соціально-економічний розвиток.

По-друге, це слабкі уміння посадовців місцевого самоврядування в сільській місцевості в питаннях демократичного менеджменту, короткострокового і довгострокового планування, соціально-економічного прогнозування, моніторингу і залучення інвестицій. Крім того, необхідно констатувати украй неефективну роботу депутатського корпусу сільських (часто, і районних) рад. В результаті, без реальної підтримки депутатів, сільські виконкоми фактично стають адміністраторами території без ресурсів для якісного адміністрування своїх територій, а місцеве самоврядування втрачає свої унікальні демократичні властивості для побудови взаємозв'язку влади і громади. Міжнародний експерт Поль Майер, відмічає, що для того, щоб місцеве самоврядування стало ефективним провідником між «старими» методами управління й «новими», заснованими на демократичному управлінні, партнерстві з громадою, необхідно пройти етап трансформації [6]. Завданнями такого переходу є:

- управління, орієнтоване на досягнення результату – фінансування результату, а не процесу;
- управління, орієнтоване на споживача – забезпечення потреб споживача, а не бюрократії;
- впровадження принципів децентралізації в державному управлінні;

- конкурентне управління – внесення елементу змагання в постачання послуг населенню: ринково орієнтовані оргструктури й ринково орієнтовані послуги.

Незважаючи на зовнішню простоту, реалізація кожного з перерахованих завдань вимагає значні ресурси у сфері підвищення професійної перепідготовки посадовців органів місцевого самоврядування, особливо голів сільських рад.

Для того, щоб самоорганізація населення мала інституціонально значущу роль на усіх етапах партнерства з органами місцевого самоврядування, необхідні також спеціальні програми навчання місцевих громадських лідерів. Аналогічний досвід є в ЄС, де реалізуються різні програми навчання громадських лідерів на місцевому рівні з питань лідерства, планування, проектної діяльності, залучення ресурсів і моніторингу. Експерти згадують підхід «Знизу вхору» (Bottom – Up), який означає, що розвиток цивільних ініціатив починається знизу, через вирішення питань місцевого значення в партнерстві з місцевою владою. Законом України «Про місцеве самоврядування в України» визначені правові форми прямої демократії:

- місцевий референдум
- загальні збори громадян
- громадські слухання
- місцеві ініціативи
- органи самоорганізації населення

Розглянемо їх інституціональні характеристики в контексті процесу участі населення в місцевому управлінні (табл. 2).

Як видно з таблиці 2, найбільша кількість інституціональних характеристик, сприяючих самоорганізації населення, властиві органу самоорганізації населення. У працях вітчизняних учених була вивчена ситуація з розвитком самоорганізації на основі створення і функціонування ОСН. В основному експерти сходяться в думці, що законодавець не прописав однозначно неприбутковий статус ОСН, і що його створення має складний, двохступеневий характер. На думку автора, з огляду на розвиток самоорганізації, забезпечення процесу навчання громади участі на усіх етапах ухвалення рішень на місцевому рівні, існуючий правовий алгоритм створення ОСН [10] логічний, оскільки він сприяє розвитку ключової ознаки самоорганізації населення – репрезентативності організованих ним структур. В той же час, без спеціальних програм навчання місцевих лідерів «запуск» якісного процесу самоорганізації і, як наслідок, створення і функціонування обраних громадських об'єднань представляються маловірогідним. Наприклад, упродовж 2001-2008 рр. роль «стартера» самоорганізації населення в сільських районах Криму виконувала Програма розвитку й інтеграції Криму ПРООН, впродовж якої було утворено близько 600 ОСН і громадських об'єднань, 70% яких згідно проведеного ПРООН дослідження продовжували свою діяльність через 2-3 року після завершення проекту ПРООН. Після завершення програми ПРООН, процес створення ОСН значно сповільнився.

Іншою проблемою може бути ігнорування принципу «Знизу вгору», тобто створення ОСН або подібних громадських об'єднань за адміністративним циркуляром вищестоящих органів місцевого самоврядування, що, загалом, не є самоорганізацією населення. Відповідно, псевдо-самооргані-

зація не може сприяти ефективності місцевого самоврядування, і навпаки, ускладнює процес громадського залучення населення в майбутньому.

Тому, слід зазначити такі важливі властивості самоорганізації населення:

- самоорганізація населення є проявом особистої ініціативи групи індивідів, що мають і реалізовують своє право громадської організації, тобто самоорганізація, за своєю сутністю, завжди «добровільна»;

- самоорганізація населення, уміння жителів разом, узгоджено обговорювати, планувати й діяти на благо суспільства є не проявом нижчої ланки в місцевому самоврядуванні. Навпаки, самоорганізація – це індикатор наявності серйозного соціального капіталу, характерного для високоорганізованих суспільств і країн.

Повертаючись до тематики сільських територій України, необхідно підкреслити, що самоорганізація й демократичне управління, засноване на участі населення, є історично природною для українського суспільства, відбиваючою її суспільно-політичну історію, багатонаціональну демографічну картину і соціально-економічний устрій. Значний багатовіковий досвід самоврядованих сільських громад, козачих станиць і сільськогосподарської кооперації свідчать про історичні традиції самоорганізації в менталітеті українського народу. В той же час, період повного авторитарного управління в колишньому СРСР змінив багатовікову ментальність сільського жителя в Україні.

Відродження традицій самоорганізації громад є першочерговим завданням системи місцевого самоврядування, покликаного зберегти історико-культурний устрій сільської України, що є джерелом духовної ідеології держави в цілому.

Підводячи підсумок, слід сказати, що законодавчо певні форми прямої демократії можуть служити інституціональними механізмами сприяння самоорганізації населення за наявності умінь і навичок посадовців місцевого самоврядування, компетентного депутатського корпусу і підготовлених місцевих громадських лідерів. У випадку із сільським населенням, необхідно визнати фактичну відсутність усіх перерахованих складових процесу самоорганізації населення. Таким чином, система державного управління відносно сільських територіальних громад, їх органів місцевого самоврядування повинна почати спеціальні програми (на національному або регіональному рівні) по підтримці самоорганізації населення. Своєчасно підготовлені у сфері самоорганізації і участі в місцевому управлінні громади забезпечать зниження соціальної напруженості і конструктивну підтримку процесу АТР і реалізації інших державних програм соціально-економічного розвитку сільських територій України. У перспективі доцільно розглянути особливості сталого місцевого розвитку.

Додатки

Таблиця 1

Нормативно правове забезпечення впровадження принципів «Належного правління» в систему місцевого самоврядування в Україні

Характеристика «Належного правління»	Опис характеристики «Належне правління»	Нормативно правове забезпечення (ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»)
участь	Усі громадяни мають голос в ухваленні рішень прямо або за допомогою легітимних інститутів, що представляють їх інтереси; така широка участь будується на свободі асоціацій і слова, на здатності до конструктивного діалогу	Місцеві вибори (ст.12, 45, 46, 49), Місцевий референдум (ст. 7, 26 п. 18), Форми прямої демократії (ст. 7, 8, 9, 13, 14), Регламент Постійних комісій ради (ст. 47 п. 12)
верховенство права	Чесність і безсторонність правових структур, особливо тих, що забезпечують дотримання прав людини	Поняття місцевого самоврядування (ст. 2), Принцип законності (ст. 4), Організаційно правова основа місцевого самоврядування (ст. 16) Повноваження по забезпеченню законності, правопорядку, охорони прав (ст. 38), Обов'язковість актів органів місцевого самоврядування (ст. 73), Повноваження голови (ст. 42 п. 3, 4)
прозорість	Свобода інформації; її повнота і доступність для усіх, хто в ній зацікавлений	Регламент сесії ради (ст. 46, п. 16), Повноваження депутат ради (ст. 49), Відповідальність органів місцевого самоврядування перед громадою (ст. 74, 75), Акти органів місцевого самоврядування (ст. 59 п. 11)
чуливість	Усі інститути чуйно реагують на споживи громадян	Регламент сесії ради (ст.46, п.12), Повноваження депутата ради (ст.49), Форми прямої демократії(ст.7, 8,9,13,14)
орієнтація на згоду	Дотримання балансу інтересів для досягнення широкого консенсусу з питань потреб групи й способів, за допомогою яких цього слід домагатися	Громадські слухання (ст. 13, п. 4), Статут територіальної громади (ст. 19), Повноваження депутата ради (ст. 49), Регламент Постійних комісій ради (ст. 47 п. 12)
справедливість	Усі громадяни мають можливість поліпшити свій добробут	Повноваження в області ЖКГ, освіти, охорони здоров'я, культури, земельних відносин, соціального захисту, охорони довкілля (ст. 30, 32, 33, 34, 35)
результативність і дієвість	Максимально ефективне використання ресурсів для задоволення потреб громадян	Право комунальної власності в інтересах територіальної громади (ст. 60 п. 5, 7), Баланс місцевих бюджетів по забезпеченню загальних інтересів територіальної громади (ст. 64), Залучення ресурсів для місцевого розвитку (ст. 35, 68)
підзвітність	Уряд, приватний бізнес і структури громадянського суспільства підзвітні громадськості й інституціональним носіям прав	Стосунки органів місцевого самоврядування з підприємствами комунальної власності (ст. 17), Повноваження голови (ст. 42 п. 5, 6), Повноваження депутата ради (ст. 49), Громадські слухання (ст. 13)
стратегічне бачення	Лідери і громадськість виходять з довготривалих перспектив управління і розвитку особистості і чітко уявляють собі ті заходи, які потрібні для їх реалізації	Підготовка програм соціально економічного розвитку (ст. 27), Форми прямої демократії (ст. 7, 8, 9, 13, 14)

Таблиця 2.
Інституціональні характеристики самоорганізації населення в процесі управління на місцевому рівні

Форми прямої демократії	Елементи процесу демократичного управління на місцевому рівні						
	Інформування громади про пріоритетні проблеми і завдання місцевого розвитку	Участь громади в процесі обговорення пріоритетних проблем	Участь громади в ухваленні рішень	Участь громади в реалізації рішень	Участь громади в процесі моніторингу реалізації прийнятих рішень	Документування, яке регламентує процедури громадських рішень	Легалізація і створення власних фондів громади (членські внески)
Місцеві вибори	Сприяє одноразово	Громада бере участь одноразово (громадський договір)	Реалізація делегована місцевому самоврядуванню	Реалізація делегована місцевому самоврядуванню	Реалізація делегована місцевому самоврядуванню	Делеговано місцевому самоврядуванню	Легалізація делегована місцевому самоврядуванню
Створення громадських рад при органах місцевої влади	Сприяє регулярно	Сприяє регулярно	Представники громади беруть участь регулярно, але рішення залежіть від місцевої влади	Реалізація делегована місцевому самоврядуванню	Можливо, але процес знаходяться залежно від місцевої влади	Існує, але затверджується місцевою владою	У межах положень місцевого самоврядування юридична реєстрація відсутня
Громадські слухання	Сприяє регулярно залежно від періодичності проведення	Сприяє регулярно залежно від періодичності проведення	Участь одноразова для вирішення питання, що виноситься на збори або громадські слухання	Реалізація делегована місцевому самоврядуванню	Відсутня	Делеговано місцевому самоврядуванню	У межах положень місцевого самоврядування юридична реєстрація відсутня
Опитування громадської думки, підготовка громадської експертизи	Сприяє регулярно залежно від періодичності проведення	Відсутня	Участь одноразова в оцінці пропонованих планів або програм	Участь можлива, але тільки в одноразових завданнях	Сприяє	Виконується громадським органом, що здійснив опитування, експертизу	Відсутня
Місцевий референдум	Сприяє одноразово залежно від періодичності проведення	Сприяє одноразово залежно від періодичності проведення	Бере участь одноразово для вирішення питання, що виноситься на референдум	Реалізація делегована місцевому самоврядуванню	Відсутня	Делеговано місцевому самоврядуванню	У межах положень місцевого самоврядування юридична реєстрація відсутня
Загальні збори	Сприяє одноразово залежно від періодичності проведення	Сприяє одноразово залежно від періодичності проведення	Участь одноразова, але формалізація участі необов'язкова	Участь можлива, але тільки через місцевих депутатів	Відсутня	Тільки документи, що стосуються самих зборів	У межах положень місцевого самоврядування юридична реєстрація відсутня
Органи самоорганізації населення	Сприяє регулярно	Сприяє регулярно	Громада бере участь регулярно; формалізація обов'язкова	Повна участь громади з формалізацією усіх дій в межах території	Можлива	Обов'язково (статут, протокол)	Легалізація обов'язкова, Фонди створюються
Організація співласників багатоквартирних будинків	Сприяє регулярно	Сприяє регулярно	Громада бере участь регулярно; формалізація обов'язкова	Повна участь громади з формалізацією усіх дій, але в межах будинку	Не відноситися до компетенції	Документування обов'язкове (статут, протокол, фіксоване членство)	Легалізація обов'язкова, Фонди створюються

Список використаних джерел

1. Атаманчук Г.В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы): Учебное пособие. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – 302 с.
2. Всеукраїнський перепис населення 2001 – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/
3. Вюртенбергер Т. Історія та легітимація децентралізованої держави // Проблеми трансформації територіальної організації влади. Збірник матеріалів та документів / Науковий редактор: М.Пухтинський. – К.: Атіка, 2005. – с. 488-498. – Режим доступу: http://www.municipal.gov.ua/data/loads/2005_zbirnik_problemtrans_statta_vurtenberger.doc
4. Европейская Хартия о местном самоуправлении. – Режим доступу: http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/122.htm
5. Лагутов Ю.Е. Аналіз регламентації діяльності органів самоорганізації населення на локальному рівні. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/34.htm
6. Майер П. Нові вимоги до працівників органів місцевого самоврядування. Звіт Ради Європи «Підготовка посадових осіб місцевого самоврядування та здійснення ефективного менеджменту на місцевонгвзки му рівні». – 2003. – С.17
7. Отчет по человеческому развитию В Украине за 2008г. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/ua/local-development-and-human-security
8. Отчет по экономическому благостостоянию и качеству жизни 2009г. – Режим доступу: http://www.prosperity.com/downloads/2009LegatumProsperityIndexFullReport.pdf
9. Про місцеве самоврядування в Україні, Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР – Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 24. – ст. 170.
10. Про органи самоорганізації населення, Закон України 11.07.2001
2625-III – Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 48. – ст. 254.
11. Сморгунов Л.В., Сравнительный анализ политико-административных реформ: от нового государственного менеджмента к концепции «Governance».- Режим доступу: http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2003/4/5.htm
12. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2009 році. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dop_sesd_2006/arh_sesd.htm
13. Цвєтков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.
14. UNDP. 2002. Good Governance and Sustainable Human Development. – Governance for Sustainable Human Development. A UNDP Policy Document. – Режим доступу: http://magnet.undp.org

Сейтосманов А.С. Государственное содействие самоорганизации населения как демократическая форма управления местным социально-экономическим развитием

Рассматриваются теоретико-методологические основы самоорганизации населения, как ключевого элемента демократического управления в системе местного самоуправления и ее влияния на процесс местного развития.

Ключевые слова: *самоорганизация населения, местное самоуправление, демократическое управление.*

Seytosmanov, A.S. State assistance to self-organization of population as democratic form management of local social-economic development

In the article theoretic-methodology bases of self-organization of population are considered as main democratic administration element in the system of local self-government and its influence on the process of local development.

Key words: *self-organization of population, local self-government, democratic management.*

УДК 32.019.51(477):34

Воронюк Л.О.

Нормативно-правова основа інформаційно-культурних кампаній з євроінтеграції в Україні

Досліджуються та аналізуються українські закони, постанови та програми, покликані регламентувати роботу інформаційно-культурних кампаній з питань євроінтеграції. Автори звертаються і до досвіду Польщі з даного питання.

Ключові слова: *ЄС, інформаційні кампанії, євроінтеграція.*

У процесі євроінтеграції інформаційно-культурний аспект є одним із найважливіших з-поміж інших. Євроінтеграція – багатопрофільний процес, що охоплює всі сфери життя країни. Щоб стати повноправним членом Європейського Союзу, держава повинна, перш за все, відповідати економічним стандартам, бути політично стабільною, мати уніфіковане з ЄС законодавство.

Та першочерговим, на нашу думку, є інформаційно-культурний аспект, адже саме він передбачає формування у населення країни позиції щодо інтеграційних процесів, а також формує мотивацію поведінки громадян. У свою чергу, мотивація стає тим збудником, що спонукає людей до конкретних вчинків: краще працювати, визначати пріоритети, розуміти, за якими стандартами та принципами вони хочуть жити. Свідомість і обізнаність народу напряму пов'язані із темпами розвитку держави, тому ми вважаємо, що формування потужної євроінтеграційної інформаційної політики, а також втілення її в життя через культурні та інформаційні заходи пришвидшить процес євроінтеграції. У статті ставимо собі за мету проаналізувати законодавчу та фактичну сторони євроінтеграційних інформаційних та культурних кампаній, наскільки вони дієві в Україні, та яку увагу їм надає держава.

Вивчаючи дану проблематику, ми звернулися до праць «Інформаційні кампанії як механізм підвищення ефективності державної політики у сфері євроінтеграції» Н. Грицяк, «Інформаційний голод у просторі, перенасиченому інформацією» Н. Пахомової та інших; проаналізували ряд документів, зокрема дві Державні програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 та 2008-2011 роки, Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу, дослідили ЗМІ з даної проблематики а також звернулися до соціологічних досліджень з приводу підтримки українцями євро інтеграційного курсу.

Актуальність дослідження полягає в тому, що розглянута тема є дочасною і потребує подальшого розвитку.

Під культурним аспектом ми розуміємо формування в українців розуміння культурно-ментальних цінностей європейців, а також культурні заходи, покликані сприяти євроінтеграції.

Інформаційні кампанії – це комплексна система засобів впливу на певні групи населення за допомогою різних способів та каналів масового та індивідуального інформування та навчання з метою спонукання до прийняття нових, корисних для них самих і для суспільства моделей поведінки у визначеній сфері життя [2,с.37].

Що стосується євроінтеграційних інформаційних кампаній, то констатуємо, що в Україні вони не втілюються в життя в тій мрії, яка необхідна для глибокого розуміння населенням, що таке ЄС, та які переваги і ризики може мати Україна в разі вступу до цією організації. Хоча курс на вступ до Європейського Союзу є офіційним курсом зовнішньої політики нашої держави, у багатьох аспектах він тільки задокументований, як і інформаційні кампанії, що мають сприяти євроінтегруванню. Вперше про такі кампанії йшлося ще у 1993 році у Постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України». Зокрема у розділі третьому у пункті «Інформаційна функція» йдеться про те, що «Україна має створити ефективну систему інформаційного захисту своїх національних інтересів, що передбачає проведення активної інформаційно-аналітичної роботи, сприяння та роз'яснення своєї внутрішньої і зовнішньої політики» [11].

Проаналізувавши значний обсяг всеукраїнських та регіональних ЗМІ періоду середини-кінця 90-х років минулого століття, можемо зробити висновки, що інформаційна функція щодо євроінтеграції здійснювалася сегментовано, без єдиної системи та чітко виокремлених цілей.

У 1998 році було прийнято базову всеохоплюючу «Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу». Звернемо увагу на шостий пункт документу – «Культурно-освітня і науково-технічна інтеграція». Розглянемо детальніше частину, яка нас цікавить найбільше – культурно-освітня інтеграція. У Стратегії йдеться про те, що «інтеграційний процес [...] полягає у поширенні власних культурних здобутків у ЄС, [...] особливо важливим є здійснення спільних наукових, культурних та освітніх проектів» [15].

Та Стратегія не відкрила якісно новий етап у євроінтеграції і у формуванні в переважної більшості українців позитивної думки щодо необхідності пов'язувати своє майбутнє з Європейським Союзом. Причиною цього вважаємо відсутність фактичних дій з боку держави.

Доводом вище сказаного можуть слугувати соціологічні опитування Центру Разумкова 2000 року. Наголосимо на тому, що опитування розповсюджувалося на українську еліту (політики, культурні діячі, бізнесмени) – соціальну групу, яка завжди прогресивніша і компетентніша за інші. Три чверті української еліти (74%) оцінили рівень інформаційної підтримки курсу України на євроінтеграцію як незадовільний і лише 2% визнали його високим. Слід особливо підкреслити, що це – позиція обізнаної еліти, яка має можливість відвідувати країни Європи та безпосередньо бачити переваги європейського рівня життя [14].

Отже, можемо зробити висновки, що ідея європейського вибору України у 2000-х роках імплементувалася неякісно, інформаційний аспект вимагав більшої уваги. Через це ідея європейського вибору України залишалася гарним гаслом в промовах чиновників.

Протягом наступних років і надалі приймалися документи щодо важливості інформаційної функції у рамках євроінтеграції. До прикладу,

звернемо увагу на Рішення «Про дальші заходи у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України» Державної ради європейської та євроатлантичної інтеграції України, що датоване 2003 роком. «Вжити заходів [...] щодо навчання та перепідготовки фахівців Державної програми інформування громадськості з питань європейської [...] інтеграції України» [13], – таке формулювання наштовхує на очевидні висновки: той формат втілення євроінтеграційних інформаційних кампаній, який існував досі, не був задовільним та не дав бажаних результатів. Як варіант виходу із такої ситуації, Державна рада європейської та євроатлантичної інтеграції України запропонувала розпочати із підготовки висококваліфікованих фахівців на державному та регіональному рівнях, проте ця пропозиція реалізовувалася сегментовано та бажаних результатів не дала.

Про важливість та необхідність інформаційних кампаній йдеться і в багатьох інших державних документах, зокрема, в Указі Президента України «Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки» [16].

Наслідком Указу стала розробка Державної програми інформування громадськості з питань європейської інтеграцію України на 2004-2007 роки. Програма передбачала низку заходів, що мали покращити суспільну думку щодо важливості, перспективності та переваг зовнішньополітичного курсу у напрямку Європейського Союзу. Координацію і контроль за виконанням Програми було покладено на Кабінет Міністрів. Вона передбачала глибоке і масштабне інформування громадськості про співпрацю України з Європейським Союзом, створення загальнодержавної інформаційної мережі з питань європейського права, трансляцію на українських каналах теле- і радіопрограм ЄС, телемости за участю представників держав-членів та інституцій Євросоюзу, запровадження у зміст загальної середньої освіти питань, пов'язаних зі створенням та діяльністю Європейського Союзу та багато чого іншого. Основним очікуваним результатом мало стати усвідомлення громадянами України конкретних переваг поглиблення співробітництва між нашою державою і Європейським Союзом [3].

Розроблена і затверджена Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції на 2004-2007 роки була покликана сформувати міжнародний інформаційний контекст в українських мас-медіа, сприяти роботі державних установ та громадських організацій щодо розвитку європейського вектору зовнішньої політики України та отримати значний інтерес і підтримку серед населення щодо інтеграції України до Європейського Союзу [8].

Проте у 2004-2005 роках у державному бюджеті не передбачалися кошти на зазначену програму, тому поставлені в ній завдання виконувались не в повному обсязі. Також в окремих випадках спостерігалася відсутність належної координації роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади, що в поєднанні з невідповідним фінансуванням створило недостатньо ефективні умови для проведення інформаційно-роз'яснювальної кампанії в регіонах, такі висновки зробили самі держслужбовці [7].

Не більш втішною виглядала ситуація фінансування і в 2006-2007 роках.

Виконання Програми здійснювалося за рахунок коштів, передбачених бюджетною програмою «Виконання заходів з питань європейської і євроатлантичної інтеграції в інформаційній сфері» у розмірі 5,2 мільйонів

гривень. У 2007 році на реалізацію плану заходів Програми у державному бюджеті було передбачено 5 мільйонів гривень [7].

Програма тривала протягом 3 років, та бажаних результатів не дала. «Що таке Євросоюз та європейська інтеграція, українці знають поверхнево», – констатував експерт «Інтерньюз-Україна» Євген Радченко [17].

Поясненням такого висновку може бути той факт, що Програма фінансувалася лише на 30%. Близько 40% інформації про інтеграцію країни до Європейського Союзу українці і досі отримують через Інтернет. На радіо та телебаченні відповідних передач обмаль, та й побачити їх можна здебільшого на центральних каналах, наголошує Євген Радченко. Експерт зауважує і те, що в Україні євроінтеграція і досі розглядається через питання вступу чи не вступу до ЄС. А те, що потрібно пройти довгий шлях, що має бути уніфіковано законодавство, обладнані кордони, має бути справедливий суд і багато іншого, – того, що залежить від України, висвітлюється дуже мало. Радченко критикує роботу Голови держслужби з євроінтеграційної підготовки держслужбовців і наголошує, що чиновники часто плутають самі поняття «європейська» та «євроатлантична» інтеграція [17].

Такий факт слугує прямим свідченням того, що інформаційна і культурна функції не виконуються в повному обсязі. Щоби така ситуація себе вичерпала, експерт радить проводити більше тренінгів для державних службовців та журналістів, а також залучати до інформаційних кампаній про Європейський Союз не тільки фахівців з питань євроінтеграції, а й широку аудиторію. Найефективнішими, на нашу думку, можуть бути масові заходи – фестивалі, ярмарки, рекламні акції, які пояснюватимуть переваги вступу до Євросоюзу.

Розглянемо соціологічне опитування, що було проведено фондом «Демократичні ініціативи» у 2008 році. Методом інтерв'ю опитано 2000 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років. Лише 25% українців відповіли, що почуваються європейцями, 70 дали відповідь «ні». «За» вступ до Європейського Союзу висловилося 56% опитаних, 25% «проти», 19% «ще не визначилося» [12].

Більш втішними є соціологічні опитування, на які посилається уряд у Державній цільовій програмі інформування населення щодо євроінтеграції на 2008-2011 роки. За опитуваннями, 90% респондентів цікавляться інформацією про ЄС, з них – 45% про наслідки інтеграції України до ЄС, 42% – про вимоги щодо вступу до ЄС, 36% – про здобутки та втрати країн, які стали членами ЄС [7].

Із останнього опитування бачимо значну зацікавленість українців Євросоюзом, проте перше свідчить про протилежне. Констатуємо: результати соцопитувань значно відрізняються. Проаналізувавши програми з євроінтеграційних інформаційних кампаній, їхнє фінансування, можемо зробити висновок, що в українському суспільстві (як загалом, так і на нормотворчому рівні) не просто не має єдності щодо бачення свого майбутнього разом із найпотужнішими європейськими країнами, українці і досі не відчувають себе європейцями. І тут мова йде не лише про рівень життя, а, в першу чергу, про ментальну спорідненість.

На разі в Україні інформаційні кампанії як механізм формування суспільної думки не використовуються на повну силу. У даному контексті не залучаються і ЗМІ як вагомий суспільний інститут, що впливає

на суспільні настрої. Це значно уповільнює процес кристалізації єдиної національної ідеї, внутрішньої та зовнішньої політики.

Державна програма інформування на 2008-2011 роки передбачила фінансування відповідних заходів на 30 мільйонів гривень. Виконання програми покладено на центральні та місцеві органи виконавчої влади, державні засоби масової інформації, а також передбачається залучати недержавні засоби масової інформації та громадські організації [7].

Порівнявши заплановані видатки (30 мільйонів гривень) із тими, що були виділені попередньою програмою (5 мільйонів гривень) можна було розраховувати на інтенсифікацію інформаційних проєвропейських кампаній. На разі програма ще не завершилася, підсумувати її результати можна буде вже на початку наступного року. Проте вже зараз можемо констатувати, що Програма 2008-2011 виявилася вдалішою, ніж Програма 2004-2007 років. Це можна пояснити не тільки збільшенням фінансування, а й проєвропейською спрямованістю політики попереднього президента України Віктора Ющенка.

На початку 2010 року опитування «Дойче Велле-тренд» (DW-Trend) засвідчило, що більшість українців виступають за вступ до ЄС. Близько 60% висловилися «за», і лише 17% «проти» [1]. Якщо порівняти ці показники з показниками 2008 року, які ми аналізували вище, то вони значно змінилися у бік зростання підтримки членства в ЄС.

Україні варто звернутися до досвіду європейських країн, які використовували інформаційні кампанії як основний чинник зміни суспільної думки на користь інтеграції до Європейського Союзу. Саме ці заходи у силі формувати та змінювати громадську думку. Реалії засвідчують незамінну роль засобів масової інформації у процесі взаємодії між владними інституціями та громадськістю. Засоби масової інформації виокремилися у впливовий суспільний інститут.

У більшості країн Центральної та Східної Європи, які стали членами Європейського Союзу під час великого розширення 2004 року, проект вступу був досить популярним і зазвичай користувався підтримкою головних політичних сил [2,с.37].

Так у Польщі перші кроки, спрямовані на забезпечення суспільству доступу до інформації про євроінтеграційні кроки уряду, сягають ще 1990-х років. Саме тоді було видано так звану «Білу книгу», яка складалася із трьох частин: «Польща – ЄС – економіка», «Польща – ЄС – право», «Польща – ЄС – наука і технології» [6].

Аналіз основних програмних документів та перебігу інформаційних кампаній на тему європейської інтеграції Польщі свідчить, що уряд надав ключового значення співпраці із засобами масової інформації. Зокрема, зазначається, що ЗМІ, державні і комерційні, загальнопольські, регіональні і місцеві, є важливими партнерами уряду в реалізації стратегічних завдань політики інформування. З метою оптимізації зусиль та отримання максимальних результатів уряд планував та здійснював інформування з урахуванням трьох основних принципів ефективної комунікації: визначення цільової аудиторії, окреслення характеристики предмета, який становить інтерес, вибір форми і засобу подання інформації [4,с.36-42]. Так, беручи до уваги відмінність у громадських позиціях поляків, було окреслено кілька цільових груп інформування: політики, державні службовці, представники місцевого самоврядування, ЗМІ, підприємці, селяни, вчителі, молодь [4].

У 2001 році уряд Польщі уклав угоду з польським телебаченням, в якій було окреслено рамки співпраці щодо поширення інформації на тему євроінтеграції. Серед телевізійних програм найбільшою популярністю користувалися такі, як «Поляк = Європеєць», «Європу можна полюбити», «Євротел», а також рекламні матеріали про Європейський Союз.

Уряд провів безліч конкурсів для ЗМІ на дофінансування проектів, пов'язаних з розповсюдженням інформації про євроінтеграцію та ЄС. Такі заходи дали позитивні результати, про що свідчать відповідні соцопитування.

Реалізація задекларованого стратегічного курсу України на здобуття повноправного членства в Європейському Союзі на сьогодні не має загальнонаціонального схвалення, а тому потребує ретельного дослідження інструментів, які сприятимуть його популяризації. Зокрема, оцінки заслуговує такий інструмент, який ми розглядаємо, – інформаційні кампанії. Доктор наук з державного управління Наталя Грицяк ще раз підтверджує думку про те, що використання таких кампаній дозволяє демократичним чином обґрунтувати та відстоювати певну політику і одержувати для неї широку підтримку громадськості [2,с.37].

Таким чином, за допомогою інформаційних кампаній в межах реалізації політики євроінтеграції України можливо вирішити наступні завдання: передати достовірну інформацію, тобто підвищити рівень знань щодо цілей і завдань процесу євроінтеграції, організаційних особливостей і завдань функціонування ЄС; створити позитивне особистісне ставлення до проблеми; стимулювати суспільні дискусії (створене дискусійне поле сприяє інтенсивному обміну інформацією з проблеми, що дозволяє інформувати більшу кількість людей); сформувати у населення попит на інформацію про процес євроінтеграції. Проведення інформаційних кампаній стимулює інтерес окремих осіб і всього суспільства до отримання інформації про євроінтеграцію та ЄС [2,с.37].

З іншого боку, в Україні гостро постає питання нерівномірності розподілу елементів інформаційної інфраструктури від регіону до регіону, а також між центром та регіонами. І якщо в столиці жваво обговорюються проблеми впровадження найсучасніших комп'ютерних технологій та систем супутникового зв'язку, то в регіонах, а тим більше – в селі, нерідко навіть доступ до друкованих ЗМІ буває обмежений. Це означає, що інформація про соціальні процеси державного будівництва, що відбуваються у Верховній Раді чи Кабміні, дуже повільно доходить до віддалених ділянок інформаційного простору, «оскільки зазнає двох кардинальних перетворень, переходячи від державного органу до інформагенції, від інформагенції до ЗМІ, тому «буденна свідомість» дещо відстає від реалій. Як наслідок, Україна ще років з десять буде змушена жити з менталітетом, сформованим ще в СРСР», – переконує науковець Н. Пахомова [9]. Звичайно, такі висновки аналітика можемо піддавати сумніву і вважати різкими, проте не звернути на них увагу було б неправильно.

Теоретична розробка форм і методів інформаційного супроводу євроінтеграційного курсу у вітчизняній науці та практиці є недостатньою [2,с.38].

Питання необхідності інформаційних кампаній в українському політичному просторі вже вийшло за межі науково-теоретичних дискусій та виключних проблем державного управління. Громадськість висловлює досить жорстко свою позицію, закидаючи владі навіть «повну відсутність

інформаційної політики, яка, зокрема, полягає у відсутності цілеспрямованої інформаційної кампанії хоча б з питань, що начебто не жартома розколюють нашу країну та слугують мало не причиною серії політичних криз, йдеться про НАТО», – наголошує науковець І. Погорєлова [10].

Трохи менше, але ці ж зауваження стосуються і процесу інтеграції в Євросоюз: «Без всякого сумніву, сумарна вартість ефірного часу та газетних шпальт, присвячених дискусіям про потребу надати суспільству об'єктивну інформацію про Північно-Атлантичний блок чи ЄС, значно перебільшує найліберальніший бюджет повноцінної програми, присвяченої безпосередньо Альянсові чи Європейському Союзу» [10].

Залишати такі виклики без відповідей неможливо, оскільки питання євроінтеграції є стратегічним пріоритетом України. Отже, доцільність та актуальність впровадження інформаційних кампаній в умовах здійснення процесу європейської інтеграції не потребує додаткових підтверджень і є очевидною потребою суспільства.

Для заохочення ЗМІ до участі в інформаційних кампаніях належить вишукувати можливості для спрощення процедур отримання грантів і забезпечення коштів для реалізації проектів як з державного бюджету, так і з програм підтримки ЄС. Уряду необхідно забезпечити журналістам легкий доступ до «євроінформації», сприяти в підготовці та оприлюдненні відповідних матеріалів. З метою отримання максимальних результатів варто чітко визначити цільові аудиторії, до яких буде скерована інформація. Форма та спосіб подання інформації повинні залежати від потреб та запитів аудиторії, що забезпечить ефективність сприйняття повідомлення [5].

В Україні прийнята на державному рівні необхідна законодавча база, що регулює інформаційно-культурні кампанії з євроінтеграції. Та виписані в постановах і інших документах відповідні пункти не втілюються в життя чи втілюються повільно, що значно затримує процес євроінтегрування нашої країни до Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Більшість українців за приєднання до ЄС і безвізовий режим. – Режим доступу: http://www.dw-world.de/dw/article/0,,6048777,00.html

2. Грицяк Н. Інформаційні кампанії як механізм підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері євроінтеграції // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №2. – С.37-38.

3. Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 роки. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id= 36820524&cat_id=36810841& ctime=1147685780054.

4. Ібрагімова І. Інформаційне суспільство та взаємодія влади з громадськістю: вимоги ефективності // Вісн. НАДУ. – 2004. – № 1. – С. 36-42.

5. Іллюк Т. ЗМІ як партнери уряду у процесі інформаційних кампаній на тему європейської інтеграції в Польщі. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej2/txts/philo/05itmjip.pdf.

6. Інформаційна політика польського уряду щодо питань європейської інтеграції. – Режим доступу: www.ieac.org.ua.

7. Концепція державної цільвої програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008-2011 роки. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=569-2007-%F0.

8. Основні положення проекту концепції державної цільвої програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008-2011 роки. – Режим доступу: // http://209.85.129.132/search?q=cache: yZPh73R2AnoJ.

9. Пахомова Н. Інформаційний голод у просторі, перенасиченому інформацією. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=9986.

10. Погорєлова І. Інформаційний простір: між шоу і стратегічним продуктом. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=9786.

11. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12.

12. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування щодо членства України в ЄС. – Режим доступу: http://gif.org.ua/ua/poll/4.

13. Рішення «Про дальші заходи у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України». – Режим доступу: http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=2&id=137.

14. Соціологічне опитування «Україна-ЄС». – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=87.

15. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=6152F98.

16. Указ Президента України «Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки». – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1433%2F2003.

17. Українці замало знають про ЄС і Євроінтеграцію. – Режим доступу: http://www.dw3d.de/dw/article /0,,3883628,00.html.

Воронюк Л.А. Нормативно-правовая основа информационно- культурных кампаний по вопросам евроинтеграции в Украине

Исследуются и анализируются украинские законы, постановления и программы, призванные регламентировать работу информационно-культурных кампаний по вопросам евроинтеграции. Авторы обращаются и к опыту Польши по данному вопросу.

Ключевые слова: *ЕС, информационные кампании, евроинтеграция.*

Voronjuk, L.O. Normatively-legal basis of eurointegrationaly informatively-cultural campaigns in Ukraine

The Ukrainian laws, decisions and programs, called to regulate work informatively-cultural campaigns on questions eurointegration, are probed in the article and analysed. Authors speak to experience of Poland on this question.

Key words: *EU, informative campaigns, eurointegration.*

УДК 324(477)

Ніколаєнко Н.О.

Методи нейтралізації використання адміністративного ресурсу

Узагальнюються основні тлумачення адміністративного ресурсу. Висвітлюються соціально-політичні, правові методи нейтралізації використання адміністративного ресурсу в Україні.

Ключові слова: *адміністративний ресурс, клан, номенклатура, зловживання владою, державне управління, вибори.*

Вивчення адміністративного ресурсу як одного із вагомих ресурсів виборчої кампанії в Україні розпочалося нещодавно, тому ця проблема науковцями комплексно не досліджувалася. Особливо актуальним залишається вивчення такого недемократичного явища сучасного політичного процесу, як адміністративний ресурс. Українська виборча практика останніх п'яти років засвідчує його помітний вплив на проведення та результат виборчих кампаній. Найповніше адміністративний ресурс виявляється під час виборчого процесу.

Варто відзначити, що висвітлення цієї проблеми має переважно публіцистичний характер. Відсутні комплексні наукові дослідження, які вивчали б суть адміністративного ресурсу. Одним із найбільш ґрунтовних досліджень є робота «Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації» під редакцією С.Грабовської, А.Романюка та Л.Скочиляса підготовленого та виданого в рамках науково-дослідницького проекту. Також під час написання наукової статті автор спирався на дослідження таких фахівців як А. Дуда, Д. Жиренко, С.Баликов, які досліджують проблеми застосування політичних технологій в Україні.

Мета статті полягає у визначенні основних способів нейтралізації адміністративного ресурсу, виробленню конкретних кроків протидії та зменшенню впливу даного явища на політичний процес в Україні.

Реалізація вищезазначеної мети потребує вирішення таких завдань: визначити основні підходи до формулювання поняття та визначити основні дії запобіганню адміністративного ресурсу як номенклатурної технології .

Для того, щоб визначити загальні механізми протидії адміністративному ресурсу потрібно проаналізувати основні тлумачення дефініції даного явища. Використання такого підходу надасть можливість встановити коло суб'єктів адміністративного ресурсу та дослідити рівень небезпеки для політичного процесу, адже бажаного результату можна досягати як за допомогою законних методів, так і порушуючи законодавство. Отже, характеристика нейтралізації використання адміністративного ресурсу неможлива без розуміння суті цього явища, що зумовлює актуальність проблематики дослідження.

В політичній науці розроблено декілька підходів до розуміння поняття адміністративного ресурсу як у вузькому так і широкому значенні. В цілому адміністративний ресурс переважно трактують у вузькому значенні як явище, що стосується дій влади під час виборчого процесу. В науковій та публіцистичній літературі існують різноманітні методологічні підходи до визначення адміністративного ресурсу. Так російський дослідник А.Чуклінов виділяє формально-юридичний підхід та політологічний [15].

Зокрема адміністративний ресурс розглядають як один з ресурсів виборчої кампанії і під ним розуміють комплекс додаткових ресурсів, якими володіє кандидат, що при владі чи якого вона підтримує [13,с.50].

Інший підхід трактує адміністративний ресурс як сукупність адміністративних важелів, які можуть бути використані на користь тієї чи іншої політичної сили з метою забезпечення бажаного результату на виборах[3].

Під адміністративним ресурсом також розуміють вплив на результати, підготовку, проведення виборів з метою підтримки провладного кандидата, політичної партії чи політичної групи .

Одним із підходів є тлумачення, за яким адміністративний ресурс – це політологічний термін, що вживається для пояснення використання органами державної влади та місцевого самоуправління або кандидатами в народні депутати, які є державними службовцями, своїх повноважень [2].

Вважають також, що адміністративний ресурс – це «спроможність тієї чи іншої партії в такий спосіб побудувати вертикаль своїх структур, щоб забезпечити їй чіткість і злагодженість у роботі, вплив на громадську думку та відповідальність представників партії, які обіймають владні посади, перед партійцями та виборцями»[4].

Правове визначення «адміністративного ресурсу» представлено у пункті 22 статті 71 «Обмеження щодо ведення передвиборної агітації» та статті 117 «Відповідальність за порушення законодавства України про вибори депутатів» Закону України «Про вибори народних депутатів України».А саме в пункті 22 статті 71 цього закону йдеться про те що: «Кандидатам у депутати, які займають посади, у тому числі за сумісництвом, в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, у правоохоронних органах чи судах, на державних, комунальних підприємствах, у закладах, установах, організаціях, військових частинах (формуваннях), забороняється залучати для передвиборної агітації або використовувати для будь-якої роботи, пов'язаної з проведенням передвиборної агітації, підлеглих їм осіб за місцем роботи чи інших осіб, що перебувають у службовій залежності чи адміністративному підпорядкуванні від них (у робочий час), службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем роботи, а також використовувати службові чи виробничі наради, збори колективу для проведення передвиборної агітації» [5,с.265].

Чинним законодавством більшість порушень, які сьогодні реалізуються адмінресурсом, підпадають під дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність. Особливо чітко ці норми виписані у Кримінальному кодексі України від 5 квітня 2001 року (Розділ V. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянин).

Використовуючи формально-юридичний підхід А.Чуклінов, зазначає : «оскільки реалізація адміністративного ресурсу є фактичною монопольної можливістю державних органів і посадових осіб, ця категорія цілком може бути кваліфікована як посадовий злочин»[15,с.14]. Так в Кримінальному

Кодексі України, а саме в статті 364 та 365 така категорія як адміністративний ресурс цілком може бути кваліфікована як посадовий злочин. А саме в статті 364 зазначається: «Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб»[11]. А в статті 365 йдеться мова про перевищення своїх службових повноважень.

Тобто словосполучення «зловживання владою» широке за значенням і не являє собою конкретний перелік дій які вчинила дана особа.

Однак юридична парадигма таїть у собі одну більшу небезпеку: поняття адміністративного ресурсу тут настільки невиписано, що в більшості випадків майже неможливо залучити посадову особу до кримінальної відповідальності.

Таким чином визначення адміністративного ресурсу в юридичному сенсі можна трактувати як протиправну діяльність посадових осіб та використання ними свого службового становища. Дефініція адміністративного ресурса в політологічному ключі потрібно розглядати як ресурс влади та осіб які близькі до неї, використовуючи свої владні ресурси впливають на політичний процес в цілому та виборчий зокрема.

Так на думку відомого дослідника М.Бучина, адміністративний ресурс – це наявність у суб'єкта виборчого процесу через його належність до влади, додаткових ресурсів, які дають йому змогу здійснювати законний чи

незаконний вплив на виборчий процес і волевиявлення виборців з метою досягнення особистих чи групових цілей. Суб'єктами адміністративного ресурсу можуть бути усі гілки органів державної влади, органи місцевого самоврядування, а також державні та приватні підприємства та установи. Серед них найбільше можливостей для застосування адміністративного ресурсу мають органи виконавчої влади, оскільки саме вони забезпечують безпосереднє виконання законів, їх впровадження в життя і мають для цього найбільше засобів [1,с.8].

Потребує також детального дослідження проблема стосовно того які ж наслідки несе за собою використання так званого негативного адміністративного ресурсу. Відмітимо той факт, що застосування адміністративного ресурсу приховує порушення законодавства України.

До цих порушень відносять такі явища, як корупція, недотримання законодавства про вибори, про державну службу, про політичні партії та ін. Два способи використання адміністративного ресурсу ,такі як тиск на виборців та тиск на конкурентів є протизаконними, а наступний спосіб – використання адміністративного ресурсу для ведення власної виборчої компанії – на межі порушення закону, і такі порушення важко виявити.

Однак не всі порушення законодавства можна вважати використанням адміністративного ресурсу. Порушення закону може здійснювати і кандидат чи політична партія (блок), які не належать до влади чи яких вона не підтримує. Правопорушення може вчинити член виборчої комісії чи інша людина і без адміністративного тиску на неї з боку влади, а з уваги на власні уподобання чи з інших причин. А адміністративним ресурсом будуть лише ті порушення законодавства, які здійснені внаслідок адміністративного впливу.

Закон України «Про вибори народних депутатів України» та Кримінальний Кодекс України встановлюють кримінальну відповідальність особи, яка «перешкоджає шляхом насильства, обману, погроз, підкупу чи іншим способом вільному здійсненню громадянином України права обирати і бути обраним»[6]. Людина, яка «вчинила підлог виборчих документів, приписку, склала і видала явно неправдиві документи, здійснила явно неправильний підрахунок голосів виборців або неправильно встановила результати виборів»[6], карається законом .

Протизаконними є порушення порядку фінансування виборчого процесу, втручання в роботу виборчих комісій, порушення таємниці голосування. Законом караються і такі дії, які перешкоджають веденню агітації, веденню виборчої компанії.

Такі форми використання адміністративного ресурсу доволі чітко регулює закон, і їх легко виявити. Однак існують і такі способи використання адміністративного тиску, які хоча і регулює закон, однак їх дуже важко виявити.

Заборонене насильницьке рекрутування громадян до лав політичних партій. Зокрема Конституція України зазначає, що «ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій»[12,с.11]. Цей пункт також повторено в Законі України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001р. Проте дуже важко виявити, чи входження в певну політичну партію було добровільним, чи примусовим.

У виборчих компаніях результатом використання адміністративного ресурсу є надання певним суб'єктам виборчого процесу незаконних благ і переваг, чиновницький протекціонізм. У цьому випадку можна казати, що тут маємо корупційні вияви, оскільки згідно із Законом України «Про боротьбу з корупцією» під корупцією розуміють «діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг та інших переваг»[60].

Однак певні дії державних службовців під час виборів часто дуже важко визначити як вияви корупції чи зловживання службовим становищем, адже виконуючи якусь роботу під час виборчої компанії, вони формально виконують свій прямий обов'язок, оскільки до їх повноважень належить «забезпечення ефективної роботи та виконання завдань державних органів відповідно до їх компетенції»[61].

Українське законодавство в деяких випадках сприяє появі можливостей для використання адміністративного ресурсу. Згідно з Законом «Про вибори народних депутатів України», кандидату у депутати, крім кандидата в депутати, який є народним депутатом України, не може бути відмовлено у звільнені на період передвиборчої агітації від виконання виробничих або службових обов'язків за місцем роботи з наданням неоплачуваної відпустки [9].У цьому законі встановлено відповідальність особи, якщо вона використовує своє посадове або службове становище у власних цілях. Проте тут не уточнено, які саме способи використання службового становища протизаконні.

Адміністративний тиск на ЗМІ значно спрощується тим, що в законодавстві України відсутні правові дефініції таких понять, як «передвиборча агітація», «політична реклама», «політична пропаганда» та інші. Зокрема Закон про вибори зазначає, що не можна включати до інформаційних пере-

дач на радіо і телебаченні агітаційних матеріалів та політичної реклами, яка має бути відокремлена від інших матеріалів і означена як така. Тому потрібно, щоб ці поняття були достатньо чітко окреслені»[1,с.17].

До того ж, законодавство України недостатньо чітко регулює проблему фінансування виборчих компаній партій та кандидатів. Немає загальноприйнятого порядку формування і використання виборчих фондів. Недостатньо чітко вказані й механізми контролю за використанням виборчих фондів суб'єктів виборчого процесу: «контроль за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів здійснюється вибірково Центральною виборчою комісією, окружними виборчими комісіями та установою банку в якій відкрито рахунок виборчого фонду»[9]. Тому ця теза (вибірково) сприяє можливості доволі ефективного застосування важелів адміністративного впливу.

Таким чином, законодавча база України не має достатніх юридичних підстав для протидії адміністративного ресурсу в силу ряд причин: по-перше, саме поняття адміністративного ресурсу відсутнє, більш того відсутня чітке визначення «зловживання службовим становищем»; по-друге виборче законодавство України майже не вказує чіткої класифікації порушень під час виборів. З цього можна зробити висновок, що протидіяти адміністративному ресурсу на законодавчому рівні неможливо.

Адміністративний ресурс найчастіше згадують у період виборчих кампаній, він безпосередньо пов'язаний з керівними посадами державних службовців у різних органах державної влади, переважно в її виконавчій галузі. Чиновник, маючи важелі керування, апарат співробітників, фінансові й матеріально-технічні ресурси, здатний зробити як позитивний, так і негативний внесок у виборчу кампанію, також може перевищити свої повноваження в корисливих та, зокрема, для досягнення політичних цілей. Це нерідко трапляється, коли сам чиновник або його партійні соратники балотуються на пост Президента, у Верховну Раду або в ради інших рівнів.

Як нейтралізувати адміністративний ресурс? У нинішній політико-правовій системі України зробити це дуже важко.

Методи й сама можливість такої нейтралізації багато в чому також залежить від того, наскільки активно застосовується адміністративний ресурс та якими технологіями користуються кандидати від влади. Потрібно відмітити, що адміністративний ресурс практично некомпенсований іншими ресурсами.

Важливим кроком щодо нейтралізації повинно стати забезпечення необхідних умов для розвитку засобів масової інформації та свободи слова в Україні. Також важливим є створення механізмів контролю за виборчим процесом різними політичними силами, громадськими організаціями в Україні. Необхідно проводити широкомасштабні кампанії, які б піднімали рівень політичної та правової культури громадян, висвітлювали зміст їхніх виборчих прав та механізми їх захисту.

Складно визначити необхідні законодавчі зміни, які сприяли б зменшенню масштабів використання адміністративного ресурсу, оскільки навіть найдосконаліший закон не може забезпечити проведення прозорих та чесних виборів. Справа в тім, що впровадження різноманітних демократичних механізмів в українське законодавство часто дає дуже несподівані результати. Основною причиною є те, що українське законодавство складене таким чином, що кожний трактує його по своєму. Цьому підтвердження численні судові тяганини з питань «конституційності чи неконституційності». Отже, можна зробити висновок, що сьогодні най-

більше уваги слід зосередити на гарантуванні високого рівня дотримання виборчих прав громадян під час проведення виборів. Необхідно передбачити чіткі правові механізми відповідальності та забезпечити незалежність судової гілки влади.

І все ж практичне застосування чинного законодавства про вибори в України вказало на існування ряду прогалин, які необхідно врегулювати. Можна визначити такі моменти, які необхідно більш детально розписати в законодавстві, щоб перешкодити використанню важелів владного впливу:

1. Більш точно визначити поняття «передвиборна агітація», «політична реклама» та «політична пропаганда», щоб виключили будь-яку можливість їх довільного тлумачення.

Законодавче визначення зазначених термінів дозволить уникнути низку зловживань, які здійснюють посадові особи різних рівнів. Необхідно визначити, чи належать до цієї категорії виступи посадових осіб на пряму та презентації державними діячами власних партій та блоків у регіонах, позитивне чи негативне висвітлення діяльності учасників виборів у ЗМІ та багато іншого.

2. Більш повно виписати ст. 71 «Обмеження щодо ведення передвиборної агітації» Закону України «Про вибори народних депутатів України» з метою унеможливити використання владних повноважень для ведення виборчої агітації.

Досить доцільно було б виписати підстави за наявності яких засоби масової інформації будь-якої форми власності можуть відмовити суб'єктам виборчого процесу в наданні їм друкованих площ або ефірного часу для ведення ними передвиборної агітації. Передбачити чіткий механізм оренди приміщень для проведення публічних заходів передвиборної агітації та механізм відповідних розрахунків.

3. Чітко окреслити законодавчу вимогу стосовно обов'язкової відпустки кандидатів у народні депутати України.

4. Більш детально визначити у законодавстві статус спостерігачів на виборах.

Перш за все необхідно чіткіше виписати права та обов'язки спостерігачів; передбачити статус офіційних спостерігачів за представниками громадських організацій та надати їм право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу.

5. Необхідно конкретизувати адміністративну та кримінальну відповідальність передбачену законодавством України.

Існує необхідність узгодити склад правопорушень, передбачених статтями закону України «Про вибори народних депутатів України» з відповідними диспозиціями Кримінального кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення та забезпечити виконання всіх забороняючих норм відповідними санкціями.

6. Практика маніпуляцій із виборчими списками підкреслює нагальність створення єдиного реєстру виборців тощо [1,с.17].

Отже, у даному випадку необхідно передбачити комплекс законодавчих гарантій забезпечення рівності можливостей для окремих політичних партій, виборчих блоків та кандидатів у народні депутати.

Але законодавча заборона використання адміністративного ресурсу дає небагато.

Зрозуміло, що технології, що передбачають порушення законодавства, можна подолати тільки юридичними методами або, в крайньому випадку, акціями протесту.

Проте можливості для нейтралізації цілком законного адміністративного ресурсу є і полягають вони у використанні його ж самого. Окремі варіанти можуть бути такими:

- застосування ресурсу більш високого рівня. Звичайно йдеться про зіткнення вищої та місцевої влади, внаслідок чого місцева влада частіше за все капітулює або переорієнтується на нового кандидата, або ж не втручається. В українських умовах такий варіант не є особливо актуальним, оскільки кандидатури узгоджуються заздалегідь і на найвищому рівні.

- Порушення єдності правлячої бюрократії шляхом провокацій. Факти успішного застосування такої технології існують, але відомі в основному тим людям, які її застосовували.

- Проектування кампанії на контрході, коли слабкий кандидат, постійно та жорстко критикуючи сильного, домагається від нього відповіді у ЗМІ

- Створення надпотужних інформаційних приводів, «що перебивають» навіть інформаційний ресурс адміністрації.

- Розсіювання протидійної функції адміністративного ресурсу між декількома суб'єктами. Звичайно висуваються кілька опозиційних кандидатів та блоків, які, співпрацюючи один з одним, нападають на кандидата (партію) влади. Таким чином, судячи по всьому, діяли на виборах 2004 року «Батьківщина», «Наша Україна» та СПУ [14].

Зрозуміло, можливі інші методи протидії адміністративному ресурсу, однак в кожному випадку відповідні технології та стратегії формуються під конкретну виборчу кампанію й форми використання адміністративного ресурсу.

Підбиваючи підсумок під вищезазначеним, можна виокремити такі чинники, що мають визначальний вплив на використання адміністративного ресурсу: ефективний громадський контроль; чіткі законодавчі механізми, що регламентують можливі форми використання адміністративного ресурсу; незалежна судова влада.

Таким чином, адміністративний ресурс – це деструктивна політична технологія, за допомогою якої органи державної влади впливають на виборчий процес. У законодавстві України не має чіткого визначення поняття адміністративний ресурс, а відповідальність передбачена лише за деякі його механізми (порушення під час агітації, перевищення службового становища).

Серед основних методів протидії адміністративному ресурсу можна виділити такі: розвиток незалежних ЗМІ, підняття рівня політичної культури громадян, законодавчі зміни, чітке формулювання в законодавстві понять, термінів, незалежність судової влади.

Список використаних джерел

1.Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації /С.Л.Грабовська, Л.С.Скочиляс та ін. – Львів: ЦПД, 2005. – 160 с.

2.Баликов С. Передвиборна арифметика в Україні: з адмінресурсом два на два завжди п'ять. / с.Баликов [Електронний ресурс]. - Режим доступу –– URL: http://www.ukipr.kiev.ua/ukrainian/epicenter/14/006. html

3.Дуда А. Адміністративний ресурс як фактор політичної боротьби на парламентських виборах 2002 року. /А.Дуда [Електронний ресурс]. - Режим доступу – URL: http://www.spa.org.ua/vis/1/3.html

4.Жиренко Д. Запитання «Дня». Що таке адміністративний ресурс?// День. – 2001. – № 141.

5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» //Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 51-52, ст. 265.

6.Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р. – Ст. 85, п.1

7.Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р.

8.Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р.

9.Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р.

10.Знайомтесь – «Адміністративний ресурс». [Електронний ресурс]. - Режим доступу –: http://www.ukipr.kiev.ua /ukrainian/adminresurs/001.html

11. Кримінальний кодекс України. –К., парламентське видавництво

12. Конституція України. – Київ: «Право»,1996 р.

13.Малкин Е., Сучков Е. Основы избирательных технологий / Е.Малкин, Е. Сучков – М.: «Русская панорама», 2003. -480с

14.Стоякін Василь Адміністративний ресурс у виборчих кампаніях Щоденна всеукраїнська газета День. – 2001. –№ 141.

15.Чуклинов А.Е. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции:специализированный учебный курс / под редакцией доц.Е.В. Кобзевой – Саратов: 2004 г.

Николаенко Н.А. Методы нейтрализации использования административного ресурса

Обобщаются основные толкования административного ресурса. Освещаются социально - политические, правовые методы нейтрализации использования административного ресурса в Украине.

Ключевые слова: *административный ресурс, клан, номенклатура, злоупотребление властью, государственное управление, выборы.*

Nikolaenko, N.O. Methods of neutralization use of administrative resource

Basic interpretations of administrative resource are summarized. Are illuminated socially are political, legal methods of neutralization use of administrative resource in Ukaine.

Key words: *administrative resource, clan, nomenclature, abuse by power, state administration, elections.*

УДК 321:342.33

Кузнєцова О.В.

Взаємодія інституту президентства з іншими гілками влади (на прикладі України, Росії та Білорусі)

Наданий порівняльний аналіз повноважень Президентів України, Росії та Білорусі щодо виконавчої та законодавчої гілок влади. Підкреслена особлива роль Президента країни, який повинен налагоджувати ефективну взаємодію всіх гілок державної влади.

Ключові слова: *інститут президентства, порівняльний аналіз, статус та повноваження Президента, змішана форма правління*

Протягом часу інститут президентства як невід'ємний елемент політичної системи впевнено закріпився у більшості країн світу. У 1990-х роках минулого сторіччя постсоціалістичні держави вибирали змішану форму правління, прикладом якої була французька П'ята напівпрезидентська республіка. Деякий час вчені та політики прискіпливо розглядали напівпрезиденціалізм як несумісну альтернативу «чистим» президентським та парламентським республікам, але політичні «інженери» та «архітектори» нових суверенних країн змогли знайти все більше прихильників саме такого конституційного оформлення управління державою [1,с.11]. При цьому кожна з них внаслідок політико-правових традицій має свої особливості, які слід досліджувати з метою їх подальшого урахування у практичному використанні. Тому ця тема є актуальною на сьогодні та привертає до себе увагу багатьох науковців.

Певний інтерес викликає розгляд становлення та функціонування інституту президентства в трьох країнах пострадянського простору - Україні, Росії та Білорусі, тому у представленій роботі увага зосереджена на порівнянні статусу та повноважень Президента як глави держави та його взаємодії з виконавчою та законодавчою гілками влади. В цих країнах інститут президентства має невеликий термін існування. В умовах комуністичної ідеології, коли виконавча та законодавча влада зосереджена у Радах, існування органу, який наділений самостійними державно-владними повноваженнями, було неможливим. Період перебудови, закріплення принципу багатопартійності та взагалі оновлення всієї державної системи привели до введення поста Президента СРСР (березень, 1990 р.). Після цього союзні та автономні республіки теж почали вводити посаду Президента. Повної прозорості щодо повноважень або функціонування цього інституту у тих умовах, мабуть, не було. Очевидним стало те, що потрібна найвища посада, яка би займалась укріпленням самостійності держави, її представництвом на міжнародній арені. Але більш важливим

стало налагодження дієвої роботи новоутворених самостійних гілок влади. Введення в процесі державотворення посади Президента та надання йому за Конституцією статусу глави держави було викликано об'єктивними причинами, насамперед, необхідністю забезпечити більшу керованість країною у складний період її розвитку.

Дослідити загальні риси та особливі відмінності розвитку інституту президентства у кожній з трьох країн і стало **метою** цієї роботи. Серед основних методів дослідження були використані *системний*, який розглядає інститут президентства як окрему систему, що існує серед інших державних систем; *інституціональний*, який досліджує інститут президентства як інститут будівництва владних відношень; *порівняльний*, який вивчає загальні та специфічні особливості інституту президентства у трьох країнах. В основу проведеного аналізу покладені, по-перше, Конституція України, Конституція Російської Федерації та Конституція Республіки Білорусь [2]; по-друге, роботи М.І.Зелінської, С.Н.Пак, С.Г.Паречіної, які досліджували це питання окремо по трьох країнах [3 – 5]; по-третє, наукові праці С.В.Гордієенко, А.В.Кинєва, які присвячені саме порівняльному аналізу інституту президентства різних європейських країн [6 – 7]. Також брались до уваги праці західних науковців P.Siaroff, A.Warber [8 – 9]. Аналіз існуючих досліджень показав, що порівняння повноважень Президента щодо виконавчої та законодавчої влади спільно в цих трьох країнах не проводилось.

Розгляд даного питання почнемо з конституційного оформлення цієї посади. Згідно Конституцій трьох країн Президент є главою держави, гарантом державного суверенітету та територіальної цілісності країни, додержання Конституції, прав та свобод людини і громадянина. Президент – це конституційний інститут, який гарантує, що реалізація курсу країни буде залишатися у рамках Конституції та відповідати визначеним державою пріоритетам.

Діяльність Президента може бути зведена до чотирьох основних спільних для трьох країн груп відношення:

- до держави (забезпечення державної незалежності, національної безпеки та правонаступництва, звернення про основні внутрішні та зовнішні напрями, проголошення надзвичайного та воєнного станів, представництво на міжнародній арені);

- до людей (надання та припинення громадянства, надання притулку, здійснення помилування, державного нагородження, присвоєння вищих воєнних, спеціальних та почесних звань, призначення референдуму);

- до законодавчої влади (припинення повноважень Парламенту та призначення позачергових виборів, щорічні послання Парламенту, право вето на парламентські закони);

- до виконавчої влади (право головувати на засіданнях Уряду (конституційно не закріплено в Україні), за згодою Парламенту призначення та припинення повноважень Прем'єр-міністра, за поданням Прем'єр-міністра – членів Уряду (крім Білорусі), за згодою Парламенту призначення Генерального прокурора тощо).

На главу держави покладається завдання забезпечити умови узгодженого функціонування усіх гілок влади та їх інститутів, верховного контролю за реалізацією на практиці. Порівняємо конституційне закріплення статусу та повноважень Президентів у трьох країнах (ст. 102 – 112

Розділу V Конституції України, ст.80-93 Глави IV Конституції Російської Федерації та ст.79 – 86 Розділу IV Конституції Республіки Білорусь).

Таблиця 1.
Загальне про статус та повноваження Президента

країна	Україна	Росія	Білорусь
система правління	**змішана**	**змішана**	**змішана**
статус Президента	глава держави, ґарант Конституції, прав та свобод людини та громадянина	глава держави, ґарант Конституції, прав та свобод людини та громадянина	глава держави, ґарант Конституції, прав та свобод людини та громадянина
спосіб обрання	всенародне голосування	всенародне голосування	всенародне голосування
термін повноважень	5 років	6 роки	5 років
кількість термінів	2	2	невизначена кількість (рішення референдуму від 17.10.2004р ., яке схвалено Радою Республіки у 2006р.)
вимоги до кандидату: віковий ценз	35 років	35 років	35 років
ценз осідлості	громадянин України, який постійно проживає в Україні останні 10 років та володіє державною мовою	громадянин Росії, який постійно проживає у РФ не менш 10 років	громадянин Білорусі за народженням, який постійно проживає у РБ останні 10 років
право винесення питань на референдум	так	так	так
усунення з поста (за державну зраду або інший тяжкий злочин)	ініціюється та усувається конституційною більшістю Верховної Ради (створюється спеціальна слідча комісія) після висновків Верховного та Конституційного Судів	за поданням 1/3 Державної Думи (створюється слідча комісія) після висновків Верховного та Конституційного Судів усувається Радою Федерації та рішення приймається 2/3 Державної Думи	за поданням 1/3 Палати представників за згодою 2/3 складу Ради Республіки та Палати представників після розслідування Радою Республіки

Таблиця 2.
Вплив повноважень Президента на діяльність виконавчої влади

країна	Україна	Росія	Білорусь
призначення голови Уряду	за згодою з Верховною Радою	за згодою з Державною Думою	за згодою з Палатою представників
призначення членів Уряду	за поданням Прем'єр-міністра	за поданням Прем'єр-міністра	одноосібне

право головувати на засіданнях Уряду	конституційно не закріплено	так (але рідко використовує)	так (але рідко використовує)
право відправити Уряд у відставку	так	так	так

Таблиця 3.
Вплив повноважень Президента на діяльність законодавчої влади

країна	Україна	Росія	Білорусь
право законодавчої ініціативи	так	так	так
право вето	так		так
право розпуску Парламенту	так	так	так
право звертання з посланням до Парламенту	так	так	так
призначення членів судового органу конституційного контролю	одноособове призначення третини Конституційного Суду	представляє Раді Федерації кандидатуру Голови Конституційного Суду	одноособове призначення 6 суддів Конституційного Суду, за згодою з Радою Республіки - Голову

Серед спільних повноважень, які виконують три Президента є те, що вони Головнокомандуючі Збройних Сил своїх країн, формують та очолюють Раду безпеки (в Україні - Раду національної безпеки та оборони). Крім того, вони мають право створювати консультативно-дорадчі допоміжні органи і служби, Адміністрацію Президента. Конституційно закріплено право Президентів призначати Голову Центрального Банку та його членів, а також додатково в Україні за згодою з Верховною Радою – Голову Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Державного комітету телебачення і радіомовлення, в Білорусі – Голову Комітету державного контролю, в Росії – Повноважних представників. Деякі науковці називають запровадження інституту Повноважного представника Президента РФ у федеральному окрузі потребою для створення найкращих умов реалізації главою держави своїх повноважень, підвищення ефективної діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади на федеральному рівні та контролю за виконанням їх рішень [10,с.12].

Підкреслимо, що спільне історично-правове минуле трьох країн дозволяє побачити схожий розвиток близьких за змістом процесів еволюції інституту президентства та надання Президентові майже однакових повноважень. Порівнюючи ряд європейських країн, М.А. Краснов відносить Україну, Росію та Білорусь до однієї групи держав, де Президентам при формуванні Урядів надаються найбільші «політичні можливості» [11,с.17]. Конституційне оформлення нового для трьох країн інституту у значній мірі стало запозиченням інституційного досвіду країн, які вже пройшли шлях становлення цієї інституції. При цьому кожна держава має свої національно-історичні особливості та традиції, які слід враховувати, бо скальковані інститути державної влади можуть перетворюватися у псевдо інститути та бути відірваними від політичної реальності. Незавжди

розумно поєднанні інновації і традиції в інституціалізації політичних процесів, а також особисті інтереси та амбіції конкретних політичних діячів впливають на розвиток і становлення інституту президентства [12,с.7]. Цей інститут в Україні, Росії та Білорусі хоча і відрізняється від загальноприйнятих стандартів, але все ж є адекватним історичній нормі пострадянських країн, типу суспільно-державних відносин, традиційній свідомості суспільства. Слід зазначити, що в цих країнах, окрім становлення інституту президентства, проходить становлення Парламенту, незалежних судів, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Складність цього системного процесу полягає в тому, що певна форма інституту президентства з відповідними законодавчими актами не з'являється миттєво після введення посту, треба час для усталення політичної практики, налагодження взаємозв'язку з іншими політичним інститутами і суспільством у цілому, і це досить тривалий історичний процес. Тому кожна з країн вивчає досвід інших держав, які вже досягли сталої взаємодії Президента з іншими гілками влади, аналізує їх позитивні та негативні наслідки та застосовує з урахуванням свого державно-національного чинника.

Деякі труднощі функціонування інституту президентства в Україні, Росії та Білорусі пов'язані з тим, що ще з початку не було чіткого розуміння розподілу влади і місця Президента в ній. Він визначається терміном «глава держави», який точно відображує, але не робить появи «четвертої» гілки влади. Той факт, що Президент не відноситься ні до однієї з гілок влади, не означає невизначеності його правового статусу. Якщо вивести його над всіма гілками влади, то значним буде вплив на всі інші державні владні органи, обмежуючи їх самостійність. Місце Президента має бути ні «над», а «між» гілками влади як інтеграційний чинник їх співпраці. Маючи «особливий» статус зі своїми повноваженнями та комплексним характером взаємодії з іншими гілками влади, Президент тяжіє до виконавчої влади [13,с.37], але мусить бути сполучною ланкою між всіма гілками влади, як центр, який налагодить та скоординує спільні зусилля. Його завдання чітке – координувати, а не втручатися. Від того, наскільки йому вдасться налагодити роботу усіх політичних інститутів в країні, і буде залежати існування цього інституту та ефективність державного управління в цілому. І якщо в Росії та Білорусі інститут президентства закріпився, то в Україні владні відносини у трикутнику Президент-Уряд-Парламент зазнають постійних реформ, впливаючи на політичне життя країни. Політична реформа, яка почалась у 2000 р. під час проведення Всеукраїнського референдуму з приводу внесення змін до Конституції 1996 р., значно вплинула на принципи функціонування основних політичних інститутів та взаємодії різних гілок влади (більше влади Парламенту, Уряд незалежний від Президента). Зміни до Конституції, які були прийняті наприкінці 2004 р. під час складних для України президентських виборів та набули чинності з 01.01.2006 р., перерозподілили повноваження вищих державних органів, але, на жаль, не виключили конфліктів між ними, тому що це була лише політична домовленість, а не дійсна згода про такий перерозподіл. Це розумів і тодішній Президент В. Ющенко, якому не вдалось нічого змінити під час свого президентства, але це зробив діючий Президент В.Янукович, який має «свого» Прем'єр-міністра та «свою» більшість у Парламенті. Крім того, закріплюючи свій статус та повноваження, В.Янукович унеможливив будь-який розкол своєї партії із-за

зміни Прем'єр-міністра. Якщо Президенту вдасться стати інтеграційним чинником співпраці між гілками влади, то його перебування подовжиться. Зазначимо, що у Росії В. Путіну вдалось залишитися при владі, бо він підготував наступника у владній системі, О. Лукашенко подовжив своє перебування на посаді через референдум, але кожне наступне продовження терміну буде гірше сприйматися населенням (події президентських виборів у грудні 2010 р. це підтвердили).

В Україні проведення політичної реформи та внесення конституційних змін, на жаль, показали, що регулювання відносин між гілками влади знаходиться на низькому правовому рівні. Як показали 2004 – 2010 рр., коли в Україні діяли зміни до Конституції, на даному етапі свого демократично-правового розвитку українська еліта ще не готова до цього. Спроба перейти до парламентсько-президентської країни виявилась не вдалою внаслідок невміння основних політичних гравців домовлятися (приклад Ющенко-Тимошенко з однієї команди «помаранчевої революції»). Тому політично доцільним було підвищення ролі Президента в умовах розбалансованості української політичної практики. Якщо Україна доведе стійкість своєї внутрішньої цілісності, тоді можна переходити до парламентсько-президентської республіки. Наприклад, як у ФРН, коли Уряд очолює глава більшості у Парламенті, а Президент виконує роль представника у міжнародних справах та арбітра у внутрішніх конфліктах на різних рівнях влади. Але при змішаній формі правління потрібне розвинене громадянське суспільство, чого в трьох країнах на сьогодні не має. Є така думка, що для ефективного функціонування громадянського суспільства треба наявність ключової постаті такого суспільства – громадянина, який би перетворився з об'єкту політичного впливу на повноцінного суб'єкта, тобто є потреба у появі потужного середнього класу (як в інших європейських країнах), який би не тільки усвідомлював свої власні інтереси, а й міг би ефективно та своєчасно їх відстоювати, маючи для цього відповідні матеріальні та організаційні ресурси [14,с.8]. І з цим не можна не погодитися, бо сталий розвиток громадянського суспільства є однією з умов ефективного функціонування інституту президентства.

Підводячи підсумки, відзначимо, що коли говорять про положення Президента в системі органів державної влади, то передусім мають на увазі співвідношення його функцій із законодавчою і виконавчою владою. Конституція має закріпити цю «конституційну геометрію» повноважень та умов плідної взаємодії, щоб забезпечити та підтримувати дієвий баланс у трикутнику «Президент-Уряд-Парламент». Необхідність дотримання балансу влади визначає доцільність існування такої інституції як «президент», який має врівноважувати чи обмежувати парламентське верховенство або ж законодавчий нігілізм виконавчої влади. Становище Президента і його фактична роль в житті країни визначається в кожній державі в залежності від політичних умов та історичних традицій. Коли в країні реалізований принцип поділу влади утворюється особливий статус Президента як глави держави, що випливає з його власних повноважень, обов'язку виступати гарантом Конституції і здійснювати вище представництво. Пост президентства має чітко виражений політичний характер, йому належить важлива роль у формуванні політики держави, верховного політичного керівництва державними справами. Інститут президентства з сильними повноваженнями з'являється у кризові моменти, коли потрібен дієздатний орган влади задля стабілізації ситуації. Інститут президентства

в Україні, Росії та Білорусі відрізняється від президентської республіки США, де глава держави є одночасно і главою виконавчої влади, та від парламентської республіки ФРН, де Президент має представницькі функції і не впливає на роботу основних державних органів. Також функціонування цього інституту в Україні, Росії та Білорусі відрізняється і від напівпрезидентської республіки Франції, де повноваження Президента у виконавчій влади вужче, ніж у законодавчій. Але, якщо у Франції Уряд формується з урахуванням політичних сил у Парламенті і відповідальне перед ним, то в цих трьох країнах Уряд у своїй діяльності більш залежить від Президента, ніж від Парламенту, що дозволяє охарактеризувати систему правління в них як «змішану» систему з сильним Президентом. У наведених країнах (в більшій мірі – Білорусі, Росії) складається гібридна, але відповідна перехідному періоду форма інституту президентства. Комбінація американської та французької моделей сприяє укріпленню своєї особливої, гнучкої як до виконавчої, так і до законодавчої гілок влади, організації вищої державної влади та розвитку громадянського суспільства. Напрям цього розвитку залежатиме від внутрішньої трансформації гілок влади. Для України, Росії та Білорусі, як у країнах зі структурною перебудовою політичного та соціально-економічного устрою, найбільш ефективною є напівпрезидентська, парламентсько-президентська форма правління. На сьогодні ж головним є значення Президента як інтеграційного елемента у системі державних органів на шляху становлення демократичної та правової країни.

Список використаних джерел

1. Зазнаев О.И. Полупрезидентская система (политико-правовой анализ). Автореферат дис.... д-ра юрид.наук. – Казань, 2006.

2. Конституція Україниhttp://www.president.gov.ua/ru/content/chapter05, Конституція Російської Федерації http://www.gov.ru/main/konst/konst14, Конституція Білорусі http://president.gov.by/press19332

3. Зелінська М.І. Інститут президентства в Україні: етапи трансформації. Дис... канд. пол.наук. – К., – 2008

4. Пак Сан Нам. Институт президента в современной России. Дис... канд. пол. наук. – М., – 2001.

5. Паречина С.Г. Институт президентства: история и современность / Под общ. ред.Е.В. Матусевича. – Минск: ИСПИ, 2003. – 163 с.

6. Гордиенко С.В. Институт президентства в России, США, Франции: концептуальные основы и политико-административная практика (Сравнительный анализ). Дис. ... канд. полит.наук. – М., 2004.

7. Кынев А.В. Институт президента в странах Центральной и Восточной Европы: сравнительный анализ. Дис. ... канд.пол.наук, – М., 2002.

8. Siaroff, Alan. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidenlial and Parliamentary Distinction //European Journal of Political Research. - 2003. - Vol. 42 (3). – P. 287 – 312.

9. Warber, Adam. Presidents, the Presidency, and the Political Environment // Journal of Politics. - 2003. - Vol. 65 (3). – P. 944 – 946.

10. Дегтев Г.В. Институт президентства в Российской Федерации (Особенности правового статуса и компетенции, проблемы совершенствования). Автореферат дис. ... д-ра юрид.наук. Москва, – 2005.

11. Краснов М.А. Россия как полупрезидентская республика: проблемы баланса полномочий (Опыт сравнительно-правового анализа) // Государство и право. – 2003. – №10. – С. 16 – 23.

12. Стасюк Ю.Є. Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії. Автореферат дис. ... канд-та пол. наук. – Киев, 2001.

13. Окуньков Л.А. Президент Российской Федерации. Конституция и политическая практика. – М.: Издательская группа Инфра М-Норма, 1996.

14. Безродна В.І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України. Автореферат дис. ... канд.політ.наук. – Одеса, 2003.

Кузнецова Е.В. Взаимодействие института президентства с другими ветвями власти (на примере Украины, России и Беларуси)

Представлен сравнительный анализ полномочий Президентов Украины, России и Беларуси в отношении исполнительной и законодательной ветвей власти. Подчеркнута особенная роль Президента страны, который должен обеспечить эффективное взаимодействие всех ветвей государственной власти.

Ключевые слова: *институт президентства, сравнительный анализ, статус и полномочия Президента, смешанная форма правления.*

Kuznietsova, O.V. Interaction of the President and Other Branches of Power (by the Example of Ukraine, Russia and Belarus)

The author gives a comparative analysis of the presidential authorities in Ukraine, Russia and Belarus as to executive and legislative branches. The article underlines a specific role of the president in an effective interaction between all branches of power.

Key words: *presidency, comparative analysis, status and authorities of the president, mixed form of government.*

УДК 323:364.146.2

Санченко С.П.

Політичні вектори та об'єктивні передумови підвищення ефективності соціального захисту

Розглядаються об'єктивні передумови підвищення ефективності соціального захисту населення України в сучасних умовах.

Ключові слова: *соціальний захист, соціальна політика, соціальна держава, трансформація, регулювання, накопичувальна система.*

На всіх етапах історичного розвитку суспільства соціальний захист був індикатором відповідальної позиції держави, а його ефективна організація – гарантом стабільності суспільства. Однак характерною особливістю перехідного періоду України є те, що початок трансформації всієї системи суспільних відносин не спирався на ретельно відпрацьовану цілісну концепцію, яка б дозволяла знайти зважений і комплексний підхід до розробки актуальних питань стратегії і тактики держави в регулюванні тих чи інших соціальних процесів. Це відноситься і до спроб пошуку шляхів трансформації системи соціального захисту, яка склалася раніше. Тому в умовах трансформації економіки України – переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки, від державної власності до приватної, розвитку конкуренції й підприємництва, вказана проблема постала дуже гостро не лише з економічної, а й з політичної точки зору.

Вітчизняна система соціального захисту в цілому спрямована на розв'язання соціальних проблем. Однак, політична складова соціального захисту, як-то: конкретна діяльність політичних партій, окремих політиків, українського парламенту в цілому, радше виглядає суб'єктивним фактором в намаганні підвищити ефективність системи соціального захисту, ніж відображає об'єктивну їх здатність це зробити.

Разом з тим, численні політичні, зазвичай, передвиборчі обіцянки політиків щодо покращення соціальної сфери — є лише частиною політичних технологій і, власне, нічим не відрізняються від подібних обіцянок щодо покращення в інших сферах життєдіяльності суспільства []. Це слід сьогодні добре розуміти, бо з іншого боку, сама система соціального захисту має суто політичне значення. Саме соціальний захист зберігає стабільність як у трансформаційному, так і в будь-якому суспільстві, що дозволяє йому розвиватися без значних потрясінь, заколотів і революцій. Це той інструмент, за допомогою якого держава може впливати на суспільство і отримувати підтримку політичного курсу, який проводиться. Цю величезну силу впливу соціального захисту, точніше, його гасел, особливо чітко можна спостерігати під час виборчого процесу.

Зрозуміло й те, що для ефективного функціонування всієї системи соціального захисту повинні бути, насамперед, економічні умови, адже як реальне втілення задекларованих положень соціального захисту, так і їх подальша оптимізація залежить від фінансування, що можливе тільки при достатньому рівні розвитку виробництва. Це той самий випадок, коли «політику без економіки витягнути неможливо». Дійсно, через залежність функціонування системи соціального захисту від економічних можливостей країни ситуація в цій сфері часто нагадує замкнуте коло: як добре не були б прописані закони, вони можуть залишитися лише задекларованими, недієвими без фінансового ресурсу. Необхідні для збільшення соціального бюджету засоби можна мобілізувати тільки в умовах економічного зростання, в іншому випадку соціальна держава стикається з серйозними труднощами. В умовах економічної стагнації кількість претендентів на отримання соціальних виплат збільшується разом із зростанням безробіття. Одночасно скорочуються податкові надходження, і фінансування соціальної політики стає об'єктивною проблемою.

Власне, особливість періоду, який нині переживає Україна, – це протиріччя між економічним і політичним аспектом реформування. Так, якщо економічна проблема полягає в тому, щоб розробити ефективні заходи боротьби з бідністю, то політична задача полягає в досягненні легітимності влади, що можливе тільки у випадку підвищення рівня життя населення. Тому сьогодні, як і раніше, актуальним залишається пошук нових моделей та векторів соціального захисту – ефективних і водночас таких, що не потребують колосальних матеріальних витрат.

Першим вектором слід, на наш погляд вважати покращення діяльності органів місцевого самоврядування щодо соціального захисту громадян. Стратегічний напрям державної політики у соціальній сфері — максимальне наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів, тобто до територіальних громад.

Виходячи з положень пункту 2 статті 4 Європейської хартії про місцеве самоврядування, здійсненні державних повноважень, як правило, переважно покладається на органи місцевої влади, які є найбільш близькими до громадян. Відповідне положення закріплене у ст. 2 Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» (від 8 вересня 2005 р.). У результаті децентралізації управління забезпеченням державних соціальних стандартів, надання послуг соціальної сфери стало переважно прерогативою місцевих органів, які повинні сьогодні не лише реалізовувати економічний розвиток території, але і втілювати заходи соціальної політики.

Між тим, питання механізмів фінансування суспільних благ і послуг соціальної сфери з місцевих бюджетів та розробки напрямів удосконалення таких механізмів є одним з найактуальніших та практично значущих.

В Україні переважну більшість видатків соціальної сфери передано на рівень громад для фінансування з місцевих бюджетів. Видатки на соціально-культурну сферу (охорона здоров'я, духовний та фізичний розвиток, освіта, соціальний захист та соціальне забезпечення) складають переважну частину видатків місцевих бюджетів і має тенденцію до зростання. Якщо в структурі видатків місцевих бюджетів соціальні видатки складали в 2005 році 75,5%, то за січень-березень 2009 року — 89,6% [,с.172].

Виконання цих соціальних зобов'язань держави потребує відповідного фінансового забезпечення. Власне, соціальні видатки у 2010 році планується профінансувати у повному обсязі. На думку експертів Центру

антикризових досліджень «можливо, це не є ефективним з точки зору економічного розвитку, але пріоритет фінансування соціальних видатків буде виконаний. За виключенням технічних проблем соціальні видатки будуть профінансовані у поточному році [].

Незважаючи на тривалий період реформування системи соціального захисту та соціального забезпечення (зокрема, Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» було ухвалено ще у 2002 р., Закон України «Про соціальні послуги» – у 2003 р.), ця сфера фінансування має ще чимало інших невирішених проблем, серед яких повинні бути розв'язані наступні:

– фінансування одного виду послуги з кількох бюджетів та соціальних програм;

– наявність ситуацій, коли з місцевого бюджету фінансуються загальнодержавні функції (утримання місцевих адміністрацій, правоохоронних органів, розвиток сільського господарства) у розрізі місцевих програм;

– неврегульоване питання фінансування видатків різними структурами — один вид соціальної допомоги надається різними установами;

– не розмежовані видатки між рівнями бюджетів, що призводить до виникнення випадків, коли установа перебуває у комунальній власності міста, а фінансується з обласного бюджету, що призводить до нераціональної витрати коштів;

– неспрогнозованими є видатки на утримання об'єктів соціальної інфраструктури, що переходять у комунальну власність, оскільки передання об'єктів соціальної інфраструктури з підпорядкування підприємств та відомств у власність територіальних громад збільшує навантаження на місцевий бюджет і потребує пошуку джерел їх фінансування.

Внаслідок недостатності коштів місцевих бюджетів більша частина їх видатків спрямовується на утримання об'єктів соціальної інфраструктури, і передусім — на виплату заробітної плати як захищеної статті бюджетного фінансування (у загальному обсязі видатків місцевих бюджетів питома вага заробітної плати сягає 70 %). Видатки розвитку, які мали б вирішити суттєві проблеми житлово-комунального господарства, транспортної інфраструктури, проблеми життєзабезпечення громади, залишаються хронічно недофінансованими.

Досвід розвитку міжбюджетних відносин у федеративних і унітарних державах свідчить, що у сфері закріплення видаткових зобов'язань доцільна значно більша децентралізація, ніж при закріпленні доходних джерел. Крім того, у більшості країн передбачені заходи щодо попередження виникнення «нефінансованих повноважень» []. Власні кошти місцевих бюджетів мають спрямовуватися на забезпечення суто місцевих потреб. Видатки ж соціальної сфери мають фінансуватися закріпленими джерелами доходів, тобто загальнодержавними коштами і трансфертами.

Механізмом, що забезпечує фінансування видатків соціальної сфери з місцевих бюджетів, є субвенції як трансферт цільового призначення, і серед них – субвенції соціального захисту населення (на надання пільг та житлових субсидій населенню на оплату електроенергії тощо, субвенція на надання пільг з послуг зв'язку та компенсацію за пільговий проїзд, субвенція на надання пільг та житлових субсидій населенню на придбання палива, субвенція на виплату допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим тощо). У структурі трансфертів з державного бюджету такі субвенції посідають друге місце після дотацій вирівнювання, їхня частка протягом 2005-2009 рр. мала тенденцію до зростання від 26% до 31%.

Зазначені тенденції стали логічним наслідком загального підвищення рівня соціальних зобов'язань держави та, у свою чергу, вимагають подальшої модернізації фінансового забезпечення їх реалізації. Запровадження системи вартісних та якісних стандартів надання соціально-культурних послуг населенню, удосконалення міжбюджетних відносин на основі цих стандартів, безумовно, повинно стати пріоритетним завданням органів влади, у тому числі місцевого рівня [].

Ухвалена ще у 2007 р. Концепція реформування місцевих бюджетів [] передбачає перетворення місцевих бюджетів на ефективний інструмент соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Від подальшої децентралізації системи місцевих бюджетів очікують підвищення ефективності надання публічних послуг, зниження міжрегіональної асиметрії у рівні життя населення окремих регіонів.

Між тим, негативною стороною запровадження субвенцій як основного механізму фінансування соціальних послуг є недостатність стимулів до економії коштів та підвищення ефективності соціального захисту на місцевому рівні.

Місцевій владі вигідніше не показувати реальний фінансовий стан громадян з метою отримання додаткової допомоги, що робить процес надання субвенцій неефективним. Також, не враховуються відмінності між регіонами (густота населення, структура економіки тощо). Внаслідок неврегульованості таких питань зберігається постійний ризик дестабілізації ситуації з відповідними соціальними та фіскальними наслідками. Внаслідок використання значної частини видатків на виплату заробітної плати ще не вдається послідовно вирішувати питання реформування житлово-комунального господарства, розширення сфери надання послуг соціального характеру.

Другим важливим вектором соціального захисту, на наш погляд, слід вважати реалізацію стратегічного курсу на досягнення в Україні європейських стандартів життя, яка повинна ґрунтуватися насамперед не на екстенсивному збільшенні обсягів соціальних видатків бюджету та розширенні спектра соціального забезпечення, а на радикальному підвищенні якості та ефективності надання послуг соціальної сфери, створення та впровадження правових і організаційних умов недопущення зниження рівня життя населення України. Лише в разі вжиття дієвих заходів щодо цього видається можливим органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та посилення його соціальної складової.

Розв'язання завдань підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, зменшення майнового розшарування створює підґрунтя для ефективного збереження і відтворення трудового потенціалу, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, інших галузей соціальної інфраструктури. Основними завданнями у цій сфері, на наш погляд, повинно стати:

– усунення хронічної диспропорції між результативністю праці та заробітною платою, поетапне наближення оцінки праці українського працівника до оцінки праці аналогічної ефективності в країнах ЄС;

– забезпечення зростання реальної заробітної плати як основного джерела грошових надходжень населення та важливого стимулу до трудової активності відповідно до зростання ВВП, наближення рівня заробітної плати до реальної вартості робочої сили на ринку праці, поступове доведення частки оплати праці в структурі ВВП до рівня, характерного для країн-членів ЄС;

– запобігання подальшій соціальній поляризації та подолання бідності, створення ефективної системи захисту населення від соціальних ризиків;

– подолання глибокого майнового розшарування, сприяння розвитку середнього класу в суспільстві.

Реалізація стратегічного курсу на досягнення в Україні європейських стандартів життя має ґрунтуватися на радикальному підвищенні якості та ефективності надання послуг соціальної сфери. Лише у разі вжиття дієвих заходів у цьому напрямі можливе органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та послідовного ефективного гуманітарного розвитку.

Як видається, основними завданнями удосконалення соціальної політики повинно стати:

– пріоритетне спрямування державних соціальних видатків на збереження системоутворюючих елементів комплексу соціальної сфери, забезпечення гарантій основних конституційних прав громадян, збереження потенціалу для розвитку соціальної сфери в майбутньому;

– радикальне підвищення якості та ефективності надання послуг соціальної сфери шляхом диверсифікації постачальників послуг соціальної сфери та удосконалення механізмів розміщення і реалізації замовлень на надання послуг при збереженні за державою функцій забезпечення мінімальних соціальних стандартів;

– встановлення комплексу обов'язкових для програм соціально-економічного розвитку державних соціальних стандартів і нормативів, забезпечення їх наукової обґрунтованості, диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу, прозорості та громадського контролю під час їхнього визначення та застосування;

– приведення у відповідність з міжнародними нормами і стандартами національних соціальних стандартів, зокрема, тих, які стосуються питань оплати праці, підвищення пенсійного забезпечення, загальнообов'язкового державного соціального страхування, надання соціальної допомоги тощо;

– реформування системи надання соціальних пільг, забезпечення їх адресного характеру та поетапного переходу до надання пільг у готівковій формі за добровільним вибором громадян, які мають відповідне право;

– впровадження засобів заохочення участі суб'єктів господарювання у вирішенні завдань соціального розвитку на місцевому або загальнодержавному рівні, активне пропагування цінностей та стандартів соціально відповідального бізнесу.

Третім вектором розвитку соціального захисту слід, на наш погляд, вважати знаходження розміру міжбюджетних трансфертів, який був би прийнятним для забезпечення економічної самостійності регіонів. А основним чинником у розв'язанні найбільш гострих соціальних проблем на місцевому рівні повинно стати посилення адресності соціальної допомоги та збільшення її обсягів. Розв'язати суперечність між можливостями фінансування соціальних видатків з державного чи місцевих бюджетів доцільно за допомогою встановлення державного мінімального соціального стандарту послуг [], що має надаватися у всіх регіонах з метою забезпечення єдиного рівня та якості життя, який також має враховувати особливості регіонів, державні соціальні стандарти та гарантії.

З метою вирішення соціальних проблем мешканців територіальних громад необхідно у пріоритетному порядку здійснити низку наступних заходів.

По-перше, внести зміни до Закону «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», які стосуються унормування питань:

– врахування регіональної та місцевої специфіки розвитку при розробці методології визначення нормативів соціальних видатків;

– визначення параметрів соціального стандарту на основі прожиткового мінімуму для дотаційних регіонів;

– встановлення гнучкої системи змін державних соціальних стандартів та надання державних соціальних гарантій відповідно до змін економічного становища.

По-друге, внести зміни до Бюджетного кодексу стосовно унормування механізму урахування підвищених потреб слаборозвинених і депресивних регіонів у формулі розрахунку дохідної частини місцевих бюджетів з метою підвищення ефективності надання їм субвенцій.

По-третє, змінити механізм фінансування послуг соціальної сфери на місцевому рівні:

– фінансувати видатки соціальної сфери за рахунок закріплених доходів місцевих бюджетів та міжбюджетних трансфертів, що дозволить уникати зустрічних фінансових потоків і посилить контроль за використанням коштів та наданням трансфертів;

– унормувати механізм функціонування територіальних позабюджетних соціальних фондів, розробити механізми спрямування коштів до цих фондів громадськими, некомерційними і комерційними організаціями;

– унормувати принцип співфінансування соціальних витрат з метою забезпечення участі регіонів у фінансуванні відповідних витрат, мета якого — стимулювання регіонів, підтримувати певний рівень фінансування найбільш значущих соціальних витрат;

– залучати приватний сектор для укладення контрактів на надання послуг соціального характеру, що знизить витрати на них;

– укладати угоди з приватними організаціями на надання місцевих послуг на умовах співфінансування;

– забезпечити пріоритетність надання цільових субвенцій, збільшити частку субвенцій на соціально-економічний розвиток;

– покласти в основу розробки соціальних норм та стандартів прожитковий мінімум, величина якого постійно зростає;

– запроваджувати вартісні стандарти суспільних благ у розрахунку на одного споживача, обрахунок витрат на одиницю таких послуг — кожна послуга повинна орієнтовуватися на конкретного споживача, його уподобання (можливість вибору) і фінансові можливості;

– розширювати можливості громадян вибирати виробників послуг та диверсифікувати форми надання таких послуг;

– удосконалювати принципи організації місцевими органами влади належної роботи з управління об'єктами соціальної сфери, переданими у комунальну власність, з метою покращення якості надання послуг такими структурами, фінансування таких об'єктів на засадах повного бюджетного забезпечення із залученням позик та інвестицій.

Четвертим вектором покращення соціального захисту населення України повинно стати забезпечення збереження та зміцнення здоров'я населення, продовження періоду активного довголіття, тривалості життя людей, орієнтації на здоров'я як соціальну цінність, яка забезпечує громадянину конкурентоспроможність на ринку праці, професійне довголіття, пов'язаний з цим добробут.

Це є підґрунтям поліпшення якості життя, зміцнення людського потенціалу, збереження генофонду українського народу. Основними завданнями у цій сфері повинно стати:

– суттєве розширення програм у галузі охорони здоров'я, які фінансуються з державного та місцевих бюджетів, орієнтація їх на інвестиції в удосконалення системи охорони здоров'я;

– забезпечення ефективного контролю якості надання медичної допомоги як у державному, так і в приватному секторах надання медичних послуг;

– орієнтація діяльності закладів охорони здоров'я на пріоритетний розвиток профілактики та раннього попередження захворювань;

– розробка та втілення збалансованої ефективної медико-економічної моделі охорони здоров'я, яка поєднуватиме активне запровадження страхової медицини та формування ринку медичних послуг із збереженням гарантій надання кваліфікованої безоплатної невідкладної медичної допомоги;

– пріоритетний розвиток курортно-рекреаційної та спортивно-профілактичної сфер з метою задоволення потреб населення країни у повноцінному відпочинку, оздоровленні, профілактиці захворювань, відновленні фізичних і духовних сил людини, зменшення соціально-економічної нерівності щодо доступу до зазначених ресурсів.

П'ятий політико-економічний вектор покращення соціального захисту – це реформування пенсійної системи. Пенсійне забезпечення в Україні є основною складовою системи соціального захисту населення, що підтверджується високою питомою вагою пенсійних виплат у сукупних соціальних трансфертах. Сьогодні частка пенсіонерів у складі населення становить 28,6 %, а за прогнозами, у 2015 р. сягне 31 %. Тому останніми роками значна увага приділялася поліпшенню стану пенсійного забезпечення в Україні, і було досягнуто певних позитивних зрушень.

Однак, Україна – єдина країна з пострадянського простору, де пенсійна реформа цілісно не сформована і не втілена в життя []. Нереформованість зазначеної сфери призводить до надмірного пенсійного навантаження на роботодавців, значних рівнів тіньової зайнятості та тіньової оплати праці значної частини працездатного населення, що уповільнює удосконалення солідарної системи і ускладнює формування бюджету Пенсійного фонду.

Офіційно пенсійна реформа розпочалася в нашій державі з 1 січня 2004 року, коли набрали чинності базові законодавчі акти з питань пенсійної реформи: закони України «Про недержавне пенсійне забезпечення» та «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», відповідно до яких для призначення пенсії враховуються дані персоніфікованого обліку та заробіток, з якого сплачено страхові внески, а також розмежовано джерела фінансування пенсій за різними пенсійними програмами між бюджетом Пенсійного фонду та Державним бюджетом.

Пенсійна реформа передбачала заміну старої солідарної системи пенсійного забезпечення на сучасну трирівневу пенсійну систему, що об'єднує: реформовану солідарну пенсійну систему, обов'язкову накопичувальну пенсійну систему та систему добровільного недержавного пенсійного забезпечення.

Між тим, на практиці низька заробітна плата, яка у третини працюючих не перевищує прожиткового мінімуму, вилучення значної частини працюючих (27 %) із загальної системи сплати внесків до Пенсійного фонду та високий рівень демографічного навантаження працездатного

населення особами пенсійного віку (39,7 %) зумовлюють незбалансованість та дефіцитність вітчизняної пенсійної системи. Тому реформування її стає досить складним процесом, насиченим соціальними ризиками. Встановлення мінімального розміру пенсії за віком на рівні прожиткового мінімуму, не узгоджене з існуючими можливостями Пенсійного фонду, вже призвело до фінансової нестабільності пенсійної системи.

Солідарна система пенсійного забезпечення нині базується на суто фіскальному перерозподілі ресурсів і не відповідає показникам економічного розвитку країни. Підвищення розмірів пенсій випереджає зростання фонду оплати праці. Невжиття заходів щодо законодавчого розширення джерел та обсягів надходжень до Пенсійного фонду розбалансували його бюджет. Протягом 2004 р. державні пенсійні виплати дорівнювали 38,7 млрд. грн. або 11 % ВВП, у 2005 р. їхня частка зросла до 15 % ВВП. Внаслідок цього спостерігається хронічний дефіцит Пенсійного фонду, який покривається з Державного бюджету. У 2005 р. дефіцит Пенсійного фонду становив 14,7 млрд. грн., у 2006 р. – близько 11 млрд. грн. У 2007 р. Пенсійний фонд практично на чверть було переведено на дотації з Державного бюджету. При власних надходженнях 75,5 млрд. грн. дотації становили понад 25,6 млрд. грн.

Планом на 2011 р. дефіцит бюджету Пенсійного фонду передбачено у розмірі 13,1 млрд. грн. Хронічний дефіцит Пенсійного фонду є однією з основних причин відкладання проведення пенсійної реформи.

Солідарна пенсійна система, яка діє в Україні, не забезпечує адекватного заміщення пенсією заробітку, втраченого у зв'язку зі старістю, не запобігає поширенню бідності серед громадян похилого віку. При цьому зберігається надмірно високий рівень диференціації розмірів спеціальних пенсій, яка порушує принципи соціальної справедливості. У 2005 р. Конституційний Суд України прийняв рішення про заборону обмежувати максимальні пенсії, що призвело до збереження «елітних» пенсій, які в десятки разів перевищують середні.

У цьому контексті важливою детермінантою соціальної політики повинен стати вплив на розподіл доходів та результатів економічної діяльності. Водночас, визначаючи рівень бідності на основі прожиткового мінімуму, уряд пов'язує зниження масштабів бідності лише з підвищенням мінімального рівня оплати праці, заробітної платні в бюджетній сфері, пенсій та іншої допомоги.

Отже, процес покращення соціального захисту населення України потребує тотального, системного підходу, який повинен не лише відповідати очікуванням громадян, але й включати суттєві елементи їх власної мотивації, пов'язані із покращенням загального стану соціального захисту в Україні.

Список використаних джерел

1. Возняк Ю. І сміх і гріх: Чи варто вірити передвиборчим обіцянкам? [Електронний ресурс] / Ю. Возняк // Народна правда. – Режим доступу: http://narodna.pravda.com.ua/politics/46cd9b4b276bf/. – Назва з екрану.

2. Україна в 2005-2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку [Монографія] / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. – К.: НІСД,2009. – 655 с.

3. Носальська І. Соціальні видатки у цьому році профінансують у повному обсязі / І. Носальська // Економіка. – 2010. – 16 вересня.

4. Norrie, K. On Re-Balancing Canadian Fiscal Federalizm / K. Nome, L. Wilson // Problems of Economic Transition. – 2007. – Vol. 49; № 12. – P. 37-53.

5. Про деякі питання вдосконалення системи надання державних соціальних послуг населенню на місцевому рівні: Постанова Верховної Ради України від 17 листопада 2005 р. № 3117-IV // Голос України. – 2005. – № 236.

6. Про схвалення Концепції реформування місцевих бюджетів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 308р // Офіційний вісник України. – 2007. – 4 червня. – № 38.

7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 р. № 2017-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada. gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14. – Назва з екрану.

8. Фінансовий звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України [Електронний ресурс] / Пенсійний фонд України. – Постанова правління Пенсійного фонду України. -08.04.2008. -№ 8-1. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.28928.0

Санченко С.П. Политические векторы и обьективные предусловия повышения эффективности социальной защиты

Рассматриваются обьективные предусловия повышения эффективности социальной защиты населения Украины в современных условиях.

Ключевые слова: *социальная защита, социальная политика, социальное государство, трансформация, регулирование, накопительная система.*

Sanchenko, S.P. Political vectors and objective preconditions of improving of social protection efficiency

Objective preconditions of improving of social protection in Ukraine at present are analyzed.

Key words: *social protection, social policy, welfare state, transformation, management, storage system.*

УДК 130.2:165.190(477)

Долуда В.В.

До питання про формування національної інформаційної інфраструктури

Досліджуються особливості формування національної інформаційної інфраструктури.

Ключові слова: *інформаційна інфраструктура, засоби масової інформації, політичні комунікації, державна регуляторна політика.*

Зарубіжна і вітчизняна наукова думка пропонують широкий спектр різноманітних досліджень проблем зв'язку політики і засобів масової інформації. Серед основних напрямків можна відзначити розробку концепції інформаційного суспільства Б.Беллом і Г.Тоффлером, застосування У.Мітчеллом, Р.-Ш.Шварценбергом, У.Шраммом, Ф.Зібером, Т.Петерсоном методу системного аналізу до вивчення взаємозв'язку політики і ЗМІ на основі теорій Т.Парсонса, Д.Істона, К.Дсйча, вивчення впливу ЗМІ на громадську думку, зокрема на електоральні вподобання населення, які провели П.Лазарсфсльд, Б.Клаппср, Н.Нойман, С.Лсннарт, У.Міллер.

Г.Шиллером, Дж.Харлессом, Е.Роджерсом досліджуються також функції ЗМІ у суспільстві, тенденції їхнього розвитку. Однак у цих дослідженнях не розроблені проблеми впливу ЗМІ на процеси демократичного розвитку суспільства. А вчені, які розглядають питання зв'язку мас-медіа і демократії, – Дж.Кін, Дж.Мерілл, Мак Чесні – не застосовують у своїх роботах методу системного аналізу. Крім того, комплексні дослідження зарубіжних вчених не зачіпають реалій політичного життя сучасної України.

Вітчизняні дослідники-А.З.Москаленко, В.І.Шкляр, М.І.Скуленко, В.М.Бсбик, О.В.Зернецька, А.І.Ручко, Г.Г.Почепцов – глибоко аналізують окремі аспекти означеної проблематики, але, як правило, торкаються їх при розробці інших тем. Особливо актуальною є проблема розробки практичних рекомендацій щодо формування в Україні такої моделі національної інформаційної інфраструктури, яка сприяла би демократизації та консолідації суспільства.

Так, у наш час інформація має величезне значення для усіх сфер життєдіяльності, а інформаційні потоки є безперервними та масштабними за своїм значенням, однак це не дає підстав стверджувати, що сучасне суспільство – це суспільство знань. Щоб зрозуміти, що таке інформація і яку вона відіграє роль на сучасному етапі розвитку цивілізації, російський філософ Д.Іванов пропонує чітко розрізняти такі поняття як повідомлення (або послання), інтерпретацію (або сприйняття) та

комунікацію. Повідомлення (message) є продуктом інтелектуальної діяльності людини, який необхідно передати; інтерпретація – це набуте знання; комунікація – це лише процес передачі, трансляції. У сучасному суспільстві саме комунікація є безперечною домінантою у тріаді повідомлення – інтерпретація – комунікація [1,с.359] На даному етапі розвитку цивілізації якісним визначенням виступає не отримана сума знань, а перш за все – можливості їх розповсюдження (телебачення, радіо, друковані видання, конференції, лекції, Internet тощо). Саме розповсюдження та обмін інформації (комунікація) і визначає сучасне суспільство як інформаційне, в якому інформація, а не знання, відіграє провідну роль, а «поінформована людина – це не та, що більше знає, а та, яка бере участь у більшій кількості комунікацій» [1,с.360].

Буде доцільним, на наш погляд, нагадати думку й А.Кукаркіна, висловлену ним ще в 1978 р., стосовно того, що «*не засоби* культурної комунікації визначають характер матеріалу, що тиражується (хоча вони впливають на специфіку його подачі, обсяг, структуру і лише в такому, вузькому сенсі на зміст), а *люди, котрі розпоряджаються цими засобами*» [2,с.337]. Останнє й може створювати певну подвійність у сприйнятті як ідеології, так і міфологем, що стоять за нею, підмічену К.Хюбнером. Невипадково А.Щербаков використовує для позначення сучасних процесів в сфері комунікації термін «міфологічної ідеології», одним з ключових елементів якої є «фільтр» довіри / недовіри», через який проходить та чи інша інформація [3,с.175].

Безумовно, державна влада, маючи монополію на інформацію, що офіційно транслюється, визначає ступінь актуальності та небезпеки її, інтерпретує певним чином події в країні та світі, тим самим формуючи «в підсвідомості мас вигідну для себе думку. Головним каналом їх розповсюдження виступають, як відомо засоби масової інформації.

За роки незалежності вітчизняна інформаційна інфраструктура зазнала радикальних трансформацій. По-перше, слабкість її, обумовлена неналежним ресурсним та кадровим забезпеченням, стала причиною активного проникнення в Україну та утвердження на її теренах достатньо впливових іноземних масмедійних компаній, перш за все російських та американських. Адже наша північно-східна сусідка навіть за умови системної кризи зуміла віднайти можливості для підтримки власної інформаційної структури та зберегти її наступальний і агресивний потенціал, який повною мірою був задіяний на теренах сусідніх незалежних країн, перш за все Білорусі, Молдови та України, де й приніс доволі вагомі результати. Головна причина цього нами була вказана вище, але не слід забувати і про тісний генетичний зв'язок культурної спадщини трьох слов'янських народів, що підтверджено спільною історією, релігією, близькістю менталітету. Тому говорити про своєрідний культурний бар'єр, який існує, скажімо, між росіянами та таджиками, узбеками і навіть грузинами і вірменами, можна з певними застереженнями. Російськомовна культурна традиція близька і зрозуміла мільйонам українських громадян і напевно, за винятком західного регіону нашої держави, широкий український загал сприймає її в якості зрозумілої та близької собі. Дану обставину було обумовлено також і очевидно значно вищою якістю інформаційного продукту, який забезпечувався російськими медійними компаніями на українському інформаційному просторі. Причини цього – предмет особливого розгляду, тут зауважимо лише, що слабкість вітчизняних

інформаційних структур стала причиною обмежених можливостей для виготовлення власної продукції, яка б могла скласти конкуренцію іноземним і перш за все – аналогічним російським [4,с.63].

Впродовж певного, нехай і короткого, часу, досить поширеним було уявлення про непотрібність державної регуляторної політики в галузі інформаційних інфраструктур і в Україні приступили до формування власних концептуальних підходів у вказаній галузі із значним запізненням. До того ж необхідно визнати, що перші кроки реалізації її робились, і на жаль продовжують ще й на сьогодні робитись, на провінційно-любительському рівні. Більше того, вироблення національної доктрини в галузі інформаційної політики впродовж певного часу навіть не розглядалось в якості чинника національної безпеки держави [5,с.143]. Саме в силу вказаної причини такого роду діяльність виявилась розпорошеною по зацікавлених відомствах – освіти і науки, культури, ряду силових, МЗС, релігійних та громадських товариствах. Але таким перебігом подій не могли не скористатись зацікавлені закордонні організації, які активізували власні експансіоністські наміри стосовно української інформаційної інфраструктури. Скориставшись відсутністю національної доктрини розвитку вітчизняної інфраструктури та суперечливістю законодавчих норм в галузі інформаційної діяльності, вони активно почали просуватись на терени інформаційного простору України – спершу в галузі телекомунікації та ЗМІ, а згодом практично у всіх сферах функціонування інформаційної інфраструктури нашої держави аж до видавничої справи включно. Причому робиться це аж ніяк не з альтруїстських чи виключно ідеологічних мотивів, скажімо, лише продаж в нашій країні російськомовної літератури за деякими підрахункам приносить дохід іноземним компаніям від 3 до 5 мільярдів гривень щорічно.

Цей процес був обумовлений ще одним суттєвим фактором чисто економічного характеру: параметри успішного становлення та функціонування основних фінансово-промислових груп в Україні жорстко визначали їх політичні орієнтири, які були корельовано з владними домінантами. Навпроти ж, бізнес-діяльність передбачала значну свободу дій, яка була лише умовно регламентована чинним законодавством. Така ситуація є своєрідним українським «ноу-хау», адже, для прикладу, російські ФПГ на сьогодні являють собою структури, які вже з перших кроків свого існування були зорієнтовані на відстоювання власних економічних інтересів шляхом формування певного законодавчого поля, а отже – на створення власного лобі на всіх щаблях політичної влади в країні. Це створює певні, часом доволі жорсткі правила гри для ФПГ Росії як в політиці так і в економіці і як наслідок – одним із важелів відстоювання власних пріоритетів стає використання інформаційного простору, корельованого з усвідомленням національного інтересу як інтересу російської держави. За цих умов нормальною стає ситуація, коли окремі позиції російських ФПГ можуть не співпадати з урядовими політичними доктринами і тоді інформаційний простір стає ареною публічного відстоювання переваг власних концептуальних підходів. Саме тому найбільш впливові бізнес-групи Росії з самих початків свого існування були зацікавлені у створенні могутніх медіа-холдингів, які ставали невід'ємним структурним компонентом національних ФПГ.

Суттєво інша ситуація в Україні, де вітчизняні ФПГ створювалась у переважній більшості як механізми вторинного перерозподілу та при-

своєння національного багатства, що однозначно замикало їх на ієрархію національної бюрократії, як гаранта успішного бізнесу. Відповідно, вказана обставина робила непотрібним а часом і шкідливим для більшості українських ФПГ здобування певних позицій в царині інформаційного простору, адже це вважалось прерогативою структур виконавчої влади. Відповідно, будь яка спроба публічного вияснення стосунків керівників ФПГ з владними структурами аж до початку «помаранчевої революції» тлумачилась як зазіхання на прерогативи центральної влади та жорстко переслідувалась, аж до знищення бізнесу порушника спокою або навіть фізичної розправи над ним. І лише нездатність вітчизняного чиновництва ефективно здійснювати функції управління у вказаній сфері та прагнення відстояти вигідний для них існуючий політичний статус-кво в державі, змусили частину найбільш мобільних та далекоглядних представників ведучих бізнес-груп, хоча і з певним запізненням, звернути увагу на вітчизняну інформаційну інфраструктуру, однак лише в частині функціонування українських ЗМІ. Причому політична складова очевидно тут була домінуючою стосовно всіх інших факторів, адже саме таким чином вказані ФПГ вбачали можливість впливу на масову свідомість у власних інтересах, паралельно демонструючи свою лояльність до київського владного олімпу.

Але такого роду підходи не можна назвати продуктивними, адже вони виходять перш за все із групових інтересів ФПГ, що можуть лише почасти співпадати з загальнодержавними, а часом радикально розходитись з ними. Водночас орієнтація лише на політичну складову без прорахування глибинних тенденцій розвитку духовного життя суспільства, як правило, обертається значними втратами для суспільства в цілому, створюючи своєрідні «зони відчуження» в масовій свідомості, коли національний інформаційний простір починає витлумачуватись широким загалом в якості системи, що не заслуговує на довіру. А звідси – крок до нівелювання всіх аксіологічних орієнтирів суспільства, наростання кризи довіри до владних інституцій держави та пошук нових ціннісних орієнтирів.

Зазначимо, що за свою історію українське суспільство пережило не одну трагедію подібного роду, коли інтереси суспільних верхів зорієнтованих на короткочасні меркантильні вигоди та корпоративна упередженість відстороняли від них дійсну можливість перетворитись на пасіонарну суспільну потугу в українській державі. Так було у XVI-XVIII ст., так було у першій половині XX століття, коли потенційно здатні до самоорганізуючої державотворчої діяльності суспільні верстви не змогли зорганізувати навіть національне свідоме українське громадянство на розбудову власної держави саме в силу небажання залучити широкий загал до перетворюючих процесів, вбачаючи в ньому перш за все пасивних виконавців власної волі.

Саме тому, становлення української державності на рубежі тисячоліть водночас дає підстави вважати, що помилки минулого нинішнє покоління українських лідерів врахує належним чином, і перш за все в плані формування національної інформаційної інфраструктури України, як одного з найбільш вагомих чинників активізації масової свідомості та максимально ефективного використання державотворчого потенціалу всього українського суспільства. Саме нереалізованість вказаного потенціалу в сучасних умовах є, на нашу думку, однією з причин тих перманентних труднощів, які переживає наша держава на нинішній час. При цьому стає

все більш очевидним, що і розв'язання назрілих економічних проблем в Україні також не піддається вирішенню без прорахування їх соціальної та ідеологічної складових. І мова йде не лише про окремі прорахунки чи ескапади некомпетентних посадовців, а про нагальну необхідність системної зміни тих підходів до державної політики, які на сьогодні не відповідають вимогам становлення суверенної України. В цілому ж необхідно зауважити, що нинішній етап функціонування українського суспільства на перший план соціальних відносин все більше виводить проблему невідповідності авторитарних політичних впливів на інформаційну інфраструктуру держави реаліям суспільного життя. Власне дана проблема орієнтує як наукову громадськість, так і переважну частину вітчизняного політикуму визначати проблему демократизації в сфері національного інформаційного простору в якості чи не єдиного чинника суспільного поступу [6,с.10].

Можна погодитись з тим, що дана проблема виступає дійсною передумовою подальшої трансформації суспільства в нашій державі та є на сьогодні каменем спотикання щодо подальшого поступу України, хочемо застерегти однак, що на нинішній час назріла необхідність визначення основних складових формування національної інформаційної інфраструктури з урахуванням як власних прорахунків за останнє десятиліття, так і світового досвіду. Серед них на наш погляд найбільш вагомими є:

- функціонування національної інформаційної інфраструктури в Україні з необхідністю передбачає розгляд її в якості важливої складової національної безпеки. Причому мова не йде лише про наявність чи відсутність певних законодавчих норм чи функціонування конкретних інституцій в нашій державі. Головним чинником тут виступає стратегія розбудови держави, яка може основуватись на релігійному, національному, етнокультурному та ін. факторах, що знаходять свою реалізацію в певних організаційних формах;

- у ході подальшої інтеграції у європейське та світове співтовариство, Україна, поступово долаючи синдром приналежності до супердержави з відповідною схильністю до гіперболізації власної ролі у світових процесах, зазнаватиме подібно до більшості інших країн, зростаючого впливу на власний національний інформаційний простір так званих геополітичних центрів притягання, тобто держав – сучасних світових лідерів, що будуть постійно прагнути нав'язувати іншим власний ракурс бачення процесів, що відбуваються на планеті;

- нові геополітичні реалії з неминучістю переорієнтують вітчизняний політикум на нові засади контактів із найближчими сусідами України, коли налагодження взаємовигідного добросусідства та встановлення культурних взаємозв'язків з найближчими сусідами нашої держави стане запорукою регіональної стабільності та росту її міжнародного авторитету. Важливим фактором вказаного процесу обов'язково повинно стати взаємне подолання упередженого ставлення, зверхності, підозріливості, а то й просто антипатії до сусідніх народів у східноєвропейському регіоні.

- однією з найбільших проблем, що обумовлюють повільне становлення інформаційної інфраструктури України є відсутність механізмів належного громадського контролю за її функціонуванням з боку суспільства. Вище нами вже було зазначено, що скориставшись нерозвиненістю в нашій державі громадянського суспільства та його необхідної складової – сильних політичних партій, функції розпорядника інформаційним

простором в Україні перебрала на себе вітчизняна бюрократія, яка за означенням не здатна визначати стратегічні напрямки її розвитку. В свою чергу на сьогодні українські бізнес-структури в переважній більшості виявились не готовими до ведення самостійної діяльності в сфері вітчизняної інформаційного простору, а відповідно – у ресурсному його забезпеченні. В силу вказаних причин вітчизняні інформаційні структури не мають на нинішній час чітко визначеної стратегії розвитку та все більше використовуються окремими політичними угрупуваннями в якості інструментарію для вияснення політичних стосунків між собою. А сучасна інформаційна інфраструктура України, в силу своєї слабкості на сьогодні ще не здатна функціонувати самостійно, без відповідної підтримки її діяльності. Таким чином, на задній план відсувається завдання по формуванню національної інформаційної системи, замість цього окремі її сегменти починають використовуватись в основному як механізм ідеологічного впливу на широкий загал.

- подальша трансформація українського суспільства в сторону демократизації з неминучістю поставить перед ним проблему визначення державних пріоритетів в царині національної інформаційної інфраструктури. Причому така постанова питання потребує, на наш погляд, уточнення, адже для значної частини громадян, сформованих у межах радянської спільноти, такого роду підхід асоціюється з тотальною інформаційною закритістю недавнього минулого, коли окремий громадянин міг бути носієм лише тієї інформації, яку вважали за потрібне довірити йому владні інституції. Однак розбудова власної державності на засадах демократичного суспільства однозначно дає нам підстави стверджувати, що в сучасних умовах такого роду підходи не лише малоефективні, а безсумнівно шкідливі. Адже однією з передумов його становлення виступає максимальна доступність громадян до абсолютної більшості сегментів інформаційної системи суспільства, що є запорукою його стабільності та відповідальності політичних лідерів перед народом. Лише таким чином суспільство починає усвідомлювати себе в якості суб'єкта державотворення, а кожний громадянин – міру відповідальності за свою державу [4,с.266-268].

Однією з передумов становлення Українська держави була і є нагальна потреба формування вітчизняних інформаційних структур як чинника національної безпеки, на жаль, приступила до цього з запізненням. Причини цього, вважаємо, криються в наступних факторах: по-перше, в перші роки незалежності працівниками ЗМІ та широким загалом будь-яка спроба регулювання державою інформаційної інфраструктури сприймалась як намагання регенерації тоталітарного суспільства, загальноприйнятою була позиція щодо повної неконтрольованості національного інформаційного простору державним інституціями; по-друге, у спадок від СРСР Україна отримала комплекс ідеологічних постулатів, несумісних з державотворчими процесами, тому на початку незалежності основні зусилля були спрямовані на деструкцію комуністичної інформаційної інфраструктури, що не давало змоги вповні зосередитись на вирішенні конструктивних завдань; по-третє, не була визначена стратегія розвитку інформаційної інфраструктури, яка внаслідок цього певний час розвивалась стихійно, часом навіть на шкоду національним інтересам держави.

І на сьогодні в Україні зростає ризик того, що становлення національної інформаційної інфраструктури може опинитись у вакуумі – більшість населення остаточно перестане довіряти інституціям (як державним так і громадським), що покликані нести відповідальність за їх функціонування. Наслідки такого ставлення навіть важко передбачити для молодої української держави. Для подолання критичного стану, що склався в царині вітчизняного інформаційного простору, необхідна сильна політична воля поєднана із інтелектуальними зусиллями наукової та творчої еліти нації.

Отже, необхідною передумовою забезпечення суверенітету України виступає чітко окреслена концепція інформаційної політики, яка по мірі небаченого за всю попередню історію людської цивілізації розвитку інформаційних технологій, стає все більш важливим чинником національної безпеки та цілісності країни. Можна з упевненістю стверджувати: цінності європейської демократії просто не могли б бути реалізованими, якби корелятом їх становлення не виступала інформаційна культура, традиції якої перетворились на важливу складову суспільного життя західних держав. Власне, у сучасних демократичних країнах, інформаційні технології є невід'ємною складовою їх політичної культури з чітко розмежованими функціями держави та громадянського суспільства, а обмеження на володіння інформацією регламентуються як законами, так і нормами звичаєвого права.

Список використаних джерел

1. Информационное общество. – СПб. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 507 с.

2. Кукаркин А.В. Буржуазная массовая культура: Теории. Идеи. Разновидности. Образцы / Кукаркин А.В. – М.: Изд-во полит. литературы, 1978. – 348 с.

3.Щербаков А. Е. Место мифа в политической идеологии / А.Е. Щербаков // Полис. Политические исследования. Научный и культурно-просветительский журнал. – 2003. – № 4. – С. 175-180.

4.Полисаєв О.П. Архітектоніка сучасного міфу: монографія / Полисаєв О. П. – Тернопіль: Астон, 2008. – 336 с.

5. Петрик В.М. Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навч. посіб. / В.М.Петрик, А.М.Кузьменко. В.В.Остроухов / За ред. В.В.Остроухова. – К.: Росава, 2007. – 496 с.

6. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі / В.В.Лях В.С. та ін. – К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – 404.

Долуда В.В. К вопросу о формировании национальной информационной инфраструктуры

Исследуются особенности формирования национальной инфомационной инфраструктуры

Ключевые слова: *информационная инфраструктура, средства массовой информации, политические коммуникации, государственная регуляторная политика.*

Doluda, V.V. To the question of national information infrastructure formation

Features of national information infrastructure formation are analyzed.

Key words: *information infrastructure, media, political communication, the state regulatory policy.*

УДК:342/228.2:321.01

Мамонтова Е.В.

Геральдична атрибуція влади: минуле та сьогодення

Розглянуто історію процесу становлення практик геральдичної атрибуції влади. Показано витоки зародження феномену геральдики. Виявлено специфічні характеристики гербу як політичного та державного символу.

Ключові слова: *герб, геральдика, атрибуція, влада, держава.*

На шляху самовизначення та боротьби за незалежність кожна нація обирає символи своєї єдності, які у процесах державотворення набувають функції атрибуції суверенітету держави. У державних символах сфокусовано традиції суспільства, його політична історія та сьогодення. Гідне та шанобливе ставлення до державних символів є не тільки чітким індикатором рівня національної свідомості її населення, але й служить запорукою високого авторитету країни у світі.

Відомо, що символ як такий є однією із найдавніших форм соціальної комунікації. Виконуючі у суспільстві подвійну функцію засобу передачі інформації та інструменту відокремлення «своєї» інформації від «чужої», він призваний визначати границі соціальної групи. Не випадково, у витоків будь-якої нації та держави завжди стоїть певний набір символів. Кожна держава відтворює знаки своєї ідентичності у державних символах – прапорі, гербі та гімні. Однак, даний комплекс атрибутів державного суверенітету остаточно сформувався лише у XIX ст. Адже, саме з цього часу державна символіка набуває статусу правової категорії. Сьогодні державним символом називають встановлений конституцією або окремим законом особливий, як правило, історично сформований відмінний розпізнавальний знак держави, якій уособлює її суверенітет та несе ідеологічне навантаження.

Не зважаючи на те, що нині державна символіка є невід'ємною складовою політико-комунікативних практик, перед усім у їх офіційно-публічному вимірі, на теоретико-методологічному рівні її субстанційні характеристики та функціональне навантаження, що вона несе у політичному процесі, досліджені вкрай одностороннє, переважно у фокусі спеціальних історичних дисциплін – геральдики, вексилології, сфрагістики, боністики тощо. Серед нечисленних спроб виявити властивості державного символу як феномену та категорії політики, відзначимо праці російських дослідників Є.Груздова, Г.Введенського, Г.Вілінбахова, М.Медведєва, Д.Місюрова, Н.Соболевої та вітчизняних фахівців А.Гречила, В.Болгова, С.Вовканіча, В.Гавриленка, В.Головченка, Я.Іщенко, К.Наріжного, В.Сергейчука, В. та Г.Чепак та ін. Втім, як правило, у публікаціях названих авторів державні символи розглянуто автономно від

процесів політичного розвитку суспільства, переважно у соціокультурному аспекті – як статичні знакові системи. З особливою наочністю даний підхід проявляється у дослідженнях геральдичної складової символічного комплексу атрибуції державного суверенітету.

Дана стаття є спробою дослідити процес становлення практик геральдичної атрибуції влади у його історичному вимірі та виявити на цій основі специфічні характеристики гербу як політичного та державного символу.

Численні джерела свідчать, що історично першим серед символічних атрибутів влади з'явився прапор. Причину цього, на наше переконання, слід шукати у тому, що у прапорі мінімалістськими засобами відтворюється найконцентрованіша символічна форма, спроможна репрезентувати ідею влади, національного та державного суверенітету у її необмежному числі метафоричних інтерпретацій. Як зазначає з цього приводу Ю.Лотман, елементарні за своїм вираженням символи володіють значно більшою культурно-смисловою ємкістю, «смисловою потенцією», аніж складні [1,с.193]. І саме абстрактний характер символізму прапору розширює поле його метафоричних виявлень, що і наділяє його статусом конституюючої структури, ядром національної та громадянської та символосфери.

Втім, не менш важливим елементом символічного простору нації та держави є герб. Адже, якщо прапор окреслює та відзначає суверенну територію, то герб юридично затверджує її.

Походження слова «герб» пов'язують із польським терміном *herb (*від нім. *Erbe* – спадщина). У тлумачних словниках лексема «герб» визначається як «умовне зображення, надане державі, місту або знатному роду» (Д.Ушаков), «відмітний символічний знак держави, міста, дворянського роду або окремої особи тощо, зображений на прапорах, монетах, печатках, документах і т. ін.» (Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Бусел.-К., 2001). Енциклопедичні визначення гербу містять його трактування як емблеми, спадкоємного знаку відмінності, сполучення фігур та предметів, яким налається символічне значення, що виражає історичні традиції володаря (носія) (БСЭ). Юридичні джерела тлумачать герб як розпізнавально-правовий знак, який створюють та використовують відповідно до правил геральдики та який служить символом держави, територіального або адміністративно – територіального утворення, місцевого самоврядування, а іноді також іншого суб'єкту права (О.Сухарєв). Дійсно, герб, як геральдична форма є знаком відмінності, який вказує не тільки на належність його носія до певної групи, корпорації, території, держави, але й сигналізує про права, якими він може бути наділений. Саме тому у визначенні гербу слід акцентувати увагу на правовому аспекті його функціонування. Адже, поза межами правового поля гербовий знак є лише іконічною емблемою, цінність якої може вимірюватися переважно естетичними критеріями.

Таким чином, можна відзначити, що герб одночасно є величиною соціальною, правовою та естетичною.

Найбільш повна класифікація гербів містить категорії *державних, земельних* або *територіальних* (включає герби провінцій, областей, міст та інших внутрідержавних територіально-адміністративних утворень), *корпоративних* (герби середньовічних цехів, сучасних промислових, торгівельних, наукових, спортивних та ін. об'єднань, корпорацій, товариств), *родових* (герби дворянських та буржуазних родів) та *особистих*. Сфера застосування гербів є досить широкою. Як знаки, зображені на витворах

мистецтва, предметах майна, будинках, вони засвідчують особисту приналежність даних речей. Але зображені на прапорах, печатках, монетах, грошових знаках, архітектурних спорудах тощо герби перетворюються на знаки офіційної комунікації.

Питання походження гербу як різновиду атрибутивного знаку слід розглядати у контексті соціоантропогенезу. Знайомство із фаховою літературою з проблем геральдики, дозволяє стверджувати, що герб, як і прапор, генетично пов'язаний із феноменом тотемізму. Прообразом сучасних гербів вважаються наскальні символічні зображення тотемних об'єктів – покровителів первісного племені. У епоху Давніх царств вже з'являються герби, функціонально наближені до сучасних. Вони широко використовувалися у якості абстрактних зображень – емблем, які регулярно повторювалися на монетах, фалерах, медальйонах, печатках.

Поступово з виникненням територіальних утворень магічні практики, пов'язані із виготовленням членами роду оберегу із зображенням зооморфного родича – прародителя, перетворили тотемний знак домінуючого роду на символ всієї спільноти.

У епоху Давніх царств вже з'являються герби, функціонально наближені до сучасних. Вони широко використовувалися у якості абстрактних зображень – емблем, які регулярно повторювалися на монетах, фалерах, медальйонах, печатках.

Примітно, що саме у деспотіях Давнього Сходу відбулися і перші відомі спроби геральдичного втілення ідеї панування. Так, у III-му тис. до н.е. вже існував Герб Шумерських держав – орел із левовою головою. Зауважимо, що саме орел і лев були й залишаються двома найбільш універсальними зооморфними символами, які уособлюють ідею верховної влади та верховенства як такого. Цікавою є їх геральдична історія. Так, орел виступав символом верховної влади та обороноздатності вже у імперських культурах Давньої Персії, античного Риму, Візантії. Остаточно статусу імперського символу орел набуває згодом – у політичному та соціокультурному просторі християнської Європи. Відмітимо, що стилізоване зображення орла присутнє на багатьох родових гербах європейської аристократії. Так, відомий історик геральдики А.Г. Беклер у 1688 р. зіставляючи слова «орел» («Adier») та «дворянство» («Adel»), відзначав: «Дворянство походить від королівського орла, тому, там де немає орла, там не можу бути і дворянства. Королівський орел – найкращій захисник дворянства а тінь від орлиних крил на користь лише орлу» [Цит. за: 2,с.56].

Поряд з орлом найпоширенішим геральдичним символом верховної влади є лев. Кожна традиційна культура переломлювала цей символ по-своєму. Зокрема, у Єгипті лев уособлював верховні божества Ра, Осіріса, Гора [3,с.277], у країнах Азії лев часто зображується із шарами – символами сонця або космічної пустоти [4,с.448]. Існують також свідчення про розповсюдження коронованого лева як геральдичного знаку на землях давньої Вірменії [5]. Найпоширенішою емблемою влади над підданими став коронований лев у європейській геральдичній культурі. Мотив лева як знаку царської влади є характерним і для вітчизняної геральдичної традиції. Так, лев вважався знаком Володимира. Зображення лева стало територіально-династичним знаком Галицько-Волинського князівства.

Однак, у зародженні феномену геральдики домінуючим фактором, на нашу думку, стали процеси, пов'язані із становленням майнових інститутів. Адже з ускладненням соціальної структури завжди ускладнюються

і відносини влади та власності, що вимагає їх проектування на рівень свідомості. В наслідок цього у індивіда виникає потреба у постійному повідомленні про своє місце у групі. Поряд із іменем, формою такого повідомлення і стає графічне зображення – прототип майбутньої геральдичної форми. Таким чином, геральдичний знак, як і будь-який інший, разом із функцією розрізнення, виконує функцію відзначення власності. Втім, зауважимо: дана функція є похідною. Адже, знаком власності може виступати тільки знак, який вже означує власника.

У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що геральдична форма, як прообраз будь-якого гербу, зокрема й гербу державного, є специфічним інструментом соціальної ідентифікації. При чому, за допомогою абстрактного знаку ідентифікується тільки та сфера соціального буття, яка відбивається у соціально значущому порядку речей. Через власну абстрактну іконічну ознаку індивід не тільки сигналізує навколишньому середовищу про своє положення у колективній ієрархії, але й знову і знову знаходить себе соціально, закріплюючи свій соціальний статус у групі через особистий протогеральдичний знак. Поступово великого значення набуває не тільки прагнення заявити про своє існування навколишньому світові, але і сам факт володіння певними якостями та статусами. У ситуації відсутності гарантії збереження положення у групі, об'єкти, які нагадують зовнішньому оточенню про присутність у індивіда бажаних якостей та станів і стають, власне, його особистими символами. Це та символіка, яка, за словами Є.Груздова, відповідає екзистенційному шару культури [6,с.47].

Таким чином, сягаючи своїм корінням у процеси антропогенезу, з переходом до соціально стратифікованого типу колективного існування, геральдика перетворюється на соціальний інститут ідентифікації. Іконічні відзнаки влади, власності, станової, релігійної, професійної приналежності поступово займають ключове місце у семіосфері політично організованих суспільств. Втім, тільки у християнських державах Середньовіччя геральдика набуває якості системи, у межах якої геральдичні знаки – герби стають чіткими координатами положення їх носіїв у соціальному та політичному просторах.

Як вважають фахівці [7], формуванню геральдики передувало безсистемне ходіння численних, переважно господарських, заснованих на принципі майнового маркірування емблематичних знаків, які використовувалися для оформлення прапорів, монет, печаток, зброї, різних знаків власності. Маючи досить різноманітне походження (давньосхідне, античне, варварське), згодом ці різнобарвні зображення перейшли у герби і стали ядерними елементами європейської геральдичної системи. Так, перші фамільні герби аристократичних родів Європи виникли у епоху хрестових походів (XI – XIII ст.) і були складовою лицарської культури. Поступово, із поширенням звичаю та закріпленням тісного зв'язку геральдичної системи із соціальними ролями, лицарські емблеми набули статусу спадкоємних. Іншим джерелом окремих дворянських гербів стали емблеми древніх міст. Згодом деякі родові герби аристократичних династій перетворилися на герби феодальних монархій. При чому, у випадку зміни правлячої династії у геральдичному атрибуті державного утворення часто залишалися елементи гербів попередніх правителів.

Революційні події XVII – XVIII ст., що вивели на авансцену політичного життя клас буржуазії, позначилися і на розвитку європейської

геральдичної культури. Так, саме у цей час у Франції, де у фіскальних цілях був розпочатий продаж гербів представникам недворянських станів, з'явилися перші герби буржуазних родин (без шолома й нашоломника) [8,с.62-65].

На іншій основі виникли родові герби у Польщі, де здавна існували прапори з родовими знаками, навколо яких у випадку військової небезпеки об'єднувалися землевласники – сусіди. Число цих прапорів було постійним й кожна нова особа приписувалася до одного з існуючих прапорів. Ці родові знаки (у значній мірі загальні для всіх слов'янських народів) були підпорядковані правилам геральдики, запозичених із західноєвропейської практики. Багато з них стали гербами польських дворянських родів [9;10].

Формування геральдичної системи Росії відбувалося у кільватері її політичної історії. І хоча період виникнення геральдики в Росії істориками визначається по різному: від домонгольских часів до XVII ст., – перші дворянські герби європейського зразку з'явилися наприкінці XVI – початку XVII ст., втім їх широке розповсюдження почалося з реформами Петра І, зокрема, після скасування інституту місництва. Офіційна кодифікація родових гербів почалася з кінця XVIII ст. зі складанням «Загального гербовника». У гербах російських стародавніх родів були використані зображення на печатках спадкових князів і мотиви земельної прапорової геральдики Давньої Русі. Геральдичні традиції Польщі та інших європейських держав було покладено в основу родових гербів аристократичних династій, які мали іноземне походження. Герби новоподарованих дворян складалися відповідно до їхніх чинів і заслуг[Див.:11;12]. У дореволюційній Росії широкого розвитку отримав інститут територіальної геральдики: герби були у всіх губерній, областей, міст, градоначальств, посадів і фортець. Втім, державна емблематика Росії бере свій початок у XV ст. з появою двоглавого орла на печатці Великого князя Івана III.

Сьогодні, за виключенням держав із монархічною формою правління (Великобританія, Данія, Бельгія, Швеція тощо), геральдична атрибуція яких будується на основі фамільних гербів правлячої династії, герби більшості країн Європи майже не нагадують феодальних земельних та аристократичних емблем. Так, у державних геральдичних символах багатьох республік відображено прагнення їх народів до соціальної справедливості (Австрія, Італія, Франція тощо).

Складні й драматичні процеси здобуття незалежності відзеркалено у гербах країн третього світу. Зокрема, Африканський континент, піднявшись у 1960-х рр. на боротьбу з колоніалізмом, став справжнім полігоном для відпрацювання нових підходів у сфері герботворення, заснованих на ламанні устояних геральдичних канонів. А у частині латиноамериканських республік, що відстояли суверенітет, було відновлено символіку давньоіндіанських цивілізацій.

Історія геральдичного самовизначення країн пострадянського простору є відбиттям національної та політичної історії їх народів, літописом процесу державного будівництва.

Стислий ретроспективний огляд становлення геральдики як компоненти соціально-політичного простору дозволяє стверджувати, що державне герботворення тісно вплетене у національні культурні традиції і відбувається у полі національної символосфери. Як невербальна система знаків, які зберігають та передають інформацію, геральдика є специфічною мовою. Ця мова, за словами Г. Вілінбахова, «має свою граматику, морфо-

логію, синтаксис й свої діалекти. Як європейські мови відрізняються від японської, так і європейська геральдика відрізняється від японської. Як німецька мова відрізняється від англійської, французької, російської, так і німецька геральдика відрізняється від англійської, французької, російської. І ця різниця не дає підстави говорити, що десь геральдика існує, а десь ні» [13,с.15].

З цього приводу слід відзначити, що у світовій практиці досі не встановлено повну регламентацію нормативних засад державного герботворення. Наприклад, в Італії функції герба виконує державна емблема досить умовного геральдичного характеру, яка не вписується у жорсткі геральдичні канони. У італійському гербі 1948 р. поєднуються зображення п'ятикутної зірки (найдавніше іконографічне зображення Італії), металевого зубчастого колеса (символ праці, що віддзеркалює зміст першої статті Конституційного закону: «Італія – демократична республіка, заснована на праці») та двох типових представників італійської флори півдня та півночі: гілок маслинового дерева і дуба.

Самобутній спосіб геральдичної атрибуції обрала й Франція, де відсутній інститут державного гербу у його традиційному значенні. З огляду на те, що у політичній культурі французького суспільства державний герб міцно асоціюється із монархією, з падінням останньої функцію державного гербу стала виконувати загальновідома емблема з лікторським пучком (символом влади й республіки) та орденом Почесного легіону, яка у великому варіанті об'єднує успадковані з часів середньовіччя герби 56 французьких історичних провінцій і територій [10,с.105]. Крім того, у офіційній публічній комунікації сучасної Французької республіки паралельно використовуються декілька знаків. Французи також вважають національним символом Франції Маріанну – символічний жіночий образ, що уособлює Францію. Саме Маріанна, починаючи з 2003р., зображується в якості елемента державної символіки на офіційних документах та нотних бланках дипломатичних представництв Франції.

Однак найпоширенішою у Європі та світі залишається класична модель використання малого, середнього та великого гербів. За канонами геральдики *малий герб* складається із двох найбільш семантично насичених елементів – щита та безпосередньо гербу, *середній герб* зображується у супроводженні шолома, навершшя та намету, а *великий герб* включає у себе усі геральдичні атрибути – шолом, нашоломник, намет, щитотримач, мантія, корону та девіз. Останній, з перетворенням династичних гербів на державні (імперські), набув у багатьох країнах автономного статусу та увійшов до арсеналу символічної атрибуції державного суверенітету як самостійна складова. Через девіз у лаконічній та доступній формі, яка не потребує тлумачень та не містить двозначностей, артикулюються місія держави та її цілі. Саме у девізі сконцентрована сутність національного духу та окреслюється формула самоусвідомлення народу як єдиної нації.

Наголошуючи на генетичному зв'язку девізу та гербу, відмітимо, що як геральдична форма герб характеризується тим, що, на відміну від інших іконічних знаків, визначається сукупністю гербових форм, а, значить, створює своєрідну знакову систему – систему засобів накопичення, зберігання та передачі інформації. І хоча питання про формування гербової системи є одним із найскладніших для сучасної геральдики [8,с.42], її системна природа не викликає сумнівів. Саме ця властивість геральдики у поєднанні із прапором та гімном і створює символічний комплекс

атрибуції, який задає семіотичні параметри існування всієї національної та громадянської символосфери.

Підсумовуючи огляд історії становлення практик геральдичної атрибуції влади та державного суверенітету відзначимо, що семантичне та функціональне навантаження гербу як політичного та державного символу трансформувалося разом із змінами у духовній та політичній сферах суспільства.

Не зважаючи на те, що природу гербу визначає явище тотемізму, як знак інституційної атрибуції, герб виникає у процесі політогенезу. Тільки з появою державних утворень емблематичні знаки належності перетворюються на спадкоємний знак відмінності і отримують, окрім семіотичного, правове навантаження. Сьогодні державний герб – це закріплений у законодавстві офіційний умовний знак, який через графічне та кольорове зображення окремих фігур виражає коло певних ідей політичного характеру та символізує суверенітет держави.

Отже, якщо прапор символізує країну і є універсальним маркером держави та нації, девіз є відображенням їх базових духовних та політичних цінностей, гімн є анотацією державної ідеології, то герб уособлює у собі ідею державної влади і, як політичний символ, виконує функцію її атрибуції.

Список використаних джерел

1.Лотман Ю. М. Символ в системе культуры [Текст] / Ю. М. Лотман Избранные статьи в трех томах. Т.I. Статьи по семиотике и топологии культуры. Издание выходит при содействии Открытого Фонда Эстонии. – Талин: Александра, 1992. – С. – С. 191 – 200.

2.Зигуненко С.Н. Знаки и символы [Текст] / С.Н. Зигуненко. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 463 с. – (Великие и знаменитые).

3.Символы. Знаки. Эмблемы. Энциклопедия [Текст] /Авт. – сост. В. Андреева и др. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 556 с. – (ADMARGINEM).

4.Полная энциклопедия символов [Текст] / Сост. В.М. Рошаль. – М.: АКТ; СПбб: Сова, 2006 – 515 с.

5.В Товмасян А. Тысячелетние символы государсвенности [Текст] / В. Товмасян / Голос Армении. – №85. – 1 августа. – 2009.

6.Груздов Е. Геральдика за семиотикой и символогией [Текст] / Е. Груздов // Культурологические исследования в Сибири. Омск, Изд-во Омского пед. унив.- № 1. – 2000. – с 44-53.

7.Медведев М. Геральдика [Текст] / М. Медведев // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я. Гуревича. Изд-во «Росспэн». М., 2003.

8.Черных А.П. Геральдика. Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. Пособие [Текст] / А.П. Черных. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – с.40-81.

9.Цітоу А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі [Текст] / А. Цітоу. – Мн.: РІВШ БДУ, 1999, — 176 с.

10.Болгов В. Геральдика. Рассказы о гербах, эмблемах, символах [Текст] / В. Болгов, В. Чепак, Г. Черак Г. – К.: Украинская академия геральлики, товарного знака и логотипа, 2005. – 160 с. С ил. – (Серия «Библиотека символики»).

11.Лакиер А.Б. Русская геральдика [Текст] / А. Б. Лакиер; подготовка текста и послесловие Н.А. Соболевой. – М.: Книга, 1990. – 432 с.

12.Силаев А.Г. Истоки русской геральдики [Текст] / А.Г. Силаев. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 241 с.;

13.Вилинбахов Г.В. Понятие геральдики [Текст]/ Г.В. Вилинбахов // Miscellanea humanitaria philosophiae. Очерки по философии и культуре. К 60-летию профессора Юрия Никифоровича Солонина. Серия «Мыслители». – Выпуск 5. – 2001. – С. 14 – 24.

Мамонтова Э.В. Геральдическая атрибуция власти: прошлое и настоящее

Рассматривается история процесса становления практик геральдической атрибуции власти. Показаны истоки зарождения феномена геральдики. Выявлены специфические черты герба как политического и государственного символа.

***Ключевые слова**: герб, геральдика, атрибуция, власть, государство.*

Mamontova, E.V. Heraldic attribution of power: history and modernity

The history of process of becoming a practice of heraldic attribution of power are considered. The origins of genesis of the phenomenon of heraldry are showed. The specific features of the emblem as a political and state symbol are identified.

***Key words:** emblem, heraldry, attribution, power, state.*

УДК 341.232

Зеркаль О.А.

Політизація міжнародної гуманітарної діяльності як чинник зниження міжнародної безпеки

Аналізується проблема політизації міжнародної гуманітарної допомоги на міжнародному рівні, що є одним із головних чинників зниження міжнародної безпеки.

***Ключові слова**: гуманітарна допомога, міжнародна безпека, світове співтовариство.*

З різних причин систему міжнародної гуманітарної допомоги досить упевнено можна назвати недосконалою. На жаль, у XXI столітті ми маємо можливість констатувати такі факти, як застарілість норм міжнародного гуманітарного права та, як наслідок, їхню недосконаліть; відсутність єдиного гуманітарного нормативно-правового акту міжнародного характеру, який міг би скоординувати систему гуманітарної допомоги на глобальному рівні, зазначивши точні інструменти й шляхи роботи системи; концентрація уваги світового співтовариства на питаннях менш значного характеру в гуманітарній сфері тощо.

Інституалізація міжнародної гуманітарної допомоги потребує окреслення головної стратегії. Такі факти та явища, як проблема подвійних стандартів та ускладнення щодо кодифікації основних і нових понять інституту міжнародної гуманітарної допомоги; слабка ефективність системи міжнародної гуманітарної допомоги; проблемні та неоднозначні статуси деяких суб'єктів інституту міжнародної гуманітарної допомоги; проблема професіоналізму гуманітарних робітників; впровадження ідеї «гуманітарної сек'юритизації» тощо ускладнюють надання та прозорий розподіл гуманітарної допомоги між тими, хто її потребує і, відповідно, ще раз наголошує на гострій потребі розробки та впровадження стратегії інституалізації міжнародної гуманітарної допомоги на національному та міжнародному рівнях.

Не можна вести мову про інституалізацію міжнародної гуманітарної допомоги на глобальному рівня, доки є недосконалою сама система її надання. У зв'язку з цим ми б хотіли виділити декілька чинників зниження ефективності функціонування системи МГП: чинник відсутності «права на гуманітарну допомогу» в міжнародному гуманітарному праві; доктрина «гуманітарної інтервенції»: проблеми кодифікації; чинник доступу гуманітарних організацій до постраждалого населення та безпека їх персоналу; чинник неетичної поведінки робітників гуманітарних місій; чинник відсутності єдиного підходу до кодифікації та розуміння гуманітарної термінології; чинник політизації гуманітарної допомоги.

Доцільно зосередитись на проблемі політизації гуманітарної допомоги, яка є порушенням одного з головних принципів надання гуманітарної допомоги – принципу неупередженості.

Марк-Антуан Перуз де Монкло, французький дослідник з Інституту досліджень проблем розвитку у Парижі, в своїй роботі «Оборотний бік міжнародної допомоги» виділяє три принципи, за якими надається гуманітарна допомога. Це принципи політичного дискурсу, принцип символічного дискурсу та принцип економічного дискурсу. Автор наводить приклади, завдяки яким видно, що ще за часів «холодного» протистояння гуманітарна допомога була важелем впливу на країни «третього світу» й інструментом зовнішньої політики, мала символічний характер та переслідувала економічні вигоди. Адже співпраця з країнами «третього» світу переслідує ціль демонстрації сили. І хоча це зауваження не до вподоби прихильникам ідеалістичного напрямку, але карликові держави отримують у перерахуванні на душу населення найбільші суми грошей. Зрозуміло, що сфокусований характер допомоги для цих держав на можна пояснити відсутністю добре розвинутої економіки, соціальної сфери та специфікою потреб Це спричинено тим, що карликовість цих держав та їх вразливість на міжнародній арені примушує їхні уряди укладати політичну угоду з більш щедрим донором, віддаючи йому, в обмін на допомогу, свій голос в ООН. Адже допомогу отримують також країни, які не мають корисних копалин або інших чинників для надання їм допомоги. Але цього аргументу недостатньо, щоб бути впевненими у незацікавленості цих донорів. Адже «правильний» вибір бенефіціаріїв – це іноді можливість отримати доступ до вигідних ринків збуту, з якими до цього в донорів не було торговельних відносин. Про свідчить досвід Сполучених Штатів Америки, які в 60-ті роки налагодили постачання гуманітарної та інших видів міжнародної допомоги до Індії [1].

Протягом останніх років з'явилася низка робіт відповідної спрямованості. Серед них варто виокремити праці фахівців, що ретельно досліджують деякі з глобальних проблем сучасності, а саме: Марк Антуан Перуз де Монкло [1], який є досвідченим світовим фахівцем у сфері гуманітарної допомоги; достатньо суттєвим, з наукової точки зору, є колективна робота кваліфікованих спеціалістів з ООН під загальним керівництвом Таданорі Іомата [2].

Метою цього дослідження є проаналізувати чинник політизації міжнародної гуманітарної допомоги у зниженні міжнародної безпеки у світі.

За загальним визнанням, протягом останніх 3-4 років міжнародна гуманітарна діяльність зазнала серйозних змін. Глибока криза охопила практично всі складові гуманітарного співтовариства, відбилась на ідеології та методах його роботи. Багато догм, на яких раніше ґрунтувався гуманітаризм, виявили свою неспроможність. Перш за все в Сомалі, Ліберії, Конго, Руанді, Бурунді, інших країнах було розвінчано міф про нову особливу місію «культурного героя'» – білої людини, що продовжує традиції місіонерів і несе «дикунам» світло розуму та плоди цивілізації у вигляді гуманітарної допомоги й брошур Центру ООН з прав людини. Мовою ООН цей міф вкладається в просту, але, на їхню думку, вирішальну формулу: попередження конфліктів (допомога під час кризи, включаючи політичні, миротворчі та гуманітарні зусилля, які в реформованій ООН повинні бути суворо скоординовані), посткризова реабілітація, відновлення та подальший розвиток товариств шляхом демократії та прав людини.

Насправді ж, і це вже не раз повторювалося в історії, зіткнення цивілізацій часто призводить до парадоксального результату – здичавіння вчителів й озлобленості учнів. Звідси й численні напади на персонал гуманітарних організацій, які також нерідко провокуються його зневажливим ставленням до місцевих звичаїв і звичаїв.

Насправді дії міжнародних гуманітарних організацій бувають навіть шкідливі, нагадують боротьбу з тим, що раніше було прийнято називати історією (війни, міграція народів тощо). Невміле та невчасне втручання гуманітарщиків і правозахисників у врегулювання релігійних, міжетнічних і міжплемінних протиріч в Азії та Африці найчастіше обертається їх загостренням, тому що навіть незначна (за західними мірками) матеріальна допомога або політична підтримка однієї зі сторін конфлікту призводить до порушення крихкого балансу сил, що стримує в традиційних суспільствах сплески насильства.

Як показала практика реалізації багатьох гуманітарних операцій у Європі та Азії, для більшості неурядових організацій бізнес слугує одним з основних мотивів діяльності, а успішна конкуренція за гроші донорів і увага ЗМІ – умовою існування. У зв'язку з цим керівництво гуманітарних установ ООН та руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця прагне максимально впорядкувати конкуренцію на ринку гуманітарних товарів і послуг, ввести жорсткі вимоги до дотримання етики гуманітаризму і в остаточному рахунку зберегти за собою провідні позиції в міжнародному гуманітарному співтоваристві.

Проте й великі агентства грішать забуттям етичних принципів, що, очевидно, спричинено комерціалізацією та політизацією міжнародної гуманітарної діяльності. В остаточному рахунку і НУО, і агентства ООН виявилися втягнутими у світовий ринок гуманітарних товарів і послуг. Цей ринок видається структурованим за зразком інших сегментів світового ринку і включає в себе, крім класичних ТНК, своєрідні гуманітарні ТНК, не переслідують мети отримання прибутку, тобто агентства ООН, а також дрібний і середній гуманітарний бізнес (національні спеціалізовані відомства, НУО і т. д.), які «хотіли б у рай, та гріхи не пускають». Цьому ринку притаманні і конкуренція, і угоди щодо її зняття в формі, зокрема, визначення провідного агентства або координації зусиль у ході гуманітарної операції.

Тут не можна також не сказати про «поганий» вплив на гуманітарщиків «вулиці», натовпу і ЗМІ як виразників її інтересів. У результаті конфлікти й страждання людей, щоб бути визнаними й заслужити увагу міжнародного співтовариства, повинні були представлятися як вміло поставлені телевізійні спектаклі [3].

В цілому причини всіх вищевказаних чинників зниження роботи системи міжнародної гуманітарної допомоги доцільно розділити на два типи: причини національного рівня та причини міжнародного рівня.

До причин *національного рівня* доцільно віднести:

а) відсутність в більшості зачеплених цим лихом країн чітких правових та інституційних основ для вживання комплексних заходів щодо забезпечення готовності до стихійних лих, ранньому сповіщенню та складанню планів дій організацій у разі надзвичайних ситуацій;

б) відсутність певного механізму переходу до відновлення й реконструкції в більшості країн, яких стосувалися надзвичайні ситуації;

в) недостатній ступінь розуміння механізмів і процедур гуманітарної системи Організації Об'єднаних Націй урядами країн, яких торкнулися гуманітарні катастрофи чи лиха;

г) недостатня взаємодія між міжнародними гуманітарними установами та населенням країн, які опинилися у надзвичайній ситуації;

д) незадовільна реалізація на рівні суспільств підходів до відновних заходів і забезпеченню готовності до лих .

До причин *міжнародного рівня* слід віднести:

а) відсутність юридичного комплексу документів та заходів для надання міжнародної гуманітарної допомоги, яки б відповідали сучасному стану міжнародних відносин та реальним потребам у допомозі.

б) неефективне застосування мінімальних стандартів допомоги переміщеним особам і відсутність повної обізнаності про право населення, яке опинилося у критичній ситуації, на доступ до гуманітарної інформації;

в) відсутність центрального координуючого органу для планування й організації міжнародній допомоги в межах надзвичайних заходів, відновлення або реконструкції через іманентну неефективність міжустановчої адміністративної співпраці між організаціями системи Організації Об'єднаних Націй та відсутності міжурядового керівництва діями;

г) зокрема, дихотомія між зменшенням небезпеки лих і реагуванням на них знайшла відбиття в інституційному розриві між Міжустановчою цільовою групою по зменшенню небезпеки лих і Міжустановчим постійним комітетом і стала на шляху стратегічного управління діями на цьому перехідному етапі;

д) слабка організація загальних послуг підтримки й нестабільність ресурсної бази організацій системи через їх сильне спирання на непередбачувані добровільні внески, а також нерівномірний розподіл ресурсів гуманітарної допомоги двосторонніми установами;

є) конкуренція за фінансування двосторонніх проектів між міжнародними гуманітарними організаціями [2,с.7-8].

Такого роду порушення гуманітарних принципів і гуманітарної політики насправді є дуже брутальним фактом та пов'язані з невстиганням за глобалізацією. Адже гуманітарна допомога – це іноді екстрена допомога, на яку розраховують тисячі людей, життя або здоров'я яких під загрозою. І хоча, з точки зору «ідеальної» системи надання гуманітарної допомоги вона повинна бути деполітизованою, безпристрасною та наданою за потребами, вище було наведено факти, які спростовують ці принципи, та слабкі координація та менеджмент гуманітарної допомоги ставлять під загрозу імідж *«гуманітарної»* допомоги, представляють собою чинники зниження ефективності роботи системи, та є загрозою на шляху до інституалізації цього явища.

Таким чином, узагальнюючи все, що було зазначено, можна зробити наступні висновки: практика надання міжнародної гуманітарної допомоги на сучасному етапі є дуже розвинутою як з боку держав, так і з боку міжнародних організацій приватних фондів тощо. Але все фінансування, з боку якого б суб'єкта (донора) воно не велося, здійснюється через рахунки міжнародних організацій.

Недосконалість та неопрацьованість механізмів і деяких схем в системі надання-отримання міжнародної гуманітарної допомоги стає суттєвим гальмом у безперервному процесі інституалізації міжнародної гуманітарної допомоги.

Факти порушення гуманітарних принципів і політики повинні не тільки констатуватися міжнародною спільнотою, але й має бути розроблений новий та поновлено старий комплекс карних заходів.

Чинники зниження ефективності системи міжнародної гуманітарної допомоги свідчать про відсталість норм міжнародного гуманітарного права від об'єктивних обставин сучасності та термінове їх вдосконалення шляхом прийняття додаткових статей або окремих міжнародно-правових документів, які б не тільки розкривали зміст понять специфічних явищ міжнародної гуманітарної системи, але й давали б пояснення новим термінам та розширювали поняття вже існуючої термінології, згідно з існуючими ситуаціями в контексті правових прецедентів та правових традицій, виключаючи подвійні стандарти щодо їх кодифікації.

Список використаних джерел

1. Марк Антуан Перуз де Монкло. Оборотная сторона международной помощи. - [Електроний ресурс]. – Режим доступу: //http: www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/Revue_des_revues_200_112B77.pdf

2. К программе гуманитарной помощи Организации Объединенных Наций в области реагирования на бедствия и уменьшение их опасности: уроки, извлеченные из бедствия , вызванного цунами в Индийском океане /Подготовил Таданори Иомата. – Женева: ООН, 2006. – 46с.

3. Международная гуманитарная деятельность: кризис идеологии. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nasledie.ru/politvne/18_30/article.php?art=0

Зеркаль О.А.. Политизация международной гуманитарной деятельности как фактор снижения международной безопасности

Анализируется проблема политизации международной гуманитарной помощи на международном уровне, что является одной из главных проблем по снижению уровня международной безопасности.

Ключевые слова: *гуманитарная помощь, международная безопасность, мировое сообщество.*

Zerkal, O.A. Politicization of international humanitarian activity as a factor of decline of international security

The given work analyzes a problem of politicization of the international humanitarian help at the international level, being one of the pivotal problems concerning decrease in level of the international security. Keywords: the humanitarian aid, humanitarian activity, the international security, the world community.

Key words: *humanitarian assistance, international security, the international community.*

УДК 130.32

Кіслова О.С.

Політична культура молоді

Розглядається роль та місце молоді у політичному житті суспільства як найбільш мобільної соціальної групи. Зроблено висновок, що у політичній сфері саме вона здійснює значну підтримку новообраного політичного курсу, сприймаючи західні демократичні цінності з урахуванням власних національно унікальних традицій, виступаючи не лише об'єктом, але й активним суб'єктом нової політики.

Ключові слова: *політичне життя, молодь, демократичні цінності.*

Політичне життя завжди існує в конкретно-історичних формах, детермінованих соціокультурними та матеріальними чинниками. Водночас воно є сукупністю політичних явищ, що функціонують у суспільстві, керованих і спонтанних політичних процесів; результат діяльності соціальних суб'єктів – класів, соціальних верств, груп, індивідів і створюваних ними політичних інститутів; сферу боротьби за реалізацію ідеалів, норм, цінностей, що концентрують у собі корінні потреби та інтереси соціальних суб'єктів; взаємодію і зміну при владі політичних сил для репрезентації владних інтересів усіх соціальних груп [2,с.7].

Значну роль у політичному житті відіграє молодь як найбільш мобільна соціальна група, яка схильна до інновацій. У політичній сфері саме вона здійснює значну підтримку новообраного політичного курсу, сприймаючи західні демократичні цінності з урахуванням власних національно унікальних традицій, виступаючи не лише об'єктом, але й активним суб'єктом нової політики. Сучасний дослідник Ю. Терещенко виокремлює наступні якості української молоді:

· економічна незалежність, ініціативність, активність, самостійна творчість, пов'язана з організацією нової справи і постійною кількістю можливостей докласти власні зусилля;

· зацікавленість в особистій приналежності до політичних свобод, розвиненість правової і моральної відповідальності;

· рел'єфно оформлена світоглядно-екологічна орієнтація;

· національно зорієнтована свідомість, для якої рідна мова і культура народу є засобом національної самоідентифікації [6,с.27].

Поліфонічно цьому М.А Остапенко конкретизує визначальні особливості субкультури української молоді. Це, по-перше, усвідомлення свободи як невід'ємного права людини, по-друге, вплив змін в економічній, політичній та духовній сферах на ступінь сприйняття демократичних цінностей молоддю як суб'єкта політики, що впливає на активні форми політичної участі [4,с.14].

Серед сучасної молоді можна виділяються кілька вікових груп. Молодша – до 17-років, «чиста пострадянська генерація юнацтва. Середня

вікова група (18-24 років) – свого роду «перехідний вік» від юності до стану «молодих дорослих». Старші в цій групі ще були піонерами або комсомольцями і пам'ятають своє радянське дитинство, але неоднозначно до нього ставляться, перебуваючи на етапі становлення, навчання, вибудовування власного життєвого сценарію. Старша вікова група – 30- річні. Вони відчули на собі вплив наслідків реформування суспільства.

Слід зазначити, що в межах груп існує певний антагонізм і молоді люди з різницею у віці в 3 роки часто розмовляють різними суспільними та й політичними мовами (не лише у переносному, а й у буквальнім значенні).

Молодь чітко оцінює ставлення влади та суспільства до себе часто як байдужне або відверто споживче. Молоді люди часто поглинені внутрішньою проблематикою виживання в складний і жорстокий час. Вони прагнуть одержати ту культуру та освіту, що допоможуть вистояти та добитися успіху. Звідси явно споживче відношення до загальнолюдських, громадських та політичних цінностей. Таким чином, розвивається відчуження молодого покоління від культурно-історичних цінностей, політичної свідомості тощо. Відсутність у молодіжній свідомості політичної культури найчастіше заміщується поклонінням кумирам шоу-бізнесу або спорту, супроводжуючися « фетишизацією сфери споживання престижних товарів та послуг.

У даному контексті дедалі більшої актуальності набуває проблематика становлення та розвитку політичної культури української молоді.

Взагалі, категорія політичної культури розглядається як одна з ключових у процесі вивчення та прогнозування політичних процесів у конкретному суспільстві. Під політичною культурою розуміємо сукупність стійких компонентів політичної свідомості і політичної поведінки населення стосовно складових політичної системи: інститутів влади, політичного режиму, головних політичних цінностей. Політична свідомість є психічним відображенням політичної реальності. Вона виконує функцію орієнтації людини в сфері політики, тоді як політична поведінка представляє взаємодію індивіда з політичним середовищем з метою адаптації або з метою його зміни [3,с.7].

Політична культура молоді охоплює такі аспекти:

· знання політики, зацікавленість фактами та явищами; вміння оцінювати політичні феномени, аналізувати політику влади;

· емоційний компонент політичних переконань (зокрема, почуття патріотизму, любов до Батьківщини);

· визнання зразків політичної поведінки, що унормовують життя у конкретному суспільстві [7,с.29-31].

Слід зазначити, що на розвиток української політичної культури молоді в історичній ретроспективі впливали чимало чинників. Зокрема,

· тривала багатовікова бездержавність, упродовж якої вона була позбавлена можливості брати участь у політичному житті;

· розчленування української території різними державами з окремими культурами, політичними системами і, як наслідок, психологічне, побутове та культурне відчуження між молодими українцями на геополітичному рівнях.

У XX століті радянська система поглинула незалежність та плюралізм розвитку політичної культури молоді, підпорядковуючи все життя уніфікованій комуністичній ідеології. При цьому існували альтернативні типи політичної культури в колах інтелігенції та молоді, які й стали визначальними у розвалі СРСР.

Такі суперечливі історичні «набутки» призвели до втрати сучасною молоддю ціннісних орієнтирів. Водночас якщо старше покоління досі перебуває у стані розгубленості, а його політична культура залишилася більшою мірою тоталітарною, то у колах молоді поступово формується новий тип політичної культури, за ознаками схожий із «цільовим», що підтверджує авторську гіпотезу про вплив глобалізаційних процесів на молодіжну політичну культуру.

В умовах незалежності Української держави проблема політичної культури сучасної молоді набуває дедалі більшої гостроти. Йдеться про політичну культуру якісно нового рівня — культуру громадянськості, культуру реальної участі у процесах вироблення політики і державного управління.

Сучасна українська держава зацікавлена у цивілізаційній соціалізації молодого громадянина, формуванні в нього демократичної політичної культури, законослухняності тощо. Це, у свою чергу, нівелює прояви крайнощів, радикалізму, орієнтують людину на соціально активну життєву позицію, саморозвиток та самореалізацію.

Формування політичної культури молоді, набуття нею політичних знань і навичок політичної поведінки стає приорітетною умовою функціонування політики держави, в інтересах суспільства. У даному контексті важливими оптимізації політичної культури молоді є наступні.

По-перше, засвоєння політологічних знань у сучасних реаліях. Оволодіння систематизованими науковими знаннями про політику закладає основу демократичної політичної культури молоді. Такі знання потрібні кожній освіченій людині. Вони сприятимуть формуванню здатності самостійно аналізувати політичні явища і процеси, визначати своє місце в них. Звичайно, формування у молодої людини почуття громадянськості потребує підвищеної уваги до її освіти, зокрема гуманітарної як основи формування розвинутої, ерудованої, політично освіченої особи.

Безперечно, у демократичному суспільстві мають існувати на засадах плюралізму різноманітні ідеологічні течії та партійно-політичні позиції. Водночас, їх вплив має бути інтегративним, безконфліктним. Цю місію виконує політологічна освіта у навчально-виховних закладах, змістом якої є неупереджене викладання знань про об'єктивні закономірності соціально-політичного розвитку українського суспільства. Необхідність забезпечення в Україні стійкого переходу до нового суспільного порядку та нового характеру взаємовідносин держави і громадянина диктує потребу засвоєння з раннього віку знань про політичну символіку української держави, історію країни з найдавніших часів, принципи ефективного державного устрою. Все це має сприяти формуванню у молодого покоління патріотизму, політичної толерантності та критичного ставлення до будь-яких форм політичної пропаганди.

По-друге, на формування політичної культури молоді активно впливають молодіжні організації. Існуючі Спілка молодіжних організацій України, Спілка піонерських організацій України, Спілка Української молоді, «Пласт», Український національний комітет молодіжних організацій, Українська студентська спілка, Союз Українського студенства та інші мають високий авторитет серед молоді

При цьому, слід враховувати, що, з одного боку, молодіжні організації є своєрідним посередником між державними органами і молоддю, а з іншого – серед усіх основних інститутів соціалізації юнаків і дівчат саме їм молоді люди виявляють досить високу довіру. Це ілюструють неодноразові соціологічні опитування (за останніми даними майже 40% респондентів

віком 14-28 років повністю довіряли та скоріше довіряли громадським молодіжним об'єднанням). Нині в регіонах України діє близько 5 тисячі молодіжних і дитячих об'єднань.

Відзначимо, що успішна робота з формування політичної культури молоді можлива за умови врахування ментальності української нації. Ментальність як інтегруючий духовний феномен, що складається протягом століть, є специфічним кодом нації. Головним засобом нівелювання негативних ознак і деформацій української ментальності є ідея розбудови цілісної суверенної та демократичної держави.

Слід мат на увазі, що в сучасному світі існує конкуренція між варіативними політичними течіями, ідеологіями, ціннісними системами, а також процеси взаємодоповнення політичних ідеологій, так звані синтетичні теорії, що віддзеркалюють певний суспільний консенсус відносно базових орієнтирів та принципів суспільного розвитку.

Суспільство, сім'я, освіта, громадськість неодмінно висувають завдання виховати людину-громадянина, тобто особистість із конкретними рисами, якостями та характеристиками, яка здатна знаходити спільну зі своїми співгромадянами мову, дотримуючись заснованих на історичному досвіді, традицій, надбань попередників норм співжиття тощо.

Особливістю свідомості сучасної української молоді є те, що вона переважно сформувалася в умовах незалежної Української держави, коли ідеї національного відродження вже стали домінуючою у суспільстві нормою, своєрідною ідеологією. Таким чином, більшість соціально активної молоді орієнтує свою активність на підтримку та розвиток України, реалізацію принципів, що перебувають в основі парадигми національно-державного відродження. Від її участі у політичних процесах залежить характер розвитку політичної культури суспільства загалом.

Складовою індивідуальної культури молоді стає її політична свідомість як сукупність певних почуттів, стійких настроїв, ідей, традицій, що відображають корінні інтереси молодої людини, а також участь у діяльності політичних інститутів суспільства. Керуючись власними переконаннями про свободу, справедливість, демократичні засади та права людини, кожна молода особистість обирає власний спосіб поводження. Кожна людина має можливість формувати автентичні уявлення про політичну систему, механізми її дії, про управління країною та міру відповідальності за державні стратегічні рішення тощо.

Разом з цим, молода людина засвоює політичну культуру не лише для здатності розуміти політичний світ, знати закони та правила його функціонування, а й для власної участі у процесі владних відносин. Політична культура надає кожній людині моделі та алгоритми політичної поведінки, норми та ідеали. Йдеться про визначення комплексів орієнтацій та установок щодо існуючої системи в цілому та окремих її інститутів, і в першу чергу, своєї особистої ролі в системі «держава-суспільсво-людина».

Отже, політична культура молоді – компонент загальної культури суспільства. Вона необхідна умова становлення України як суверенної держави. За таких умов, проблематику політичної культури молоді в Україні слід розглядати, враховуючи як істотні трансформації у суспільстві, так і особливості участі молоді в усіх державотворчих процесах.

Важливо усвідомлювати, що політична культура не є природно надбаним явищем: вона формується у процесі життєдіяльності, освіти, виховання, праці, спілкування. Означені чинники спрямовують молодь до норм демократичного життя, ознайомлюють її із структурою політики, конституційними правами та обов'язками громадян. Виробляти рівень

політичної культури мають не оратори та політичні лідери, а науковці-фахівці: політологи, філософи, педагоги, соціологи, історики, психологи, юристи, культурологи тощо [1].

Політична активність молоді останнім часом істотно зросла. Зріс рівень залученості молодих до роботи громадських організації, участі у політичних виборах. Змінилися ідеологічні преференції молоді: комуністичну ідеологію випередили націонал-демократична, соціал-демократична, ліберальна та екологічна; проросійські орієнтації змінилися на проєвропейські; формуються проринкові орієнтації – як у питанні підтримки ринкової економіки, так і в особистих мотивах щодо вибору місця роботи. Намітилася чітка тенденція до одержання молоддю освіти та подальшого кар'єрного просування. У питанні захисту своїх прав серед молодих українців домінує думка про необхідність цивілізованих способів захисту інтересів (мітингів, петицій, звернень до суду), а не насильства.

Водночас залишаються невирішеними проблеми формування високої політичної культури молоді. Це передусім низький рівень політичних знань та рівень освіти загалом; фрагментарність політичної культури за територіальною ознакою («місто-село», «Захід-Схід»). У політичній соціалізації молоді спостерігаємо такі тенденції розвитку: Разом з цим наявними є тенденції поширення політичного нігілізму, аполітизму; фрагментарність, еклектичний характер входження в політику; поліцентризм політичних орієнтацій молодих людей; підвищення впливу ЗМІ на політичні уподобання молоді та інші.

У зв'язку з цим необхідно, перш за все, підвищити увагу до наукових досліджень із зазначеної проблематики й критичного використання досвіду інших країн. По-друге, слід вжити заходів для підвищення рівня політичної культури молоді. Політична культура здатна трансформуватися «знизу» під впливом зовнішніх чинників, якими за сучасних обставин є глобалізаційні, впливати на політичну систему в напряму її демократизації. Цей процес досить тривалий. Однак є об'єктивні підстави стверджувати: українське суспільство вийде з кризи, за умов активної позиції молоді з її цілком новими поглядами та політичною культурою.

У вивченні феномена політичної культури важливим залишається національний аспект. Дефініція політичної культури знаходиться в діалектичній єдності з поняттям нації, бо є частиною її загальної культури. Саме зі становленням нації передполітична потестарна участь громадян у відносинах влади, заснованих не на національних, а ірраціональних орієнтирах, спрямованість яким задає кругова порука етносу, земляцька міфологія, «єдина кров» громади, перетворюється на систему відносин з певним рівнем політичної культури [5].

Таким чином, політична культура сучасної молоді перебуває у стадії модернізації, відчуваючи вплив соціально-економічних, національних чинників та стану загальної національної культури, який відбивається на рівні політичних знань, динаміці зміни активності політичної поведінки.

Зрозуміло, що без розширення меж доступу молоді до політичної влади, сподіватися на істотні зрушення в Україні на шляху до демократичного суспільства досить важко. Молодь поважатиме владу (владні структури у державі) лише за умови, якщо ця влада дійсно моральна, етична і правова. Тут важливо акцентувати увагу на тому, що молоді українці зовсім не байдуже, чи є у державі власна молодіжна політика і якою мірою вона реалізується.

Для залучення молоді в політичну діяльність, формування в неї політичної культури необхідно вдосконалювання системи державної

молодіжної політики, вирішення основних проблем розвитку українського суспільства. Крім того, слід розробити систему заходів освітньо-виховного та просвітницького характеру, наслідком яких стане новий механізм мотиваційних установок, що стимулюють включення молоді в суспільно-значиму та політичну діяльність, сформують політичну активність належного рівня. У цьому полягає високий зміст політичної культури молодих поколінь, тотожний поняттю «збереження та розвиток суспільства, держави», а отже поняттю національної безпеки.

Список використаних джерел

1.Бебик В.М., Головатий М.Ф., Рехкало В.А. Політична культура сучасної молоді. К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.

2.Безклетний С. Політична участь молоді та студентів як предмет політологічного аналізу // Вісник НТУУ-КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 3. – С. 7-12.

3.Матусевич В. Політична культура: теоретично-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №4-5. – С.5-20

4.Остапенко М.А. Політична культура свучасної студентської молоді в Україні (на прикладі візів м. Києва) .- Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.03 — політична культура та ідеологія. – 15 с.

5.Проскуріна О.О. Політична культура як чинник прогнозування політичних процесів // Грані. – 2009. – № 3(65). – С. 131-135.

6.Терещенко Ю. Відправні засади філософії політики у сфері освіти // Вища освіта України. – 2005. – № 3. – С. 27–31

7.Чальцева О.М. Прівняльний аналіз політичних культур: особливості, проблеми // Трибуна: Всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал. – К., 2004. – № 5 – 6. – С. 29 – 31.

Кислова О.С. Политическая культура молодежи

Рассматривается роль и место молодежи в политической жизни общества как наиболее мобильной социальной группы. Сделан вывод о том, что в политической сфере как раз она осуществляет значительную поддержку новоизбранного политического курса, воспринимая западные демократические ценности с учетом собственных национальных традиций, выступая не только объектом, но и активным субъектом новой политики.

Ключевые слова: *политическая жизнь, молодежь, демократические ценности.*

Kislova, O.S. Political culture of the youth

Reviewed are the place and role of the youth in the political life of the public as the most mobile of the social groups. It is inferred that, in the political sphere, it is this group that renders a considerable support to the newly selected political course by perceiving the western democratic values upon having respect to its own unique customs, and acting not only as an object, but also as an active subject of the new politics.

Key words: *a political life, the youth, democratic values.*

УДК 165.65 : 124.3

Андрущенко Т.В.

До питання про методи діяльності громадської (народної) дипломатії

Аналізуються основні методи громадської дипломатії – співпраця, неофіційні візити, участь в конгресах і конференціях, участь в роботі міжнародних організацій з правом дорадчого голосу, участь в узгодженні, підготовці і розробці документів, а також – акції протесту, акції підтримки (солідарності), пошук консенсусу, співпраця і інформаційно-просвітницька діяльність та ін.

Ключові слова: *людина, суспільство, міжнародні відносини, співпраця, культура, дипломатія, народна дипломатія.*

Як зазначають дослідники, становлення та розвиток глобального громадянського суспільства веде до утворення такого явища (інституту політики), як громадська (народна) дипломатія. За визначенням Т. Медведєвої, громадська дипломатія – це неофіційна як зовнішньополітична, так і внутрішньополітична діяльність незалежних безпосередньо від урядів фізичних і юридичних осіб, неурядових організацій, рухів і інститутів, що спрямована на збереження миру, розвиток і поліпшення міждержавних відносин, на розвиток дружби, взаєморозуміння і співпраці між різними народами. При цьому існує різниця між громадською та народною дипломатією. Незалежні від уряду інститути існують в демократичних державах з розвиненим інститутом громадських прав і свобод. Для держав авторитарного типа, коли реальні громадські права і свободи відсутні, а міжнародна діяльність громадських організацій повністю поставлена під контроль держави, на думку Т. Медведєвої, доцільніше використовувати термін «народна» дипломатія.

Для громадської (народної) дипломатії характерними є специфічні методи та форми. Так, Н. Чеучев відзначає, що всім методам і засобам зняття соціальної напруженості народна дипломатія віддає перевагу діалогу і компромісам, тверезому і чесному врахуванню інтересів конфліктуючих сторін. Народившись в сивій старовині як інститут управління громадянським суспільством, вона виробила свої специфічні інструменти позитивної дії на конфліктуючі сторони і характер соціальних конфліктів, сформувала принципи, позначила свої відмітні особливості від офіційної дипломатії. Провідний і незмінний принцип народної дипломатії – заперечення насильства (воєн) в житті суспільства як шлях вирішення соціальних конфліктів. Народна дипломатія покликана сіяти в суспільстві упевненість в перемозі чистих і миролюбних ідеалів. Життя без воєн і грабежів, без зброї масового знищення людей. Вона проти соціального егоїзму, який часто веде до виховання ненависті, до створення образу ворога, там, де його немає, що часто приводить до воєн [1,с.136].

Т. Медведєва під методом громадської дипломатії розуміє спосіб, за допомогою якого вирішується те або інше конкретне завдання. Форми громадської дипломатії – це зовнішні вирази її методів. Громадські дипломати частину методів роботи запозичують з офіційної дипломатії. Наприклад, неофіційні візити, участь в конгресах і конференціях участь в роботі міжнародних організацій з правом дорадчого голосу, участь в узгодженні, підготовці і розробці документів і тому подібне. Проте внаслідок того, що громадська дипломатія не зв'язана нормами міжнародного права, у неї є цілий арсенал додаткових методів, які випливають з її функціональних можливостей. До числа основних Т. Медведєва відносить такі методи громадської дипломатії, як акції протесту, акції підтримки (солідарності), пошук консенсусу, співпраця і інформаційно-просвітницька діяльність, неофіційні візити, участь в конгресах і конференціях участь в роботі міжнародних організацій з правом дорадчого голосу, участь в узгодженні, підготовці і розробці документів і тому подібне. Проте внаслідок того, що громадська дипломатія не зв'язана нормами міжнародного права, у неї є цілий арсенал додаткових методів, які випливають з її функціональних можливостей. До числа основних Т. Медведєва відносить такі методи громадської дипломатії, як акції протесту, акції підтримки (солідарності), пошук консенсусу, співпраця і інформаційно-просвітницька діяльність.

Акція протесту – дія або виступ з метою вираження незгоди або заперечення. Це один з найпоширеніших методів громадської дипломатії, який застосовується у випадках, якщо дії офіційних структур йдуть врозріз з основними цілями громадянського суспільства. У громадській дипломатії особливо активно цей спосіб застосовується при вирішенні політичних, гуманітарних і екологічних завдань.

Акція підтримки (солідарності) – дія або виступ з метою одностайного схвалення, активного співчуття діям або думкам. Акції протесту і підтримки (солідарності) мають свої форми. Актори громадської дипломатії відповідно до законодавства своєї країни можуть відкрито виражати свій протест або виступати в захист тих або інших дій урядів в таких формах, як демонстрації, мітинги, пікети, політичні страйки, збір підписів під зверненнями.

Пошук консенсусу у громадській дипломатії зараз є одним з основних методів досягнення згоди між протиборчими сторонами. Обмін думками, вироблення конструктивних пропозицій і рішень може проходіть як на багатобічній основі, так і у сфері двосторонніх контактів. Пошук консенсусу має різні форми здійснення: суспільні форуми, конференції, «круглі столи», приватні бесіди, дискусії у пресі, в Інтернеті, створення міжнародних тимчасових суспільних об'єднань для вирішення конкретних завдань.

Співпраця як один з основних методів громадської дипломатії за своїми цілями і завданнями ділиться на політико-правову (співпраця в області сприяння вирішенню політичних завдань: миротворчих, проблем безпеки, роззброєння, політичній стабільності і так далі); економічне співробітництво; гуманітарну співпрацю; співпраця у сфері екології; науково-технічна співпрацю; співпрацю в області культури; співпрацю в області освіти; спортивна співпрацю; співпраця в області туризму тощо. Форми співпраці багатообразні і залежать від характеру співпраці, від конкретної області співпраці, а також від тих завдань, які вирішуються методом співпраці.

Нарешті, інформаційно-просвітницька діяльність є одним з важливих методів вирішення цілого ряду завдань, які ставить перед собою громадська дипломатія. Наприклад, вона грає особливу роль у формуванні

добросусідських стосунків, знятті «іміджу ворога», зміцненні взаєморозуміння і взаємодовіри. Крім того, просвіта необхідна при вирішенні ряду політичних, гуманітарних, екологічних, науково-технічних і культурно-просвітницьких завдань[2].

Незважаючи на активний розвиток громадської дипломатії у світі, можна відмітити наявність певних протиріч діяльності громадянської дипломатії. До головних з них відносяться наступні:

· актори громадської дипломатії не володіють зовнішнім суверенітетом і тому не можуть виступати носіями зовнішньо-політичних ініціатив;

· діяльність таких акторів розглядається як додаткова (субсідарно-консультативна), а не офіційно-легітимна дипломатична активність;

· громадська дипломатія скеровується відповідними державними установами, відповідальними за офіційне представництво держави у міжнародних організаціях.

Отже, в першу чергу, суттєвим обмеженням у діяльності учасників громадської дипломатії є відсутність зовнішнього суверенітету. Суперечливість становища акторів громадської дипломатії також пов'язана з невизначеністю їх статусу у системі міжнародного права. Зокрема, С. Подшибякін зауважує, що в даний час в міжнародному праві немає норм, які офіційно б визнали міжнародну правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій, з іншого боку, відсутні норми, що заперечують здатність таких організацій бути суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин [3,с.3].

Хоча діяльність міжнародних неурядових організацій має об'єктивний вплив на позиції урядів держав, міжнародних організацій є складовою частиною міжнародних відносин, проте, і дотепер не сформувалося уніфікованого розуміння щодо місця й ролі неурядових організацій серед суб'єктів міжнародного права. Недержавна природа є основною перешкодою їх визнання як правовстановлюючих та правореалізуючих суб'єктів міжнародного права. Таке тлумачення обмежує коло суб'єктів міжнародного права утвореннями, що здатні створювати норми міжнародного права, але не враховує реальних тенденцій сучасності.

В той же час така ситуація не влаштовує учасників громадської дипломатії, зокрема міжнародні громадські організації, що у прагненні змінити своє становище вступають у боротьбу з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Як зауважує з цього приводу О Сорока, міжнародні неурядові організації, що являють собою, передусім, об'єднання приватних осіб, які не мають суверенітету, відіграють роль своєрідного світового громадянського суспільства. Цим пояснюється складність їхніх відносин з державами та міждержавними інституціями. Їхня взаємодія – це постійна боротьба, в якій міжнародні неурядові організації прагнуть обернути ресурси держав і міжнародних структур на користь загальнолюдських універсалій: захисту і розвитку індивідуальних прав і свобод, особистої безпеки, збереження довкілля, поліпшення соціальних умов і т.д [4].

Невизначеність та суперечливість положення акторів громадської дипломатії породжує наступну проблему, а саме відсутність повноцінної легітимності їхньої діяльності.

Як відзначає Т. Зонова, легітимність дій ряду неурядових організацій може бути поставлена під сумнів, бо в основі цих дій відсутня явно виражена воля електорату. Звичайно, міжнародні неурядові організації можуть приймати на озброєння стратегію прямої дії, долаючи тим самим умови угод, що мають зобов'язуючий характер для суверенних держав.

Проте саме тому їх діяльність часто потрапляє на протидію влади. У той же самий час міжнародні неурядові організації потребують контактів з урядами і міжурядовими організаціями як для здобуття політичної інформації, так і для додання більшої ваги своєму політичному курсу [5,с.133].

В таких умовах учасники громадської дипломатії мають працювати у тісній взаємодії з державними установами, що часто призводить до керування громадською дипломатією з боку урядових структур, які використовують її в якості інструменту для досягнення власних завдань.

Як зауважує О. Сорока, на відміну від різних держав, неурядові організації не можуть бути представлені на міжнародній арені як актори, котрі, як зазначав класик політичного реалізму Г.Моргентау, діють в сучасній світовій політиці в ім'я «інтересу, вираженого в термінах влади». Адже в рамках міжнародного публічного права неурядові організації не мають юридичного статусу, будучи інститутами, що підпорядковуються положенням міжнародного права, вони перебувають в залежності від законодавства держав, від їх режимів співробітництва та від міждержавних структур. Хоча однією з головних ознак неурядових організацій вважається їхня незалежність від державних структур та інтересів, значення цієї ознаки не можна абсолютизувати: як у внутрішній, так і в зовнішній політиці «теоретична чистота « цих організаційних утворень часто не витримує випробувань практикою їхнього функціонування [6].

Т. Киреєва у взаєминах держави і неурядових організацій на сьогоднішній день бачить декілька проблемних зон: претензії неурядових організацій на роль глобальних акторів в системі міжнародних відносин, які по потужності можуть конкурувати з сучасними державами; спроби лідерів таких неурядових організацій стати значимими політичними фігурами, змагаючись з офіційними особами і інститутами політичної влади [7,с.14].

На думку І. Білорус, сучасні неурядові організації використовуються урядами через обов'язкове співробітництво з міжурядовими організаціями, що перебувають під контролем держав. З іншого боку, ТНК все частіше використовують міжнародні неурядові організації як фактор лобіювання своїх інтересів перед СОТ. Наростає тенденція «зрощування» ТНК і міжнародних неурядових організацій через економічні інтереси. Поступово склалась картина специфічної та небезпечної, дискримінації окремих груп країн в СОТ. В цих умовах посилюється тенденція зростання впливу ТНК на неурядові організації [8,с.13].

Взаємна потреба один в одному урядів і неурядових організацій, на думку Т. Зонової, породжує складні і суперечливі взаємини. Найбільш радикально налагоджені представники цих організацій вважають, ніби, встановлюючи тісні зв'язки з урядовими структурами, неурядові організації наражаються на небезпеку втратити обличчя. Наприклад, коли було висунуто пропозицію створити в рамках ООН форум громадянського суспільства, то деякі представники неурядових організацій виступили із заявою, що громадянське суспільство, що спонсорується державними інститутами, перестає бути громадянським, а неурядові організації перетворюються на проурядові комітети [9,с.134].

Т. Медведєва також звертає увагу на взаємну потреба один в одному урядів і акторів громадської дипломатії, що породжує складні і суперечливі взаємовідносини. З одного боку, громадська дипломатія володіє величезними потенційними можливостями, і уряди часто вдаються до її послуг, в цьому випадку відбувається їх успішна співпраця. З іншого боку, самостійна діяльність акторів громадської дипломатії іноді може

стати серйозною проблемою для безпеки держави. Наприклад, коли її актори – неурядові організації, формально проголосивши своєю метою досягнення суспільних благ, вступають на дорогу гострої конфронтації з державою, намагаються втручатися в політичні процеси, отримуючи при цьому фінансову підтримку зарубіжних фахівців, або є своєрідним прикриттям діяльності бізнес-структур, кримінальних елементів, незаконних формувань тощо [10,с.14-15].

О. Обрінська звертає увагу на те, що сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин та організаційно-функціональна специфіка неурядових організацій розширюють межі діяльності неурядових орагнізацій та зумовлюють можливість їх включення до зовнішньополітичного механізму не тільки як суб'єкта, але й як інструмента з метою збільшення ефективності реалізації національних зовнішньополітичних інтересів. Неурядові організації також відіграють особливу роль у реалізації концепції соціальної геополітики, яка витискає класичну геополітику і метою якої є здійснення впливу на населення зарубіжних країн шляхом впровадження своєї точки зору й переконанням переваги своєї системи. Іншим аспектом, що привертає увагу дослідників до неурядових організацій, є активна політизація їх діяльності. «Кольорові революції» 2003-2005 рр. у Грузії, Україні та Киргизії, їх обговорення та оцінка світовою громадськістю пов'язали діяльність іноземних та міжнародних неурядових організацій із політичними трансформаціями у деяких країнах пострадянського простору. Таким чином, неурядові організації фактично виявилися включеними до світової політики як зовнішньополітичний інструмент [11,с.3].

Конкретним прикладом використання міжнародних неурядових організацій в якості інструменту зовнішньої політики є події 2004 р. в Україні, зокрема діяльність громадської кампанії «ПОРА». Як пише В. Кулик, вмонтованість «ПОРИ» в міжнародну мережеву громадську ініціативу, пов'язану зі всесвітнім рухом за демократію, давала можливість активістам цієї мережі отримувати широку підтримку на Заході, але разом з цим вона виконувала завдання в рамках інструменталістської концепції «обмеженого суверенітету». Іншими словами, «ПОРА» та інші громадянські кампанії діяли як агенти глобального громадянського суспільства, не лише в своїх інтересах, а й в інтересах США. Пізніше мережі сприяння європейській та євроатлантичній інтеграції України виступили як локомотив у прийнятті рішень, що забезпечували прискорений рух до членства в НАТО. Використання подібного роду «передових груп» дає змогу міжнародним мережам громадських ініціатив брати участь у публічних дебатах під приводом турботи про суспільні інтереси українців. Ці «передові групи» впливають на суспільство й лобіюють вигідні іншим країнам зовнішньополітичні законопроекти [12,с.71-72].

В. Розумюк, досліджуючи феномен антиглобалізму, відзначає, що антиглобалістський рух став ареною міждержавного протистояння, адже спецслужби й урядові структури багатьох країн (як розвинених, так і тих, що розвиваються) вже давно з успіхом використовують його у власних політичних і економічних інтересах. Сприйнявши і творчо переосмисливши радянський (антивоєнні виступи 60 – 80.х рр.) та американський (рух за права людини і демократію 70 – 90.х рр.) досвід роботи з неурядовими організаціями, вони доволі результативно застосовують свій вплив на антиглобалістський рух і «обурену світову громадськість» для реалізації власних інтересів [13,с.74].

Іншим прикладом впливу громадської дипломатії на державну політику, який іноді може бути загрозою для національної безпеки, є діяльність

таких акторів громадської дипломатії, як організації національних меншин та діаспор. Як відзначає А. Уткін, в розвинених країнах, перш за все в США, відбувається своєрідне дроблення зовнішньополітичної стратегії між елітою і суспільством. Зокрема, це виражається в лобістській діяльності національних меншин. Так, американці польського походження доклали гігантські зусилля, щоб побачити Польщу в НАТО. Біженці з Куби формують антикастровську політику Вашингтона. Китайське лобі надає значний тиск на уряд в питаннях, що стосуються взаємин з КНР. Вірменська діаспора зайнята виробленням відповідної провірменської політики США. Взагалі, діаспори надають переконливі аргументи, аналітичні матеріали, висувають кандидатів для дипломатичних місій і навіть рекрутів в добровольчі сили. Діаспора надає величезну дію на американську політику відносно Греції і Туреччини, країн Закавказзі і Близького Сходу. Істотною була їх роль в дипломатичному визнанні Македонії, підтримці Хорватії, ухваленні рішення про введення санкцій проти Куби, санкцій відносно Південної Африки. Нащадки вихідців з Ірландії брали активну участь в розробку доріг вирішення конфлікту в Північній Ірландії. Інколи, як підкреслює А. Уткін, це йде врозріз із загальнонаціональними інтересами США [14,с.173].

І. Білорус загальною тенденцією сучасності вважає намагання світових, регіональних та національних організацій працювати безпосередньо через неурядові організації, оминаючи урядові адміністрації, у зв'язку з чим виникає питання щодо можливого негативного впливу іноземних неурядових організацій. Звідси виникає нагальна необхідність розробки міжнародно-правового інструмента, що регулює відповідальність міжнародних неурядових організацій та контролює прозорість їх дій. Кінцевою метою таких ініціатив має бути створення міжнародно-правового механізму регулювання діяльності міжнародних неурядових організацій, на підставі якого можна було б кваліфікувати і вирішувати можливі конфліктні ситуації, а також піддавати правовій оцінці адекватну або неадекватну етичну поведінку сучасних міжнародних неурядових організацій [15,с.10].

Список використаних джерел

1. Чеучев Н. Ш. Народная дипломатия как средство разрешения социальных конфликтов / Н. Ш. Чеучев // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2006. – №1. – С. 136-139.

2. Медведева Т. И. Основные методы и формы гражданской дипломатии в современном политическом процессе / Т. И. Медведева // Власть. – 2007. – № 4. – С. 71-74.

3. Подшибякин С. А. Правовой статус международных неправительственных организаций: диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.10. / С. А. Подшибякин – Москва, 2004. – 158 с.

4. Сорока О. М. Взаємодія неурядових організацій і транснаціональних корпорацій з національною державою в умовах глобалізації: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. М. Сорока. – К., 2008. – 16 с.

5. Зонова Т. В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. – М.: РОССПЭН, 2003. – 336 с.

6. Сорока О. М. Взаємодія неурядових організацій і транснаціональних корпорацій з національною державою в умовах глобалізації: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. М. Сорока. – К., 2008. – 16 с.

7. Киреева Т. А. Неправительственные организации в системе международных отношений: дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Т. А. Киреева. -Москва, 2006. – 175 с.

8. Білорус І. О. Правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій в умовах глобалізації міжнародного економічного права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / І. О. Білорус. – Харків, 2005. – 21 с.

9. Зонова Т. В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. – М.: РОССПЭН, 2003. – 336 с.

10. Медведева Т. И. Гражданская (народная) дипломатия и ее роль в российско-японском политическом диалоге: : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Т. И. Медведева. – М., 2007. – 24 с.

11. Обрінська О. К. Неурядові організації у зовнішньополітичному механізмі США: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. К. Обрінська. – Сімферополь, 2009. – 20 с.

12. Кулик В. О. Вплив міжнародних мережевих громадянських ініціатив на безпекову політику України / В. О. Кулик // Наукові записки НаУКМА. – 2009. – Том 95, Політичні науки. – С. 69-74.

13. Розумюк В. М. Феномен антиглобалізму: проекція світового громадянського суспільства чи глобальний політичний проект? / В. М. Розумюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 36 – С. 71-81.

14. Уткин А .И. Мировой порядок XXI в. / А. И. Уткин – М.: Алгоритм, 2001. – 480 с.

15. Білорус І. О. Правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій в умовах глобалізації міжнародного економічного права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / І. О. Білорус. – Харків, 2005. – 21 с.

Андрущенко Т.В. К вопросу о методах деятельности общественной (народной) дипломатии

Анализируются основные методы общественной дипломатии – сотрудничество, неофициальные визиты, участие в конгрессах и конференциях, участие в работе международных организаций с правом совещательного голоса, участие в согласовании, подготовке и разработке документов, а также – акций протеста, акций поддержки (солидарности), поиск консенсуса, сотрудничество и информационно-просветительская деятельность и т.д.

Ключевые слова: *человек, общество, международные отношения, сотрудничество, культура, дипломатия, народная дипломатия.*

Andruschenko, T.V. The Question of Activity Methods Concerning the Civil (People's) Diplomacy

The main methods of civil diplomacy are analysed such as cooperation, non-official visits, participation in congresses and conferences, participation in the work of international organization with the right of advisory voice, participation in correlation, and preparation, and development of documents and also the acts of protests, the acts of support (solidarity), the consensus research, cooperation and informative-educational activity, etc.

Key words: *person, society, international relations, cooperation, culture, diplomacy, people's diplomacy.*

УДК 321.01:342.2

Алєксєєнко І.Г.

Політико-інституційний статус уряду в формах правління сталих демократій

Досліджуються принципові засади взаємодії правого статусу урядів як політичних інститутів, аналізуються чинники, що впливають на статус уряду в межах демократичного політичного режиму та парламентських форм правління у європейських країнах. Вивчаються можливості виходу урядових структур за межі відведених їм повноважень. Оцінюється досвід функціонування урядів в правовому полі парламентських форм правління для сучасної України.

Ключові слова: *форма правління, стала демократія, європейська інтеграція, технократичні уряди, політична суб'єктність.*

Дослідження форм правління для сучасної політичної науки є предметною сферою, в якій забезпечується синтез методології правознавства та власне політології. Об'єднання в одному дослідницькому контексті нормативного регулювання відносин гілок влади та мінливої, детермінованої позиціями політичних сил, взаємодії політичних інститутів є багатообіцяючим науковим напрямком. Набуття знань про способи та шляхи взаємодії урядів з іншими компонентами інституційної структури політичної системи та розуміння впливу політичних та правових чинників, забезпечує сучасну політичну науку можливістю прогнозувати розвиток уряду як інституту та накопичення ним владного потенціалу.

Проблемність статусу уряду в сучасних формах правління сталих демократій полягає в тому, що тенденція до європейської інтеграції залишає за національними урядами роль засобу правління, який підпорядкований технічним завданням, які визначаються керівними органами Європейського Союзу. В цій ситуації уряди певною мірою втрачають політичну самостійність через зменшення кількості варіантів дій в межах правління суспільством. Разом з тим, згідно конституційних засад уряди залишаються найбільш впливовими елементами виконавчої влади. Для сучасної України статус уряду є однією з актуальних проблем, оскільки детермінація його діяльності політично-правовими чинниками має різні наслідки.

Роль та місце уряду у напівпрезидентській формі правління є досить двозначними через проміжне становище між Президентом та Верховною Радою. Якщо правове тлумачення повноважень та обов'язків Кабінету Міністрів в Україні є відносно чітким, то політичне значення повноважень уряду нерідко ставиться під сумнів як політичними силами, так і громадянським суспільством. **Метою** даної статті є розгляд основ та

принципів статусу уряду в формах правління країн Європи для визначення зарубіжного досвіду, який міг би вплинути на визначення статусу уряду, форми правління сучасної України.

Публікаціями з проблематики статті, на які спирається автор, є низка робіт зарубіжних та вітчизняних авторів. Зокрема, відомий російський правознавець В. В. Маклаков [10] представив широку панораму відносин урядів та законодавчих органів країн об'єднаної Європи під кутом зору розвитку парламентаризму. В. Е.Чіркін [14] доклав зусиль до вивчення нетипових форм правління на пострадянському просторі. У дисертації, автором якої є Г. В. Іваненко [8] досліджено феномен постсоціалістичного суспільства та держави. Ним також з'ясовано природу постсоціалістичної правової системи. Найбільших успіхів у дослідженні уряду як частини форми правління досягли сучасні українські вчені. Серед них вагомий внесок у розробку проблеми урядування в політичній системі зробив В. С. Журавський. Він осмислив питання політичної законодавчої діяльності [5], узагальнив правові засади функціонування вітчизняної політичної системи [6]. Найбільшим досягненням українського науковця є розгляд співвідношення легальної (конституційної) політичної системи з реальним політичним режимом, ролі політичної системи в розбудові правової держави і громадянського суспільства, проблемі пошуку шляхів формування оптимальної політичної системи, її демократичних інститутів [7]. Вітчизняний правознавець О. В. Хоменко виокремила істотні соціально-правові засади функціонування виконавчої влади [13]. Останніми роками українські політологи доклали зусиль до розробки інноваційних перспектив у розвитку уряду. О.М. Ємельяненко висвітлила важливі аспекти правової реформи, її напрямів, суб'єкта та об'єкта електронного урядування [3]. Нею також доведено, що у різних країнах проблеми побудови електронного уряду ідентичні, а наявні розбіжності зумовлені рівнями політичного та соціально-економічного розвитку держав. Одеською вченою обґрунтовано, що успішність впровадження електронного уряду залежить від зацікавленості елітних груп у реалізації якісно нової, постіндустріальної філософії державного управління, інформаційній прозорості та гласності в діяльності уряду та державної влади в цілому [3]. У роботі Х.М. Поліщук виділено спільні та відмінні риси урядів як політичних інститутів держав Близького Сходу. Вченою виявлено особливі, невластиві для існуючих поліархій суспільно-політичні інститути, визначено їх місце у політичному житті провідних арабських країн [12]. Попри ці видатні здобутки національних шкіл правознавства і політичної науки, питання функціонування уряду в сучасних формах правління не отримало вичерпного розгляду.

Політологічне дослідження ролі уряду в системі форми правління передбачає аналіз його значення для різних предметних площин. Такими площинами є, з одного боку, життєдіяльність суспільства як об'єкту управління і на якому проявляється сутність уряду як політичного інституту, та, з іншого, – це сфера нормативно-правого регулювання повноважень, яка є предметом політико-правого дослідження. На думку українського вченого В.В. Марченка поняття «уряд» повинно розглядатися у широкому та вузькому аспектах. «У широкому аспекті під ним розуміється сукупність органів виконавчої влади, які здійснюють свою діяльність відповідно до визначених конституціями та законами держави повноважень з метою

забезпечення сталого соціально-політичного та соціально-економічного розвитку держави, додержання прав, свобод та інтересів учасників суспільних відносин. У вузькому аспекті уряд має розумітися як діючий на підставі конституційних положень вищий загальнодержавний колегіальний орган, який здійснює управління виконавчою та розпорядчою діяльністю в державі з метою реалізації внутрішньої та зовнішньої політики і додержання конституційних прав, свобод та інтересів учасників суспільних відносин» – вказує вчений [11,с.12].

Сутність уряду як політичного інституту розкривається в умовах сучасної парламентської демократії як зв'язкова ланка між системою державного управління, яка має стабільний характер і склад якої визначається на професійній основі, та парламентською системою, яка змінюється на виборній основі. Уряд є зв'язковою ланкою між статичними та мінливими, динамічними елементами системи управління суспільством. Згідно В.М. Голишева, «парламентська більшість, як свідчить багатовіковий європейський досвід, є важливим інститутом демократії, який має політико-правову природу. Проте, внаслідок нестабільного характеру політичної складової цієї природи, майже завжди вона є відносно нестабільним утворенням. Цю нестабільність посилює об'єктивно закладений у законодавчій діяльності парламентських фракцій конфлікт між двома чинниками: по-перше, прагненням до організації ефективної роботи парламенту шляхом утворення більшості та, по-друге, конституційною нормою щодо виконання представницьких обов'язків без обмежень депутатського мандату. Лише деякі правила парламентської політики щодо формування більшості визначаються конституціями та іншими документами конституційного рівня, що не абсолютизує феномен парламентської більшості у реальному політичному процесі західноєвропейських країн». Роль уряду як інституту взаємодії між вертикаллю управління та інститутом консенсусного прийняття рішень зменшується в межах президентської та президентсько-парламентської форми правління. «За президентської та президентсько-парламентської моделі правління внаслідок формування кабінету міністрів президентом, відсутності з боку парламенту дієвого впливу на уряд, а також порівняно незначної ролі політичних партій, питання утворення парламентської більшості не є актуальним» – вказує В.М. Голишев [1,с.11-12].

Парламентська більшість як інституція контролю над урядом істотно обмежує його діяльність як самостійного інституту, робить залежною від рішень парламенту. Разом з тим, зменшується відповідальність уряду, який підтримується групою провідних політичних сил.

За парламентської моделі правління утворення стійкої парламентської більшості може забезпечувати найвищий рівень співпраці між парламентом і коаліційним урядом, водночас, її відсутність має наслідком найвищий рівень урядової нестабільності. Згідно позиції В.М. Голишева «за парламентсько-президентської форми правління парламент за поданням президента призначає прем'єр-міністра, який формує склад кабінету міністрів за поданням урядової коаліції. Така можливість надає парламентським фракціям стимулу до утворення більшості з метою участі партій у розподілі урядових місць, що створює підстави співпраці парламенту з урядом» . В умовах, коли роль президента і парламенту у впливі на діяльність уряду є збалансованою, уряд набуває можливості діяти в

межах своїх програм не зважаючи на ідеологічні догми та позиції правлячих партій та окремих питань. Разом з тим, уряд набуває й додаткових можливостей у надзвичайних ситуаціях, коли парламент або президент не ведуть активної політики через кризовий або надзвичайний стан. «Подібно до парламентської системи (вважає В.М. Голишев), ця модель ставить стабільність уряду в залежність від кількості партій в уряді, зв'язків між ними та діючого формату парламентської більшості. При цьому незалежна роль глави держави здатна спрацювати як стабілізуючий чинник: у разі нездатності парламенту сформувати кабінет міністрів чи падіння уряду, глава держави має вирішувати, хто буде наступним прем'єр-міністром» [1,с.11-12].

В умовах сучасної України проблемою політичної суб'єктності уряду як інституту політичної системи є постійне суперництво парламенту та президента, яке закладене у конституційних нормах: у президента є можливість розпуску парламенту, в той час як парламент може усунути президента через процедуру імпічменту. Такий хисткий баланс в умовах, коли дві ключові позиції влади контролюють політичні сили, призводить до дестабілізації політичних відносин та відсутності зусиль з вирішення завдань суспільства в цілому. На думку українського вченого В.М. Голишева, «за парламентсько-президентської форми правління парламент може ефективно впливати на виконавчу владу тільки в разі формування більшості, члени якої притримуються однакових принципів, мають спільні інтереси та, відтак, здатні виступати як ціле у стосунках із президентом, змушуючи його до поступок в обмін на підтримку потрібних йому рішень. Без створення такої більшості вплив партій на уряд дуже незначний, що робить організацію ефективної взаємодії між гілками влади незадовільною» [1,с.12-13].

Сутність уряду як політичного інституту розкривається також і через функції цього інституту, які передбачають установу поточного управління справами держави та визначення її курсу і оперативного реагування на ситуації, які виникають протягом розвитку країни. В.П. Єрмолін поділяє позицію, за якою «державне управління у вузькому сенсі складає зміст виконавчої влади і забезпечує її функціональне наповнення. Виконавча влада – це галузь (сфера) публічної влади, зміст якої складає діяльність відповідних органів державної влади з метою здійснення управління як цілеспрямованого впливу на розвиток різних сфер суспільного буття шляхом реалізації їх владних повноважень методами і засобами, визначеними конституційним і, насамперед, адміністративним правом. Виконавча влада – це один з головних напрямів державної діяльності, який узагальнено визначається як державне управління, і водночас сукупність або система органів, котрі здійснюють повноваження за змістом цієї діяльності» [4,с.7].

В умовах сучасної України істотно впливає на сутність та роль уряду в межах форми правління також і політична традиція радянських часів. В цих умовах нероздільність законодавчих і виконавчих повноважень, а також ідеологічний зміст структури політичного управління стають на заваді формування функціональних та самостійних органів державної виконавчої влади. В перший період незалежності з 1991-го року по 2001-й рік пройшов в умовах спільного контролю за діяльністю уряду з боку парламенту та президента. Основоположним, на думку В.П. Єрмоліна, є те, «що початок сучасного етапу конституційного регулювання сфери

виконавчої влади об'єктивно пов'язаний з офіційним прийняттям і поступовим запровадженням ідеї поділу влади. З іншого боку, проголошення цієї ідеї певний час супроводжувалось її поєднанням на практиці з схемами організації радянської влади. Такий симбіоз не тільки ускладнював досягнення результатів в ході державотворення, а й створював передумови дестабілізації суспільно-політичного життя. В цілому організацію державного механізму за Конституцією (Основним Законом) України 1978 р. із змінами і доповненнями дисертант характеризує як незавершену з огляду на самий сенс ідеї поділу влади. Спробою подолати відповідний симбіоз був Конституційний Договір 1995 р. За цим актом Верховна Рада України фактично втратила ознаки «найвищого органу державної влади». При цьому розмежування компетенції між органами законодавчої і виконавчої влади засвідчувало сприйняття засад змішаної республіканської форми правління» [4,с.8] .

Тим не менш, розбудова уряду як самостійного політичного інституту залежить також і від його формального конституційного статусу. Проте, сучасна політична реальність, нажаль, не свідчить про можливості здійснення урядом своїх повноважень без впливу інших гілок влади. Отже, якби конституційні повноваження Кабінету Міністрів мали реальну силу, його політична суб'єктність була б більш яскраво вираженою. На думку В.П. Єрмоліна, «визнаючи Президента України главою виконавчої влади де-факто, не можна спрощувати роль інших складових системи виконавчої влади, насамперед Кабінету Міністрів України. Зміст формалізованого конституційного статусу останнього засвідчує потенційну значущість уряду у сфері виконавчої влади, його ймовірну роль центру з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері виконавчої влади. Відсутність в Основному Законі визначення Кабінету Міністрів України урядом, не заперечує прийнятності відповідної політико-правової оцінки. Водночас характеризуючи конституційно прогнозовану роль Прем'єр-міністра України у сфері виконавчої влади, його не можна визнавати главою уряду або, з іншого боку, визначати як так званого «адміністративного прем'єра». Сьогоднішні реалії щодо ролі Прем'єр-міністра України не є абсолютом, адже в Конституції України є достатньо положень, конкретизація і деталізація яких сприятиме коригуванню статусу відповідної посадової особи» [4,с.10].

Тенденція до посилення ролі президента має місце й у державах, що успішно подолали етап демократичної трансформації. Зокрема, на думку російського вченого О. Кинєва, «конституційні режими Болгарії, Румунії, Польщі, Словаччини, Словенії, Македонії остаточно затвердилася. Система влади, яка сформувалася, включаючи посаду президента, досить стабільна і можливі лише її незначні зміни. В Угорщині наявні нечисленні, але активні прихильники посилення ролі президента і можна зробити обережний прогноз, що певне посилення ролі президента в Угорщині врешті відбудеться. Триває активна боротьба між прихильниками збільшення і скорочення повноважень президента в Чехії. Нещодавно прийняті зміни до конституції Хорватії, що трохи зменшують президентські повноваження. Таким чином, можна говорити про поступове зміцнення інституту президента у всіх колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи, крім Хорватії й Чехії» [9,с.25].

Досвід сучасних західних країн також свідчить, що в умовах конституційної монархії та парламентської республіки як глава держави, так і законодавчий орган прагнуть створити баланс впливу діяльність уряду. В цьому балансі присутні як прагнення законодавців забезпечити уряд від тенденцій авторитарного правління та довільного зростання впливу, так і визначити чіткі функції цього уряду. Вітчизняний дослідник В.В. Марченко вказує, що «на підставі досвіду конституційного будівництва Франції, Німеччини та Іспанії виділено основні умови функціонування уряду, за яких забезпечується рівновага у поділі влад, високий рівень демократизації та прозорості у діяльності державних органів та досягнення ефективної діяльності державного механізму. До таких умов необхідно віднести наступні: а) участь голови держави у процесі висунення кандидатур на посаду голови Уряду та прозорість такого процесу; б) затвердження складу Уряду головою держави; в) наявність альтернативного механізму утворення уряду меншості на основі презумпції довіри; г) наявність чітких часових рамок щодо затвердження Програми діяльності Уряду; д) можливість припинення повноважень уряду шляхом висловлення парламентом вотуму недовіри; е) прозора та ефективна процедура контролю за діяльністю уряду; є) чітко визначені підстави відповідальності членів уряду; ж) закріплене у законі розмежування повноважень між урядом та іншими державними органами та органами місцевого самоврядування. З урахуванням вказаних умов визначено недоліки у правовому регулюванні статусу Кабінету Міністрів України та запропоновано зміни до законодавчих актів, які регулюють його діяльність» [11,с.15 – 16].

Суто політичними чинниками, які змінюють політику того чи іншого уряду та ставлять його в залежність від громадської думки є виборча система та векторальні традиції європейської країни. В цьому зв'язку слід зазначити, що кабінети міністрів багатьох країн збільшують інтенсивність своєї діяльності та впроваджених ініціатив саме в передвиборчий період. Як стверджує І. І. Дахова, «фактором, що має відношення як до особи прем'єр-міністра, так і до всього уряду взагалі, є виборча система, що застосовується в тій чи іншій країні, та електоральна культура громадян держави. Чинником, що впливає на статус уряду, є також наявний у країні політичний режим. У разі існування в державі демократичних засад здійснення державної влади, уряд є органом, який приймає рішення, спрямовані на задоволення інтересів усього населення, а не потреб олігархічних кланів і лобістських груп. При цьому уряд піддається громадському контролю, що проявляється в прозорості його діяльності для засобів масової інформації і у загальному доступі до прийнятих ним рішень. У разі існування в країні недемократичного режиму уряд перетворюється на суто формальну структуру в державному механізмі» [2,с.13].

Досвід країн Об'єднаної Європи свідчить, що до чинників, які визначають статус та роль урядів у формі правління та політичній системі додаються процеси європейської інтеграції. Побудова наднаціональних структур управління ставить перед урядами досить жорсткі рамки поведінки та визначеного курсу, особливо у соціально-економічній та правовій сферах. В цих умовах уряди керуються більшою мірою пріоритетами Європейського Союзу, ніж окремих європейських держав. Як вказує І.І. Дахова, «тенденціями у розвитку конституційно-правового статусу уряду в зарубіжних країнах є:

- поступове перебирання урядом на себе провідної ролі в правотворчості, причиною чого є вплив теорії «раціоналізованого парламентаризму» на законотворчий процес;

- розширення засобів впливу на законодавчий орган з боку уряду, перш за все, з боку прем'єр-міністра;

- заміна гласності в діяльності уряду на проведення засідань «за закритими дверима»;

- поступовий відхід від колегіальних засад у роботі уряду і зосередження всієї урядової влади в руках прем'єр-міністра та його заступників;

- у зв'язку з посиленням інтеграційних процесів у межах Європейського Союзу уряди країн-членів ЄС почали відігравати більш значущу роль у цій сфері діяльності» [2,с.21-22].

Чинником, що впливає на статус уряду

Таким чином, аналіз статусу уряду в межах демократичного політичного режиму та парламентських форм правління показав, що уряд не є незалежним політичним інститутом, його курс нерідко визначається позицією визначних політичних сил, які формують парламентську коаліцію та курсом глави держави. Разом з тим, перебуваючи на межі балансу впливів законодавчої та виконавчої гілок влади, уряд отримує певну свободу дій для удосконалення власного становища та впровадження в життя політичних програм.

Таким чином, досвід європейських країн засвідчив, що конституційні норми форми правління та реальна політична практика функціонування уряду як інституту політичної системи збігається у таких функціональних вимірах. В межах функціонування парламентських коаліцій роль уряду, як статусу політичного інституту, стає центральним у політичній системі і основним об'єктом змагання основних політичних сил. Разом з тим, парламентська форма правління визначає необхідність консенсусу та формування дедалі більш строкатих та різноспрямованих політичних коаліцій. В зв'язку з цим самостійність урядів як політичних інститутів обмежена позицією парламентів та директивами Європейського Союзу, обмежується і рівнем консенсусного потенціалу політичних сил, які в нього входять.

Досвід країн Європейського Союзу доводе, що уряди в умовах парламентського правління набувають більшої ваги повноважень у кризові періоди. Зокрема, уряд Великої Британії в моменти зовнішньополітичних викликів, таких як війна в Іраку, фактично був основним, найбільш впливовим інститутом британської політики, не зважаючи на те, що його діяльність повноважень та рівень самостійності, рівень суб'єктності є чітко регламентованим в межах законодавства. Істотним чинником, який виявив дуалістичну природу статусів урядів в межах парламентських форм правління стала економічна криза, яка призвела до жорсткої поляризації населення і протистояння між політичними силами. Досвід ФРН засвідчив, що пошук компромісів антагоністичними політичними силами стає дедалі більш важким завданням. В цих умовах уряд втрачає простір для маневру, оскільки парламентська коаліція формується на основі слабкої більшості.

Специфічним є досвід країн Центральної та Східної Європи, які пройшли шлях демократичних трансформацій. В цих країнах, не зважаючи на перевагу парламентської форми правління, посада президента збере-

гла досить значні переваги і в умовах контролю однієї політичної сили, уряду та президента, самостійність, політична суб'єктність урядів істотно зменшувалась, оскільки вони діяли в межах курсу президентів. Такий досвід є досить характерним для сучасної України. Проте, специфікою нашої держави є відсутність керівної та центральної ролі судової влади як окремого політичного інституту. Перспективою дослідження у напрямку, порушеному в даній статті є дослідження ролі та місця судової гілки влади у формі правління як парадигми взаємодії політичних інститутів.

Список використаних джерел

1. Голишев В.М. Парламентські об'єднання: світовий досвід та українська практика (політологічний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.М. Голишев; НАН України. Ін-т політ. та етнонац. дослідж. — К., 2004. — 19 с. — укр.

2. Дахова І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно- правовий аспекти: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ірина Іванівна Дахова; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2006. — 20 с.

3. Ємельяненко О.М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.М. Ємельяненко; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2008. — 17 с.

4. Єрмолін В.П. Конституційні засади виконавчої влади в Україні (проблеми теорії і практики): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.П. Єрмолін; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2003. — 17 с.

5. Журавський В. С. Політико-законодавча діяльність/В. С.Журавський. – К.: Логос, 1999. – 176 с.

6. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) /В. С.Журавський. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 276 с.

7. Журавський В.С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.С. Журавський; Ун-т внутр. справ. — Х., 2000. — 19 с.

8. Іваненко Г.В. Конституційна модель правової держави: шляхи її удосконалення і реалізації: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Г.В. Іваненко; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2002. — 18 с.

9. Кынев А. В. Институт президента в странах центральной и восточной европы. сравнительный анализ. /А. В. Кынев. – Специальность 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологи//Автореф. дисс. канд. полит. н. – М., 2002. – 19 с.

10. Маклаков В.В. Парламенты стран-членов Европейского Союза. – М.: Юристъ, 1996 – 512 с.

11. Марченко В.В. Конституційно-правовий статус уряду в країнах ЄС (на прикладі Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Іспанії): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.В. Марченко; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2008. — 19 с.

12. Поліщук Х.М. Порівняльний аналіз політичних інститутів Арабської Республіки Єгипет та Королівства Саудівська Аравія: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Х.М. Поліщук; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2009. — 19 с.

13. Хоменко О. В. Виконавча влада: соціально-правова природа, особливості: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.В. Хоменко Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2005. — 209 с.

14. Чиркин В. Е. Нетипичные формы правления в современном госу-дарстве /В. Е. Чиркин //Государство и право. –1994. – № 1. – С. 109–115.

Алексеенко И.Г. Политико-институциональный статус правительства в формах правления современных демократий

Исследуются принципиальные основы взаимодействия правого статуса правительств как политических институтов, анализируются факторы, влияющие на статус правительства в рамках демократического политического режима и парламентских форм правления в европейских странах. Изучаются возможности выхода правительственных структур за пределы отведенных им полномочий. Оценивается опыт функционирования правительств в правовом поле парламентских форм правления для современной Украине

Ключевые слова: *форма правления, устойчивая демократия, европейская интеграция, технократические правительства, политическая субъектность.*

Alekseenko, I.G. Politico-institutional status of the government in the forms of governance of modern democracies

The article examines the fundamental principles of interaction between the legal position of governments as political institutions, analyzes the factors that affect the status of government within a democratic political regime and parliamentary forms of government in European countries. Possibilities exit government beyond their assigned responsibilities. Assessed experience of the governments in the legal field of parliamentary form of government for modern Ukraine

Key words: *form of rule, sustainable democracy, european integration, technocratic governments, political subjectness.*

УДК 172.4+323

Вагіна О. М.

Етичні засади політики та перспективи розвитку політичної етики

Розглядається роль політики як інструменту гуманізації суспільного життя. Увага акцентується на сучасному людиновимірному розумінні призначення політики. Характеризуються сучасні тенденції й перспективи розвитку політичної етики.

Ключові слова: *політична етика, гуманізація суспільного життя, людиновимірний зміст політики.*

Однією з характерних особливостей життя сучасного суспільства є його політизація: посилення впливу політики на інші сфери життя, надання політичного звучання більш-менш значним питанням громадського життя; підвищення ролі держави в житті суспільства. Саме політичний чинник визначає сутність і характер культурних перетворень і реформ в економічній сфері, розвиток етнонаціональних і міжнародних відносин. Підтвердженням цьому є державотворчі процеси в Україні, що мають на меті розбудову демократичного, правового, соціально орієнтованого політичного ладу. Не менш вагомою є роль політики у формуванні громадянського суспільства. Втім, значення політичного чинника далеко не вичерпується згаданими функціями, бо сучасна політика є не лише засобом здобуття, утримання та використання державної влади. Вже за своїм визначенням політика і політологія, що її вивчає, пронизані морально-етичними засадами, що обумовлює необхідність врахування морального виміру політики.

Політика в її сучасному розумінні може і повинна бути вагомим чинником забезпечення спільного блага суспільства, інструментом етизації й гуманізації суспільного життя. Метою даної статті є визначення перспектив розвитку політичної етики. Для цього нам необхідно вирішити наступні завдання: визначити сутність та головні принципи політичної етики, охарактеризувати сучасні тенденції її розвитку, визначити сутність сучасного гуманістичного розуміння призначення політики.

Політична сфера, як і суспільне життя в цілому, регулюється різними видами норм, які можна умовно розділити на юридичні та неюридичні. Правові норми регулювання політичної діяльності чітко визначені в конституції, законах про вибори, парламент, уряд, органи місцевого самоврядування, статус народного депутата тощо. З огляду на мету даної роботи особливого розгляду потребує специфічний вплив неюридичних регуляторів політичної діяльності, до яких, зокрема, відноситься і мораль.

Якщо порівняти між собою основні категорії політики (влада, держава, управління, партія, вибори тощо) й етики (добро, зло, совість, гідність,

справедливість, обов'язок тощо), то навіть з першого погляду зрозуміло, що ми маємо справу з принципово різними суспільними регуляторами поведінки людей. На відміну від політики, мораль існувала на кожному ступені розвитку суспільства, її норми поширювалися на всі відносини між людьми, в тому числі на ті, що не регулювалися державою і породженим нею правом [1,с.186]. Мораль має загальнолюдську спрямованість, її підвалини складають елементарні, прості норми людського спілкування і поведінки.

Зрозуміло, що етика не може не включати до свого предмета моральні аспекти політичної поведінки і політичної взаємодії, водночас не менш очевидним є прагнення політики поставити під свій контроль сферу моралі, зробити її інструментом реалізації політичних інтересів. З огляду на це виникає потреба введення в політологічний обіг терміна «політична етика». Взагалі під етикою ми розуміємо науку, що вивчає моральні відносини і моральну свідомість. Термін «політична етика» об'єднує в собі моральні цінності й норми, що безпосередньо стосуються політичних інститутів, відносин, політичної діяльності та світоглядних параметрів суспільства. Політична етика, по суті, є певною неюридичною, проте нормативною основою політичної діяльності.

Як вважає російська дослідниця М. А. Широкова, політична етика – це морально-політична філософія, що межує з філософією моралі, філософією історії, філософією й історією політики, соціологією, теорією держави і права, соціальною психологією й іншими дисциплінами [2,с.201]. Це порівняно молода наука, яка піднімає важливі полемічні питання, від яких залежить і доля суспільства в цілому, і життя кожної окремої людини. Політична етика вивчає вплив на політику моральних принципів, норм і уявлень людей, вона торкається таких фундаментальних суспільних проблем, як права людини і громадянина, справедливий соціальний устрій суспільства загалом і держави зокрема, раціональне співвідношення свободи, рівності й справедливості, проблеми справедливості у відносинах між державами тощо.

Політична етика як наука включає до свого предмету моральні цінності та норми, що стосуються сфери політики, етичні аспекти політичних дій і рішень. У широкому розумінні етична проблематика політики охоплює питання відносин між суспільством і особистістю, між соціальними групами й суспільними рухами, між окремими громадянами щодо відстоювання власних політичних поглядів тощо. Разом з цим існує політична етика у вузькому розумінні. Власне кажучи, це прикладна, професійна етика, яка стосується, наприклад, парламентської поведінки, виборчої боротьби. Саме політична етика у вузькому розумінні примушує державних діячів та політиків співвідносити свої вчинки не тільки з положеннями чинного законодавства, а й з моральними принципами і нормами.

Отже, політична етика — це суміжна наукова галузь на перетинанні загальної етики і політології, яка досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні) та професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні). Оскільки політична етика – одна із галузей загальної етики, то і предмет політичної етики є складовою предмету етики як науки. Предметом етики є мораль, тому предметом політичної етики доцільно вважати політичну мораль, а точніше – взаємодію політики й моралі. Тобто, предмет політичної етики виникає

на перетинанні політики і моралі як двох сфер суспільної свідомості. У цьому контексті цілком вірним є зауваження В. О. Корнієнко: «Щоб зрозуміти етику політичної діяльності, слід брати до уваги не її окремі, суто моральні чи суто політичні мотиви, а ті інтегральні ціннісні установки, які виникають внаслідок тісної взаємодії політичного і морального чинників» [3,с.351].

Політична етика як молода наука являє собою відкриту систему положень, поглядів, концепцій, але водночас вона має низку сталих, незмінних головних принципів. Серед них слід виділити гуманістичну орієнтованість політичної діяльності (тобто орієнтацію на такі цінності, як права людини, свобода, добробут людей); визнання значущості й пріоритету моральних чинників у політиці; обов'язкове врахування моральних наслідків політичних рішень; відмову від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного та полілогічного, які ведуть до розв'язання соціальних конфліктів; орієнтацію на своєчасне виявлення конфліктних ситуацій, з'ясування політичних і моральних мотивів дії конфронтуючих сторін, їхнього бажання, здатності, готовності до укладання угоди, керуючись правилом: з будь-якого конфлікту слід виходити гідно.

Метою сукупної дії всіх різноманітних політик (економічної, соціальної, національної, демографічної, екологічної, культурно-освітньої тощо) є створення умов для самореалізації особистості, забезпечення гідного людини існування від раннього до похилого віку. Саме в цьому, на думку багатьох дослідників, полягає людиновимірний зміст сучасної політики, який має замінити традиційне уявлення про політику виключно як сферу управління державними справами.

Якщо розглядати політику в сучасному етичному вимірі, то її можна визначити як діяльність, спрямовану на забезпечення спільного блага суспільства. На думку німецького вченого Бернарда Сутора, політику слід «розуміти і практикувати як загальне, комунікативне й одночасно сполучне врегулювання, що стосується всіх питань. Вона повинна являти собою постійний пошук компромісів у конкуренції інтересів» з метою збалансування потенціалів влади за допомогою угод, законів, інститутів [4,с.42]. Під політичною етикою Б. Сутор розуміє «методичне прояснення взаємин політики й моралі, глибоке осмислення принципів і норм політичних порядків і дій» [4,с.62].

Отже, сучасна політика має бути моральною, доброчинною в усіх її проявах. Цивілізоване суспільство визнає моральні норми й цінності за визначальні регулятори й орієнтири суспільного життя. І тому забезпечення цього правовими законодавчими засобами – важливе завдання політики. Таке розуміння призначення політики є вкрай актуальним на початку третього тисячоліття з огляду на надзвичайну гостроту і складність глобальних проблем, з якими людство стикнулось вперше. Це проблеми виживання, збереження життя на Землі, безпеки, трансформації розвитку. До загальнопланетарних проблем дослідники сьогодні відносять проблеми вичерпання енергоресурсів, невідновність таких з них, як нафта, газ, вугілля; забруднення викидами виробництва навколишнього середовища, атмосфери та космосу; знищення біосфери, запустіння і деградацію ґрунтів; виснаження водних ресурсів (зникнення тисяч річок, знищення озер та морів); зростання населення Землі (за даними U. S. Census Bureau,

на 1 січня 2011 р. населення планети складало 6 890 646 738 осіб [5], за прогнозами, до 2050 р. воно збільшиться до 9,2 мільярдів); кризу моралі.

моральні аспекти глобальних проблем сучасної цивілізації є чи не найголовнішими у цьому переліку, бо подальший розвиток культури, поступ людства неможливий без урахування глобальних проблем розвитку моральності як окремої людини, так і людства в цілому, носіїв і творців культури і моральних цінностей. масовий голод в багатьох країнах, гострі міжнаціональні конфлікти, вибухи міжнародних терористичних акцій, екологічні катастрофи, нескінченні війни й кровопролиття на початку XXI ст. породжують сумнів у самій можливості подальшого існування людства взагалі. напруженість у конфлікті «техносфера – біосфера» посилюється і стимулюється конфліктом у системі «людина – мораль». Ось чому привнесення моральних орієнтирів у політику необхідно сприймати як питання продовження існування і перспектив розвитку людства.

Дійсність багатьох навіть високорозвинених країн світу красномовно свідчить про те, якого поширення у суспільстві набули антигуманні сили — жорстокість, насильство, корупція, агресивність. У взаємодії з іншими загрозами глобального масштабу вони дають підставу твердити, що головною турботою людства на початку XXI ст. стало забезпечення виживання, збереження життя на Землі [6,с.245].

На сьогоднішній день ми спостерігаємо величезний відрив практичних дій у політичній сфері від усталених моральних критеріїв. Тому багато говорять, і як правило справедливо, про розбіжність таких регуляторів суспільного життя, як політика і мораль. Але зростання розриву між політикою і мораллю, посилення конфронтації між ними несе пряму загрозу для існування всього соціального цілого. Ось чому з метою подолання наявної кризи людство повинно усвідомити небезпеку відриву політики від моралі.

Сьогодні постає питання саме морального аспекту: чи для того людина виділилась з природи, щоб, озброївшись мисленням і мовою, свідомістю, засобами комунікації, а сьогодні й сучасними інформаційними системами, стати жорстоким споживачем природи? Споживацькі інтереси протягом тисячоліть закріпили у свідомості людської особистості, в її моралі агресивну домінанту, яка успадковується за принципом соціального імпринтингу. Це стає основою поведінки, а отже й етики, як по відношенню до себе, так і щодо близьких, всього людства і природи.

Сучасна «стратегія виживання» передбачає як свою найважливішу складову нову «глобальну політику» і «загальнолюдську етику», які ґрунтуються на визнанні права людини на гідне життя як головний імператив цивілізації. Згідно із ст. 2 Конвенції про захист прав і гідності людини, ініційованої Радою Європи (4 квітня 1997 р.), «інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства...» [7]. Найвищою моральною цінністю сучасності є безпека людини (фізична, економічна, політична, правова). Фізична безпека гарантує життя кожній людині, державі, планеті в цілому. Економічна безпека є гарантією добробуту кожного і життя на планеті. Політична безпека гарантує свободу і незалежність людині, державі, планеті у Всесвіті. Правова безпека гарантує життя за законами, справедливість, рівність усіх. Але система безпеки й розвитку людини починає гальмувати, вона не спрацьовує, коли товаром стають моральні принципи.

Дійсність унікальна й неповторна, і моральні нормативи й цінності підпорядковуються їй і формуються у процесі її реалізації й динаміки. І самі моральні принципи людини є фактором творення дійсності. Мотиви, почуття, переконання спонукають людину до відповідальних вчинків і осмислених дій, що є дуже важливим в умовах глобальної взаємної залежності.

Суспільна практика водночас озброює людей і досвідом розв'язання цілої низки соціально-економічних, політичних, духовних проблем, подолання руйнівної дії кризових обставин. Тому важливим обов'язком і призначенням сучасної політики є активне використання цього досвіду, приборкання дії антигуманних сил, створення умов для гідного людського існування. Спроба знайти рівновагу між мораллю й організацією суспільства, або, інакше кажучи, рівновагу між етикою й політикою — одна з найстаріших людських амбіцій. Хаммурапі, Конфуцій, Сократ, Аристотель були одними з перших видатних особистостей, які здійснили цю спробу. Надмірний рівень жорстокості, досягнутий у XX ст., створив враження, що етична політика залишається нездійсненною мрією людства.

Але все ж таки, незважаючи на суперництво наддержав та кровожерливість сучасних війн, демократія продовжує поширюватися в світі. Справді, за останні півстоліття Африка позбулася понад половини своїх деспотів, а латиноамериканці викоренили всі військові й цивільні диктатури на своєму континенті. Порівняно з іншими політичними режимами, відомими людству, демократія яскравіше втілює духовний прогрес, бо, по-перше, вона ґрунтується на повазі прав людини, по-друге, загальне виборче право, наявне у принципах сучасної демократії, забороняє пригноблення та зневагу меншин.

Демократизація в країнах Заходу стала, як вважає В. О. Корнієнко, наслідком не тільки їхнього економічного і технологічного розвитку, а й водночас результатом складного етичного процесу, який пройшов через глибоку кризу традиційної ціннісної свідомості [3,с.352]. Історичний досвід свідчить: суспільства, які не впоралися з етичним завданням прийняття нових і подолання віджилих норм, опинилися в XX ст. в лещатах тоталітаризму, де політична етика зазнала глибоких деформацій, вироджуючись у політичну ідеологію, наприклад, марксизм або націонал-соціалізм.

Звісно, процес переходу до ще більшої демократизації та етики в міжнародних відносинах залишається надзвичайно повільним. І все ж ознаки прогресу на початку XXI ст. очевидні: розширення прав жінок у Марокко й Алжирі, демократизація виборчого процесу в Індонезії, законодавчі зміни з метою збільшення та затвердження прав і свобод людини у Туреччині, намагання Африканського союзу взяти під свій контроль конфлікти на континенті, забезпечити дотримання прав людини та боротися з бідністю тощо [8].

В умовах демократичного суспільства громадяни, здавалося б, вправі вимагати звіту від політиків, застосовуючи до їх роботи моральні критерії. Більш того, на нашу думку, домінуюча роль моралі в політиці повинна зрости, бо, по-перше, багаторазово збільшилася «ціна» політичних рішень з огляду на їхній вплив на долі людей; по-друге, демократизація політичного життя різко підвищує залежність політиків від суспільної думки, отже, вони повинні піклуватися, принаймні, про свій імідж; по-третє, набагато

більшою стала інформованість суспільства про різні аспекти прийняття політичних рішень.

Таким чином, початок XXI ст. цілком міг принести швидше, ніж будь-коли раніше, глобальне вдосконалення політичної етики. Але щоб такий курс по-справжньому закріпився, держави повинні почати пояснювати свої найжорсткіші дії, які ведуть до неминучої недовіри між країнами та роблять необхідним посилення безпеки. Щоб демократія продовжила свій марш етичного прогресу, держави повинні досягти більшого ступеня суспільної довіри та схвалення власних дій з боку світового співтовариства.

Сьогодні теоретики політики пропонують інноваційні підходи до вирішення проблем взаємодії політики й моралі, бо сучасний політик має враховувати нові реальності суспільного життя, незвичні проблеми, що потребують для свого вирішення нового концептуального мислення; володіти всім арсеналом політичних технологій; бути здатним гнучко й оперативно використовувати цей арсенал в практичній діяльності. Серед новітніх теоретичних розробок слід згадати положення про «реальний прагматизм» американських соціологів Д. Белла і Ф. Франкена, спробу поєднання герменевтики, етики і політики французького філософа П. Рікьора, ідеї плюралізму і толерантності як методів етико-політичної практики німецького філософа О. Хеффе та ін. Згідно з теорією «легітимної держави» італійського політолога Х. Карраседо, моральні корективи відіграють вирішальну роль у політичній діяльності. Ще більш категоричний вигляд має популярна в наш час теорія «справедливої держави» американського філософа Дж. Роулза: етичні вимоги, які передують політичному життю, на його думку, мають абсолютний характер, їхня природа космоонтологічна. Слід зазначити й те, що останнім часом серед аргументів на користь моральної мотивації політики значне місце належить релігійним вченням, зокрема, представників християнського богослов'я, діячів церкви Р. Нібура, Б. Сутора та ін.

Розгляд історично сформованих поглядів на сутність і проблематику політичної етики слід продовжити характеристикою тенденцій і перспектив, що є не менш значимими для розвитку політичної етики. Так, багато дослідників, політиків і представників громадськості постійно говорять про необхідність підвищення ефективності діяльності держави, про деформацію культурних цінностей, руйнування традицій і сформованих інститутів. Якщо аналізувати ці процеси, використовуючи традиційний підхід і сформовану теоретичну модель, є певна загроза потрапити в дилему, яка, однак, не дасть можливості зробити об'єктивні висновки з цих питань, тобто так чи інакше все може звестися до пошуку якогось «винуватця». Держава в цій ситуації буде виступати за зміцнення порядку й законності, а суспільство буде вимагати розширення кола прав і свобод та більшої відкритості. Але при цьому треба розуміти, що ці наслідки частково є відображенням недоліків тієї прийнятої теоретичної моделі, в якій усі процеси, пов'язані з розвитком політичної етики, виглядають трохи спрощено. Звичайно, жоден дослідник не стане применшувати значимості дії суспільних і державних сил для розвитку політики й моралі, але для більш цілісного розуміння процесу розвитку політичної етики і визначення основних тенденцій її розвитку необхідно враховувати різні події і процеси, що відбуваються в політиці й моралі.

Наприклад, у багатьох дослідженнях з питань політичної етики має місце істотна недооцінка процесів глобалізації і переоцінка ролі держави й суспільної моралі. Як зазначає російський дослідник Д. О. Шишкін, жодна теоретична модель просто не здатна охопити всі тенденції розвитку політичної етики в силу обмеженості предмета, що говорить, насамперед, про необхідність розширення кола питань, які необхідно піддати аналізу з метою більш повного дослідження проблем розвитку політичної етики [9,с.172]. А це безпосередньо пов'язано з розгортанням нових практично-орієнтованих міждисциплінарних досліджень із зазначеної проблематики.

З метою визначення перспективних напрямків подальших досліджень зазначені вище питання, очевидно, необхідно зробити темою серйозної наукової дискусії, яку можна було б розгорнути із наступних напрямків: 1) удосконалення теоретичних підходів, орієнтованих на практичну політичну діяльність і здатних описувати тенденції розвитку політики й моралі на сучасному етапі; 2) відновлення культурного потенціалу, ціннісних орієнтацій українського суспільства, відродження державності й суспільної моралі через усвідомлену політичну діяльність; 3) розвиток політичної освіти, формування правил «морального кодексу політика» і створення сучасної системи підготовки молодих політиків.

Отже, у філософській і політичній науці дедалі чіткіше вимальовується і все більшої гостроти набуває морально-етична проблематика політики. Через призму етики в сучасному світі оцінюють мету й методи функціонування влади, державних інститутів, визначають критерії професійної діяльності політиків і державних службовців. Етичні начала знаходяться в тісному взаємозв'язку з політикою, безпосередньо впливають на характер суспільного розвитку, тому саме їх можна вважати своєрідним індикатором політичної ситуації в суспільстві. Політична етика стає важливим елементом політичної культури, бо створює механізм суспільної довіри, перешкоджає виникненню протиріч, спроможних руйнувати систему зсередини.

Тому загальнолюдською потребою, актуальним завданням людської цивілізації на початку XXI ст. є необхідність здійснення узгодженої «людиновимірної», гуманістичної, морально відповідальної політики.

Список використаних джерел

1. Політична філософія: Підручник / Є.М.Суліма, М.А.Шепелєв, В.В.Кривошеїн, В.Ю.Полянська / За ред. Є.М.Суліми. – К.: Знання, 2006. – 799 с.

2. Широкова М.А. Политическая этика как наука и учебная дисциплина: многообразие подходов // Известия АГУ. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2008. – № 4/1. – С.201-206.

3. Політологія: Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 568 с.

4. Сутор Б. Малая политическая этика // Политическая и экономическая этика. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – С.29-176.

5. International Programs [Електронний ресурс] / U.S. Census Bureau. – Режим доступу: http://www.census.gov/ipc/www/popclockworld.html

6. Філософія політики: Підручник / Авт.-упор.: В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.

7. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04.04.1997 р.

[Електронний ресурс] // Збірка договорів Ради Європи. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – Ст.164. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_334.

8. Рокар М. Про політичну етику // День. – 6 серпня 2004 р.

9. Шишкин Д.А. Современные тенденции развития политической этики // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А.Некрасова. Серия: Философия. Вып. 3. – Кострома, 2009. – С.170-174.

Вагина Е.Н. Этические основы политики и перспективы развития политической этики

Рассматривается роль политики как инструмента гуманизации общественной жизни. Внимание акцентируется на современном гуманистическом понимании предназначения политики. Характеризуются современные тенденции и перспективы развития политической этики.

Ключевые слова: *политическая этика, гуманизация общественной жизни, гуманистическое содержание политики.*

Vagina, O.M. Ethical principles of politics and perspectives of political ethics' development

The role of policy as a tool of humanization of social life is considered. Special attention is paid to the modern humanistic understanding of policy's purpose. Contemporary trends and prospects of political ethics' development are characterized.

Key words: *political ethics, humanization of social life, humanistic content of policy.*

УДК 659.1:519.76.4-01

Акайомова А.В.

Семіотична модель комунікації реклами

Аналізуються моделі комунікації реклами. Основна увага приділяється специфіці п'яти основним типам уявлення про предмет, що розрізняються по характеру знакової субстанції.

Ключові слова: *семіотика, реклама, моделі комунікації, знакові субстанції.*

Термін «семіотика» (від semeion – знак) мало що може сказати непідготовленій людині, хоча вона проникає практично у всі сфери нашого життя завдяки предмету свого вивчення – знаку. Ця наука розробляє поняття знаку, мовного знаку, мови, символу. У нашому повсякденному житті ми знайомимося з нею вивчаючи політологію, психологію, мовознавство, логіку, філософію, мистецтво. Іншими словами, семіотична складова охоплює широку область нашої діяльності. Ми постійно використовуємо її властивості і термінологію, часто не віддаючи собі звіту в тому, що вона відноситься до області особливої науки, званою семіотикою. Визначення семіотики в загальному вигляді можна дати таким чином: семіотика – це наука про знаки і знакові системи, що аналізує природу, властивості і функції знаків, що класифікує види знаків і вказує шляхи їх розвитку.

Робота з рекламними текстами завжди припускала, і припускає, глибинне знання законів парного клірингового спілкування покупця і ринку. З кінця XX століття цими проблемами в різних країнах світу займається психофізіологічна семіотика.

Особливістю соціальних реалій сучасності стає зростаюча роль масової культури в цілому, і реклами зокрема, а також вплив цих явищ на формування масової і індивідуальної свідомості. Незалежно від людського бажання або небажання феномен реклами наполегливо проникає в приватне і суспільне життя і виявляється об'єктивною і неусувною реальністю. Сучасна людина як споживач виявляє себе залученим в рекламне середовище і повинен постійно вступати з нею у взаємодію. Вивчення такого багатоаспектного явища, як реклама актуально, тому що воно дозволяє глибоко досліджувати причини, прийоми і способи дії рекламного продукту на споживача, а також добиватися максимальної ефективності цієї дії.

Реклама є особливим видом повідомлення, унікальність якого обумовлена тим, що він об'єднує в собі три структурні компоненти: вербальний текст, візуальний ряд і звучання. Будучи одним з функціональних інструментів політичного процесу, рекламне повідомлення володіє величезною психологічною дією на суспільство і окремих його представників.

Реклама, зокрема політична, робить вплив на поведінку людей, формуючи певний спосіб життя. Вона закріплює в свідомості споживача

якийсь набір цінностей, ідеалів, стереотипів і переваг, тим самим надаючи регулятивну дію на життя різних соціальних груп.

Сьогодні реклама як об'єкт вивчення володіє могутньою привабливою силою. Політологи, соціологи, психологи, історики, мовознавці вважають рекламу предметом «свого» вивчення, підметом подальшого дослідження, що свідчить про складність і багатогранність реклами як явища, яке знаходиться на стику декількох наукових дисциплін.

Семіотика, звернена до рекламного тексту, тісно зв'язана з естетичною рекламою. Естетична функція привноситься в рекламу через знакові функції. В даному випадку семіотика і естетика нерозривно зв'язані як дві сторони одного явища.

Семіотика реклами припускає наявність і розгляд різних варіантів аналізу рекламного повідомлення. Це дозволяє з'ясувати структуру і семантику реклами, усвідомити, на чому заснований її ефект сугестії, а також сконструювати свій власний рекламний текст, спираючись на його структурні розділи, самостійно аналізувати той або інший тип рекламного повідомлення, виявляючи в ньому переваги і недоліки.

У цьому аспекті семіотика реклами покликана розширити і поглибити знання в області, пов'язаній з функціонуванням реклами як знакового, політичного і комунікативного феномена. При цьому семіотика реклами з необхідністю розуміється як наука про знаки, що є фундаментальною базою для вивчення всіх аспектів реклами, оскільки знаковий характер будь-якої реклами не викликає сумніву. Вивчення таких основних понять семіотики, як текст, знак, інтерпретація, символ служить основою як для складання грамотного рекламного повідомлення, так і для адекватного прочитання готового рекламного продукту.

У життя всіх живих істот – людині і тварині – знаки мають величезне значення, на них базується вся людська діяльність і багато форм поведінки тварин. Саме тому багато наук мають справу із знаками – це лінгвістика, психологія, математика, кібернетика і останнім часом рекламістика і політологія.

Кожна з окремих наук вивчає знак в якому-небудь одному аспекті. Наприклад, лінгвістика займається знаками природних національних мов, психологія досліджує розвиток знакових ситуацій в онтогенезі (у розвитку дитини), знаки в математиці функціонують як абстрактна сутність тощо.

Знакова функція реклами в політології пов'язана з налагодженням ефективної рекламної діяльності і її дії на споживача. При цьому жодна з названих та інших областей не охоплює загальну, цілісну проблему знаку у відверненні від його конкретних, властивих даній науці, властивостей.

Дослідження знаку як такого, якраз і є справою семіотики. Семіотика дає визначення знаку як такого, класифікує знаки, групує їх по певних критеріях, приводить знакові ситуації і випадки використання знаків. Але все це стає можливим лише тому, що семіотика володіє знаннями про приватні, конкретні науки, в яких описуються конкретні знакові ситуації і конкретні прийоми використання знаків. Дані окремих приватних наук – база для застосування семіотики. Але, об'єднавши всі дані окремих наук, семіотика виводить і формулює загальні положення і закони, пов'язані із знаками.

Тільки після цього, узагальнивши знаковий матеріал, семіотика повертається до приватних дисциплін і займається окремими знаковими

проблемами. Так з'являється семіотика мистецтва, семіотика кіно і театру, семіотика міського простору, семіотика літератури, семіотика реклами.

Початок науці про знаки належало американським ученим Ч. Пірсом. Заслуга Пірсу в тому, що він дав характеристику основних семіотичних понять, таких як знак, значення знаку, відносини між знаками, створив якнайповнішу, практично вичерпну класифікацію знаків на три типи. Крім того, виділив цю область дослідження в окрему науку, названу їм семіотикою. Семіотику він визначив як науку про природу і властивості знаків і знакові процеси. Людина ж, як творець і інтерпретатор знаку, займає в теорії Пірсу провідну позицію.

До створення семіотики як науки про знаки йшли не тільки філософи, але і лінгвісти. Так, найбільший учений-лінгвіст Фердинанд де Соссюр висловив думку про науку, що вивчає життя знаків усередині життя суспільства, яку він назвав семіологией. «Семіология – це наука про знаки, яка вивчає, що відбувається, коли людина намагається передати свою думку за допомогою засобів, які неминуче носять умовний характер», – писав Ф. де Соссюр в своєму «Курсі загальної лінгвістики» [1,с.75]. «Вона винна, – продовжував він, – відкрити нам, в чому полягають знаки, якими законами вони управляються». Соссюр вважав, що лінгвістика може розглядатися як складова частина семіологиі (або семіотики), метою якої є вивчення природи знаків і законів, керованих ними. Згідно де Соссюру, знак є зв'язком між поняттям і акустичним чином. Де Соссюр запропонував чітко розрізняти два підходи до вивчення мови як знакової системи: синхронний (вивчення мови, узятої в якийсь певний історичний момент) і діахроніческий (вивчення змін в мові в процесі його розвитку).

У двадцятому столітті продовжили вивчення окремих аспектів семіотики, а також її загальних проблем Р. Якобсон, Е. Бенвеніст, У Еко, Р. Барт, Ю. Лотман, Ю. Степанов та інші учені [2].

Варто зупинитися на такому аспекті як семіотичне поняття тексту – одного з основних термінів семіотики, що тлумачиться у рамках даної науки гранично широко, на відміну від звичного терміну, який часто вживається «текст» в значенні осмисленої словесної послідовності. Етимологічне значення слова «текст» (означає буквально «тканину, зв'язок, сплетення») посилає до широкого розуміння терміну, що трактує текст як певним чином влаштовану сукупність будь-яких знаків, що володіє формальною зв'язністю і змістовною цілісністю.

Поняття тексту в семіотиці не обов'язково пов'язане тільки з природною мовою. Будь-яка знакова система, що має цілісне значення і зв'язність, є текстом. Тому до текстів з погляду семіотики можна віднести картини, таблиці, ноти, ритуали, кіно тощо. Поняття «Рекламний текст» включає всі ознаки тексту в широкому семіотичному значенні – словесний ряд, зображення, динамічні елементи, звук.

Отже, текст це те, що створене самою людиною для своїх духовних і матеріальних потреб. Тому текстами можна вважати будь-які семіотичні системи, спеціально, свідомо і цілеспрямовано створені людиною. Порівнюючи широке і вузьке розуміння тексту в семіотиці, можна відзначити, що найширше трактування поняття «текст» полягає у тому, що текст виступає як загальна назва для продукту людської цілеспрямованої діяльності, як матеріальний предмет, у створенні якого брала участь людська суб'єктивність, відзначає російський дослідник Г.І. Богін [3,с.56].

Саме із-за «креативності» семіотичних текстів як комунікаційних артефактів представляється дуже широкою, такою, що виходить за соціально-культурну область спроба тлумачення тексту як всього, що може відмітити роздумуюча людина. Текст представлений у відомому вислові французького ученого Ж. Дерріда про те, що «внетекстової реальності взагалі не існує» [4,с.136]. Саме із-за людської діяльності, яка створювала і створює будь-який комунікаційний об'єкт (текст) і обов'язкової наявності людини, здатної цей текст тлумачити, пояснити (інтерпретувати), абсолютно всі явища, що оточують людину, не можуть бути визнані текстами.

Крім текстів в семіотиці розглядаються і досліджуються різні комунікаційні артефакти, зокрема кіно, музика, фотографія, архітектура, географічні об'єкти, реклама тощо. За визначенням Ю.М. Лотмана, текст мислиться як відмежована, замкнута в собі кінцева освіта, однією з основних ознак якої є наявність специфічної внутрішньо властивої їй структури. Вона спричиняє за собою високу значущість категорії «межі» [5,с.82]. В той же час можна сказати, що перед нами «не текст», якщо цей твір не піддається інтерпретації (оскільки воно не оформлене), не сприймається як цілісне утворення і не виділяється з крупнішого текстового масиву.

Всякий текст як семіотична система характеризується чотирма відмітними ознаками: операторним способом, сферою дії, природою і числом знаків, типом функціонування. Ці ознаки тексту, виділені Е. Бєнвеністом [6,с.47] застосовні до будь-якої семіотичної системи з наступними уточненнями і поясненнями:

1) операторний спосіб – спосіб, за допомогою якого текст (семіотична система) впливає; відчуття, через яке він сприймається (зір, слух, дотик, нюх – всі ці типи відчуттів, виключаючи, мабуть, п'яте – смакове, виявляються задіяними) при сприйнятті рекламного повідомлення як поєднання і об'єднання їх всіх при єдиному цілісному сприйнятті;

2) сфера дії – область, в якій система признається, діє і є обов'язковою (культура, мистецтво, лінгвістика, дизайн, музика, соціальна сфера, політика тощо);

3) природа і число знаків – матеріальний вираз букв, звуків, квітів, ліній, форм, площин, запахів в нескінченних варіаціях – всі ці складові є похідними від вищеназваних ознак семіотичної системи (тексту);

4) тип функціонування тексту – лінійність (протяжність в просторі і в часі), іконічность (зображальність), континуальность (безперервність), просторовість (розташування на площині і в просторі). Лінійність характеризує будь-який словесний (вербальний) текст, іконічность, просторовість і континуальность властиві образотворчому текстовому фрагменту або цілому тексту-зображенню. Прикладом семіотичної моделі комунікації може служити реклама Тигрюлі, запропонована політичними технологами для кандидата на посаду Президента України у 2009-2010 роках Ю.В. Тимошенко.

Природна національна мова може діяти тільки знаходячись в певному семіотичному просторі. Семіотичний простір услід за Ю.М. Лотманом, можна визначити як семіосферу. Ю.М. Лотман виділив семіосферу по аналогії з біосферою і ноосферою В.І. Вернадського. Подібне найменування цілком виправдано: біосфера є сукупністю і органічною єдністю

живої речовини, з іншого боку, умовою продовження існування життя, а семіосфера – це результат і умова розвитку комунікації і культури.

Культура є механізмом для обробки і повідомлення інформації. Кожна культурна система явно або приховано подразумеває комунікацію. С.Т. Махліна визначає феномен культури таким чином: «Культура є сукупністю знакових систем, за допомогою яких людство або даний народ підтримує свою згуртованість, оберігає свої цінності і здійснює зв'язки з представниками інших культур і навколишнім світом. Ці знакові системи зазвичай називаються вторинними моделюючими системами (або мовами культури)» [7,с.72]. Сюди можна віднести вже згадувані семіотичні системи кіно, музики, фотографії, архітектури, географічних об'єктів, реклами тощо, які можна називати мовами культури.

Вторинні моделюючі системи функціонують за допомогою угод (конвенцій, кодів), що приймаються всіма або більшістю членів соціуму. Але на відміну від природної мови, в якій єдино можливий код приймається всіма членами даного мовного співтовариства однаково, коди вторинних моделюючих систем різні, і розуміння їх і уміння ними користуватися залежить від ступеня їх освоєнности індивідами.

На семіотиці – тобто на кодах, знакових системах – і побудована реклама. Вона визначає, як саме споживачі (адресати) зрозуміють повідомлення рекламістів (адресантів) в процесі сприйняття і осмислення (декодування). Так, для розуміння реклами потрібно ідентифікуватися з клієнтом, охочим придбати рекламований продукт. Семіотична модель, що використовується в рекламній психології, була розроблена семіотикамі Огденом і Річардсом [8,с.256] і потім перероблена Пірсом. Йдеться про так званий семіотичний трикутник.

Семіотичний трикутник стосовно реклами можна представити таким чином (мал. 1):

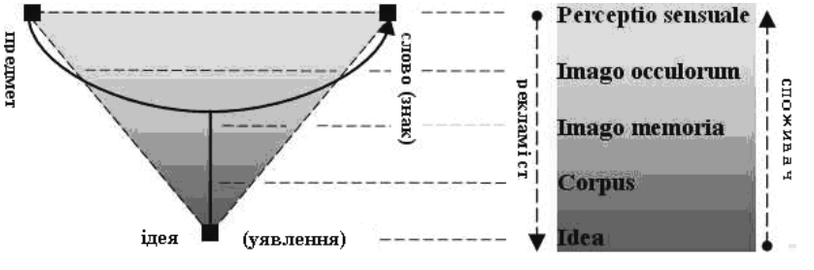

Мал. 1.Семиотичний трикутник в рекламі і семіотика в рекламі

Рекламістом інформація про предмет реклами через ідею (саме рекламне повідомлення) передається споживачеві реклами, одержуючому лише знак (символ). Він сприймає рекламне повідомлення тільки в тому випадку, якщо йому буде зрозуміла сама ідея.

Розуміння основної ідеї реклами – одна з основних проблем рекламної психології, ефективність, яка зменшує її, в сучасних умовах. А щоб подолати даний ефект, необхідно навчитися мислити так, як мислить

споживач. Дати йому зрозумілий для осмислення символ. В деякій мірі необхідну програму придумали ще Платон і Арістотель в своїх вченнях про ідеї [9,с.189]. Згодне їм, існує 5 основних типів уявлення про предмет:

1. Perceptio sensuale – плотське сприйняття, враження про об'єкт в результаті нашого з ним безпосереднього контакту.

2. Imago occulorum – 1-й ступінь абстракції, видимий образ предмету.

3. Imago memoria – 2-й ступінь абстракції, образ предмету, що залишився в пам'яті.

4. Corpus – ефемерне геометричне тіло, що не має ніяких інших характеристик, – форма, що збереглася в пам'яті.

5. Idea – чисте поняття, універсалія, ідея.

В процесі кодування інформації адресатом відбувається позбавлення від деяких індивідуальних особливостей товару – шлях від пункту 1 до пункту 5. У певний момент процес кодування припиняється і передається у вигляді рекламного повідомлення адресата. Адресат проводить зворотну процедуру (декодування) – він в думках «додає» необхідну інформацію до знакового каркаса і отримує своє власне уявлення про предмет.

То, на якому місці адресат припинив кодувати повідомлення, має найбезпосередніший вплив на результат рекламної комунікації. Залежно від складності кінцевої ідеї, ступені абстрагування і здібностей до декодування з боку адресата рекламне повідомлення буде або вірно зрозумілим, або частково вірно, або взагалі невірно.

Слід підкреслити, що семіотика володіє достатньо напрацьованим асортиментом ідей, що отримали своє втілення в рекламі. Існує достатня відмежованість реклами від інших типів текстів і комунікаційних сфер діяльності. Реклама відразу проявляє себе і тому має право на свої, специфічні закони. Адресат відразу сприймає подібний текст саме як рекламний. На це відділення працює місце, форма подачі, переважання візуальної частини над текстом. Дослідники реклами вийшли на достатньо чітке формулювання тих або інших комунікативних законів, без яких не побудувати ефективно працюючих семіотичних моделей.

Є одне неписане правило реклами: чим простіше повідомлення, тим більше ймовірно, що його зрозуміють правильно. Тому необхідно враховувати всі змінні і робити рекламу гранично зрозумілою для вашої цільової аудиторії. Інакше кажучи, семіотика реклами припускає орієнтацію на соціальні умови формування і існування об'єкту реклами.

Список використаних джерел

1.Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977.

2.Барт Р. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989., Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974., Эко У. Отсутствующая структура. – СПб.: Петрополис, 1998., Степанов Ю.С. Семиотика. – М.: Наука, 1972., Лотман Ю.М. Семиотика культуры. В 3 т. – Тарту: Александра, 1992., Якобсон Р.О. К вопросу о зрительных и звуковых знаках // Семиотика и искусствометрия. – М.: Мир, 1972.

3. Агеев В.Н. Семиотика. – М.: Весь мир, 2002.

4. Елина Е. А. Семиотика рекламы. – М.: Дашков и Ко, 2009.

5. Лотман Ю.М. Семиотика культуры. В 3 т. – Тарту: Александра, 1992.

6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.

7. Демидов В.Е. Сущность рекламы и ее психологическое восприятие. – М.: Внешторгреклама, 1984.

8.Огилви Д. Огилви о рекламе. – М.: Эксмо, 2007.

9.Пирогова Ю.К. Рекламный текст. Семиотика и лингвистика. – М.: ИД Гребенникова, 2000.

Акаемова А.В. Семиотическая модель коммуникации рекламы

Анализируются модели коммуникации рекламы. Основное внимание уделяется специфике пяти основным типам представления о предмете, различающихся по характеру знаковой субстанции.

Ключевые слова: *семиотика, реклама, модели коммуникации, знаковые субстанции.*

Akayomova, A.V. Semiotics model of advertising communication

The article demonstrates the author seeing of analysis of model of advertising communication. Basic attention is spared a specific to five basic types of picture of object, differentiating in grain to the sign substance.

Key words: *semiotics, advertising, models of communication, substances of signs.*

УДК 32 – 027.21(073)

Панасюк Л.В.

До аналізу явища білінгвізму: політичний аспект

Розглядаються особливості формування явища білінгвізму, пропонується аналіз політичних аспектів до розуміння феномену двомовності/багатомовності, індивідуального та масового (соціального) білінгвізму.

Ключові слова: *мова, білінгвізм,багатомовність*

В інформаційному суспільстві, до якого поступово переходить людство, питання про роль мови як основного засобу соціальної взаємодії, про мовну ситуацію та взаємовплив мов, зазначає О. Чередниченко**,** набувають першорядного значення. Соціальна взаємодія стає здебільшого мовною взаємодією і здійснюється через тексти, які породжуються і сприймаються особистістю [1,с.64].

Єдине консолідоване суспільство може витворитися лише на грунті спільної духовності, спільної мови, позаяк саме мова є тим феноменом, який визначає самототожність нації. Жодна держава світу не сформувалася як безнаціональна. Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах – політичному, економічному, культурному тощо, бо саме мова – головна ознака нації [2,с.230].

На зв'язок історії суспільства та мови звертає увагу Н. Мечковська, відзначаючи, що саме мова об'єднує народ в часі, географічному та соціальному просторі [3,с.28–29]. Отже, взаємозв'язок мовного та політичного розвитку не викликає сумнівів, проте дослідження мовних процесів пов'язувались в першу чергу з процесами соціальними, а політичним чинникам виникнення двомовності не приділялась достатня увага, що й обумовило мету дослідження – з'ясувати основні політичні причини виникнення явища білінгвізму.

Е. Хауген слушно зауважив, що соціальне панування одних мов над іншими пояснюється саме політичними умовами. Мовам політично залежних груп загрожувало зникнення і лише завдяки спротиву в культурній царині вони змогли протистояти асиміляційним тенденціям [4].

Аналізуючи науковий доробок у згаданій царині не можливо оминути чи не найпершу спробу грунтовного дослідження мовних контактів американського мовознавця Уріеля Вайнрайха, де, аналізуючи запозичення, загальну причину лексичних інновацій автор визначає як необхідність в позначенні нових предметів, осіб, місцевостей та понять [5,с.95]. З іншої сторони, можемо припустити, що подібні нові форми можуть бути накинуті економічно чи політично домінуючою спільнотою.

Іншим фактором, що особливо стосується двомовних, У. Ванрайх називає соціальний престиж мови, за якого мовець буде використовувати

запозичення з неї, сподіваючись таким чином продемонструвати певний соціальний статус, символом якого є володіння цією мовою [5,с.99]. Але ж не варто забувати, що соціальний престиж визначається також і політичним статусом певної мови.

Не менш значущим, на думку американського дослідника, є ознака, за якою певна мова визначається як домінуюча – це такий стан, за якого двомовець високо оцінює в інтелектуальному та естетичному сенсі культуру, створену цією мовою [5,с.136]. Отже, культурна політика в багатонаціональних державах може знищувати мови меншин, призводячи через двомовність до одномовності.

Фактори, що забезпечують певній мові домінуючий статус, а саме її користь для індивіда, придатність як засобу просування в суспільстві та її літературно-культурна значущість – обумовлені оточенням індивіда. Суспільство зазвичай визначає навіть порядок, за яким вивчаються мови, вік, в якому їх починають вивчати, ступінь використання письмової мови, відносний рівень суспільного володіння кожною конкретною мовою та емоційність відношення до неї мовців. Оточення, до того ж, може створювати такі умові, за яких мовні ситуації одного типу будуть домінувати над іншими [5,с.144]. Міркування У. Ванрайха в цьому сенсі потребують лише одного доповнення – домінуючий стан мови, суспільне визнання, згадувані відносини визначаються і підтримуються саме політичними важелями (державою).

Дослідник відмічає ще одну суттєву особливість двомовного суспільства – наявність одномовного ядра, що чинить спротив інтерференції у своїй мові. Зрозуміло, що чим менше таке ядро – тим меншим буде спротив мовним запозиченням та захист рідної мови. Якщо таке ядро в суспільстві займає політично домінуюча спільнота – то можна припустити, що відношення до її одномовності буде толерантним, а через престижність мови – ще й допомагатиме асиміляції завдяки уявленню про вищість культури [5,с.147].

Окрему увагу У. Ванрайх приділяє школі (освітній політиці в царині мови), зауважуючи, що для розуміння і прогнозування мовних впливів та обставина, що одна з мов використовується в системі освіти, має велике значення. Школа в більшості цивілізованих суспільств обмежує свободу мовної поведінки учнів та діє на «вільний» розвиток мови гальмуюче. Дія освіти (школи) в процесі мовного розвитку не має часткового характеру, а виступає складовою культурної програми, для якої характерним є орієнтація на чистоту мови [5,с.151].

Перераховуючи відповідність поділу за мовними та соціокультурними ознаками і звертаючи увагу на соціальне становище різних груп мовців, американський мовознавець зауважує, що в умовах зміни мови деякі групи, що займають більш високе соціальне становище, «ведуть за собою населення». За такої ситуації дослідник передбачає рух запозичень від верхніх прошарків населення до нижніх [5,с.161–162]. Відподвідно до аналізу У. Вайнрайха, можна додати, що в багатоетнічних державах відповідні запозичення будуть надходити від мови домінуючої до мов міноритарних.

Відсутність соціально-культурного поділу, яке б посилювало розмежування щодо належності до групи рідної мови, не тільки полегшує зміну мови, але й, вірогідно, затримує розвиток спротиву лінгвістичній інтерференції та, таким чином, сприяє мовним впливам [5,с.165].

Відношення двомовних до своєї мови, як до нової, особливої мови залежить від різноманітних соціокультурних факторів, зокрема від ізольованості групи, що перебуває в контакті, від свого одномовного «тилу», сепаратиських тенденцій етнічного чи політичного характеру [5,с.175].

Мовознавець зауважує, що дії соціокультуних факторів на двомовного індивіда можуть впливати тільки через посередництво окремих носіїв мови [5,с.126]. Отже, не можна заперечувати, що, переважно, і вибір мови і потужність інтерференції визначаються місцем і політичним (культурним, економічним, соціальним) значенням (тиском, престижем) домінуючої спільноти.

Аналізуючи географічний контекст процесу поширення мов австрійський лінгвіст Г. Шухардт звернув увагу на розповсюдження будь-якого явища (маючи на увазі й мову) в межах певної території переважно шляхом просочування в усіх напрямках, або променеподібно з певних «центрів випромінювання». Розповсюдження залежить від масштабів спілкування, фізичних перешкод (гори, болота, ліси, води), або створених штучно, – політичні й церковні кордони, а засобами розповсюдження – сухопутні та водні шляхи [6,с.69]. Зрозуміло, що відсутність таких перешкод, звернемо увагу на політичні кордони та релігійні відмінності, полегшують просування мови.

Вплив, що відчуває одна мова щодо іншої може бути або повним або поверхневим. Змішування може здійснюватись і через постійне перебування на одній і тій самій території, але тоді воно проявляється досить інтенсивно і здійснюється складним шляхом [7,с.177–179].

Мовне змішування передбачає двомовність – воно настає тим раніше і закріплюється тим сильніше, чим розповсюдженішим є двомовність – чим ширшим є спілкування між областями поширення двох мов і тіснішими є контакти між двома народами [7,с.182].

Зауважимо, що критикуючи Г. Шухардта радянська лінгвістика (в особі Р.А. Будагової) лише підтверджувала думку дослідника про те, що змішування мов – це зовнішній фактор щодо внутрішніх законів розвитку мови [8,с.9].

Французький лінгвіст Ф. де Сосюр звертає увагу, крім географічної розмежованості, на важливість впливу часу на мовні процеси [9,с.248]. В свою чергу, Л.В. Щерба зауважив, що найяскравіше зміни мови відбуваються в результаті зміни поколінь [10,с.30].

Насправді, зазначає Ф. де Сосюр, всяке суспільство знає і завжди знало мову лише як успадкований від попередніх поколінь продукт, що має сприйматися лише таким, яким він є. Будь-який даний стан мови завжди є продукт історичних чинників, однак твердження, що мова – це спадщина, геть нічого не пояснює, коли на цьому й зупинитися. Хіба не можна будь-коли змінити успадковані віддавна закони [9,с.94]?

М. Сігуан та У. Маккі, даючи характеристику двомовного суспільства, пропонують наступні політичні (називаючи їх історичними) причини виникнення двомовності:

- *експансія*: всі народи, що переживали експансію за межи своїх попередніх кордонів, приносили з собою свою мову та, зазвичай, накидали її там, куди приходили;

- *уніфікація*: розглядається як процес політичної уніфікації, що продукується етнічною та культурною групою, яка намагається накинути свою мову як державну.

Процес уніфікації в межах однієї держави має певні особливості:

1. щодо європейських народів, існує ідеологічне обгрунтування, яке є наслідком певної теорії держави та переростає згодом у низку ідентифікацій: народ, нація, мова, держава, що вимагають мовної єдності заради єдності національної та державної;

2. разом з ідеологічним обгрунтуванням існує практичне обгрунтування: наявність єдиної для усієї держави адміністрації вимагає єдиної мови, за наявності якої діяльність адміністрації спрощується;

3. мовна уніфікація активно впроваджується завдяки мовній політиці, одним з головних елементів якої є освіта, що здійснюється офіційною мовою.

- *постколоніальні ситуації*: мовне розмаїття випливає з того, що колоніальні режими були встановлені на територіях, які зазвичай не мали дійсних політичних структур, де розмовляли мовами, котрі не досягли стадії писемності, а мовні відмінності були вкрай великими. Колоніальний режим увів мову колонізаторів як мову адміністрації та освіти, блокуючи можливості розвитку місцевих мов, що мало наслідком складні багатомовні ситуації.

- *імміграція*: якщо у випадку експансії – сильніші, що накидають свою мову та закони – це ті, хто прибуває, то у випадку еміграції – ті, хто прибувають – найслабші. За певних обставин іммігранти після більш-менш довготривалого періоду двомовності повністю інтегруються до нового суспільства та втрачають свою мову. В іншому разі, іммігранти залишаються в новій країні ізольованою групою, що зберігає свою мову та звичаї, інтегруючись до нової спільноти як цілість.

- *космополітизм*: розвиток торгівлі та міжнародне спілкування викликали до необхідності існування мов-посередників, що охоплюють нині значну кількість мешканців земної кулі [11,с.33–36].

Ще декілька зауважень стосовно мовної уніфікації. Ф. де Сосюр зазначав, що один з існуючих діалектів внаслідок своєрідної мовчазної угоди стає рушійним засобом передачі всього того, що цікавить народ у цілому. Мотиви вибору певного діалекту різні: часом перевага надається діалекту області з найбільш розвинутою культурою, іноді діалекту тієї місцевості, яка здійснює політичну гегемонію і де перебуває центральна влада; трапляється, що королівський двір може нав'язати народові свою мову [9,с.245].

Д. Лайонз вважав, що витіснення однією мовою чи діалектом інших мов чи діалектів може виправдовуватись культурними, суспільними чи політичними причинами, наголошуючи на доречності єдиної літературної мови в царині державного управління та освіти [12,с.60].

Від вирішення питання щодо статусу літературої мови, зокрема її переваги над іншими, залежить спрямування мовної політики, що особливо яскраво виявляється під час переломних періодів життя соціуму, яких стосується сучасний етап розвитку раніше поліетнічних держав в сенсі посилення тенденцій етнокультурної та етномовної диференціації та автохтонізації [13,с.12].

Разом з тим, співіснування мов з різним ступенем тривалості культурної традиції в межах єдиного комунікативного ареалу створює екстремальні умови для розвитку автохтонної мови, збільшуючи небезпеку її асиміляції [13,с.68–69].

Поширення двох мов у колективній комунікації зазвичай призводить до мовного конфлікту і має наслідком витіснення тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції. На масовому рівні двомовність в країні гармонійною ніколи не буває. Вона є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду держави через міжмовний конфлікт [14,с.71–74]. Конфлікти ж з приводу мови, зауважує М. Білліг, – звичайна справа в сучасному світі. Такі конфлікти не тільки пов'язані з боротьбою за мову, вони проводяться за допомогою мови та за допомогою насильства.

Нині проведення кордонів між мовами та класифікація діалектів переважно здійснюються відповідно до політики створення держав. За умов усталених національних кордонів мовні відмінності, вірогідно, будуть пов'язуватись з різними мовами, їх носіями, національними центрами та світом взагалі [15].

У цьому випадку – як взаємодія міждержавна – важливим є вплив зовнішньої ситуації на мови, що перебувають у стані білінгвізму. М. Сігуан та У. Маккі визначають два загальні шляхи такого впливу, перший з яких обумовлений кількістю осіб, що розмовляють певною мовою за межами досліджуваної території, та її (мови) міжнародним престижем. Вплив завжди буде на користь мови, якою розмовляють за межами держави. Коли ж, у випадку двомовності, існує мова меншості та міжнародно визнана мова, то невідповідність (нерівність) може стати непереборною.

Інший шлях, коли певна мова за межами аналізованої території чинить вплив, – це політичний наслідок, що випливає з того, що мова, про яку йдеться, – це мова держави-сусіда з двомовною територією. Такий вплив на двомовну ситуацію неоднозначний. Він може були позитивним, здійснюючи підтримку, без якої мова не спроможна вижити. Він може бути й негативним, отруюючи двомовну ситуацію, бо може розглядатися як замах на національну єдність та як анексія з боку сусідньої держави [11,с.43–44].

Отже, аналіз явища білінгвізму не доречно вважати завершеним, потребують подальшого дослідження та узагальнення політичні аспекти розвитку явища двомовності. Видається доречним на підставі аналізованого матеріалу запропонувати дві групи політичних чинників формування білінгвізму: внутрішньополітичні та зовнішньополітичні. До внутрішньополітичних варто віднести соціо-політичні фактори, розглянуті У. Вайнрайхом, ідею просочення Г. Шухардта, політику уніфікації. До зовнішньополітичних – низку факторів, аналізованих М. Сігуаном та У. Маккі.

Список використаних джерел

1. Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу / Олександр Чередниченко. // Українознавство. – К., 2002. – Число 3 . – С. 64–67.

2. Антошкіна Л.І., Красовська Г.М., Сигеда П.І., Сухомлинов О.М. Соціолінгвістика: Навчальний посібник / Л.І. Антошкіна, Г.М. Красовська, П.І. Сигеда, О.М. Сухомлинов. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 355 с.

3. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманит. вузов и учащихся лицеев / Н.Б. Мечковская. – [2-е изд., испр.]. – М: Аспект Пресс, 1996. – 207 с.

4. Хауген Э. Языковой контакт [Електронний ресурс] / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – Вып. 6. – М., 1972. – С. 61–80. – Режим доступу: http: // www.philology.ru/linguistics1/haugen-72.htm

5. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх. – К., 1979. – 264 с.

6. Шухардт Г. Изучение фонетических изменений / Г. Шухардт // Избранные статьи по языкознанию / Г. Шухардт; [пер. с нем. А.С. Бобовича]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1950. – С. 56–72.

7. Шухардт Г. К вопросу о языковом смешении / Г. Шухардт // Избранные статьи по языкознанию / Г. Шухардт; [пер. с нем. А.С. Бобовича]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1950. – С. 174–184.

8. Будагова Р.А. Предисловие / Р.А. Будагова // Избранные статьи по языкознанию / Г. Шухардт; [пер. с нем. А.С. Бобовича]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1950. – С. 5–22.

9. Сосюр Ф. де Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К.: Основи, 1998. – 324 с.

10. Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л.В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность/ Л.В. Щерба; под ред. Л.Р. Зиндера и М.И. Матусевич. – [изд. 4-е]. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – С. 24–39.

11. Сигуан М., Макки У. Образование и двуязычие / М. Сигуан, У. Макки; [пер. с фр.] – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.

12. Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику / Джон Лайонз; под редакцией и с предисловием В.А. Звегинцева. – М.: «Прогресс», 1978. – 543 с.

13. Нещименко Г.П. Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций / Г.П. Нещименко; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2003. – 279 с.

14. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніал. вимір / Л.Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.

15. Биллиг М. Нации и языки [Електронний ресурс] / Майкл Биллиг // Логос. – №4 (49). – 2005. – С. 60–86. – Режим доступу: http://www.ruthenia.ru/logos/number/49/03.pdf

Панасюк Л.В. К анализу феномена билингвизма: политический аспект

Рассматриваются особенности формирования билингвизма, предлагается анализ политических аспектов к пониманию феномена двуязычия/многоязычия, индивидуального и массового (социального) двуязычия.

Ключевые слова: *язык, билингвизм, полилингвизм*

Panasiuk, L.V. Phenomenon of bilingualism: political particularities of the formation

The author of the article analyses the phenomenon bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to political particularities of the formation individual and societal bilingualism.

Key words: *language, bilingualism, multilingualism.*

УДК 130.32

Івченко О.Г.

Демократизація – поворот до людини і людяності в громадянських стосунках

Перехід від тоталітарного до демократичного суспільства розглядається як поворот до людини і людяності в громадянських стосунках.

Ключові слова: *людина, громадянське суспільство, громадянський рух, демократія.*

Україна, навіть не маючи власної суверенної держави, була включена до загальноцивілізаційних процесів та відчувала на собі імпульси становлення інституцій громадянського суспільства, що ширились європейськими державами у XIX ст. До того ж українське суспільство мало власні оригінальні та відносно укорінені традиції громадянської самоорганізації, місцевого самоврядування, громадянських рухів тощо. Має місце думка, що українське слово «громадянин» походить від «громада» і в ньому відбито не бюргерський (буржуазний) і не політичний (citizenship) зміст, а спадкоємність форм соціальної взаємодії, народного побуту і менталітету – від громади докнязівських часів до громадських організацій і громадського самоврядування нашого періоду [1,с.520]. Дослідники історії становлення громадянського суспільства відзначають, що відповідні традиції мають місце в Україні в якості реальних історичних фактів, так само як і у науковому дискурсі українських вчених кінця XIX- початку XX ст, що дозволяє нам виділяти цей період в якості *протогромадянської* стадії утвердження громадянського суспільства.

В окреслений період громадський рух отримав розвитку в Наддніпрянській Україні, зосереджуючись здебільшого на просвітянській роботі. Тут він тривав відносно недовго – з часів лібералізації місцевої політики Російської імперії, що передувала падінню монархії і до встановлення більшовицької влади у 1920-х рр.. В Галичині ж громадянське суспільство було доволі розвиненим упродовж 20-30их років XX ст., аж до приєднання її СССР. Тут діяли могутні національні економічні товариства, асоціація українських кооперативів, що об'єднувала 4000 кооперативів і 700 тис. членів. Зусиллями товариств «Просвіта» і «Рідна школа» були засновані бл. 40 гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ та понад 3000 народних українських шкіл. «Обставини галицького суспільства того часу не були ідеальними, – пише пострадянський дослідник Б. Цимбалістий, – але з погляду розвитку політичної громадянської культури вони знаменні тим, що для того, щоб народ доріс до зрілості, виростив у собі державницьку культуру помітного ступеня, вистачило, щоб одне-два покоління мали нагоду жити у правовій державі з однаковими законами для всіх та можливістю брати участь у рішеннях локальних та загальнодержавних питань політики й адміністрації тодішньої Австрії» [2,с.58].

Теорії громад, громадського життя і правової держави посідали також значне місце серед об'єктів наукових пошуків визначних українських вчених цього періоду М. Драгоманова, І. Франка, Б. Кістяківського, М. Шаповала, М. Грушевського, В. Винниченка. Деякі з їхніх праць не втратили свого значення до сьогодні. Так, вивчення творчого доробку М. Драгоманова дає можливість стверджувати, що він наполягав на тому, що свобода та гідність людини є найвищими цінностями у суспільстві, що у політичному плані пов'язано, насамперед, з їх поширенням та зміцненням, ствердженням інститутів громадянського суспільства та конституціоналізму. Суспільним ідеалом український вчений вважав добровільну асоціацію гармонійно розвинених осіб. Саме в конституційному закріпленні основних прав людини М. Драгоманов вбачав «одну з головних умов гармонійного розвитку не тільки особи, але й суспільства» [3,с.34], а особливої уваги він надавав політичним правам як таким, що забезпечують активну участь громадян у політичних змінах суспільства.

Звернення до філософсько-правової спадщини І. Франка дозволило розкрити ще одну сторону сенсу людського та громадського буття. У праці «Що таке поступ?» (1903 р.) І. Франко наголошує: «соціалістична доктрина несе в собі загрозу тоталітаризму, бо все суспільне життя перебуває під контролем держави, держава контролює в опікуванні бідними соціальні допомоги, виховання дітей, погані думки, бо, нібито, ті можуть перешкодити реалізації потреб людини». Крім того, мислитель твердить, що «всяка самостійність не там, де більше крику, а там, де більше самостійної, розумної праці, а де має бути бесіда про таку працю в повнім значенні слова, там треба вперед добути собі повну свободу політичну і суспільну, без котрої й праця вільна та широка – зовсім неможлива» [4,с.87]. І. Франко був противником створення всевладної держави, адже вона тоді знівелює особистість як таку.

Відомий український правник і політолог Б. Кістяківський підкреслював взаємозалежність, взаємну обумовленість правової держави і громадянського суспільства. «Правильне і нормальне справляння державних функцій у правовій державі залежить од самодіяльності суспільності і народних мас, – писав учений. – Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима... Але так само й громадянське суспільство неможливе без правової держави, яка «неодмінно передбачає широкі громадянські та народні організації, завдяки яким зростає і її власна зорганізованість» [5,с.252-253].

М. Грушевський та В. Винниченко не лише обґрунтовували історичну необхідність існування елементів громадянського суспільства в Україні у наукових й публіцистичних працях, але й самі брали активну участь у діяльності та оформленні громадянських інституцій в Україні, намагаючись сприяти існуванню незалежної преси, політичному плюралізмові, легальної діяльності політичних партій, побудові правової держави [4,с.102-113].

На *комуністичній стадії*, політична система держави, яка утворилася внаслідок жовтневої революції, не визнавала громадянського суспільства, а подібні думки вважалися буржуазними забобонами [6,с.164].

Водночас існує аргумент про наявність в комуністичних країнах елементів громадянського суспільства. Після смерті І. Сталіна почали виникати (чи виходити на поверхню, адже повністю зникнути вони не могли ніколи) такі елементи громадянського життя, як критична громадська думка, нехай у її елітарному й нелегальному виразі, певні клуби культурницького плану, з'явилися спроби підпільної приватновласницької ініціативи. Існував також відверто опозиційний дисидентський рух зі своїми ЗМІ («самвидав»), не чітко сформованими спілками, непересічними незалежними особистостями. Саме вони послужили основою для виникнення численних «неформальних», не санкціонованих владою організацій в часи «перебудови».

На думку українських дослідників М. Гуренко-Вайцман та Н. Флік, найбільш важливою подією цього періоду, знаного як «відлига», стало народження цілого покоління інтелігенції – «шістдесятників». Вони вважають, що сьогодні важко чітко окреслити національно-географічні межі «шістдесятництва» – це загальносоюзне явище, а також відзначають, що Московська Гельсінська Група ставила переважно політичні питання, а українські «шістдесятники» обгрунтували і наукові проблеми [6,с.164].

Засновниками УГГ були О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, О. Тихий, Н. Строката-Караванська, М. Руденко, обраний її керівником. УГГ існувала до 1980-х років; на відміну від Московської Гельсінської Групи, вона ніколи не оголошувала про свій саморозпуск, але усі її засновники згодом були репресовані. О. Скрипник зазначає, що це була перша опозиційна організація, яка утворилася на легальних засадах. Вона недвозначно поставила українську проблему у контекст загальнолюдських цінностей. Група стала на захист прав не тільки українців, але й представників інших національностей. Так, генерал П. Григоренко вперше поставив питання прав кримських татар на всесоюзному й міжнародному рівні [7,с.392].

Важливо зазначити, що в УГГ об'єдналися представники зовсім різних, навіть протилежних, напрямків у русі опору. Тут були націоналісти – Ю. Шухевич, В. Січко, марксисти – Л. Плющ, націонал-демократи – Л. Лук'яненко, В. Чорновіл. Захист прав людини, а отже, і прав нації, став базою об'єднання різноманітних сил. У меморандумі УГГ від 9 листопада 1976 р. встановлювалося, що «головним суб'єктом конституційного права є не партія чи держава (навіть соціальна та правова), а громадянин та громадянське суспільство» [7,с.394].

Отже, хоча більшість науковців і схильні до думки, що в умовах антидемократизму не можуть існувати й функціонувати окремі елементи громадянського суспільства, все вищезазначене дозволяє стверджувати, що хоча і в глибокому підпіллі, але все-таки в нашій історії присутні ідеї, елементи громадянського суспільства. Якщо в період репресій виникали громадські організації, у тому числі правозахисні, відбувалося духовне відродження українців, перші експерименти економічного характеру, то в умовах демократичної держави ідея громадянського суспільства повинна бути впроваджена якнайскоріше і якнайдієвіше.

Із набуттям Україною державного статусу та конституюванням принципів плюралізму через внесення змін та доповнень до конституції УРСР на межі 80–90-х рр. XX ст. було забезпечено умови для розширення політичної участі суспільства та вдосконалення самоорганізації у тому числі й у політичній сфері. Відбулася фактична легалізація політичного

плюралізму і почали закладатися підвалини для створення нових партій – однієї з важливіших ланок громадянського суспільства. Причому, згідно Г. Зеленько, різке падіння рівня життя призвело до того, що процес занепаду інститутів самоорганізації поза політичною сферою був обернено пропорційним самоорганізації за політичною ознакою (масової появи політичних партій і руйнуванням звичних неполітичних організацій) [8].

У 1991 – 1996 рр. було здійснено комплекс заходів щодо розвитку громадянського суспільства, утвердження ринкової економіки, демократизації громадсько-політичного життя. Закладено фундамент нового державного устрою на принципах розподілу влади, відбулося становлення та конституційне оформлення інститутів президентства, парламентаризму й виконавчої вертикалі влади, судової системи та системи місцевого самоврядування [9,с.67]. Низка законів була спрямована на вдосконалення системи державного управління та місцевих органів влади, розвиток і утвердження місцевого самоврядування. У цей період ухвалено й низку законів з питань соціального захисту та духовного розвитку громадян України: «Про об'єднання громадян», «Про зайнятість», «Про освіту», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про власність» тощо [10,с.38]. Вирішальним стало прийняття Конституції України, яка гарантувала пріоритет прав людини в усіх сферах суспільного буття, проголошувала свободу совісті, зібрань, об'єднань, ідеологічний та політичний плюралізм.

У ці часи більшість громадських організацій активно шукали свою місії та суспільні ніші, у науковому дискурсі відзначається започаткування концептуалізації громадянського суспільства, проте, цей етап не ознаменувався становленням активного громадянського суспільства, що орієнтоване на людину. Цей факт пояснюється кризовими процесами в економіці, суспільною пасивністю та апатією, маргіналізацією більшої частини індивідів, відчуження їх від місцевого, державного політичного управління й суспільних економічних ресурсів, невизначеністю пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Проте, можна виділити і позитивні зрушення у громадянській свідомості та активності. Саме на цьому етапі поступово сформувалися опозиційні політичні партії та блоки, найбільш потужні з яких (БЮТ, Наша Україна, СПУ), здобувши громадянську підтримку всупереч адміністративному ресурсу, змогли увійти до парламенту. Проте, вибори до Верховної Ради України в березні 2002 р. не привели до суттєвих змін на макрополітичному рівні. Як і раніше, актуальним питанням залишилися створення «пропрезидентської парламентської більшості», яка б забезпечила ефективну роботу парламенту, і формування «конструктивної опозиції», котра б не тільки критикувала владу, але й сама брала участь у виправленні її помилок. Одночасно з подальшою політизацією законодавчої та виконавчої влади спостерігалася певна деполітизація громадських рухів і організацій. Активно формуються громадські організації, які перебирають на себе ініціативу в розбудові громадянського суспільства [11,с.226]. На цьому етапі виникають альтернативні та опозиційні ЗМІ, відбуваються несанкціоновані акції протесту по відстоюванні прав, що організовуються громадськими, професійними, жіночими, студентськими рухами [12,с.24]. Крім цього роки, що передували закінченню цього етапу відзначилися певною соціоекономічною стабілізацією та зростанням, що дає змогу деяким дослідниками вести мову про виникнення в Україні

середнього класу – традиційно найактивнішої верстви громадянського суспільства. Потреба цього прошарку в розширенні політичних, інформаційних, культурних прав та свобод, блокування його спроб активніше впливати на економічне й політичне життя вилились у зростання протестного потенціалу українського соціуму. Означені фактори у фіналі спричинили феномен «Помаранчевої революції», яка, незважаючи на політичні наслідки та оцінки, визнається вітчизняними та зарубіжними дослідниками в якості періоду піднесення громадянської активності.

Новий етап в розбудові громадянського суспільства незалежної України розпочався з 2005 р. і ще не закінчився. Початок йому поклала парламентська реформа 2005 р., яка перетворила Україну в парламентсько-президентську республіку. Загальноукраїнські процеси цього періоду характеризуються політичною й економічною нестабільністю, протистоянням партій в парламенті, втягненням громадських й релігійних організацій у політичні та виборчі перегони [9,с.67].

Поряд з цим, згідно рейтингів незалежних міжнародних організацій, показники розвитку громадянського суспільства в Україні останніми роками значно поліпшилися та виглядають краще, ніж у інших пострадянських державах. Наприклад, за оцінкою авторитетного рейтингу міжнародної незалежної організації «Freedom House» Україна тривалий час за рівнем політичних прав і громадянських свобод отримувала оцінку лише «частково вільної» країни. Але у 2005-2009 рр. її рейтинг піднявся та утримувався на рівні оцінки «вільної» країни (єдиної на пострадянському просторі, окрім країн Балтії) [13].

Означені позитивні зміни підтверджуються і громадянами всередині країни. На питання «Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?» у 2009 р. відповіли «Так» 65,1 % опитаних, тоді як у 2004 р. таких було лише 54,9 % [14,с.503]. Також, на цьому етапі відбулось переломлення суспільної довіри інституціям громадянського суспільства. Кількість тих, хто не довіряє громадським організаціям, протягом тривалого часу перевищувала кількість тих, хто їм довіряє. За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, негативний баланс довіри до громадських організацій фіксувався у сталому значенні середнього балу індексу довіри (за 5-ти бальною шкалою) – 2,4 бала у 2004, 2005 та 2006 рр. І лише у 2008 р. ситуація змінилася – вперше, кількість тих, хто довіряє громадським організаціям перевищила кількість тих, хто їм не довіряє. Середній бал індексу довіри до громадських організацій склав 2,6 бала [14,с.530]. Однак, цей показник все ще залишається досить низьким, що є несприятливою умовою для подальшого розвитку громадянського суспільства.

У межах іншого дослідження «Freedom House» – «Nations in Transit» – оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 (найгірша) до 1 (найкраща) бала. За його даними, оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3,00 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006, 2007, 2008 та 2009 рр. поспіль. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та, відповідно, показала найкращий рейтинг [15]. Показово, також, що рейтинг розвитку громадянського суспільства «Nations in Transit» в Україні (2,75 балів) кращий, або значно кращий, ніж у інших пострадянських країнах (окрім країн Балтії) [15].

Що стосується кількісного зростання, то за показниками реєстрації громадських об'єднань на сучасному етапі спостерігається позитивна динаміка цього процесу. За офіційними статистичними даними на кінець 2009 р. в Україні зареєстровано понад 130 000 недержавних об'єднань. З них громадських організацій – 61 610 (у 2006 р. було 46682), профспілок та їх місцевих об'єднань – 22678 (у 2006 р. – 15639), благодійних організацій – 11972, релігійних організацій –21 828 (у 2006 р. – 9590) [16,с.7-9 ;17]. Інші – це кредитні та споживчі спілки, політичні партії, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків та інші. Окрім того, до недержавного сектора можна віднести 9 439 підприємств об'єднань громадян [17].

Спостерігається також збільшення у середовищі громадянського суспільства питомої ваги членських організацій та зростання кількості їх членів. Позитивною динамікою відзначається зміцнення матеріально-технічної бази та інституційної спроможності активних громадських організацій. Згідно дослідженню Творчого центру «Каунтерпарт», загальний рівень інституційної спроможності українських неурядових організацій, що оцінювався за стратегічним менеджментом, системою керівництва, лідерством, стратегією залучення коштів, відповідністю фінансового менеджменту стандартам бухгалтерського обліку, людськими та матеріальними ресурсами, перевищив середній рівень (2,9 балів за п'ятибальною шкалою) [18,с.10-11].

Суттєвим позитивним чинником, що має сприяти відкритості у діяльності організацій громадянського суспільства та інформування про неї громадян, стало відкриття Міністерством юстиції України у березні 2009 р. на своєму веб-сайті «Єдиного реєстру громадських формувань» – адже його відкриття багато років вимагали представники інститутів громадянського суспільства. Він включає в себе «Реєстр політичних партій в Україні», «Реєстр громадських організацій», «Реєстр благодійних організацій», «Реєстр постійно діючих третейських судів», «Реєстр творчих спілок», «Реєстр торгово-промислових палат» та «Інформацію про місцеві громадські формування» [19].

Крім того, на сучасному етапі намітилися напрямки пошуку демократичного співробітництва між державною владою та громадянським сектором. 21 листопада 2007 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Поява Концепції визначає спробу держави запровадити нову державну політику сприяння розвиткові громадянського суспільства в Україні. Концепція встановлює головні завдання цієї нової державної політики, визначає принципи і форми взаємодії органів виконавчої влади й організацій громадянського суспільства, а також напрями вдосконалення актів законодавства з питань діяльності ОГС. Громадським організаціям вдалося організувати плідну співпрацю з урядовою стороною, що дозволило врахувати переважну більшість пропозицій. В тому ж 2007 р. завдяки активним діям громадських організацій в програмі дій уряду появився розділ «Громадянське суспільство» [20,с.6]. На думку Д. Кольцової, це означає, що і держава, і громадянське суспільство шукають можливості співпраці й готові робити спільні кроки [21,с.164]. І хоча ще зарано констатувати встановлення публічних партнерських відносин європейського зразка між українською владою та громадянським суспільством, ми можемо зазначити, що характер відносин зрушився від

«суб'єкт-об'єктного» ставлення влади, до громадянських інституцій до «суб'єкт-суб'єктних взаємодій».

Отже, на думку експертів, на сучасному етапі «третій сектор» України перебуває на стадії консолідації та «укорінення» [20,с.7]. Тобто, можна стверджувати, що громадський сектор починає усвідомлювати себе як щось ціле зі спільними інтересами та спільним баченням. Починають формуватися спільні усвідомлені й консолідовані вимоги до влади щодо бажаної державної політики для розвитку громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1.Колодій А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні / А. Ф. Колодій // Розвиток демократії в Україні : зб. мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 29 верес. –1 жовт. 2000 р.). – К. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С.513–551.

2.Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців : [монограф.] / Б. Цимбалістий. – К.: Либідь, 1994. – 138 с.

3.Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

4.Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : [курс лекцій : навч. посіб.] / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К. : Вища шк.: т–во «Знання», 1999. – 543 с.

5.Кістяківський Б. Держава і особистість / Богдан Кістяківський // Вибране [ред. В. Ф. Жмир ; упоряд. Л.П. Депенчук]. – К. : Абрис, 1996. – 296 с.

6.Гуренко-Вайцман М. М. Історичні традиції формування сучасного громадянського суспільства в Україні / М. М. Гуренко-Вайцман, Н. В. Філик // Кримський юридичний вісник. – Сімферополь : Кримський юридичний інститут ОДУ. – 2009. – Випуск 1 (5). – С.156–166.

7.Скрипник О. Соціальна, правова держава в Україні : [монограф]. / Скрипник О. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.

8.Зеленько Г. Політична участь і громадська самоорганізація в Україні: не втратити б шанс [Електронний ресурс] /Г. Зеленько // Розвиток демократії та демократична освіта : зб. мат. ІІІ міжнар. наук. конф. (Львів, 19–22 трав. 2005 р.) – К: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publication/collection_2005/ section_4/Zelenko.doc

9.Рощина Л. О. Держава і церква в умовах формування громадянського суспільства в Україні / Л.О. Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С.64–69.

10.Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. – К. : Стилос, 2002. – 368 с.

11.Моргун В.А. Періодизація розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні / В.А. Моргун // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 23–229.

12.Третяк С. Профспілки як інститут громадянського суспільства / С. Третяк // Юридичний журнал – Київ : Юстініан. – 2006. – № 9. – С.24 – 28.

13.Freedom in the World 2009 : Survey Release [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=445

14.Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т. соціології НАН України, 2008. – 656 с.

15.Nations in Transit – Ukraine (2009). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=472&year=2009

16.Громадські організації в Україні у 2008 році: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. За ред. О. Г. Осауленка;. Держкомстат України. – К. : Консультант, **2008**. – 572 **с**.

17.Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно правовими формами господарювання станом на 1 грудня 2009 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України. – Офіц. сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/edrpoy/edrpoy_u/opfg/ks_za_ opf0109.htm

18.Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки: [звіт за даними дослідження] / автори-упорядн. : Л. Паливода, О. Кікоть. – К. : БФ «Творчий центр Каунтерпарт» ; «Макрос», 2006. – 160 с.

19.Розвиток громадянського суспільства в Україні: відповідність стандартам ради Європи : (аналіт. записка) [Електронний ресурс] / уклад. Ю. Опалько. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2009. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Monitor/May2009/14.htm]

20.Лациба М. Державне регулювання та стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / М. Лациба // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України [М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М .М. Слюсаревський]. – К. : УНЦПД, 2008. – Режим доступу : http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/priorities_CS2008.zip.

21.Кольцова Д. В. Розвиток громадянського суспільства України / Д. В. Кольцова // Економіка будівництва і міського господарства. – 2009. – № 3. – Т. 5. – С.161–166.

Ивченко А.Г. Демократизация – поворот к человеку и человечности в общественных отношениях

Переход от тоталітарного к демократическому обществу рассматривается как поворот к человеку и человечности в общественных отношениях.

Ключевые слова: *человек, гражданское общество,общественное движение, демократия.*

Ivchenko, O.G. Democratization as the Turn to the Person and Humanization in Civil Relationships

The pass over from totalitarian to democratic society is considered as the turn to a person and humanization in civil relationships.

Key words: *person, civil society, civil movement, democracy.*

УДК 1: (17 + 321.7)

Бойчук М.А.

Теоретичні засади дослідження інститутів демократії

Теоретичні засади дослідження інститутів демократії розглядаються як одна з концептуальних проблем сучасної філософії і політології.

Ключові слова: *демократія, народовладдя, свобода, рівність.*

Питання про структуру інститутів демократії ставиться вже в перших працях, присвячених представницькій демократії. Зокрема, про інститути демократії йшлося у роботах Дж. Лока та Ш.-Л. Монтеск'є, коли вони обґрунтовували принцип розподілу влад, у дослідженнях Т. Джефферсона та А. де Токвіля, коли вони характеризували багаторівневу систему управління державою тощо. Проте безпосередньо термін «інститути демократії», або «демократичні інститути» вживає Р. Даль, коли визначає поліархію як тип режиму для управління сучасною державою. Приміром, він зазначає: «поліархію можна відрізняти від інших режимів завдяки наявності і реальному функціонуванню семи інститутів» [2,с.39]. Пізніше стали говорити про шість базових інститутів для сучасної представницької демократії, які зазначає В. Козьма, необхідно розглядати комплексно, в їх взаємозв'язку. Вони, продовжує свою думку дослідник, дають можливість, з одного боку, систематизувати основні риси сучасної демократії, а з другого – установити відмінність між демократичними та недемократичними політичними режимами, а також оцінити ступінь демократичного розвитку політичної системи в кожній окремо взятій країні на сучасному етапі розвитку демократії [4,с.19].

Дещо інший підхід до виокремлення інститутів демократії пропонує А.П. Циганков, який зазначає, що інститутами є базові механізми, що роблять політичний устрій самодостатнім і стабільним. Інститути означають не просто взаємодію різних акторів і соціальних агентів, але і, по вираженню Р. О'Доннелла, «впорядковані зразки взаємодії, які відомі, практикуються і визнаються (хоча і не обов'язково схвалюються) соціальними агентами, що мають намір продовжувати цю взаємодію, підкоряючись при цьому певним правилам і нормам, що закріплені в цих зразках на формальній або неформальній основі» [10,с.156]. На основі таких суджень А.П. Циганков виокремлює п'ять демократичних інститутів, основне призначення яких, згідно досліднику, полягає у тому, «уберегти демократію від еволюції в диктатуру, гарантуючи права меншин» [10,с.156].

Загалом кількість елементів структури інститутів демократії визначаються передусім концепцією демократією. Так, прибічники концепції ліберальної демократії зазвичай вбачають більше елементів в даній структурі, ніж прибічники концепції електоральної демократії. Притому, усі інститути демократії є політичними інститутами. Вони можуть бути офіційними організаціями, які належать до конституційної структури держави, або мати періодичне організаційне оформлення. Головні критерії їх оцінки: якість функціонування, міра важливості як центрів прийняття рішень у сфері впливу, влади та політики [4,с.19].

Отже, зазвичай виокремлюють наступні демократичні політичні інститути, які ми згрупували наступним чином:

1) Інститут політичних виборів та процедури, що мають до нього безпосереднє відношення: «широко поширене виборче право» (Р. Даль); «рівне й таємне виборче право» (А.П. Циганков); «справедливо організовані вибори, в яких виключено всяке насильство або примус» (Р. Даль); «вільні та чесні вибори» (В. Козьма); «відносно висока залежність уряду від виборців та результатів виборів» (Р. Даль), «виборність посадових осіб» (В. Козьма).

2) Інститут розподілу влади: «реально існуючий і функціонально працездатний розподіл влади по вертикалі (законодавча, виконавча, судова) і по горизонталі (влада центру і регіонів) (А.П. Циганков).

3) Інститути, які забезпечують право народу на управління: «право брати участь в суспільних справах» (Р. Даль), тобто йдеться про політичні інститути, що забезпечують сукупність політичних прав, що забезпечують вільну участь громадян у політичних процесах.

4) Інститути, які забезпечують «свободу кожного громадянина осібно від держави користуватися певною «автономією» [5,с.10]: «загальні громадянські права» (В. Козьма). На нашу думку, до даної групи доречно віднести інститут конституціоналізму – «наявність конституції, що закріплює пріоритет прав особи над державою і забезпечує схвалений громадянами механізм вирішення суперечок між особою і державою» (А.П. Циганков).

Притому як окремі розглядаються наступні інститути:

5) Інститути, які роблять реальною свободу слова та переконань: «надійний захист свободи висловлювати свою думку, включаючи критику уряду, режиму, суспільства, пануючої ідеології тощо» (Р. Даль); «свобода висловлювань» (В. Козьма); «існування альтеративних та часто конкуруючих між собою джерел інформації та переконань, що виведені з під урядового контролю» (Р. Даль); «доступ до альтернативних джерел інформації» (В. Козьма); «свобода вираження політичних думок і наявність всіляких джерел інформації, що з цим узгоджується» (А.П. Циганков).

6) Інститути, що забезпечують свободу асоціацій: «високий ступінь свободи у створенні відносно автономних та самих різноманітних асоціацій, включаючи, що особливо важливо, опозиційні політичні партії» (Р. Даль); автономія асоціацій (В. Козьма); «свобода артикуляції політичних інтересів і наявність розвиненої багатопартійної системи, що узгоджується з цим» (А.П. Циганков).

Отже, перелічені інститути демократії забезпечують можливості громадян обирати владу шляхом рівних, чесних та справедливих виборів, контролювати владу шляхом впливу на процес прийняття політичних рішень, вільно висловлюючи свою думку на основі доступу до альтернативних мас-медіа, та змінювати владу, реалізуючі інші права і свободи.

Розглянемо зазначені вище інститути демократії більш детально.

Не випадково у наведеній класифікації на перше місце ми поставили такі інститути, що мають відношення до політичних виборів, хоча з точки зору здорового глузду інститути, що забезпечують право народу на управління мають буди первинними для демократії як форми народовладдя. Справа у тому, що представники усіх концепцій демократії інститут виборів визнають ключовим демократичним інститутом, в той час як реальність забезпечення права народу на управління піддається сумнівам. Йдеться передусім про постклассичні трактовки демократії, значний внесок у розробку яких здійснено Й. Шумпетером. Він вважав, що в сучасному світі міняються місцями два головні елементи демократії – вирішення виборцями політичних питань і вибори людей, які мають приймати рішення. «Тепер ми вважаємо, зазначає Й. Шумпетер, що роль народу зводиться до обрання уряду чи проміжного органу, який своєю чергою обере президента чи уряд» [12,с.334].

Політичні вибори як визначальний інститут демократії визнають прибічники мінімалістських дефініцій демократії та електоральної концепції демократії. Прибічники ліберальних концепцій демократії вважають, що електоральну змагальність не можна ставити над іншими вимірами демократії, ігноруючи той факт, що багатопартійні вибори (навіть якщо вони насправді змагальні) здатні позбавити великі групи населення можливості конкурувати за владу або добиватись та захищати свої інтереси, рівно як вивести значні сфери прийняття рішень за межі контролю виборних посадових осіб [1,с.12]. Тому концепція ліберальної демократії формує додаткові вимоги до інституту виборів, а також суттєво доповнює структуру інститутів демократії.

Зокрема, майже усі дослідники вказує на кілька окремих інститути, які мають відношення до політичних виборів. Серед них загальне виборче право, яке забезпечує можливість усім повнолітнім громадянам голосувати та бути обраними, та справедливо організовані вибори. Останні вимагають, між іншим, наявності справедливих виборчих законів, існування рівних можливостей при проведенні передвиборної кампанії, функціонування системи справедливого висвітлення очікувань громадян (через соціологічні дослідження) [5,с.9] тощо.

До того ж в ліберальній демократії, зазначає Л. Даймонд, не лише не визначені заздалегідь результати виборів, не лише при проведенні останніх велика доля опозиційного голосування та існує реальна можливість періодичної зміни партій у влади, але й жодній групі, що дотримується конституційних принципів не може бути відмовлено у праві створювати свою партію та приймати участь у виборчому процесі [1,с.13-14].

Окрім електоральної конкуренції та загального виборчого права, які ураховуються у концепції електоральної демократії, концепція ліберальної демократії вимагає того, щоб реальна влада належала *виборним особам* та призначеним ними чиновникам, а не вільним від контролю з боку суспільства внутрішнім акторам (наприклад, воєнним) або закордонним країнам [1,с.13]. Адже, як ще зазначав А. де Токвіль, «у демократичних державах більшість, яка має змогу щороку відбирати владу в тих, кому вона її доручила, також не боїться, що це можуть використати проти неї самої» [9,с.175]. Хоча у сучасних демократіях влада обирається не щороку, як у США у часи Алексіса де Токвіля, дуже важливо, щоб особи, що здійснюють верховну владу обиралися на строго визначений термін. Адже

«ротація правителів у демократичному суспільстві – зворотна сторона їх виборності» [7,с.229], зазначає М.І. Сазонов.

Окрім того, наряду з «вертикальною» відповідальністю правителів перед народом, найбільш надійним засобом забезпечення якої є регулярні, вільні та чесні вибори, ліберальна демократія пропонує «горизонтальну» підзвітність посадових осіб один одному, що обмежує свободу рук виконавчих органів й тим самим допомагає захистити конституціоналізм, владу закону та консультативний процес [1,с.13]. Питання про розподіл влади як ключовий компонент демократії ставили ще класики демократії, воно залишається й актуальним сьогодні. Чи дотримано принципу розділення влад, чи збалансовані повноваження кожної з гілок, чи є влада прозорою в прийнятті рішень залишається особливо важливим для стабільного і передбачуваного управління державою.

Третя група інститутів демократії, що забезпечують право брати участь у суспільних справах, у сучасних умовах безпосередньо пов'язана з попередніми, оскільки у представницьких демократіях найбільш поширеним способом реалізації даного права є участь у виборах чи то в якості кандидата на виборчу посаду, чи то в якості виборця. Проте в умовах демократії право брати участь у суспільних справах має реалізовуватись й міжвиборчий період, оскільки передбачені механізми впливу громадян на процес прийняття політичних рішень.

Зокрема, у більшості демократичних країн, навіть в тих які далекі від ліберальних демократій, законодавчо закріплено право народу на здійснення влади безпосередньо й через органи державної влади та місцевого самоврядування. Таким чином, народ своє право «брати участь у суспільних справах» може реалізувати через представницьке та пряме правління. До інститутів представницької демократії, зокрема, відносять сесії парламенту чи місцевих представницьких зборів, депутатські групи в парламенті чи місцевих органах самоврядування, депутатські запити тощо. До інститутів безпосередньої демократії, зокрема, відносять референдуми (плебісцити), вибори, суспільну думку, народні законодавчі ініціативи, а також такі новітні форми електронної демократії.

Проте, як зазначив Р. Даль, демократія це не лише спосіб управління державою. Це ще й система прав, оскільки права є невід'ємною частиною демократичних політичних інститутів. Права і дотримання прав стає важливішим матеріалом, з якого створюються процес демократичного правління. Зокрема, ефективна участь в управлінні державою передбачає наявність права на цю участь й права висловлювати свої погляди з політичних питань, можливості слухати думки своїх співгромадян й обговорювати з ними ці питання. Не менш важливим є право на вільне волевиявлення та чесний підрахунок голосів, які передбачає рівне виборче право. Теж саме має відношення й до інших демократичних норм: очевидно, що громадяни повинні мати право розглядати альтернативні варіанти, право на участь, яке має вираз у тому, що вони самі вирішують, які питання й в якому порядку підлягають обговоренню [3,с.51-52].

При цьому політична система лише тоді є демократичною, продовжує свою думку Р. Даль, коли усі проголошені права стають реально доступними громадянам. «Зафіксувати права на папері, зазначає вчений, возвести їх у закон або навіть прописати в конституцію ще недостатньо – вони мають бути практично упроваджені у повсякденне життя суспільства й доступні для громадян. У протилежному випадку політична система, щоб

не стверджували лідери даної країни, не можна вважати демократичною, а демократичні атрибути стають тоді лише ширмою, що прикриває недемократичну сутність даного режиму» [3,с.52].

Четверта група політичних інститутів, що спрямовані на реалізацію загальних громадянських прав, націлена у протилежність попереднім на захист громадянина від держави. Індивіди, зазначає Л. Даймонд, мають *основні свободи,* включаючи свободу переконань, думки, обговорення, висловлювань, публікації, зборів, демонстрацій на передання петицій, які ефективно захищені незалежною непартійною судовою владою, чиї рішення визнаються та втілюються в життя іншими центрами влади [1,с.14]. Ці свободи, згідно з Д. Ролзом, займають центральне положення в застосуванні у порівнянні з іншими (наприклад, правом володіти певними видами власності (зокрема, засобами виробництва) або свободою договорів, як вона розуміється доктриною laissez-faire) й можуть бути обмежені або стати частиною компромісу тільки при конфлікті з іншими основними свободами. Оскільки ці свободи можуть бути обмежені при зіткненні один з одним, жодна з них не є абсолютною; але будучи пристосовані один до одного, вони всі підпорядковані одній і тій же системі [8,с.47].

До даної групи інститутів ми відносимо також й інститут конституціоналізму, оскільки у демократичному суспільстві «конституцію слід вважати головним правовим документом не стільки держави, скільки громадянського суспільства» [6,с.133]. Хоча явище конституціоналізму насамперед кореспондується з поняттям «держава», адже конституція є основним законом держави [11,с.279], саме конституція спрямована на захист ключових свобод особи від держави. Саме вона є тим інструментом, якій має стримувати державу від обмеження свободи громадян, навіть тоді, коли це стосується питань національної безпеки. Як переконував В. фон Гумбольт, за умов органічної системи демократії одним із потужних чинників безпеки є гарантування громадянам тієї свободи, яка невід'ємно належить їм. Конституційні стандарти захисту свободи і недоторканості особистості від самого початку передбачали захист підприємництва, приватної власності та недопущення обмежень свободи слова навіть з метою охорони громадянського порядку чи запобігання заколотові [6,с.133].

Інститути демократії п'ятої групи спрямовані на забезпечення свободи слова та переконань. Ми віднесли до однієї групи «свободу висловлювань» й «доступ до альтернативних джерел інформації», адже не може бути свободи слова без чисельних «незалежних засобів масової інформації, до яких громадяни мають необмежений (політично) доступ» [1,с.14]. По справжньому свобода висловлювань може бути реалізована лише за умов, коли громадяни, що залучені до процесів прийняття рішень (референдуму чи виборів) мають доступ до об'єктивної, чи принаймні альтернативної інформації. Функціонування однополюсно налаштованих ЗМІ, які не надають можливості висловити свій погляд на предмет суспільно значущої дискусії кожному з опонентів, не відповідає завданню представлення об'єктивної інформації.

Як зазначає С. Конончук, таке демократичне право як свобода поглядів і слова та вільна можливість їх вираження є, з одного боку, способом організації громадян у демократичному суспільстві, з іншого – означає поширення інформації, що накладає зобов'язання як на державу, так і на ЗМІ. Мас-медіа як носії та транслятори суспільного діалогу лише тоді стають однією з найвагоміших умов формування демократичного

суспільства, коли їхня діяльність вільна від тиску інтересів, що ними переймається держава [5,с.84].

І, нарешті, останні, але на значущістю, інститути, що забезпечують свободу асоціацій, як політичних партій, так й професійних асоціацій, громадських та релігійних організацій, вільних профспілок, селянських організацій тощо.

Особливо місце серед інститутів цієї групи займають партійні інституції. Адже саме за допомогою політичних партій суспільство отримує змогу долучитись до реалізації влади, а сама влада отримує легітимацію в очах суспільства. Маючи на меті представлення інтересів різних соціальних груп і просування цих інтересів у парламенті та органах влади, а відтак беручи участь у виборах до органів державної влади, партії мають змогу впливати на формування політичної волі громадян та на суспільну думку [5,с.13].

У демократичних країнах передбачена можливість вільного об'єднання в політичні партії чи інші організації, які мають змагатись за представництво в органах влади, тобто вагомим є питання про те наскільки широко відкрита політична система країни для створення і розпуску таких об'єднань чи партій [5,с.9]. З політичними партіями безпосередньо пов'язаний інститут політичної опозиції, який передбачає існування опозиційної влади де-факто. При цьому особливо важливо те, чи має опозиція реальні можливості отримати ширшу підтримку або здобути владу шляхом виборів [5,с.10].

Вільна діяльність різноманітних неурядових організацій – професійних, громадських, релігійних, профспілок тощо – невід'ємна складова громадянського суспільства і запорука демократії. Особливу роль серед них відграють вільні профспілки, які активізуючи трудящих стають значним чинником розвитку суспільних рухів. З огляду теорії демократії, зазначає С. Конончук, в цій сфері важливими є три моменти – забезпечення права громадян на утворення об'єднань, дотримання рівності профспілок та уможливлення права на страйк [5,с.37].

Завершуючи викладення деяких узагальнень з приводу інститутів демократії, слід зазначити, що у сучасному суспільстві демократичні інститути забезпечують важливий рівень взаємодії. Інституційний рівень значно впливає на особливості організації суспільства, наділяючи представництвом одних учасників політичного процесу та відштовхуючи інших. Без інституціалізації, без політичних інститутів демократії жодна сучасна демократична держава існувати не може. Інститути та ступінь інституціалізації є одним із критеріїв для визначення рівня організованості та наявності порядку в сучасній демократичній державі.

Список використаних джерел

1.Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации / Л. Даймонд // ПОЛИС. – 1999. – №1. – С.10-25.

2.Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р.Даль // Вопросы философии. – 1994. – №3. – С. 37-49.

3.Даль Р. О демократии [Пер. с англ. А.С. Богдановского; под ред. О.А. Алякринского] / Роберт Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.

4.Козьма В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації / В. Козьма // Віче. – 2008. – № 2.

5.Кононучук С.Г. Розвиток демократії в Україні 2000 р./ С.Г. Кононучук. – К.: Агентство «Україна», 2001. – 316 с.

6.Основи демократії: Навч. Посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр..-канад. Проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.

7.Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Харків: Фоліо, 1998. – 735 с.

8.Ролз Дж. Теория справедливости / Джон Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского университета, 1995. – 535 с.

9.Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці. У двох томах / Алексіс де Токвіль [Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка. Передмова Андре Жардена]. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

10.Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика/ А.П. Цыганков. – М., 1995.

11.Шаповал В.М. Конституціоналізм // Політичний енциклопедичний словник [Упорядник В.П. Горбатенко, за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб.]. – К.: Ґенеза, 2004.

12.Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія [Пер. З англ. В. Ружицького, П. Таращука]. – К.: Ін-т державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, Вид-во «Основи», 1995. – 528 с.

Бойчук М.А. Теоретические принципы исследования институтов демократии

Теоретические принципы исследования институтов демократии рассматривается как одна из концептуальных проблем современной философии и политологии.

Ключевые слова: *демократия, народовластие, свобода, равноправие.*

Boychuk, M.A. Theoretical Basics of Democracy Institutes' Research

Theoretical basics of democracy institutes' research are considered as one of conceptual problems of Contemporary Philosophy and Politology.

Key words: *democracy, people's power, freedom, equality.*

УДК 329.63 (470)

Васильчук Є.О.

Смерть як ідеологічний концепт творчості

Проаналізовано тему смерті як ідеологічного концепту творчості радянсько-російських панк-колективів, що є одним із засобів радикалізації ідейного базису панк-субкультури.

Ключові слова: *панк-субкультура, політичний радикалізм, ідеологізація.*

Проблема молодіжної субкультури як соціального феномена є відносно новою темою для наукового аналізу. У сучасній науці вивчення молодіжних субкультурних утворень як соціальних феноменів має міждисциплінарний характер і перебуває на перетині філософських, соціологічних, політичних, культурологічних та психологічних наук.

Для підготовки статті значущими є дослідження Ю. Доманського [1], О. Дугіна [2], О. Козицької [3], О. Лексіної [4], О. Мутіної [7], М. Соколова [8], Т. Щепанської [9], які розкривають особливості мортальних тем у творчості представників панк-субкультури

Проблема визначення основних концептів ідейного базису панк-субкультури є насьогодні малодослідженою темою у вітчизняній науці, що свідчить про наукову значущість та актуальність теми пропонованої статті.

Панк-рок, що з'явився в СРСР на початку 1980-х рр., є перш за все соціальним феноменом, що ставив за мету боротьбу з тоталітарним пригніченням особистості у всіх його проявах. Демонстративно позиціонуючи себе як контркультурне явище, представниками панк-субкультури обрано стратегію конфліктності раціонального, що було уособленням існуючої системи суспільних відносин, та ірраціонального, що став ідейним базисом цієї субкультури. Російський письменник-метафізик Ю. Мамлеєв відзначав, що існуюче буття є абсурдним за своєю сутністю, і спротив йому можливий лише у гранично парадоксальних та маргінальних формах [6,с.21]. Тому розхитати доктринальні засади панівної раціональної ідеологічної ортодоксії за переконанням представників панк-субкультури можливо лише доводячи їх до граничної межі абсурду та ірраціоналізму, що мало призвести до їх розмивання та витіснення із суспільної свідомості.

Безкомпромісність і радикалізм у виборі засобів і методів для досягнення цієї мети, демонстративне ігнорування та відкидання морально-етичних імперативів, що склалися у суспільстві, призводить до вибудовування специфічної ідейної концепції, що визначає свою етику та логіку поведінки в суспільстві, за яких ствердження можливе лише через деструкцію та руйнування, вищим проявом яких визнається таке соціально-фізіологічне явище як смерть. Так, лідер панк-колективу «Гражданская Оборона» та один з ідеологів панк-колективів т.зв. «сибірської хвилі» Є. Летов у інтерв'ю «...Одиночки опаснее для социума, чем целое движение...», відзначав, що: «Людина, яка займається роком, осягає життя, але не через ствердження, а через руйнування, через смерть... За вихід за межі ти платиш смертю...» [5,с.3,5].

За такої логіки життя визнається безглуздим і нікчемним у всіх його проявах, і спрямовується до однієї мети – самоанігіляції особистості, яка є вищою формою заперечення раціонального буття. Таке заперечення у філософії панк-субкультури набуває граничних форм психологічної екзальтації та наповнюється духом скепсису, анархічного бунтарства, епатажу, потягу та пошуку потаємного, незвіданого та незвичного, що призводить до розриву з буденно-побутовим життям як виявом іманентного, переносить у сферу трансцендентного та метафізичного і є початком ідеального життя, сповненого свободи та позбавленого будь-яких форм пригнічення. Є. Летов у інтерв'ю «Нападение – лучшая оборона» відзначав, що це «...якась система цінностей, що стоїть за смертю. Тому такі люди внутрішньо максимально вільні. Вони більш цинічні у зовнішніх проявах, але вони і більш вільні. Тому тут вони довго існувати не можуть. Свобода вибору, взагалі якась свобода – це надзвичайне зло...» [5,с.31].

Смерть є наскрізною темою творчості радянсько-російських панк-колективів т.зв. «сибірської хвилі». Як зауважує Є. Козицька, «...трагічне відчуття катастрофічності навколишнього світу, болісне переживання тотальної девальвації високих ідеальних цінностей у реальній практиці сьогоднішнього дня, складне ставлення до культурної спадщини минулого є типовими рисами рок-світосприйняття...» [3,с.50]. О. Дугін, аналізуючи танатофілічні мотиви у творчості панк-колективу «Гражданская Оборона», визначає їх сутність як конфлікт раціонального сприйняття смерті як абсолютного припинення існування і метафізичного виміру смерті через її здолання і початку нового життя, яке можливе знайти, пройшовши через різні екзистенціальні стани відчаю, страху, болю, що набувають різних форм страждань, суїцидально-депресивних поривів та душевних катувань. Лише смерть може вивести особистість у новий вимір, вільний від тоталітарних законів концентраційного зовнішнього світу і сприятливий для набуття істинної свободи [2].

Екзальтоване розуміння визволення через смерть призводить до абстрагування особистості від зовнішнього світу, соліпсизму у ставленні до суспільства та вибудовування замкнутого власного внутрішнього світу, до якого увійти можуть лише маргінальні представники соціуму, позбавлені будь-яких зобов'язань перед існуючим суспільством. Т. Щепанська у своєму дослідженні «Система: тексты и традиции субкультуры» зазначає, що для різних молодіжних субкультур, у тому числі і панк-субкультури, смерть є символом остаточного відходу від суспільства [9,с.85].

Така філософська доктрина панк-субкультури, потрапляючи у політичний контекст, створює свою ідеологічну картину пізнання та освоєння світу, спрямовану на необхідність радикального протистояння та оновлення через його уявну «недосконалість», «нещирість». «технократизм» та «сцієнтизм». У конкретно історичних умовах ці ідеологічні продукти знаходять свою практичну реалізацію на крайніх ліворадикальних та ультранаціоналістичних флангах політичного спектру, причому політична складова є вторинною стосовно самої ідеї радикального протесту. Тому девізом панк-року можна вважати знаковий рядок з пісні гурту «Гражданская Оборона» : «Я всегда буду против». Як відзначає А. Мутіна, така «... громадянська позиція завела панк-рух у глухий кут, тому що при переході країни до демократичного шляху розвитку його лідери змушені були приєднатися до тих, з ким раніше боролися – комуністів і фашистів» [7,с.182].

Таким чином, естетське використання мортальних тем у своїй творчості суттєво позначається на радикалізації політичної складової ідейного

базису панк-субкультури, оскільки дозволяє утворити та закріпити у свідомості ілюзію протесту, не скутого жодними обмеженнями. Ця ілюзія дозволяє мобілізувати індивіда на участь у радикальних політичних діях, звільнивши його від можливих стримуючих факторів: обов'язків перед сім'єю та державою, морально-етичних імперативів тощо. Практична реалізація подібних ілюзорних уявлень відбувається у різних політичних сценаріях, де мають місце силові принципи вирішення наявних у суспільстві суперечностей.

Як подальші напрями дослідження перспективними автор вважає розкриття питань, пов'язаних із використанням концептів «свободи», «абсурду», «безумства» у творчості музично-поетичних панк-колективів як засобів радикалізації ідейного базису панк-субкультури.

Список використаних джерел

1.Доманский Ю. В. «Тексты смерти» русского рока. Пособие к спецсеминару / Ю. В. Доманский. – Тверь, 2000. – 109 с.

2.Дугин А. Егор Летов : Работа в черном / А. Дугин // Официальный сайт группы «Гражданская Оборона». – Режим доступа : http://www.gr-oborona.ru/pub/pub/1056115072.html

3.Козицкая Е. А. «Чужое» слово в поэтике русского рока / Е. А. Козицкая // Русская рок-поэзия : текст и контекст : Сб. науч. тр. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1998. – С. 49 – 56.

4.Лексина А. В. Танатология в русском роке / А. В. Лексина // Русская рок-поэзия : текст и контекст : Сб. науч. тр. Вып. 7. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2003. – С. 187 – 192.

5.Летов Е. Я не верю в анархию. (Сборник статей) / Летов Е. – М. : «Издательский центр» (г. Москва) совместно с 000 «Лист Нью». – 213 с.

6.Мамлеев Ю. Судьба бытия // Московский метафизический сборник. – М.: ТЕРРА, 1997. – С. 13 – 91.

7.Мутина А. С. «Выше ноги от земли», или Ближе к себе (о некоторых особенностях фольклоризма в творчестве Янки Дягилевой) / А. С. Мутина // Русская рок-поэзия : текст и контекст : Сб. науч. тр. Вып. 4. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2000. – С. 187 – 192.

8.Соколов М. М. Стратегия политической контркультуры в русском радикально-националистическом движении / М. М. Соколов // Рубеж : альманах социальных исследований. – 2001. – № 16 – 17. – С. 128 – 139.

9.Щепанская Т. Б. Система : тексты и традиции субкультуры / Т. Б. Щепанская. – М.: ОГИ, 2004. – 286 с.

Васильчук Е.О. Смерть как идеологический концепт творчества советско-российских панк-коллективов

Проанализирована тема смерти как идеологического концепта творчества советско-российских панк-коллективов, являющаяся одним из средств радикализации идейного базиса панк-субкультуры.

Ключевые слова: *панк-субкультура, политический радикализм, идеологизация.*

Vasil'chuk, Y.O. The death as an ideological concept art of the Soviet-Russian punk-bands

The author analyzes the theme of death as an ideological concept art of the Soviet-Russian punk-bands, one of the radicalization of the ideological basis of the punk-subculture.

Key words: *punk-subculture, political radicalism, ideological.*

УДК 323.285

Рева Т.С.

Історичні форми прояву екстремізму

Аналізуються різні підходи до визначення екстремізму, також його історичні форми прояву.

Ключові слова: *екстремізм, тероризм, антисемітизм, фашизм, радикалізм, енвайроменталізм, неоанархізм.*

«Питання не в тому, чи ми станемо екстремістами, але в тому якими екстремістами ми станемо...Нація та світ потребує творчих екстремістів»

Мартін Лютер Кінг

Сучасний світовий процес вимагає переосмислення сприйняття політичного простору. На міжнародну арену виходять нові актори «турист та терорист», які не керуються у своїй діяльності традиційними методами минулого, а шукають нових шляхів впливу. Це призводить до відмови від традиційного розуміння ідеологічного протиборства лівих та правих і веде до активізації екстремістських тенденцій у демократичних суспільствах.

Багато різних науковців розглядали проблему екстремізму, наприклад американські дослідники А. Бартолі та П. Колеман у своїй роботі «Adressing extremism» здійснили ґрунтовний аналіз різних підходів до тлумачення цього поняття. Російські політичні психологи розглядають явище екстремізму у співвідношенні зі спорідненими поняттями радикалізмом та фанатизмом. Англійський дослідник Р.Вінтроб у своїй роботі «Rational extremism: the political economy of radicalism» виокремлює основні риси різних форм прояву екстремізму та характеризує їх ненасильницький аспект. Дж. Арас у праці «Терроризм вчера, сегодня и навеки» аналізує екстремізм як ідеологічну базу тероризму, думку якого розвиває у своїх роботах інший російський дослідник М.Гельман.

Таким чином, до цього часу дослідження екстремізму обмежується лише аналізом його окремих проявів, в той час, як саме явище потребує ґрунтовного аналізу.

Мета даної роботи – розкрити підходи до тлумачення екстремізму та його історичні форми прояву.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати основні підходи до тлумачення екстремізму;
- охарактеризувати історичні форми прояву екстремізму протягом історії людства.

Український дослідник В. Ігнатов визначає екстремізм як прихильність, відданість крайнім поглядам, заходам (як правило виявляється в політиці). Він наголошує, що екстремізм проявляється в різних областях людської життєдіяльності: в політиці, міжнаціональних та міжетнічних відносинах, в релігійному житті, екологічній сфері, в мистецтві, музиці, літературі та іншому [2, с.427].

Екстремізм (від. лат. extremus – крайній, граничний, критичний, неймовірний) – прихильність в ідеології й політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей. Екстремізм виступає проти існуючих громад, структур та інституцій, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати та ліквідувати їх заради своїх цілей (переважно силовими методами)[7, с.212].

Екстремізм – це визнання можливості й бажаності застосування насилля або здійснення інших суспільно небезпечних дій з метою досягнення політичної влади, порушення прав і свобод людини та громадянина, незаконна зміна конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності.

Екстремізм – це напрям або точка зору, яка демонізує всіх з протилежними поглядами, характеризуючи людей абсолютно позитивно чи негативно. Екстремісти ідентифікують людей, які не входять до їх групи нижчим класом людства.

Екстремізм – дії та ідеології окремих осіб або груп, які виходять за межі загальноприйнятого у суспільстві політичного центру, або іншими словами закликають до руйнування загальних моральних стандартів. У демократичному суспільстві екстремістами називають осіб або угруповання, що виступають за повалення демократичного й встановлення авторитарного режиму, а у авторитарному тих, хто підтримує ідею демократичного відкритого суспільства.

У 2003 році Парламентська асамблея Ради Європи визначила екстремізм як таку форму політичної діяльності, яка прямо чи опосередковано заперечує принципи парламентської демократії.

В українській радянській енциклопедії екстремізм визначають як схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці [6, с.545].

В сучасній німецькій мові під екстремізмом розуміють найрадикальнішу позицію. Екстремістом є вкрай радикально налаштована людина, в залежності від політичних переконань це може бути лівий або правий екстреміст. В англійській мові під екстремізмом також розуміють пропаганду радикальних політичних заходів. Для позначення екстреміста в англійській мові використовують такі прикметники як exreme, far, high, radical, ultra та інші.

Співвідношення понять радикалізм та екстремізм оцінюють по різному. Одні дослідники розділяють ці поняття, інші ототожнюють, але вони взаємопов'язані й розмежовуються лише за суб'єктом. Пересічні громадяни називають їх екстремістами, а екстремісти себе радикалами, адже ми ніколи не зустрічали, щоб політична партія визнавала свою належність до правого чи лівого екстремізму.

Термін екстремізм широко вживають для опису груп та індивідів, які стали радикальними певним чином, хоча з самого початку поняття радикалізм означало «йти до кореню соціальної проблеми». Вживання слова екстреміст часто асоціюється з особою, яка використовує й захищає насилля на противагу загальноприйнятим нормам суспільства. Іноді так називають людей, які намагаються нав'язати свою волю соціуму за допомогою насилля, так як уряд або конституційна більшість. Екстремізм і радикалізм має ціннісне забарвлення.

Існує й інша думка, коли екстремізм не ототожнюється з насильницьким фактором, наприклад англійський дослідник Р. Вінтроб у своїй роботі «Rational extremism: the political economy of radicalism» зауважує, що політика ненасильницької боротьби (сатьяграха) Махатма Ганді у Індії є прикладом нового типу екстремізму[10].

У конфліктології екстремізм розглядають як важку форму протікання конфлікту.

За спрямованістю виділяють такі напрямки екстремізму: економічний, політичний, націоналістичний, релігійний, екологічний, духовний та інші.

За масштабністю екстремізм може бути внутрішньо або міждержавний.

За чисельністю та організованістю учасників:

– екстремістські дії громад та груп(сект, організацій);

– організованих або спонтанних груп, одинаків (особи з психічними відхиленнями й аномаліями).

По відношенню до владних структур – державний та опозиційний. Державний екстремізм здійснюється за допомогою демагогії та репресій. Опозиційний екстремізм – завдяки терористичних актів.

Екстремізм – це складне й суперечливе поняття. Найпростіше його визначення: екстремізм – це – діяльність (вірування, відношення, почуття, стратегії, дії), які не відповідають загальноприйнятому суспільному стандарту «нормальному». Хоча проблема визначення «нормального» та екстремізму залишається дискусійною. Таким чином виділяють такі особливості екстремізму:

1. Типово, що одна й та ж екстремістська дія може сприйматися одними як моральна та справедлива (наприклад «борці за визволення»), так, і як аморальна і несправедлива іншими (наприклад антисоціальна діяльність терористів). Все залежить з якої ціннісної, політичної точки зору, аналізувати дії екстремістів. Варто додати, що моральний чи аморальний зміст екстремізму може змінитися на протилежний за умови зміни зовнішніх обставин. Яскравим зразком може бути тактика партизанської війни Нельсона Мандели проти політики апартеїду. В результаті, саме завдяки стійкості характеру та таланту політичного лідера, Нельсон Мандела перетворив ПАР на демократичну державу і став її президентом. Таким чином, сучасність та історичний контекст екстремізму визначає характер нашої оцінки цього явища.

2. Фактор влади також відіграє важливу роль при визначенні екстремізму. Під час конфліктів, дії представників політичних сил, що не знаходяться при владі, оцінюються як радикальніші, ніж такі самі дії політичної групи, що підтримує існуючий політичний лад (статус-кво). При цьому, до екстремістських дій вдаються як маргінальні верстви населення та і владні групи. Для перших відкритий конфлікт – це єдиний вихід вираження їх інтересів, в той час як останні вдаються до санкціонування урядом воєнізованих груп та їх акції щодо цивільного населення з метою підтримки певного устрою у державі.

3. Екстремісти застосовують насильство. Існують різні точки зору, щодо вживання ненасильницьких або насильницьких методів. Наприклад, рівень насильницьких преференцій варіюється під час визначення основних цілей екстремістських акцій. Менш організовані та дрібніші організації застосовують спрямовані епізодичні одноразові акції (наприклад, терорист-самогубець). В свою чергу більші екстремістські

угрупування намагаються бути організовано оформленими і мати свою структуру.

4. Екстремістським організаціям притаманні внутрішні суперечності, що інколи, призводить до їх розколу (Наприклад, Хамас або Ісламський джихат).

5. Головною проблемою екстремізму є нетерпима та радикальна природа та його очевидне несприйняття змін і відсутність соціальної гнучкості[9].

Звісно, не всі перелічені рухи відповідають цим ознакам. Незважаючи на це, визначення екстремізму так як й визначення радикалізму не входить до Оксфордського політологічного словника. Звичайно, такі поняття як комунізм, антисемітизм, фашизм в ньому містяться. Це пояснює існування багатьох робіт про певні екстремістські рухи, й дуже мало про екстремізм загалом. Коли ми слухаємо або читаємо про екстремістів, які дотримуються протилежних поглядів, ми сприймаємо їх однаково. Наприклад, Іудейські фундаменталісти в Ізраїлі та екстремісти Хамас не мають нічого спільного, окрім:

- Вони обидва не йдуть на компроміси з іншими;
- Вони обидва прагнуть до цілковитого панування їх організації у всій Палестині;
- Вони цілковито вірять у свої ідеї;
- Вони обидва захищають, а іноді вдаються до застосування насилля для досягнення свої цілей.
- Вони обидва – націоналістичні рухи;
- Вони обидва нетерпимі до будь-якого інакомислення в межах групи;
- Вони обидва демонізують своїх ворогів. Так наприклад, Ізраїльські фундаменталісти вбачають членів Хамасу демонами, як й члени Хамасу фундаменталістів[10].

Отже виділяють такі основні риси екстремізму, що притаманні всім його формам:

1. Загроза збройного насилля.
2. Одновимірність, однобокість сприйняття соціальних проблем.
3. Пошук шляхів швидкого вирішення проблем.
4. Одержимість в прагненні нав'язати свої принципи та погляди опонентам.
5. Бездумне виконання всіх наказів, інструкцій.
6. Опора на почуття та інстинкти, забобони, а не на розум.
7. Нетерпимість та ігнорування будь-яких компромісів.

Проблема джерел екстремізму розглядається у багатьох концепціях, які у різному обсязі представлені в літературі. Американські дослідники П. Колеман та А. Бартолі аналізують та узагальнюють деякі з основних поглядів на природу екстремізму:

1. Екстремізм породжується складними соціальними умовами (бідність, низький рівень медичного обслуговування, освіти та інше), заперечення основних людських прав та свобод (на захист, гідність, об'єднання та інші), безкінечна практика приниження, і постійно зростаюча прірва між тим, у що люди вірять, чого заслуговують та тим, що можна досягнути. Блокування нормативних каналів, які мають гарантувати реалізацію всіх перерахованих прав спричиняє виникнення екстремістських тенденцій у поведінці різних соціальних груп, а особливо серед молоді.

2. Екстремізм – структурований. Він проявляється у двох формах. Перша – це стимуляція політичними лідерами екстремістської діяльності (матеріальна та інформаційна підтримка). Друга – це діяльність домінуючих груп суспільства, з метою збереження влади і протистояння змінам.

3. Екстремізм – це емоційний викід важких почуттів. Постійне гноблення, невпевненість, приниження, образи, втрати й гнів примушують окремих індивідів та окремі груп приймати участь у розробці стратегій конфлікту. Під час розробки яких особи відчувають свою належність до певного колективу. Таким чином, екстремісти використовуватимуть насильницькі та деструктивні стратегії, не тому, що вони виступають інструментом у досягненні їх цілей, але тому, що вони відчувають правоту й справедливість своїх дій. Дійсно, коли екстреміст морально виправданий представниками своєї групи, він активніше приймає участь у екстремістських діях.

4. Екстремізм – це раціональна стратегія у боротьбі за владу. Екстремістські дії являють собою ефективну стратегію завоювання та утримання влади в ієрархічному середовищі. Саме в ньому ресурси мають обмежений характер й боротьба за владу – це першорядне забезпечення чиїхось потреб. Іншими словами, екстремізм працює. Він може привернути увагу до чиєїсь проблеми, становити небезпеку для опонентів та об'єднувати групи проти загального ворога. Це найпопулярніший підхід до розповсюдження екстремізму.

5. Екстремізм виникає з апокаліптичних та есхатологічних ідеологій. В основі екстремістських дій лежать певні міфи та системи значень. Деякі з цих ідеологій спрямовані на катастрофічне знищення влади зла (зовнішньої групи) та піднесення і прославлення внутрішньої групи. Такі системи включають віру у протистояння добра і зла, як базові орієнтири у ціннісному світі, потребу у самоочищенні, мучеництво як форма катарсису, виправдання насилля.

6. Екстремізм – це паталогічна хвороба. Цей напрям трактує екстремізм як хворобу й життєвий шлях, де люди звертаються до насилля для самореалізації. Це люди яким характерні психічні розлади, саморуйнування, що викликає знищення людяності у інших[9].

Екстремізм існував від появи організованого суспільства. У різні періоди він проявлявся у різних формах. Зокрема, в Античній Греції екстремізм був представлений у формі нетерпимості до інших народів. Так у творах відомих давньогрецьких філософів Аристотеля і Платона спостерігається вживання назви «барбари»(*barbarus*) або варвари стосовно сусідських народів. Цим вони проявляли до них неповагу. Римляни вживали цю назву до всіх народів негрецького або неримського походження, але наприкінці існування Римської імперії слово варвар почало вживатися у контексті різних германських племен.

Така ж тенденція спостерігалася і у древньому Китаї, коли сусіди Піднебесної сприймалися як дикі та жорстокі племена іноземців. Останні називалися «Іді» (карлики і собаки) або «Сії» (четвірка варварів).

В першому столітті на території Палестини починає діяти екстремістський рух Сікарії, з латинської мови перекладаються як кинджальщики (sica – кинджал). Багато дослідників тероризму, таких як Дж. Арас, М.Гельман, К.-Е. Саймонсен, Дж.-Р.Спідлав визнають сікаріїв першим терористичним угрупуванням у світі. Сікарії представляли собою радикальне крило релігійно-політичної течії зелотів (іудейські націоналісти) в Римській провінції Іудеї. Вони виступали проти панування римської влади на теренах Іудеї та захищали права найнижчих класів. Основними цілями сікаріїв було знищення архівів, зерносховищ, напади на палаци династії Іродів та первосвященика Ананьї. Давньоєврейський історик Йосиф Флавій у своїй роботі «Іудейська війна», характеризуючи сікаріїв, описує їх незвичайну тактику: «вони нападали вдень у натовпі, щоб їх важко було вирахувати й вбивали жертву своїми маленькими кинжалами, що легко можна було сховати під одягом»[1].

Яскравими прикладами екстремізму на рівні державної політики у Античні часи були диктаторські режими Нерона, Калігули та Сулли.

У Середньовіччі екстремізм представлений у Європі активізацією жорстокої політики католицької церкви, а саме діяльністю інквізиції. Наприклад, період панування Великого інквізитора Томаса Торквемади у Іспанії, під час якого було страчено багато людей під завісою ритуалу очищення «аутодафе». Жорстока політика церкви щодо різних єретичних рухів привела до їх активізації та радикалізації. Наприклад, на початку XI століття у Європі з'являються катари – західна течія релігійного руху богомолів, який заснував у X столітті сільський священник Богоміл «Мілий Богу». Катари набули великої розповсюдженості у Франції, Німеччині, та Італії у XII столітті й виступали з критикою основних постулатів церкви. Це був один з найросповсюдженіших східних культів у Європі. Основними ідеями їх релігійного вчення були:

- відмова від всіх християнських таїнств;
- віра, що Сатана створив цей світ і заполонив дух у матерії;
- плоть гріховна (культ самогубства);
- відсутність віри в пекло, адже земне життя і є пекло[5].

На Сході у XI столітті з'являється радикальна група шиїтів-ісмаілістів, або як їх називали нізаріти, тобто прихильники Нізара. У Західній традиції їх називають асасіни (assin – вбивця), саме це слово походить від hashshashin – гашиш, тобто вбивці які насолоджуються гашишем. Вони використовували у своїх диверсіях воїнів-смертників. Загалом асасіни здійснювали вбивства високоповажних осіб. Так вони вбили Конрада Монфератського, який правив у Єрусалимському королівстві. Їх лідер та ідеолог Хасан ібн Саббах вперше запропонував тактику підпільної війни, створивши організацію професійних вбивць. Асасіни вбивали лише кинджалом, а у своїх діях керувались гаслом «мета виправдовує засоби».

Новий час характеризується проявом екстремізму на рівні державної політики, традиція якого продовжилася і у новітню добу, а саме до другої половини XX століття. Яскравим прикладом екстремістської політики була диктатура якобінців під час Великої французької буржуазної революції. Хвиля вбивств прокотилася по всій території Франції й закінчилася поваленням цього режиму та стратою його лідера М. Робесп'єра. Двадцяте століття представлене тоталітарними режимами Радянського Союзу в період перебування при владі

Й. Сталіна, нацистської Німеччини за А.Гітлера та фашистської Італії за часів Б. Муссоліні.

У XXI столітті ситуація змінюється з початком кризи ідеологій. «Старые формы идеологической политики утратили свою значимость. Скорее это означает их перестройку, развитие и переход в новые

формы – именно то что мы подразумеваем под термином – обновление идеологий»[4,с.250]. Саме криза політичної ідеології призвела до утворення руху протесту. Він мобілізує різноманітні структури, а саме «minorities agissantes» – активної меншості, метою якої є привернення уваги громадськості до певних ідеї та соціальних проблем. Тут провідну роль відіграє протест, а не контр-ідеологія. Радикальні рухи протесту спрямовані на зміну свідомості людини. Отже, нині виділяють три основних види таких рухів: антиглобалісти, неоанархісти та енвайрменталісти.

Антиглобалісти – сепаратиський рух за національне визволення та збереження національної унікальності.

Неоанархісти виступають за спротив централізованій державі «знизу вверх» та домінування суспільства над державою, де остання виступає морально-руйнуючою силою.

Енвайрменталісти – «рух спрямований на вирішення однієї з проблем – виживання» – зазначає англійський дослідник політичних ідеологій Джон Шварцмантель. Цей рух спрямований на критику Просвітництва та антропоцентризму, що набув найвищого рівня розвитку у індустріальному суспільстві, де людина постулюється як найвища істота у природі. Він може виступати у двох формах як суперідеологія майбутнього або вузько спрямований екологічний рух.

Таким чином, екстремізм – це складне суспільно-політичне явище, яке означає прихильність, відданість крайнім поглядам, заходам. Основними його рисами виступають:

- нетерпимість до інших поглядів, переконань, вірувань тощо;
- застосування дій насильницького характеру;
- ірраціональність та емоційність діяльності;
- поляризація світосприйняття добро – зло.

Екстремізм представлений багатьма напрямками: економічний, політичний, релігійний, екологічний та інші. В залежності від масштабу, він може бути загальнодержавними або міждержавним. Це явище пережило багато етапів розвитку та еволюціонувало від простих проявів нетерпимості до інших народів до загальносвітових рухів протесту.

Список використаних джерел

1. Арас Дж. Терроризм вчера, сегодня и навеки [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aras/index.php

2. Ігнатов В. Екстремізм / Етно-національний розвиток України – Київ – 1993. – 807 с.

3. Пиджаков А. Борьба с политическим экстремизм и терроризм: проблемы изучения / Правоведение. – 2003. – № 3. – с. 234-244

4. Шварцмантель Д. Идеология и политика. – Х.: «Гуманитарный центр», 2009. – 312с.

5. Элиаде М. История веры и религиозных идей: От Магомета до Реформации. В 3-х томах.— М.: Критерион, 2002. — Т.3. – 464 с.

6. Українська радянська енциклопедія: В 12-ти томах. – К., 1980. – Т.3. – 551 с.

7. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – 669 с.

8. Clifford E. Simonsen, Jeremy R.Spindlove Terrorism: the past, the players, and the future. – New Jersey: Pearson «Prentice Hall», 2004. – 446 p.

9. Peter T. Coleman, Andrea Bartoli Addressing extremism. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.tc.columbia.edu/icccr/index.asp

10. Wintrobe R. Rational extremism: the political economy of radicalism. – Cambridge University Press, 2006. – 298 p.

Рева Т.С. Исторические формы проявления экстремизма

Анализируются разные подходы к определению экстремизма, а также его исторические формы проявления.

Ключевые слова: *экстремизм, терроризм, антисемитизм, фашизм, радикализм, энвайрментализм, неоанархизм.*

Reva, T.S. Historical forms of extremism manifestation

Various approaches to the definition of extremism and its historical forms of manifestation are analyzed.

Key words: *extremism, terrorism, antisemitism, fascism, radicalism, environmentalism, neoanarchism.*

УДК 32:114

Куц Г.М.

Трансформаційні інтенції лібералізму

Базові ідеї лібералізму здатні здійснювати вплив на політичний простір, трансформуючи його окремі підсистеми. Виявлено домінантні (актуальні для сучасності) інтенції лібералізму: свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей. Виділено підсистеми політичного простору, які потребують ліберального «втручання»: свобода особистості; ліберально-демократичне врядування; міжнародна співпраця.

Ключові слова: *лібералізм, інтенції лібералізму, напрями ліберальних перетворень, Оксфордський Маніфест 1997 р.*

Актуальність виявлення трансформаційного потенціалу лібералізму зумовлена насамперед багатозначністю цього феномену, який відображає мозаїку політичного, економічного, соціокультурного, національного тощо розмаїття країн Заходу. Лібералізм вказує не лише на оптимальну цілісність його поєднання на основі ліберально-демократичних принципів, але й на потужну перетворюючу «силу» концепту лібералізму, що стало предметом розгляду багатьох теоретиків (І. Валлерстайн, Дж. Грей, П. Кругман, Л. фон Мізес, Дж. Ролз, К. Скіннер, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Хайєк та ін.).

Метою статті стало виявлення трансформаційних інтенцій лібералізму. *Завдання* статті полягає у визначенні пріоритетних сфер політичного простору, які потребують ліберального «втручання».

Лібералізм, як зазначав Ф. А. фон Хайєк, ніколи не перебуває в спокої, домагаючись значного оновлення політики. На думку лібералів найнагальнішою у світі потребою є «повне усунення перешкод для вільного зростання» [3,с.67]. При оцінці лібералізму як певної динамічної системи постає необхідність виявлення його домінантних інтенцій, які, сприяючи ефективним трансформаціям політичного простору, здатні детермінувати у ньому зміни незворотного характеру. На думку Л. фон Мізеса, лібералізм, «не прагне створити нічого, крім зовнішніх передумов розвитку внутрішнього життя» [6,с.10]. Тобто, мова йде про перманентність ліберальних інтенцій, які постійно зазнають трансформацій у залежності від змінюваних суспільно-політичних умов життя.

Ключові ідеї ліберального дискурсу здатні здійснювати вплив на політичний простір, трансформуючи окремі його підсистеми, що потребують різного ліберального «втручання» (в залежності від ступеню їхньої проблематичності). Тобто, постає завдання виявлення тих пріоритетних суспільно-політичних напрямів, на які будуть спрямовані інтенції лібералізму.

Задля визначення сфер політичного простору, які потребують ліберального «втручання», проведемо аналіз Оксфордського Маніфесту, прийнятого представниками Ліберального Інтернаціоналу на 48-му конгресі, що відбувся 27–30 листопада 1997 р. [12]. Цей Маніфест ще називають Ліберальною програмою для XXI століття, оскільки в ньому було окреслено виклики та можливості, що виникли на порозі нового тисячоліття.

У тексті Маніфесту констатовано, що досягнення лібералізму тривалий час стосувалися лише меншості людства. Тому поширення принципів лібералізму по всьому світові – з використанням сили змін на консолідацію – виступає основним завданням сучасного покоління. Свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей, як зазначено в Оксфордському Маніфесті 1997 р., виступають домінантними цінностями лібералізму. Відповідно, вектори ліберальних трансформацій насамперед мають бути спрямованими на здійснення тих суспільних реформ, метою яких є свобода особистості. Означені домінантні принципи лібералізму мають стати основою для побудови відкритого суспільства. Разом з тим, втілення цих принципів неможливе без ретельного балансу громадянського суспільства, демократичної держави, вільного ринку та міжнародного співробітництва. Зокрема зазначено, що «свобода і особиста відповідальність є основою цивілізованого суспільства» [12], а держава – лише інструментом для забезпечення свобод.

Отже, з домінантними – актуальними для сучасної епохи – інтенціями лібералізму ми визначилися: свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей. Саме ці ідеї у сучасних умовах здатні сприяти оптимізації окремих напрямів політичного простору. Разом з тим, ефективність цих принципів взаємообумовлюється ефективністю функціонування таких підсистем політичного простору як громадянське суспільство, демократична держава, вільний ринок та міжнародне співробітництво (що наразі характерно для країн сталої демократії). Саме на основі цієї взаємообумовленості постає можливість вирішення нових ліберальних завдань, що є пріоритетними для XXI століття.

З метою виявлення пріоритетних напрямів політичного простору, які потребують ліберального «втручання», знову звернемось до аналізу Оксфордського Маніфесту 1997 р., де виділено десять найбільш нагальних завдань [12]. Якщо уважно проаналізувати ці завдання, то можна виділити такі окремі – взаємопов'язані між собою – проблемні блоки, що формують підсистеми політичного простору, які потребують ліберального «втручання»: 1) свобода особистості; 2) ліберально-демократичне врядування; 3) міжнародна співпраця. Зупинимось більш детально на аналізі проблематики кожного з виокремлених напрямів.

Свобода особистості. Поняття свободи особистості – згідно з текстом Оксфордського Маніфесту 1997 р. [12] – включає такі параметри як верховенство закону, рівний доступ до освіти, свободу слова та асоціацій, доступ до інформації, рівні права та можливості жінок і чоловіків, терпимість до різноманітності, заохочення приватного підприємництва та можливостей для працевлаштування тощо. Право на життя – невід'ємне право кожної людини. Права людини є неподільними та універсальними, вони не залежать ні від громадянства конкретної держави, ні від приналежності до тієї

чи іншої етнічної або соціальної групи, статі, релігії чи політичної партії. Втім, до конфлікту з індивідуальними свободами і правами людини може призводити державна влада.

Ліберально-демократичне врядування. Ліберальна демократія має набути широкого визнання в якості глобальної моделі політичної організації. Це зумовлено тим, що авторитарні режими, узурпація влади військовими елітами чи злочинними елементами, зловживання державною владою в особистих цілях тощо блокують шлях до свободи. Задля поширення стандартів ліберальної демократії необхідно у галузі міжнародних відносин надавати перевагу тим правлінням, які дотримуються законів у сфері прав людини та демократії. Ефективна децентралізація політичної влади (аж до самоврядних громад) залишається найкращим способом для розширення можливостей кожного громадянина. Ліберали визнають, що можливості уряду мають бути обмеженими, надто «великий уряд» та зростання державних витрат несуть серйозну загрозу вільному суспільству. Пріоритетну увагу слід приділяти обмеженню сфери державного управління, слід також чинити опір економічному протекціонізму, що виступає одним із ключових ліберальних зобов'язань.

Міжнародна співпраця. Задля забезпечення стійкого та справедливого світового порядку у все більш взаємозалежному світі необхідний високий рівень міжнародного співробітництва. Втім, корумповані та авторитарні правління, слабкі держави і суспільства, безробіття, злидні, неграмотність і перенаселеність вносять свій внесок у погіршення стану навколишнього середовища, породжують потоки мігрантів і біженців, що провокує бунти проти політичного та соціального порядку. Нові технології та наукові інновації, сприяючи економічним та соціальним можливостям, вимагають громадського контролю за їхнім використанням та правового урегулювання на національному і міжнародному рівнях. Принцип обережності має бути керівним принципом у всіх сферах людської діяльності.

Таким чином, домінантні інтенції лібералізму (свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей) здатні у сучасних умовах сприяти оптимізації таких напрямів політичного простору: свобода особистості; ліберально-демократичне врядування; міжнародна співпраця. Втім, слід зазначити, що виділеній вище проблематиці притаманний глобальний характер. Тобто, ці завдання потребують вирішення у сучасному світі в цілому та в Україні, зокрема. Нас наразі – окрім означених завдань – цікавить ще й український контекст цієї проблеми. Насамперед відмітимо, що в Україні не вирішені ті ліберальні завдання, які вже давно вирішені у країнах Заходу. Зокрема, це стосується проблеми верховенства права, розділення владних гілок, боротьби з корупцією тощо. Відповідно, сфокусуємо подальші акценти на виявленні специфічних саме для українського політичного простору підсистем, які вимагають ліберального «втручання».

Українській ідентичності притаманна достатньо потужна індивідуалістична складова, яка споріднює її з європейською ідентичністю. Українська ментальність певним чином корелює з принципами лібералізму, що майже не виражено на суспільно-політичному рівні. Отже, постає проблема не лише усвідомлення власної самобутності, але й необхідність проекції ліберальних інтенцій – закладених у ментальності українського народу – на суспільно-політичний простір. Це насамперед передбачає активізацію

освітніх стратегій в Україні з метою введення просвітницьких заходів, з однієї сторони, щодо популяризації ліберальних цінностей та переваг. З іншої сторони, просвітницькі заходи мають бути спрямовані на позитивне позиціювання власної культурної самобутності, якій у всі часи був притаманним певний ліберальний контрапункт, задля самоствердження у глобальному просторі.

Так, на думку З. Бжезінського, динаміці економічного зростання США перед першою світовою війною сприяла культура, в якій віталися експерименти та новаторство [2,с.14]. Національна культура приваблювала амбіційних та талановитих людей з усього світу, надаючи безпрецедентні можливості для самореалізації. Вже після Холодної війни Америка сприймалась як представник майбутнього, як суспільство, якому варто наслідувати. А «Росія в культурному відношенні викликала презирство зі сторони більшості своїх васалів у Центральній Європі та ще більше презирство зі сторони свого основного і все більш незговірливого східного союзника – Китаю» [2, с. 19]. Проблема полягала в тому, що представники країн Центральної Європи вважали Росію (не завжди заслужено) нижчою від себе в культурному розвитку. Як зазначає З. Бжезінський, інші народності СРСР – українці, грузини, вірмени та азербайджанці – врешті стали сприймати радянську владу як форму чужого імперського панування, оскільки вони не вважали російську культуру вищою за власну [2,с.20].

Відповідно, ті народи, які за основу поведінки беруть концепцію культурної переваги (не цураючись національних здобутків власної культури), здатні більш ефективно позиціонувати себе у світовому просторі. Які ж механізми можна застосовувати з метою введення просвітницьких заходів щодо популяризації ліберальних цінностей та переваг? Зазначимо, що насамперед слід здійснювати роз'яснення щодо базових принципів лібералізму з огляду на більш чітке позиціонування ліберальних параметрів ідентичності, які, будучи наявними в українській ментальності, майже не проявляються в українській політичній культурі. Задля такої мети варто запозичити вже існуючий досвід втілення ліберальних цінностей у масовій свідомості, що передбачає ретельне роз'яснення пріоритетів ліберально-політичного стилю життя. Такий досвід, приміром, існував у США, де у XVIII столітті відомі політичні діячі (О. Гамільтон, Дж. Джей та Дж. Медісон) під псевдонімом стали публікувати статті ліберального характеру, в яких роз'яснювалася необхідність ратифікації Конституції США [10]. Популяризація такої серйозної проблеми у вельми доступній формі для широкого загалу через пресу принесла свої плоди.

Ще один приклад пов'язаний з видавцем газети Mercurius Politicus (Англія) Маркамонтом Нідемом, який із вересня 1651 р. по серпень 1652 р. опублікував серію статей, покликаних навчити своїх співгромадян «проживати в державі свободи» [9,с.24–25]. Тобто, сьогодні постає необхідність умілої популяризації ліберальних ідей через різноманітні засоби комунікації: друковані ЗМІ, телебачення, Інтернет тощо.

З іншої сторони, слід задіяти механізми для ведення просвітницьких заходів, спрямованих на позитивне позиціонування власної культурної самобутності українського народу з метою утвердження на міжнародній арені. Тобто, в Україні – на нашу думку – формування культурної переваги має супроводжуватися формуванням культурної самоповаги. Задля позиціонування власної культурної самобутності необхідно вести активну

роботу по створенню позитивного іміджу України на міжнародній арені. Щодо України можна сміливо виділити ряд ідей, які варті стати основою брендінгу (приміром: «Україна – країна двох морів»; «Україна – країна транзитних перехресть»; «Україна – країна чорноземів»; «Україна – житниця світу» тощо). Отже, слід позбавлятися від стереотипів радянського минулого, витісняючи їх іншими – більш продуктивними – стереотипами.

Забезпечення найповнішої *свободи вибору* та соціальний оптимізм (віра в раціональне упорядкування) – характерні риси ліберального світогляду. У цілому, для лібералізму важливі «поняття вибору, індивідуальної свободи і ворожості по відношенню до всемогутності чи втручання держави» [4,с.372]. Але поняття вибору в сучасному динамічному світі стосується не лише вибору роботи, друзів чи вподобань. Вибір може бути повноцінним лише тоді, коли існує свобода вибору, коли доступ до палітри можливостей для вибору є відкритим. Насамперед це стосується інформації, яка в сучасному глобальному світі вважається чи не найважливішим ресурсом. Як зауважував Ф. Фукуяма, суспільства, які базуються на інформації, сприяють «зростанню свободи та рівності – двох речей, які люди в сучасній демократії цінять найбільше» [11,с.12]. Вільний *відкритий доступ до інформації*, сприяючи повноцінному та незаангажованому розвитку особистості, здатний забезпечувати індивідуальну свободу. Відповідно, вектор ліберальних трансформацій в українському політичному просторі слід спрямовувати на створення якомога ширших можливостей для забезпечення *індивіду вільного вибору в різних сферах буття*.

Лібералізм окреслює певний простір, «де кожен індивід зміг би реалізувати себе і свою власну концепцію добра» [8,с.362], гарантуючи право на вибір власного стилю життя і забезпечуючи тим самим людині свободу самовираження. У цьому контексті категорія толерантності, поповнивши концептуальний арсенал ліберального дискурсу, здатна стати своєрідним запобіжним механізмом щодо появи індивідуальних деструктивних життєвих стратегій, які можуть наносити шкоду оточуючим. Так, за допомогою освіти необхідно *прищеплювати терпимість* задля самого існування цивілізованого суспільства. Також необхідно проводити активну політику, створюючи можливості для освіти та зайнятості, допомагаючи тим, хто не може допомогти собі сам, спираючись на партнерство між державним і приватним сектором.

Лібералізм виступає проти різних форм нетерпимості (релігійної, етнічної, соціальної тощо), оскільки вони здатні обмежувати свободу індивіда. Зокрема, в сучасному світі основні ліберальні акценти варто зосередити на проблемі соціальної нетерпимості, позаяк їй може бути притаманною деструктивна сила громадської думки. Як зазначав Л. фон Мізес, боротьба за свободу – «це не опір деспотам чи олігархам, а опір деспотизму громадської думки» [7,с.56]. Маніпулювання громадською думкою, її деструктивне формування несе загрози індивідуальній свободі, проти чого спрямовані сучасні інтенції лібералізму. Отже, вектор ліберальних перетворень в Україні варто спрямовувати на *протидію деструктивному формуванню громадської думки*, що передбачає якомога ширше забезпечення свободи слова, свободи думки, свободи вільного доступу до інформації тощо.

Нагальною є необхідність ліберальних перетворень в українському державотворенні. Сьогодні у світі метою стає «відновлення конкурентної демократії, оскільки – як зазначав П. Кругман – торжество демократії і є головною метою ліберала» [5,с.295]. Зокрема, в Україні ліберального втручання вимагає сфера конституціоналізму. З огляду на постійні конституційні баталії, які періодично розхитують систему стримувань та противаг, слід спрямувати вектор ліберальних перетворень на створення *інституціонального балансу між різними гілками влади* в Україні. Дублювання функцій державними інстанціями, руйнуючи основи влади, призводить до безсистемності та хаотичної неузгодженості у сфері прийняття політичних рішень стосовно важливих проблем людського буття.

Однією з найважливіших характеристик лібералізму є його здатність визначати межу між суспільними та особистими інтересами [8,с.362]. Крім цього, у політичній сфері для лібералізму вельми важливим є поняття консенсусу. В окресленому контексті вектор ліберальних трансформацій в українському політичному просторі має бути спрямованим на виявлення *оптимального балансу між сферами суспільних та особистих інтересів*, для якого принцип консенсусу є базовим.

На думку Л. фон Мізеса, при суспільному порядку, що організований на ліберальних принципах, людина забезпечуватиме інших тим, що необхідно їй самій [6,с.17]. Тобто, індивід, не знаходячи певної послуги на ринку, проявляє небачену ініціативність, створюючи і пропонуючи нові послуги іншим. Отже, лібералізм сприяє розвитку ініціативності та активності в різних сферах суспільного буття. Таким чином, вектор ліберальних перетворень має бути спрямованим на *розвиток ініціативності та активності індивіда, його прагнень до активного самовизначення в соціумі*.

Для лібералізму вельми важливим є концепт *відкритості*, що передбачає відкритість та прозорість процесів здійснення влади. Ще Є. Бентам зазначав, що гласність має стати незмінним супутником політичних процесів [1,с.10–12]. Ворогів гласності він поділяв на три групи: злочинці (переховуються від судді), деспоти (прагнуть придушити громадську думку) і лініві та нерішучі люди (звинувачують інших в нездатності діяти задля того, щоб приховати власну нездатність). На його думку, перша перевага гласності полягає в тому, що вона утримує правителів у межах обов'язку [1,с.10]. Друга перевага «гласності полягає в тому, що вона гарантує довіру народу та його згоду на законодавчі заходи» [1,с.12]. Третя перевага гласності полягає в тому, що виборцям надається можливість здійснення свідомого вибору. Четвертою перевагою гласності – вважав Є. Бентам – є те, що вона дає можливість представникам влади користуватися знаннями всього суспільства. Отже, ліберальні перетворення мають бути спрямовані на *забезпечення транспарентності влади, зокрема, гласності та прозорості*. Це насамперед зумовлено тим, що прозорість та відкритість у діяльності представників влади – вагомий крок до *суттєвого зниження або й зникнення корупційних схем* у суспільно-політичному та економічному просторі України.

У сфері міжнародної співпраці напрямки майбутніх ліберальних перетворень в Україні мають бути покликані вирішити проблеми, що притаманні для більшості країн світу: *дефіцит енергетичних ресурсів, вплив кліматичних змін, домінування інформаційного ресурсу* тощо. Важливості набуває *екологічна проблематика*, зокрема, теорія сталого розвитку, яка

тісно корелює з ідеями лібералізму. Теорією сталого розвитку передбачаються кардинальні зміни в структурі людської діяльності. Не останню роль відіграватиме проблематика ціннісних установок людини, оскільки проведення структурних реформ з оптимізації механізмів співіснування економічної та екологічної сфер суспільства неможливе без формування певних ціннісних установок та орієнтирів. Причому, індивідуалістські схеми співіснування швидше за все мають поступитися колективістським цінностям заради глобального виживання.

У цілому, можна також виділити інші пріоритетні напрями ліберальних перетворень суспільно-політичного простору. Зокрема, ці перетворення стосуються ліберального дискурсу, в межах якого можна виділити ряд методологічних стратегій застосовних для опису сучасної політичної дійсності. Адже лібералізму притаманний певний прогностичний потенціал, його можна використовувати в якості інструменту прийняття політичних рішень, що – в цілому – зумовлює звернення до виявлення евристичних можливостей методології, розробленої в межах ліберального дискурсу.

Таким чином, виділено проблеми, які потребують ліберального вирішення (у глобальному контексті). Окремо сфокусовано акценти на виявленні специфічних для українського політичного простору підсистем, які вимагають ліберального «втручання».

Список використаних джерел

1. Бентам И. Тактика законодательных собраний / Иеремия Бентам ; [пер. с англ.]. – Челябинск : Социум, 2006. – 208 с. – (Серия «Библиотека ГВЛ : Политика»).

2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский ; [пер. с англ. О. Ю. Уральской]. – М. : Международные отношения, 2005. – 256 с.

3. Гаєк Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаєк ; [пер. з англ. Н. Поліщук] // Консерватизм : [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 1998. – 598 с. – С. 65–81.

4. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collins) : В 2-х Т. / Дэвид Джери, Джулия Джерри ; [пер. с англ. Н. Н. Марчук]. – М. : Вече, АСТ, 1999. – Том 1 (А–О). – 544 с.

5. Кругман П. Кредо либерала / Пол Кругман ; [пер. с англ. ; вступ. статья В. Л. Иноземцева]. – М. : Издательство «Европа», 2009. – 368 с.

6. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.

7. Мизес Л. фон. Теория и история. Интерпретация социально-экономической реальности / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. Г. Грязновой]. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 295 с.

8. Рив Е. Лібералізм / Ендрю Рив // Короткий оксфордський політичний словник; [пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с. – С. 361–363.

9. Скиннер К. Свобода до либерализма / Квентин Скиннер ; [пер. с англ. А. В. Магуна / науч. ред. О. В. Хархордин]. – СПб. : Издательство Европейского университета в С.–Петербурге, 2006. – 120 с.

10. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [пер. с англ. Н. Яковлева, М. Шерешевской и Э. Осиповой / под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева ; коммент. О. Л. Степановой]. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Литера», 1994. – 592 с.

11. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ., под общ. ред. А. В. Александровой]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с. – (Philosophy).

12. Manifesto d'Oxford 1997 [Електронний ресурс] // Internationale Libérale. – Режим доступу: http://www.liberal-international.org/editorial.asp?ia_id=537&lang=french.

Куц Г.М. Трансформационные интенции либерализма

Базовые идеи либерализма способны оказывать влияние на политическое пространство, трансформируя его отдельные подсистемы. Выявлено доминантные (актуальные для современности) интенции либерализма: свобода, ответственность, толерантность, социальная справедливость и равенство возможностей. Выделены подсистемы политического пространства, требующие либерального «вмешательства»: свобода личности; либерально-демократическое управление; международное сотрудничество.

Ключевые слова: *либерализм, интенции либерализма, направления либеральных преобразований, Оксфордский Манифест 1997 г.*

Kuts, G.M. Liberalism Transformation Intentions

The basic ideas of liberalism are able to influence the political space transforming its individual subsystems. Dominant (essential nowadays) intentions of liberalism have been revealed: freedom, responsibility, tolerance, social justice and equality of opportunities. Isolated subsystems of the political space requiring liberal «intervention» have been defined: the freedom of the individual, liberal-democratic governance, international cooperation.

Key words: *liberalism, liberal intention, the trends of liberal reforms, the Oxford Manifesto of 1997.*

УДК 321.7.01.

Гольцман К.О.

Генеза та структура дискурсу про права людини в американській зовнішній політиці у 70-х – 80-х рр. XX століття

Досліджується генеза та структура дискурсу про права людини в американській зовнішній політиці 70-х–80-х рр. XX століття. Вказується, що він відзначається поєднанням емансипаційної складової лібералізму та «негативного» визначення прав людини, що призводить до протиріч між ідеологією активістів та реальною практикою. Включення дискурсу про права людини в американську зовнішню політику в розглянутий період характеризується інструменталізацією його емансипаційної складової на користь слугування національним інтересам та зменшенням автономії правозахисного громадянського суспільства від держави.

Ключові слова: *дискурс про права людини, неоконсерватизм, інструменталізація, гегемонія, лібералізм.*

Траєкторія трансформації міжнародної політики в 70-х–80-х рр. XX століття характеризується різким посиленням моральних аспектів як у відносинах між наддержавами СРСР та США, так і в середині протиборчих блоків. Серед ключових чинників цієї зміни слід назвати початок «розрядки» міжнародних відносин, посилення впливу правозахисного громадянського суспільства на Заході та частково на Сході, та пошук нових форматів вирішення міжнародних проблем. Якщо спочатку моралізація міжнародних відносин, частковий відхід від Realpolitik сприймалася політичними елітами як тимчасова поступка, ефективність застосування ідеологічних та моральних засобів проти «зачинених» суспільств із порушеннями прав людини у зв'язці із потребами легітимації силової політики західних держав переконала останні в настанові реформування зовнішньої політики вбік ідеологічних механізмів «просування демократії» та захисту прав людини. В кінці 70–х.–поч. 80–х. рр. XX століття ця стратегія матеріалізувалася у включенні дискурсу про права людини у зовнішню політику США та його інструменталізації задля досягнення американських національних інтересів в країнах «другого» та «третього» світу.

Розгляд революції «прав людини» як засобу посилення гегемоніальних інструментів впливу на перебіг подій в периферійних суспільствах суттєво відрізняється від наразі панівної інтерпретації в рамках теорії «транснаціонального/глобального громадянського суспільства». В рамках цього корпусу текстів, представленого роботами таких дослідників

як М.Е. Кек та К.Зікінк [6], А. Пентікайнен [11], Дж. Пол [10], С. Хева та Д.Х. Степлтон [3], революція «прав людини» розглядається як результат нормативного покращення міжнародної політики, викликаного зростанням впливу незаангажованих правозахисних організацій та НУО, які у своїй діяльності переслідують мету демократизації світу та просування «гуманітарних» цінностей свободи. Ідеї та норми, що вони уособлюють, є на думку представників цього підходу, незалежними від структури соціальних практик, відносин між НУО та державою, ідеологічних функцій та інших зовнішніх обмежень. Якщо можна погодитися, що діяльність в сфері захисту прав людини і не зводиться до «раціоналістичного розуміння інтересів» суб'єктів процесу, одначе, повне відокремлення аналізу діяльності НУО від ширшого контексту владних відносин, соціальних структур, інструменталізації дискурсу про права людини збоку «раціонально мислячої» держави є несумісним із багатовимірністю соціальних відносин [6,p.8-9]. Бачення, що превалює в зазначеній концепції, в значній мірі спирається на ліберальне визначення громадянського суспільства як царини автономної від державних інтересів, основною метою якої є просування цінностей.

На противагу ньому неограмшіанська теорія міжнародних відносин, на яку ми спираємося в аналізі генези режиму захисту прав людини, визначає громадянське суспільство як складову частину розширеного поняття держави, що включає в себе публічну та приватну сфери [1,с.66]. Так, на думку Н. Гійо, одного з ключових дослідників генези дискурсу про права людини, громадянське суспільство є сукупністю соціальних полів, які охоплюють певні інститути, соціальні практики, цінності, та характеризуються нерівномірним доступом до державних ресурсів [4]. Утворення поля демократії та захисту прав людини, на думку Н. Гійо, було результатом створення консенсусу між американськими політичними елітами та громадянським суспільством стосовно необхідності «лібералізації» зовнішньої політики та переорієнтації її ресурсів на процеси демократизації «третього світу». Такий розвиток подій відповідав як потребам американської держави, яка зуміла створити потужний ідеологічний фон демократичного дискурсу для легітимації традиційних національних інтересів, так і для новоствореного громадянського суспільства, який отримав доступ до фінансових ресурсів, соціального капіталу, міжнародного впливу та визнання [2,p.80, 82-83]. Одначе, разом з цим, як вказує Н. Гійо, громадянське суспільство в значній мірі втратило свою автономію від держави у виробленні та реалізації демократичних практик. Використання державою дискурсу про демократію та права людини як інструменту «м'якої сили» вочевидь вступало у протиріччя з проголошеною нейтральністю цінностей прав людини та демократії [9]. Реалізація режиму прав людини стикнулася як з реальними протиріччями між національними інтересами та цінностями нового дискурсу, так і з неможливістю універсальної реалізації «гуманітарних» принципів в умовах політичної, економічної та соціальної нерівності міжнародних відносин. Розгляду цих протиріч ліберального режиму прав людини, зокрема, присвячене дослідження К. Шика, який впевнено артикулює розповсюдженні сумніви щодо легітимності звертання до «гуманітарної» ідеології для виправдання інтервенції та втручання у внутрішні справи суб'єктів міжнародних відносин [13,p.321]. Генеза поля демократії та прав людини привертає увагу інших дослідників, таких як К. Селарс [14] та Дж. Рольофс [12], які, зокрема, аналізують розвиток правозахисного громадянського суспільства в контексті руху за цивільні права

в США в 60–х рр. XX ст. та створення системи міжнародного моніторингу виконання Гельсінкських угод 1975 р. Спроба аналізу дискурсу про права людини в США належить Дж. Хенкоку, який розглядає його як структуру, що зводиться до низки несуперечливих тверджень: 1. «права людини просуваються у неупереджений спосіб як незалежні настанови зовнішньої політики» 2. перше правило походить від американської ідентичності. 3. та просування прав людини доповнює конкретні зовнішньополітичні цілі, такі як свобода, справедливість та розповсюдження демократії» [4,p.13]. Важливий внесок зазначених досліджень, одначе, ще не дозволяє розглядати ґенезу режиму захисту прав людини у сукупності ідеологічних та політичних трансформацій. Ми спробуємо заповнити цю лакуну шляхом аналізу синтетичного зв'язку між політичними, інституціональними та ідеологічними змінами з точки зору неограмшианської теорії міжнародних відносин та критичної теорії ідеології.

Фундацію режиму захисту прав людини прийнято пов'язувати із створенням НУО Гельсінкі Уотч (майбутньої Хьюман Райтс Уотч – Human Rights Watch) в 1978 р., метою якою був моніторинг дотримання прав людини державами-підписантами Гельсінських Угод 1975 р. Тим не менш, казати про утворення поля демократії та прав людини доречніше із створенням Національного Фонду Демократії (National Foundation for Democracy) в 1983 г., яке знаменує собою включення дискурсу та практик «просування демократії» та прав людини в зовнішню політику США. Хоча велика кількість НУО організацій, створених за сприяння потужних філантропічних фондів як-то Фонд Форда, Фонд Карнегі, Фонд Рокфеллера, вже існувала на той час їх діяльність була зосереджена на вирішенні внутрішніх проблем із цивільними, етнічними та релігійними правами в США [12,p.479]. До поч. 80–х. рр. XX ст. правозахисна діяльність не була вбудована в інституціональне поле американської зовнішньої політики та тим самим, майже неможливим був помітний вплив нових НУО на перебіг подій в закордонних суспільствах. Саме створення поля демократії та прав людини як стратифікованої інституціональної структури на перетині громадянського суспільства та державної сфери зробило можливим формування дискурсу про права людини в його сучасному форматі під впливом бюрократичних та політичних тисків.

Новий формат дискурсу про права людини був результатом різносторонніх впливів як історичного, так і кон'юнктурного походження. З одного боку, можна відмітити спадкоємність між ним та класичною ліберальною концептуалізацією прав людини та засад демократичного суспільства, в якій вони визначаються як засіб просування соціальної справедливості та свободи. Цей прогресивний історичний спадок лібералізму, уособлений в уявленнях та прагненнях ідейних правозахисників і активістів, одночасно поєднується із консервативним та елітістським відокремленням політики від економіки. Останнє, на думку, Е.М. Вуд, пов'язане із неможливістю реалізації базових світобачницьких постулатів свободи індивіда в рамках капіталістичної демократії, що призводить до її звуження до «негативної» свободи від державного насилля, захисту прав власності, політичних та громадських свобод [15,p.227]. Зведення демократії та прав людини до політичної сфери суспільства відповідало історичній траєкторії західної моделі демократії, в якій політичний лібералізм фактично злився із позитивної системою права. Це, зокрема, пояснює той факт, чому генеза поля демократії та прав людини супроводжувалася процесом професіоналізації правозахисної діяльності, яка відображувалася в посиленні

функцій правової експертизи та консалтингу. Цим тенденціям відповідала й бюрократична модель державної політики та фінансування, в рамках якої перевага віддавалася практикам та нормам, що ґрунтуються на квантифікації та фактологічності [2,p.67]. Таким чином, новий синтез між правовим фактом та ідейною цінністю в умовах поля демократії та прав людини виступає засобом одночасної моралізації та політичної інструменталізації «гуманітарного» дискурсу, помітні в риториці західних держав.

Ідейна складова «гуманітарного» дискурсу притягує безліч активістів як справа, так і зліва політичного спектру. Його універсальність та емансипаційні конотації впливають на сприйняття правозахисної діяльності як автономної та незаангажованої практики. Фетишизація ідейного виміру, одначе, приховує від активістів поля демократії та прав людини соціальні умови функціонування інститутів та гегемоніальні практики інструменталізації цінностей демократії та прав людини. «Сила ідей», як вказує Н. Гійо, що «реалізує себе через історичний процес глобалізації» несумісна з баченням впливу структурних імперативів владних відносин в середині поля демократії та прав людини та між Центром і Периферією глобальної системи [2,p.168-169].

Поєднання несумісних елементів в рамках поля демократії та прав людини вочевидь пов'язане з тим, що американські політичні еліти, які проштовхували «моральне переозброєння» американської зовнішньої політики в кінці 70–х.–поч. 80 рр. XX століття зуміли нав'язати своє гегемоніальне лідерство в рамках в термінології М.А. Хажера «дискурсивної коаліції» між державою та громадянським суспільством [5,p.46]. Інструменталізація дискурсу про права людини та демократію, тобто, включення його як інструменту влади в зовнішню політику американською держави в формі «гуманітарних інтервенцій», просування практик миротворчих операцій під егідою ООН, «змін режиму» фактично було умовою залучення громадянського суспільства в новий режим захисту прав людини. Останні, як вказує Н. Гійо, будучи вимушені впливати на державу зсередини в значній мірі позбулися своїх критичних настроїв та були змушені звернутися до більш прагматичного світогляду. Цей процес нагадує описану Дж. Рольофс де-радикалізацію та кооптацію НУО під час руху за цивільні та політичні права в США 60–х. рр. XX ст. під впливом фінансування збоку ліберальних філантропічних фондів [12].

Дискурс про права людини почав використовуватися як зовнішньополітична стратегія американських еліт за часів Адміністрацій Дж. Картера [2,p.75]. Обстановка розрядки, налагодження відносин з Китаєм та СРСР і ліберально-інтернаціоналістична налаштованість Адміністрації Картера були ключовими чинниками перенесення акценту з між-блокової конфронтації на спільний захист міжнародного правового режиму. Характер цієї риторики чітко вкладався в логіку вільсоніанського ліберального інтернаціоналізму та саме через те був скоріше ідеалістичним, аніж гегемоніальним. Як зауважує Н. Гійо, режим захисту прав людини дорівнювався дотриманню «правових норм, втілених в міжнародних договорах та конвенціях», при чому він розповсюджувався в рівній мірі на всіх суб'єктів міжнародного права включно з США [2,p.75]. Така модель режиму захисту прав людини простежується в діяльності Гельсінкі Уотч, створеної в 1978 р. за сприяння ліберального Фонду Форда [14,p.140]. Легалістське визначення режиму прав людини, одначе, було позбавлено важливого елементу активізму, який міг би дозволити застосовувати дискурсу про права людини як інструмент гегемонії та інтервенції. Зведення

режиму прав людини до дотримання міжнародних правових норм також гальмував процес розвитку інститутів поля демократії та прав людини, яким бракувало фінансових ресурсів та підтримки збоку держави.

Неоконсервативна критика картерівського легалізму в кінці 70–х.– поч. 80–х. рр. XX століття виходила з фокусування уваги громадськості на поверховості такого підходу до «ключових цінностей демократії та прав людини» та натомість вимагала чіткої прив'язки режиму захисту прав людини до демократичних та структурних трансформацій «незахідних» суспільств. Боротьба за права людини, як наголошує неоконсервативний діяч Дж. Муравчік, «не є байдужою до політичних систем, а є фундаментальним питанням боротьби за них» [8,p.59]. Дискурс про права людини в очах неоконсерваторів мав відповідати потребі політичної трансформації периферійних суспільств вбік західної моделі демократії та вільного ринку при чому роль США в цих трансформаціях не мала бути пасивною, а навпаки узгоджуватися із американськими національними інтересами [7,p.42]. Адміністрація Рейгана, чия зовнішньополітична платформа, формувалася при безпосередньому впливі неоконсерваторів, взяла на озброєння таке корисне ототожнення прав людини з національними інтересами, а останні із «демократичними» трансформаціями в світі. Американська риторика виключності (exceptionalism) була синтезована із ліберальним дискурсом прав людини, що дозволило «перезавантажити» легітимацію силових акцій США після кризи, викликаної В'єтнамською війною. Одночасно, описана дискурсивна трансформація дозволила запустити гегемоніальний проект «просування демократії» та «капіталізувати на емансипаційній та прогресивній уяві, яку права людини уособлювали для багатьох активістів» [2,p.80]. Сприяння активізму, притаманного правозахисній діяльності, в новому форматі гегемонії було вписано в саму логіку американської зовнішньої політики, яка розглядала інтервенцію як ключовий інструмент «просування демократії» та прав людини. Поле демократії та прав людини у свою чергу сприяло значному урізноманітненню форм цієї інтервенції та її адаптації до реалій глобалізацій та демократичних перетворень в світі.

З проведеного аналізу випливає, що генеза дискурсу про демократію та права людини була стратегічним проектом під керівництвом американських еліт та при залученні громадянського суспільства. В результаті його реалізації традиційне розуміння прав людини було адаптовано до потреб американської зовнішньої політики та національних інтересів. Інструменталізація прав людини збоку держави мало негативні наслідки для еволюції американських НУО, які в значній мірі втратили свою автономію та звернулися до практик та риторики несумісних із емансипаційним характером, що лежить в основі ліберальної ідеології.

Список використаних джерел

1. Грамши А. Избранные произведения: Т. 1. – М.: 1957. – 541 с.

2. Guihot N. Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order. – New York: Columbia University Press. – 274 p.

3. Hewa, S., Stapleton D. H. Globalization, philanthropy, and civil society : toward a new political culture in the twenty-first century. Nonprofit and civil society studies. – New York: Springer, 2005. – 236 p.

4. Hancock J. Human Rights and U.S. Foreign Politics. – London: Routledge Research in Human Rights, 2007. – 226 p.

5. Hajer M.A. Discourse Coalitions and the Institutionalization of Practice: The Case of Acid Rain in Great Britain// Fisher F. and Forester J., eds. 1993. The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning. – Durham, North Carolina: Durham Duke University Press. – P. 43-77.

6. Keck M. E. and Sikkink K. Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics. – Ithaca: Cornell University Press, 1998. – 227 p.

7. Kirkpatrick, J. Human Rights and American Foreign Policy// Commentary. – Vol. 72, # 5, 1981. – P. 42–45.

8. Muravchik, J. The Uncertain Crusade. Jimmy Carter and the Dilemmas of Human Rights Policy. – Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1986. – xxii, 247 p.

9. Nye J. S. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. – New York: Basic Books, 1990. – 378 p.

10. Paul J. A. NGOs, Civil Society, and Global Policy Making. – New York: Global Policy Forum, 1997. – 315 p.

11. Pentikaiinen A. Creating Global Governance: The Role of Non-Governmental Organizations in the United Nations. – Helsinki: Finnish UN Association, 2000. – 284 p.

12. Roelofs, J. Foundations and Collaboration//Critical Sociology/Vol. 33, 2007 – P. 479-504.

13. Schick K. Beyond Rules: A Critique of the Liberal Human Rights Regime// International Relations/ Vol. 20, 2006. – P. 321-327.

14. Sellars K. The Rise and Rise of Human Rights. – Sparkford, UK: Sutton Publishing, 2002. – 256 p.

15. Wood E. M. Democracy against Capitalism. – Cambridge University Press, 1995. – 300 p.

Гольцман К.А. Генезис и структура дискурса о правах челдовека в американской внешней политике 70–х–80–х гг. XX в.

Исследуется генезис и структура дискурса про права человека в американской внешней политике 70–х.–80–х. гг. XX века. Указывается на то, что он характеризуется связью эмансипационной составляющей либерализма и «негативного» определения прав человека, что приводит к противоречиям между идеологией активистов и их реальными практиками. Включение дискурса про права человека в американскую внешнюю политику в рассматриваемый период характеризуется инструментализацией его эмансипационной составляющей в пользу служения национальным интересам и уменьшением автономии правозащитного гражданского общества от государства.

Ключевые слова: *дискурс про права человека, неоконсерватизм, инструментализация, гегемония, либерализм.*

Goltsman, K.O. The genesis and structure of human rights discoursing in American foreign policy in 70th –80th of XX century

The genesis and structure of human rights discourse in American foreign policy in 70th –80th XX is studied. It is argued that human rights discourse combines the elements of emancipative liberalism and 'negative' definition of human rights, leading to contradictions between ideology and practice of human rights activists. Incorporation of human rights discourse into American foreign policy in the period under discussion resulted in appropriation of its emancipative content to serve national interests. The resulting implication was also diminishing of human rights civil society's autonomy from state.

Key words: *human rights discourse, neo-conservatism, instrumentality, hegemony, liberalism.*

УДК 061.1:327.56(478)

Коцур В.В.

Забезпечення миру в Придністров'ї: плани, цілі та взаємодія України, Росії, Молдови, ОБСЄ

Аналізується конфлікт в Придністров'ї та участь у мирному врегулюванні Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Росії та України.

Ключові слова: *Україна, Придністров'я, ОБСЄ, конфлікт, Молдова, Росія, врегулювання конфлікту.*

Тематика Придністровського конфлікту була й залишається однією з найдискусійніших як у молдовській, придністровській, так і в українській, російській та румунській історіографії. Одним із найбільших факторів загострення конфліктів у Східній Європі став розпад Радянського Союзу та утвердження Росії як правонаступниці колишньої наддержави. Після розпаду СРСР, в одній із колишніх республік Молдові, розгорівся конфлікт у Придністров'ї, де невизнана республіка намагалася відділитися від Молдови. Цей конфлікт набув широкого резонансу в усьому світі і, особливо, в країнах СНД. Конфлікт навколо Придністров'я триває з часів незалежності республіки Молдова та становить певну небезпеку для України та Європи, оскільки Молдова має стратегічне розташування в Європі .

У даній статті автором зроблена спроба проаналізувати етапи розвитку Придністровського конфлікту та висвітлити його сучасні проблеми вирішення, визначити геополітичні інтереси і роль Росії та України у врегулюванні конфлікту в невизнаній республіці.

У Придністровському конфлікті можна виділити три основних фази:

Перша фаза – 1989–1992 роки – характеризується мобілізацією сторін, структуризацією та латентним ходом конфлікту. В цей період відбувається консолідація двох еліт – з одного боку консервативної придністровської, орієнтованої на збереження СРСР та економічних зв'язків із Росією та Україною; з іншого – націоналістичної молдавської, яка прагнула незалежності Молдови та зближення її із Румунією. Приводом для конфлікту та основним засобом мобілізації суспільної підтримки в Придністров'ї стало мовне питання.

Після початкової проби сил та «війни декретів», сторони звернулись до зовнішньої підтримки. Молдовська влада шукала її в Румунії; придністровська – в радянській столиці. Придністровська молдовська республіка (далі ПМР) розраховувала підписати новий союзний договір, проект якого розроблявся в 1991 році, як окремий суб'єкт СРСР. Однак, після провалу ГКЧП в серпні 1991 року, надії ПМР на підтримку радянської

номенклатури було поховано. З цього часу в конфлікт активно втручається 14 російська армія, розміщена в Придністров'ї. Вона стала найбільш потужною військовою силою конфлікту і виступила на боці ПМР. За допомогою російського озброєння 14 армії придністровська влада здійснює «повзучий путч», витісняючи з лівого берегу Дністра владу центру. У відповідь на такі дії, Кишинів оголошує 28 березня 1992 року введення надзвичайного стану в країні. Конфлікт переходить у фазу відкритого озброєного протистояння.

Друга фаза – з березня по липень 1992 року. В цей період збройними силами Молдови здійснюється спроба розгромити військові формування в Придністров'ї та встановити суверенітет Молдови над цією територією. Однак, співвідношення сил було не на користь республіканської (молдовської) армії. Загони ПМР мали у власному розпорядженні важку зброю 14 армії, в той час як молдовські війська взагалі майже не мали важкої зброї. Отже, їхній наступ було швидко зупинено; лінія фронту стабілізувалася.

В районі м. Дубоссари під артилерійський вогонь молдовських сил попали частини 14 армії, керівництво якої заявило, що буде змушене наступного разу відповідати вогнем. У результаті цього 9 червня було досягнуто домовленості про припинення вогню. Пізніше, в липні, збройні загони ПМР здійснили рейд на правий берег та заблокували в м. Бендери загони молдавської міліції, на що Кишинів відповів наступом.

Битва за Бендери була жорстокою, обидві сторони несли втрати й гинули мирні жителі. Загальна кількість загиблих перевищила 600 чоловік. Кількість біженців перевищила 80 тисяч. Наступ республіканських військ був безсилим проти підтриманої російськими танками придністровської армії. Молдова почала пошук мирних рішень. 21 липня 1992 року в Москві між Президентом Молдови Мірчою Снегуром та Президентом Росії Борисом Єльциним було підписано Угоду про принципи врегулювання конфлікту в Придністров'ї.

Третя фаза конфлікту – із моменту підписання Московських угод 21 липня 1992 до сьогодні – є фазою деескалації та пост-конфліктного врегулювання. В її основі – погоджені двосторонні заходи із відведення збройних формувань за лінію протистояння, створення буферної зони та розміщення в м. Бендери спеціальної комісії. За домовленостями 1992 року гарантувався нейтралітет 14 армії в конфлікті. Сторони визнали одночасно територіальну цілісність Молдови та право Придністров'я «самостійно вирішувати власну долю» в разі змін державного статусу Молдови. Тут йдеться про побоювання приєднання Молдови до Румунії, які існували в 1990-х роках. Такий компроміс виявився нестабільним, і в 1994 році ОБСЄ розробила та запропонувала сторонам новий план, яким Придністров'ю гарантувалися широкі права автономії.

Разом з тим, цілий ряд проблем у відносинах між сторонами залишаються без вирішення. Окрім формальної проблеми визначення того, чим же є «спільна держава» Молдови і Придністров'я, існує набагато більш важлива економічна проблема. В Придністров'ї сформувалася специфічна економічна система – гібрид планового господарства та кланового капіталізму, і більшість економічних ресурсів зосереджено в руках незмінного голови держави та його оточення. В Молдові триває перехід до ринкової економіки, при цьому зростає тіньова економіка та панує «номенклатурна приватизація» – явище, знайоме для пост-радянських республік. Це

створює передумови для перетворення Придністров'я на офшорну зону та джерело контрабанди регіонального масштабу, що непокоїть сусідні держави – Україну, Росію та ЄС. Політичні чинники все тісніше переплітаються із соціально-економічними

Існування цих проблем визначало хід конфлікту в третій фазі. Періодично зацікавленими третіми сторонами пропонувалися різноманітні варіанти остаточного врегулювання. З них найбільш відомими є план Козака та план Ющенка.

План Козака – заступника Голови адміністрації Президента РФ – передбачав перетворення Молдови на «асиметричну» федерацію, в яку увійшли б на правах автономії Придністров'я та Гагаузія. При цьому Придністров'я отримувало право вийти з федерації, якщо Молдова вирішила б приєднатися до Румунії. За цим планом, невеликий російський миротворчій контингент (до 2000) мав залишитися в Придністров'ї щонайбільше до 2020 року. Таким чином, план Козака пропонував вирішення проблем державного устрою та демілітаризації сторін. Однак, розміщення російських військ в Придністров'ї стало приводом для Президента Молдови Володимира Вороніна відмовитися від підписання цього плану [6].

Після відмови від плану Козака триває пошук сторонами компромісного формату ведення переговорів та вирішення конфлікту. Основними учасниками подій виступають Молдова та ПМР, а також Росія, Україна та ОБСЄ як посередники. В квітні 2005 року один із посередників – Україна – пропонує «план Ющенка», висунутий Президентом України на саміті ГУУАМ в квітні 2005 року. Цей план передбачав внутрішню демократизацію в Придністров'ї, проведення там демократичних виборів; інспекції підприємств ПМР; моніторинг україно-придністровського кордону спеціальними силами ОБСЄ; та розміщення в зоні конфлікту нового миротворчого контингенту. План Ющенка не передбачав створення федеративної держави в Молдові, але передбачав прийняття спеціального закону про статус Придністров'я, а також його право вийти із складу Молдови, якщо та приєднуватиметься до Румунії. Такий закон було схвалено Парламентом Молдови в липні 2005 року. За ним Придністров'ю надавався статус автономії в складі Молдови, його вищим законодавчим органом оголошувалася Верховна Рада Придністров'я. Кордони автономії повинні були уточнюватися за допомогою референдумів в ряді населених пунктів. Уряд ПМР відхилив цей Закон. Виконання плану Ющенка було призупинено, головним чином з двох причин: демократизація Придністров'я розходилася із інтересами авторитарного режиму Президента ПМР Смирнова, а розширення миротворчого контингенту за рахунок зменшення російської його частини не відповідало інтересам Росії в конфлікті.

В 2006 році відбулося чергове загострення конфлікту, на цей раз у зв'язку з відмовою української митниці пропускати придністровські товари без документів, оформлених Молдовою. Експорт ПМР відіграє в її економіці принципово важливу роль, а тому введення нових митних правил стало потужним засобом впливу на Тирасполь. Росія втрутилася в конфлікт на боці ПМР, вимагаючи від України припинити економічний тиск. США та ЄС підтримали Україну в її спробах навести лад у режимі експорту з Придністров'я. Росія вдалася до широкомасштабної гуманітарної допомоги Придністров'ю. З травня підприємства Придністров'я зареєструвалися в митних органах Молдови та відновили експорт. Тим не менш, ескалація конфлікту відбулася, і в її ході керівництвом ПМР було оголошено про підготовку до проведення в 2006 році референдуму про незалежність [4]

За 1992–2006 роки політичний режим Придністров'я значно зміцнив свої позиції. На підконтрольній йому території сформовано всі властиві державі структури влади. Утворено окрему фінансову систему, створено армію, запроваджено окремі паспорти «громадян ПМР» та ін. Ситуація тут видається настільки стабільною, що до регіону почав надходити іноземний капітал. Ця стабільність і життєздатність режиму має логічне пояснення.

По-перше, під політичним кутом зору, цей режим за своєю суттю є авторитарним: один народ («придністровський»), один вождь (Ігор Смирнов), одна ідея (придністровська «державність»). Російська мова в Придністров'ї є єдиною, що реально функціонує. Українська мова відіграє декоративну роль, а демонстративна увага до проблеми етнічних українців зумовлюється насамперед загравнням Тирасполя з Києвом у ситуації, коли стосунки Тирасполя з Москвою стають прохолоднішими. Стосовно етнічних молдаван режим проводить політику етнокультурних утисків. Молдавським дітям заборонено вчитися за програмами Республіки Молдова, читати видані в Молдові підручники та використовувати латинську графіку на письмі. Натомість режим зобов'язує їх навчатися за підручниками, виданими ще в СРСР

Населення контролюється за допомогою репресивних структур, головну роль серед яких відіграє Міністерство державної безпеки (МДБ). Це ж МДБ ефективно використовується для забезпечення особистої влади Ігоря Смирнова, як і слугує «дахом» для кримінальних структур. Запроваджена жорстка цензура в засобах масової інформації, за допомогою яких режим штучно підтримує румунофобію, залякує населення страхітливою примарою НАТО, послідовно формує в свідомості громадян негативне сприйняття Республіки Молдова, зображаючи її в образі ворога. «Придністровське громадянство» всіма усвідомлюється як фікція, позбавлена правової основи. У цій ситуації люди змушені шукати можливості отримати громадянство якоїсь реальної держави, в першу чергу можливості виїзду до країн ЄС [5].

Окрім авторитарної сутності режиму його стабільність зумовлюється ще й тим, що він став інструментом реалізації конкретних і дуже вагомих інтересів, а саме:

1) фінансово-економічних інтересів молдовської, української та російської політичних еліт;

2) геополітичних інтересів Росії;

3) геополітичних інтересів України.

Геополітичні інтереси Росії в східних регіонах Республіки Молдова є доволі очевидними (адже вони не змінилися з моменту розпаду СРСР): Росія прагне зберегти контроль над державами на території колишнього СРСР. Тому закладені в угоді від 21 липня 1992 року принципи переговорного процесу набули ще більш невигідної для Молдови форми в Меморандумі про засади нормалізації взаємин Республіки Молдова і Придністров'я, підписаному, знову-таки, в Москві 8 травня 1997 року. Цей документ, авторство якого приписується Євгену Примакову, тогочасному

міністру закордонних справ Росії, містить цілу низку пасток для Молдови. По-перше, в ньому Молдова та Придністров'я фігурують як дві рівноправні сторони переговорного процесу. А це значить, що всі рішення мають прийматися за взаємним погодженням сторін. У меморандумі з'явилося поняття «країн-гарантів», у ролі яких фігурують Росія та Україна, – саме їм меморандум надає право бути «гарантами» досягнутих угод. Але найнебезпечнішим глухим кутом у меморандумі є поняття «спільної держави», в рамках якої мають будувати свої стосунки Республіка Молдова і Придністров'я. Зі змісту цього документа однозначно витікає, що на його основі може бути створене таке собі конфедеративне утворення, що не володіє суверенітетом, оскільки меморандум передбачає ще й наявність двох арбітрів («країн-гарантів») у взаєминах Кишинева і Тирасполя. Цілковито очевидно, що така формула «вирішення» придністровського конфлікту влаштовує насамперед Росію. Тому що з урахуванням, наявності в Придністров'ї близько 70 тис. громадян Росії, вона завжди може забезпечити більш високий рівень зайнятості і життя на лівому березі Дністра, а відтак здатна маніпулювати цією «спільною державою» з огляду на свої інтереси.

Зазначимо, що геополітичні інтереси України в Придністровському регіоні Республіки Молдова проявились у 1992 році (йдеться не про участь у бойових діях проти Молдови представників УНСО спільно з російськими «козаками») під час чотиристоронніх переговорів Молдови, України, Росії та Румунії з приводу врегулювання придністровського конфлікту. Представники Кишинева змогли побачити на власні очі, як Анатолій Зленко, міністр закордонних справ України, посів спільну зі своїм російським колегою Андрієм Козиревим позицію, підтримавши de facto сепаратистів. Придністров'я є регіоном, де конкурують інтереси України та Росії, які принципово суперечать як інтересам Республіки Молдова, так і нормам міжнародного права. Після безуспішних спроб знайти спільну мову з Ігорем Смирновим новий президент Республіки Молдова Володимир Воронін різко змінив політику та методи. Так, 1 вересня 2001 року Молдова запровадила нові митні печатки, попередивши заздалегідь про це представників Тирасполя. Зрозуміло, що цей рішучий крок Кишинева був швидше стихійним, тобто він не був елементом продуманої стратегії для вирішення придністровського конфлікту. Тим не менш це дозволило висвітити позицію України, яка під доволі слушними приводами відмовилася стати партнером Кишинева в установленні митного контролю над потоком товарів з Придністров'я. Тим самим Україна стала на бік відверто кримінального сепаратистського режиму.

Сучасні міждержавні кордони представляють собою нагромадження суцільних «історичних несправедливостей». Росія сьогодні володіє значно більшими ресурсами, ніж Україна, для впливу як на Придністровський регіон Молдови, так і на всю Республіку Молдова. Загальновідомими є й «русофільство» комуністів Молдови, як і те, хто саме підтримував їх у боротьбі за владу. Окрім того, людська спільнота знає конфлікти (приміром, на Кіпрі), які не вирішуються по 25 років, однак їх наявність не призводить до зміни загальновизнаних кордонів. У ситуації, коли існування молдавської держави без Придністров'я навряд чи матиме якийсь сенс, маловірогідним видається втілення такого сценарію, за яким Молдова офіційно визнає безнадійність своїх спроб реінтегрувати Придністров'я.

Тому якщо Україна проводитиме політику під гаслом. Не допустити румунів та росіян до Придністров'я, то на наш погляд, у такий спосіб підштовхне проросійський Кишинів до схвалення московського сценарію «спільної держави». Такий поворот подій, як здається, не викличе заперечень ні в ОБСЄ, ні в інших міжнародних структурах. Адже очевидно, що Республіка Молдова не становить особливого інтересу для когось іншого, окрім «країн-гарантів». Що стосується Румунії, то вона сьогодні занадто зосереджена на своїх проблемах інтеграції до ЄС та НАТО і не бачить сенсу ризикувати цими пріоритетами заради Республіки Молдова, де при владі перебувають комуністи з їх відвертими антирумунськими настроями. Хоча останнім часом керівництво Молдови заявило про курс на євро інтеграцію [3]

Конфлікт навколо невизнаної республіки вийшов за рамки внутрішньодержавного та набув статус регіонального. Конфлікти такого роду вирішуються за участю міжнародних організацій. ОБСЄ відіграє важливу роль у вирішенні конфлікту в Придністров'ї.

Однією з функцій міжнародних організацій, зокрема європейських, є запобігання та вирішення конфліктів, які загрожують системі світової безпеки. Одним з них є Придністровський конфлікт, до процесу врегулювання якого у травні 1993 р. приєдналася Організація з безпеки і співробітництва в Європі. Представники її місії в Кишиневі були наділені повноваженнями «сприяти досягненню міцного всеосяжного політичного врегулювання конфлікту у всіх його аспектах» [2].

Початкова позиція ОБСЄ щодо вирішення найпроблемнішого питання молдовсько-придністровських стосунків – визначення статусу ПМР, була викладена в доповіді №13 Місії ОБСЄ в Молдові від 12 листопада 1993 р. Вона передбачала створення Особливого регіону Придністров`я зі статусом автономії. В Молдові визначалась єдина державна мова – молдавська (де-факто – румунська), а в Особливому регіоні – додаткові офіційні мови. В доповіді обумовлювалось, що у разі об'єднання Молдови з Румунією Придністров`ю повинно бути надано право на «зовнішнє самовизначення» [1].

У ході переговорного процесу сторони, на підставі двостороннього звернення, висловили побажання перетворити посередників у гарантів виконання досягнутих домовленостей. Російська Федерація й Україна стали гарантами виконання досягнутих домовленостей, ОБСЄ зберегла за собою статус посередника. Місія ОБСЄ активно сприяла переговорному процесові між конфліктуючими сторонами, до останнього часу не підтримуючи жодної з них. Основну увагу Місія зосередила на вирішенні питання виведення російського контингенту з ПМР та роззброєння 14-ї армії. Така тактика була обрана ОБСЄ, оскільки, по-перше, на думку її експертів, армія становить найбільшу загрозу успішності переговорного процесу, а по-друге, є засобом визначального впливу Росії на ситуацію в регіоні.

Підтвердженням курсу ОБСЄ на якнайшвидше врегулювання складних та напружених стосунків ПМР і Молдови став новий проект Угоди, в якому зроблена чергова спроба визначити принципи і параметри відносин між Молдовою та Придністров'ям у липні 2002 р. В ньому, зокрема, пропонувалось для гарантування мирного молдовсько-придністровського співіснування забезпечити присутність у РМ миротворчих сил під егідою

ОБСЄ (п.3 ст. 36) на перехідний період. У даний час миротворча операція, що почалася наприкінці липня 1992 р., здійснюється спільними миротворчими силами (СМС) Росії, Молдови і Придністров'я за участю військових спостерігачів сторін, а також України і в окремих випадках ОБСЄ.

Місія ОБСЄ в РМ запропонувала здійснення реформи миротворчої операції у три етапи. На першому етапі при збереженні основних миротворчих сил сторін збільшити чисельність військових спостерігачів орієнтовно до 80 за рахунок країн ОБСЄ, які не входять у НАТО; створити окреме командування військових спостерігачів, вивести його з підпорядкування Об'єднаного військового командування миротворчими силами і Об'єднаної контрольної комісії; координацію діяльності групою військових спостерігачів пропонується здійснювати відповідним підрозділом ОБСЄ у Відні через Місію в РМ. На другому етапі планується розпочати скорочення чисельності миротворчих сил і ліквідацію зони небезпеки. На третьому етапі передбачається завершити скорочення і оптимізацію чисельності миротворчих сил за рахунок ліквідації миротворчих підрозділів РМ і Придністров'я, введення миротворчого підрозділу України, в результаті чого залишиться лише два миротворчих підрозділи (батальйони) від РФ і України, загальною чисельністю до 300 чоловік [2]. Саме введення українського миротворчого контингенту, вважає Місія ОБСЄ в РМ, повинно зіграти вирішальну роль у прискоренні виведення російських військ і остаточному врегулюванні Придністровського конфлікту.

Можна стверджувати, що придністровське питання перейшло в розряд головних у діалозі Україна — ЄС. Від України чекають максимально активної політики щодо Придністровського конфлікту, бо його врегулювання може презентуватися як «ключ» до Європейського Союзу.[7]

В основу врегулювання придністровського конфлікту також може бути покладена двостороння співпраця України і Молдови у вигляді спільного стратегічного пріоритету: інтеграції в Європейський Союз. Проблема Придністров'я може бути ефективно вирішена в рамках спеціальної програми поступової інтеграції до ЄС, подібно до тої, що застосовується нині стосовно країн Західних Балкан (модель врегулювання конфлікту між Сербією та Чорногорією). Найбільш ефективним способом засвідчити спільну політичну волю в контексті процесу європейської інтеграції міг би спільний (Україна — ЄС) проект врегулювання придністровської проблеми, який би виходив з необхідності як закріпити суверенітет Молдови над усією її територією, так і забезпечити весь комплекс прав і свобод національних меншин, що проживають на території Придністров'я.

Аналіз позицій ОБСЄ щодо врегулювання конфлікту свідчить про те, що їх роль у регіоні поступово зростає, вони активно впливають не лише на сторони, між якими відбувається конфлікт, а й на дії вторинного кола залучених до нього.

При цьому політика ОБСЄ до кожної зі сторін майже весь період відзначалася рівновагою, бажанням максимально враховувати реальний стан справ для досягнення стійкого та міцного миру в регіоні. Відхід останнім часом від цих принципів суттєво позначився на стабілізаційних процесах, призвів до дисбалансу сил.

Отже, координація та об'єднання зусиль України, Молдови, Росії, ОБСЄ з урегулювання придністровського конфлікту могли б сприяти вирішенню проблеми Придністров'я на основі норм міжнародного пра-

ва. Водночас це дозволило б запобігти використанню Придністров'я як плацдарму для реалізації неоколоніальних інтересів із зовні. Проте перебіг політичних процесів на пострадянському просторі, не дає підстав для оптимістичних прогнозів вирішення цієї проблеми в найближчі роки.

Список використаних джерел

1. Градировский С. Малая шахматная доска / С. Градировский // Независимая газета. – 2002. – 29 июля.

2. Коненко Г.О.О промежуточных итогах приднестровского урегулирования / Г.О.Коненко [Електронний ресурс] // www.materik.ru/index.php?section=analitic &bulid=42&bulsectionid=3204 (дата перегляду

3. Нантой О. Приднестровский конфликт и взаимоотношения Молдовы и Украины / О. Нантой // Контекст. – 2001. – № 10. – С. 26.

4. Придністровський конфлікт. Центр дослідження міжнародних відносин / [Електронний ресурс] // http://edu.cirs.kiev.ua/s-sainmenu-19/s-inmenu-48.html

5. Селіванова І. Придністровський конфлікт: що за цим стоїть?/ Селіванова І. [Електронний ресурс] // http: //www.nasledie.ru/oboz/N03-4_94/3-4_08.HTM.

6. Сосновин В. Мышеловка для российской дипломатии./ Сосновин В. // Независимая газета. — 2001..— 27 июня.

7. Шіллер Ф. Потенціал української миротворчої політики в регіоні СНД. // http://www.niss.gov.ua/book/perepel/017.htm

Коцур В.В. Обеспечение мира в Приднестровье: планы, цели и взаимодействие Украины, России, Молдовы, ОБСЕ

Анализируется конфликт в Приднестровье и участие в мирном урегулировании Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, России и Украины.

Ключевые слова: *Украина, Приднестровье, ОБСЕ, конфликт, Молдова, Россия, урегулирование конфликта.*

Kotsur, V.V. Promotion of peace in Transnistria: outlooks, targets and interaction among Ukraine, Russia, Moldova and OSCE

Analyses of the conflict in Transnistria, and participation in peace promotion on the part of Organisation for Security and Co-operation in Europe, Russia and Ukraine.

Key words: *Ukraine, Transnistria, OSCE, a conflict, Moldova, Russia, conflict settlement.*

УДК 327(71)(045)

Гаврилова Н.В., Горецька А.В.

Концепція «безпеки особи» як основа зовнішньополітичної доктрини Канади

Досліджуються основні положення в тлумаченні поняття «безпека особи». Простежено місце концепції «безпека особи» у зовнішньополітичній доктрині Канади. Проаналізовано особливості об'єкту, агентів, інструментів забезпечення безпеки в канадській концепції. Наведено приклади канадських зовнішньополітичних ініціатив, розроблених на її основі.

Ключові слова: *концепція «безпека особи», нова дипломатія, зовнішньополітична доктрина, миротворчість.*

Зовнішня політика Канади на сьогодні грає все більшу роль у світовій політиці, є важливим фактором формування системи міжнародних відносин. Канада вибудовує свою зовнішню політику адекватно до вимог та викликів сучасного світопорядку, оперативно реагує на зміни, що відбуваються на світовій арені. Так, саме Канада була однією з перших держав, що після розпаду Радянського Союзу, ліквідації біполярної системи міжнародних відносин, з актуалізацією нових викликів в умовах глобалізації переглянула свою зовнішню політику. Ця політика має ряд специфічних рис, що відрізняють її від інших держав світу, зокрема ця відмінність спостерігається у визначенні пріоритетних проблем політики та безпеки. Канада в якості першочергової виділила проблему забезпечення безпеки на рівні особи, прийнявши за основу зовнішньополітичної доктрини концепцію «безпеки особи».

Канада розробила зовнішньополітичну доктрину з урахуванням комплексу зовнішніх та внутрішніх факторів, приводячи її у відповідність вимогам міжнародного порядку, а також цінностям та прагненням власного народу. Тому досвід Канади в формуванні зовнішньополітичної доктрини є цікавим для нашої держави, адже для України проблема пошуку власного місця в системі міжнародних відносин залишається актуальною.

Але, слід зазначити, що становлення зовнішньополітичної доктрини Канади, фактори, під впливом яких вона формувалася, особливості реалізації концепції «безпеки особи» не знайшли достатньо глибокого відображення в роботах українських дослідників. Серед вітчизняних досліджень необхідно виокремити роботи Мельника В., присвячені «безпеці особи» як категорії політичної науки, а також її місцю в теорії міжнародних відносин. Серед закордонних досліджень, присвячених цій проблематиці, можна виокремити роботи Ісраєляна Є.В., Комкової Є.Г., Гурьянова Д., Макліна Дж., Шрьодера К. Ці роботи дають змогу оцінити, яке місце займає концепція «безпеки особи» у зовнішній політиці Канади,

визначити канадське тлумачення цього поняття, а також особливості впровадження концепції в канадській політиці.

Метою статті є аналіз канадської концепції «безпеки особи», її визначення та еволюція, а також її роль як основи зовнішньополітичної доктрини Канади.

Після розпаду СРСР перед Канадою постало завдання знайти відповідне місце в системі міжнародних відносин. У 1990-ті рр. Канада зробили спробу освоїти нові умови і позначити індивідуальну тему в зовнішній політиці. Канадська дипломатія розробила скоординовану програму, стрижнем якої виступила тема «безпеки особи» – її своєрідна фірмова марка. У 1996 р. Канада прийняла цю програму за основу зовнішньополітичної доктрини [8,с.37].

Поява терміну «безпека особи» (human security) у міжнародній термінології пов'язують з доповіддю Програми розвитку ООН (ПРООН) 1994 р. про розвиток людських ресурсів. Відправною точкою авторів доповіді стало розширене тлумачення поняття «міжнародна безпека», до загроз якої, окрім військових конфліктів, були також віднесені нові, нетрадиційні (дестабілізація економіки, виснаження екологічних ресурсів, хвороби, порушення прав людей, загроза голоду, незаконний оборот наркотиків та інше). Звідси й перенесення основного акценту в доповіді з безпеки держави на безпеку особи [3].

Основні положення підходу ООН до концепції, яка розглядає безпеку особи, як теорію, що походить з необхідності реалізації основних потреб людини, розкрито у таких твердженнях: суб'єктом безпеки особи є люди, а не держави або суспільні групи; компоненти безпеки особи взаємозалежні; безпека особи пов'язана з якістю життя людей, суспільства, політичного процесу, а все, що знижує цю якість, загрожує безпеці [9].

Розробка концепції велася як у рамках міжнародних організацій, так і окремими країнами. Канадське керівництво особливо активізувало роботу в цьому напрямку після призначення в 1996 р. міністром закордонних справ Л. Ексуорсі. З 1996 по 2000 рр. формування концепції стало пріоритетним завданням канадського Міністерства закордонних справ та міжнародної торгівлі. Викладена в багатьох виступах Л. Ексуорсі, концепція зазнала помітну еволюцію і була представлена громадськості у вигляді двох брошур: «Human Security: Safety for People in a Changing World» («Безпека особи: безпека людей у змінному світі») (квітень 1999 р.) та «Freedom from fear: Canada's foreign policy for human security» («Свобода від страху: зовнішня політика Канади для безпеки особи») (вересень 2000) [6].

Для Канади міжнародна діяльність під знаком «безпеки особи» – це ініціативи, спрямовані на захист громадянського населення від насилля і загроз під час військових конфліктів, це розвиток гуманітарного права, запобігання конфліктам, боротьба з міжнародними загрозами: тероризмом, злочинністю, незаконним рухом зброї, наркотиків, людей [2]. Безпека в канадській концепції – це захист від прямого фізичного насилля, свобода від страху: «безпека особи означає свободу від загроз, повну реалізацію прав, безпеку та життя» [1].

У промові на 61 сесії ООН у Женеві 14 березня 2005 року міністр закордонних справ Канади П. Петігрю в якості мети «безпеки особи» виділив: «розробку стандартів, спостереження за дотриманням прав людини, сприяння конструктивному діалогу, підтримка зміцнення потенціалу держав-членів ООН з метою заохочення та захисту прав людини, а в

разі серйозного порушення, втручання з метою захисту уразливих груп населення» [4].

Концепція визнає, що фізична захищеність повинна бути доповнена виконанням певних соціально-економічних умов – забезпечення «свободи від потреб». Тому ці пріоритети доповнюються активною участю у світовому донорському співтоваристві, міжнародними ініціативами в сфері допомоги світовому розвиткові [6].

Елемент новизни знаходиться у визначенні об'єкту забезпечення безпеки. Проте, концепція вирізняється певною термінологічною невизначеністю, так, у канадських документах попеременно позначаються «індивіди», «люди», «народи», «населення» та «громадянські особи». Це робить нечіткою аргументацію в конкретних міжнародних ситуаціях. Прикладом може бути виступ Ексуорзі про косовську кризу, у якому він відзначив, що «конфлікт у Косово показав, як окремі люди все більше стають головними жертвами, цілями та інструментами в сучасній війні... не існує визнаних міжнародних механізмів для захисту громадянських осіб від агресивної тиранічної держави» – у цілому підходить для опису положення як Косовських албанців, страждаючих від військових сил Милошевича, так і югославських сербів, які бомбувала НАТО, тобто не визначено які саме групи громадських осіб мають право на захист.

Інша особливість у визначенні об'єкту – його послідовна асоціація з країнами, що розвиваються. Перерахування загроз «безпеки особи» на національному рівні – зростання кількості внутрішніх конфліктів, грубі масові порушення прав людини урядом, невиправдано жорстокі дії державних силових органів – усе це вказує на ті типи держав, які поширені в основному в країнах третього світу.

Особливим є погляд на агентів забезпечення безпеки. Держава грає основну роль у захисті населення, але у випадку, якщо держава не має змоги або не хоче гарантувати захист громадського населення, відповідальність за це має нести міжнародне співтовариство, яке має право на втручання з метою ліквідації загроз насилля шляхом співробітництва з національними структурами, або, якщо потрібно, шляхом конфронтації з ними. Втручання передбачало широкий спектр засобів: від впровадження міжнародних правових норм регулювання, що обмежують антигуманну практику, захисту біженців, операцій по запобіганню конфліктів, підтримці та будуванню миру, демократичному реформуванню органів безпеки та державного управління, і до застосування сили [8,с.37].

Серед інструментів для захисту «безпеки особи», що має Канада в своєму розпорядженні, – національні озброєнні сили, які беруть участь в операціях по підтримці миру, підрозділи національної поліції, ресурси Міністерства закордонних справ і міжнародної торгівлі, Агентства міжнародного розвитку. На міжнародному рівні – це багатосторонні організації, коаліції, інститути, включаючи систему міжнародного гуманітарного права, міжнародні та регіональні організації безпеки [8,с.39].

Необхідно підкреслити, що розробка нової концепції зовнішньополітичної доктрини тісно пов'язується з новими підходами до характеру миротворчих операцій. На наш погляд, саме розуміння необхідності розробки нового підходу до миротворчості стало одним з факторів звернення канадських дослідників та політиків до пошуку нової моделі безпеки, результатом чого стала вищезазначена концепція. Практика миротворчості, зокрема військова операція НАТО в Косово, у якій Канада взяла активну участь, виявила слабкі місця цієї концепції – вона не визначала

чітких критеріїв на втручання у внутрішні справи інших держав з метою забезпечення «безпеки особи». У розвиток цієї концепції Канадою була запропонована концепція «обов'язок захищати», де вперше встановлювалися критерії для проведення гуманітарних інтервенцій міжнародним співтовариствам. А на основі досвіду операцій у Афганістані Канада повністю сформувала нову концепцію миротворчості, яка була викладена в 2005 році в Білій книзі з зовнішньої політики. Однією з особливостей стало те, що забезпечення безпеки особи передбачає об'єднання зусиль у області дипломатії, оборони, розвитку. Що означало використання комплексного підходу – поєднання миротворчих, гуманітарних та військових дій водночас [5,с.50].

Характерна риса канадської концепції «безпеки особи» в тому, що її принципи затверджувалися через конкретні зовнішньополітичні ініціативи. Зовнішньополітична програма на її основі визначила декілька напрямків: правові та практичні міри по захисту громадянського населення у військових конфліктах, вдосконалення практики миробудівництва, розробка принципів і механізмів запобігання конфліктам, програми допомоги укріпленню демократичних основ державного управління, захист населення від загроз транснаціонального характеру [6]. Канада розробила декілька зовнішньополітичних ініціатив: ініціативу з миробудівництва, спрямовану на мирну трансформацію постконфліктних суспільств та ліквідацію умов відновлення конфліктів (з 1996 р.); кампанії зі створення та впровадження міжнародних правових норм, які захищають дітей в умовах військових конфліктів (з 1996 р.) та з викорінювання нелегальної торгівлі легкою зброєю (з 1998 р.); кампанію за підписання та вступу в силу Договору про заборону використання, виробництва, передачі та збереження протипіхотних мін (1996 – 1998 рр.), прийняття Римського статуту з організації Міжнародного суду (1998 р.); оформлення міжнародної коаліції з безпеки особи (Human Security Network) (з 1998 р.), створення Спеціальної комісії ООН з гуманітарної інтервенції і суверенітету (1999 – 2000 рр.) [8,с.39].

Таким чином, після розпаду біполярної системи міжнародних відносин Канада стала однією з перших держав, які зробили спробу освоїти нові умови на міжнародній арені, переглянувши свої принципи в області міжнародної безпеки та поставивши питання про забезпечення безпеки на рівні особи. Вона розробила добре скоординовану зовнішньополітичну програму, стрижнем якої стала концепція «безпеки особи». Канадська концепція передбачає реалізацію ініціатив із захисту населення від загроз під час військових конфліктів, забезпечення свободи від страху, повну реалізацію прав, включає соціально-економічну складову – «свободу від потреб». Ця концепція представляє принципово новий підхід до розуміння безпеки в сучасному світі, ставлячи питання забезпечення безпеки кожній окремій людині у центр міжнародних проблем. Отже, можна говорити про те, що сучасна зовнішньополітична доктрина Канади відповідає викликам міжнародної системи в умовах глобалізації, а її реалізація сприяє підвищенню авторитета Канади та закріпленню її позицій на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. Freedom from fear: Canada's foreign policy for human security [Electronic resource]. — Mode of access : http://geo.international.gc.ca/cip-pic/cip-pic/library/freedom_from_fear-en.pdf. — Title from screen.

2. MacLean G. Canadian Foreign Policy: Values, Principles, and Interests / G. MacLean [Electronic resource]. — Mode of access : http://209.85.129.132/search?q=cache:kXXdvjy8bz0J:www.kulugyiintezet.hu/MKI-tanulmanyok/T-2009-07-George_A_MacLean-Canadian_Foreign_Policy.pdf+Factors+of+the+foreign+policy+of+Canada&cd=118&hl=uk&ct=clnk&gl=ua. — Title from screen.

3. Schroeder K. Human Security: A Foreign Policy Model for Global Environmental Issues / K. Schroeder [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.world-changing.com/local/canada/archives/005293.html. — Title from screen.

4. Speech by Pierre Pettigrew the Minister of Foreign Affairs to the 61st Session of the UN Commission on Human Rights (Geneva, Switzerland, March 14, 2005) [Electronic resource]. — Mode of access : http://w01.international.gc.ca/minpub/Publication.aspx?isRedirect=True&publication_id=382274&Language=E. — Title from screen.

5. Володин Д. А. Канада и проблемы миростроительства в Афганистане / Д. А. Володин // США – Канада: экономика, политика, культура. — 2007. — № 10. — С. 41—56.

6. Гурьянов Д. Участие страны в процессах международной экономической интеграции / Д. Гурьянов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://catalog.fmb.ru/canada13.shtml. — Название с экрана.

7. Исраелян Е. В. Канада и миротворчество / Е. В. Исраелян [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.racs.ru/pressa/articles/issraelyan.htm. — Название с экрана.

8. Касьянова А. А. Канада и «безопасность личности»: концепция и политика / А. А. Касьянова // США – Канада: экономика, политика, культура. — 2002. — № 8. — С.36—53.

9. Мельник В. Безпека особи як категорія політичної науки та суспільно-політичне явище / В. Мельник [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://postua.info/vitali_melnyk.htm. — Назва з екрану.

Гаврилова Н.В., Горецкая А.В. Концепция «безопасности личности» как основа внешнеполитической доктрины Канады

Исследуются основные положения в толковании понятия «безопасность личности». Прослежено место концепции «безопасности личности» во внешнеполитической доктрине Канады. Проанализированы особенности объекта, агентов, инструментов обеспечения безопасности в канадской концепции. Приведены примеры канадских внешнеполитических инициатив, разработанных на ее основе.

Ключевые слова: *концепция «безопасность личности», новая дипломатия, внешнеполитическая доктрина, миротворчество.*

Gavrylova, N.V., Goretska, A.V. The concept of 'human security' as a base of Canadian foreign policy doctrine

The main principles of 'human security' as a term have been considered. The place of 'human security' concept in Canadian foreign policy doctrine has been analyzed. The peculiarities of object, subject, agents, and instruments of security in Canadian concept have been identified. Examples of Canadian initiatives have been Приведены примеры канадских внешнеполитических инициатив, разработанных на ее основе.

Key words: *the concept of 'human security', new diplomacy, foreign policy doctrine, peacekeeping.*

УДК 325.14

Темірова І.Ю.

Порівняльний аналіз структурної інтеграції українських іммігрантів Португалії та Іспанії

Досліджуються чинники вищого рівня інтеграції українських іммігрантів у Португалії на відміну від Іспанії. Стверджується, що її центральною складовою є стабільність працевлаштування. Пояснюється, яким чином високий рівень освіченості українських іммігрантів на фоні дефіциту кваліфікованих кадрів став причиною більш успішної інтеграції українців у Португалії порівняно з Іспанією.

Ключові слова: *працевлаштування, рівень освіти, інтеграція, кваліфіковані кадри, рівень безробіття.*

Дилема адаптації армій іммігрантів, абсолютно різних за своїми характеристиками, постала непереборною проблемою для стабільності багатьох країн, які їх приймають**.** На додаток, той факт, що ідентична на перший погляд в усіх аспектах група іммігрантів у схожих країнах може дотримуватися радикально протилежних стратегій інтеграції, породжує ще більше питань**.** Саме тому чинники, які формують неповторний шлях адаптації у кожному окремому випадку, є невичерпним джерелом для наукового дослідження. В даній статі автор прагне знайти пояснення проблемі більш вдалої інтеграції однієї і тієї ж групи іммігрантів у двох дуже схожих країнах на прикладі українців Португалії та Іспанії.

Необхідно пояснити, чому для дослідження за приклад обрані саме ці країни. В обох випадках існує разюча схожість у недалекому минулому, в більшості соціальних, економічних та політичних перипетій протягом останніх чотирьох – п'яти десятиліть. Надзвичайно важливу роль у подальшій долі Португалії та Іспанії зіграли диктатура Антоніу ді Олівейри Салазара і Франсиско Франко відповідно. Але попри обґрунтованість наукових досліджень щодо великої кількості спільних рис у розвитку цих країн, необхідно виділити і суттєві відмінності, які мають безпосередній зв'язок із темою даної статі. Значення виваженої і послідовної освітньої політики у Португалії, на відміну від Іспанії, нівелювалося. В результаті реакційного характеру правління Салазара, поліцейського терору і необхідності робочої сили для викачування природних ресурсів з країни пріоритетне значення надавалося працевлаштуванню молоді якомога раніше, одразу після отримання неповної середньої освіти, задля сприяння стрімкому економічному розвиткові країни. Саме з цієї

причини переважна більшість молоді в Португалії починала працювати, пройшовши лише чотири-шість років навчання у школі, дуже рідко середньостатистичний робітник мав дев'ять або більше років шкільної освіти [19]. Через короткозорість Салазара щодо довгострокових наслідків форсованого економічного розвитку ціною ігнорування важливості освітньої політики Португалія вже в 1950-х – 1970-х роках зіштовхнулася з проблемою нестачі людського капіталу та застоєм у системі освіти. Під кінець 1970-х років частка неосвічених людей серед місцевого населення виросла до 20% у віковій групі 15-64 роки і лише 5% населення мали повну 12-річну середню освіту.

Водночас у сусідній Іспанії диктатура Франко виявилася по своїй суті більш збалансованою, велика увага приділялася підвищенню рівня освіченості населення, а також централізації освітньої системи попри пріоритетність економічного, передусім, промислового) розвитку [17]. Більше того, через проблему сепаратистських настроїв у Каталонії та землі Басків їхнє прагнення отримати офіційний статус для місцевих мов правлячі кола Іспанії були зацікавлені у зміцненні статусу іспанської мови, заохочення до вивчення іспанської літератури, історії населенням країни та водночас заборони баскської та каталонської мов [1,с.111-125].

Як відзначають Алєхандро Портес та Рубен Румбо, важливість освіченості і рівня грамотності іммігрантів відіграє надзвичайно важливу роль в успішній адаптації, навіть якщо вони зайняті у низькокваліфікованих видах праці (як у випадку українців, кабо-вердійців і бразильців у Португалії; румунів, болгар, мароканців, сенегальців у Іспанії). У дослідженні інтеграції іммігрантів у США «Іммігрантська Америка», автори наголошують, що кваліфікація і професійні навички є вагомими чинниками ступеню інтеграції, завдяки тому, що саме вони визначають ефективність її обраних стратегій і скорочують проміжок часу, відведений на започаткування асоціацій іммігрантів або налагодження зв'язків з офіційними особами [5,с.68-76]. Високоосвічені іммігранти більш вдало обходять бюрократичні бар'єри і саме тому швидше адаптуються до приймаючої країни. Цю точку зору підтримують Хагендоорн і Фоллеберг, на прикладі Нідерландів пов'язуючи освіту іммігрантів та вирішення проблеми безробіття. Хоча, треба відзначити, що в їхньому дослідженні все ж ідеться про освіту до еміграції [2,с.1-2]. Автори наголошують на тому, що саме працедавець має надавати допомогу у пошуках мовних курсів та відповідного навчання або можливості перекваліфікації [5].

Треба відзначити, що доступ до освіти, стажування і працевлаштування є складовими структурної інтеграції. Крім того, в дослідницькій літературі виділяються соціальна інтеграція (формування міжетнічних зв'язків, членство в асоціаціях) та культурна інтеграція (цінності, переконання, повсякденні звичаї) [3,с.14-24]. Отже, важливість саме структурної інтеграції для іммігрантів глибоко вивчена в іноземній літературі. Даним дослідженням автор має на меті продемонструвати, наскільки критичну роль у поєднанні з особливостями приймаючої країни вона може відігравати для однієї і тієї ж групи іммігрантів у дуже схожих країнах. Задля цього будуть виміряні наступні показники: 1) рівень освіти місцевого населення; 2) рівень освіти самих іммігрантів; 3) зв'язок рівня безробіття з отриманою освітою в Португалії та Іспанії; 4) існування державних програм, спрямованих на подолання браку кваліфікованих кадрів; 5) частка українців у цих проектах.

Усвідомлення вагомої ролі неграмотності португальського населення в кращих перспективах для інтеграції висококваліфікованих іммігрантів з України вперше постало під час експертних інтерв'ю з викладачем соціологічного факультету університету Лісабону Аліною Естевес та спеціалістом Лісабонського інституту соціологічних досліджень Фернандо Мачало. Ці дослідники є учасниками державних проектів, які вивчають питання інтеграції іммігрантів із Східної Європи в Португалії.

Необхідно відзначити, що обидва експерти виділили два головні чинники, внаслідок яких у Португалії для українців склалися кращі передумови для інтеграції порівняно з українцями Іспанії. По-перше, як відзначено вище, португальці мають один з найнижчих рівнів грамотності в Європі – в результаті кількість місць, виділених в університетах для студентів, перевищує попит на них [19]. Особливо відчутний дефіцит кваліфікованих спеціалістів у сфері охорони здоров'я. Протягом тривалого часу їх нестача заповнювалася завдяки лікарям з Іспанії, яких там надмірна кількість, через що вони погоджувалися працювати в Португалії. Оскільки середня заробітна платня лікаря в Португалії є набагато нижчою за іспанські стандарти, повністю ліквідувати дефіцит спеціалістів у сфері охорони здоров'я так і не вдалося. До того ж уряд усвідомив невигідність та коштовність програм по запрошенню іспанських спеціалістів. Водночас португальський уряд наприкінці 1990-х років зіштовхнувся з новою проблемою: армією безробітних іммігрантів, яка невпинно зростала та піддавалася все складніше контролю з боку держави. Перебуваючи у такій складній ситуації, португальським урядом було знайдене розв'язання одночасно двох проблем шляхом ініціювання програм перекваліфікації освічених мігрантів, які зайняті здебільшого низькокваліфікованою працею. По-перше, з'явилося більше можливостей отримати роботу у висококваліфікованих видах праці і безкоштовну можливість пройти курси перекваліфікації у вищих навчальних закладах Португалії, які практично недоступні для вихідців зі Східної Європи через незнання мови або низький рівень освіти у випадку вихідців з країн Африки та Бразилії. По-друге, завдяки державним програмам допомоги іммігрантам запрошення іспанських лікарів до Португалії виявилося непотрібним і відповідно зникла необхідність витрачати більше коштів на високу заробітну платню [19]. З метою верифікації гіпотези про нестачу висококваліфікованих кадрів у Португалії як центрального чинника більш вдалої інтеграції українців у Португалії, ніж в Іспанії необхідно перейти безпосередньо до аналізу статистичних даних.

Шляхом вимірювання першого статистичного показника, а саме рівня освіти населення Португалії та Іспанії, отримаємо можливість зрозуміти причину нагальної потреби кваліфікованих працівників у Португалії. Згідно з даними Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (в подальшому ОЕСР), серед її країн-членів Португалія має найнижчий рівень громадян із закінченою вищою освітою, залишаючи позаду тільки Туреччину. Лише 9% населення у віковій категорії «45-54 роки» мають повну вищу освіту, тобто саме те покоління, яке з'явилося та навчалося за часів диктатури Салазара. Для порівняння, відсоток населення з вищою

Діаграма 5.1 [12,p.292]

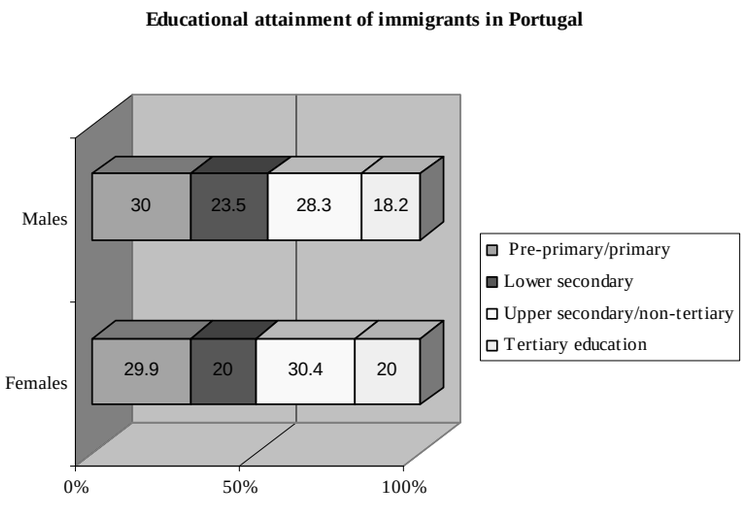

освітою у віковій категорії «25-34 роки» складає 21% [11,с.29]. Та ж статистика стосовно Іспанії показує, що у віковій групі «45-54 роки» 20% мають вищу освіту та 42% – у віковій групі «25-34 роки». Ретельний аналіз цих даних демонструє, що рівень освіти і відповідно грамотність в однакових вікових категоріях іспанського населення у два рази перевищує показник освіченості португальського населення.

По-друге, порівняння рівня освіти різних груп іммігрантів як в Іспанії, так і Португалії допоможе нам зрозуміти, чому саме українці найбільше виграють від програм перекваліфікації у Португалії порівняно з іншими групами іммігрантів на кшталт бразильців чи кабо-вердіанців, задіяних також здебільшого в низькокваліфікованих видах праці. Як бачимо зі статистичних даних ОЕСР, представлених у діаграмі 5.1, серед її країн-членів Португалія має найнижчий відсоток іммігрантів чоловічої статі з середньою закінченою освітою (28,3%) або з вищою освітою (18%). За цим показником від Португалії відстає тільки Італія.

Водночас дані, представлені в діаграмі 5.2., дають можливість порівняти рівень освіченості груп іммігрантів в Іспанії і Португалії. Припущення про загальний високий рівень освіти серед іммігрантів у першому випадку підтверджується тим фактом, що дошкільна, початкова та середня неповна освіта більш поширена в Португалії, у той час як відсоток осіб з вищою освітою є вищим серед іммігрантів Іспанії. В останньому випадку найбільші групи іммігрантів мають повну середню освіту (34,6% для жінок і 31,8% для чоловіків) та вищу освіту (26,3% для жінок і 23,8% для чоловіків). Отже, аналіз цих статистичних даних повністю обґрунтовує гіпотезу про загальний високий рівень освіченості іммігрантів у Іспанії порівняно з Португалією.

Діаграма 5.2 [12,p.292]

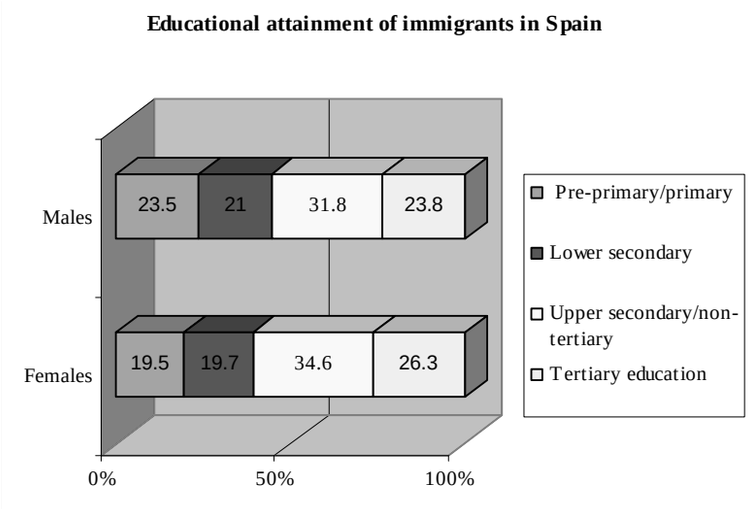

По-третє, необхідно перевірити іншу гіпотезу щодо рівня конкуренції серед іммігрантів за доступ до програм перекваліфікації в Португалії та Іспанії. Дана гіпотеза виглядає наступним чином: українські іммігранти Іспанії відчувають більшу конкуренцію у доступі до перекваліфікаційних програм та висококваліфікованих видів праці через те, що інші іммігранти мають також достатньо високий рівень освіти і кваліфікації завдяки високим стандартам навчання у країнах, звідки вони походять. У випадку Португалії ситуація, навпаки, виглядає радикально іншою: українці не відчувають конкуренції з боку інших груп іммігрантів, а саме найбільших з них, бразильців та кабо-вердіанців. Обґрунтуванням цієї тези слугує той факт, що українські іммігранти в Португалії демонструють найвищий відсоток осіб з вищою освітою – 29,2% в порівнянні з бразильцями – 20,6% та 2,1% серед вихідців з Кабо-Верде [4,с.292].

Судячи з діаграми 5.3, рівень освіти найчисельніших груп іммігрантів в Іспанії дійсно вище, ніж показники освіти найбільших груп іммігрантів у Португалії. Частка іммігрантів, які мають ступінь спеціаліста або магістра у більшості випадків перевищує позначку в 60%. Крім того, відносна кількість іммігрантів з початковою освітою також нижча, ніж у випадку вихідців з Бразилії, Кабо-Верде та інших африканських країн.

Останнім показником, який необхідно виміряти, є рівень безробіття згідно з рівнем кваліфікації як і Іспанії, так і Португалії. Шляхом оцінки цього індикатора можливо отримати уявлення, наскільки приймаюча країна потребує кадрів з вищою освітою. Діаграма 5.4 демонструє прямий зв'язок між рівнем освіти та рівнем безробіття в обох країнах. У Португалії останній показник серед осіб з повною вищою освітою є дуже низьким (0,3%), така статистика може свідчити про нагальну потребу у високок-

Діаграма 5.3. [6 – 10]

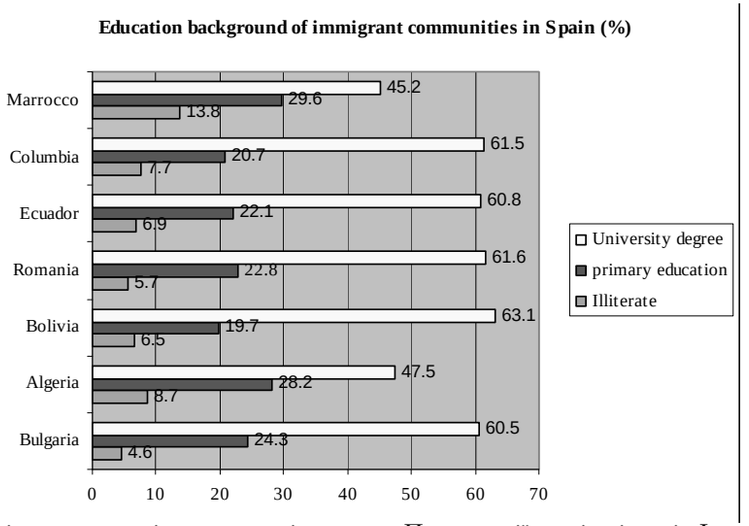

валіфікованих освічених працівниках у Португалії на відміну від Іспанії, де рівень безробіття серед тієї ж категорії є значно вищим.

Проаналізувавши показники, які статистично підтверджують важливість висококваліфікованих та освічених кадрів для економіки Португалії, перейдемо до встановлення зв'язку між їхнім дефіцитом та ступенем інтеграції іммігрантів. У цьому відношенні португальським урядом було зініційовано дві безпрецедентні за своїми масштабами програми, які заслуговують окремої уваги. Перша з них має назву «Професійна інтеграція лікарів-іммігрантів», започаткована в межах Плану заходів з інтеграції іммігрантів Радою Міністрів Португалії, Високим Комісаріатом з питань Інтеграції та Міжкультурного Діалогу (ACIDI) та фінансової підтримки фундації Галуста Гульбенкяна та міністерством охорони здоров'я в партнерстві з Єзуїтською Службою допомоги іммігрантам. Ця система заходів спрямована на перекваліфікацію якомога більшої кількості лікарів-іммігрантів [14]. Під час першої фази було обрано 120 аплікантів, включаючи 50 українців, 18 росіян та 30 молдован [4, с.297]. 106 з 120 лікарів отримали роботу одразу після закінчення програми. Друга фаза цього проекту вже запущена і на цей раз 150 лікарів-іммігрантів залучені до неї. Університети, в свою чергу, відповідають за переклад необхідних документів, дворічну освіту, безкоштовні заняття з португальської мови, стажування в лікарнях та безкоштовну процедуру визнання дипломів. Успішні апліканти отримують місячну стипендію розміром 500 євро та сертифікати на безкоштовну освіту протягом двох років і мовні курси. Схожа програма з інтеграції іммігрантів була запущена для перекваліфікації медсестер- іммігрантів за фінансування ініціативи «EQUAL», яка уможливила навчання 106 медсестер, 45 з яких були українками [19].

Діаграма 5.4 [11]

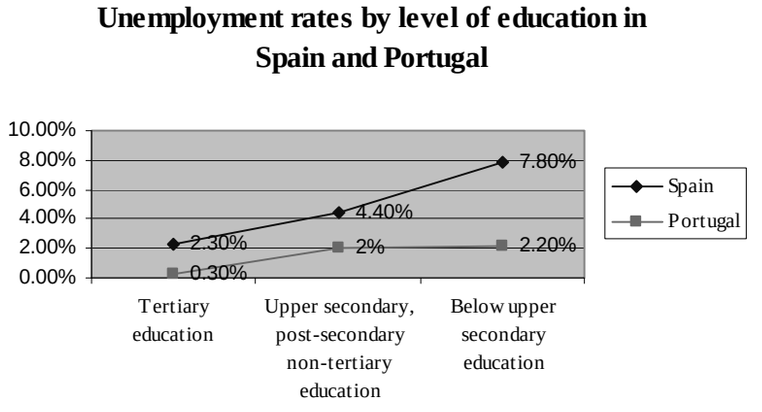

Оскільки ця програма знаходиться у стадії виконання, чітких висновків з приводу її успішності зробити поки що не вдалося.

Як показали інтерв'ю з головою асоціації українців Португалії Павлом Садохою, мовні курси відіграють надзвичайно важливу роль для українців, як і для інших іммігрантів зі Східної Європи. Проект під назвою «Portugal Acolhe» був нещодавно запущений саме з метою покращення знання державної мови іммігрантами [18]. Це також ініціатива португальського уряду та ACIDI, яка надає 150 годин безкоштовних мовних курсів та 50 годин так званих курсів задля набуття громадянства Португалії [16]. З 2002 до 2007 року приблизно 7 тис. іммігрантів отримали можливість безкоштовно пройти такі заняття. На жаль, чіткої статистики по країнах, звідки походять учасники програми, недоступні. Проте, цілком логічно припустити, що оскільки в Португалії в основному проживають іммігранти зі Східної Європи та колишніх португальських колоній, то перші і є основними відвідувачами цих курсів.

У випадку Іспанії подібні масштабні програми з перекваліфікації іммігрантів не були виявлені [20]. Голова асоціації українців Мурсії Лариса Пономаренко підтвердила, що стандартні проекти інтеграції іммігрантів на кшталт допомоги у працевлаштуванні, пошуках житла, охороні здоров'я все ж існують у кожній з автономних провінцій. Хоча програми перекваліфікації, безкоштовне визнання дипломів та мовні курси повинні оплачуватися самими іммігрантами, понижуючи таким чином бажання брати участь у таких ініціативах [21].

Таким чином, у результаті аналізу показників структурної інтеграції, а саме: 1) рівня освіти місцевого населення, 2) рівня освіти самих іммігрантів, 3) зв'язку рівня безробіття з отриманою освітою в Португалії та Іспанії, 4) існування державних програм, спрямованих на подолання браку кваліфікованих кадрів, 5) частки українців у цих проектах, можна дійсно зробити висновок, що висока освіченість українських іммігрантів у порівнянні з браком кваліфікованих кадрів у Португалії полегшує їхню

інтеграцію в цій країні. Водночас Іспанія не потерпає від нестачі високоосвічених спеціалістів, що в певній мірі пояснює недостатню увагу до важливості державної підтримки програм перекваліфікації та інтеграції іммігрантів. Загальний низький рівень кваліфікованості іммігрантів у Португалії та прямо протилежна ситуація в Іспанії дозволяють українцям завдяки статусу другої за розміром групи іммігрантів отримувати найбільшу вигоду від інтеграційних проектів у Португалії.

Список використаних джерел

1. Conversi D. The Basques, Catalan and Spain. Alternative Routes to Nationalist Mobilization. Nevada: University of Nevada Press, 2000. – 338 p.

2. Hagendoorn L., Veenman H., Vollebergh V. Integrating Immigrants in the Netherlands: Cultural versus Socio-Economic Integration. Ashgate: Ashgate Publishing, 2003. – 264 p.

3. Heckmann F. «The Integration of Immigrants in European Societies,» // Migrations in Society, Culture and the Library / eds. Tom Kilton and Ceres Birkhead. Paris: Association of College and Research Libraries, 2004. – P. 14-24.

4. International Migration Outlook 2007. SOPEMI 2007: OECD, 2007.

5. Portes A., Rumbaut G.R. Immigrant America. A Portrait. Berkeley: University of California Press, 1996. – 460 p.

6. Ciudadanos del mundo, ciudadanos de Argelia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceimigra.net/observatorio/images/stories/mirada_26. argelia.pdf

7. Ciudadanos del mundo, ciudadanos de Bolivia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceimigra.net/observatorio/images/stories/mirada_ 17.bolivia.pdf

8. Ciudadanos del mundo, ciudadanos de Bulgaria. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceimigra.net/observatorio/images/stories/mirada_25.bulgaria.pdf

9. Ciudadanos del mundo, ciudadanos de Colombia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceimigra.net/observatorio/images/stories/mirada_12.colombia.pdf

10. Ciudadanos del mundo, ciudadanos de Rumania. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceimigra.net/observatorio/images/stories/mirada_11.rumania.pdf

11. Data from «Education at Glance», OECD, 2007 http://books.google.com/books?id=zTcJ9OyH8msC&printsec=frontcover&dq=Education+at+a+Glance+2007&ei=OXAWSqTVFZHAzQTC7bmFBw#PPP1,M1 (accessed May 21, 2009).

12. Data from OECD International Migration Outlook 2007.

13. Education at Glance. OECD, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com/books?id=zTcJ9OyH8msC&printsec= frontcover &dq=Education+at+a+Glance+2007&ei=OXAWSqTVFZHAzQTC7bmFBw#PPP1,M1

14. Jesuit Refugee Service. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jrsportugal.pt/projectos/ProgMedImig_en.asp

15. Miradas sobre la Inmigracion. Sobrecualificaci n y empleo de los inmigrantes en la Comunidad Valenciana [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ceimigra.net/observatorio/images/stories/mirada_02.cualificacin_y_formacin.pdf

16. Portugal Acolhe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iefp.pt/formacao/ModalidadesFormacao/ProgramaPortugalAcolhe/Paginas/ProgramaPortugalAcolhe.aspx

17. Review of National Policies of Education. Tertiary education in Portugal.-OECD, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com/books?id=VHp10Lm5rrMC&pg=PA73&dq=education+rate+of+Portuguese+population&ei=e2wWSvHWD56GyASEr-jeAQ#PPA72,M1

18. Інтерв'ю з Павлом Садохою, головою асоціації українців Португалії (Лісабон 31 березня 2009).

19. Інтерв'ю з Фернандо Мачадо, експертом Інституту Соціологічних Досліджень університету Лісабона (Лісабон, 2 квітня 2009 р.)

20. Телефонне інтерв'ю з Вадимом Плотниковим, президент Федерації українських асоціацій Іспанії (Будапешт, 3 травня 2009).

21. Телефонне інтерв'ю з Ларисою Пономаренко, головою асоціації українців м. Мурсія (Будапешт, 16 травня 2009).

Темирова И.Ю. Сравнительный анализ структурной интеграции украинских иммигрантов Португалии и Испании

Исследуются факторы высокого уровня интеграции украиских иммигрантов Португалии в отличие от Испании. Утверждается, что ее центральной составляющей является стабильность трудоустройства. Объясняется, каким образом высокий уровень образованности украинских иммигрантов на фоне дефицита квалифицированных кадров стал причиной более успешной интеграции украинцев в Португалии по сравнению с Испанией.

***Ключевые слова:** трудоустройство, уровень образования, интеграция, квалифицированные кадры, уровень безработицы.*

Temirova, I.Y. Comparative analysis of structural integration of Ukrainian immigrants of Portugal and Spain

The central research question the author is seeking to answer is what explains the differential integration rates of Ukrainian immigrant communities in Portugal and Spain. The results of the inquiry demonstrate direct connection between higher indicators of integration rate in Portugal and huge demand for high-skilled labour force as the principal explanation for more successful integration of Ukrainian immigrants in comparison to Spain.

***Key words:** employment, level of education, integration, high-skilled employees, level of unemployment.*

УДК 94(44).08: 323.14

Гомза І.А.

Вплив ідеї занепаду національної спільноти на ідеологію інтегрального націоналізму: випадок «Французької Дії»

Звинувачуючи ліберальну республіку в занепаді національної спільноти, ідеологи «Французької Дії» обґрунтовували необхідність докорінних суспільних перетворень. Характер запропонованих реформ був акцентовано антиліберальним. Втім логіка подолання занепаду спричинила відхід від реакційного монархізму XIX ст., внаслідок чого ідеологія «Французької Дії» поєднала соціальний традиціоналізм і політичний модернізм.

Ключові слова: *інтегральний націоналізм, Моррас, антилібералізм*

Ідеологія інтегрального націоналізму викликає в українському суспільстві загалом та науковій спільноті зокрема пожвавлений інтерес, оскільки стосується дискусії про український варіант інтегрального націоналізму, його роль в історії України та зв'язок з політичними доктринами початку XX ст. на кшталт фашизму. Адекватне провадження дискусії вимагає, щоб порівняння українського випадку проводилося не лише з італійською та німецькою моделлю, але й з іншими європейськими організаціями, що сповідували ідеологію інтегрального націоналізму, що в свою чергу передбачає аналіз цих організацій.

Французький інтегральний націоналізм був багатоманітною течією. Одним з її основних представників була організація «Французька Дія», *Action fran aise*, (далі в тексті – ФД), однак природа ідеології ФД лишається предметом наукових дискусій. А. Зиґфрід вважав її неомонархічною організацією, що прагнула організувати державний переворот з опорою на широкі народні маси [26,с.536]. З. Стернхелл [27] та П. Мазґай [16] незалежно один від одного прийшли до висновку про важливу революційну складову в ідеології ФД, особливо на її ранньому етапі. Натомість Е. Нольте назвав ідеологію ФД (прото)фашизмом [20]. Ф. Югенен [4] та А. де Бенуа [3], у роботах написаних у апологетичному ключі, заперечували визнання французьких патріотів фашистами. Більш поміркована позицію зайняв Ю. Вебер, докладно проаналізувавши історію організації таі відкинувши гіпотезу про тоталітарний характер організації, що на його думку залишилася традиційно націоналістичною [29,с.531].

Таким чином попри обширну літературу з питання ідеології ФД, природа її лишається невизначеною. До великої міри це спричинено

п'ятдесятирічною історією організації, котра переживала ідеологічну еволюцію, та множиною ідей, котрими послуговувалися Ш. Моррас та інші теоретики ФД в своїй соціально-політичній доктрині. З огляду на ситуацію, цілком обґрунтованою видається гіпотеза Б. Дженкінса, котрий допустив, що основні політичні ідеї як то антиреспубліканізм та інтегральний націоналізм були свідомо замасковані ідеологами ФД інтелектуальними прикрасами на кшталт монархізму, католицизму чи федералізму [5,с.139].

Метою статті є дослідити використання ідеї занепаду французької національної спільноти у доктрині ФД. Ідея занепаду національної спільноти простежується у всьому корпусі текстів Ш. Морраса, основного ідеолога ФД, та в текстах інших діячів ФД, тобто вона є основоположною ідеєю, а тому стратегії її використання адекватно проілюструють доктрину ФД.

Ш. Моррас вводить ідею занепаду французької спільноти в своє прочитання європейської історії, котру він розглядає як оповідь про занепад французької цивілізації. Її першою фазою була велич, що мала хронологічно визначений період: «XVII ст. сонцем зійшло на полях Європи. Воно принесло, разом зі міццю та славою, витонченість духу та вихованість звичаїв, культ наук і розвій мистецтв... протягом першої половини XVIII ст. вся Європа – Швеція, Росія, Англія та Німеччина – несли відбиток нашої національної цивілізації» [15,с.192]. Культурне й інтелектуальне домінування над світом знаходило свої підтвердження в політичних реаліях: Франція була європейським гегемоном.

Фаза величі закінчилася розривом. Історичні факти (за Ш. Моррасом) прямо вказують на точку переходу: «Після того, як монархія впала, серце країни оголилося і Чужинець вже тричі заволодів столицею, серйозно загрожуючи їй навіть вчетверте. Якщо хтось шукатиме причину цього, він знайде її у парламентській демократії» [10,с.XI].

Демократія виступила пусковим механізмом знищення Франції. Вона привела до влади егоїстичних представників третього стану, котрі не мали ані уявлення про народний інтерес, ані навичок управління державою і які керувалися абстрактною ідеологією прав людини. Перебуваючи в полоні ілюзій, вони розпочали низку воєн, які суперечили стратегічним інтересам Франції. Так, Революція 1789 р. поклала початок конфліктам, які налаштували проти Франції коаліцію держав і знищили створений королями баланс сил. Аналізуючи історію країни, Ш. Моррас фактично протиставляє дві фази, розділені перехідним етапом революції: 987-1789 рр. – «часи Монархії, порядку і прогресу, коли... територія та благоустрій зростали» [12,с.89], та 1789-19.. рр. – «доба спочатку консервативної, потім революційної анархії, коли уряди нищив армію та релігію, коли занепадали політична та фінансова могутність, – доба систематичного занепаду» [12,с.90].

В ідеології ФД доба Третьої республіки визначається часами занепаду національної спільноти. Зовнішньополітична ситуація відображає внутрішньополітичні процеси: соціологія французького суспільства свідчить про глибинні кризові явища. Такими члени ФД вважали алкоголізм населення, зменшення народжуваності, депопуляцію сіл, падіння рівня освіти, поширення атеїзму та загострення класової боротьби. Вони редукували появу соціальної кризи до республіканського режиму: «депопуляція та

маразм стали логічними наслідками політичного режиму, протилежного інтересам країни. Саме так зазвичай і стається, коли уряд не відповідає ні духу народу, ні природі його найкращих елементів» [10,с.LXVII].

Ш. Моррас не визнав, начебто наприкінці XVIII ст. королівська влада у Франції перестала відповідати потребам французького народу. Він стверджував, що народ лишався відданим монарху, а революцію 1789 р. здійснила групою чужинців, що ненавиділи Францію і прагнули знищити її державність та культуру вищість. Ш. Моррас розрізняв серед змовників т.зв. чотири стани, зазначаючи, що заздрість до цивілізаційної вищості Франції об'єднала євреїв, протестантів, франкмасонів і метеки (іноземців). Вороги Франції здійснили дев'ять диверсій. Вони «знищили національну династію – хребет держави; дезорганізували духівництво та знать; зруйнували робітничі корпорації; скасували привілеї та свободи міст і провінцій; встановили департаменти – фіктивні територіальні одиниці, що суперечать традиціям; переслідували католицизм; зменшили батьківську владу, що призвело до депопуляції; централізували управління; бюрократизували науку» [15,с.218].

Дев'ять диверсій мали за мету підірвати духовні сили Франції, а весь спротив унеможливило панування відданого їм політичного класу – республіканців [10,с.XX], що означало, начебто Республіка була режимом панування зрадників над чесними французами. Теорія національної зради державної верхівки стала потужним інструментом політичної боротьби: ідеологи ФД пояснювали всі соціальні проблеми змовою зрадників, мобілізуючи патріотів на боротьбу проти режиму. Члени ФД вдало каналізували народне незадоволення, скерувавши його проти Республіки. З метою посилення ненависті до режиму ФД користувалася ідеєю занепаду національної спільноти, протиставляючи велич Франції королівської доби слабкості республіканської Франції. Надаючи викривлену перспективу історичного процесу Ш. Моррас і його люди переконували народ, що монархія означає процвітання, республіка – занепад, а тому новий розквіт можливий лише за умов повалення Республіки, адже «прагнення на порятунок будуть порожніми, якщо не звернутись до великого трударя, до вічного творця французького відродження» [7,с.301] – до короля.

Заклики до реставрації монархії були основним елементом доктрини ФД , втім було б помилкою вважати її головною метою діяльності угрупування. Цей принцип дозволили ФД перш за все залучитися підтримкою претендента на трон герцога Орлеанського та залучати до своїх лав нових членів, тобто це був стратегічний крок. Натомість серцевиною ідеологічної програми ФД був проект масштабних соціальних трансформацій, що були спрямовані на відродження французької політичної та культурної ваги. Аналіз цього проекту свідчить, що він передбачав створення такої французької спільноти, яка б була протилежною спільноті, сформованій модернізаційними процесами XIX ст.

Основою соціального проекту ФД було *заперечення лібералізму* в світоглядній, політичній, економічній та соціальній формах. На противагу ліберальній концепції вільної особистості доктрина ФД вважала незаангажований суб'єкт пізнання хибним винаходом просвітників і доводила, що «не існує жодного абстрактного Блага чи Краси... а «вільні уми» насправді сповнені забобонів і живуть серед химер» [18,с.288]. Заперечення абстрактного розуму, вільного від зовнішніх впливів, вважалося фікцією,

спрямованою на ідеологічне обґрунтування свободи мислення індивіда, хоча насправді людина мислить лише в категоріях, визначених її соціальним буттям.

Згідно з соціальною теорією Ш. Морраса, індивід існує лише як елемент соціальної групи (родини, професійного об'єднання, релігійної чи національної спільноти), де він отримує змогу розкрити свої здатності. Саме тому стосунки групи та індивіда накидають ситуацію іманентної нерівності, тобто індивід, який вступає до соціальної групи, повинен прийняти всі правила, що визначають режим її існування, інакше його просто не допустять до групи. Це заперечує ідею рівності, «індивід у групі, як і дитина в світі дорослих, не має права голосу, позбавлений всіх свобод і влади. Група, членом котрої він виступає, повністю звільнена від рівності – і немає жодних соціальних контрактів» [14,с.4]. Послуговуючись теорією іманентної нерівності моррасизм заперечував лібералізацію суспільного життя і «звільнення індивіда від сил зовнішнього примусу» [23,с.165], що стали наріжним каменем соціальних стосунків французької спільноти. На противагу правам людини ФД захищала традиційні інститути – армію, церкву, сім'ю, чий вплив зменшувався внаслідок лібералізації соціальних норм.

Політичним вираженням лібералізму ФД вважала парламентську демократію, що стала основою республіканізму після 1876 р. Демократична держава начебто знищує підвалини суспільства, розбещуючи його членів: «вони привчає громадянина до зручностей... тож він втратив почуття соціального, а інтереси його ближніх та спільноти не хвилюють його» [10, с.449]. Критика матеріальних здобутки лібералізації та модернізації була містком від політики до етики в доктрині ФД. Етика ФД вважала природу індивіда порочною, тож традиції та соціальні інститути відігравали роль запобіжника від гріха. Ш. Моррас стверджував, що надлишок вільного часу, покращені шанси індивідуального розвитку, матеріальні блага та принцип рівних можливостей розбещували нижчі верстви і занапащали заможні, породжуючи егоїзм і жадобу збагачення. Розбещені індивіди ігнорували свої соціальні обов'язки[14,с.119], що посилювало соціальну ентропію.

Соціальний проект ФД відзначало прагнення оповити індивіда соціальними структурами порядку. Звернення до релігії та підкреслений *клерикалізм* стали характерною рисою пропаганди ФД, яка набула акцентовано прокатолицького забарвлення. В результаті церква, яка зазнавала утисків з боку республіканської влади, перетворилася на союзника ФД, а «французький єпископат наповнювався друзями організації, тож у 1910 р. були чутки, начебто Моррас сам призначає єпископів» [29,с.35].

Орієнтація ФД на церкву мала кілька вагомих підстав. Можна виокремити дві ідеологічні причини прокатолицької позиції організації:

1. Інструменталізація релігії. У теорії ФД католицизм відігравав роль одного з елементів французької національної ідентичності. Звертаючись до успадкованого з Середньовіччя образу Франції – старшої дочки католицької церкви та до тісних зв'язків між інститутом монархії та католицизмом, Моррас стверджував, що відродження французької спільноти і реставрація монархії можлива лише за умов відродження релігійності французів. Моррас переконував, що римське папство закріпило на теренах Франції принесену римлянами юриспруденцію, культуру порядку, повагу

до авторитету та класичне письмо [12,с.22] – основні чесноти класичної французької цивілізації.

2. Реконцептуалізація релігії. Католицизм розглядався ФД як вроджена форма спротиву впливу т.зв. чотирьох родин. Моррас проводив паралелі між революцією 1789 р. та Реформацією, адже і наслідком Реформації, і наслідком Революції був занепад Франції [15,с.312], а тому католицька релігія була способом порятунку від занепаду, що розглядало нову євангелізацією як один з кроків відродження французької спільноти.

На зближення ФД та Католицької Церкви великий вплив мала спільна антиліберальна та спільний антимодернізм. Починаючи з середини XIX ст. католицизм був резервуаром традиціоналістських цінностей: у 1864 р. папа Пій IX видав буллу *Syllabus errorum*, де розкритикував ідею прогресу, лібералізм та модернізацію. Лібералізм і сучасний світ визнавалися несумісними з християнським світобаченням, а тому заперечувалися [28]. *Syllabus errorum* обґрунтував боротьбу Церкви з індивідуалізмом та республіканізмом, які вважалися продуктами ліберального світогляду. У 1907 р. інший папа, Пій X, видав декрет *Lamentabili sane exitu*, який містив 65 закидів проти сучасного світу [6]. Католицизм виступав на захист родини, спільноти, влади чоловіка, поваги до авторитету та всього спектру моральних категорій (самозречення, скромність, набожність), які ФД ідентифікувала з власними цінностями і котрі організація була готова використати для протидії лібералізму.

Інструменталізація католицизму як форми антилібералізму, здійснюване ФД, засвідчило моррасистів протистояння з християнсько-демократичним рухом «Сійон», заснованим у 1899 р. М. Саньє. Діяльність останнього спрямовувалася на примирення католицизму та республіканізму на засадах всепрощення та представницької демократії, а соціально-політичним ідеалам «Сійону» були притаманні «мрії про братерську рівність, яка знищить рамки класової ієрархії, прагнення замінити владу моральним авторитетом і пропаганда співпраці представників усіх конфесій задля становлення соціального церковного ідеалу» [25,с.7].

«Сійон» проповідував соціальний ідеал, протилежний ідеалу ФД. Близький до ФД кардинал Барб'є зазначив з приводу «Сійону», що для духовних лідерів «у складні часи переслідування християнства, було б найвищою провиною віддатися звабливим обіцянкам індивідуалізму» [2,с.50], а Ш. Моррас, який до всього ще й нападав на особистість М. Саньє, наголосив, що справжній мир прийде до Франції лише за умови відновлення монархії, а не внаслідок перемоги ідеалістичних теорій [12,с.70].

Не зважаючи на спротив з боку ФД, ідеали «Сійону», що пропагували примирення між католиками та республіканцями – ідеали християнської демократії – почали здобувати підтримку серед католицької ієрархії у першій декаді XX ст. Член ФД отець Льо Фльош доволі щиро визнавав: «якщо їх не зупинити, республіку приймуть навіть бретонські священики» [29,с.66], тож переслідуючи за мету знищення суперника, ФД розпочала жорстку боротьбу. Широкі зв'язки ФД з Римом сприяли публікації 25 серпня 1910 р. папського листа в якому понтифік засудив «Сійон» за політичну діяльність. Після папської заборони християнські демократи Франції втратили вплив, і велика частина католиків поступово влилася до ФД.

Такий важливий елемент програми ФД з перебудови французького суспільства як *децентралізація*, також мала антиліберальну складову. Децентралізація розглядалася як антипод бюрократичному централізму республіканського режиму. Особливу роль у децентралізації повинне було відіграти делегування ширших прав історичним регіонам. У регіоні теоретики ФД вбачали базовий елемент т. зв. реалістичної політики. Регіон окреслював певну територію зі сталими історичними зв'язками, що мав особливий характер традицій, побуту та ментальності населення. Регіон означав територіальну соціальну структуру, об'єднану культурно та економічно. Згідно з доктриною ФД такі відмінні регіони як Бургундія, Бретань, Прованс поєднувалися у вищу культурну формацію, Францію, і це робило країну найбільшою потугою континенту. Регіон також означав специфічну соціальну структуру в рамках якої індивід займався своїми професійними обов'язками, а тому він мислив своє буття та свій матеріальний інтерес в межах регіону. Активне соціальне, економічне та культурне життя дозволяло індивідам досягати самореалізації в рамках регіону, тому він вважався резервуаром формування еліт, які паралельно втілювали на національному рівні свої практичні знання і навички, набуті під час суспільно корисної діяльності в регіоні [11]. Регіон, доводили теоретики ФД, був формою природної організації Франції.

Натомість революція 1789 р., впроваджуючи ідею знищення соціальних груп, провела адміністративно-територіальну реформу і знищила регіони, замістивши їх департаментами. Пропаганда ФД стверджувала, що поділ на департаменти був свідомим проектом, спрямованим на руйнування традиційного способу життя [17,с.344], адже республіканці прагнули, аби молоді та енергійні люди виїжджали до Парижу та поповнювали клієнтуру республіканців-демагогів. Але з економічної та культурної точок зору надмірна централізація призвела до знесилення країни, що перетворилася на придаток до столиці. ФД закликала децентралізувати Францію, оскільки для того, щоб «паралізована надлишком набутих функцій, держава почала виконувати свої основні завдання, треба заохочувати розвиток асоціацій, які унеможливлюють втручання держави до непритаманних їй сфер» [19,с.815].

Було б помилково проводити паралелі між проектом децентралізації ФД та сучасними заходами, що провадяться задля збільшення економічної та культурної ролі регіонів та надають регіонам широкі адміністративні повноваження. Навпаки, програма ФД не передбачала зменшення адміністративних функцій держави чи передачі повноважень на нижчі рівні: децентралізація означала перш за все відродження місцевих осередків соціально-економічної активності, «суто територіальною вона мала бути впроваджена у невеликій мірі – її основним покликанням було оживити автономність церкви, університетів, професійних синдикатів тощо. Ці органи отримали б право приймати рішення лише в тій мірі, в якій би це не суперечило загальнодержавному інтересу» [24,с.125]. Ця означає, що пропаганда децентралізації була перш за все формою демонстративного спротиву офіційному курсові республіканського уряду, – тактикою із залучення регіональних еліт, незадоволених концентрацією економічного, культурного та політичного життя в Парижі, до лав організації. Водночас, вона була формою дискурсивного захисту традицій, адже підтримувала регіональну культуру та звичаї.

Проект ФД передбачав перебудову Франції задля створення антиліберального, клерикального та децентралізованого суспільства, просякнутого жорсткими ієрархізованими структурами. Організована подібним чином, Франція могла б протистояти конкурентам на зовнішньополітичній арені. Однак у XVII ст., в добу найбільшої величі, Франція була антиліберальною, клерикальною та децентралізованою, і тим не менше вона занепала. Фундаментальною причиною занепаду була діяльність т.зв. чотирьох родин – чужинців, які свідомо знищили її. Враховуючи магістральний вплив чужинницького фактору, проект ФД був сповнений *ксенофобії*, яка об'єднувала всі елементи доктрини в загальну програму.

Ідеологія ФД вважала представників всіх інших держав, інших релігій, інших етносів як ворогів французької національної спільноти. Розглядаючи не-французів з есенціалістської перспективи теоретики ФД стверджували, що ті існують лише аби нищити добробут французів. В цій концепції ворожого співіснування особливу небезпечними вважалися чужинці, які спромоглися проникнути всередину французької спільноти – мігранти, етнічні та релігійні меншини. їхній згубний вплив необхідно було нейтралізувати. З цією метою Ш. Моррас пропонував встановити «нагляд за метеками, подібний до того, який був адаптований в Афінах, бо Франція повинна захистити власну спільноту від нових категорій громадян» [8,с.56]. Проводячи аналогії з античною добою, Ш. Моррас заперечував політику натуралізації та надання повних громадянських прав іноземцям, яку здійснював республіканський уряд, адже іноземні громадяни завжди були елементами другого рангу і вони повинні були лишатися такими у своїх правах

Поразка у франко-пруській війні 1871 р. і дипломатичні ускладнення XX ст. (Танжерська криза 1905-1906 рр., Агадирська криза 1911 р.) особливо підживлювали германофобський елемент пропаганди ФД. Німеччина уособлювала Чужинця, ворожого представника іншої культури, котрий шкодить Франції та прагне знищити її. Саме з Німеччини «прийшли до Франції дух політичної та релігійної анархії» [13,с.49], а вплив німецької культури та філософії приніс «скалічене розуміння порядку та геній нижчої якості. Через Революцію, Женеву та Жан-Жака проникли у Францію германізм, дебіломанія та істеричний анархізм Сходу» [15,с.159]. Подібні фантазми Ш. Морраса яскраво ілюструють його ставлення до чужинців, квінтесенцією яких став ненависний конкурент на зовнішньополітичній арені.

Антилібералізм, клерикалізм, децентралізація та ксенофобія, основні елементи ідеології ФД, повинні були протидіяти згубному впливові модернізаційних процесів, що спричинили занепад французько спільноти. Втім доктрина ФД не була суто реакційною та консервативною, адже мала кілька відмінностей від легітимізму початку XIX ст. та консервативних доктрин Ж. де Местра та Л.-А. де Бональда. Низка елементів доктрини ФД засвідчує анахронічне розуміння монархії, тобто дискурсивне надання їй рис не притаманних їй з точки зору об'єктивного історизму. П'ять рис французької монархії, які Ш. Моррас вважав її особливими характеристиками [10], є анахронізмами, застосування яких розкриває стратегічне ідеологічне налаштування:

· *Ідея національної єдності, котрою був стурбований монарх*. Національна ідея була продуктом історичного розвитку і оформилася

лише у XIX ст. [1]; очевидно, що французькі монархи діяли в інтересах правлячого дому, а відтак і в інтересах держави, однак ці дії в жодній мірі не переслідували єдності національної території.

· *Децентралізація монархічної держави*. Попри твердження Ш. Морраса, децентралізація не була механізмом державного адміністрування монархії. Це був перш за все наслідок феодальних відносин, який монархічна влада знищила, як тільки стала достатньо сильною в добу абсолютизму.

· *Соціальна мобільність і заохочення індивідуальних досягнень*. Згідно з науковими дослідженнями, традиційне суспільство, яким була Франція за часи королів, не заохочувало персональних заслуг, керуючись перш за все становими принципами [21,с.104;22,с.XXII], а соціальна мобільність гальмувалася становими бар'єрами. Виокремлення цих рис показує погляд інтерпретатора, що накладає на об'єкт цінності власної епохи.

· *Монархічна критика капіталізму як системи панування міжнародного капіталу* та *протидія згубним впливам демократії, котру здійснював король*. Ці два останніх пункти є відверто анахронічними, адже і міжнародний капіталізм, і демократія розквітли у XIX ст. – після падіння французької монархії.

Уявна соціальна роль монарха в ідеології ФД відрізнялася від справжньої, історичної: Ш. Моррас і його послідовники представляли монарха як уособлення національної спільноти, як її втілення у всій сукупності функцій – військових, дипломатичних, судочинних і законодавчих [9,с.94]. Нація виступала предметом виробництва монаршої волі, об'єктом творення, що пояснює першочергову роль монарха у справі відродження Франції: французька спільнота була еманацією волі монарха, тож лише монарх долучить її до вітальних джерел ідентичності. Тлумачення ролі монарха, запропоноване доктриною ФД, було новаторським і оперувало перш за все новітніми політичними концепціями початку XX ст. про спільноту як органічне ціле, пов'язане з формотворчою волею вождя.

Можна стверджувати, що доктрина ФД поєднувала соціальний традиціоналізм і політичний модернізм. Джерелом цього синтезу була ідея занепаду спільноти. Відкидаючи соціальні модернізаційні процеси, які роз'єднали Францію внаслідок чого вона «не знає, надати перевагу Трикутнику чи Хресту, приватній власності чи суспільному благу, індивідуальним фантазіям чи загальним законам, робітникам чи патронату, жінкам чи чоловікам» [9,с.76], ФД пропонувала об'єднати спільноту політико-символічними механізмами через звернення до вождя, що передбачало використання ультрасучасних (станом на початок XX ст.) політичних концепцій з реакційною метою. Синтез модернізму та реакціонізму в ідеології ФД був одним з перших прикладів ідеології інтегрального націоналізму, які стануть визначальним фактором європейської політичної сфери у 20-40 рр. XX ст. У французькому випадку становлення ідеології інтегрального націоналізму зазнало значного впливу ідеї занепаду національної спільноти.

Список використаних джерел

1. B. Anderson, Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism. – L.: Verso, 1983. – 160 p.

2. E. Barbier, Les erreurs du «Sillon» : histoire documentée. – Paris-Poitiers : Lethileux-Blais et Roi, 1906. – 380 p.

3. A. de Benoist, Charles Maurras et l'Action française. – Niherne : Ed. BCM, 2002. – 232 p.

4. F. Huguenin, À l'école de l'Action française : un siècle de vie intellectuelle. – Paris : Éditions Jean-Claude Lattès, 1998. – 637 p.

5. B. Jenkins, «L'Action française à l'ère du fascisme : une perspective contextuelle» // Le Mythe de l'allergie française au fascisme. – Paris : Albin Michel, 2003. – 107-155 p.

6. L'encyclique «Pascendi dominici gregis» et le décret «Lamentabili sane exitu». Texte latin et texte français suivis d'une Table alphabétique dresée par Elie Blanc. – Lyon: Librairie Catholique Emmanuel Vitte, 1907. – 124 p.

7. Ch. Maurras, «Le Prince et l'avenir» // L'Action française : revue bimensuelle. – V. XXV. – No. 184. – 15 Février 1907. – 301-308 p.

8. Ch. Maurras, «Les Monod peints par eux-mêmes» // L'Action française : revue bimensuelle. – 2 année. – No. 10. – 1 Janvier, 1900. – 48-78 p.

9. Ch. Maurras, De la colère à la justice. – Genève : Éditions du Milieu du monde, 1942. – 254 p.

10. Ch. Maurras, Enquête sur la monarchie. – Versailles : Bibliothèques des œuvres politiques, 1928. – 615 p.

11. Ch. Maurras, L'Idée de la décentralisation. – Paris : Nouvelle Librairie Nationale, 1898. – 125 p.

12. Ch. Maurras, La Démocratie religieuse. – Paris : Nouvelle Librairie Nationale, 1921. – 507 p.

13. Ch. Maurras, La Pape, la guerre et la paix. – Paris : Nouvelle Librairie Nationale, 1917. – 272 p.

14. Ch. Maurras, Mes idées politiques. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 1937. – 295 p.

15. Ch. Maurras, Quand les Français ne s'aiment pas : chronique d'une renaissance. – Paris : Nouvelle Librairie Nationale, 1916. – 398 p.

16. P. Mazgaj, The Action française and revolutionary syndicalism. – Chapel Hill : University of North Carolina press, 1979. – 281 p.

17. G. Montclas, «A la recherche des traditions» // L'Action française : revue bimensuelle. – 2 année. – No. 16. – 15 Février, 1900. – 331-349 p.

18. L. Moreau, «Tradition française et raison humaine» // L'Action française : revue bimensuelle. – V. XXII. – No. 166. – 15 Mai, 1906. – 287-305 p.

19. L. Moreau, «Une politique réaliste» // L'Action française : revue bimensuelle. – 2 année. – No. 32. – 15 Mai, 1900. – 814-828 p.

20. E. Nolte, Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism. – N. Y. : Holt, 1966. – 596 p.

21. T. Parsons, N. Smelser, Economy and society: a study in the integration of economic and social theory. – Glencoe, Ill.: Free Press, 1956. – 322 p.

22. H. Perkin, The Rise of Professional Society. – L. ; N. Y. : Routledge, 2002. – 604 p.

23. Programme de Belleville» // Les doctrines des Congrès ouvrires de France. – Paris : Plon et Cie, 1880. – 160-166 p.

24. A. Segard, Charles Maurras et les idées royalistes. – Paris : Arthème Fayard et Cie, 1919. – 283 p.

25. J. Serre, Les «Sillons» et l'Action française. – Paris : Éditeur Henry Falque, 1911. – 70 p.

26. A. Siegfried, Tableau politique de la France de l'Ouest. – Imprimerie nationale Éditions, 1995. – 636 p.

27. Z. Sternhell, La droite révolutionnaire : les origines françaises du fascisme. – Paris : Fayard, 2000. – 436 p.

28. The Year of Preparation for the Vatican Council Including the Original and English of the Encyclical and Syllabus, and of the Papal Documents Connected with its Convocation. – L. : Burns, Gates, and Co., 1869. –146 p.

29. E. Weber, Action Française: royalism and reaction in twentieth-century France. – Stanford: Stanford University Press, 1962. – 576 p.

Гомза И.А. Влияние идеи упадка национального сообщества на идеологию интегрального национализма: случай «Французского Действия»

Обвиняя либеральную республику в упадке национального сообщества, идеологи «Французского Действия» обосновывали необходимость глубокого социального переустройства. Характер предложенных реформ был подчеркнуто антилиберальным. Однако логика преодоления упадка предопределила отход от реакционного монархизма XIX в., вследствие чего идеология «Французского Действия» соединила социальный традиционализм и политический модернизм.

Ключевые слова: *интегральный национализм, Моррас, антилиберализм*

Gomza, I.A. The National Community Decay Idea's Impact on Ideology of Integral Nationalism: the Case of Action Française

Blaming the French liberal republic to be the principle reason of national community decay, the Action Française ideologues grounded some structural social transformations. The reforms they proposed were clearly anti-liberal. Nevertheless seeking to overcome the national community decay, they adopted a political doctrine different from the nineteenth century reactionary monarchism, combining social traditionalism and political modernism.

Key words: *integral nationalism, Maurras, anti-liberalism*

УДК 327.56

Мішин О.В.

Теоретичні основи аналізу регіональної системи в Африці

Осмислюється питання сутності, структурних елементів та сучасних теоретичних моделей опису категорії «регіональна система безпеки» на прикладі Африканського континенту.

Ключові слова: *Африка, регіональна система безпеки, конфліктні формації, регіональні комплекси безпеки, регіональний порядок, спільнота безпеки.*

Практика сучасних міжнародних відносин в сфері безпеки засвідчує значні перетворення, які пов`язані з істотним розширенням категорії безпекове співробітництво. Якщо раніше провідну роль відігравали системи колективної безпеки у вигляді військових альянсів, то важливою ознакою сучасності виступає зростання значення складних безпекових структур на регіональних рівнях. В цьому контексті значну увагу необхідно приділити процесам, що відбуваються на просторі Африканського континенту, образ якого у свідомості більшості людей вкоренився в асоціації з нескінченими війнами, військовими конфліктами, політичною нестабільністю та перманентним критичним гуманітарним становищем. Для Чорного континенту період першої декади XXI століття позначився спробами увійти у стан внутрішньої гармонії із самим собою, та зробити системними відносини в сфері забезпечення безпеки. Власне, через це набуває актуальності питання аналізу моделей безпекової взаємодії в межах африканської регіональної системи безпеки.

Досліджуючи питання аналізу безпекового простору Африки, автор спирався на праці закордонних та вітчізняних фахівців. Серед іноземних авторів необхідно виокремити праці конструктивістів Б. Бузана [11] та О. Вевера [11], які запропонували модель регіональних комплексів безпеки, Е. Адлера [9], К. Дойча [16], М. Барнета [9], Б. Френка [18], що репрезентують концепцію регіональних спільнот безпеки, а також теоретиків регіонального порядку Д. Лейка [20], Е. Д. Френсіса [17]. Вагомий вплив в контексті дослідження питання безпеки в Африці, на думку автора, має концепція регіональних конфліктних формацій Р.Вайренена [24], Г.Нтегейє [22] та Б.Рубіна [22]. З поміж вітчізняних авторів необхідно відзначити науковий доробок українських дослідників С. Андрущенко [2], В. Константінова [4],Т. Стародуб [6], О. Хилько [8].

В запропонованій роботі автор прагнув досягти розв`язання наступних завдань: 1) дати характеристику категорії регіональна система безпеки в Африці; 2) виявити складові регіональної системи безпеки; 3) розглянути релевантність існуючих моделей кооперативного безпекового співробітництва та їх субститутів відносно африканських реалій.

За для того, щоб розкрити зміст складної категорії «регіональна система безпеки в Африці» необхідно окремо розглянути сутність компонентів таких, як «африканський регіон» та «система безпеки», з поєднання яких вона утворюється. Розпочати потрібно з першої складової, а саме категорії «регіон», яку варто осмислити у прив`язці до категорії Африка. Тобто належить дати визначення меж, які охоплюють Африканський регіон. В політичній географії регіон визначається, згідно дефініції американських дослідників П. Джеймса та Дж. Мартіна, як цілісна ділянка території, яка відрізняється однорідністю в своїй основі, проте не має чітко окреслених меж [3,с.516]. Одним із останніх визначень міжнародного регіону в науці міжнародних відноси, є розгляд його в якості складного комплексу стабільних зв язків та відносин в якому відбувається політичне регулювання [7,с.24]. Отже, з визначення міжнародного регіону випливає те, що по-перше, він мусить мати певну основу для самоідентифікації, на базі цієї основи формуються сталі зв`язки, які, по-друге, знаходяться під регулюванням певних політичних механізмів. В сучасному політичному лексиконі під Африканським регіоном частіше за все розуміють Африку на південь від Сахари (АПС) або Субсахарську Африку. Дана частина африканського простору населена негроїдними народами, за що ще раніше отримала епітет «Чорна Африка», окрім того пустеля Сахара відділяє мусульманські етноси Півночі та язичницькі й християнські народи іншої частини континенту – формуючи окремий цивілізаційний регіон світу [5,с.58-59]. Іншу частину Африки – Північну Африку або Магриб, відносять до арабського світу та таким чином виводять за межі Африканського регіону відразу 7 держав. Проте за класифікацією ООН Північна Африка є лише одним з п-яти субрегіонів Африканського регіону [13]. Додатковим аргументом на користь того, що Африка на Південь від Сахари та Північна Африка є цілісним простором, стала приналежність держав, що їх формують до «третього світу».

Якщо повернутися до визначення міжнародного регіону, та спиратися на те, що приналежність до регіону визначається сталими зв язками та наявністю політичного регулятора, то доцільним буде термін «Африканський регіон» ототожнити з державами членами Африканського союзу, до лав якого входять окрім держав Субсахарської Африки, й всі держави арабського Магрибу, окрім Марокко. В той же час, події 2010 року, з переділом квот на користування водами р.Нілу засвідчили, що для такої держави, як Єгипет, зв`язки з державами Африки є більш важливими за відносини з близькосхідними країнами, що робить його невід ємною частиною Африканського регіону [10,с.28].

Таким чином визначивши межі та зміст категорії «Африканський регіон», необхідно проаналізувати сутність поняття «система безпеки». Якщо розглядати два окремих поняття, то під «системою» треба розуміти скінчену множину функціональних елементів й відношень між ними, виокремлену з середовища відповідно до певної мети в межах визначеного часового інтервалу [1,с.171].

Щодо категорії «безпека», то її визначають як стан захищеності об єкта від реальних та потенційних загроз [8,с.181]. В окремих дослідженнях вводиться категорія регіональної безпеки – яка визначається, як поєднання внутрішніх та зовнішніх умов при яких відсутні загрози критичного характеру та існує можливість адекватно реагувати на загрози у випадку їх виникнення [6,с.54]. В той же час, категорія «система безпеки», на

підставі вище наведених визначень, може бути охарактеризована, як множина функціональних елементів, які певним чином взаємодіють один з одним протягом тривалого періоду часу з метою захисту від реальних та потенційних загроз, які можуть виникати в процесі взаємодії елементів множини, так і в наслідок контакту з зовнішнім середовищем. Виходячи із визначення для системи безпеки є характерними наступні елементи: 1) ідентифікація внутрішніх та зовнішніх загроз; 2) наявність механізму спільної взаємодії задля нейтралізації загроз; 3) стан гомеостазу протягом тривалого періоду часу; 4) автономність від зовнішнього середовища; 4) схильність до еволюціонування; 5) потенційна наявність внутрішньо системної ієрархії.

Консолідуючи разом всі елементи стає можливим визначити африканську регіональну систему безпеки, як множину взаємодій між гравцями, переважно членами Африканського союзу з метою захисту від внутрішніх (переважно військові конфлікти) та зовнішніх (головним чином - боротьба великих держав за сфери впливу на континенті та її наслідки) загроз.

В сучасній науці міжнародних відносин наявний широкий спектр досліджень, які під різними кутами зору пояснюють проблему факторів системності у регіональних відносинах, вписуючи її в межі широкого кола моделей організації регіонального простору безпеки, зокрема в межах Африканського регіону.

Дослідник Фінського Інституту міжнародних відносин Раймо Вайренін, аналізуючи конфліктні взаємодії вводить категорію «регіональних конфліктних формацій» (РКФ), які являють собою набір міждержавних конфліктів, які знаходяться у взаємодії один з одним, є взаємодоповнюючими та мають транскордонний характер [24,с.337]. Головними параметрами моделі РКФ виступають: 1) наявність сучасних збройних конфліктів регіонального рівня; 2) характеризується переплетінням регіональних та глобальних політичних, військових, економічних та соціальних мереж; 3) спрямованість регіональної стратегії управління конфліктом на географічні та функціональні елементи РКФ, які перебувають у постійній динаміці; 4) залучення до зони поширення РКФ регіональних, субрегіональних державних акторів, міжурядових організацій, неурядових гравців, які не є константними [22]. Найбільш рельєфно в концепцію регіональних конфліктних формацій (РКФ) вписується конфлікт в регіоні Великих Озер.

Близькими концептуальними моделями до концепції регіональних конфліктних формацій виступають модель «регіональних конфліктних комплексів» [25], «регіональних військових економік» [15], «регіональних систем конфліктів» [14] та «регіональних систем війни» [23]. Всі вище наведені концептуальні моделі концентрують увагу на факторі формування такого явища, як «зони небезпеки», для яких є характерним поширення насилля, контроль над яким здійснюють здебільшого гравці недержавного походження.

Однією з найбільш детальних моделей, яка описує структуру регіональної безпеки в Африці, виступає концепція регіональних комплексів безпеки (РКБ) Б.Бузана, яку продовжили розробляти Оле Вевер та Яаап де Вайлд [12]. Ціль даної теорії розглянути зону діяльності актора на різних рівнях, таких, як національний, регіональний та міжнародний – та за можливістю вдосконалити пояснення пов`язаної з цим безпекової динаміки. При цьому треба відзначити, що в класичній теорії міжнародних

відносин під комплексом безпеки мається на увазі транснаціональний регіон, що включає держави та інших акторів , які мають сталі уявлення про безпеку та відносини в сфері безпеки. Фокус цього підходу концентрується на глобальному рівні та безпековій взаємозалежності між потужними в сфері безпеки гравцями, такими, як могутні держави. В той же час, Бузан взагалі не розглянув взаємодії, що існують між державами Субсахарської Африки в своїй першій монографії [12]. Вже в більш пізніх роботах Б.Бузан разом з О.Вевером лише побіжно акцентує увагу на взаємодіях, що відбуваються в цій частині світу [11]. Так, Бузан визнає, що Африка на південь від Сахари завжди була викликом для теорії міжнародних відносин через проблему наявності сталості, але аж ніяк не через відсутність безпекової динаміки. Бузан підкреслює, що африканські держави відзначаються слабкістю, тому континент перетворився на «песимістичний рай», сповнений війнами, конфліктами, насильством та епідеміями [11,с.219]. Розглядаючи внутрішню структуру африканського простору Бузан виокремлює в ньому два повноцінні регіональні комплекси безпеки: Близькосхідний, який охоплює регіон Магрибу та Єгипет, а також Південноафриканський РКБ, до складу якого входять держави на південь від ДРК та зони Великих озер. В той же час, на думку Бузана, регіон Африканського рогу являє собою пре-комплекс регіональної безпеки, оскільки хоча між державами його членами існують тісні зв язки, вони ще не склалися в сталу систему взаємозалежності [11,с.241]. В той же час, Західну Африку Бузан називає прото-комплексом, оскільки не дивлячись на те, що держави регіону змогли ідентифікувати для себе елементи взаємозалежності та опинилися відокремленими від інших сусідів, безпекова динаміка між ними лишається слабкою, що стримує формування повноцінного РКБ [11,с.238]. Також на Африканському просторі згідно моделі Бузана існує буферна зона, яка розмежовує Близькосхідний РКБ та Західноафриканський прото-комплекс [11,с.238], в період після холодної війни ця буферна зона частково структурується в Центральноафриканський РКБ.

Продовжуючи аналіз можливих моделей організації безпекового простору Африки потрібно розглянути концепцію «регіональних спільнот безпеки», яку ще на початку 50-хх рр. ХХ ст. запропонував Карл Дойч, і за твердженням окремих вчених, саме спільноти безпеки, є вищою формою розвитку регіональних комплексів безпеки [16,с.6]. Згідно визначення К.Дойча головною характеристикою будь-якої спільноти безпеки виступає взаємна впевненість всіх її учасників в тому, що ніхто з них не буде вдаватися до сили, які б спірні питання не виникали. Прибічники соціологічного підходу в міжнародних відносинах Емануель Адлер та Майкл Барнет дають більш широке та імперативне визначення «спільноті безпеки», стверджуючи, що держави-члени даної спільноти повинні бути носіями базових цінностей, які виробляються суспільними та політичними інститутами, між державами спільноти існує відчуття лояльності один до одного та розуміння спільності [9,с.7]. Відносно Африки одним з найбільш яскравих теоретиків, який поширює дію концепції регіональних спільнот на континент виступає американський дослідник Бенедикт Френк [19]. Не зважаючи на потужну хвилю критики щодо своїх поглядів, Френк визначає Африканський союз, як «ембріональну форму континентальної спільноти безпеки», яка в процесі свого існування демонструє прогрес в консолідації держав Африки та прагне інституалізувати кооперацію між

ними [18,с.122]. Асам шлях по якому розвивається Африканський союз дає надію на те, що сучасна його самоідентифікація з регіональною спільнотою в майбутньому набуде матеріалізації. Ознаками цього виступають спроби імплементувати положення про Раду миру та безпеки АС, потуги по створенню Африканських сил швидкого реагування та Континентального механізму раннього попередження криз. В той же час, Френк визнає, що на сучасному етапі Африканський союз хоч і крокує до стану безпекової спільноти все ж знаходиться ближче до такої категорії, як регіональний безпековий порядок [18,с.127].

Детальне визначення категорії «регіонального порядку» дається Бенджаміном Міллером, який досліджуючи питання джерел походження миру, зазначає, що ключовою рисою регіонального порядку є стримування держав від схильності до війни та позбавлення їх мотивації порушувати режим миру. Таким чином, він ототожнює регіональний порядок з категорією «регіональної легітимності» [21,с.14-16]. Девід Лейк розмежовує регіони на три категорії: уніполярні, біполярні та мультиполярні, використовуючи при цьому підходи неореалістів відносно трактування регіональної динаміки [20,с.60-61]. В той же час, американський вчений Девід Френсіс вважає, що за 39 років свого існування Організація Африканської єдності здійснила спробу створити архітектуру підтримання миру та безпеки. В свою чергу функціонування субрегіональних інститутів дало змогу сформувати контури регіонального порядку миру, безпеки та врегулювання конфліктів. Це стало наслідком дилеми, яка постала перед державами континенту: «об`єднатися чи загинути», особливо після того, як отримавши величезні партії закордонної допомоги не відбулося відчутних зсувів на користь стабілізації ситуації на континенті [17,с.6-7].

На звершення роботи, необхідно підкреслити, що запропоноване автором визначення категорії системи африканської регіональної безпеки ґрунтується на поєднанні двох типів підходів, а саме функціонального шляхом прийняття за основу для спільності потребу провадження функції реагування на загрози за для підтриманні стану гомеостазу зв`язків в множині елементів. Іншим підходом втіленим у визначенні є інституційний, оскільки межі операційної діяльності наднаціональної структури в обличчі Африканського союзу автор ототожнює з кордонами цілісної регіональної системи безпеки. Другий висновок полягає в тому, що основних елементів регіональної системи безпеки потрібно віднести внутрішнє ієрархізоване середовище; ідентифіковані загрози, що існують в середині нього та загрози, які виникають при його взаємодії з зовнішнім середовищем; та механізми спільних дій з метою самозбереження. Останній висновок полягає в том, що в сучасній теорії міжнародних відносин відсутній консенсус щодо однозначного сприйняття реалій, які мають місце в регіональному просторі безпеки Африки, і це є свідченням суперечностей в його розвитку. Учасників дискусії відносно даного питання можна умовно поділити на дві категорії, а саме прибічників песимістичного та оптимістичного сценаріїв розвитку системи безпеки Чорного континенту. Окремі тези говорять про те, що в різних частинах Африки існують нерівнозначні між собою безпекові конструкції, як наприклад: пре-, прото- та повноцінні регіональні комплекси безпеки. Грунтовною виглядає аргументація, що на континенті враженому конфліктами подекуди автономно виникають регіональні спільноти безпеки, або існує регіональний безпековий поря-

док. Всі разом вони лише засвідчують факт того, що стан регіональної безпеки в Африці не є сталим, а безпекова система знаходиться в процесі формування, і виключення можливость рецидивів руйнівних катаклізмів в ній є завчасним.

Список використаних джерел

1. Агошкова Е. Б., Ахлибининский Б. В. Эволюция понятия системы // Вопросы философии. – М.: РАН, 1998. – № 7. – С.170-179.

2. Андрущенко С. В. Особливості інтеграційних процесів у Африці // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. – №31-32. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005.– С 14–20.

3. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. – М.: Прогресс, 1988. – 672 с.

4. Константинов В. Ю. Еволюція наукових підходів до дослідження феномену регіоналізму в міжнародних відносинах // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 37. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – С.26-29.

5. Социально-экономическая география зарубежных стран / Под ред. Вольского В. В. – М.: Дрофа, 2001. – 592 с.

6. Стародуб Т.С. Підходи до визначення поняття «регіональна безпека» //. Стратегічна панорама. – 2006. – № 3. – С. 54-59.

7. Транснациональное политическое пространство: новые реальности международного развития / Отв. ред. М.В.Стрежнева. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – 266 с.

8. Хилько О. Л. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «національна безпека» // Вісник Севастопольського державного технологічного університету. – Вип. 50. – Севастополь, 2003. – С. 181-190.

9. Adler, E., Barnett, M. Security Communities in Theoretical Perspective / Ed. by Emanuel Adler and Michael Barnett. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 322 p.

10. Al-Rasheedy, A., Hassan, H.A. The Nile River and Egyptian Foreign Policy Interest // African Sociological Review. – Vol. 11. – № 1. – Dakar: CODESRIA, 2007. – P.25-37.

11. Buzan B., Wæver, O. Regions and Powers. The Structure of International Security. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.

12. Buzan, B., Waever, O., Wilde, J de. Security: A New Framework for Analysis. – Boulder: Lynne Reinner, 1998. – 217 p.

13. Classification of Countries by Major Area and Region of the World [Електронний ресурс] / UN-s Department of Economic and Social Affairs Population Division information. Режим доступу: http://esa.un.org/unpp/definition.html#Africa

14. Chojnacki, S Anything New or More of the Same? Wars and Military Interventions in the International System, 1946 – 2003 // Global Society. – Canterbury: Routledge, 2006. – P. 25-46.

15. Dokken, K. African Security Politics Redefined. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 247 p.

16. Deutsch, Karl W. Political community and the North Atlantic area: International Organization in the Light of Historical Experience. – Princeton: Princeton University Press, 1957. – 228 p.

17. Francis D.J. Uniting Africa: building regional peace and security systems. – Ashgate, 2006. – 278 p.

18. Franke B., A Response to my Critics // African Security Review. – Vol. 19. – №2. – Routledge, 2010. – P.122-128.

19. Franke, B. Security Cooperation in Africa: a Reappraisal. – Boulder, Colo: FirstForumPress, 2009. – 230 p.

20. Lake, D.A., Morgan, P.M. Regional Orders: Building Security in a New World. – The Pennsylvania University Press, 1997. – 403 p.

21. Kacowicz, A.M., Bar-Siman-Tov Y., Elgstrom, O., Jerneck, M. Stable Peace Among Nations. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000. – 352 p.

22. Ntegeye, G., Rubin, B.R., Armstrong, A. Origin, Structure, and Dynamics of the Regional Conflict Formation in the Great Lakes Region of Central Africa[Електронний ресурс] / For the Conference on Regional Conflict Formation in the Great Lakes Region Africa Peace Forum, Safari Park Hotel, Nairobi, Kenya 11-13 November 2001. Режим доступу: http://www.cic.nyu.edu/archive/pdf/discussionpaper2.4.pdf

23. Stetter S. Territorial Conflicts in World Society: Modern Systems Theory // International Relations and Conflict Studies. – Abingdon: Routledge, 2009. – P. 218-238.

24. Vyrynen, R. Regional Conflict Formations: An Intractable Problem of International Relations // Journal of Peace Research. – Vol. 21. – London: SAGE Publications, 1984. – P. 337-359.

25. Wallensteen, P., Sollenberg, M. Armed Conflict and Regional Conflict Complexes, 1989–1997 // Journal of Peace Research. –Vol. 35. – № 5. – London: SAGE Publications, 1998. – P. 621–634.

Мишин А.В. Теоретические основы анализа региональной системы безопасности в Африке

Осмысливаются вопросы сущности, структурных элементов и современных теоретических моделей описания категории «региональная система безопасности» на примере Африканского континента.

Ключевые слова: *Африка, региональная система безопасности, конфликтные формации, региональные комплексы безопасности, региональный порядок, сообщество безопасности.*

Mishyn, O.V. Theoretical Frameworks for Analysis of the Regional Security System in Africa

The problem of the essence, the structural elements and modern theoretical models of the «regional security system» category in terms of the African continent was comprehended.

Key words: *Africa, regional security system, conflict formation, regional security complex, regional order, security community.*

УДК 327.7(9)

Ковтун О.Ю.

Інтеграційні процеси та міждержавні об'єднання Австралії та Океанії

Висвітлюються особливості інтеграційних процесів у регіоні Австралії та Океанії, визначає вплив окремих чинників на їхній розвиток та інституційне оформлення.

Ключові слова: *інтеграція, Океанія, Тихоокеанські острівні держави.*

Активний розвиток інтеграційних процесів є невід'ємною рисою сучасної системи міжнародних відносин. Самі по собі інтеграційні процеси не є виключно новим і унікальним явищем початку XXI ст.., адже формування великих держав різних історичних епох – від Римської імперії до Сполучених штатів Америки і Швейцарської конфедерації – по суті є прикладом політичної інтеграції. Характерними рисами сучасного етапу у розвитку інтеграції є значна кількість подібних процесів у різних регіонах світу, що призводять до формування регіональних та глобальних систем.

Україна є суб'єктом міжнародних відносин і не може не рахуватись з об'єктивними тенденціями їхнього розвитку. Прагнучи до здобуття «провідного місця у системі міжнародних відносин, зміцнення міжнародного авторитету держави» [1,ст.11] необхідним є доручення до різноманітних процесів, що мають місце на регіональному та глобальному рівні. З огляду на це є актуальним дослідження досвіду інтеграції у різних регіонах світу, з метою виявлення найбільш ефективних її форм і методів для реалізації національних інтересів нашої держави.

Отже, метою даної роботи є дослідження інтеграції, її форм і методів, виявлення причин і передумов які обумовлюють динаміку її розвитку, особливості взаємозв'язку між політичним те економічним виміром інтеграційних процесів.

Виходячи з цього постають наступні завдання:

- охарактеризувати регіон Австралії і Океанії з точки зору його геополітичного розташування, ресурсного забезпечення, ролі та місця у сучасній системі міжнародних відносин;
- виявити форми інтеграційної взаємодії держав регіону;
- визначити вплив окремих чинників на інтеграцію держав регіону на регіональному та глобальному рівні.

Об'єктом даного дослідження виступають сучасні інтеграційні процеси, а предметом відповідно інтеграційні процеси у регіоні Австралії та Океанії.

Методологічну основу складає використання методів компаративного, нормативного, структурно – функціонального та системного аналізу.

Джерельна база охоплює, в основному, нормативні документи зовнішньої політики країн регіону, європейських держав., у тому числі України, а також офіційні повідомлення Європейського Союзу щодо розвитку відносин з регіоном.

Перш ніж перейти до детального аналізу означеної проблематики варто означити термінологією, якою послуговується автор. З географічної очки зору Австралія доволі часто не включається у регіон Океанії, яка об'єднує здебільшого острівні території., які у свою чергу поділяються на Ближню та дальню Океанію (near Oceania and remote Oceania). Разом з тим, термін «Океанія» вперше було використано у 1831 р. французьким дослідником Д. д'Ірвелем саме для позначення Австралії та Тихоокеанських островів. З точки зору геополітики велика кількість дослідників використовує цей термін для позначення усього регіону, включно і з територією Австралії, Нової Зеландії та Малайського архіпелагу.

Географічні особливості регіону. Розташований у південно-західній частині Тихого океану між Азією та Північною Америкою, із населенням 347 млн. чол.. на бл. 30 тис. островах. Варто відзначити, що більшість держав регіону розташовані на вулканічних островах, коралових атолах, тому є малонаселеними. Єдиним континентом є Австралія, також варто відзначити, що Індонезія має суходільний кордон зі Східним Тимором, Папуа Новою Гвінеєю та Малайзією. Саме тут проходить кордон, що розмежовує Океанію та Азію – лінія Уоллеса (Wallace line).

На основі етнополітичного критерію фахівці виділяють у рамках Океанії такі (суб)регіони: Мікронезію (Гуам, Кірібаті, Маршалові острови, Федеративні штати Мікронезії та ін.), Меланезію (Нова Каледонія, Папуа Нова Гвінея , Фіджі та ін.) та Полінезію (Американське Самоа, острів Пасхи, французька Полінезія, Гаваї тощо), а також Австралію (Австралія, Нова Зеландія). Так наприклад, у 22 державах-членах Тихоокеанського співтовариства розмовляють третиною від усіх існуючих мов.

Географічний чинник у розвитку інтеграції може відігравати як позитивну, так і негативну роль. Іноді він стає об'єктивною перешкодою для її розвитку або ж обмежує інтеграційні процеси певним рівнем і формами. Наприклад, ступінь інтегрованості між Австралією та Новою Зеландією є високим, так само як і інтенсивність відносин між ними. Разом з тим подібна взаємодія з острівними державами, які становлять більшість у даному регіоні, знаходиться на значно нижчому рівні.

Економічний потенціал та ресурсний чинник. Економіка Океанії об'єднує чотирнадцять самостійних систем, від найбільш розвинених, здатних конкурувати із Західною Європою Австралії та Нової Зеландії до мало розвинених – острівних держав, які є залежними від перших щодо експорту. Так, настелення Австралії майже вдвічі переважає над сукупним населенням Кірібаті, Нової Зеландії, Науру, Ніу, Папуа Нової Гвінеї, Самоа, Соломонових островів, Того, Тувалу і Вануату, а економіка є більшою від економіки означених держав разом узятих у п'ять разів.

Найбільш розвиненими є такі сфери економіки: послуги (туризм, фінанси, освіта), виробництво одягу, сільське господарство, яке становить від 5 до 10% у структурі економіки.

Через високий дисбаланс у розвитку країн регіону Австралія і Нова Зеландія є найбільшими донорами допомоги тихоокеанським острівним державами.

Наприклад, Австралія у 2007-2008 р. надала допомоги на 3,155 млрд. амер. дол., а найбільшим реципієнтом цієї допомоги залишаються Соломонові острови, до половини бюджетних надходжень яких становить іноземна допомога [2].

Як свідчить досвід інтеграційних об'єднань у різних регіонах світу інтеграція держав з різним рівнем соціально-економічного рівня або буде неефективною і постійно гальмуватись з боку слабших партнерів, або ж поступово призведе до поглинання слабких економічних систем сильнішими, при цьому загостривши питання про суверенітет і політичний вплив малих держав.

Безпековий фактор так само відіграє свою роль у процесі формування і розвитку міждержавних об'єднань даного регіону.. Наявність проблеми Східного Тимору змушує до активізації миротворчих зусиль не лише держав Океанії, Австралії, а й значної кількості держав Азії як на регіональному рівні, так і в рамках системи ООН. Наявність ядерного чинника (наприклад, випробування французької зброї на атолі Мороруа) змусила до координації дій всіх держав регіону, які за активної позиції Ново Зеландії та Австралії змогли проголосити статус без'ядерної зони.

Значний вплив на розвиток відносин у регіоні мають зовнішні чинники. Так, Європейська Комісія є чи не єдиним партнером, якого запрошують до участі у засіданнях Форуму тихоокеанських острівних держав. У відповідь на схвалення у 2005 р. Тихоокеанського плану розширення регіонального співробітництва і інтеграції, Європейський Союз запровадив у 2006 р. план розширеного партнерства з країнами Тихого океану для реалізації цієї стратегії передбачається поєднання політичних та фінансових інструментів. Також Європейська комісія надає все більшу допомогу у розвитку тихоокеанських держав.

Продовжує зміцнюватись інституційна складова співробітництва по лінії ЄС – Тихоокеанський форум, зокрема завдяки участі у щорічних зустрічах глав держав-учасниць форуму, міністерської трійки та обговорення питань від регіональної безпеки і стабільності до міжнародної торгівлі та зміни клімату. Політичний діалог підтримується також у тристоронньому форматі – ЄС – Австралія – Нова Зеландія..

Тихоокеанський регіон залишається найбільшим (за показником на душу населення) реціпієнтом допомоги від ЄС. Визначальними у цьому є такі чинники: віддаленість країн, розселення населення, низький рівень адміністрування. До того ж регіон зазнає значного впливу через екологічні загрози, що виникають внаслідок зміни клімату. Допомога надається як на регіональному, так і на двосторонньому рівнях.

Європейський фонд розвитку передбачив надання країнам регіону допомогу у розмірі 475,3 млн. євро на період 2008-2013 рр., що склало на 605 більше порівняно з попереднім п'ятирічним періодом. Зокрема регіональна індикативна програма передбачає 95 млн. євро, на регіональну економічну інтеграцію передбачається витратити 45 млн. євро, на управління природними ресурсами та навколишнім середовищем – 40 млн. євро, на підтримку громадських ініціатив та технічну кооперацію – 10 млн. євро. На додаток до цього планується витратити до 27,7 млн. євро для допомоги тихоокеанським країнам у подоланні наслідків кризи 2009-2010 рр. щодо боротьби зі зміною клімату країни мають отримати до 25 млн. євро у рамках взаємодії в Альянсі боротьби зі змінами клімату [3]. На додаток до цього Єврокомісія внесла 10 млн. євро до Тихоокеанського інфраструк-

турного фонду, який і без того отримує фінансування від Європейського інвестиційного банку. Країни тихоокеанського регіону також отримують зиск від програм, розрахованих на весь Азійсько – Тихоокеанський регіон, наприклад щодо боротьби з лихами та міграцією, співробітництво у сфері досліджень та технологій тощо.

Серед причин зацікавлення ЄС у розвитку співробітництва з країнами Океанії зазначаються наступні: підтримання культурного та біологічного різноманіття, збереження природних ресурсів, прагнення забезпечити підтримку ініціатив ЄС в ООН, а також розвиток політичного діалогу. Разом з тим економічні показники взаємовідносин між двома регіонами не є надто вражаючими, так частка ЄС у експорті країн Океанії становить до 8%, а імпорту – близько 3% від загалу., у свою чергу аналогічні показники щодо частки тихоокеанських держав у структурі експорту-імпорту ЄС становить 0,05% та 0,02 % відповідно [3].

Значна частина ініціатив реалізуються на двосторонньому рівні, що не є предметом розгляду даної статті.

США реалізують власний вплив у регіоні за допомогою декількох механізмів. По перше, це співробітництво у сфері безпеки. По друге, активне використання державами регіону американського долару у якості платіжного засобу. Останній механізм зазнає чимало випробувань з огляду на останню фінансово-економічну кризу, яка черговий раз поставила питання про запровадження єдиної світової валюти, яка б прив'язувалась до курсу декількох провідних регіональних валют. До того ж останнім часом посилилась тенденція до створення все більшої кількості регіональних блоків із власною платіжною одиницею, яка б послабила б позиції американського долара. Наприклад, проект створення АКЮ (asian currency unit), за аналогією з ЕКЮ, який «визрівав» із середини 70-х рр. і в чергове був озвучений азіатським банком розвитку у 2006 р.

У регіоні ж Австралії та Океанії значну конкуренцію американському долару у цій якості становить долар австралійський. Разом з тим, не варто забувати, що у регіоні знаходяться безпосередні територіальні володіння США, що надає цьому чиннику постійного характеру.

Великобританія здійснює свій вплив на процеси у регіоні швидше номінально, за допомогою функціонування Співдружності націй та участі у проектах ЄС. На відміну від неї, Франція продовжує власну активну політику у регіоні по таким напрямам: надання заморським територіям нових статусів, які б гарантували реальну автономію у рамках республіки та дали змогу більш активно інтегруватись у регіон, зміцнюючи зв'язки між Новою Каледонією та Вануату; Новою Каледонією, Австралією та Новою Зеландією; Французькою Полінезією та Новою Зеландією [4] (тобто зміцнення відносин «по вертикалі», так і на горизонтальному рівні). Зміцнення цими утвореннями власної інституціональної структури, а також співробітництво у безпековій сфері (військова присутність у рамках договору FRANZ, а також боротьба з незаконним рибальством та навчання сил безпеки острівних держав).

Юридичний статус територій та регулювання політичних взаємовідносин залишаються актуальними проблемами на внутрішньо регіональному рівні

Інтеграція в єдину систему Австралії і Нової Зеландії, які є найбільшими за обсягами та рівнем розвитку державами регіону, має елементи не лише міждержавного, але й внутрішньодержавного характеру. Наприклад,

посилення існуючих взаємозв'язків з різними острівними територіями (острови Кука), у тому числі в рамках Співдружності.

Черговий раз постає питання про політичну волю, суверенітет, націоналізм і регіоналізм (як явище своєрідного націоналізму у рамках полі національних держав). Інтеграція у світову економік через участь у Британській співдружності, зв'язки з ЄС породжують дилему – чи посилення цих відносин і залежності, чи забезпечення власної політичної автономності. Що є білонним питанням для держав регіону.

Взаємодія та інтеграція держав регіону набуває різноманітних інституційних форм. Наприклад, Австралія і Нова Зеландія об'єднані торговою угодою про зміцнення економічних зв'язків (Australia-New Zealand Closer Economic Relations Trade Agreement), а також є членами АТЕС та беруть участь у східно-азійських самітах (EAS (East Asia Summit)), щодо яких не виключено можливість перетворення на торговий блок.

У регіоні доволі поширеним є функціонування валютних союзів, або ж має обіг валюта третьої держави – наприклад американський долар, який використовується у якості платіжного засобу у федеративних штатах Мікронезії, на Маршаллових островах та у Палау. Австралійський долар об'єднує Австралію, Кірібаті, Науру та Тувалу, у той час коли новозеландський – Ніу, Нову Зеландію, острови Кука, Токелау. Держави – колишні французькі колонії (Французька Полінезія, Нова Каледонія та ін.), у свою чергу, використовують тихоокеанський франк.

Форум тихоокеанських острівних держав було засновано як Південно – Тихоокеанський форум у 1971 р. У 2000 р. стались зміни, у тому числі і змінена назва, а також склад учасників – до угруповання приєднались північно-тихоокеанські острівні держави, а також Австралія і Нова Зеландія. Від 2006 р. асоційованими членами організації стали Французька Полінезія та Нова Каледонія. Основними завданнями цієї інституції є гармонізація регіональної позиції з політичних питань, а також реалізація технічних програм з економічного розвитку, транспорту і торгівлі. До того ж Голова секретаріату форуму тихоокеанських острівних держав є Постійним Головою Ради регіональних організацій у Тихоокеанському регіоні (CROP – Council of the Regional Organizations in the Pacific)/

Із початком 2000-х рр. з'являється необхідність врегульовувати питання безпеки у регіоні. Так, зокрема під час 31-го саміту глав тихоокеанських острівних держав у жовтні 2000 р у Кірібаті було схвалено декларацію Бікетави («Biketawa» declaration) [5], яка заклала основи для застосування в рамках організації миротворчих зусиль. До кола конфліктів і криз, які розглядались в організації потрапили Соломонові острови (від 2003 р. донині), Науру (2004-2009 рр.), Тонга (від 2006 р.). Зокрема, було засновано Регіональну місію допомоги Соломоновим островам (Regional Assistance Mission to the Solomon Islands (RAMSI))

Через наявні проблеми із дотриманням демократичних норм у виборчому процесі було призупинено членство в організації Фіджі, оскільки на вимоги визначитись із датою проведення виборів до 1 травня 2009 р. була отримана негативна відповідь.

Іншим напрямом співпраці у безпековій сфері є створення і дотримання режиму без'ядерної зони у Тихому океані. Нагадаймо, що саме питання доступу американських кораблів із ядерною зброєю на борту спонукало Нову Зеландію до виходу з військової структури АНЗЮС. Традиційно

ця держава у тандемі з Австралією докладали зусиль до утвердження без'ядерного статусу регіону, тиснучи у тому числі на Францію, яка провела останні випробовування ядерної зброї на атолі Мороруа у 1996 р., за допомогою судового розгляду. У 1972 р. Нова Зеландія і Австралія подали позов проти Франції за проведення ядерних випробувань у Тихому океані до Міжнародного суду юстиції. Згодом, у 1985 р. було підписано, а у 2009 р. продовжено дію договору про Південно-Тихоокеанську без'ядерну зону.

Іншим аспектом співробітництва держав Океанії в рамках цього форуму є боротьба з організованою злочинністю та тероризмом, у тому числі за допомогою юридичних і практичних процедур, визначених Хоніарською декларацією 1992 р., декларацією Аітутакі 1997 р., а також декларацією Насоніні 2002 р.

Варто зазначити, що організація розвиває співробітництво і з іншими регіональними та поза регіональними акторами, наприклад, статус спостерігача у ній мають Токелау, Віліс і Футуна, Азіатський банк розвитку, Комісія з риболовства у Західному і Центральному районах Тихого океану, Світовий банк (від 2010 р.), Співдружність націй тощо. Партнерами ж по діалогу є Великобританія, ЄС, Індія, Індонезія, Італія, Канада, КНР, Південна Корея, США, Таїланд, Філіппіни, Франція, Японія, також триває дипломатична боротьба довкола надання подібного статусу Республіці Китай (Тайвань).

У рамках секретаріату, який діє ще з 1972 р., діють такі основні напрями: розвиток та економічна політика; торгівля та інвестиції; політичні, міжнародні відносини, співробітництво у сфері юстиції; корпоративні послуги.

18 серпня 2001 р. було підписано Торгову угоду Тихоокеанських острівних держав (Pacific Island Countries Trade agreement (PICTA)), яка об'єднала виключно острівні держави, без участі Австралії та Нової Зеландії, і метою якої є створення зони вільної торгівлі. У 2008 р більшість держав об'єднання заявили про початок торгівлі на засадах цієї угоди. Планується, що до 2021 р. буде прибрана більшість митних тарифів [6].

А вже у 2002 р. було підписано Торгову угоду про зміцнення економічних зв'язків тихоокеанських держав (Pacific agreement on closer economic relations (PACER)), для переговорів по якій у 2010 р. було створено спеціальний Офіс головного радника з питань торгівлі, метою діяльності якого є надання незалежних консультативних послуг острівним країнам.

Варто відзначити, що із 2008 р. між Форумом Тихоокеанських острівних держав та ЄС ведуться переговори щодо укладання Угоди про економічне партнерство, яке, щоправда, має охоплювати лише торгівлю товарами.

У 2005 р. було ухвалено план подальшого розвитку співробітництва, який визначив наступні пріоритети – рибальство, енергетика, торгівля та економічна інтеграція, зміна клімату, до яких згодом додались інформаційні та комунікаційні технології, охорона здоров'я, освіта та відповідальне управління [7].

Разом з тим відсутність установчого документу, так само як і міцної, розгалуженої інституційної структури дають змогу деяким дослідникам стверджувати, що у регіоні присутній «попередній» регіоналізм, тобто, по суті, інтеграційні процеси в рамках об'єднання знаходяться на етапі досягнення першої стадії – зони вільної торгівлі, яка не передбачає функціонування наднаціональних інститутів, з іншого боку вже на цій стадії

виникає питання про захист інтересів країн, що розвиваються. Тобто вже присутній елемент відмінності у позиціях держав регіону.

Іншим визначним об'єднанням в регіоні є Тихоокеанське співтовариство, створене ще у 1947 р. як Південно-Тихоокеанська комісія, для розвитку 22 тихоокеанських острівних держав і до якої увійшли також Австралія, Великобританія (залишила організацію 2004 р.), Нідерланди (припинили членство 1962 р.), Нова Зеландія, США та Франція, загалом 26 членів. Основне завдання – надання політичних консультацій і технічної допомоги. Засновники організації передбачили її гнучку структуру, яка змінюється в залежності від пріоритетів та потреб учасників. Так, станом на 2010 р. основними були такі напрями: економічний розвиток (транспорт, енергетика, інфраструктура, комунікації), в рамках якого реалізовувались регіональна програма з мореплавства, енергетична програма, регіональна інформаційна програма, регіональна програма сумісності та доступності мереж тощо; рибальство, сільське господарство та морські екосистеми (наприклад, тихоокеанська ініціатива коралового рифу); земельні ресурси (лісові, сільськогосподарські, генетичні ресурси, охорона здоров'я рослин та тварин тощо); охорона здоров'я; соціальні ресурси (програма людського розвитку, статистика та демографія, регіональний медіа центр); наука і технології.

Варто відзначити, що періодично на рівні правлячих та бізнес кіл Австралії і Нової Зеландії висловлюються проекти створення Тихоокеанського союзу, який би мав статут, розгалужену інституційну структуру та валюту, проте на рівні виконавчої влади і зовнішньополітичних відомств пріоритет залишається за розвитком двосторонніх відносин.

Таким чином, можна дійти наступних висновків. Географічні та фізико-кліматичні фактори здатні відігравати об'єктивну перешкоджаючу роль у розвитку інтеграційних процесів. Разом з тим, наявність проблем із низьким рівнем розвитку інфраструктури змушує країни одного географічного регіону до координації зусиль у відповідних сферах взаємовідносин. По друге, Австралія і Океанія залишаються надзвичайно залежними від зовнішніх впливів як у економічному, так і політичному відношенні. По третє, прогнозовано рівень інтеграції країн регіону обмежений через прагнення до здобуття/збереження політичної незалежності. Разом з тим, існуючі тенденції глобального розвитку змушують держави регіону шукати оптимальну модель взаємодії, яка б забезпечила з одного боку захист національних інтересів кожної конкретної адміністративно-територіальної одиниці, а з іншого забезпечила б повноцінне представлення на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»/ Закон України [від 10 липня 2010 р.] №2411-VI. – Електронний режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/12069.html

2. The Australian Overseas Aid Program/ Australian Bureau of Statistics. – Електронний режим доступу: http://www.abs.gov.au/Ausstats/abs%40.nsf/94713ad445ff1425ca25682000192af2/8874b510a87b4960ca256b3500035c9d!OpenDocument

3. Pacific Islands – EU relations/ the official site of the EU. – Електронний режим доступу: http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/10/360&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en

4. France and Oceania/ офіційний сайт МЗС Франції. – Електронний режим доступу: http://www.diplomatie.gouv.fr/en/rubrique_imprim.php3?id_rubriqu..

5. Biketawa declaration/Pacific Island Forum Secretariat. Електронний режим доступу: http://www.forumsec.org.fj/resources/uploads/attachments/documents/BIKETAWA%20Declaration.pdf

6. Pacific Islands Countries Trade Agreement/ Pacific Island Forum Secretariat. – Електронний режим доступу: http://www.forumsec.org.fj/resources/uploads/attachments/documents/PICTA.pdf

7. Major Forum Resolutions 1971-2009 /Pacific Island Forum Secretariat. – Електронний режим доступу: http://www.forumsec.org.fj/pages.cfm/about-us/major-forum-resolutions/

Ковтун Е.Ю. Интеграционные процессы и межгосударственные объединения Австралии и Океании

Освещаются особенности интеграционных процессов в регионе Австралии и Океании, определяет влияние отдельных факторов на их развитие и институциональное оформление.

Ключевые слова: *интеграция, Океания, Тихоокеанские островные государства.*

Kovtun, O.Yu. Integration processes and international associations of Australia and Oceania

The article the specifics of the development of the integration processes in the region of Australia and Oceania, the role of certain factors in it's development and institutionalization.

Key words: *integration, Oceania, Pacific Island States.*

УДК 327.82(540)

Ігнатьєв П.М.

Пакистан після Мушаррафа: продовження нестабільності?

Досліджено особливості політичного життя у Пакистані у період із 1999 р. по останній час. Проаналізовано основні причини нестабільності в пакистанських провінціях. Доведено, що політична еліта країни не спроможна ефективно контролювати ситуацію в ній на тлі війни в Афганістані та суперництва за владний ресурс між Сіндом і Пенджабом.

Ключові слова: *внутрішня політика, вибори, збройні сили, демократизація.*

Пакистан – одна з найбільших за чисельністю населення азіатських країн, розташована на стратегічному роздоріжжі між Південною Азією і Середнім Сходом. Його політичне життя являє собою приклад кланової політики та залучення збройних сил до державного управління. У статті ставиться завдання дослідити особливості розвитку країни після вимушеного відходу від влади президента Первеза Мушаррафа й загибелі Беназір Бхутто, з якими переважно асоціювалася пакистанська правляча еліта у період із кінця 80-х років XX століття і до останнього часу.

Пакистан – країна зі 184-млн. населенням, що складається з чотирьох провінцій – Сінду, Пенджабу, Белуджістану і Хайберської сторони землі пуштунів. Захід і північ її території вкрито гірськими хребтами, тому населення мешкає переважно на сході навколо велетенської зони іригації, представленої річкою Інд та її притоками, а також на узбережжі Аравійського моря. Південний регіон заселено племенами пуштунів, белуджів і хазарейців, а у східній частині країни домінуючими групами населення є пенджабці та сінди. За релігійною приналежністю 77 відсотків пакистанців належать до сунітської течії ісламу, а 20 – до шиїтської. Шиїти переважно проживають у Карачі – найбільш космополітичному місті країни, яке прийняло у себе мільйони біженців після деколонізації Британської Індії в 1947 р. За деякими соціально-економічними показниками Пакистан нагадує сусідню Індію, оскільки дві третини його населення зайнято у сільському господарстві, а породжений демографічним вибухом дефіцит освітніх послуг визначає відсутність грамотності у кожного другого його жителя, однак у племінному поясі неспроможність писати і читати взагалі характеризує дві третини населення [1].

За період свого незалежного розвитку Пакистан проводив експерименти з усіма формами правління крім монархічної, причиною чого були часті військові перевороти. Остаточна Конституція країни була прийнята в 1973 р. під час послаблення впливу пенджабського генералітету на чолі з Яхья-ханом, викликаного поразкою збройних сил у війні з Індією 1971

р. З часом у країні доволі рельєфно виявили себе протиріччя між двома найрозвиненішими провінціями – Сіндом і Пенджабом, а також загострилися прояви сепаратизму в Белуджістані та пуштунському районі. Белуджістан – найбільша провінція країни, що займає 43,6 відсотки її території й слугує не лише місцем сепаратистських виступів белуджів, але й одним із головних районів переховування верхівки руху «Талібан» та «Аль-Каїди». Ситуація з пуштунськими племенами ще серйозніша. Лінія Дюранда протяжністю 2640 км, що встановила державний кордон між Пакистаном і Афганістаном в 1893 р., ніколи не визнавалася Афганістаном, чиї політичні діячі стверджували, що договір спочатку було укладено під тиском із боку Британської імперії, а згодом він втратив свою чинність після деколонізації Індостану і припинення британського панування на цій території. Пуштуни з обох боків лінії Дюранда, які становлять 40 відсотків афганського та 15 відсотків пакистанського населення, не вважають її кордоном і не визнають закони жодної з країн. Така ситуація склалася не в останню чергу завдяки тому, що диктатор Зія-уль-Хак (1978 – 1988 рр.) надав цьому регіону певну ступінь автономності і наводнив його зброєю у роки перебування радянських військ в Афганістані, щоб протистояти їм за допомогою моджахедів [2].

Найвпливовішою політичною силою країни є Пакистанська народна партія, заснована в 1967 р. Зульфікаром Алі Бхутто – одним із небагатьох цивільних правителів Пакистану, який користувався значною повагою серед населення. Її програма передбачає захист релігійної толерантності, демократичний розвиток країни, створення ринкової економіки з «соціальним обличчям», яке гарантуватиме забезпечення кожної родини їжею, одягом і дахом над головою. У зовнішньополітичній частині йдеться про необхідність відкриття кордону між Індією та Пакистаном для воз'єднання мусульманських родин у обох країнах, але у питанні Кашміру робиться наголос на необхідності здійснення права кашмірців на самовизначення [3]. На противагу їй діє Пакистанська мусульманська ліга (фракція Навааза), очільник якої Наваз Шаріф забезпечив Пакистану ядерний статус у 1998 р. Ця політична сила – найстаріша в країні, вона була створена в колоніальну епоху ще в 1906 р. і стояла біля витоків незалежності Пакистану. Однак в 50-х роках Мусульманська ліга розпалася і знову відновилася десятиліттям пізніше у вигляді різних фракцій, найбільша з яких була розколота навпіл генералом Первезом Мушаррафом у 2002 р. Виборча платформа цієї політичної сили практично повністю повторює програмний документ «народників», за винятком того, що партія обіцяє розвивати активні відносини з ОІК і з КНР [4].

Лідером Пакистанської народної партії була Беназір Бхутто, яка з 1999 р. жила у добровільному вигнанні поперемінно в Дубаї чи у Лондоні. Серед населення країни нема єдності щодо оцінки її політичної постаті, оскільки частина пакистанців вважає її борцем за права людини, а інша – корумпованим політиком і колишнім очільником кабінету міністрів без особливих успіхів на своїй посаді. Ставши у 1988 р. у віці 35 років першою жінкою прем'єр-міністром у ісламському світі, вона зберігала за собою посаду лише 18 місяців і була усунена з неї президентом Гуламом Ісхак-ханом за звинуваченнями у некомпетентності та корупції при мовчазній згоді військових. Більшість закидів опонентів стосувалися діяльності її чоловіка Асіфа Алі Зардарі (його за очі називали «Містер 10 відсотків» за сумнівні, з точки зору пакистанців, оборудки із західними та близькосхідними компаніями), з яким вона одружилася в 1987 р., однак Бхутто також підписувала багато контрактів, до яких мав відношення сам Зардарі. Другий термін її перебування при владі (1993-1996 рр.) був пов'язаний з корупційними скандалами навколо імені Зардарі, що очолив міністерство інвестицій. У добу правління Бхутто в Пакистані почав набирати силу рух «Талібан», в якому вона і американський політичний естаблішмент вбачали силу, спроможну встановити стабільний режим в Афганістані та припинити спекуляції навколо пуштунської проблеми, уособленням якої було невизнання афганською стороною кордону по так званій лінії Дюранда [5].

Усунення від влади Б.Бхутто дало змогу колишньому ставленику Зія-уль-Хака пенджабцю Н.Шаріфу виграти вибори і, ставши новим прем'єр-міністром, ініціювати два зовнішньополітичні починання – набуття Пакистаном ядерного статусу в 1998 р. та «автобусну» дипломатію в Лахорі в 1999 р., яка була покликана поліпшити відносини з Індією, загострені ядерним протистоянням і завершилась підписанням Лахорської декларації. Розходження Н.Шаріфа і очільника штабу армії П.Мушаррафа (був призначений на цю посаду Шаріфом через хибне переконання, що генерал демонструватиме до нього лояльність, бо пенджабські військові не любили мухаджирів, яким і був Первез, що народився в Делі) щодо Каргільського конфлікту стали причиною військового перевороту, завдяки якому Мушарраф прийшов до влади в країні у жовтні 1999 р. В 2001-2002 р. Пакистан переживає період надзвичайно напружених відносин із Індією, викликаний терактом проти індійського парламенту, ймовірно організованим «Лашкар-і-Таїбою». У відповідь на операцію «Паракрам», що полягала у концентрації на кордонах Пакистану сотень тисяч індійських військових, П.Мушарраф був змушений оголосити мобілізацію збройних сил, яка обійшлася бюджету в 1,4 млрд. доларів [6]. Широкомасштабні бойові дії в племінному поясі в рамках міжнародної антитерористичної кампанії та землетрус в Азад Кашмірі у жовтні 2005 р. ще більше послабили економічне благополуччя країни та викликали масові протести населення. П.Мушарраф прийшов до влади завдяки військовому перевороту й потребував легітимності в очах США, саме тому він і погодився на операції збройних сил у поясі племен. Щоправда, згодом генерал стверджував, що пішов на цей крок вимушено, оскільки США «погрожували бомбардувати Пакистан у випадку його відмови і повернути його у кам'яний вік» [7].

В 2007 р. за доволі складної внутрішньополітичної ситуації П.Мушарраф виграє президентські вибори, однак його принциповим опонентом стає голова Верховного суду і виходець із Белуджістану Іфтікар Мухаммед Чаудрі, який називає незаконним суміщення очільником держави посад у виконавчій владі та в армії й висловлює сумнів щодо права Мушаррафа керувати країною, оскільки президента мали обирати вже новий парламент та провінційні ради. Диктатор усуває Чаудрі з посади і згодом розпускає Верховний суд, викликавши цим актом опір населення. Відчуваючи слабкість позицій П. Мушаррафа всередині країни, США домоглися від нього ще в 2006 році таємної обіцянки повернути з вигнання Беназір Бхутто (яка проводила багато часу у Вашингтоні, переконуючи американську політичну еліту в своїй незамінності) і зробити її новим прем'єр-міністром для того, щоб надати військовому режиму президента, що опирався на пенджабський генералітет, цивілізованого демократич-

ного вигляду. Офіційний Вашингтон не тільки мав намір продовжити за допомогою пакистанської армії боротьбу з членами рухів «Талібан» та «Аль-Каїди», але також й пом'ягшити внутрішньополітичну опозицію до Мушаррафа за допомогою надзвичайно популярної в провінції Сінд Беназір Бхутто. В 2007 р. пакистанський президент під тиском США підписав указ про амністію за корупційні діяння, здійснені вищими посадовцями після 1985 р., який дозволив повернутися з вигнання Б.Бхутто та її чоловікові Зардарі, що був звільнений з в'язниці лише в 2004 р., а також тимчасово убезпечив від переслідувань 8000 інших провідних політиків. Як наслідок, Бхутто переїхала до Пакистану в жовтні й зуміла пожити в країні два місяця до своєї загибелі, насолоджуючись популярністю серед натовпу [8].

Вбивство Беназір під час парламентської передвиборчої кампанії, коли вся нація жила у напруженні, ще більше поглибило невдоволення населення режимом П.Мушаррафа. У результаті розслідування Комісія ООН прийшла до висновку, що можновладцями було вжито неадекватних заходів для забезпечення особистої безпеки лідера опозиції, тому загибель політичної діячки загалом могла бути відвернута. Зокрема, експерти встановили, що охорона на її передвиборчих мітингах була нечисельною, людей не обшукували і пропускали впритул до трибуни, з якої виступала Беназір. Як наслідок, у результаті теракту, що відбувався 27 грудня 2007 р. у гарнізонному місті Равалпінді, «донька Сінда» була вбита майже на тому самому місці, де в 1951 р. загинув перший прем'єр-міністр Пакистану Ліакат Алі Хан. Перед від'їздом із мітингу вона попросила водія відкрити люк у автомобілі, щоб востаннє привітати своїх прибічників, і в цей момент пролунали постріли та вибухнула бомба. Таким чином, клан Бхутто практично повторив трагічну долю родини Кеннеді – протягом різних десятиліть загинули Беназір, її брат Мір Муртаза та батько Зульфікар, колишній прем'єр-міністр Пакистану. Почесним керівником ПНП став 19-річний син Беназір і Зардарі студент Білавал, що навчався в Оксфордському університеті. За рішенням батька він зберіг подвійне прізвище Бхутто-Зардарі, щоб населення ототожнювало його з політичним спадком матері [9].

Перемога опозиційних партій на виборах 18 лютого 2008 р. розпочала процес демократизації країни, яка перебувала під військовим правлінням 8 років. Відхід від влади Первеза Мушаррафа став тимчасовою метою об'єднання обох найбільших політичних сил, очільниками яких були Алі Зардарі та Наваз Шаріф. Враховуючи той факт, що у нижній палаті Пакистану налічується 272 депутати, з них 148 народних представників походить зі штату Пенджаб, 61 з Сінду, 35 із Хайберської сторони землі пуштунів, 14 із Белуждістану, 12 – з федеральних агенцій та два зі столичного округу Ісламабаду, спільна позиція членів обох найбільших провінцій визначає успіх того чи іншого голосування [10]. Заради нового шансу у політиці Н.Шаріф повернувся із вигнання у Саудівській Аравії, де він перебував із 2001 р. після досягнення неформальної домовленості з П.Мушаррафом, згідно з якою колишній прем'єр-міністр їде жити за кордон до 2010 р., а правоохоронні органи знімають з нього звинувачення у корупції та державній зраді. Поразці партії Мушаррафа сприяли симпатія населення до родини Бхутто після трагічної загибелі Беназір у Равалпінді (сама вона у листі-заповіті оголосила Алі Зардарі своїм партійним наступником, як сміливу людину, дух якої не зламали тортури в'язниць) та його стомленість обмеженням демократичних свобод за одночасного збереження складного економічного стану. Збройні сили, що підтримували президента, вирішили усунутися від поточного управління державою на період світової фінансової кризи, щоб перекласти відповідальність за економічні прорахунки на традиційні парламентські партії. Ймовірно цими самими міркуваннями можна пояснити відмову Навааза Шаріфа виконувати угоду про формування коаліційного уряду із Народною партією, хоча сам Шаріф звинуватив Зардарі у тому, що він підступно вирішив балотуватись у президенти, адже сторони нібито домовилися, що наступником Мушаррафа має бути нейтральна політична фігура. Нині виникає парадокс – у Пенджабі домінуючою силою є партія Н.Шаріфа, а у Сінді – А. Зардарі, але при цьому вищий виконавчий орган країни, сформований переважно з представників партії чинного президента, можна назвати «урядом моменту», який дещо несподівано прийшов до влади після загибелі Б.Бхутто, але не відображає повний розклад політичних сил [11].

З одного боку, Народна партія здобула на виборах лютого 2008 р. 123 місця із 272 у нижній палаті національного парламенту (фракція Навааза отримала 91 місце), що допомогло їй разом із своїми союзниками обрати президентом Алі Зардарі, за якого також проголосувала більшість парламентарів і депутатів чотирьох провінційних рад. Із іншого боку, у Зардарі, обраного на свою посаду на 5 років, була сумнівна репутація у Пакистані, оскільки він провів 11,5 років у в'язниці за звинуваченнями в корупції та вбивстві, які так ніколи і не були доведені у судовому процесі. Опозиційні політики неодноразово наголошували на тому, що тортури, які застосовували проти Асіфа Алі під час ув'язнення, призвели до суттєвого погіршення його психічного стану, а тому він не може ефективно виконувати обов'язки глави держави, зокрема бути головнокомандувачем збройних сил. Дійсно, у президента є певні проблеми зі здоров'ям і він пересувається, послуговуючись палицею. Економічні труднощі країни та відсутність досвіду роботи на найвищій державній посаді спонукали Зардарі відмовитися від значних повноважень, які перейшли йому у спадок від режиму Мушаррафа, і виконати свою головну передвиборчу обіцянку – демократизувати Пакистан за рахунок повернення до положень старої Конституції 1973 р. [12].

У лютому 2009 р. Верховний суд заборонив Навазу Шаріфу та його брату – губернатору Пенджабу Шахбазу брати участь у політичній діяльності, внаслідок чого у провінції почалися масові протести. Судді вважали, що звинувачення цього політика та його родичів у корупції, висунуті відразу після перевороту Мушаррафа в 1999 р., мають під собою певний ґрунт. Замість Шахбаза Зардарі швидко призначив на вакантну посаду відданого члена Пакистанської народної партії Салмана Тасіра, який виступав послідовним критиком ісламізації Пакистану. У свою чергу, Н.Шаріф вимагав відновлення на своїх посадах Чаудрі як «символу незалежної судової влади», оскільки був переконаний, що призначений П.Мушаррафом склад суду тепер вже повністю залежний від Зардарі. Останній вимушено пішов на поступки і повернув опального суддю, оскільки в країні голову Верховного суду призначає президент. У грудні 2009 р. Верховний суд на чолі з цим белуджістанським юристом визнав указ про амністію, прийнятий ще за правління Мушаррафа, неконституційним. Тепер вже Шаріф почуває себе у безпеці, чого не можна сказати

про Зардарі, над яким нависла загроза переслідування за корупційні діяння, а також перспектива невизнання його як президента [13]. Про постійний союз між Шаріфом і Зардарі не може бути мови, адже свого часу прем'єр-міністр Шаріф був одним із найбільш послідовних противників Асіфа Алі й домігся взяття його під варту.

Доволі багато політиків вважають, що домовленість Зардарі з Мушаррафом, згідно з якою колишній диктатор отримав змогу виїхати у вигнання в Лондон, дискредитує самого Зардарі, оскільки питання розслідування вбивства Б.Бхутто залишається на порядку денному. Щоб виправити ситуацію, уряд країни надіслав Мушаррафу 32 запитання, щоб встановити його причетність до трагічних подій 2007 р. Однак колишній президент відмовився на них відповідати [14].

Внаслідок проведення конституційної реформи у квітні 2010 р. (запровадженню до національної Конституції 18 поправки) відбувся перерозподіл повноважень від президента на користь законодавчої гілки влади і прем'єр-міністра, внаслідок чого глава держави почав виконувати суто церемоніальні функції та не міг самостійно відправляти у відставку керівника кабінету міністрів чи розпускати парламент, а також втрачав право призначати суддів та очільників родів військ. З прем'єр-міністра знімалося обмеження, згідно з яким він міг обиратися на свою посаду лише на два терміни; керівник кабінету міністрів отримав «ядерну кнопку», оскільки від Зардарі до нього перейшов контроль за національною системою командування стратегічними ядерними силами. Загалом країна фактично повернулася до демократичної Конституції 1973 р., в якій основні повноваження належали прем'єр-міністру, як очільнику коаліції депутатських фракцій, що мали більшість у парламенті [15].

Завдяки поправці було також змінено назву Північно-західної прикордонної провінції, що почала називатися Хайберською стороною землі пуштунів. Це був важливий крок із умиротворення гірських племен, які традиційно заперечували проти того, що в назві федеральної одиниці, в складі якої вони становили більшість, не було згадки про них. Справді, інші три федеральні утворення названі на честь домінуючої в них групи населення, а Північно-західну прикордонну провінцію іменували так ще британці, які зробили її буферною зоною на кордоні з Афганістаном. Зардарі також частково задовольнив вимоги свого пуштунського політичного союзника – Національної партії Авамі, які наполягали на назві «Пуштуністан» чи «Афганія». З іншого боку, пуштуни становлять 70 відсотків населення провінції, а хазарейці – до 30, тому останні виявилися дуже незадоволеними зміною назви. Поправки до Конституції забезпечили провінціям контроль над 50-ти відсотками мінеральних і енергетичних ресурсів на їх території, а також дозволили безпосередньо отримувати закордонну гуманітарну допомогу. Разом з тим, передчасно говорити, що ці зміни допомогли подолати сепаратизм племен у пуштунському поясі, адже армія продовжує операції у районі їх помешкання, викликаючи обурення місцевого населення [16]. Таким чином, нова правляча верхівка намагається відійти від принципу розподілення національних прибутків, заснованого винятково на чисельності населення, і враховувати економічний внесок провінцій у розвиток Пакистану. Зокрема, комерційну діяльність порта Карачі чи використання белуджістанських родовищ мінералів і природного газу.

На нового главу держави очікують складні виклики. Зокрема, йому доводиться продовжувати непопулярну серед населення політику П.Мушаррафа з боротьби з пакистанським рухом «Талібан» у племенних районах. До подій «11/9» пуштунські племена по суті справи жили автономно від решти країни. У гірських долинах процвітала торгівля наркотичними речовинами, діяли цілі базарні містечка, де можна було придбати вогнепальну зброю, виготовлену місцевими майстрами, а афганські пуштуни з легкістю переходили «прозорий» кордон для здійснення контрабандних операцій з опієм і гашишем. Контроль влади був суто номінальним у Північно-західній прикордонній провінції та у семи федеральних агенціях, до яких належали Баджаур, Мохманд, Хайбер, Оракзай, Куррам, Південний та Північний Вазарістан. Рівень освіти населення у цих регіонах становив 17 відсотків, а місцеві пуштуни не визнавали пакистанське законодавство, традиційно керуючись кодексом звичаїв пуштунвалі [17].

Щоб заохотити Пакистан стати членом міжнародної антитерористичної кампанії, офіційний Вашингтон надав йому в 2004 р. статус головного не-натівського союзника і перерахував понад 10 млрд. доларів допомоги та кредитів на цивільні та військові потреби із 2001 р. і по останній час. Статус передбачає, що американські корпорації у сфері ВПК можуть ремонтувати і модернізовувати складні системи озброєнь на території країни-союзника, а сторони здійснюватимуть антитерористичну співпрацю, спільні наукові розробки і випуск нових видів зброї. Такий союзник США також отримує право купувати снаряди і набої зі збідненим ураном, може претендувати на надлишки військової техніки з американських баз на південному фланзі НАТО та на комерційний лізинг нової техніки; вимагати запозичення для проведення дослідницьких робіт у сфері військових технологій; отримати доступ до американських програм запуску комерційних супутників. Більше того, зміну орієнтирів пакистанської політики США важко переоцінити, оскільки після пакистанських ядерних випробувань 1998 р. між обома сторонами існували напружені відносини і Пакистан тимчасово не міг отримати зі США вже оплачені наперед складні системи озброєнь, такі як винищувачі Ф-16 [18].

Таким чином, тісні відносини зі США давали нагоду Пакистану не лише частково розв'язати складні господарські проблеми, але й посилити свій оборонний потенціал на противагу Індії. У свою чергу, США були також зацікавлені у послугах пакистанської сторони, оскільки на перших етапах глобальної антитерористичної кампанії через порт Карачі проходило дві третини вантажів, що спрямовувалися до Афганістану. Сьогодні 40 відсотків потреб військ НАТО забезпечує порівняно дешевий пакистанський транзит, 40 – центральноазійські дороги, а ще 20 відсотків вантажів (зокрема озброєння та набої) прибуває повітряним шляхом. Маршрут дає роботу чисельним пакистанським компаніям-перевізникам, оскільки щодня ним рухається від 2500 до 3000 вантажівок. З іншого боку, на ці колони постійно вчиняють напади бійці руху «Талібан», які намагаються підірвати якомога більше цистерн із пальним, але зазвичай не вбивають пакистанських водіїв, бо розуміють, що вони є звичайними найманими працівниками [19].

У самому Пакистані антитерористична кампанія США доволі непопулярна з кількох міркувань. По-перше, жителі країни вважають, що офіційний Вашингтон провокує громадянську війну, зіштовхуючи збройні

сили країни з автономними племенами західних регіонів. По-друге, у армії значний відсоток солдатів становлять пуштуни (15,42 відсотка другий за чисельністю контингент після пенджабців – 55,8, зайнятий охороною гірських районів зі складною топографією), які не бачать сенсу в тому, щоб воювати з соплемінниками, особливо враховуючи поширені у цьому регіоні звичаї кривавої помсти [20]. Нарешті, велике незадоволення серед населення викликає політика США з використання дронів, які «полюють» за членами руху «Талібан» і «Аль-Каїди» на території Пакистану, але нерідко знищують не тільки талібів, але й представників мирного населення. Зокрема, у цьому контексті уряд країни заявляє, що такі односторонні заходи перетворюють бойовиків на мучеників і тільки поглиблюють антиамериканські настрої. Але головний мотив відсутності широкомасштабного наступу з боку армії на контрольовані талібами райони полягає у тому, що Пакистан збирається заповнити вакуум в Афганістані, який обов'язково утвориться з виведенням військ НАТО (враховуючи, що Індія намагається закріпитися у цій країні, використовуючи переважно «м'яку» силу і не маючи дієвих важелів для впливу на ситуацію в ній) і вже сьогодні пропонує себе як посередника у переговорах із поміркованими талібами. Тим більше, що потенціал знайдених у Афганістані в 2010 р. мінеральних родовищ може бути оцінений в 1 трлн. доларів (зокрема, американські геологи вже почали йменувати Афганістан «літієвою Саудівською Аравією», а також відзначили колосальні поклади залізної руди та міді на його території), що дасть змогу Пакистану поліпшити своє економічне становище за рахунок транзиту афганських мінеральних ресурсів і їх використання у виробництві різноманітних товарів [21].

Свого часу сам Первез Мушарраф не домігся помітних військових перемог у племенних землях, незважаючи на те, що ним було задіяно від 80 до 100 тис. військовослужбовців. Нерідко пакистанські солдати лише імітували бойові дії, а пуштунські бойовики переховувалися в горах і переходили через лінію Дюранда до Афганістану. Розуміючи неефективність подібної політики, уряд Мушаррафа почав укладати мирні угоди з великими племенами, в яких було зафіксовано обіцянку зберегти їм зброю і компенсувати за державний кошт економічні втрати від бойових дій, а останні зобов'язувалися натомість припинити напади на війська коаліції в Афганістані та вигнати зі своєї території всіх іноземних «борців за віру» [22]. Його наступник А.Зардарі також погодився на перемир'я з войовничими племенами та навіть підписав законопроект в 2009 р., який санкціонував введення у дію законів шаріату в долині Сват, розташованій за 125 км на північний захід від Ісламабаду [23]. Однак США вважають, що Пакистан повинен активніше залучатися до вирішення афганської проблеми, оскільки президент Барак Обама вирішив інтенсифікувати війну в Афганістані. Американське суспільство чутливе до військових втрат, тому для швидкого закінчення бойових дій пропонується надавати перевагу не наземним операціям, а використанню озброєними ракетами «Хеллфайр» безпілотних літаючих апаратів над племенним поясом Пакистану і в Афганістані. Причому за запевненням американських джерел, Обама нібито дав дозвіл ЦРУ знищувати не тільки добре відомих ватажків бойовиків, але й «підозрілих» людей, ім'я яких не знаходиться у переліку терористів, яких розшукують. Це означає, що оператори безпілотників можуть вбивати будь-кого із автоматичною гвинтівкою Калашникова, незважаючи на те, що серед пуштунів вогнепальна зброя є обов'язковим

атрибутом одягу. Звичайно дрони атакують навіть у тому випадку, якщо бойовик знаходиться у щільному оточенні цивільних осіб чи своїх родичів або перебуває з родиною у будинку. Все це нагадує в'єтнамську тактику масованих бомбардувань із повітря і свідчить про намір США швидше закінчити війну за будь-яку ціну та вивести війська з цієї нестабільної країни. З іншого боку, таліби обрали доволі простий вихід із ситуації – вони переїхали до великих міст Хайберської сторони землі пуштунів і «розчинилися» серед населення [24].

Невдоволення пакистанців атаками безпілотних апаратів, які порушують суверенітет країни і вбивають її мирних мешканців, проектується на популярність Алі Зардарі та його політичної сили. Все це відбувається на тлі потужних природних катаклізмів, ефективність ліквідації наслідків яких чинною владою традиційно корелюється у відношення до неї з боку населення. Останніми роками Пакистан став жертвою низки грізних стихійних лих, зокрема найгіршого у Південній Азії землетрусу 2005 р. і проливних дощів 2010 р., що затопили великий відсоток території провінцій Сінд і Пенджаб і перетворили 20 млн. чоловік на тимчасових біженців. У 2005 р. 87 тис. чоловік загинуло під час могутніх поштовхів потужністю 7,6 балла за шкалою Ріхтера у пакистанській частині Кашміру (так званому Азад Кашмірі), а ще 4 млн. чоловік залишилися без даху над головою. Країна так і не змогла відновитися після цих катаклізмів [255]. Нині ООН вважає, що за своїм деструктивним економічним ефектом паводки у Пакистані можуть бути прирівняні до гаїтянського землетрусу 2010 р. [26].

Останнє природне лихо не тільки суттєво послабило популярність президента, але й відволікло увагу генералітету від поясу племен, оскільки державні інституції не змогли самостійно впоратися з наслідками катаклізму. Алі Зардарі, який їздив із візитами до Великобританії та Франції під час паводку, був підданий гострій критиці всередині країни за неспроможність вирішити проблему, натомість значно зріс престиж збройних сил, що взяли активну участь у рятувальних роботах завдяки наявності гелікоптерів, транспортних літаків і добре підготованого особового складу. Паводки спустошили 700 тис. га землі з пшеничним і бавовняним потенціалом, тому сьогодні можна стверджувати, що це найгірша гуманітарна катастрофа в історії Пакистану після 1971 р., коли мав місце руйнівний циклон у східній частині федерації. Як наслідок, у країні почала зростати інфляція, оскільки було втрачено частину урожаю, а уряд вдався до значних зовнішніх запозичень, щоб забезпечити продовольчу безпеку населення. Нарешті, слід зазначити, що у гуманітарних місіях беруть участь ісламські благодійні організації, які є представниками «мирного крила» екстремістських партій, цим самим ще більше посилюючи їх популярність [27]. Повільні темпи відновлювальних робіт пакистанські оглядачі пов'язують з невирішеністю земельного питання і бажанням землевласників, які є членами парламенту, посилити залежність орендарів від себе, загнати їх у борги. Протягом багатьох років генерали, що виходили на пенсію, отримували великі земельні наділи, тому військова верхівка і коло їх родичів представлені справжніми поміщиками.

Про те, що ситуація в країні виходить із під контролю, свідчить стрімке зростання кількості терактів у великих містах країни. Операції армії викликали сплеск атак самогубць, внаслідок яких лише в 2008 р. було вбито 2155 мирних жителів, а до цього у період із 2003 по 2006 рр. загинуло

1600. Особливе занепокоєння викликає перенесення бойових дій до міст Лахору та Карачі, підрив центрального готелю «Мерріот» у Ісламабаді за годину до інаугурації Алі Зардарі [28]. З іншого боку, не припиняються теракти в Індії, які ставлять пакистанське керівництво у незручне становище, оскільки офіційне Делі звинувачує режим Зардарі у бездіяльності щодо численних організацій ісламських фундаменталістів, перебуваючих у Карачі та Азад Кашмірі. Серед пакистанських політологів взагалі існує доволі цікавий погляд на проблему терактів. Згідно з ним, терористичні групи нібито намагаються спровокувати Індію на повномасштабний конфлікт, який дозволить перекинути війська на схід, і дасть їм змогу підняти фундаменталістський заколот у столиці, Ісламабаді та Лахорі.

На тлі бойових дій та масштабних катаклізмів економіка країна зростає доволі повільними темпами, причому особливо загрозливою видається проблема перебоїв із подачею електроенергії, що буває відсутньою понад 20 годин у всіх великих містах. У цьому контексті набуває першочергового значення співробітництво з КНР задля гарантування енергетичної безпеки. Це важливо на тлі відмови США укласти з Пакистаном договір про співпрацю в галузі цивільної атомної енергетики на кшталт того, що діє у цієї країни з Індією. Китайські підприємства будують АЕС «Часма» у Пенджабі, адже у такий спосіб КНР хоче зробити свій проект вітриною атомної енергетики і запропонувати подібні заводи іншим країнам, що розвиваються. США також домовилися з Пакистаном про надання йому 125 млн. доларів для освоєння нових джерел енергії та будівництва трьох теплових електростанцій [29]. У 2010 р. Пакистан та Іран уклали угоду про реалізацію проекту будівництва газопроводу кошторисом у 7,5-млрд. американських доларів, протяжність якого становитиме 2775 км. Індія відмовилася від участі у проекті, щоб не ставити під загрозу свою ядерну співпрацю зі США. Трубопровід буде прокладено із масивного іранського поля Південний Парс до провінцій Белуджістан і Сінд задля того, щоб вирішити хронічну пакистанську проблему з відключеннями електроенергії. Країна забезпечена власним газом лише на 50 відсотків, оскільки видобування енергоносія на велетенському полі Суї в Белуджістані поступово вичерпує себе на тлі потужного демографічного вибуху [30].

Таким чином, Пакистан переживає нестабільність, викликану неконтрольованістю поясу племен, активною фазою бойових дій у Афганістані та чередою владних змін. У політичної еліти країни нема єдиного погляду на проблемні питання її розвитку, продовжується конкуренція між Сіндом і Пенджабом на тлі потужних природних катаклізмів. Пакистан переживає складний період свого історичного розвитку, але розраховує зберегти свій вплив на Афганістан за рахунок утримання від бойових дій з афганським «Талібаном».

Список використаних джерел

1. Crisis guide: Pakistan. Council on foreign affairs. – Режим доступу до сайту: http://www.cfr.org/interactives/CG_Pakistan/index.html;

2. Jayshree Bajoria. The troubled Aghan-Pakistani border//Council on foreign relations publication. – 2009. – March 20. – Режим доступу до сайту: http://www.cfr.org/publication/14905/troubled_afghanpakistani_border.html;

3. Manifesto of Pakistan People's party 2008//Official site of Pakistan People's party. – Режим доступу до сайту: http://www.ppp.org.pk/manifestos/2008.pdf;

4. Pakistan Muslim League manifesto 2007. Pakistan Muslim League official site. – Режим доступу до сайту: http://www.pmlusa.org/manifesto.php;

5. Benazir Bhutto biography//Academy of achievement. – Режим доступу до сайту: http://www.achievement.org/autodoc/page/bhu0bio-1;

6. Parakram cost put at Rs 6500 crore//Rediff news. – Режим доступу до сайту: http://www.rediff.com/money/2003/jan/16defence.htm;

7. Musharraf defends deal with tribal leaders//New York times. – 2006. – September 23;

8. Larisa Epatko. Reversal of amnesty law roils Pakistani politics. PBS newshour. – Режим доступу до сайту: http://www.pbs.org/newshour/rundown/2009/12/reversal-of-amnesty-law-roils-pakistani-politics.html;

9. Benazir Bhutto assassination: arrest warrants issued for police officers//The Telegraph. – 2010. – December 06;

10. National Assembly of Pakistan composition//National assembly of Pakistan official site. – Режим доступу до сайту: http://www.na.gov.pk/intro_comps.html;

11. Obama administration fears Zardari collapse//The Nation. – 2009. – December 01;

12. Pakistan corruption amnesty expires//Al Jazeera. – 2009. – Novermber 28. – Режим доступу до сайту: http://english.aljazeera.net/news/asia/2009/11/20091128869637611.html;

13. Pakistan corruption amnesty expires//Al Jazeera. – 2009. – Novermber 28. – Режим доступу до сайту: http://english.aljazeera.net/news/asia/2009/11/20091128869637611.html;

14. Bhutto slaying: Mush to ignore questionnaire//The Times of India. – 2010. – November 25;

15. Сенат Пакистана урезал права президента//Известия. – 2010. – 16 апреля;

16. New province name: Pakistan taps ethnic pride as defense against Taliban//The Cristian science monitor. – 2010. – April 29;

17. Pakistan's tribal areas//Council on foreign relations publication. – 2007. – October 26. – Режим доступу до сайту: http://www.cfr.org/publication/11973/pakistans_tribal_areas.html;

18. B.Raman. Why major NATO ally status for Pakistan?//The Hindu business line. – 2004. – March 26;

19. Pakistan to reopen border crossing used by NATO//Washington times. – 2010. – October 09;

20. Pakistan army atempts to strike ethnic balance//Webindia123. – Режим доступу до сайту: http://news.webindia123.com/news/articles/Asia/20101201/1641614.html;

21. Afghan mineral wealth could top 1 trln. – Pentagon//Reuters. – 2010. – June 14. http://www.reuters.com/article/idUSN14216373;

22. Pakistan's tribal areas//Council on foreign relations publication. – 2007. – October 26. – Режим доступу до сайту: http://www.cfr.org/publication/11973/pakistans_tribal_areas.html;

23. Pakistan president approves sharia law in Swat volley//Reuters. – 2009. – April 14;

24. Jane Mayer on predatory drones and Pakistan//The New Yorker. – 2009. – October 21;

25. Muzaffarabad Earthquake. – 8 Oct, 2005//Muzaffarabad online. – Режим доступу до сайту: http://www.muzaffarabadonline.com/showpage.aspx?pageid=earthquake;

26. An estimated 20 millions Pakistanis in desperate need. Why so little media attention?//Brookings institution. – 2010. – December 06. – Режим доступу до сайту: http://www.brookings.edu/opinions/2010/0818_pakistan_flood_winthrop.aspx;

27. Pakistan floods drown economy hopes//Asia times. – 2010. – August 11;
28. Jayshree Bajoria. Pakistan new generation of terrorists//Council on Foreign relations. – 2010. – October 7.- Режим доступу до сайту: http://www.cfr.org/publication/15422/pakistans_new_generation_of_terrorists.html;
29. US dangles Pakistan a carrot//Asia times. – 2010. – March 27;
30. Pakistan seals pipeline deal with Iran//Asia times. – 2010. – June 15.

Игнатьев П.Н. Пакистан после Мушаррафа: продолжение нестабильности?

Рассматриваются особенности политической жизни Пакистана в период после военного переворота 1999 г. и до последнего времени. Проанализированы основные факторы нестабильности страны.

Ключевые слова: *внутренняя политика, выборы, вооруженные силы, демократизация.*

Ignatiev, P.N. Pakistan after Musharraf: the instability remains?

The article deals with peculiarities of political events in Pakistan after the military coup in 1999 and till present time. The main factors behind instability of state are analyzed.

Key words: *internal politics, elections, armed forces, democratization.*

УДК 327.56(5–191.2)(045)

Гаврилова Н.В., Янченко А.О.

Специфіка загроз безпеці регіону Центральної Азії у контексті міжнародної безпеки

Проаналізовано пріоритетні загрози та виклики регіональній безпеці Центральної Азії з точки зору їх впливу на безпеку глобального рівня, вивчено природу їх походження, досліджено особливості їх прояву в регіоні.

Ключові слова: *Центральна Азія, регіональна безпека, загрози та виклики, наркотрафік, тероризм, релігійний екстремізм.*

В сучасній системі міжнародних відносин спостерігається значне підвищення ролі регіону Центральної Азії (ЦА). Це в повній мірі відноситься до переосмислення геополітичного і стратегічного значення, місця даного регіону в забезпеченні міжнародної безпеки. Розташований у серці Азії, Центральноазіатський регіон (ЦАР) має величезний транспортний потенціал і колосальні запаси нафти, газу та інших корисних копалин. Це у значній мірі обумовлює жорстку боротьбу цілого ряду акторів за вплив на ЦА, серед яких Російська Федерація, США, Китай, країни ЄС, Іран, Туреччина, Індія тощо, що розгорілася наприкінці XX – початку XXI століття та призводить до нового етапу «Великої гри в Азії».

Розглядаючи регіон та його значення у контексті забезпечення міжнародної безпеки, необхідно підкреслити, що ЦА не має ефективної системи регіональної безпеки, котра сьогодні знаходиться лише на стадії формування. Подібна ситуація пояснюється низкою факторів як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. В першу чергу це пов'язане з особливостями соціально-політичного та економічного розвитку країн регіону. Процеси трансформації еліт, поляризації суспільств, зростання національної самоідентифікації, невизначеність відносин влади та релігії, боротьба декількох країн за лідерство – все це створює базу для загроз національній безпеці кожної країни та регіону в цілому. Характер загроз в ЦАР обумовлюється також наявністю біля кордонів регіону вогнищ нестабільності – війна в Афганістані, активність потужних терористичних груп у Пакистані. Все це накладає відбиток на формування специфіки загроз ЦА. Ключовим аспектом розвитку регіональних загроз та викликів є тісне переплетіння загроз глобального характеру з суто регіональними проблемами.

Дослідження цієї проблеми поки що не знайшло достатнього відображення в українській історіографії. Серед наукових праць слід виокремити роботи українських та зарубіжних вчених С. М. Акимбекова, М. Ашимбаєва, Б. Джусупова, І. Звягельської, К. Кадиржанова, Д. Калієвої,

Н. Каснової, С. Кравченка, С. Олімової та М. Олімова, Н. Омарова, М. Раджабова, О. Сидорова, С. Шохзоди, Ю. Якушевої.

Комплекс глобальних загроз, з якими стикаються країни ЦАР при забезпеченні власної безпеки, в першу чергу пов'язаний з Афганістаном, який може бути класифікований як держава, що не відбулася, і загрозогенне середовище якого створює виклики не тільки для Центральної Азії, а й для всього світу. В ієрархії основних загроз одну з провідних позицій займає наркоторгівля і трафік наркотичних речовин. Причини розповсюдження даної загрози лежать у ряді чинників зовнішнього і внутрішнього характеру.

На початок XXI століття комплекс проблем, пов'язаних з виробництвом, споживанням і розповсюдженням наркотиків, став одним з найбільш серйозних викликів глобального масштабу. В даний час за оцінками експертів Управління ООН з наркотиків та злочинності у світі налічується від 155 до 200 млн. людей, що вживають наркотичні речовини [1].

Операції з наркотиками приносять до 2000% прибутку, що робить їх привабливими для міжнародного тероризму, транснаціональних злочинних організацій, і для окремих груп злочинців, метою яких є отримання максимального прибутку в короткі терміни. На наркобізнес припадає частка до 70% фінансових надходжень організованої злочинності [2].

Як зауважує російський дослідник О. Князєв, у 90–і роки минулого століття у світі остаточно сформувалася тенденція, згідно якій райони виробництва та транзиту наркотиків співпадають з зонами конфліктів низької та середньої інтенсивності; при цьому виробники наркотиків зацікавлені у підтриманні ситуації нестабільності [3]. Сьогодні наркобізнес стає фактором криміналізації міжнародних відносин поряд з міжнародною корупцією та незаконною торгівлею зброєю.

З 2001 по 2007 рр. обсяг виробництва наркотичних культур в Афганістані виріс в 44 рази, а розмір площі під їх посівами – в 24 рази і склав 93% від світового виробництва опію [4]. Починаючи з 2008 р. сталися деякі позитивні зміни. Станом на 2010 р. макові поля є в 14 афганських провінціях з 34. При цьому виробництво опіуму в Афганістані скоротилося порівняно з 2009 р. в наслідок значного неврожаю на 48% – з 6,9 тисяч тонн до 3,6 тисяч тонн. Проте площа вирощування маку у 2010 р. порівняно з 2009 р. не змінилась і складає 123 тис. га. При цьому, на півночі і в центрі, контрольованих урядом Хаміда Карзая, виробляється лише 20 % афганського опіумного маку, а остання доля – у південних провінціях на кордоні з Пакистаном – зоні дій військ НАТО проти талібів і наркоділків. У 2011 р. можна знову очікувати зростання популярності макової культури серед селян через різкий стрибок цін [5;6].

Отже сьогодні Афганістан залишається світовим монополістом виробництва наркотиків опійного ряду і фактично перетворився на наркодержаву. При цьому за різними оцінками по центральноазіатському напрямку наркотрафіку з Афганістану вивозиться від 15 до 65% опію і від 19 до 30% героїну, які попадають на ринки Європи та Росії.

З основних причин внутрішньорегіонального характеру потрібно назвати високий рівень корумпованості практично всіх органів влади республік ЦАР, відсутність достатньої охорони державних кордонів при недемаркованості і неделімітованості деяких їх ділянок, обумовлене складністю рельєфу і відсутністю економічної бази, високий рівень бід-

ності і маргіналізації населення в умовах поганої соціально-економічної ситуації, що підштовхує до незаконної діяльності по розповсюдженню і транспортуванню наркотиків, діяльність усередині регіону терористичних і екстремістських організацій, що черпають доходи з наркобізнесу, недостатня взаємодія країн ЦА з даної проблеми.

Очевидно, що заходи з побудови навколо Афганістану «поясів безпеки» провалилися. Нездатність держав ЦАР адекватно протидіяти даній загрозі власними силами і в рамках діяльності регіональних організацій, відсутність глобальної міжнародної програми локалізації і усунення бази виробництва та торгівлі наркотиків в Афганістані роблять дану загрозу основною руйнівною силою в Центральній Азії.

Релігійно–політичний екстремізм, що виступає від імені ісламу, також є однією з головних загроз, в перспективі здатних підірвати безпеку країн ЦА. Діяльність різних екстремістських ісламських релігійно–політичних організацій, націлена на корінне політичне перевлаштування ряду держав регіону, у тому числі і насильницькими, терористичними методами, є перманентним джерелом напруженості в ЦАР. В даний час, релігійно–політичний екстремізм, у тому числі і в його крайніх проявах у вигляді терористичних актів, став невід'ємним чинником громадського і політичного життя ряду держав ЦА.

Потенціал загрози релігійно-політичного екстремізму обумовлений наявністю ряду факторів внутрішнього і зовнішнього характеру. Як і в глобальному масштабі, проблеми соціально–економічного, політичного життя, слабкість офіційного духівництва, неефективність релігійної політики, також наявність близьких конфліктних вузлів об'єктивно виступають основою для виникнення і розповсюдження в ЦА радикальних ісламських рухів.

При цьому в регіоні діють як терористичні організації типу Ісламського руху Узбекистану (ІРУ), що активно розвивалися на початку 90–х рр., так і нові релігійно–політичні утворення екстремістської спрямованості, які з'явилися в ЦА на початку 2000–х рр. і напряму не вдаються до терористичної діяльності, обираючи методи ідеологічної боротьби, але мають за мету створення на території ЦАР ісламського халіфату. Найбільшою з подібних організацій є Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі – Ісламська партія звільнення – яка діє й в інших частинах світу. У ЦАР також діє щонайменше одна терористична організація, пов'язана з уйгурами – «Ісламський рух Східного Туркестану», не виключено існування ще одної – «Туркестанської ісламської партії», яка взяла на себе відповідальність за теракти у Китаї у травні та липні 2008 р. [7]. Наявність зв'язків між ІРУ та уйгурськими сепаратистами дозволяє констатувати, що проблема тероризму виходить далеко за географічні межі ЦАР – терористи утворили злочинну мережу на території всієї Великої Центральної Азії [8,с.131–133].

Як вірно зауважує політичний аналітик Ніклас Свенстрьом, експерти мають перестати класифікувати тероризм, за шкалою «м'яких» чи «жорстких» загроз, бо це розмиває розуміння його сутності і, відповідно, приводить до розробки лише тактичних, а не стратегічних заходів протидії [9]. Адже прояви тероризму безперечно відносяться до військової безпеки держав, тим часом як коріння цього складного явища слід шукати у відсутності з боку влади дієвого соціального менеджменту, тобто у невійськовій сфері.

Слід також відзначити, що вищезгадані транснаціональні загрози є домінуючими у державному безпековому дискурсі країн ЦА разом з проблемами геополітики та демократичного транзиту. З одного боку, це є підтвердженням розуміння владою країн ЦАР масштабу цих глобальних загроз, важливості пошуку шляху ефективної боротьби з ними. З іншого боку, це може свідчити про використання проблематики міжнародної безпеки для нехтування та політичного маніпулювання внутрішньорегіональними загрозами та конструювання громадської думки. Серед специфічних регіональних загроз найбільшим деструктивний потенціал належить проблемам територіальних суперечок, міжетнічним конфліктам та проблемам розподілу водних ресурсів.

З розпадом СРСР Сирдар'я, Амудар'я, Зарафшан, Талас та інші внутрішні води ЦАР набули статусу міжнародних річок і перетворилися на об'єкт міждержавних відносин. Відповідно, питання правового регулювання експлуатації водосховищ, збереження водноенергетичного балансу та охорони навколишнього середовища або забезпечення регіональної екологічної безпеки вийшли за рамки національного законодавства.

В даний час неврегульованість об'єктивних протиріч національних інтересів держав Центральної Азії з управління транскордонними водними ресурсами регіону виступає одним з основних факторів, що ускладнюють регіональне співробітництво. Розбіжність позицій сторін, головним чином, виникає між державами пониззя (Казахстаном, Туркменістаном і Узбекистаном) і верхів'я (Киргизстаном і Таджикистаном). Предметом суперечки є питання ефективності діючих регіональних водних інститутів та перспективи створення нових, межі та дія міжнародно-правових угод, експлуатація водогосподарських об'єктів. Функціонування існуючих міждержавних інститутів, зокрема, Міждержавної координаційної водогосподарської комісії в ЦА, вбачається недостатньо ефективним. У ЦАР вже мали місце локальні внутрідержавні і міжнаціональні конфлікти з приводу води, що завершилися людськими жертвами. Водні спори, останнім часом, в прикордонних районах набувають небезпечного характеру [10].

Зростання попиту на водні ресурси на тлі їх виснаження постійно провокуватиме дестабілізацію політичних відносин в регіоні при відсутності механізму врегулювання міждержавних суперечок і системи спільного управління транскордонними водними ресурсами.

Міжнаціональні конфлікти також є серйозною загрозою безпеці регіону ЦА і можуть виникнути, крім усього іншого, у зв'язку з наявністю етнічних меншин і численних невирішених проблем, пов'язаних з їх положенням в країнах ЦАР. ЦА характеризується поліетнічним складом населення з різними долями національних сегментів. За офіційними даними представники титульної нації складають у Казахстані 56% населення, у Киргизстані — 64%, у Таджикистані — 79,9%, в Узбекистані — 80%, у Туркменістані — 77% [11]. Тобто специфіка регіону пов'язана з наявністю компактно проживаючих етноконфесійних сегментів, які у багатьох випадках є автохтонним населенням.

Ситуація погіршується тим, що деякі держави регіону, прагнучи до відродження своєї національної величі, умисно ігнорують факт існування національних меншин на своїй території, більш того, здійснюють політику примусової їх асиміляції з титульною нацією. Відчувається необхідність розробки прийнятного для всіх правил ефективного захисту меншин і створення механізму їх здійснення.

Проте масштабів регіональної гуманітарної катастрофи міжетнічні проблеми в регіоні набули в червні 2010 р. коли на півдні Киргизстану на тлі силової зміни політичної влади розгорівся міжнаціональний конфлікт між киргизами та узбеками. За даними правоохоронних структур велика бійка в м. Ош переросла в масові безпорядки та етнічне протистояння. Ситуацією скористалися бандитські угруповання, які змогли, здійснивши ряд провокацій, стимулювати втягування в конфлікт молоді. Ряд центральноазійських ЗМІ стверджує, що екстремісти були найманцями представників попередньої влади і самого К. Бакієва, що жадали дестабілізувати ситуацію в країні [12]. У Джалалабадській й Ошській області Киргизстану було введено режим надзвичайного стану, але новій владі кілька днів не вдавалося взяти ситуацію під контроль. Республіки Центральної Азії, а також Росія, Китай та інші країни світу направили до Киргизстану гуманітарну допомогу. Число загиблих за офіційними даними досягло 208 чоловік, 2,5 тис людей отримали поранення різного ступеня тяжкості. Кількість біженців, які були змушені покинути свої домівки, склала близько мільйона осіб. Можна впевнено стверджувати, що наслідки цих подій будуть ще довго потребувати спільних дій країн регіону по їх нейтралізації.

Відсутність механізму вирішення проблем етнічних меншин на міждержавній основі, факти ігнорування прав етнічних меншин, більш того, спроби їх асиміляції з титульною нацією і надалі можуть стати мобілізуючими чинниками міжетнічних і міжнаціональних конфліктів в регіоні.

Аналіз сучасного стану міждержавної практики в ЦА показує, що питання врегулювання прикордонних і територіальних протиріч залишається значною міжнародно-правою проблемою, що перешкоджає співробітництву в регіоні. Дана проблема успадкована від Радянського Союзу і в цьому відношенні держави регіону є апріорі заручниками цієї проблеми. Особливо проблемним регіоном ЦАР залишається Ферганська долина, де пересікаються інтереси Узбекистану, Таджикистану та Киргизстану. Вирішення цієї проблеми може проходити лише на базі діалогу сторін, але стикається з жорсткістю позицій та принциповим неприйняттям альтернативних доводів.

Таким чином, специфіка загроз безпеці ЦА призводить до ситуації, коли жодна країна регіону не здатна повноцінно забезпечувати національну безпеку, спираючись лише на власні сили. Тому в ЦАР проходить процес формування єдиної системи регіональної безпеки та загальнорегіональної доктрини безпеки. Певні кроки в цьому напрямку здійснюються в рамках таких міжнародних об'єднань і форумів, як ОДКБ, ШОС, НВЗДА та інших. Проте країни ЦАР поки що не здатні на повноцінне кооперативне протистояння викликам безпеці, справа йде лише про ступінь їх мінімізації.

Список використаних джерел

1. Всемирный доклад о наркотиках 2010 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/drug2010.pdf. – Название с экрана.

2. Войтенко В. П. Угроза наркотрафика из Афганистана для европейского сообщества / В. П. Войтенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dpr.ru/pravo/pravo_7_5.htm. – Название с экрана.

3. Князев А. История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в исочник угроз для Центральной Азии / А. Князев. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2002. – 272 с.

4. Afghanistan Opium Survey 2008 [Electronic resource]. – Mode of access : http://goo.gl/YrD37. – Title from the screen.

5. Afghanistan Opium Survey 2009 [Electronic resource]. – Mode of access : http://goo.gl/vIP8H. – Title from the screen.

6. Afghanistan Opium Survey 2010 [Electronic resource]. – Mode of access : http://goo.gl/cqPZl. – Title from the screen.

7. Wong E. Warning of Attacks on Olympics Is Said to be Linked to Muslim Separatist Group / E. Wong // New York Times [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.nytimes.com. – Title from the screen.

8. Kaltman B. Under the Heel of the Dragon. Islam, Racism, Crime, and the Uighur in China / B. Kaltman. – Athens: Ohio University Press, 2008. – P. 131 – 133.

9. Swanström N. Traditional and Non-Traditional Security Threats in Central Asia: Connecting the New and the Old / N. Swanström [Electronic resource]. – Mode of access : http://goo.gl/x9EkN. – Title from the screen.

10. Votrin V. Transboundary Water Disputes in Central Asia: Using Indicators of Water Conflict in Identifying Water Conflict Potential / V. Votrin [Electronic res ource]. – Mode of access : http://goo.gl/kULRp. – Title from the screen.

11. СНГ. Юбилейный справочник. — М. : Изд-во Моск. Ун-та, ЧеРо, 2007. — 232 с.

12. Юст И. Киргизия: Это не был спонтанный этнический конфликт. Интервью с Уланом Мелисбеком, главным редактором Gazeta.kg / Иржи Юст [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://goo.gl/V7l6f. — Название с экрана.

Гаврилова Н.В., Янченко А.А. Специфика угроз безопасности региона Центральной Азии в контексте международной безопасности

Проанализированы приоритетные угрозы и вызовы региональной безопасности Центральной Азии с точки зрения их влияния на безопасность глобального измерения, изучена природа их происхождения, рассмотрены особенности их проявления в регионе.

Ключевые слова: *Центральная Азия, региональная безопасность, угрозы и вызовы, наркотрафик, терроризм, религиозный экстремизм.*

Gavrylova, N.V., Yanchenko, A.O. Specific characters of security threats in Central Asia in the context of international security

The article is dedicated to the analysis of the priority threats and challenges to regional security in Central Asia in terms of their impact on the security of the global dimension. It covers a range of issues concerning their origin and the peculiarities of their manifestation in the region.

Key words: *Central Asia, regional security, threats and challenges, drug traffic, terrorism, religious extremism.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кузьменко В.В.

Рецензія на монографію: *В.И. Палагута. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах / В.И. Палагута. – Днепропетровск: Инновация, 2010. – 440 с.*

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Монография «Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах» В. И. Палагуты является как никогда актуальным и обладающим новизной исследованием. Наверное, впервые в отечественной философской науке субъектно-ориентированный подход представлен в онтологическом контексте, что повлекло за собой необходимость комплексного анализа социальной системы с онтологической позиции и выработки, с этой целью, новых, нестандартных методов анализа социальной системы. В монографии автором раскрыта топология социальной системы как взаимосвязь социальной структуры и протекающих в ней процессов. На основании базисных концептов «качество», «отношение», «порядок», «интеллигибельность», «символическое», а также концептов социального конструктивизма «конвенциональность», «контекстообусловленность», «созидательность», «локальность», выполняющих функцию демонстрации полисемантических возможностей дискурса, определены эпистемологические основания концепции дискурсивных пространств самоидентификации социального субъекта.

Говоря о новизне, необходимо особо отметить то обстоятельство, что в качестве базисного автором монографии выработан собственный подход к топологизации социальной реальности как целостности. В рамках выработанного подхода социальное целое представляется через подвижную конфигурацию дискурсивных пространств, конструируемую полями «интердискурса». Указанный аспект позволяет рассматривать социального субъекта как схождение множества дискурсивных событий, что определяет реляционность социальной позиции, в которой происходит самоидентификация субъекта.

Всё вышесказанное увеличивает актуальность представленной работы, поскольку в условиях современного информационного общества подобные исследования в Украине практически не проводились. В работе ярко определён тот аспект, что ограничивая возможности применения детерминированного описания, синергетика, социальный конструктивизм, социальная топология и др., столь же определенно предлагают другие подходы, в которых случайность и неопределенность не являются дестабилизирующими факторами, затрудняющими прогноз и препятствующими развитию, а напротив – являются созидающим и стимулирующим началом, центральным фактором эволюции сложных систем, к которым с полным основанием можно отнести реляционную социальную систему.

Раскрытые автором монографии аспекты и условия, в которых следует прилагать усилия по созданию методов исследования топологии социальной среды, свидетельствуют о глубине проблемы информационного общества, относящейся не к объекту исследования – социальной системе, а к познающему её субъекту. Речь идет о том, что исследователь, изучающий социальные системы, с целью их формализации и построения на её основе информационных моделей социальной среды, должен владеть методами современной физики, нелинейной динамики и системного анализа. Лишь в этом случае у него есть возможность понимания законов эволюции исследуемых систем. С другой стороны, исследователь должен владеть социальными науками, иначе его теоретические построения будут иметь весьма отдаленную связь с действительностью.

В практическом отношении в представленном В. И. Палагутой исследовании фактически впервые в Украине, в условиях информационного общества, продемонстрированы возможности семантического подхода к социальной системе, что позволяет, в дальнейшем, говорить о возможности использования математического аппарата для её формализации. Именно выстроенная формально-логическая модель социальной системы, с учётом динамики её развития, во взаимосвязи структуры и процессов позволяет говорить о дальнейшем построении её информационной модели.

Монография В. И. Палагуты «Феномен самоидентификации социального субъекта в дискурсивных пространствах» является самостоятельным завершённым исследованием. Работа нуждается в дальнейшем продолжении, прежде всего в исследовании идентификационных матриц субъективности, исследовании онтологических характеристик дискурсивных пространств и атопий и дистопий в дискурсивных пространствах.

Кузьменко В.В. Рецензия на монографию: *В.И. Палагута. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах / В. И. Палагута. – Днепропетровск: Инновация, 2010. – 440с.*

Kuzmenko, V.V. Review of the monograph: *V. I. Palaguta. Self-Identification of a Social Subject in the Fields of Discourse / V. I. Palaguta. – Dnepropetrovsk: Innovatsia (Innovation), 2010. – P. 440.*

НАШІ АВТОРИ

Акайомова Анжела Валеріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри маркетингу Української Академії бізнесу та підприємництва (м. Київ).

Акопян Валерій Григорович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, академік Української академії наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Алєксєєнко Ігор Григорович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Андрущенко Тетяна Вікторівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Богданова Наталія Григорівна – кандидат філософських наук, доцент Української інженерно–педагогічної академії (м.Слов'янськ, Донецька область).

Бойчук Микола Андрійович – кандидат філософських наук, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Буковинський Адріан Йосипович – здобувач кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Бутченко Тарас Іванович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Вагіна Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології Запорізького національного університету.

Васильчук Євген Олегович – кандидат політичних наук, головний спеціаліст Черкаської міської ради.

Венгерська Вікторія Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Вітер Дмитро Володимирович – кандидат державного управління, старший науковий співробітник ДНДІ митної справи (м. Київ).

Волошина Наталія Миколаївна – викладач кафедри військово–гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікіцій та інформатизації НТУУ«КПІ» (м. Київ).

Воронюк Леся Олександрівна – аспірантка факультету Історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гаврилова Ніна Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, академік Української академії наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Гальона Євген Олександрович – аспірант кафедри теорії культури та філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Гарагонич Василь Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Гольцман Кирило Олександрович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Гомза Іван Анатолійович – аспірант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

Горецька Анастасія Вікторівна – магістр Маріупольського державного університету.

Гриньова Наталія Володимирівна – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології Харковської національної академії міського господарства.

Гуменюк Олена Анатоліївна – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Долуда В'ячеслав В'ячеславович – здобувач кафедри міжнародної журналістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дудченко Владимир Степанович – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософських дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету.

Ергемлідзе Марина Закровна – аспірантка Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Жерносєкова Дар'я Данилівна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Жижко Тетяна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Зеленов Олександр Степанович – старший викладач кафедри іноземних мов Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

Зеркаль Ольга Андріївна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Івченко Олексій Григорович – кандидат економічних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ігнатьєв Павло Миколайович – кандидат політичних наук, доцент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кабальський Роман Олександрович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри соціально-економічних дисциплін Полтавського факультету Національна університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Калиновський Юрій Юрійович –доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Калюжна Тетяна Григорівна – викладач кафедри педагогічної творчості Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Кіслова Ольга Сергіївна – дійсний член Малої академії наук України.

Ковтун Олена Юріївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віталій Вікторович – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Кудря Ігор Георгійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Київського університету права НАН України.

Кузнєцова Олена Володимирівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту.

Кузьменко В'ячеслав Віталійович – доктор філософських наук, доцент Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Куц Галина Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Ладаняк Інна Анатоліївна – викладач Вінницького кооперативного інституту.

Лега Андрій Юрієвич – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Лобач Данило Вікторович – аспірант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лубська Марія Володимирівна – доктор філософських наук, професор, головний науковий консультант науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України.

Мамонтова Елла Вікторівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Марченко Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, докторант кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Мелешко Наталія Борисівна – аспірантка кафедри історії та археології словя'н Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Миролюбенко Ганна Анатоліївна – аспірантка кафедри етики, естетики та культурології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Миролюбенко Євген Владиславович – аспірант відділу філософської антропології Інституту філософії імені Г.Сковороди НАН України.

Мішин Олександр Васильович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Міщенко Анна Сергіївна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Муза Дмитро Євгенович – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Донецького національного технічного університету.

Ніколаєнко Наталія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

Ніколаєць Катерина Миколаївна – докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орлова Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орлянський Володимир Семенович – доктор історичних наук, професор кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету.

Павлова Тетяна Сергіївна – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Панасюк Леонід Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін і правознавства Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.

Панченко Леся Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник відділу змісту, філософії і прогнозування вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України.

Перехрест Ірина В'ячеславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Пироженко Віктор Олексійович – кандидат філософських наук; член Експертної ради Фонду стратегічної культури.

Поліщук Олександр Сергійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Поліщук Олена Петрівна – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри естетики, етики та образотворчого мистецтва Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Полуянов Валерий Петрович – доктор хімічних наук, професор Бєлгородського державного технологічного університету імені В.Г. Шухова (Російська Федерація).

Попов Володимир Юрійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького національного університету.

Попов Сергій Миколайович – кандидат технічних наук, доктор філософії (Ph.d.), старший науковий співробітник Запорізького національного технічного університету.

Постернак Олег Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, заступник декана історичного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Рева Тетяна Сергіївна – аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Романцова Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Рябінін Євген Вадимович – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Сабадаш Юлія Сергіївна – доктор культурології, доцент, професор кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Санченко Сергій Павлович – здобувач інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сейтосманов Айдер Сейтякубович – аспірант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.

Стародубець Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Степаниця Сергій Леонідович – старший викладач кафедри військово–гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікіцій та інформатизації НТУУ«КПІ» (м. Київ).

Столярчук Ольга Станіславівна – викладач кафедри філософії Національного технічного університету «КПІ».

Стороженко Ігор Дмитрович – здобувач кафедри прикладної філософії і теології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Суденко Олена В'ячеславівна – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Темірова Іванна Юріївна – аспірантка кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Федоренко Яніна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і мовної підготовки Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м.Черкаси).

Хайрулліна Юлія Олександрівна – пошукач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Хорішко Лілія Сергіївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету.

Худолей Оксана Сергіївна – кандидат історичних наук , доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Черкасов Станіслав Сергійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету Запорізького національного університету.

Чубенко Олена Віталіївна – пошукач кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шаравара Тамара Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шатохіна Наталія Петрівна – аспірантка кафедри філософії Донецького національного університету.

Шумських Ірина Андріївна – доцент кафедри іноземних мов Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

Щеблюк Станіслав Германович – здобувач історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Яковенко Анатолій Іванович – кандидат філософських наук, доцент кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Янченко Антон Олексійович – магістр Маріупольського державного університету.

Яцик Сергій Петрович – аспірант кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Венгерська В.О. Творення історії протягом XIX ст.: національний та імперський вимір 5

Постернак О.О. Національний склад буржуазії Півдня Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. 12

Гай–Нижник П.П. Костянтин Прісовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис 20

Ладаняк І.А. Особливості реорганізації мережі споживчої кооперації Поділля у 1922-1925 роках 25

Щеблюк С.Г. Організаційна структура профспілок Волині у міжвоєнний період (1929–1939 рр.) 35

Орлянський В.С. Веселівська сільська управа в період німецько–фашистської окупації 1941–1943 рр. 45

Перехрест І.В., Суденко О.В. Державна допомога демобілізованим воїнам та інвалідам Великої Вітчизняної війни на Україні (1943–1945) 55

Стародубець Г.М. Місцеві кадри в управлінських структурах західних областей України в 1944–1946 рр 62

Федоренко Я.А. Окремі аспекти розвитку українського села в період хрущовської «відлиги» 69

Ніколаєць К.М. Рух за відновлення Української держави другої половини 1980–х років: історіографія 74

Черкасов С.С. Особливості розвитку реформаційного руху в Польщі за доби Сигізмунда I Ягеллона (1518–1548 рр.) 82

Жерносекова Д.Д. Економічні засади діяльності виробничих колективів Білорусі в УРСР як фактор формування нової моделі міждержавного співробітництва (1959–1965 рр.) 103

Гуменюк О.А. Центральний Союз Українського Студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно–освітній сфері 110

Гарагонич В.В. Транскордонне співробітництво як фактор зближення України з Європейським Союзом 119

Шаравара Т.О. Реформи середньої освіти другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії: дорадянська історіографія 127

Мелешко Н.Б. Проблема публічного судового переслідування іноземних військовополонених Другої світової війни в радянській історіографії 40–х – другої половини 80–х рр. XX ст. 134

Романцова Н.І. Історія грецьких сіл Приазов'я у дослідженнях сучасних українських учених 139

Лега А.Ю. Участь Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях (1992–2006 рр.) : історіографія проблеми 146

Орлова Т.В. Сучасна системна криза тропікоафриканської цивілізації: причини і прояви 152

Худолей О.С. Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні 163

Лобач Д.В. Розвиток дворучного меча на території Європи 168

Міщенко А.С. Дерево у весняній обрядовості українців 174

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Муза Д.Е. Плюралістична соціальність у дзеркалі соціально–філософської рефлексії: деякі спостереження 184

Яковенко А.І. Сутність розуміння світогляду світською наукою 194

Миролюбенко Є.В. Становлення комунікативної парадигми філософування 201

Попов С.М. Зворотній зв'язок у міжнародному глобалізованому суспільстві в контексті синергетичної методології 211

Гриньова Н.В. Віра і таємнознавство: аксіологічний аспект віри 224

Поліщук О.С. Філософський погляд на колективну дію 231

Столярчук О.С. Шляхи в минуле: оцінка його репрезентації 238

Попов В.Ю. Космологія тотожності у філософії стоїків 244

Стороженко І.Д. Естетика трагічного як здійснення граничного 249

Богданова Н.Г. Життєтворчість особистості в тоталітарному суспільстві 255

Акопян В.Г. Основні проблеми впровадження екологічної парадигми культури життєтворчості й виховання особистості 261

Хайрулліна Ю.О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз 267

Шатохіна Н.П. Феномен творчості у контексті синергетичної парадигми 275

Полуянов В.П. Естетичні закони і творча діяльність людини 283

Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість натовпу:причини виникнення та світоглядно–психологічні особливості 289

Кабальський Р.О. Роль нормативного факту та норми у соціокультурній реальності 298

Буковинський А.Й. Проблеми і перспективи розвитку сучасної української сім'ї 304

Миролюбенко Г.А. Місце та роль спільнот в Інтернет–комунікації 311

Пироженко В.О. Об'єктивність та істина у історичному пізнанні 319

Чубенко О.В. Філософські аспекти вивчення православної іконології 327

Лубська М.В. Ортодоксальний ісламський світогляд: матуридизм і ашаризм 335

Вітер Д.В. Бездуховність та атеїзм у доктринальному вимірі християнства 342

Ергемлідзе М.З. Етнічна та національна самоідентифікація: перспективи національних меншин України 348

Волошина Н.М. Соціально–філософський вимір патріотизму й націоналізму в Україні 354

Павлова Т.С. Моральні форми та їх зв'язок із правом у філософії Гегеля 365

Поліщук О.П. «Воїн світла» чи «алхімічна людина»: метаморфози художнього мислення Пауло Коельо 372

Гальона Є.О. «Подія без свідків»: мова та насильство після Шоа 379

Сабадаш Ю.С. Гуманістичні виміри епохи Рисорджимето: політика..... 387

Яцик С.П. Феномен «турботи» як фундаментальна основа самопізнання у філософській спадщині М. Гайдеггера 393

Бутченко Т.І. Дороговкази розвитку конституційно–демократичного типу соціально–політичного проектування в сучасну добу 400

Кудря І.Г. Класична політекономія як методологічна апологія індивідуалізму і утилітаризму..... 410

Кузьменко В.В. Онтологія математичної дидактики у контексті ідеалів і норм логічної суворості математики XX ст. 418

Панченко Л.М. Гуманітарна освіта як основа духовної безпеки..... 429

Дудченко В.С. Філософія освіти в контексті духовного розвитку суспільства 436

Жижко Т.А. Університетська освіта України як складова Європейського університетського простору 444

Марченко О.В. Генезис ідеї університету у знаково–символічному вимірі освітнього простору 454

Калюжна Т.Г. Педагогічні основи становлення аксіологічної парадигми в освіті 463

Степаниця С.Л. Теоретичні засади дослідження соціальної адаптації студентів до умов навчання у вищих закладах освіти 472

Шумських І.А., Зеленов О.С. Психолого-педагогічні передумови включення соціокультурного компонента як засобу підвищення мотивації вивчення іноземної мови студентів-соціологів 477

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Хорішко Л.С. Технологічний аспект формування іміджу держави 485

Рябінін Є.В. Вплив чинника регіональної ідентичності на розвиток української держави..... 492

Сейтосманов А.С. Державне сприяння самоорганізації населення як демократична форма управління місцевим соціально-економічним розвитком..... 500

Воронюк Л.О. Нормативно-правова основа інформаційно-культурних кампаній з євроінтеграції в Україні 510

Ніколаєнко Н.О. Методи нейтралізації використання адміністративного ресурсу 518

Кузнєцова О.В. Взаємодія інституту президентства з іншими гілками влади (на прикладі України, Росії та Білорусі) 526

Санченко С.П. Політичні вектори та об'єктивні передумови підвищення ефективності соціального захисту 534

Долуда В.В. До питання про формування національної інформаційної інфраструктури 543

Мамонтова Е.В. Геральдична атрибуція влади: минуле та сьогодення..... 550

Зеркаль О.А. Політизація міжнародної гуманітарної діяльності як чинник зниження міжнародної безпеки 558

Кіслова О.С. Політична культура молоді..... 563

Андрущенко Т.В. До питання про методи діяльності громадської (народної) дипломатії..... 569

Алєксєєнко І.Г. Політико-інституційний статус уряду в формах правління сталих демократій 576

Вагіна О.М. Етичні засади політики та перспективи розвитку політичної етики 585

Акайомова А.В. Семіотична модель комунікації реклами 593

Панасюк Л.В. До аналізу явища білінгвізму: політичний аспект..... 600

Івченко О.Г. Демократизація – поворот до людини і людяності в громадянських стосунках..... 606

Бойчук М.А. Теоретичні засади дослідження інститутів демократії..... 614

Васильчук Є.О. Смерть як ідеологічний концепт творчості 621

Рева Т.С. Історичні форми прояву екстремізму 624

Куц Г.М. Трансформаційні інтенції лібералізму..... 632

Гольцман К.О. Генеза та структура дискурсу про права людини в американській зовнішній політиці у 70–х.–80–х. рр. XX ст..... 640

Коцур В.В. Забезпечення миру в Придністров'ї: плани, цилі та взаємодія України, Росії, Молдови, ОБСЄ 646

Гаврилова Н.В., Горецька А.В. Концепція «безпеки особи» як основа зовнішньополітичної доктрини Канади..... 654

Темірова І.Ю. Порівняльний аналіз структурної інтеграції українських іммігрантів Португалії та Іспанії..... 659

Гомза І.А. Вплив ідеї занепаду національної спільноти на ідеологію інтегрального націоналізму: випадок «Французької Дії» 668

Мішин О.В.Теоретичні основи аналізу регіональної системи в Африці 678

Ковтун О.Ю. Інтеграційні процеси та міждержавні об'єднання Австралії та Океанії 685

Ігнатьєв П.М. Пакистан після Мушаррафа: продовження нестабільності?..... 693

Гаврилова Н.В., Янченко А.О. Специфіка загроз безпеці регіону Центральної Азії у контексті міжнародної безпеки 705

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кузьменко В.В. Рецензія на монографію: В.И. Палагута. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах 711

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Венгерская В.А. Созидание истории в течение XIX в.: национальное и имперское измерение 5
Постернак О.А. Национальный состав буржуазии Юга России в конце XIX – начале XX вв. 12
Гай–Ныжнык П.П. Константин Присовский – военный деятель России, УНР и Украинской Державы: биографический очерк 20
Ладаняк И.А. Особенности реорганизации сети потребительской кооперации Подолии в 1922–1925 годах 25
Щеблюк С.Г. Организационная структура профсоюзов Волыни в междувоенный период (1921–1939) 35
Орлянский В.С. Веселовская сельская управа в период немецко–фашистской оккупации 1941–1943 гг. 45
Перехрест И.В., Суденко О.В. Помощь государства демобилизованным воинам и инвалидам Великой Отечественной войны на территории Украины в 1943–1945 годах 55
Стародубец Г.Н. Местные кадры в управленческих структурах западных областей Украины в 1944–1946 гг. 62
Федоренко Я.А. Отдельные аспекты развития украинского села в период хрущевской «оттепели» 69
Николаец Е.Н. Движение за восстановление Украинской государственности во второй половине 1980–х годов: историография 74
Черкасов С.С. Особенности развития реформаторского движения в Польше в период правления Сигизмунда I Ягеллона (1518–1548 рр.) 82
Жерносекова Д.Д. Экономические основы деятельности производственных коллективов Беларуси в УССР как фактор формирования новой модели межгосударственного сотрудничества (1959–1965 гг.) 103
Гуменюк Е.А. Центральный Союз Украинского Студенчества – главная организация украинской студенческой эмиграции в культурно–образовательной сфере 110
Гарагонич В.В. Трансграничное сотрудничество как фактор сближения Украины с Европейским Союзом 119
Шаравара Т.А. Реформы среднего образования второй половины XIX – начала XX в. в Российской империи: досоветская историография 127
Мелешко Н.Б. Проблема публичного судебного преследования иностранных военнопленных Второй мировой войны в советской историографии 40–х – 80–х гг. XX века 134
Романцова Н.И. История греческих сел Приазовья в исследованиях современных украинских ученых 139
Лега А.Ю. Участие Вооруженных Сил України в международных миротворческих операциях (1992–2006 гг.) : историография проблемы 146
Орлова Т.В. Современный системный кризис тропикоафриканской цивилизации: причины и проявления 152

Худолей О.С. Актуальные проблемы охраны паметников в Украине 163
Лобач Д.В. Развитие двуручного меча на территории Европы 168
Мищенко А.С. Дерево в весенней обрядовости украинцев 174

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Муза Д.Е. Плюралистическая социальность в зеркале социально–философской рефлексии: некоторые наблюдения 184
Яковенко А.И. Сущность понимания мировоззрения современной наукой 194
Миролюбенко Е.В. Становление коммуникативной парадигмы философствования 201
Попов С.Н. Обратная связь в международном глобализированном обществе 211
Гринева Н.В. Вера и тайнознание: аксиологический аспект веры 224
Полищук А.С. Философский взгляд на коллективное действие 231
Столярчук О.С. Пути в прошлое: оценка его репрезентации 238
Попов В.Ю. Космология тождества в философии стоиков 244
Стороженко И.Д. Эстетика трагического как феномен пограничного 249
Богданова Н.Г. Жизнетворчество личности в тоталитарном обществе 255
Акопян В.Г. Основные направления внедрения экологической парадигмы культуры жизнетворчества и воспитания личности 261
Хайруллина Ю.О. Мировоззренческая культура личности: структурно-функциональный аналіз 267
Шатохина Н.П. Феномен творчества в контексте синергетической парадигмы 275
Полуянов В.П. Эстетические законы и созидательная деятельность человека 283
Калиновский Ю.Ю. Правосознание толпы: причины возникновения и мировоззренческо–психологические особенности 289
Кабальський Р.О. Роль нормативного факту та норми у соціокультурній реальності 298
Буковинский А.И. Проблемы и перспективы развития современной украинской семьи 304
Миролюбенко А.А. Место и роль сообществ в Интернет–коммуникации 311
Пироженко В.А. Объективность и истина в историческом познании 319
Чубенко Е.В. Философские аспекты изучения православной иконологии 327
Лубская М.В. Ортодоксальное исламское мировоззрение: матуридизм и ашаризм 335
Витер Д.В. Бездуховность и атеизм в доктринальном измерении христианства 342
Эргемлидзе М.З. Этническая и национальная самоидентификация: перспективы национальных меньшинств Украины 348
Волошина Н.М. Социально–философское измерение патриотизма и национализма в Украине 354
Павлова Т.С. Моральные формы и их связь с правом в философии Гегеля 365
Полищук Е.П. «Воин света» или «алхимичный человек»: метаморфозы художественного мышления Пауло Коельо 372
Галёна Е.А. «Событие без свидетелей»: язык и насилие после Шоа 379
Сабадаш Ю.С. Гуманистические идеи эпохи Рисорджименто: политика 387
Яцык С.П. Феномен «Заботы» как фундаментальное основание самопознания в философском наследии М. Хайдеггера 393

Бутченко Т.И. Направления развития конституционно–демократического типа социально–политического проектирования в современную епоху 400
Кудря И.Г. Классическая политэкономия как методологическая апология индивидуализма и утилитаризма 410
Кузьменко В.В. Онтология математической дидактики в контексте идеалов и норм логической строгости математики XX ст. 418
Панченко Л.Н. Гуманитарное образование как основа духовной безопасности 429
Дудченко В.С. Философия образования в контексте духовного развития общества 436
Жижко Т.А. Университетское образование Украины как элемент Европейского университетского пространства 444
Марченко Е.В. Генезис идеи университета в знаково–символическом измерении образовательного пространства 454
Калюжная Т.Г. Педагогические основы становления аксиологической парадигмы в образовании 463
Степаница С.Л. Теоретические основы исследования социальной адаптации студентов к условиям обучения в высших учебных заведениях 472
Шумских И.А., Зеленов А.С. Психолого-педагогические предпосылки включения социокультурного компонента как средства повышения мотивации изучения иностранного языка студентами-социологами 477

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Хоришко Л.С. Технологический аспект формирования имиджа государства 485
Рябинин Е.В. Влияние фактора региональной идентичности на развитие украинского государства 492
Сейтосманов А.С. Государственное содействие самоорганизации населения как демократическая форма управления местным социально-экономическим развитием 500
Воронюк Л.А. Нормативно-правовая основа информационно- культурных кампаний по вопросам евроинтеграции в Украине 510
Николаенко Н.А. Методы нейтрализации использования административного ресурса 518
Кузнецова Е.В. Взаимодействие института президентства с другими ветвями власти (на примере Украины, России и Беларуси) 526
Санченко С.П. Политические векторы и обьективные предусловия повышения эффективности социальной защиты 534
Долуда В.В. К вопросу о формировании национальной информационной инфраструктуры 543
Мамонтова Э.В. Геральдическая атрибуция власти: прошлое и настоящее 550
Зеркаль О.А. Политизация международной гуманитарной деятельности как фактор снижения международной безопасности 558
Кислова О.С. Политическая культура молодежи 563
Андрущенко Т.В. К вопросу о методах деятельности общественной (народной) дипломатии 569
Алексеенко И.Г. Политико-институциональный статус правительства в формах правления современных демократий 576
Вагина Е.Н. Этические основы политики и перспективы развития политической этики 585
Акаемова А.В. Семиотическая модель коммуникации рекламы 593

Панасюк Л.В. К анализу феномена билингвизма: политический аспект 600
Ивченко А.Г. Демократизация – поворот к человеку и человечности в общественных отношениях 606
Бойчук М.А. Теоретические принципы исследования институтов демократии 614
Васильчук Е.О. Смерть как идеологический концепт творчества советско-российских панк-коллективов 621
Рева Т.С. Исторические формы проявления экстремизма 624
Куц Г.М. Трансформационные интенции либерализма 632
Гольцман К.А. Генезис и структура дискурса о правах челдовека в американской внешней политике 70-х–80-х гг. XX в. 640
Коцур В.В. Обеспечение мира в Приднестровье: планы, цели и взаимодействие Украины, России, Молдовы, ОБСЕ 646
Гаврилова Н.В., Горецкая А.В. Концепция «безопасности личности» как основа внешнеполитической доктрины Канады 654
Темирова И.Ю. Сравнительный анализ структурной интеграции украинских иммигрантов Португалии и Испании 659
Гомза И.А. Влияние идеи упадка национального сообщества на идеологию интегрального национализма: случай «Французского Действия» 668
Мишин А.В. Теоретические основы анализа региональной системы безопасности в Африке 678
Ковтун Е.Ю. Интеграционные процессы и межгосударственные объединения Австралии и Океании 685
Игнатьев П.Н. Пакистан после Мушаррафа: продолжение нестабильности? 693
Гаврилова Н.В., Янченко А.А. Специфика угроз безопасности региона Центральной Азии в контексте международной безопасности 705

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Кузьменко В.В. Рецензия на монографию: В.И. Палагута. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах 711

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Vengerska, V.O. Creation of history during 19th/ century: national and imperial measuring 5
Posternak, O.O. The national composition of the bourgeoisie of the South of Russia at the end of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries 12
Hai–Nyzhnyk, P.P. Kostyantyn Prisovskiy is a military figure Russian, UNR and the Ukrainian State: biographic essay 20
Ladanyak, I.A. The peculiarities of reorganization of consumers' cooperatives' network on the territory of Podilia in 1922–1925 25
Shchebliuk, S.G. The organizing structure of the trade unions in Volyn' region during the period between World Wars (1921–1939) 35
Orlyanskiy, V.S. Veselivsky village council during German Nazi occupation in 1941–1943 45
Perehrest, I.V., Sudenko, E.V. Steate aid demobilized soldiers and veterans of the war in Ukraine in 1943–1945 55
Starodubets, G.M. Local personnel in administrative structures of western regions of Ukraine in 1944–1946 years 62
Fedorenko, Y.A. Particular aspects of Ukrainian village development during khruschov's thaw period 69
Nikolaets, K.M. The rule of renewal of Ukraine power during past of 1980's. Historiography 74
Cherkasov, S.S. The peculiarities of development of the reformation movement in Poland during the reign of Sigismund I Jagiellon (1518–1548) 82
Zhernosekova, D.D. Economic bases of production teams Belarus in the USSR as a factor in the formation of a new model interstate cooperation (1959–1965) 103
Gumeniuk, O.A. Central Union of Ukrainian Student's – the main cultural and educational organization of the Ukrainian student's emigration 110
Garagonych, V.V. The role of cross–border cooperation in the implementation of Ukraine's European integration strategy 119
Sharavara, T.O. Reform of secondary education of second half XIX – beginnings XX century in the Russian empire: Presoviet a historiography 127
Meleshko, N.B. The problem of public prosecution of foreign prisoners of World War II in Soviet historiography 1940–1980 134
Romantsova, N.I. History of the Azov Greek villages, in the research carried, out by contemporary Ukrainian scientists 139
Lega, A.Yu. The participance of Ukrainian Armed Forces in the international peace–making operations (1992–2006) : the historiography of a problem 146
Orlova, T.V. The current systemic crisis of tropical African civilization: causes and manifestations 152
Khudolei, O.S. Topical problems in the field of national sight' protection business in Ukraine 163
Lobach, D.V. The genesis of two–handed sword on the Europe`s territory 168

Mishenko, A.S. The tree in the spring ceremonialism of Ukrainians 174

PHILOSOPHIC SCIENCES

Muza, D.E. The pluralistic societies in the mirror of social–philosophy reflection: some observers 184
Yakovenko, A.I. Essence of interpretation of world view by society science 194
Myroliubenko, E.V. Establishment of communicative paradigm of philosophizing 201
Popov, S.N. The feedback in international globalized society 211
Grinjova, N.V. Faith and Superknowledge: Faith Axiological Aspect 224
Polishchuk, A.S. Philosophic View at the Collective Action 231
Stoliarchuk, O.S. Courses to the past: assessment of its representation 238
Popov, V.Yu. Cosmological identity in philosophy of the Stoics 244
Storozhenko, I.D. Aesthetics tragic as the phenomenon boundary 249
Bogdanova, N.G. Life Creativity of Personality in Totalitarian Society 255
Akopyan, V.G. The Main Problems of Introducing Ecological Paradigm of Life Creation Culture and Personality's Upbringing 261
Khayrullina, Yu.O. Ideological culture of a person: analyses of its structure and functions 267
Shatokhina, N.P. Phenomenon of creation in the context of synergetics paradigm ... 275
Poluyanov, V.P. Aesthetic laws and creative human activity 283
Kalinovski, Y.Y. Legal consciences of crowd: reasons of origin and world view and psychological features 289
Kabalskyi, R.A. A role of normative fact and norm in social reality 298
Bukovinskiy, A.J. Problems and prospects of development of modern Ukrainian family 304
Myroliubenko, G.A. Place and role of communities in Internet–communication 311
Pirozhenko, V.A. Objectivity and truth in historical cognition 319
Chubenko, O.V. Philosophical aspects of Orthodox iconology 327
Lubska, M.V. An Orthodox Islam World View: Maturidizm and Asharizm 335
Viter, D.V. Spiritless and atheism in the Christian doctrinal dimension 342
Ergemlidze, M.Z. Ethnic and national self–identity: perspectives of national minorities of Ukraine 348
Voloshina, N.M. The social–philosophical measuring of patriotism and nationalism is in Ukraine 354
Pavlova, T.S. Moral forms and their connection with a right in philosophy of Hegel 365
Polishchuk, O.P. «Ligt's Soldier» or «Alchemical Man»: metamorphoses of Paulo Coelho's artistic thinking 372
Galyona, E.A. The «Event Without Witnesses»: Language and Violence after the Shoah 379
Sabadash, J.S. Humanistic aspects of the Risorgimento epoch: politics 387
Yatsik, S.P. The phenomenon of «Care» as the fundamental basis of self consciousness in the philosophical heritage by Martin Heidegger 393
Butchenko, T.I. The Constitutional Democratic Version of Social Political Projecting: the Ways of it's Development 400
Kudrya, I.G. Classical political economy as a methodological apology for the individualism and utilitarianism 410

Kuzmenko, V.V. Ontology of mathematical didactics in context of ideals and norms of logical strictness mathematicians of XX of century 418
Panchenko, L.M. Humanitarian education as a basis for spiritual security 429
Dudchenko, V.S. Philosophy of education is in the context of spiritual development of society 436
Zhizhko, T.A. The university education of Ukraine as a component part of the European university space 444
Marchenko, O.V. The genesis of the idea of the University of symbolic dimension of educational space 454
Kaluzhna, T.G. The pedagogical foundations for creation of axiological paradigm in the sphere of education 463
Stepanytsia, S.L. Theoretical bases of research of social adaptation of students to training conditions in higher educational institutions 472
Shumskikh, I.A., Zelenov, O.S. Psychological and pedagogical pre conditions of including the sociocultural component as the factor of increasing the motivation of study the foreign language of students sociologists 477

POLITICAL SCIENCES

Khorishko, L.S. Technological aspect of image formation of the state 485
Ryabinin, E.V. The influence of regional identity factor on the Ukrainian state development 492
Seytosmanov, A.S. State assistance to self organization of population as democratic form management of local social economic development 500
Voronjuk, L.O. Normatively legal basis of eurointegrationaly informatively cultural campaigns in Ukraine 510
Nikolaenko, N.O. Methods of neutralization use of administrative resource 518
Kuznietsova, O.V. Interaction of the President and Other Branches of Power (by the Example of Ukraine, Russia and Belarus) 526
Sanchenko, S.P. Political vectors and objective preconditions of improving of social protection efficiency 534
Doluda, V.V. To the question of national information infrastructure formation 543
Mamontova, E.V. Heraldic attribution of power: history and modernity 550
Zerkal, O.A. Politicization of international humanitarian activity as a factor of decline of international security 558
Kislova, O.S. Political culture of the youth 563
Andruschenko, T.V. The Question of Activity Methods Concerning the Civil (People's) Diplomacy 569
Alekseenko, I.G. Politico institutional status of the government in the forms of governance of modern democracies 576
Vagina, O.M. Ethical principles of politics and perspectives of political ethics' development 585
Akayomova, A.V. Semiotics model of advertising communication 593
Panasiuk, L.V. Phenomenon of bilingualism: political particularities of the formation 600
Ivchenko, O.G. Democratization as the Turn to the Person and Humanization in Civil Relationships 606
Boychuk, M.A. Theoretical Basics of Democracy Institutes' Research 614

Vasil'chuk, Y.O. The death as an ideological concept art of the Soviet Russian punk bands 621
Reva, T.S. Historical forms of extremism manifestation 624
Kuts, G.M. Liberalism Transformation Intentions 632
Goltsman, K.O. The genesis and structure of human rights discoursing in American foreign policy in 70th –80th of XX century 640
Kotsur, V.V. Promotion of peace in Transnistria: outlooks, targets and interaction among Ukraine, Russia, Moldova and OSCE 646
Gavrylova, N.V., Goretska, A.V. The concept of 'human security' as a base of Canadian foreign policy doctrine 654
Temirova, I.Y. Comparative analysis of structural integration of Ukrainian immigrants of Portugal and Spain 659
Gomza, I.A. The National Community Decay Idea's Impact on Ideology of Integral Nationalism: the Case of Action Française 668
Mishyn, O.V. Theoretical Frameworks for Analysis of the Regional Security System in Africa 678
Kovtun, O.Yu. Integration processes and international associations of Australia and Oceania 685
Ignatiev, P.N. Pakistan after Musharraf: the instability remains? 693
Gavrylova, N.V., Yanchenko, A.O. Specific characters of security threats in Central Asia in the context of international security 705

SCIENTIFIC LIFE

Kuzmenko, V.V. Review of the monograph: V. I. Palaguta. Self-Identification of a Social Subject in the Fields of Discourse 711

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. *Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх в**ідповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті** (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).*

   Наукові статті повинни містити такі необхідні елементи:
   - *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   - *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   - *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
   - *виклад основного матеріалу* дослідження *з повним обґрунтуванням* отриманих наукових результатів;
   - *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Стаття подається українською або іншими мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
   - прізвище, ініціали автора;
   - назву статті;
   - текст анотації (до 50 слів);
   - перелік ключових слів.

   Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті …»** або **«Стаття присвячена …»**.
5. ***Вимоги для оформлення тексту:*** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію *«Недруковані знаки»*.

Розташування структурних елементів статті

УДК **Прізвище І.Б.**

Назва статті

Анотація українською з переліком ключових слів

Текст статті

Список використаних джерел

ПІБ, назва статті, *анотація* російською з переліком *ключових слів*

ПІБ, назва статті, *анотація* англійською з переліком *ключових слів*

6. Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word *«Формат – Список – Нумерований»***.**
7. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається *ім'я*, а потім *прізвище* вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується ***авторською довідкою*** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» ***обов'язкове***.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: .....*03142, м. Київ, вул. Семашка , 13 оф. УАН*
Телефони: .....(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65
Сайт:.....WWW.GILEYA.ORG.UA
E-mail: .....gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 45

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 45

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
45-th edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 53,09
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 27.03.2011 р.

Ціна договірна